

राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक लि.
RASTRIYA BANIJYA BANK LTD.

... तपाईंको आफ्नो बैंक

ISSN 2542-291X

उपहार

राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक लिमिटेडको स्मारिका

अपहार

(अर्थशास्त्र, बैंकिङ र व्यवस्थापन सम्बन्धी पत्रिका)

Souvenir of Rastriya Banijya Bank Limited

UPAHAR

(Magazine of Economics, Banking and Management)

... तपाईंको आफ्नो बैंक

प्रकाशक : राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक लिमिटेड
केन्द्रीय कार्यालय,
सिंहदरबारप्लाजा, काठमाडौं
फोन : ०१ ४२५२५९५
इमेल : rbbnl@rbb.com.np
वेब : www.rbb.com.np

सम्पादक मण्डल :
संयोजक : श्री देवेन्द्रमण खनाल
सदस्यहरू : श्री रामकुमार थापा
श्री कृष्ण साह
श्री भोलानाथ पौडेल
श्री ऋषभ भट्टराई
श्री दामोदर ज्ञवाली
श्री भवानी शंकर निरौला
श्री लक्ष्मीप्रसाद पाण्डेय
श्री ईश्वर बहादुर सिंह
श्री दिपेन्द्र कार्की
श्री ईश्वर उप्रेती

पुर्णरिडिङ : श्री टेकनाथ पाण्डेय
श्री रूपेन्द्र पोखरेल

सर्वाधिकार © : राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक लिमिटेड

प्रकाशन मिति : २०८० माघ १०

प्रकाशन प्रति : १५०० थान

ISSN : 2542-291X

सज्जा : शेषराज गौतम, टच क्रिएसन प्रा.लि., बागबजार, फोन ०१-५३१५४४८

मुद्रण तथा डिजाइन : ग्लोवल प्रिन्ट कनेक्सन प्रा.लि.
काठमाडौं

यस स्मारिकामा प्रकाशित लेखहरूमा अभिव्यक्त विचारहरू लेखकका निजी भएकाले संस्थागत प्रतिनिधित्व गर्दैनन् ।- सम्पादक मण्डल

प्रधानमन्त्री

काठमाडौं, नेपाल

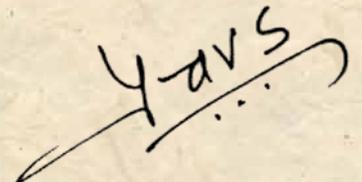
शुभकामना

वि.सं. २०२२ सालमा स्थापित राष्ट्रिय वाणिज्य बैङ्कले स्थापनाकालको ५९ औं वर्ष प्रवेश गर्न लागेको जानकारी पाउँदा खुशी लागेको छ।

तीव्र आर्थिक वृद्धि हासिल गर्दै दिगो आर्थिक विकास गर्न तथा राष्ट्रिय अर्थतन्त्रलाई आत्मनिर्भर, स्वतन्त्र तथा उन्नतिशील बनाउँदै समाजवाद उन्मुख स्वतन्त्र र समृद्ध अर्थतन्त्र विकास गर्न सरकार निरन्तर क्रियाशील छ। यस सन्दर्भमा, नेपालको कृषि, उद्योग, पर्यटन, वाणिज्य, व्यापार र सेवा लगायतका क्षेत्रमा लगानीका माध्यमद्वारा राष्ट्रिय अर्थतन्त्रलाई थप सबल र गतिशील बनाउन यस बैङ्कले खेलेको भूमिका प्रशंसनीय छ।

वर्तमान प्रतिस्पर्धी वित्तीय प्रणालीमा आधुनिक वित्तीय उपकरण र सूचना प्रविधिको उपयोग गर्दै संस्थागत कार्यक्षमतामा समयानुकूल वृद्धि गरी व्यवसायिक, कुशल र जिम्मेवार बैङ्कको भूमिका निर्वाह गरी सम्पूर्ण सरोकारवालाहरूलाई खुशी तुल्याउने मार्गमा बैङ्क थप रचनात्मक तथा सृजनात्मक नीति तथा कार्यक्रम सहित अगाडि बढ्नेछ भन्ने अपेक्षा गरेको छु।

अन्त्यमा, यस बैङ्कले आफ्नो सेवा तथा सुविधाहरूमा समसामयिक सुधार गरी राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय परिस्थिति अनुरूप परिष्कार र परिमार्जन गर्दै देशको आर्थिक विकासमा निरन्तर क्रियाशील रहँदै बैङ्किङ्ग क्षेत्रकै उदाहरणीय संस्था बन्न सकोस् भन्ने शुभकामना व्यक्त गर्दछु।

पुष्पकमल दाहाल 'प्रचण्ड'

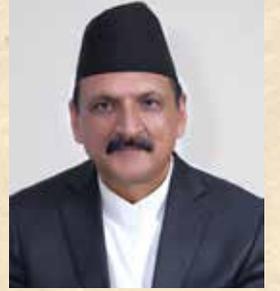

मा.डा.प्रकाश शरण महत
अर्थमन्त्री

नेपाल सरकार
अर्थ मन्त्रालय

नेपाल सरकार
अर्थ मन्त्रालय
सिंहदरबार, काठमाडौं

सिंहदरबार, काठमाडौं
नेपाल

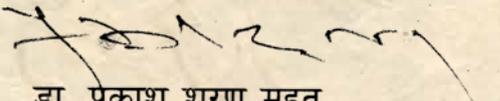
शुभकामना

नेपाल सरकारको स्वामित्व भएको यस राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक लिमिटेडले यहि २०८० माघ १० गते आफ्नो स्थापनाको ५८औं वर्ष पुरा गरी ५९औं वर्षमा प्रवेश गर्न लागेको उपलक्ष्यमा कम्पनी र यसमा आवद्ध सबैलाई हार्दिक बधाई तथा शुभकामना दिन चाहन्छु ।

वर्तमान अवस्थामा नेपालको बैंकिङ व्यवसायलाई व्यवस्थित, नियमित, प्रतिस्पर्धी, प्रविधिमैत्री तथा विश्वसनीय बनाई वित्तीय क्षेत्रको विकास गर्ने, सर्वसाधारणलाई गुणस्तरीय तथा भरपर्दो बैंकिङ सेवा उपलब्ध गराई समग्र आर्थिक कारोबारको बैंकिङ प्रणालीमा आबद्धता अभिवृद्धि गर्न आवश्यक छ । नेपाल सरकारको आर्थिक विकास एवं वित्तीय पहुँच सम्बन्धी नीति अनुरूप यस बैंकको सेवाको विस्तार हुनु जरूरी छ ।

यस कम्पनीको वित्तीय स्थायित्वका लागि आर्थिक अनुशासनका सबै मापदण्डलाई पूर्ण परिपालना गरी नव प्रवर्तनकारी बैंकिङ मार्फत बजार विस्तार, प्रतिस्पर्धी क्षमता विकास तथा गुणस्तरीय वित्तीय सेवामा जोड दिने एवं लगानी र जोखिमको सन्दर्भमा अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा प्रचलित सिद्धान्त तथा मापदण्डलाई आत्मसात गरी कम्पनीको सबैलीकरणलाई उच्च प्राथमिकता दिई कार्य गर्नु हुनेछ भन्ने समेत अपेक्षा गरेको छु ।

अन्तमा, अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा प्रतिपादित असल अभ्यासलाई अनुकरण गर्दै नागरिकको आवश्यकता अनुरूप सहज बैंकिङ सेवा उपलब्ध गराउन तथा बैंकको संस्थागत सुशासन कायम गर्न यस बैंकले उपयुक्त रणनीति तर्जुमा गरी ठोस कदम चाल्नेछ भन्ने विश्वास लिई अन्य वित्तीय संस्थासँगको प्रतिस्पर्धी क्षमतामा अभिवृद्धिका साथै समग्र आर्थिक स्थायित्वको लागि भविष्यमा टेवा पुर्याउनेछ भन्ने अपेक्षा गर्दै वार्षिकोत्सवको अवसरमा पुनः हार्दिक शुभकामना व्यक्त गर्दछु ।

डा. प्रकाश शरण महत
अर्थमन्त्री

गभर्नर
Governor

नेपाल राष्ट्र बैंक NEPAL RASTRA BANK

केन्द्रीय कार्यालय
बालुवाटार, काठमाडौं
Central Office
Baluwatar, Kathmandu

शुभकामना

राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक लि. स्थापनाको ५८ औं वर्ष पूरा गरी ५९ औं वर्षमा प्रवेश गर्न लागेको सुखद अवसरमा बैंकको उत्तरोत्तर प्रगतिको कामना गर्दै बैंक परिवारप्रति हार्दिक शुभकामना व्यक्त गर्दछु।

यस बैंकले स्थापना कालदेखि नै सहरी क्षेत्रका साथै ग्रामीण एवम् दुर्गम स्थानहरूमा आधारभूत बैंकिङ सेवा प्रदान गर्दै वित्तीय साधन र स्रोतको पहुँच विस्तारमा अग्रणी र उत्तरदायी भूमिका निर्वाह गरेको छ। लामो बैंकिङ अनुभव तथा विस्तृत शाखासञ्जाल रहेको यस बैंकले कृषि, पर्यटन, ऊर्जा, पूर्वाधार विकास तथा साना-मझौला व्यवसायको प्रवर्द्धन गर्दै मुलुकको आर्थिक विकासमा टेवा पुऱ्याउँदै आएको छ। वित्तीय क्षेत्र सुधार कार्यक्रममार्फत बैंकले नवजीवन प्राप्त गरेको विषयलाई स्मरण गर्दै विगतका गल्ती तथा कमजोरीहरू दोहोरिन नदिन बैंक सजग रहनुपर्ने देखिन्छ।

अहिलेको नेपालको वित्तीय प्रणाली प्रतिस्पर्धी रहेको छ र यस बैंकले समेत आधुनिक वित्तीय उपकरण र प्रविधिको कुशल उपयोग गर्दै संस्थागत कार्यदक्षतामा समयानुकूल सुधार गर्दै आएको देखिन्छ। बैंकले ग्राहक सन्तुष्टिलाई प्राथमिकतामा राखी संस्थागत सुशासनलाई उच्च महत्व दिई आफ्ना काम कारवाहीहरू अगाडि बढाउने अपेक्षा गर्दछु। साथै, मुलुकमा वित्तीय पहुँच विस्तार, वित्तीय साक्षरता प्रवर्द्धनमा समेत ध्यान दिँदै समग्र वित्तीय सेवाको अभिवृद्धि गर्ने कार्यमा समेत आगामी दिनमा यस बैंकले अग्रणी भूमिका निर्वाह गर्ने आशाका साथ बैंकको ५९ औं वार्षिकोत्सवको अवसरमा पुनः शुभकामना व्यक्त गर्दछु।

धन्यवाद।

(महा प्रसाद अधिकारी)

नेपाल सरकार
अर्थ मन्त्रालय

सिंहदरबार, काठमाडौं
नेपाल ।

फा संख्या :-

च. नं. :-

शुभकामना

राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक लिमिटेड ५८ औं वर्ष पुरा गरी ५९ औं वर्षमा प्रवेश गरेको सुखद अवसरमा बैंकको व्यवस्थापन समितिका पदाधिकारीहरु, शेयरधनीहरु, सेवाग्राहीहरु, साभेदारहरु एवं समस्त कर्मचारीवर्गलाई हार्दिक शुभकामना ज्ञापन गर्दछु । बैंकले स्थापना काल देखि नै हाल सम्म देशको शहरी क्षेत्रका साथै ग्रामीण तथा दुर्गम क्षेत्रमा समेत शाखा विस्तार गरी आर्थिक तथा वित्तीय क्षेत्रको विकासमा पुऱ्याएको योगदान प्रशंसनीय छ । यसका साथै बैंकले सरकारको राजश्व परिचालनमा समेत उल्लेख्य योगदान पुऱ्याउँदै आएको छ ।

लामो बैंकिङ्ग अनुभव तथा बृहत शाखा सञ्जाल रहेको यस बैंकले सर्वसाधारणमा कृषि, पर्यटन, ऊर्जा, पूर्वाधार विकास तथा साना-मझौला व्यवसायको प्रवर्द्धनमा अन्य बैंक तथा वित्तीय संस्थाका लागि समेत प्रेरणादायी भूमिका निर्वाह गर्दै आएको छ । आगामी दिनमा बैंकले आफ्नो संस्थागत सुदृढिकरण, आधुनिक प्रविधियुक्त ग्राहकमुखी सेवा, आर्थिक अनुशासन, संस्थागत सुशासन र व्यवसायिक कार्यपद्धतिमा सुधार गरी मुलुकको आर्थिक विकासमा अझ बढी योगदान पुऱ्याउने विश्वास लिएको छु ।

अन्त्यमा दिगो आर्थिक विकास र समावेशी आर्थिक बृद्धि हासिल गर्न प्रतिस्पर्धी लागतमा कृषि, उद्योग, उर्जा, पर्यटन, पूर्वाधार र सेवा मुलक क्षेत्रमा वित्तीय साधन प्रवाह गर्नुपर्ने मुलुकको आजको आवश्यकतालाई ध्यानमा राखी थप रोजगारीका अवसर सृजना गर्दै गरीबी निवारणमा यस बैंकले महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्न सकोस् भन्ने अपेक्षा सहित बैंकको उत्तरोत्तर प्रगति एवम् सफलताका लागि हार्दिक शुभकामना व्यक्त गर्दछु ।

डा. राम प्रसाद घिमिरे
सचिव (राजश्व)

सञ्चालक समितिको कार्यालय

शुभकामना

देशको आर्थिक तथा वित्तीय क्षेत्रको विकासमा आधुनिक बैंकिङ प्रणाली अपनाई निरन्तर सेवामा समर्पित सरकारी स्वामित्वको राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक लिमिटेड स्थापनाको ५८ औं वर्ष पूरा गरी ५९ औं वर्षमा प्रवेश गरेको यस सुखद् अवसरमा बैंकलाई आ-आफ्नो क्षेत्रबाट सहयोग पुऱ्याउनुहुने ग्राहक वर्ग, सेयरधनी महानुभावहरू, नियामक निकायहरू, सहकर्मी सञ्चालकहरू, बैंक व्यवस्थापन एवम् कर्मचारी वर्ग लगायत सरोकारवाला सबैमा उच्च सम्मान तथा कृतज्ञता व्यक्त गर्न चाहन्छु।

बैंकिङ क्षेत्रमा बढ्दै गएको प्रतिस्पर्धात्मक वातावरण तथा तीव्र रूपमा ग्राहकका आकाङ्क्षाहरू परिवर्तन भइरहेको सन्दर्भमा यस बैंकले ठुला उद्यमी तथा साना व्यवसायीदेखि सबै प्रकारका ग्राहकका आकाङ्खालाई सम्बोधन गर्ने गरी बैंकिङ सेवा सुविधाहरूमा गुणस्तरीयता अभिवृद्धि गर्दै अझ बढी विश्वसनीय, सुरक्षित, प्रविधियुक्त तथा ग्राहकमैत्री बनाउन प्राथमिकताका साथ कार्य गरिरहेको छ। देशका सबै जिल्लामा आफ्नो शाखा सञ्जाल विस्तारमार्फत मुलुकको आर्थिक विकासमा प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष रूपमा सहभागी भई सरकारका नीति तथा कार्यक्रमहरूको सफल कार्यान्वयनमा यस बैंकले महत्त्वपूर्ण योगदान पुऱ्याउँदै आएको छ। भविष्यमा समेत यसलाई निरन्तरता दिँदै बैंकिङ सेवा प्रवाहलाई थप गुणस्तरीय एवम् प्रविधिमैत्री बनाई बैंकको प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता अभिवृद्धि, संस्थागत सुशासन कायम गरी उत्तरदायीपूर्ण बनाउन भूमिका निर्वाह गर्ने प्रतिबद्धता सञ्चालक समितिका तर्फबाट व्यक्त गर्न चाहन्छु।

हाल मुलुकभर ७७ वटै जिल्लाबाट सेवा प्रवाह तथा व्यावसायिक कार्य गरिरहेको राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक लिमिटेड मुलुकको आर्थिक-सामाजिक रूपान्तरणमा अग्रगामी योगदान गर्न, संस्थागत सामाजिक उत्तरदायित्व निर्वाह गर्न र सरोकारवाला सबैको हित संरक्षण गर्न निरन्तर प्रयासरत रहने प्रतिबद्धता व्यक्त गर्दै सबै सरोकारवाला एवम् यस बैंकको प्रगतिको शुभेच्छा राख्नुहुने महानुभावहरूप्रति हार्दिक धन्यवाद तथा शुभकामना व्यक्त गर्दछु।

अन्त्यमा, बैंकको वार्षिकोत्सवको अवसरमा प्रकाशन गरिने स्मारिका 'उपहार २०८०' मा प्रकाशित लेख रचनाबाट सम्पूर्ण पाठक तथा सरोकारवालाको ज्ञानको दायरा फराकिलो पार्नमा महत्त्वपूर्ण सहायता पुग्ने विश्वासका साथ प्रकाशनको पूर्ण सफलताका लागि शुभकामना व्यक्त गर्दछु।

मिति : २०८० माघ १० गते।

(श्री दिलीपकुमार ढुङ्गाना)

अध्यक्ष

सञ्चालक समिति

राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक लिमिटेड

सम्पादकीय

सरकारी स्वामित्वमा स्थापना भएको राष्ट्रिय वाणिज्य बैंकले सरकार र सर्वसाधारणको वित्तीय कारोबारसम्बन्धी आवश्यकतालाई सम्बोधन गरी विगत ५८ वर्षदेखि निरन्तर बैंकिङ सेवा प्रदान गर्दै आएकोमा यही माघ १० गतेबाट ५९ औं वर्षमा प्रवेश गर्दै छ। निकै सानो र मौद्रिक कारोबारमा सीमित अर्थतन्त्र रहेको तत्कालीन परिवेशमा स्थापना भएको यस बैंकले देशभरि रहेका शाखा कार्यालयहरूमाफत नेपाली जनतामा बैंकिङ कारोबार गर्ने बानीको विकास गर्न सहयोग पुऱ्याई देशको समग्र आर्थिक-सामाजिक विकासमा महत्त्वपूर्ण योगदान गर्दै आएको छ।

देशका ७७ वटै जिल्लामा रहेका बैंकका शाखा कार्यालयमाफत सर्वसाधारणको घरदैलोमा सुलभ रूपमा बैंकिङ सेवा पुऱ्याइरहेको यस बैंकले उद्योग, व्यापार, पूर्वाधार, प्राथमिकता प्राप्त क्षेत्र, उत्पादनशील क्षेत्र तथा विपन्न वर्ग लगायत वित्तीय क्षेत्रमा कर्जा प्रवाह गरी सरकारी नीति तथा कार्यक्रमलाई सफल बनाउन समेत उल्लेखनीय भूमिका निर्वाह गरिरहेको छ। नवीन प्रविधिको विकासले बैंकिङ सेवा प्रवाहलाई विकसित र विस्तारित गर्न सहजता प्रदान गरेको भए तापनि प्रविधि र प्रतिस्पर्धाबाट सृजित चुनौतीलाई कुशल रूपमा सामना गरी प्राप्त अवसरको उच्चतम सदुपयोगमाफत बैंकका निर्दिष्ट लक्ष्य हासिल गर्दै राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक देशको आर्थिक समृद्धिमा महत्त्वपूर्ण साभेदारका रूपमा क्रियाशील रहेको छ।

बैंकिङ क्षेत्रमा देखिएका विश्वव्यापी नवीनतम प्रवृत्ति, अन्तर्राष्ट्रिय असल अभ्यास, व्यवसायको प्रकृतिमा आउने विविधता जस्ता विषयको गाम्भीर्य बोध गरी बैंकिङ क्षेत्रलाई गतिशील बनाउन निरन्तर प्राज्ञिक, बौद्धिक एवम् प्रशासनिक ज्ञानलाई निखार्दै लैजानुपर्ने हुन्छ। बैंकको यस 'उपहार' विशेषाङ्कको प्रकाशनले अर्थतन्त्र एवम् बैंकिङ क्षेत्रका समसामयिक विषयहरूमा सरोकारवालाहरूका बिचमा बुझाइमा स्पष्टता र एकरूपता ल्याउन तथा आगामी दिनमा बैंकिङ क्षेत्रमा सुधारका नयाँ मार्गहरू पहिचान गर्न सहयोग पुऱ्याउने छ भन्ने विश्वास लिएका छौं।

बैंकबाट सम्पादन भए गरेका कार्यहरूमा सेयर धनी, नेपाल सरकार, नेपाल राष्ट्र बैंक, ग्राहक वर्ग, कर्मचारी वर्ग तथा सम्बद्ध सबै सरोकारवाला पक्षहरूबाट प्राप्त सहयोग, सद्भाव र मार्गनिर्देशनप्रति हार्दिक कृतज्ञता व्यक्त गर्दै आगामी दिनमा समेत यसरी नै निरन्तर सहयोग, सद्भाव र मार्गनिर्देशन प्राप्त भइरहने कुरामा हामी विश्वस्त छौं। बैंकबाट प्रदान हुने सेवाको गुणस्तर सुधारका प्रयासलाई निरन्तरता दिँदै स्रोत र साधनको प्रभावकारी व्यवस्थापनबाट आधुनिक, प्रतिस्पर्धी, गुणस्तरीय एवम् ग्राहकमैत्री बैंकिङ सेवा प्रदान गर्न दृढताका साथ निरन्तर लागिरहने प्रणसमेत गर्दछौं।

यस विशेषाङ्कमा बैंकको वर्तमान अवस्था र भावी योजना, कार्यक्रम तथा रणनीतिका सम्बन्धमा बैंकका प्रमुख कार्यकारी अधिकृत श्री किरणकुमार श्रेष्ठज्यूसँग लिइएको अन्तरवार्ताका साथै आर्थिक, वित्तीय, व्यवस्थापन, पूर्वाधार, कृषि, सूचना प्रविधि, लेखा आदि विषयसँग सम्बन्धित समसामयिक लेखरचनाहरूलाई समावेश गरिएको छ। यी लेखहरू आर्थिक तथा व्यवस्थापन विषयमा रुचि राख्ने अनुसन्धानकर्ता, विद्यार्थी र सम्पूर्ण पाठक वर्गका लागि उपयोगी हुने विश्वास हामीले लिएका छौं। यस विशेषाङ्कमा समावेश गरिएका सम्पूर्ण लेखरचनाहरू लेखकका निजी विचारहरू हुन्।

अन्त्यमा, बैंकले प्रकाशन गरेको यस 'उपहार' विशेषाङ्कमा आफ्ना लेखरचना उपलब्ध गराई सहयोग गर्नुहुने सम्पूर्ण लेखक तथा विशेषाङ्क प्रकाशनका क्रममा विभिन्न माध्यमबाट सहयोग पुऱ्याउनुहुने सम्बद्ध सबैमा हार्दिक आभार व्यक्त गर्दछौं। साथै बैंकको ५९ औं वर्ष प्रवेशका उपलक्ष्यमा बैंकलाई शुभकामना दिनुहुने सम्पूर्ण महानुभावज्यूहरूमा विशेष धन्यवाद ज्ञापन गर्दछौं। धन्यवाद।

विषय सूची

क्र.सं.	शीर्षक	लेखक	पृष्ठ
नेपाली			
१.	प्रमुख कार्यकारी अधिकृत श्री किरणकुमार श्रेष्ठज्यूको अन्तर्वाता		१
२.	वित्तीय क्षेत्रको सुशासन	प्रा.डा. पुष्पराज कँडेल	६
३.	आर्थिक विकासका लागि उदार अर्थनीति : उदार नीतिका लागि बलियो र विवेकशील नियमन र सुपरिवेक्षण	डा. रेवतवहादुर कार्की	८
४.	सरकारी बैंकमा सुधारको आवश्यकता	कृष्णप्रसाद शर्मा	१३
५.	दिगो विकास सहितको दरिलो अर्थतन्त्रका लागि मौलिक कृषि प्रणालीको पुनर्स्थापना	डा. चन्द्रमणि अधिकारी	१६
६.	सामाजिक सुरक्षा कोषका विषयमा जान्ने पर्ने विषयहरू	कविराज अधिकारी	२०
७.	राष्ट्र बैंकको उच्च पुँजी वृद्धि नीति र यसको प्रभाव	भुवन दहाल	२३
८.	डिजिटल पूर्वाधारमा बायोमेट्रिक राष्ट्रिय परिचयपत्रको भूमिका	गुरुप्रसाद पौडेल	२८
९.	भारतबाट नेपालमा विप्रेषण आप्रवाहको अवस्था र सुधारका उपायहरू	रामु पौडेल	३१
१०.	सरकारी बैंकहरूले आफ्नो अस्तित्वको औचित्य साबित गर्नुपर्छ	नरबहादुर थापा	३६
११.	मौद्रिक नीति : खुकुलो वा कसिलोको आवश्यकता	रामेश्वरी पन्त	३८
१२.	नेपालमा आर्थिक विकासको अवस्था र चुनौती	रमेश अर्याल	४१
१३.	वाणिज्य बैंकहरूको वर्तमान कर्जा प्रवाहको स्थिति र आगामी दिशा	रोमिला ढकाल उप्रेती	४५
१४.	सुशासन अभिवृद्धिमा सामाजिक लेखापरीक्षणको भूमिका	राजनविक्रम थापा	४८
१५.	नेपालमा सार्वजनिक ऋण परिचालन : वर्तमान स्थिति र कानुनी व्यवस्था	दुर्गेश गोपाल श्रेष्ठ	५१
१६.	स्वीकृत सीमामा उपयोग नभएका कर्जा : कारण, व्यवसायमा पर्ने प्रभाव र नियामकीय व्यवस्था	प्रताप सुवेदी	५५
१७.	सहकारिताको खस्कंदो अवस्थाबाट सिक्नुपर्ने पाठ	दुर्गा कुमारी कँडेल	५७
१८.	बढ्दो सार्वजनिक ऋणले अर्थतन्त्र व्यवस्थापन चुनौतीपूर्ण बन्दै	डा. दिबाकर वशिष्ठ	६०
१९.	युवा जनशक्ति पलायन र रोक्ने उपायहरू	डा. दिलनाथ दंगाल	६२
२०.	नेपालको आर्थिक नीति र विद्यमान संस्कृति 'आर्थिक वृद्धिका सपना : नहुन्छन् पूरा, नछुट्छन् कुरा'	डा. सुरोज टण्डन	६५
२१.	राजस्व नीतिका सिद्धान्त, वर्तमान राजस्व सङ्कलनमा चाप : समस्या र सुधारका उपायहरू	रामबहादुर के.सी.	६९
२२.	दिगो पूर्वाधार : समृद्धिको आधार	जुनारबाबु बस्नेत	७४
२३.	नेपालमा लोकतन्त्रपश्चात् विकासको अवस्था र सम्भावनाबारे एक विवेचना	ब्रज मोहन अधिकारी	७८
२४.	डिजिटल बैंकिङ र यसबारे सचेतना	ऋषिराम ढकाल	८१
२५.	नेपालमा कृषि कर्जाको अवस्था, समस्या र सुधारका उपायहरू	ऋषभ भट्टराई	८४
२६.	उत्कृष्ट कार्य संस्कृति र उच्च कर्मचारी उत्पादकत्व	अर्जुनबहादुर कँडेल	८८
२७.	केन्द्रीय बैंक विद्युतीय मुद्रा तथा क्रिप्टोकरेन्सीको अवधारणा र सन्दर्भ	डा. भागवत आचार्य	९१
२८.	नेपालमा सहकारी र बैंकबिचको समानता, अन्तरनिर्भरता र भिन्नता	डा. रमेश चौलागाईं	९५
२९.	नेपालमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाको स्थापना, विकास, अवसर र चुनौतीहरू	महेशराज खरेल	९९
३०.	धितोपत्रको दोस्रो बजारमा लगानी-विश्लेषणका तीन पक्ष	मुराहरी पराजुली	१०४
३१.	प्रमुख समष्टिगत आर्थिक चरहरूको कसीमा नेपालको वर्तमान आर्थिक अवस्था	युवराज घिमिरे	१०७
३२.	राष्ट्रिय वाणिज्य बैंकमा उत्प्रेरणा व्यवस्थापन	हरिबाबु आचार्य	१११
३३.	योजनाबद्ध विकास र सोह्रौं योजना	विनोद नेपाल	११४
३४.	युगल युवा-युवतीको उद्यमशील प्रेम गाथा	मुकुन्द अर्याल	११७
३५.	कृषि उत्पादन वृद्धि गर्न वित्तीय क्षेत्रको भूमिका अपरिहार्य : एक चर्चा	दिपेन्द्र कुमार ऐर	११९
३६.	नेपालमा सरकारी ऋणको महत्त्व, वर्तमान अवस्था र स्थिति	गम्भीर बहादुर हाडा	१२२
३७.	किन प्रभावकारी हुन सकेन सरकारी नगद अनुदान कार्यक्रम ?	यज्ञ बज्जाडे	१२५
३८.	गतिशील विनिमय दर प्रणाली र स्वतन्त्र मौद्रिक नीतिको रुझान	लोकबहादुर चापागाईं	१२८
३९.	नेपालको बैंकिङ क्षेत्रमा कार्यसम्पादन मूल्याङ्कन र पुरस्कार प्रणालीको वर्तमान स्वरूप र अबको बाटो	चन्द्रप्रसाद तिमिल्सेना	१३१

४०.	राष्ट्रिय वाणिज्य बैंकको निक्षेप परिचालन : एक सङ्क्षिप्त सिंहावलोकन	ईश्वर उप्रेती	१३४
४१.	नेपालमा बिमा क्षेत्रको वर्तमान अवस्था र बैंकबिचको सम्बन्ध	अरुण सापकोटा	१३७
४२.	बिमाको परिचय, नेपालको वर्तमान अवस्था, विद्यमान समस्या र भावी कार्यदिशा	विशाल तिमल्सिना	१४०
४३.	राष्ट्रिय वाणिज्य बैंकले बनायो करोडौंको मालिक	विष्णु पौड्याल	१४४

English

44.	Exploring Financial Inclusion in Theory and Practice	Dr. Lekhnath Bhattarai	146
45.	Foreign Exchange Reserves, Monetary Policy and Stability in the Economy	Dr. Prakash Kumar Shrestha	150
46.	Theories of International Trade and Nepal's Trade Position: A Critical Assessment	Basudev Sharma, PhD	154
47.	Managing Credit Risks Efforts in Commercial Banks	Dr. Suman Kumar Regmi	157
48.	Fueling Growth: The Transformative Role of Nepal's Financial Sector in Fostering Startup Success	Anil Keshary Shah	160
49.	Concept of Expected Credit Loss Based Provisioning in Banks	Keshav Prasad Lamsal	162
50.	Digitization, Digitalization and Digital Transformation in Banking Operation	Debesh Prasad Lohani	164
51.	Social Processes and Organizational Behavior	CA Vinaya R Poudel	167
52.	Non-Performing Loans in Nepalese Banking Sector	Dr. Satyendra Timilsina	170
53.	Financial Development and Economic Prosperity with Reference to Nepal	Ram Kumar Thapa	174
54.	The Measurement of Credit Risk and the ECL Mechanics	CA Krishna Shah	177
55.	Electronic Banking Security Techniques and Safety Measures	Rabindra Joshi	180
56.	Advancing Leadership Styles in Banks in Nepal: Navigating the Way Forward	Pushpa Poudel	183
57.	BFI's priority for Infrastructure	Dwaipayana Regmi	186
58.	Financial Inclusion in Remote Area of Nepal	Sabita Shahi	190
59.	GDP 2.0	Pradip Kumar Kafle	194

अन्तर्वार्ता

राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक लिमिटेडका प्रमुख कार्यकारी अधिकृत श्री किरणकुमार श्रेष्ठज्यूसँग बैंकको ५९ औं वार्षिकोत्सवका अवसरमा स्मारिका “उपहार २०८०” का लागि प्रकाशन तथा प्रचार-प्रसार उपसमितिले लिइएको अन्तर्वार्ता :

“ वास्तवमा हामी सरकारको पूर्ण स्वामित्वको बैंक भएकाले हामीजस्ता संस्थाहरूप्रति लाग्दै आएको सरकारी पाराको नकारात्मक Tagline परिवर्तन गर्न जरूरी छ । यसका लागि हाम्रो सोच, विचार तदअनुरूप परिवर्तन गर्न जरूरी छ । हामी निकै नै प्रतिस्पर्धाको क्षेत्रमा छौं । तसर्थ हामी हरेक काममा, हरेक पक्षमा निकै मिहिनेती र संस्थाप्रति अभि समर्पित भएर अगाडि बढ्न जरूरी छ । ”

श्री किरणकुमार श्रेष्ठ

प्रमुख कार्यकारी अधिकृत
राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक लिमिटेड

☞ राष्ट्रिय वाणिज्य बैंकको वर्तमान वित्तीय अवस्था कस्तो छ ? प्रस्ट पारिदिनुहोस् ।

हामीले भर्खरै चालु आर्थिक वर्षको दोस्रो त्रैमासको खाताबन्दीको काम सकेका छौं । बैंकको आ.व. २०७९/८० को लेखापरीक्षणको काम सम्पन्न गरी हामीले साधारणसभा पनि यही पौष २९ मा समापन गरेका छौं । अधिल्लो आर्थिक वर्ष २०७९/८० तथा यस आ.व.को पहिलो त्रैमासको वित्तीय विवरणहरू हेर्दा हामी सन्तोषजनक अवस्थामा नै छौं । २०८० पौष मसान्तको विवरणहरू हेर्ने हो भने यस बैंकको कुल निक्षेप रु. ३ खर्ब ३८ अर्ब र कुल कर्जा सापटी रु. २ खर्ब ५६ अर्ब रहेको छ । आ.व.२०७९/८० को पहिलो त्रैमासमा बैंकको निष्कृत कर्जा ३.६२ प्रतिशत, आधारदर ८.७० प्रतिशत, कोष लागत ६.२६ प्रतिशत, कर्जा निक्षेप अनुपात ७७.४३ प्रतिशत तथा पहिलो त्रैमासको खुद नाफा ८६ करोड रहेको थियो । २०८० पौष मसान्तमा बैंकसँग कारोबार गर्ने कुल ग्राहकको सङ्ख्या करिब ४१ लाख पुगेको छ भने भौगोलिक उपस्थितिका हिसाबले ७ वटै प्रदेशका ७७ वटै जिल्ला र सबै जिल्ला सदरमुकाममा समेत गरी जम्मा २८६ शाखा कार्यालयहरू सञ्चालनमा रहेका छन् । डिजिटल बैंकिङका पक्षमा समेत बैंकले उल्लेखनीय फड्को मारेको छ । अहिले हाम्रो गर्व गर्ने थप एउटा पक्ष भनेको नेपाल क्लियरिङ हाउसद्वारा सबैभन्दा बढी डिजिटल कारोबार

गर्ने बैंकका रूपमा सम्मानित हुनु हो । अहिलेको अवस्थामा हामीसँग करिब १७ लाख मोबाइल बैंकिङ प्रयोगकर्ता, करिब ७ लाख ५० हजार ए.टी.एम प्रयोगकर्ता, ३० हजार इन्टरनेट बैंकिङ प्रयोगकर्ता, १० हजार BLB प्रयोगकर्ता रहेका छन् भने हामीले POS Machine १,८८२ र QR Code ७४,३६१ जारी गरेका छौं ।

☞ राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक लिमिटेडले ५९ औं वार्षिकोत्सव मनाउँदै छ । मुलुकको लामो बैंकिङ इतिहासमा राष्ट्रिय वाणिज्य बैंकको योगदानलाई कसरी मूल्याङ्कन गर्नुहुन्छ ?

राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक लिमिटेड धेरै लामो इतिहास बोकेको बैंक हो । यो बैंक देशकै अग्रणी बैंकहरूमध्येको एक हो । यस बैंकले नेपालमा नागरिकहरूलाई बैंकिङ साक्षरता विकास गराउने बैंकहरूमध्ये प्रमुख बैंकका रूपमा छवि बनाएको छ । राष्ट्रिय वाणिज्य बैंकले ७ प्रदेश, ७७ जिल्ला तथा ७७ वटै जिल्ला सदरमुकामहरूमा फैलिएका २८६ वटा शाखाहरूद्वारा समयसापेक्ष नवीन प्रविधिको प्रयोग गरी सबै प्रकारका सेवा तथा सुविधाहरू उपलब्ध गराई राष्ट्रको सेवा र अर्थतन्त्रलाई उकास्ने काम गर्दै आएको छ । साथै अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार वित्त तथा रेमिट्यान्स जस्ता अन्य अन्तर्राष्ट्रियस्तरका बैंकिङ सेवाहरूसमेत निरन्तर रूपमा उपलब्ध गराउँदै आएको छ ।

सरकारी बैंकसमेत भएकाले नेपाल सरकारका योजना तथा कार्यक्रमहरूलाई सदैव प्राथमिकतामा राख्दै राष्ट्रिय प्राथमिकताका क्षेत्रहरू जस्तै : कृषि, ऊर्जा, पर्यटन लगायतका साथै सरकार तथा नियामक निकायबाट तोकिएका अन्य क्षेत्रहरूमा उचित लगानी तथा समय समयमा आएका सहूलियत कर्जा तथा अन्य कार्यक्रमहरूलाई उच्च प्राथमिकतामा राखी सेवा प्रदान गर्दै आएको छ । गुणस्तरीय सेवा प्रदान गर्ने मात्रै नभई धेरै कर तिर्ने वाणिज्य बैंकहरूमध्येको एकका रूपमा रही बैंकले राष्ट्रको अर्थतन्त्रमा पनि सकारात्मक योगदान पुऱ्याएको छ भने केही वर्षहरूमा त सबैभन्दा बढी कर तिर्ने वाणिज्य बैंकका रूपमा सम्मानित समेत भएको छ । सरकारी स्वाभित्तको संस्था भएकाले बैंकले सरकारलाई लाभांशका रूपमा राम्रो प्रतिफल दिँदै आएको छ ।

राष्ट्रको अर्थतन्त्रमा यस बैंकले गरेको अर्को योगदान भनेको रोजगारी सिर्जना हो । बैंकमा हाल करिब ४,००० जना कर्मचारी कार्यरत छन् । बैंकमा मात्र नभई बैंकले विभिन्न क्षेत्रहरूमा लगानी गरी टुला-टुला उद्योग तथा साना तथा मझौला उद्यमहरूमा समेत रोजगारी सिर्जना गर्न मद्दत गरिरहेको छ । यसका अतिरिक्त बैंकले वित्तीय साक्षरतासम्बन्धी समय समयमा विभिन्न कार्यक्रमहरू आयोजना गरी जनताको वित्तीय साक्षरता स्तर माथि उकास्न उचित प्रयासहरू गर्दै आएको छ । संस्थागत सामाजिक उत्तरदायित्व (CSR) कोषमार्फत बैंकले आर्थिक, सामाजिक, स्वास्थ्य, शिक्षा, वातावरणीय तथा अन्य विविध पक्षहरूमा सहयोग गरिरहेको छ । तसर्थ, बैंकले सदैव गुणस्तरीय सेवाहरूमार्फत देशको बैंकिङ क्षेत्रमा उचित योगदान गरिरहेको र यसरी नै गुणस्तरीय सेवाहरू प्रदान गरी मुलुकको अर्थतन्त्रमा आफ्नो सकारात्मक प्रभावलाई निरन्तरता दिन बैंक प्रतिबद्ध रहेको छ ।

☞ केही समय अघि बैंकबाट ऋण नपाइने अवस्था थियो । अहिले ऋण लिने मान्छे नभएर बैंकमा अधिक तरलताको अवस्था छ । यो अवस्थालाई कसरी हेर्नुभएको छ ?

बैंकमा कर्जाको माग बढाउने र धेरैभन्दा धेरै कर्जा प्रवाह गरी उत्तम पोर्टफोलियो (**Optimum Portfolio**) बनाउने विषय सदैव बैंकको प्राथमिकताको विषय हो । तपाईंले भन्नुभएको जस्तै अहिले तरलताको हिसाबले स्थिति सहज नै छ । बैंकमा देखिएको अधिक तरलताको विद्यमान अवस्थाले उद्यम व्यवसाय एवम् परियोजनाहरूमा लगानी गरी बैंकको नाफालाई दिगो बनाउने उपयुक्त अवसर सिर्जना गरिदिएको छ । त्यसैले यस बैंकले पनि देशको वित्त तथा मौद्रिक नीतिमा तोकिएका प्राथमिकताका क्षेत्रहरू जस्तै : कृषि, ऊर्जा, पर्यटनजन्य होटेल तथा रिसोर्ट एवम् निर्माणजन्य परियोजनाहरू र साना तथा मझौला उद्यम व्यवसायमा लगानी गर्ने विषयलाई प्राथमिकतामा राख्दै आएको छ । बैंकले उपयुक्त परियोजना तथा उद्यम व्यवसायहरूमा छनोटपूर्ण निर्णय (**Selective Choice**) गरी कर्जा लगानी गर्ने रणनीतिअनुसार काम गरिरहेको छ ।

☞ कर्जाको माग नहुनु, अर्थतन्त्र सुस्त हुनु लगायतका कारण उच्च ब्याजदर नै हो भन्ने अवस्था सिर्जना भएको छ । ब्याजदर मात्रै कारण हो त ?

अर्थशास्त्रको सिद्धान्तले ब्याजदर र कर्जा मागबिच विपरीत तथा गतिशील (**Inverse and Dynamic**) सम्बन्धलाई दर्साउँछ । त्यसैले कर्जाको माग कम हुनुमा ब्याजदर पनि एउटा कारक हो तर एक मात्र कारण भने होइन । त्यसै गरी अर्थतन्त्र सुस्त हुनुमा अर्थतन्त्रको माग पक्ष प्रभावकारी हुन नसक्नु नै हो । सिमेन्ट, डन्डी लगायतका उद्योगहरू कम क्षमतामा चलनुको कारण देशमा निर्माणजन्य क्षेत्र जस्तै : आवासीय घरजग्गा, व्यापारिक कम्प्लेक्सहरूको निर्माण सुस्ताएको छ । निर्माणजन्य क्षेत्रमा निर्माण व्यवसायीहरू समस्यामा रहेका छन् । अन्ततः देशमा

अपेक्षाकृत रूपमा लगानीका लागि व्यावसायिक वातावरण कायम हुन नसक्दा ब्याजदरले मात्रै कर्जा मागमार्फत अर्थतन्त्रलाई चलायमान बनाउन सक्ने रहेनछ भन्ने महसुस गरिएको छ । त्यसैले ब्याजदर स्थायित्व, दिगो आर्थिक वृद्धिका आधारहरू जस्तै : कृषि, पर्यटन, ऊर्जा एवम् यस्ता पूर्वाधार निर्माणका लागि आवश्यक पर्ने सिमेन्ट, डन्डी लगायतका उद्योगहरूलाई प्रोत्साहन गरेमा मात्रै सुस्ताएको अर्थतन्त्रलाई उकास्न सकिन्छ ।

☞ पछिल्लो समय बैंकहरूको खराब कर्जा बढ्दो क्रममा छ । यो कहिलेसम्म लम्बिन सक्छ त ?

बैंकहरूको खराब कर्जा बढ्नुमा बैंकले लगानी गरिरहेका परियोजनाहरूको गुणस्तर कमजोर हुन जानु हो । सामान्यतः बैंकहरूले कर्जा लगानीपूर्व कुनै पनि परियोजनाहरूको विश्लेषण एवम् मूल्याङ्कन गर्दा अब्बल देखिएमा मात्र कर्जा लगानीको निर्णय गर्ने गर्छन् । तर, **COVID** पछाडिको व्यावसायिक वातावरणको विश्लेषण गर्दा उद्यम व्यवसाय एवम् परियोजनासँग जोडिएका आन्तरिक र बाह्य जोखिमहरूले गर्दा ऋण भुक्तानी क्षमतामा नकारात्मक असर पारेको देखिन्छ । राम्रो नियत हुँदाहुँदै पनि परियोजना पूर्ण क्षमतामा सञ्चालन गर्न नसक्दा, अर्थतन्त्रको चक्रिय प्रभावका कारणले उधारो नउठ्दा, व्यक्तिगत सम्पत्ति बिक्री गरेर उद्यम व्यवसाय बचाउन खोज्दासमेत सफल नभइरहेको दृष्टान्त बजारमा प्रस्ट देखिएको छ । तसर्थ अर्थतन्त्र पूर्ण रूपले चलायमान बन्न नसक्दाको अग्र तथा पृष्ठ (**Forward and Backward Linkage**) को असर सिधै ऋण भुक्तानीमा देखिएको छ । खराब कर्जा बढ्नुको कारण उद्योग व्यवसायको आन्तरिक कारण मात्रै नभएर बाह्य कारण प्रधान रहेको देखिन्छ । तसर्थ सरकारलगायत अर्थतन्त्रका सबै पात्रहरूले अर्थतन्त्रलाई थप चलायमान बनाउन विभिन्न नीतिगत हस्तक्षेप एवम् प्रभावकारी प्रोत्साहनका कार्यक्रमहरू ल्याउनुपर्ने देखिन्छ । त्यसै गरी दिगो आर्थिक वृद्धिका आधारहरूमा थप लगानी प्रोत्साहन गर्न सकेमा खराब कर्जा व्यवस्थापनको दिगो समाधान निस्कने देखिन्छ ।

☞ रा.वा.बैंकले कस्ता कस्ता क्षेत्रमा कर्जा विस्तारलाई प्राथमिकता दिएको छ ? सस्टेनेबल बैंकिङमा रा.वा. बैंकले निकै नै अग्रसरता लिएको देखिन्छ । खासमा यो कस्तो बैंकिङ हो ?

राष्ट्रिय वाणिज्य बैंकको कर्जा विस्तारको प्राथमिकता मूलतः सरकारको वित्त नीति र मौद्रिक नीतिले दिशानिर्देश गरेबमोजिम नै रहन्छ । संयुक्त राष्ट्र सङ्घ एवम् विश्वमञ्चमा नेपालले दृढताका साथ दिगो विकासका एजेन्डाहरूलाई अवलम्बन गरेकाले यस बैंकले सरकारी नीतिबमोजिम ऊर्जा, पर्यटन एवम् कृषि जस्ता क्षेत्रमा दिगो विकासलाई सघाउ पुऱ्याउने गरी काम गरिरहेको छ । यस्ता क्षेत्रहरूमा सरकारले तोकेबमोजिमको लगानीका साथै सरकारले प्रोत्साहित गरेको **Green Energy** का क्षेत्रमा लगानी गरी बैंकले सरकारको नीतिगत मार्गदर्शनको पूर्ण परिपालना गरिरहेको छ । साथै आयात प्रतिस्थापन, निर्यात प्रवर्धन र वातावरणीय सन्तुलनका दृष्टिकोणबाट मुलुकमा सकारात्मक परिणाम हासिल हुने गरी बैंकले आफ्नो लगानीलाई केन्द्रित गर्दै आएको छ । त्यसै गरी आम नेपालीको वित्तीय पहुँच एवम् वित्तीय समावेशितालाई प्राथमिकतामा राखी कठोर मौसम रहेका उच्च हिमाली जिल्ला डोल्पा, मुगुदेखि तराईका ग्रामीण इलाकामा भौतिक रूपमै बैंकिङ सेवा प्रदान गरिरहेको छ । बैंकिङ सेवालार्थ **Digitization** गरी विभिन्न किसिमका सुविधाहरू उपयोग गर्न प्रोत्साहित गरिरहेको छ । निश्चय नै यस अभियानमा बैंकले गरिरहेको प्रयास एवम् मेहनतले **Sustainable Banking** मा समेत निरन्तर सफलता प्राप्त हुँदै गएको छ । यसमा हामी थप उत्साहित हुँदै अगाडि बढ्ने प्रण गर्दौं ।

☞ बैकहरूले साइबर सुरक्षामा लगानी कम गरे भन्ने गुनासो सुनिन्छ । साइबर सुरक्षाका मामिलामा रा.वा.बैंकको अवस्था कस्तो छ ?

विश्व बजारमा सूचना प्रविधिको विकासले बैंकिङ क्षेत्रमा सेवाका नयाँ आयाम सिर्जना गरेको अवस्था छ । सूचना प्रविधिको प्रयोगसँगै त्यसको दुरुपयोग पनि बढ्दै गएको छ । बैंकिङ क्षेत्रमा साइबर सुरक्षा महत्त्वपूर्ण कडीका रूपमा रहेको छ । बैकहरूले साइबर सुरक्षामा लगानी कम गरे भन्ने गुनासो वास्तवमा एक चिन्ताजनक विषय हो । विश्वव्यापी रूपमा साइबर हमलाहरू बढिरहेका छन् र नेपालको साइबर सुरक्षा कमजोर रहेको बताइन्छ । साइबर सुरक्षामा देखिएका चुनौतीहरूका तुलनामा साइबर सुरक्षामा गरिने खर्च पर्याप्त छैन । साइबर सुरक्षामा लगानी बढाउनका लागि आवश्यक नीति, परियोजना तथा सुरक्षा मापदण्ड बलियो बनाई तिनको पालनामा कडाइ गर्न जरूरी देखिन्छ । बैकको सेवा वितरणको माध्यम वा सेवा वितरण सञ्जालमा यदि साइबर हमला भएमा बैकले ठुलो धनराशी गुमाउनुका साथै बैकको विश्वसनीयता माथि नै प्रश्न चिन्ह उठ्न जाने हुनाले लगानी कम गर्ने भन्ने कुरै उद्दैन ।

रा.वा. बैंकमा साइबर सुरक्षाको अवस्थाका बारेमा हेर्ने हो भने बैकले साइबर सुरक्षालाई दृष्टिगत गरी विभिन्न प्रविधिका उपकरण तथा प्रणालीहरूको प्रयोग गर्नुका साथै विश्व बजारमा उपलब्ध नवीनतम उपकरण तथा प्रविधिको प्रयोग गर्न सूचना प्रविधिमा कार्यरत जनशक्तिलाई आवश्यक तालिमको व्यवस्था गर्दै आएको छ र यो क्रम जारी नै रहने छ । समग्रमा भन्ने हो भने बैकले साइबर सुरक्षाको अवस्था समयानुकूल परिमार्जन गरिरहेको र त्यसमा समयसापेक्ष सुधार गर्न बैक व्यवस्थापन सदैव तत्पर रहेको छ । सूचना प्रविधिको विकास तथा समयानुकूल परिमार्जन गर्न बैकले IT Enhancement Roadmap लागू गर्दै निकट भविष्यमा नै अन्तरीष्ट्रियस्तरको बैंकिङ सफ्टवेयर खरिद गरी प्रयोगमा ल्याउन लागेको छ । त्यस्तै साइबर सुरक्षालाई अभि मजबुत तथा समयानुकूल सुरक्षित र भरपर्दो बनाउन यसै आर्थिक वर्षमा नवीनतम प्रविधिका उपकरणहरूको खरिद र सोसम्बन्धी आवश्यक तालिमको व्यवस्था गरेको छ ।

☞ बैकको प्रमुख कार्यकारी अधिकृतका रूपमा यहाँको दोस्रो कार्यकालको यो अन्तिम वर्ष हो । बैकमा प्रमुख कार्यकारी अधिकृतका रूपमा रहँदा हालसम्म भएका महत्त्वपूर्ण कार्यहरू के के हुन् ?

वि.सं. २०७२ चैत २९ गते मैले राष्ट्रिय वाणिज्य बैंकमा प्रमुख कार्यकारी अधिकृतका रूपमा नियुक्ति लिएको थिएँ । बैकमा आएपछिको मेरो पहिलो उद्देश्य बैकलाई हरेक पक्षबाट निजी बैकहरूसँग प्रतिस्पर्धा गर्न सक्षम बनाउने तथा जनमानसमा सरकारी संस्थाहरूप्रतिको नकारात्मक भावनालाई हटाउने थियो, जसमा म केही हदसम्म सफल भएँ जस्तो लाग्छ । मेरो पहिलो कार्यकालमा बैकमा धेरै कुरामा सुधारका काम भए, जसको श्रेय बैक व्यवस्थापनदेखि तल्लो तहसम्मका सम्पूर्ण कर्मचारीलाई जान्छ । सर्वप्रथम त हामीले बैकको अधिकतम स्रोत परिचालन र व्यवसाय विस्तारमा जोड दियौँ । बैकको ६० प्रतिशतको हाराहारीमा रहेको कर्जा निक्षेप अनुपातलाई बढाएर ८० प्रतिशतसम्म पुऱ्यायौँ । त्यसै गरी बैकको शाखा सञ्जाललाई विस्तार गरी देशका ७ वटै प्रदेश र ७७ वटै जिल्लामा पुऱ्यायौँ । अहिले हामी ७७ वटै जिल्ला सदरमुकाममा समेत पुगिसकेका छौँ ।

मेरो पहिलो कार्यकालमा हामीले Clean and Smart RBB को नारासहित बैकका महत्त्वपूर्ण पक्षहरूमा सुधारका काम गर्यौँ । संस्थाभित्रको सङ्गठनात्मक संरचना, कर्मचारी व्यवहार र आचरण तथा संस्थागत सुशासन जस्ता पक्षहरूमा सकारात्मक परिवर्तन ल्याउने कोसिस गर्यौँ । बैकलाई सेवा प्रदान गर्ने कुरामा मात्र नभई भौतिक पूर्वाधारको विकासका कुराहरूमा पनि त्यत्तिकै जोड दिई हरेक रूपमा

निजी बैकहरूसँग उत्तिकै प्रतिस्पर्धी बनायौँ । बैकको मार्केटिङ र Re-branding गर्ने विषयमा जोड दियौँ । साथै, खराब कर्जा असुली, पुराना म्यानुअलहरूको पुनरावलोकन तथा पुनर्लेखन, पुराना कागज धुलाइ, नयाँ कर्मचारी भर्ना, सूचना प्रविधिको अधिकतम प्रयोग, जोखिम व्यवस्थापन तथा कम्प्लायन्सका क्षेत्रहरूमा पनि उल्लेखनीय सुधारका कार्यहरू सम्पन्न गर्यौँ । फलस्वरूप बैक धेरैजसो वित्तीय परिसूचकहरूमा अब्बल हुन पुग्यो र आ.व. २०७४/७५, २०७५/७६, २०७६/७७ तथा २०७८/७९ मा सबैभन्दा बढी नाफा कमाउने वाणिज्य बैंक र २०७४/७५ मा सबैभन्दा बढी कर तिर्ने वाणिज्य बैंक बन्न सफल भयो । बैकको इतिहासमै सम्भवतः हामी पहिलो पटक सरकारलाई लाभांश दिन पनि सक्षम भयौँ र त्यसलाई हालसम्म पनि निरन्तरता दिन सफल भएका छौँ ।

प्रमुख कार्यकारी अधिकृतका रूपमा पहिलो कार्यकाल पूर्ण भई दोस्रो कार्यकालका लागि २०७६ चैत २९ पुनर्नियुक्ति भएर पनि अहिले दोस्रो कार्यकालको अन्त्यतिरै पुगिसकेको अवस्था छ । विश्वव्यापी रूपमा फैलिएको कोभिड-१९ महामारी र ठुलो सङ्ख्यामा कर्मचारी अभाव मेरो दोस्रो कार्यकालका सबैभन्दा ठुला चुनौती बन्न पुगे । यी बृहत् चुनौतीहरूका बाबजुद पनि बैकलाई मुख्य वित्तीय सूचकहरूमा अगाडि ल्याउन सुरुदेखि नै प्रयासरत रहँ । मैले पहिलो र दोस्रो कार्यकालमा गरी करिब २,००० जना कर्मचारी भर्ना र कर्मचारी वृत्ति विकासका लागि अत्यधिक रूपमा स्वदेशी तथा विदेशी तालिमहरू सञ्चालन गरें । कोभिड महामारीको बिचमा पनि Zoom मार्फत व्यापक रूपमा तालिमहरू सञ्चालन भए । मेरो कार्यकालमा हामीले बैकको पुँजी वृद्धि गरी ८ अर्बबाट १५ अर्ब पुऱ्याएका छौँ ।

त्यसै गरी बैकको पाँच बर्से रणनीतिक योजना २०२०-२०२५ तर्जुमा गरियो । साथै Management Audit, O&M Survey, HR Audit, Succession Plan तयार जस्ता कार्यहरू पनि सम्पन्न भए । मेरो दोस्रो कार्यकालमा बैकलाई हरेक पक्षबाट प्रभावकारी बनाउन Business Process Re-engineering (BPR), बैकलाई प्रविधिका पक्षमा सुदृढीकरण गर्न IT Enhancement Project, बैकका सम्पूर्ण अचल सम्पत्तिलाई पूर्ण व्यवस्थापन गर्न Asset Utilization Project, खर्च कटौती र नियन्त्रणका लागि Cost Control Project तथा धेरै समयदेखि बाँकी रहेका हिसाबमिलानका कार्यहरूलाई फर्स्यौट गर्न Reconciliation Project गरी पाँच वटा महत्त्वपूर्ण प्रोजेक्टहरूलाई पनि अगाडि बढाएको थिएँ । यसका अलावा हामीले देशका विभिन्न ठाउँहरू जस्तै : थापाथली, भैरहवा, बुटवल, पोखरा, लहान, कोहलपुर र वसन्तपुरमा आफ्नै भवन निर्माणको कार्य सम्पन्न गरेका छौँ भने महेन्द्रनगरमा निर्माणको कार्य हुँदै छ । यसका अतिरिक्त हामीले सहायक कम्पनीहरू जस्तै : RBB Merchant, RBB Securities, नेपाल टेलिकमसँगको सहकार्यमा Nepal Digital Payment Company को स्थापना गरेका छौँ । बैकले २०७५ मा Nepal Industrial Development Corporation (NIDC) सँग मर्जरको कार्य सम्पन्न गरी एकीकृत कार्य सञ्चालनमा ल्याएको छ । अर्को महत्त्वपूर्ण कार्य भनेको हामीले बैकका सम्पूर्ण जग्गाहरूको पुनर्मूल्याङ्कन गरेका छौँ । अहिलेको अवस्थामा हाम्रो सबै जग्गाको मूल्याङ्कन २६ अर्ब रहेको छ । बैकले वित्तीय साक्षरतासम्बन्धी विभिन्न कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्नुका साथै संस्थागत सामाजिक उत्तरदायित्वअन्तर्गत देशका विभिन्न क्षेत्रहरूमा योगदानसमेत पुऱ्याउँदै आएको छ । मेरो कार्यकालका सुरु तथा हालका प्रमुख वित्तीय तथा गैर वित्तीय विवरणहरूको सङ्क्षिप्त एवम् तुलनात्मक विवरण निम्न तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

Changes in Major Parameters from 2072 Chaitra			
Particulars	Chaitra 2072	Ashoj 2080	Increment in %
Deposits (in million Rs)	130,077	325,632	150.34%
Loans (in million Rs)	79,290	250,330	215.71%
Investments (in million Rs)	38,056	73,034	91.91%
Capital (in million Rs)	8,589	15,637	82.06%
Total Assets (in million Rs)	156,778	403,368	157.29%
Net worth (in million Rs)	8,295	55,710	571.61%
Book Net Worth per Share (Rs)	96.58	356.26	268.89%
Reserves and Surplus (in million Rs)	-294	38,205	13094.90%
Net Profit (in million Rs)	1619	3,595*	122.05%
C/D Ratio (in %) (Calculated as per NRB Directives)	57.52%	77.43%	19.91%
NPA (in %)	3.52%	3.62%	0.10%
Capital Adequacy ratio (in %)	10.63%	12.85%	2.22%
Cost of Funds (in %)	1.91%	6.26%	4.35%
Base Rate (in %)	5.39%	8.70%	3.31%
Spread Rate (in %)	4.71%	3.99%	-0.72%
No. of Employees	2,489	2,563	2.97%
No. of Branches	163	284	74.23%
Total ATMs	80	269	236.25%
Total BLB Numbers	67	95	41.79%
ATM Card Holders	258,060	741,059	187.17%
Mobile Banking Customers	192,000	1,673,250	771.48%
Deposit Customers	2,154,000	4,127,880	91.64%
Loan Customers	143,707	192,970	34.28%
Credit Card #	-	619	-
POS #	-	1,870	-
QR #	-	42,399	-

* Figures as on Ashad end, 2080

Credit Card, POS and QR products were not launched during 2072.

यहाँको कार्यकालमा धेरै पुराना कर्मचारीहरू अवकाश भए भने धेरै नयाँ कर्मचारीहरूले बैंकमा नियुक्ति लिए। विभिन्न कारणले समयमै नयाँ कर्मचारीहरूको भर्ना प्रक्रिया नटुङ्गिँदा थोरै कर्मचारीमा धेरै काम गर्नुपर्ने स्थिति सिर्जना भएको देखिन्छ। यो चुनौतीलाई तपाईंले कसरी सामना गरिरहनुभएको छ ?

पक्कै पनि मैले बैंकको नेतृत्व लिएको सुरुवाती दिनहरूदेखि नै बैंकमा अनिवार्य अवकाशको लहर नै चल्यो। बैंकका लगभग दुई हजारभन्दा बढी कर्मचारीहरू विभिन्न समयमा अनिवार्य अवकाश प्राप्त भई बैंकबाट बिदा भए। यसो हुँदा बैंकलाई बुझ्नेका, बैंकलाई भित्रदेखि चिनेका तथा अनुभवी धेरै कर्मचारीहरूको कमी बैंकलाई महसुस भयो। यसले बैंक सञ्चालनमा निकै असहजता ल्याइरहेको थियो र मलाई लाग्छ यो मेरो कार्यकालको सबैभन्दा अप्ठ्यारो तथा कठिन अवस्थाहरूमध्येकै एक थियो। त्यसपछि हामी नयाँ कर्मचारी भर्नाको प्रक्रियामा अगाडि बढ्यौं। हामीले आ.व. २०७३/७४ तथा २०७४/७५ मा गरी करिब ६०० नयाँ कर्मचारीहरू भर्ना गरी काममा खटायौं। त्यसपछि २ वर्षसम्म कर्मचारी विनियमावली सम्बन्धी मुद्दाहरूका कारणले नयाँ कर्मचारी भर्ना गर्न सकिएन। सो समयमा हामीले जनशक्ति व्यवस्थापनका लागि आउटसोर्सिङ तथा करारद्वारा कर्मचारी तथा विशेषज्ञहरूको नियुक्ति गर्नुपर्ने बाध्यता देखियो। साथै अवकाश प्राप्त कर्मचारीहरूलाई पनि पुनः काममा लगायौं। हामीले बैंकको सेवा प्रवाहमा कुनै पनि सम्झौता नगरी बैंकको कार्यसञ्चालनलाई प्रभावकारी ढङ्गले नै अगाडि बढायौं। कानुनी रूपमा सबै अप्ठ्याराहरू समाधान भएपछि हामीले अधिल्लो आ.व.मा मात्रै करिब ७६९ कर्मचारीहरू भर्ना गरेका थियौं। साथै यस आ.व.मा ४६५ जना नयाँ कर्मचारीका लागि दरखास्त आह्वान भई भर्ना प्रक्रियासमेत अगाडि बढाएका छौं।

नेपाल सरकारको अधिकांश सेयर स्वामित्व भएको नेपालको एक मात्र वाणिज्य बैंक हो राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक। अन्य प्रतिस्पर्धी बैंकहरूले पुँजी वृद्धि गर्दै लगिरहेको सन्दर्भमा मर्जरमा जाने वा सेयर पुँजी वृद्धि गर्ने

भन्ने सम्बन्धमा कस्तो योजना रहेको छ ?

निक्षेपकर्ताहरूबाट सङ्कलन भएको निक्षेपको परिचालन गर्ने मुख्य उद्देश्य हुने भएकाले बैंकिङ व्यवसाय अत्यन्त उच्च Leverage हुने व्यवसाय हो। बैंकले निक्षेपकर्ताको हित संरक्षण गर्न तथा बैंकिङ व्यवसायमा निहित विविध किसिमका जोखिमहरू वहन गर्नका लागि नेपाल राष्ट्र बैंकले तोकेको न्यूनतम पुँजी तथा पुँजी कोष कायम गर्नुपर्ने नियमनकारी व्यवस्थाहरूको सदैव पालना गर्दै बैंकको व्यावसायिक आवश्यकताअनुरूप पुँजी वृद्धि तथा व्यवस्थापन गर्दै गइरहेको छ।

यद्यपि वर्तमानमा एकातिर नियमनकारी व्यवस्थाहरूको परिपालना गर्दै बैंकको व्यवसायमा भइरहेको निरन्तर वृद्धिलाई कायम राख्न बैंकको आन्तरिक स्रोतबाट सिर्जित पुँजीमात्र अपर्याप्त भइरहेको छ भने अर्कोतर्फ बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूबिचको मर्जर तथा प्राप्तिपश्चात् प्रतिस्पर्धी बैंकहरूको पुँजी कोष तथा वित्तीय स्रोत यस बैंकको तुलनामा धेरै ठुलो हुन पुगेको छ। यसबाट ती बैंकहरूको ठुला परियोजनामा लगानी गर्ने, एकल ग्राहक सीमा लगायतका व्यावसायिक क्षमतामा गुणात्मक रूपले वृद्धि भएको छ। तसर्थ, बैंकको आफ्नो व्यवसायमा भएको विस्तारलाई आवश्यक न्यूनतम पुँजीको आवश्यकता परिपूर्ति गर्न तथा वर्तमान समयमा अन्य बैंकहरूसँग प्रतिस्पर्धी क्षमता हासिल गर्न बैंकमा पुँजी वृद्धि गर्न अत्यावश्यक भइसकेको छ।

यस आवश्यकतालाई मनन गर्दै बैंकले आ.व. २०७७/७८ मा पुँजी वृद्धि योजना, २०७८ तर्जुमा गरेको थियो। उक्त योजनाबमोजिम बैंकलाई आगामी ५ आर्थिक वर्ष (आ.व.२०८२/८३) सम्ममा बाह्य स्रोतबाट रु. २० अर्ब थप गरी रु. २९ अर्ब साधारण चुक्ता पुँजी पुऱ्याउन आवश्यक रहेको प्रक्षेपण गरी पुँजी वृद्धिका विभिन्न विकल्पसहित नेपाल सरकार समक्ष पेस गरेको थियो। उक्त योजना नेपाल सरकारबाट अनुमोदन भई हालसम्म रु. ३ अर्ब प्राप्त भइसकेको छ र बैंकलाई अझै ठुलो मात्रामा पुँजी आवश्यक छ। बैंकले सोही पुँजी वृद्धि योजनामा

नेपाल सरकारबाटै बैकलाई आवश्यक सम्पूर्ण पुँजी लगानी गर्ने वा नेपाल सरकारको अधिकांश स्वामित्व कायम रहने गरी प्रिमियम मूल्यमा Initial Public Offering (IPO) जारी गर्ने लगायतका विकल्प प्रस्तुत गरिएको थियो । हालसम्मका व्यावसायिक गतिविधि तथा अन्य विविध पक्षहरूमा भएको वृद्धिलाई समेत विश्लेषण गरी थप पुँजी योजना तर्जुमा गर्न आवश्यक रहेको छ र यो विषय बैकको आ.व. २०८०/८१ को वार्षिक बजेट तथा कार्यक्रममा समेत समेटिएको छ ।

यस बैक र अन्य बैक तथा वित्तीय संस्थाहरूबिचको मर्जर तथा प्राप्तिको कुरा गर्दा बैकको व्यवसायको प्रकृति, कार्य संस्कृति तथा सेयर स्वामित्व लगायत विषयहरूका कारण अन्य निजी क्षेत्रबाट प्रवर्धित बैकहरूबिच मर्जर तथा प्राप्तिको सम्भावना त्यति देखिँदैन । तर वर्तमान समयमा पर्याप्त मात्रामा बैकड पहुँच भइसकेको, निजी क्षेत्रबाट प्रवर्धित बैकहरूको क्षमतामा तुलो विस्तार भइसकेको तथा नेपाल सरकारको स्वामित्व वा नियन्त्रणमा यस बैक, नेपाल बैक र कृषि विकास बैकसमेत ३ वटा वाणिज्य बैकहरू रहेको र तिनीहरूले प्रदान गर्ने बैकड सेवा, कार्य क्षेत्र तथा संस्कृतिमा समेत एकरूपता रहेको सन्दर्भमा यी बैकहरूलाई मर्ज गराई आफ्नो स्वामित्वको एक सबल तथा प्रभावशाली बैक बनाउन नेपाल सरकारले पहल गर्न सक्ने सम्भावनालाई भने नकार्न सकिँदैन । नेपाल सरकारको आ.व. २०८०/८१ को बजेट वक्तव्यमा **सरकारी स्वामित्वका बैक तथा वित्तीय संस्थालाई पुनर्संरचना गरी थप सुदृढ बनाइने** कार्यक्रमसमेत रहेकाले सरकारी स्वामित्वमा रहेका बैकहरू एकआपसमा गाभ्ने नेपाल सरकारले निर्णय गरेको खण्डमा यस्तो सम्भावना रहन्छ ।

☞ **प्रमुख कार्यकारी अधिकृतका रूपमा गर्न खोजिएका तर गर्न नसकिएका कुनै कामहरू छन् कि ?**

सबैभन्दा पहिले, मैले मेरो नेतृत्व कालमा पूरा गर्न चाहेको एउटा महत्त्वपूर्ण कार्य IT Enhancement Project हो । यो परियोजना पूरा भई कार्यान्वयनमा समेत गएको हेर्ने मेरो तीव्र इच्छा थियो तर अहिलेको अवस्था हेर्दा त्यो सम्भव देखिँदैन । अर्को कार्य जुन मैले मेरो कार्यकालभित्र पूरा गर्ने लक्ष्य राखेको थिएँ, त्यो हो सबै विभागहरूमा Business Process Re-engineering (BPR) को काम । हालसम्म हामीले ट्रेजरी, ट्रेड फाइनान्स, भुक्तानी र फर्स्यौट विभागहरूमा तथा कर्जा विभागका केही पक्षहरू तथा खाता सञ्चालनका प्रक्रियाका केही पक्षहरूमा मात्र BPR पूरा गर्न सफल भएका छौँ । साथै मैले यस बैकमा Enterprise Resource Planning (ERP) को कार्यसमेत कार्यान्वयनमा ल्याउन चाहेको थिएँ, जुन यस आ.व.को वार्षिक बजेटमा समेत राखिएको छ । मैले हासिल गर्न खोजेको अर्को महत्त्वपूर्ण लक्ष्य केन्द्रीय कार्यालयको जग्गाको स्वामित्वको कागजात प्राप्त गर्ने हो, जुन धेरै कोसिसका बाबजुद पनि सफल भएनौँ । तर हामीले यस आ.व.मा सम्पूर्ण जग्गाहरूको पुनर्मूल्याङ्कनको कार्य भने पूरा गरेका छौँ ।

☞ **सरकारी स्वामित्वमा भएका बैकलाई दोहोरो दबाव देखिन्छ । एउटा, सरकारको नीति नियम लागू गर्ने माध्यम बन्नुपर्ने र अर्को निजीस्तरका बैकसँग प्रतिस्पर्धा गर्नुपर्ने । यो एकआपसमा अलि नमिल्ले कुरा पनि हो । यस्तै कारणहरूले सरकारी स्वामित्वका बैकहरू समस्यामा पर्ने गरेका त होइनन् ?**

हामी सरकारी बैक भएकाले हामीलाई दोहोरो दबाव हुन्छ तर त्यसलाई हामीले व्यवस्थापन गर्नुपर्छ र गरिरहेका छौँ । हाम्रो मुख्य कर्तव्य सरकारका नीति तथा कार्यक्रमहरूलाई उच्च प्राथमिकतामा राखी कार्य गर्नु हो । सरकारका प्राथमिकताहरू हाम्रा पनि प्राथमिकता हुने गर्छन् । त्यसलाई हामीले पालना गर्नुपर्छ । तर हामी वाणिज्य बैक भएकाले हामीले लगानीकर्तालाई पनि उचित प्रतिफल दिनु उत्तिकै आवश्यक

छ । त्यसो हुनाले हामीले बैकड क्षेत्रमा भएको प्रतिस्पर्धालाई समेत व्यवस्थित ढङ्गले सामना गर्दै समयानुकूल सेवा तथा सुविधा दिँदै उचित मुनाफा पनि आर्जन गर्नुपर्ने हुन्छ । त्यस्तै गरी सरकारी बैक भएकाले हामीले सार्वजनिक खरिद गर्दा सार्वजनिक खरिद ऐनको अधीनमा रही खरिद गर्नुपर्ने हुन्छ, जसले गर्दा हामीलाई चाहेको समयमा चाहेको सामान तथा सेवा खरिद गर्न त्यति सहजता हुँदैन, जसको सिधा असर हाम्रो व्यवसाय सञ्चालनमा पर्छ । त्यसै गरी कर्मचारी भर्ना गर्दा समेत लोक सेवा आयोगका माध्यमबाट गर्नुपर्ने हुन्छ । यीबाहेक पनि अन्य बैकहरूको तुलनामा हाम्रो बैकले अखितयार दुरुपयोग अनुन्धान आयोग तथा सतर्कता केन्द्रहरूको चासो र अनुसन्धानको सम्बोधन विशेष रूपमा गर्नुपर्ने हुन्छ । साथै संसद्का समितिहरू तथा महालेखा परीक्षकको कार्यालयप्रति समेत हामी जवाफदेही हुनुपर्छ । यी सबै कारणहरूले गर्दा हामीलाई अरू बैकहरूसँग प्रतिस्पर्धा गरी मुनाफा आर्जन गर्न अत्यन्तै चुनौतीपूर्ण हुन्छ । यद्यपि यी सबै कुराहरूलाई हामीले व्यवस्थापन गर्दै अगाडि बढेको अवस्था छ ।

☞ **विश्वका विभिन्न बैक तथा वित्तीय संस्थाहरूले नयाँ प्रोडक्टहरूमा कार्य गर्न खोजेको देखिन्छ । नेपालमा अबको बैकड व्यवसायले कस्ता क्षेत्रलाई समेटनुपर्ला जस्तो लाग्छ ?**

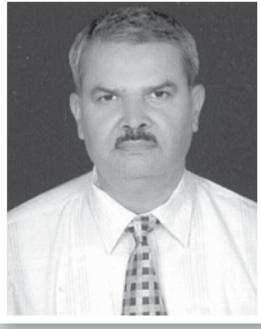
दुत रूपमा विकसित हुँदै गइरहेको प्राविधिक युग, मानिसहरूका परिवर्तनशील आवश्यकताहरू तथा नगदबाट नगदरहित बैकिङडतर्फको विश्वव्यापी रूपान्तरणको सन्दर्भमा हामीले अब हाम्रो प्राविधिक पूर्वाधारको स्तरोन्नतिमा ध्यान केन्द्रित गर्नुपर्छ र विविध किसिमका नवीन डिजिटल प्रोडक्ट र सेवाहरू प्रयोगमा ल्याउनुपर्छ । Digital Product Innovation का साथै अब हामीले ध्यान केन्द्रित गर्नुपर्ने अर्को क्षेत्र भनेको Project-Financing हो । जस्तै : खानी, सुरुङ मार्ग, राजमार्ग र अन्य पूर्वाधारमा आधारित परियोजनाहरू । यस्ता परियोजनाहरूमा लगानी गर्ने सोचका साथ अब हामी अगाडि बढ्नुपर्छ जस्तो लाग्छ ।

☞ **बैकको सफलताका लागि विभिन्न सरोकारवालाहरूको भूमिका महत्त्वपूर्ण हुने गर्दछ । यसमध्ये ट्रेड युनियन पनि एउटा महत्त्वपूर्ण पक्ष भएकाले बैकभित्र क्रियाशील कर्मचारी ट्रेड युनियन र व्यवस्थापनबिच कस्तो सम्बन्ध रहेको छ ?**

बैकलाई सफल बनाउन अवश्य पनि सबै सरोकारवालाहरूसँग सुसम्बन्ध, समन्वय, सहकार्य बनाइराख्न अत्यन्त जरुरी छ । त्यसमाथि पनि बैकभित्रका ट्रेड युनियनहरूसँगको सम्बन्ध अझ महत्त्वपूर्ण हुन्छ । बैकको विकासका निमित्त ट्रेड युनियनहरूसँगको सहकार्य आवश्यक हुन्छ । तसर्थ ट्रेड युनियनहरूसँगको सम्बन्धलाई नियमित, व्यवस्थित र सन्तुलित बनाउन जरुरी छ र मैले यी कुराहरूमा सदैव विशेष ध्यान पुऱ्याएको छु । त्यसो भएको हुनाले राष्ट्रिय वाणिज्य बैकभित्र व्यवस्थापन र ट्रेड युनियनहरूबिच अत्यन्त सुमधुर र हार्दिक सम्बन्ध रहेको छ ।

☞ **बैकको ५९ औं वार्षिकोत्सवका अवसरमा केही सन्देश दिन चाहनुहुन्छ कि ?**

वास्तवमा हामी सरकारको पूर्ण स्वामित्वको बैक भएकाले हामीजस्ता संस्थाहरूप्रति लाग्दै आएको सरकारी पाराको नकारात्मक Tagline परिवर्तन गर्न जरुरी छ । यसका लागि हाम्रो सोच, विचार तदनुसूप परिवर्तन गर्न जरुरी छ । हामी निकै नै प्रतिस्पर्धाको क्षेत्रमा छौँ । तसर्थ हामी हरेक काममा, हरेक पक्षमा निकै मिहिनेती र संस्थाप्रति अझ समर्पित भएर अगाडि बढ्न जरुरी छ । म यस अवसरमा सम्पूर्ण सरोकारवालाहरूलाई यसतर्फ सोचिदिनुहुन हार्दिक आग्रह गर्दै नेपाल सरकार, नेपाल राष्ट्र बैक, आम ग्राहक वर्ग, ट्रेड युनियनहरू, कर्मचारी वर्ग, सञ्चारकर्मी लगायतका सबैमा यस बैकको ५९ औं वार्षिकोत्सवका अवसरमा हार्दिक शुभकामना व्यक्त गर्न चाहन्छु ।

वित्तीय क्षेत्रको सुशासन

प्रा.डा. पुष्पराज कँडेल*

१. शासन र सुशासनको अर्थ

शासन भनेको निर्णय गर्ने र त्यसको कार्यान्वयन गर्ने प्रक्रिया हो। शासन भनेको शब्द कम्पनी, वित्तीय संस्था, अन्तर्राष्ट्रिय समुदाय, राष्ट्रिय समस्या, स्थानीय तह वा यिनीहरूबिचको अन्तर्क्रिया आदिमा प्रयोग हुन्छ। यो शब्द आमजनताका आवश्यकता पूरा गर्ने सन्दर्भमा सरकारलगायतका विभिन्न संस्थाहरू र यिनका अङ्गहरूको दायित्व वरपर केन्द्रित हुन्छ। शासन शब्द सरकारमा कसरी नेतृत्व छानिन्छ र यसलाई निगरानी राख्ने निकायहरू कुन कुन छन्, यिनलाई जवाफदेही बनाउने शक्ति कति छ, यिनको विश्वसनीयता कति छ? आदि सन्दर्भमा प्रयोग हुँदै आएको छ।

शासनको यो प्रक्रियालाई राम्रो अर्थमा प्रयोग गरिँदा सुशासन हुन आउँछ। संयुक्त राष्ट्रसङ्घका पूर्व महासचिव कोफी अन्नानले सुशासनलाई मानव अधिकार र कानूनको शासनको निश्चितता, लोकतन्त्रको सबलीकरण, पारदर्शिता र सार्वजनिक प्रशासनको क्षमता अभिवृद्धि हो भनेका छन्। कसैले यसलाई सहभागिता, समानता र समावेशिता भनेका छन् भने कसैले शक्तिको पृथकीकरण, स्वतन्त्र र उत्तरदायी सञ्चारमाध्यम भनेका छन्। सुशासनभित्र नेतृत्वको वैधता, जवाफदेहिता, पारदर्शिता र पैसाको प्रभाव कम गर्ने उपाय आदि पर्छन्। कसैले सुशासनलाई प्राविधिक र व्यवस्थापकीय क्षमता, साङ्गठनिक क्षमता, कानूनको शासन, सत्यतथ्यता र पूर्वानुमान गर्न सकिने अवस्था, जवाफदेहिता, पारदर्शिता र खुल्ला सूचना प्रणाली, सहभागिता आदिको विकास र विस्तार हो भनेका छन्।

बृहत् नेपाली शब्दकोशले सुशासनलाई उत्तम किसिमको शासन, असल राज्य व्यवस्था, कल्याणकारी शासन व्यवस्था भनेर परिभाषित गरेको छ। अर्थात् सुशासन भनेको विश्वास हो। सुशासनको ठिक उल्टो कुशासन हो र यसको अर्को अर्थ भ्रष्टाचार हो। सुशासन भनेको सार्वजनिक नीतिलाई समाजिक आवश्यकतासँग जोड्ने काम हो। विकसित देशहरूमा सुशासनको विषय देशको मूल नीति रहन्छ। सुशासन कुनै गहना होइन, देश विकास र नागरिकहरूको सेवाका लागि अनिवार्य तत्त्व हो। यो सीमाहीन अवधारणा, नीति र व्यवहार हो।

२. सुशासन र कुशासनको समग्र प्रभाव

कुनै पनि संस्था वा राज्य विकास गर्नका लागि सुशासन अत्यावश्यक हुन्छ। सुशासनले संस्थालाई कुशलता, प्रभावकारिता, पारदर्शिता र जवाफदेहिता दिन्छ। सुशासन सर्वव्यापी मुद्दा हो, जसलाई पुँजीवाद र समाजवाद दुवैले पनि उठान गरेका छन्। पुँजीवादले पुँजीको पुनरोत्पादनका लागि सुशासन आवश्यक छ भन्छ भने समाजवादले सामाजिक न्यायका लागि। राम्रराज्य भनेको सुशासित राज्य हो। समाजवाद भनेको पनि सुशासनयुक्त समाज हो। जनताले हरेक सेवाहरू प्राप्त गर्दा सहजतापूर्वक प्राप्त गर्नु भन्ने यसको चाहना हुन्छ। यसको

उल्टो कुशासनले व्यक्तिको आयमा कमी ल्याउने, गरिबी बढाउने, व्यावसायिक असफलतामा वृद्धि गर्ने, वस्तु वा सेवाको मूल्यमा वृद्धि गर्ने, ऋण तिर्ने क्षमता कमजोर बनाउने, चरम सामाजिक सङ्कट ल्याउने, कालो अर्थव्यवस्था वृद्धि गर्ने, पुँजी पलायन वृद्धि गर्ने; राज्यलाई कमजोर बनाउने आदि काम गर्दछ। वित्तीय क्षेत्रको कुशासनले समग्र अर्थतन्त्रलाई नै ध्वस्त बनाउने सम्भावना रहन्छ। यसको ठिक विपरीत यदि संस्थाहरूमा सुशासन भएमा त्यसले समग्र गति दिने र देशको अर्थतन्त्रलाई नै अगुवाइ गर्ने अवस्था आउँछ।

३. सुशासनभित्रका अन्तरतत्त्वहरू

सुशासनका अन्तरतत्त्वहरूमा कानूनको शासन, सूचना प्रवाहमा पारदर्शिता, सहभागिता, समानता र समावेशिता, प्रभावकारिता र कुशलता, जवाफदेहिता, उत्तरदायित्व, आर्थिक वृद्धि र वितरणको बिचमा सन्तुलन, साधन र स्रोतको प्रयोगमा वर्तमान र भविष्यबिचको सन्तुलन, दूरगामी विचारमा प्रस्टता आदि पर्दछन्।

बुँदागत रूपमा उल्लेख गर्दा सुशासनका विशेषताभित्र निम्न कुराहरू पर्दछन्। पहिलो, निर्णयले प्रभाव पर्ने तहका सबैलाई प्रक्रियामा प्रत्यक्ष वा प्रतिनिधित्वको हिसाबले सहभागी बनाइन्छ। दोस्रो, कानूनको शासन सुशासनको अर्को तत्त्व हो, जसले कानुनी संरचना न्यायपूर्ण र निष्पक्ष खालको हुनुपर्छ भन्दछ। तेस्रो, पारदर्शिता, जसले संस्था, संस्थागत प्रक्रिया, सूचनाको स्वतन्त्र प्रवाह, सूचनामाथि सामयिक, पूर्ण र जस्ताको तस्तै पहुँच दिन्छ। पारदर्शिता र जवाफदेहिताले एक अर्कालाई सघाउँछन्। चौथो, सुशासनमा संस्था र प्रक्रियाले सबै सरोकारवालाहरूको सेवा गरेको हुन्छ। पाँचौँ, सुशासनको एउटा आधार नीति, प्रक्रिया आदिका सन्दर्भमा सबै स्वार्थ समूहका बिचमा मतैक्यताको प्रयास हो। छैटौँ, सुशासनमा सबैलाई समानता रहन्छ र सबैले आफ्नो अवस्था सुधारको अवसर पाउँछन्। सातौँ, निर्णयकर्ताहरू जहिले पनि आमसरोकारवालाहरूप्रति जवाफदेही हुन्छन्।

४. वित्तीय क्षेत्रमा सुशासन : अर्थतन्त्रको आवश्यकता

वित्तीय क्षेत्रको सुशासन भन्नाले वित्तीय साधन स्रोत र क्रियाकलापको कुशल, प्रभावकारी र पारदर्शी व्यवस्थापन हो। यसको मूल उद्देश्य आर्थिक स्थायित्व ल्याउने, जोखिम घटाउने, कुशलता बढाउने, ठगी र बेइमानीहरूलाई हटाउँदै मूल्यमा स्थिरता ल्याउने हुन्छ। यसभित्र नीति, व्यवहार र प्रक्रियाहरू निर्माण गर्ने र व्यवहारमा लागू गर्नुका साथै सन्तुलन र नियन्त्रण प्रणालीको प्रयोग, पारदर्शितामा वृद्धि, नीति नियमको स्थापना आदि पर्दछन्।

सबैले जानेकै विषय हो कि वित्तीय क्षेत्र अर्थतन्त्रको अत्यन्त महत्त्वपूर्ण क्षेत्र हो, किनभने अर्थतन्त्रका सबै क्षेत्रसँग यसको सम्बन्ध हुन्छ र यो आफैले पनि आर्थिक संरचनाको महत्त्वपूर्ण हिस्सा ओगटिरहेको हुन्छ।

* प्रा.डा. कँडेल राष्ट्रिय योजना आयोगका पूर्व उपाध्यक्ष हुन्।

नेपालको सन्दर्भमा हेर्दा यस क्षेत्रले प्रत्यक्षरूपमा समग्र अर्थतन्त्रको करिब ७.५ प्रतिशत योगदान गरेको देखिन्छ भने अरू क्षेत्रको विकासमा समेत महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्नरहेको छ । यस क्षेत्रले देशको समग्र अर्थतन्त्रलाई अगाडि बढाउन महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्नरहेको छ । यसले आर्थिक गतिविधि गर्न चाहनेलाई वित्तीय सुविधा उपलब्ध गराउँछ भने आमनागरिकलाई बचत वृद्धि गर्न प्रोत्साहन गर्छ । मूल्य नियन्त्रण तथा ब्याजदर स्थायित्व, तरलता व्यवस्थापन, प्राथमिकता प्राप्त क्षेत्रतर्फ कर्जा विस्तार, वित्तीय समावेशीकरण र बाह्य क्षेत्र स्थायित्व, भौतिक संरचना निर्माणमा लगानी आकर्षण आदिमा यस क्षेत्रको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहन्छ । त्यसैले गतिशील, विश्वसनीय र उत्पादनशील वित्तीय प्रणाली सबै देशको चाहना हुन्छ ।

अर्थतन्त्र कुशल रूपमा चलाउन र प्रगतिको दिशामा अगाडि बढाउनका लागि वित्तीय क्षेत्रमा सुशासन अत्यावश्यक हुन्छ । वित्तीय क्षेत्रमा विश्वास बढाउन पनि सुशासन चाहिन्छ । लगानीकर्ताको संरक्षण गर्न, अर्थतन्त्रमा जोखिम कम गर्न, आर्थिक वृद्धि गर्न र वित्तीय क्षेत्रमा प्रतिस्पर्धा कायम राख्न वित्तीय अनुशासन आवश्यक हुन्छ । सुशासनको अभावमा विगतमा नेपालमा थुप्रै बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू जरतै : नेपाल विकास बैंक, गोर्खा विकास बैंक, क्यापिटल मर्चेन्ट, सम्भ्रना वित्त कम्पनी, ओरियन्टल ग्रुप र अहिलेका धेरै सहकारी संस्थाहरू असफल भएजस्तै सबै संस्थाहरू असफल हुन पुग्छन् ।

५. वित्तीय संस्थामा सुशासन प्राप्त गर्ने तरिका

आर्थिक बदमासी रोकनका लागि कौटिल्यले तीन किसिमका उपायहरू सुझाएका छन् । पहिलो, नियम कानून प्रस्ट र विस्तृत खालको बनाउने र त्यसबारेमा सबैलाई सूचित गर्ने । दोस्रो, साङ्गठनिक संरचना त्यस्तो हुनुपर्छ जहाँ स्वार्थहरू बाझिँदैनन् । तेस्रो, बदमासी गर्नेलाई कडा दण्डको व्यवस्था गर्नुपर्छ ।

विश्व बैंकका अनुसार सुशासन वृद्धि गर्नका लागि १. संस्थागत सन्तुलन र नियन्त्रण प्रणाली बलियो बनाउने, २. नेतृत्वको सार्वजनिक व्यवस्थापन बलियो बनाउने, जसभित्र सम्पत्तिको स्वघोषणा तथा स्वार्थहरूको नियमसम्बन्धी नियमहरू निर्माण गर्ने, ३. सार्वजनिक जवाफदेहिता बढाउने, ४. नागरिक समाज र मिडियालाई बलियो बनाउने, ५. स्थानीय सहभागिता र सामुदायिक सशक्तीकरण बढाउने, र ६. प्रभावकारी एवम् प्रस्ट नियम, पारदर्शी सार्वजनिक र निजीक्षेत्र, एकाधिकारको अन्त्य, संयुक्त राष्ट्रसङ्घ तथा बाह्य देशहरूबाट सिक्ने व्यवस्था हुनुपर्छ ।

अर्कोतर्फ वित्तीय क्षेत्रको सुशासनका लागि आवश्यक कुराहरूमा सबैभन्दा पहिले त बोर्ड सदस्यहरू आफ्नो पदका लागि योग्य हुनुपर्छ । उनीहरूमा आफ्नो जिम्मेवारीका सन्दर्भमा पूर्ण ज्ञान हुनुपर्दछ र संस्थाका सन्दर्भमा उचित निर्णय लिन सक्ने क्षमता हुनुपर्छ । सञ्चालकहरूमा वित्तीय संस्थाको रणनीतिक उद्देश्य र मूल्यमान्यता निर्माण गर्ने, त्यसको मूल मर्मका बारेमा जानकारी हुने र आन्तरिक लेखापरीक्षण, बाह्य लेखापरीक्षण र आन्तरिक नियन्त्रण प्रणालीका प्रयोगका बारेमा राम्रो जानकारी हुनुपर्छ ।

वित्तीय सुशासनका लागि नियामक निकायहरू बलिया र प्रभावकारी हुनुपर्छ । नियमनकारी निकायले स्वामित्व, सम्बन्धित पार्टी कारोबार,

परीक्षणका लागि विभिन्न सूचकहरूको निर्माण, बोर्डका सञ्चालकहरूका आर्थिक गतिविधि आदिका बारेमा हेर्नुपर्छ । नियामकहरूले सुशासनका सन्दर्भमा उचित निर्देशन दिने, नीति नियमहरू मान्न लगाउने, लेखापरीक्षणलाई प्रभावकारी बनाउन लगाउने, अशियार समूह संरचना हेर्ने, देखिएका समस्याहरूका बारेमा बोर्ड र उच्च व्यवस्थापनलाई जानकारी गराउने आदि काम गर्नुपर्छ ।

उच्च व्यवस्थापनले आफू दक्ष हुने र दक्ष कर्मचारीहरू भर्ना गर्ने, सूचना प्रविधि र सूचना सम्प्रेषणलाई चुस्त बनाउने र उचित अनुगमन प्रणालीलाई स्थापित गर्ने, जोखिमयुक्त कामहरूलाई सदैव ध्यान दिने, आन्तरिक लेखापरीक्षणलाई निष्पक्ष बनाउने आदि काम गर्नुपर्छ ।

साथै, वित्तीय क्षेत्रको सुशासनका लागि सेयरहोल्डरहरू आफ्नो अधिकारका बारेमा सेचत र सुसूचित हुने, ग्राहकहरू र बचतकर्ताहरू नियम विपरीतका काममा संलग्न नहुने, लेखापरीक्षकहरूले उचित किसिमको लेखापरीक्षण गर्ने र बोर्ड तथा उच्च व्यवस्थापनलाई सूचित गर्ने, बैकिङ सङ्घहरूले औचित्यपूर्ण कामका सिद्धान्तहरू बनाउने, जोखिम हेर्ने अन्य निकायहरूले कर्पोरेट सुशासनका कुराहरू हेर्ने र सूचित गर्ने, सरकारले उचित नियम कानून निर्माण र कार्यान्वयन गर्ने, न्यायालयले सो सम्बन्धमा ज्ञान राख्ने र उचित न्याय दिने, क्रेडिट रेटिङ एजेन्सीहरूले सोको उचित मूल्याङ्कन गर्ने, धितोपत्र बोर्ड र स्टक एक्सचेन्ज एकाइहरूले वित्तीय संस्थाहरूको स्वामित्वका सबन्धमा उचित नियमन गर्ने र कर्मचारी युनियन र समग्र कर्मचारीहरूले आफ्नो जिम्मेवारी पूरा गर्नुका साथै गैरकानुनी कामका सम्बन्धमा सचेत हुने र गराउने आदि अवस्था हुनुपर्छ । त्यसै गरी वित्तीय संस्थाको उद्देश्य, संस्कृति, मूल्य र मान्यताअनुसारको कर्मचारी पारिश्रमिक नीति हुनुपर्छ । समग्रमा संस्था पारदर्शी हिसाबले चलाउने कुरामा ध्यान दिनुपर्छ । संस्थागत संरचना पनि सोहीअनुसारको तयार गर्नुपर्छ ।

६. निष्कर्ष

सुशासनले क्षमतावान संस्थाको माग गर्दछ, जसलाई निर्माण गर्ने कुरा कुनै घटना होइन बरु निरन्तर प्रक्रिया हो । यसले संस्थालाई कुशलतापूर्वक सञ्चालन गर्न र प्रभावकारी तथा पारदर्शी बनाउनका लागि प्लेटफर्म प्रदान गर्दछ । वित्तीय पक्षबाट हेर्दा राम्रो र सहभागितामूलक बजेट प्रणाली, पारदर्शी र सशक्त काम गर्ने तरिका, भरपर्दो र पारदर्शी लेखाप्रणाली, सशक्त लेखापरीक्षण र मूल्याङ्कन नै सुशासन हो ।

वित्तीय क्षेत्रलाई बलियो बनाउनका लागि वित्तीय सुशासनलाई बलियो बनाउनुपर्छ । खरिद व्यवस्थापनमा धाँधली हुन सक्ने ठाउँ छ वा छैन राम्रोसँग हेर्ने, आन्तरिक नियन्त्रण प्रणालीलाई बलियो बनाउने, लेखापरीक्षण क्षमता बढाउने, नगद कारोबारलाई कम गर्ने, क्षमतामा आधारित मूल्याङ्कन प्रणाली अपनाउने, सूचनाहरूलाई सकेसम्म बाहिर ल्याउने वा सार्वजनिक गर्ने, निर्णय र कार्यान्वयन प्रक्रियामा सरोकारवालाको सहभागिता बढाउने, गुनासो सुन्ने र समाधान गर्ने एकाइ गठन गर्ने, आचारसंहिता बनाउने र त्यसलाई कडाइका साथ पालना गर्ने कामहरूले वित्तीय संस्थामा सुशासन बढाउन मद्दत गर्दछन् । वित्तीय सुशासनको विकासका लागि मिडिया पनि अत्यन्त आवश्यक हुन्छ ।

आर्थिक विकासका लागि उदार अर्थनीति : उदार नीतिका लागि बलियो र विवेकशील नियमन र सुपरिवेक्षण

डा. रेवतवहादुर कार्की*

१. परिचय

यस लेखमा सबभन्दा पहिले आर्थिक विकास र उदार अर्थनीति तथा उदारीकरणको परिचय, उद्देश्य र महत्त्वलाई प्रकाश पार्दै यसको कार्यान्वयनका लागि विवेकशील र सक्षम नियमन/सुपरिवेक्षणको अपरिहार्यतालाई विश्लेषण गर्ने जमर्को गरिएको छ । साथै यस नीति तथा उदारीकरणको सिंहावलोकन गरी सकारात्मक प्रभावका साथै कमजोर नियमन-सुपरिवेक्षणसहित उदारीकरणका नकारात्मक असर तथा कमजोरीहरू केलाइने छ । अन्त्यमा उदार अर्थनीति वा उदारीकरणमा सुधार गरी कसरी नेपालको सुस्त आर्थिक विकासको गतिलाई तीव्र गर्न सकिन्छ भन्ने सन्दर्भमा व्यावहारिक सुधारको खाका प्रस्तुत गर्नेतर्फ यो लेख केन्द्रित गरिएको छ ।

(क) आर्थिक विकास

आर्थिक विकास भनेको अर्थतन्त्रको आर्थिक पूर्वाधार जस्तै : यातायात, विद्युत्, सञ्चार इत्यादि तथा समाजिक पूर्वाधार जस्तै : शिक्षा, स्वास्थ्य, खानेपानी इत्यादि पूर्वाधारहरूको विकाससहित वास्तविक क्षेत्र, सार्वजनिक वित्त क्षेत्र, वित्तीय क्षेत्र र बाह्य क्षेत्रहरूको समष्टिगत विकास हो । यसको यसरी पनि परिभाषा दिइन्छ "आर्थिक विकास भनेको त्यस्ता नीति, कार्यक्रम तथा गतिविधिहरू हुन्, जसले जनताको आर्थिक भलाइ र जीवनस्तर उकास्न खोज्छ ।" अर्थशास्त्रमा नोबेल पुरस्कार प्राप्त आधुनिक अर्थशास्त्री Amarta Sen "Economic development is a broader concept than economic growth and reflects social and economic progress and requires economic growth. Growth is an important and necessary condition for development, but it is not a sufficient condition. Growth alone cannot guarantee development." यी अर्थशास्त्रीले विकासलाई स्वतन्त्रताका रूपमा लिई विकासका लागि जनतालाई स्वतन्त्रता, जसले जनताको भाग्य छान्न अवसर प्रदान गर्दछ, दिनुपर्ने र स्वतन्त्रता र विकासका बाधक तत्वहरू जस्तो : गरिबी, आर्थिक अवसरको अभाव, भ्रष्टाचार, कुशासन तथा शिक्षा र स्वास्थ्यको अभावसम्बन्धी बाधाहरूलाई हटाउनुपर्नेमा जोड गर्दछन् । स्वतन्त्रता दिएर नै विकास गर्न सकिन्छ भन्ने उनको अवधारणा हो ।

(ख) अर्थनीति र उदार अर्थनीति

पहिले अर्थनीति बुझ्नु आवश्यक छ र त्यसपछि मात्र उदार-अनुदार अर्थनीतिका बारेमा विश्लेषण गर्न सजिलो हुने छ । अर्थतन्त्रको सञ्चालन, विकास र सुदृढीकरणका लागि राज्यले लिने नीति नै अर्थनीति हो र यसलाई समष्टिगत अर्थनीति पनि भन्ने गरिन्छ । यस बृहत् नीतिअन्तर्गत मुख्यतः सरकारले सार्वजनिक वित्तसम्बन्धी लिने नीति वित्त नीति र केन्द्रीय बैंकले मुद्रा र कर्जासम्बन्धमा लिने नीति मौद्रिक नीति हो । तापनि यस नीतिअन्तर्गत उद्योग, वाणिज्य, सञ्चार, शिक्षा, स्वास्थ्य, समाजकल्याणसहितका समष्टिगत नीतिहरू पर्दछन् ।

तर कसैकसैले शिक्षा, स्वास्थ्य, समाजकल्याण इत्यादि सामाजिक क्षेत्रका नीतिलाई छुट्टै सामाजिक नीतिका रूपमा लिने गरे तापनि समष्टिमा यी सबैलाई आर्थिक नीतिमा नै समेट्ने गरिन्छ । Cliffsnote.com website मा यसरी परिभाषित गरिएको छ : "Economic policy is a course of action that is intended to influence or control the behaviour of the economy."

त्यस्तै अर्थतन्त्रलाई व्यवस्थापन गर्न सरकारले लिने सबै किसिमका कदमहरूलाई नै अर्थनीति भनिएको छ । जस्तै : "Economy policy covers wide range of measures which governments use to manage their economy."

नेपालको अर्थनीति पनि यही परिधिभित्र रहेको छ । अर्थनीतिलाई मुख्यतः नियन्त्रणात्मक वा अनुदार अर्थनीति र उदार अर्थनीति गरी दुई भागमा बाँड्न सकिन्छ । अर्थतन्त्रलाई नियन्त्रण गर्ने उद्देश्यले सरकारले लिने नीति नै नियन्त्रणात्मक अर्थनीति हो भने आर्थिक गतिविधिमा सरकारी हस्तक्षेप कम गरी वा हस्तक्षेप नगरी अर्थतन्त्रलाई खुला छोड्ने नीति नै उदार अर्थनीति हो । साम्यवादी वा निर्देशित अर्थतन्त्र भएका उत्तरकोरिया र क्युबामा राज्यबाट पूरै नियन्त्रणात्मक अर्थनीति अपनाइएको छ भने परम्परागत अर्थतन्त्र पनि निर्देशित अर्थतन्त्र जस्तो पूरै नियन्त्रण नभए पनि करिब नियन्त्रणमुखी नै रहेको हुन्छ । तर बजार अर्थतन्त्र भएका अमेरिका, बेलायत, अस्ट्रेलियाजस्ता विकसित देशहरूमा सरकारी हस्तक्षेप अति न्यून गरी उदार अर्थनीति अपनाइएको पाइन्छ । बजार अर्थतन्त्र र निर्देशित अर्थतन्त्रका राम्रा पक्षहरूलाई समावेश गरी चलाइएको मिश्रित अर्थतन्त्रमा अर्थनीति पनि मिश्रित नीति (उदार र नियन्त्रणको) अपनाइएको हुन्छ । नेपाल, भारतसहित धेरैजसो विकासोन्मुख देशहरूमा प्रायशः यस्तो मिश्रित नीति अपनाइएको पाइन्छ । तापनि सन् १९९० को दशकमा मूलतः आर्थिक उदारीकरण अपनाएपश्चात् यी देशहरू पनि उदार अर्थनीति नै अर्थात् बजारमुखी अर्थतन्त्रतिर नै लागेका छन् । साम्यवादी देश चीनसमेत १९८० र ९० को दशकमा 'Open door policy' र 'काइक खाइफङ्ग' (उदारीकरण नीति) मार्फत उदार अर्थनीति उन्मुख भएको छ ।

२. नेपालसहित विभिन्न देशमा आर्थिक उदारीकरणको अर्थ र विकास

अर्थतन्त्रमा सरकारी हस्तक्षेप कम गरी यसलाई उदार बनाउँदै लैजाने प्रक्रिया उदारीकरण हो भने यस प्रक्रियामा अँगालिने नीति उदार अर्थनीति हो । वास्तवमा उदारीकरण र उदार अर्थनीति एक सिक्काका दुई पाटा हुन् । आर्थिक उदारीकरणअन्तर्गत लिइने नीति नै उदार अर्थनीति हो । तसर्थ यी दुवै साथसाथै अगाडि बढ्छन् । उदारीकरणलाई यसरी परिभाषित गरिएको छ "Liberalization is the process or means of elimination of state control over economic activities. It provides a greater autonomy to the business community and enterprises in decision making and

* लेखक अर्थविद् तथा बैंकका पूर्व अध्यक्ष हुन् ।

eliminated government intervention.” छोटकरीमा भन्नुपर्दा उदारीकरणको अर्थ हो आर्थिक विकासलाई बढावा दिन सरकारी हस्तक्षेप वा नियन्त्रण हटाउनु। यो उदार अर्थनीति बेलायतमा प्रधानमन्त्री मारिेट थ्याचर र अमेरिकामा रोनाल्ड रेगान राष्ट्रपति भएको समयमा उहाँहरूको सक्रियतामा विश्वका धेरै देशहरूमा कार्यान्वयन भएको छ। सन् १९३० सम्म प्रायः विकसित देशहरूले 'लेसज फेयर'मा आधारित स्वतन्त्र बजार नीति अपनाए। तर यस नीतिका कारण पुँजीवादी देशमा सन् १९३० को महामन्दी आयो। त्यसको असरपश्चात् प्रसिद्ध अर्थशास्त्री किन्सले प्रतिपादन गरेको राज्यको हस्तक्षेप र समायोजनमुखी आर्थिक नीतिको प्रभाव सन् १९६० को दशकसम्म रह्यो भने त्यसपछि अर्थतन्त्रलाई थप उदारीकरणमा लैजाने प्रयास हुँदै गए। यसै क्रममा सन् १९८० को पूर्वार्धमा अस्ट्रेलियाले आर्थिक उदारीकरणका रूपमा डिरेगुलेसन नीति अपनाउन थाल्यो भने सन् १९७८ मा साम्यवादी चीनले समेत 'ओपन डोर पलिसी' अपनाएर उदारीकरणको सुरुआत गर्‍यो। खासगरी राष्ट्रपति देंग सियाओ फेंगले प्रस्ट रूपमा 'काङ्क खाङ्कफङ्ग' (उदारीकरण नीति) ल्याएपश्चात् चीन आर्थिक हैसियतमा अमेरिकालाई चुनौती दिँदै विश्वको दोस्रो ठुलो आर्थिक शक्ति देश हुन पुगेको छ। त्यस्तै सन् १९९० मा बर्लिन पर्खाल भत्किएपछि १९९२ मा रूसका राष्ट्रपति गोर्बाचेभले साम्यवादी देशमा 'Perestroika (राजनीतिक सुधार) and Glasnost' (आर्थिक सुधार वा उदारीकरण) मार्फत राजनीतिक र आर्थिक क्षेत्रमा संरचनात्मक सुधार लागू गरे। त्यस्तै साम्यवादी देश भियतनाममा सन् १९८० को उत्तरार्द्धमा 'Doi Moi Policy' (सामाजिक आर्थिक सुधार नीति) मार्फत नियन्त्रित अर्थतन्त्रलाई उदारीकरणतर्फ लगेको देखिन्छ।

नेपाल र भारतमा उदारीकरणको सुरुआत

विघटित पञ्चायती व्यवस्थाको सरकारले नियन्त्रणमुखी अर्थनीति अपनाएको फलस्वरूप अर्थतन्त्रको अवस्था नाजुक भएपछि पञ्चायत कालको अन्तिम अर्थात् वि.सं. २०४१/४२ तिर अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोष (आइएमएफ) को साफ (Structural Adjustment Facility) कार्यक्रममार्फत बैंक तथा वित्तीय क्षेत्रसहित केही क्षेत्रमा आंशिक उदारीकरणको नीति अँगालेको थियो। तर यस नीतिले खासै काम गर्न सकेन। यसै क्रममा २०४६ सालमा देशमा प्रजातन्त्रको पुनर्स्थापना भएपश्चात् निर्वाचित सरकारले २०४८ सालमा आइएमएफको इसाफ (Enhanced SAF) कार्यक्रममार्फत विश्वमा आएको उदारवादी अर्थव्यवस्थाको लहरअनुरूप उदार आर्थिक नीति अवलम्बन गर्‍यो। उद्योग, आयात, व्यापार र विदेशी मुद्रामा लाइसेन्स प्रणाली खारेज गरियो भने बैंकिङ, सञ्चार, पर्यटन, शिक्षा, स्वास्थ्य आदि क्षेत्रलाई खुला गरियो। फलस्वरूप यी क्षेत्रहरूले विकासमा निकै फड्को मार्दै आर्थिक-सामाजिक विकासको बलियो पूर्वाधार निर्माण भई त्यसअनुरूप अर्थतन्त्र पनि अगाडि बढ्दै गयो। तर २०५१ सालबाट फेरि राजनीतिक अस्थायित्व सुरुभएपछि यो उदार नीति Ad hocism मा गयो भने २०६३ सालमा मुलुक गणतन्त्रात्मक भएपछि यो उदार अर्थनीतिमा धेरै विचलन आएको देखिन्छ। राजनीतिक अस्थायित्व र विचलनका बाबजुद पनि २०४७ पश्चात् यही उदार नीतिको पेरिफेरीमा नेपालको अर्थतन्त्र धिमा गतिमा चलिरहेको छ।

त्यस्तै नियन्त्रणमुखी अर्थनीति अपनाएको फलस्वरूप भारतको अर्थतन्त्र पनि नाजुक अवस्थाबाट गुञ्जिएपछि नेपालले उदारीकरण सुरु गरेको एक वर्षपछि अर्थात् सन् १९९२ बाट उदारीकरण सुरु गरेपछि त्यहाँका सबै दलका सरकारहरूले यस नीतिलाई लगातार सुधारोन्मुख गर्दै लगे। फलस्वरूप भारतीय अर्थतन्त्रले लगातार विकासको फड्को मार्दै भारतीय अर्थतन्त्र विश्वमा पाँचौं ठुलो अर्थतन्त्रका रूपमा रूपान्तरित भएको छ।

३. उदार अर्थनीति र आर्थिक उदारीकरणका उद्देश्यहरू

उदार अर्थनीति तथा उदारीकरणको उद्देश्य के हो भन्ने कुरा यसको परिभाषाबाट पनि केही स्पष्ट भइसकेको छ। विभिन्न देशहरूले विकासअनुसार यी उद्देश्यलाई आफ्नै किसिमले प्रस्तुत गरेका छन् भने नेपाल, भारतसहित अधिकांश विकासोन्मुख देशहरूको सन्दर्भलाई लिएर यसका उद्देश्यहरूलाई मुख्यरूपमा देहाएअनुसार प्रस्तुत गरिएको छ:

- क. अर्थतन्त्रमा प्रतिस्पर्धात्मक वातावरण बनाई देशको तीव्र आर्थिक विकास र वृद्धिमार्फत जनताको जीवनस्तर उकास्नु,
- ख. मुलुकलाई आधुनिक आर्थिक युगमा प्रवेश गराउनु,
- ग. विकास प्रक्रियामा निजी क्षेत्रलाई सक्रिय गराई प्रोत्साहन गर्नु,
- घ. वैदेशिक व्यापारको प्रवर्धन गर्नुका साथै निर्यातमा व्यापक वृद्धि गर्नु,
- ङ. वैदेशिक पुँजी/लगानी तथा प्रविधिलाई प्रोत्साहन र वृद्धि गर्नु,
- च. औद्योगिक विकासमा सरकारी क्षेत्रको भूमिका घटाउँदै लैजानु,
- छ. अर्थतन्त्रमा प्रतिस्पर्धा बढाउँदै दक्षता अभिवृद्धि गर्नु,
- ज. कमजोर आर्थिक अवस्था सुधारु,
- झ. सार्वजनिक ऋणको बोझ घटाउनु, इत्यादि।

यी सबै उद्देश्यहरूको ध्येय आर्थिक विकासलाई तीव्र पारी जनताको जीवन उकास्नु नै हो।

४. उदार अर्थनीति तथा उदारीकरणको महत्त्व

माथि प्रस्तुत उद्देश्यहरूबाट पनि यसको महत्त्व प्रस्ट भत्किन्छ। आधुनिक युगमा उदार अर्थनीति अर्थात् आर्थिक उदारीकरण नीतिविना कुनै पनि देशको आर्थिक वृद्धि र विकास सम्भव छैन भन्दा पनि फरक पर्दैन। वास्तवमा उदार अर्थनीति अपनाउनु वा उदारीकरण नीति अवलम्बन गर्नु भनेको आर्थिक प्रजातन्त्र (Economic democracy) अर्थात् आर्थिक स्वतन्त्रता दिनु पनि हो। स्वतन्त्रताद्वारा नै दिगो विकास गर्न सकिन्छ भन्ने प्रसिद्ध अर्थशास्त्री अमर्त्य सेनको अवधारणा हो। विकासका सन्दर्भमा स्वतन्त्रता भनेको नै आर्थिक स्वतन्त्रता हो। विश्वका कट्टर साम्यवादी देश उत्तरकोरियाबाहेक सबै देशमा यस्तो आर्थिक प्रजातन्त्रको जग बस्दै छ। साम्यवादी चीनमा राजनीतिक प्रजातन्त्र नभए तापनि पूरै आर्थिक प्रजातन्त्र छ। अर्को कट्टर साम्यवादी देश क्युबा समेतले सन् २०१३ देखि निजी क्षेत्र वा व्यक्तिलाई केही आर्थिक अधिकार दिएर उदारीकरणको सुरुआत गरेको छ। अन्य गैरसाम्यवादी देशहरूमा त उदार नीतिको महत्त्व बढ्दै गएको छ। आजको दुनियाँमा उदार नीतिविना अर्थतन्त्र सञ्चालनको परिकल्पना गर्न पनि नसकिने भइसकेको छ। खाली उदार नीति वा उदारीकरणको मात्रा (Degree of liberalization) मात्रै फरक हो।

आर्थिक सुधारका रूपमा रहेको आर्थिक उदारीकरण यस कारण महत्त्वपूर्ण छ, किनकि यसले अर्थतन्त्रको विकास र वृद्धि गराउन मद्दत गर्दछ। साथै यस्तो सुधारले देशको आय, उत्पाकदत्व र विकास अगाडि बढाउँछ। नेपालमा उदारीकरण अर्थात् उदार अर्थनीतिका प्रणेता मूर्धन्य अर्थशास्त्री तथा पूर्व अर्थमन्त्री डा. रामशरण महतका अनुसार मुलुकलाई आधुनिक युगमा प्रवेश गराउन पनि उदार आर्थिक नीति आवश्यक छ। आर्थिक स्वतन्त्रता, अधिकार प्रत्यायोजनका साथै पारदर्शिताका लागि पनि यस नीतिको महत्त्व रहेको छ।

नियन्त्रणमुखी अर्थनीति अपनाएको फलस्वरूप मुख्यतः विकासोन्मुख देशहरूको आर्थिक अवस्था बिग्रँदै गएको वा बिग्रिएको हुँदा त्यसलाई सुधार गर्नका लागि पनि उदार अर्थनीतिको महत्त्व बढेको हो। यस क्रममा मुख्यतः बढ्दो फिस्कल डिफिसिट घटाउन, प्रतिक्ल शोधनान्तरलाई सुधार, सार्वजनिक संस्थाहरूमा संरचनात्मक सुधार गर्न, बढ्दो मुद्रास्फीति नियन्त्रण गर्न तथा विदेशी विनिमय सञ्चित

बढाउन यो नीतिको विशेष महत्त्व रहेको छ । नेपाल, भारतसहित धेरै विकासोन्मुख देशहरूले उपर्युक्त अधिकांश समस्याहरू समाधान गर्न सफल भएका उदाहरण छन् । समष्टिमा यो नीति अर्थतन्त्र सञ्चालन गर्न र संरचनात्मक सुधार गरी विकास गति बढाउनका लागि अपरिहार्य भइसकेको छ ।

५. उदार अर्थनीतिका लागि विवेकशील र सक्षम नियमन / सुपरिवेक्षणको अपरिहार्यता

उदार अर्थनीति कार्यान्वयनका लागि सक्षम र बलियो नियमन तथा सुपरिवेक्षण पूर्व सर्त हो भने अर्कोतर्फ यस्तो नियमन र सुपरिवेक्षण विवेकशील हुनु पनि त्यत्तिकै अनिवार्य हुन्छ । सक्षम, बलियो र प्रभावकारी नियमन तथा सुपरिवेक्षण उदारीकरण सफल हुनका लागि मेरुदण्ड (Backbone) हो भन्दा पनि फरक पर्दैन ।

यस्तो नीति कार्यान्वयनका लागि सरकारले कानुनी व्यवस्था गरी नियमन र सुपरिवेक्षण गर्ने व्यवस्था गर्दछ । यस क्रममा कतिपय क्षेत्रमा सरकार अर्थात् मन्त्रालय आफैले नियमनको कार्य गर्दछ भने कतिपय क्षेत्रमा विशिष्ट ज्ञान (विज्ञता) र क्षमता भएका अधिकार सम्पन्न नियामक निकायहरू गठन गर्दछ । नेपाल सरकारले वित्तीय क्षेत्रका सन्दर्भमा समष्टिगत स्वस्थ वित्तीय प्रणालीको विकास र सर्वसाधारणको हित र सुरक्षाका लागि छुट्टाछुट्टै ऐनका आधारमा विशिष्ट ज्ञान र क्षमता भएका अधिकार सम्पन्न बैंकिङ, बिमा र पुँजी बजारमा तीन वटा महत्त्वपूर्ण नियामकहरू क्रमशः २०१३, २०२६ र २०५० सालमा स्थापना गरेको छ । यस्ता निकायमा सुशासन र स्वस्थ नियमनका लागि जवाफदेहिता, निष्पक्षता र सक्षमता, इमानदारिता, नैतिकता र पारदर्शिता अनिवार्य तत्त्व हुन् । यी संस्थाको नियमन र सुपरिवेक्षण स्वस्थ र विवेकपूर्ण हुनुको सट्टा विचलित, गैरजिम्मेवारपूर्ण भएमा यी तीनै क्षेत्र अस्थिर र धराशायी बनी वित्तीय क्षेत्रमा मात्र अस्थायित्व आउने होइन, समष्टिगत अर्थतन्त्रलाई नै धराशायी बनाउँछ ।

त्यस्तै एकाउन्टिङ स्टान्डर्ड कायम गर्न एकाउन्टिङ बोर्ड र अन्य क्षेत्रहरूमा यस्तै किसिमका बोर्ड तथा समितिहरू स्थापना गरी नियमन गरिएको छ । अर्कोतर्फ सरकारले आफ्ना सदस्यहरूलाई स्वनियमन गर्ने आधारमा सी.ए.हरूका लागि आइक्यान (ICAN), डाक्टरहरूका लागि मेडिकल काउन्सिल, इन्जियरहरूका लागि इन्जिनियरिङ परिषद् इत्यादि संस्थाहरू स्थापना गरेको छ । यी सबै निकायहरूमा माथि उल्लिखित सुशासन, जवाफदेहिता, इमानदारिता, सक्षमता इत्यादि सबै तत्त्वहरू हुनु आवश्यक छ । नत्र भने तत्-तत् क्षेत्रहरू अधोगतिमा गई उदार अर्थनीतिमा नकारात्मकता आउने छ ।

नियमन र सुपरिवेक्षणको यस्तो महत्त्व भए तापनि नेपालसहित कतिपय देशहरूले नियामकीय र सुपरिवेक्षकीय क्षमतालाई राम्रो आँकलन नगरी उदारीकरण गर्दा कम सफलता तर आक्षेप र कमेन्टहरू धेरै हुने गरेको पाइन्छ । अर्को महत्त्वपूर्ण कुरा के हो भने यस्ता देशहरूमा उदारीकरणको गति र मात्रा अर्थात् Speed and degree of such liberalization मा नियमन र सुपरिवेक्षकीय क्षमता विकासको गति कमजोर भएको हुँदा पूरा सफलता मिल्न सकेको छैन । नियामक निकायहरूको क्षमता आँकलन नगरी उदारीकरणको गति बढाउँदा धेरै कमजोरी र समस्याहरू देखा परी उदारीकरणप्रति नै नकारात्मक भावना पैदा भएको पनि छ । जुन देशहरूले नियमन र सुपरिवेक्षणको क्षमताअनुसार उदारीकरणको गतिलाई सीमित गरेका छन्, त्यस्ता देशहरूमा यो नीति धेरै सफल भएको छ । नेपालले पनि यो नीति लागू गर्दा आफ्नो नियामकीय र सुपरिवेक्षकीय क्षमताभन्दा बढी गतिले अर्थात् न्यून यस्तो क्षमता हुँदाहुँदै उदारीकरणको गति बढाउँदा जनमानस यसको नकारात्मकतातिर बढी केन्द्रित भएको देखिन्छ । माथिको विश्लेषणबाट के थाहा हुन्छ भने

उदारीकरण नीति सफल हुन पर्याप्त नियामकीय र सुपरिवेक्षकीय क्षमता एकातर्फ अभिवृद्धि हुनु आवश्यक छ भने अर्कोतर्फ यस्तो नियमनमा विचलन आउन नदिई यसलाई स्वस्थ र विवेकपूर्ण बनाउनुपर्दछ । साथै निष्पक्ष, बलियो र जोखिममा आधारित सुपरिवेक्षण हुनुपर्दछ ।

६. उदार नीति तथा उदारीकरणको सिंहावलोकनसहित सकारात्मक प्रभाव यस नीतिको सिंहावलोकन गर्दा समष्टिमा सकारात्मक प्रभाव नै बढी देखिन्छन् । तर यसलाई पूर्ण सफल बनाउन यसमा देखिएका नकारात्मक असर र कमजोरीहरूलाई केलाई समाधान दिने प्रयास यस लेखमा गरिएको छ ।

नेपालमा उदारीकरण नीति अवलम्बन गर्ने क्रममा २०४६ मा प्रजातन्त्रको पुनर्स्थापनापश्चात् निर्वाचित नेपाली काङ्ग्रेसको सरकारले सामन्ती संस्कार र सामन्तवादी अर्थव्यवस्थाका विरुद्ध शङ्खघोष गर्दै विश्वमा आएको उदारवादी अर्थव्यवस्थाको लहरअनुरूप आधुनिक मूल्य र मान्यतामा आधारित उदार आर्थिक सामाजिक नीतिको अवलम्बन गर्‍यो । आर्थिक समृद्धिका साथै सामाजिक सुरक्षा एवम् न्याय सुनिश्चितता समेत ध्यान दिई गरिबी निवारणलाई उच्च प्राथमिकता दिएको थियो, जसले गर्दा २०४९/५० मा करिब ४९ प्रतिशत रहेको गरिबी हाल १७ प्रतिशतमा भरेको छ । उद्योग, आयात व्यापार र विदेशी मुद्रामा लाइसेन्स प्रणाली खारेज गरियो भने बैंकिङ, सञ्चार, पर्यटन, शिक्षा, स्वास्थ्य, वैदेशिक पुँजी, प्रविधि इत्यादि क्षेत्रलाई खुला गरियो । साथै विगत तिस वर्षमा नेपालले करिब रु. २६४ अर्ब वैदेशिक पुँजीका साथै प्रविधि पनि भित्र्याउन सफल भएको छ । फलस्वरूप यी क्षेत्रहरूले विकासमा निकै फड्को मार्दै आर्थिक-सामाजिक विकासको बलियो पूर्वाधार निर्माण भई त्यसअनुरूप अर्थतन्त्र पनि अगाडि बढ्दै गयो । तर २०५१ सालबाट १२ बर्से माओवादी जनयुद्धबाट राजनीतिक अस्थायित्व सुरु भएपछि यो उदार नीति Ad hocism मा गयो भने २०६३ सालमा मुलुकले गणतन्त्रात्मक शासन प्रणाली अङ्गीकार गरेपछि उदार अर्थनीतिमा धेरै विचलन आएको देखिन्छ । राजनीतिक अस्थायित्वका साथै उदार अर्थनीतिमा न्यूनतम दलीयसहमति कायम नभई विचलन आएको भए तापनि २०४७ पश्चात् यही उदार नीतिको प्रभावस्वरूप नेपालको अर्थतन्त्र हालसम्म पनि चलिरहेको मात्रै होइन, यसले अर्थतन्त्रमा त्यति ठुलो आर्थिक सङ्कट हुनबाट समेत बचाएको छ ।

यस नीतिको अनुसरणपश्चात् केही कमजोरीहरूका बाबजुद नेपालको अर्थतन्त्रमा संरचनात्मक परिवर्तन भएको छ, जसबाट अर्थतन्त्रमा करिब ८० प्रतिशत योगदान निजी क्षेत्रको हुन पुगेको छ । आजको युगमा केही आवश्यक क्षेत्रमा बाहेक सरकारले अर्थतन्त्र तथा उद्योगधन्दा चलाउने होइन, स्वस्थ र विवेकपूर्ण नियमन, सुपरिवेक्षण र प्रोत्साहन गर्ने हो भन्ने सन्देश जनता र निजी क्षेत्रमा गएको छ । तर यसमा निजीमा क्षेत्र पनि सुशासन र इमानदारिता त्यत्तिकै आवश्यक छ । त्यस्तै उदारीकरणको नीतिले मुलुकलाई आधुनिक युगमा प्रवेश गराएको छ । नेपालले वास्तवमै बैंकिङ, सञ्चार, पर्यटन, शिक्षा, स्वास्थ्य, कर, उद्योग, आयात व्यापार, विदेशी विनिमय, वैदेशिक पुँजी र प्रविधि इत्यादि क्षेत्र-उपक्षेत्रहरूको विकासमा ठुलो फड्को मारी दक्षिण एसियामै उचित स्थान ओगट्न पुगेको छ । निजीकरणमा केही कमजोरी रहे तापनि ३० वटा सरकारी संस्थाहरू निजीकरणले सरकारी ढुकुटीमा व्ययभार कम भएको छ । जबकि चीन सरकारले हजारौँ सरकारी कारखानाहरू निजीकरण गरी सरकारी ढुकुटीमा यस्ता संस्थाहरूको ठुलो व्ययभार कम गरेको छ । यो नीति लागू गरेपश्चात् विगत ३० वर्षमा गरिबीको रेखामुनिको जनसङ्ख्या ३४ प्रतिशत बिन्दुले घटेर १५.१ प्रतिशतमा भरेको तथ्याङ्कले देखाउँछ । त्यस्तै आर्थिक-सामाजिक विकासको बलियो पूर्वाधार निर्माण भई त्यसअनुरूप अर्थतन्त्र पनि अगाडि बढ्दै गएको

छ । तापनि वामपन्थी दलहरूले उदार नीतिलाई सहजरूपमा स्वीकार नगरेको र दलीय एकरूपता नहुनाले आर्थिक वृद्धिमा गतिशीलता आउन सकेको छैन ।

यही उदारीकरण नीति अपनाएर नेपालका छिमेकीसहित विश्वका धेरै देशहरूले विकासमा फड्को मारेका कैयौं उदाहरण छन् । नेपालभन्दा एक वर्षपछि मात्र छिमेकी देश भारतले उदार नीति अपनाउन सुरु (सन् १९९२ तिर) गरेको थियो । तत्कालीन काङ्ग्रेस आई सरकारका प्रधानमन्त्री नरसिंह राव र अर्थमन्त्री डा. मनमोहन सिंहले आर्थिक उदारीकरणको नीति अनुसरण गर्दा तत्कालीन प्रतिपक्ष बिजेपी विरोधमा उत्रे पनि पछि अर्थात् हालसम्म उसै (बिजेपी) को सरकार आउँदा भने काङ्ग्रेस आई सरकारले अगाडि बढाएको उदारीकरणको नीतिमा बाधा व्यवधान गर्नुको साटो मुलुकको आवश्यकतालाई बोध गरी उदारीकरणको गतिलाई नियमन र सुपरिवेक्षण क्षमता अभिवृद्धिसहित अगाडि बढाउँदै लगेको छ । यसले गर्दा हाल आर्थिक हिसाबले विश्वको पाँचौं ठुलो अर्थतन्त्रका रूपमा रहेको भारतले अब छिटै तेस्रो वा चौथो राष्ट्रमा रूपान्तरण हुने गरी आर्थिक विकासमा जोड दिएको छ । यो उदार आर्थिक नीतिको ठुलो सफलता हो ।

त्यस्तै अर्को छिमेकी देश चीन राजनीतिक हिसाबले कम्युनिस्ट भए तापनि सन् १९७८ तिरबाट नै खुला ढोका नीति सुरुआत गरी उदार अर्थनीतिलाई लगातार बढावा दिँदै आर्थिक हैसियतमा विश्वको दोस्रो ठुलो अर्थतन्त्र हुन पुगेको छ । तर अहिलेका राष्ट्रपति सी जिनपिङले उदार अर्थनीति अपनाउन केही अनुदारता अर्थात् केही विचलन देखिए तापनि यसबाट धेरै पछि जान सक्ने स्थिति देखिँदैन । यदि यस उदार नीतिलाई अवरुद्ध गरियो भने चीनको आर्थिक भविष्य कता जाला भन्नेमा विश्वले नै चिन्ता गर्न थालेको छ । यो उदार नीतिको अनुसरण अन्य साम्यवादी देशहरू जस्तो भियतनाम, कम्बोडिया, लाओस इत्यादि देशहरूले गरेर आर्थिक विकासमा फड्को मारिरहेका छन् ।

यही नीति अपनाएर बङ्गलादेश उच्च आर्थिक वृद्धिमार्फत विकासमा निकै अगाडि बढेको छ भने श्रीलङ्काको स्तरोन्नति भए तापनि केही अगाडि देखिएको कुशासनले गर्दा आर्थिक सङ्कटमा फसेको थियो तर हालसाल फेरि रिकभर गर्दै छ । अति कट्टर साम्यवादी देश उत्तर कोरियाबाहेक अन्य बाँकी सबै देशहरूले यस नीतिको अनुकरण गरी स्वस्थ र विवेकपूर्ण नियमन र सुपरिवेक्षणमार्फत अर्थतन्त्रलाई अगाडि बढाइरहेका छन् । विश्वमा यस नीतिको प्रभावले सन् २०१३ देखि कट्टर साम्यवादी देश क्युबाले समेत आंशिक उदार नीति लिन थालेको छ । यसरी अबको युगमा उदार आर्थिक नीति आर्थिक जीवनको अभिन्न अङ्ग भइसकेको छ ।

७. उदारीकरणका नकारात्मक असर तथा नियमन-सुपरिवेक्षणका कमजोरीहरू

उदारीकरणका नकारात्मक असरलाई केलाउँदै नियमन तथा सुपरिवेक्षणका कमजोरीहरूसमेत अँल्याउने प्रयास यस आलेखमा गरिएको छ । नियन्त्रणात्मक नीतिबाट उदार आर्थिक नीतिमा जाँदा नेपाल लगायत धेरै देशहरूमा केही समस्याहरू देखा परेका छन्, जुन स्वाभाविक पनि हो । किनकि यो नीतिगत ठुलो संरचनात्मक परिवर्तन हो । सुरुको अवस्थामा उदार नीतिमा अनुभवको अभाव, पर्याप्त कानुनी व्यवस्था भइनसक्नु, प्रक्रियागत तथा सुशासनमा केही कमजोरीले गर्दा समस्याहरू आएका थिए । तर राजनीतिक हिसाबले पनि खासगरी वामपन्थी दलहरूले यस विषयलाई बढी राजनीतिकरण गर्ने प्रयास गरे तापनि यस नीतिलाई पूरै उल्ट्याउन सकेनन् तर धेरै नीतिगत उल्फनहरू ल्याए र यति लामो अवधिसम्म यसलाई आवश्यकताका रूपमा अभै

सहजै लिन नसकेको स्थिति छ । जसले गर्दा पनि नेपालसहित केही देशहरूमा अन्योलता कायम नै छ । यससम्बन्धी अन्य केही नकारात्मक पक्ष र कमी कमजोरीहरूलाई देहाएअनुसार केलाउने प्रयास गरिएको छ ।

क. उदारीकरणको नीति लागू गरेको तेस्रो वर्षभै अर्थात् २०५१ सालमा निर्वाचित सरकार विघटन भई राजनीतिक अस्थिरता सुरु हुनुका साथै निजीकरणका क्रममा सुरुमा नै विदेशी त्यसमा पनि वामपन्थी देशहरूको सहायताबाट स्थापित सरकारी उद्योगहरू मात्र हतारमा निजीकरण हुँदा नीतिगत ठीक भए तापनि उदार नीति र नेपाली काङ्ग्रेस सरकारलाई अहिलेसम्म यी कारखाना बेचेको आरोप लगाइएको मात्र होइन । उसैको आधारमा यस नीति र नेपाली काङ्ग्रेसको अहिलेसम्मपनि विरोध पनि भइरहेको छ ।

ख. यसमा ठुलो कमजोरीका रूपमा के देखियो भने नेपाल, बङ्गलादेशसहित अन्य केही देशहरूमा नियमन र सुपरिवेक्षण क्षमतालाई वास्ता नगरी अर्थात् यस्तो क्षमता कम हुँदाहुँदै हतारमा उदारीकरण अगाडि बढाइयो, जसले गर्दा नकारात्मक स्थिति वा कमजोरीहरू देखा परे । यसले गर्दा यो नीतिमा नै केही ठेस लाम्न पुग्यो । तर बङ्गलादेश हालका वर्षहरूमा यसमा निकै सुधार गरी अगाडि बढिसक्यो, नेपाल भने अभै पछाडि नै रहेको छ ।

ग. उदार नीति लागू भएको सुरुका वर्षहरूमा उच्च मुद्रास्फीति, बेरोजगारी, न्यून उत्पादनसहित केही अस्थायी तनावहरू (Temporary shocks) देखा परे, जसले गर्दा नीतिगत कार्यान्वयनमा केही नकारात्मकता देखिएको थियो ।

घ. उदार नीति लागू गर्ने नेपाली काङ्ग्रेसको सरकारले आम गरिबी र सामाजिक सुरक्षालाई सम्बोधन गर्न केही प्रयास गरे तापनि यसमा पर्याप्त ध्यान पुन नसक्दा पनि यस्तो उदार नीति ठुलाबडा र धनी वर्गको हितका लागि ल्याइएको हो कि भनेजस्तो गरी केही नकारात्मकता विकास भएको थियो ।

ङ. उदार नीतिमा प्रतिस्पर्धा आधारभूत तत्त्व भए तापनि कतिपय क्षेत्र-उपक्षेत्रमा कार्टेलिङ र सिन्डिकेट हाबी हुँदा त्यसको पनि नकारात्मक असर परेको छ ।

च. बैंकिङ, पुँजी बजार, बिमासहित अन्य केही क्षेत्रमा पनि कतिपय नियमन विचलन, गैर जिम्मेवारीपन, राजनीति र चलखेल हाबी हुँदा साथै एकै प्रकारको गल्तीमा फरक सजाय, कमजोर र विभेदपूर्ण सुपरिवेक्षण आदिले गर्दा यस नीतिमा नै प्रश्नवाचक चिह्न खडा भइरहेको छ ।

छ. यो नीति कार्यान्वयनका क्रममा नियामक निकायहरूलाई क्षमता अभिवृद्धिका आधारमा क्रमशः अधिकार सम्पन्न गर्दै लैजानुपर्नेमा एकैचोटि धेरै अधिकार प्रदान गरियो । तर ती संस्थाहरूले यस नीतिको मर्म विपरीत सहजीकरणको सट्टा बढी नियन्त्रण, ओभर-रेगुलेसन, रि-रेगुलेसन र माइक्रो म्यानेजमेन्ट गर्ने जस्ता कमजोरीहरू गरे र अभै गरिरहेका छन्, जसले गर्दा पनि सकारात्मक वातावरण बन्न सकेको छैन ।

सरकारको समाष्टगत व्यवस्थापनको कमजोरीले गर्दा यस्तै यस्तै समस्या र कमजोरीहरू देखा परे र यस नीतिमा केही काला धब्बा लागेका छन् । तर यस्ता धब्बाहरूलाई निर्मूल पारी अगाडि बढ्नुको विकल्प छैन ।

८. तीव्र आर्थिक विकास गर्न उदार अर्थनीति वा उदारीकरणमा सुधार गर्ने व्यावहारिक खाका

उदारीकरण नीति लागू भएको तीन दशकभन्दा धेरै अवधिमा आर्थिक-सामाजिक विकासको बलियो पूर्वाधार निर्माण भई त्यसअनुरूप अर्थतन्त्र पनि अगाडि बढ्दै गएको छ तापनि अभै नेपालको आर्थिक वृद्धिको गति सुस्त अर्थात् करिब औसत ४ प्रतिशतको हाराहारीमा नै रहेको छ । यसमा माथि उल्लिखित नकारात्मकता र कमीकमजोरीले गर्दा पनि

यसमा पूरा सफलता मिल्न सकेको छैन । तसर्थ यी समस्याहरू समाधान गर्न व्यावहारिक ठोस सुझावहरूको खाका तल प्रस्तुत गरिएको छ ।

(क) **आर्थिक सुधारको एजेन्डामा सर्वदलीय सहमति कायम गराउने**
सर्वदलीय आर्थिक एजेन्डामा समावेश हुनुपर्ने विषयहरू निम्नानुसार छन् ।

- (१) २०४७ सालदेखि लागू भएको उदार आर्थिक नीतिमा केही विचलन आए पनि हालसम्म यसै नीतिबमोजिम अर्थतन्त्र चलिरहेको छ । उदार नीति र निजीकरणसम्बन्धी नीतिमा केही सुधारसहित राज्यको उचित उपस्थिति र सामाजिक पक्षलाई समेत दृष्टिगत गर्दै उदार नीतिमा सर्वदलीय सहमति हुनु नीतिगत स्थिरताका लागि अत्यावश्यक छ । जबकि हङ्ग पार्लियामेन्टको सरकार हुँदा पनि उदार नीतिको स्थिरताका कारण भारतले धेरै विकास गरेको छ भने एक दलीय कम्युनिस्ट प्रणाली अवलम्बन गरेको देश चीनले निजीकरणसहितको उदार नीतिको स्थिरताले विकासमा कायापलट गरेको छ ।
- (२) सामाजिक सुरक्षा खर्च अर्थतन्त्रले धान्न नसक्ने गरी वार्षिक दुई खर्बभन्दा बढी भइसकेको हुँदा अर्थतन्त्रको क्षमताअनुसार सामाजिक सुरक्षा प्रदान गर्न र त्यसलाई आर्थिक हैसियतका आधारमा विवेकीकरण गर्ने,
- (३) पछिल्लो सार्वजनिक खर्च पुरावलोकन आयोगको सिफारिसलाई पुनरावलोकन गरी दुई चरणमा सरकारी खर्च कटौती गर्ने साथै धान्न नसक्ने प्रदेशको बढ्दो खर्चलाई घटाउने,
- (४) हालै श्रीलङ्काले आधा सेना घटाई खर्च कटौती गर्ने नीति लिएको सन्दर्भमा नेपालमा पनि माओवादी द्वन्द्वलाई दृष्टिगत गरी सेनाको सङ्ख्या ४० हजारबाट ९० हजार पुऱ्याइएको र नयाँ सशस्त्र प्रहरीको गठनले सेना र प्रहरीमा सरकारको कुल खर्च एक खर्बको हाराहारी (चालु खर्चको करिब ११ प्रतिशत) भएको र अब द्वन्द्व समाप्त भई शान्ति स्थापना भइसकेको परिप्रेक्ष्यमा नेपालमा सेनाको सङ्ख्यालाई पुनरावलोकन गर्ने तथा हाल आवश्यक नरहेको सशस्त्र प्रहरीलाई खारेज गर्ने,
- (५) न्यून लगानी र न्यून पुँजीगत खर्च बढाउन स्पष्ट मापदण्ड बनाउने,
- (६) कृषिलाई प्रतिस्पर्धात्मक र आधुनिकीकरण गर्न, निर्यात बढाउन र आयात प्रतिस्थापन गर्न मापदण्ड बनाउने,
- (७) रिजरभवायरमा आधारित १२०० मेगावाटको बुढीगण्डकी आयोजना कार्यान्वयनमा सरकारीपिच्छे निर्णयहरू परिवर्तन परिवर्तन भई हालसम्म कार्यान्वयन नहुँदा यस्ता रिजरभवायरसहितका राष्ट्रिय महत्त्वका ठुला आयोजनामा सहमति गर्ने,
- (८) नियामक निकायसहितका सार्वजनिक निकायमा नियुक्त सार्वजनिक पदाधिकारीले राजनीति गर्न नपाउने,
- (९) कालो सूचीमा नेपाल पर्न लागेको हुँदा यससम्बन्धी आवश्यक कानुनी व्यवस्था गर्ने र कार्यान्वयन पक्षमा तत्काल जोड दिने, इत्यादि ।

(ख) **प्रगतिशील पुँजीवादका रूपमा उदार नीतिलाई अगाडि बढाउने**

पुँजीवादको आत्माका रूपमा उदार अर्थनीति रहेको छ । उदार अर्थनीति अर्थात् पुँजीवादका कमजोरी सच्याउन यसलाई प्रगतिशील पुँजीवादका रूपमा अगाडि बढाउने विचार व्यक्त गर्छन् नोबेल पुरस्कार विजेता अमेरिकाका प्रसिद्ध अर्थशास्त्री प्रो. स्टिग्लर । सामाजिक पक्षलाई समेत समावेश गरी प्रगतिशील पुँजीवादका रूपमा अर्थनीतिलाई कार्यान्वयन गर्दा उदार नीतिका कमजोर पक्षको सुधार भई अर्थतन्त्र र जनता दुवै लाभान्वित

हुन्छन् । नेपालसहित धेरै देशहरूले यसलाई अनुसरण गर्न प्रारम्भ गरेका पनि छन् ।

(ग) **उदारीकरण नीतिको विस्तृत प्रभाव मूल्याङ्कन गर्ने**

उदारीकरण नीतिको प्रभाव मूल्याङ्कन गरी त्यसको Pros & cons का हिसाबले क्रमबद्ध तरिकाले वाञ्छित रूपमा अगाडि बढाउनु उपयुक्त हुने देखिन्छ ।

(घ) **नियमन तथा सुपरिवेक्षण क्षमता अभिवृद्धिका आधारमा उदारीकरणको गति तय गर्ने**

हालसम्म यस्तो क्षमताको आँकलन नगरी यो नीति अपनाउँदा समस्या देखिएको हुँदा अब क्षमताअनुसार मात्र उदारीकरणको गति बढाउने नीति लिई सोको कडाइका साथ अनुसरण गर्नु अत्यावश्यक छ ।

(ङ) **उदार अर्थनीति कार्यान्वयनको समष्टिगत व्यवस्थापन पक्ष चुस्त र बलियो बनाउने**

यो नीति कार्यान्वयन गर्दा सबभन्दा राम्रोसँग ध्यान दिनुपर्ने विषय हो यसको व्यवस्थापनसहित जनतामा दिने सेवा । चुस्त र बलियो सुशासन नभई यो नीति सफल हुँदैन ।

(च) **शिक्षा, स्वास्थ्य जस्ता सामाजिक क्षेत्रमा विपन्न वर्गलाई निःशुल्क सेवाको व्यवस्था गर्ने**

यी उपक्षेत्रहरूमा निजी क्षेत्रलाई खुला गरिए तापनि सरकारले विपन्न वर्गलाई निःशुल्क र अरू सबै जनतालाई सस्तोमा शिक्षा, स्वास्थ्य सेवा प्रदान गर्नुपर्दछ ।

(छ) **नियामक निकायलाई क्षमता अभिवृद्धिका आधारमा अधिकार सम्पन्न गर्ने**

यी नियामकहरूलाई एकै पटक अधिकार सम्पन्न गर्दा कार्यान्वयनमा धेरै समस्याहरू आएकाले अब क्षमता अभिवृद्धिका आधारमा क्रमशः अधिकार सम्पन्न गर्दै लगी लक्षित उद्देश्य हासिल गर्नु बढी व्यावहारिक र फलदायी हुने छ ।

९. **निष्कर्ष**

यसरी अर्थतन्त्रको संरचनात्मक परिवर्तन गर्ने उदार नीतिलाई अवलम्बन गर्दा नेपाल मात्र होइन धेरै देशहरूमा केही नकारात्मकताका साथै समस्याहरू (जुन समाधान गर्दै जान सकिने खालका छन्) देखा परेका थिए र अझै केही छन्, जुन स्वभाविक पनि हो । किनकि यसले ठुलो संरचनात्मक परिवर्तनलाई बोकेको छ । समष्टिमा यो उदार अर्थनीति अर्थतन्त्र सञ्चालन गर्न र संरचनात्मक सुधार गरी विकासको गति बढाउनका लागि अपरिहार्य भइसकेको छ । अबको युगमा उदार आर्थिक नीति आर्थिक-सामाजिक जीवनको अभिन्न अङ्ग भइसकेको छ । खाली प्रश्न हो, उदार नीति वा उदारीकरणको मात्रा कति गर्ने ? भन्ने । वि.सं. २०४७ सालदेखि लागू भएको उदार आर्थिक नीतिमा केही विचलन आएको भए तापनि हालसम्म यही नीतिले गर्दा अर्थतन्त्र चलिरहेको देखिन्छ । अब आर्थिक विकास र वृद्धिलाई तीव्र पार्न उदार नीति र निजीकरण नीतिमा केही सुधारसहित राज्यको उचित उपस्थिति र सामाजिक पक्षलाई समेत दृष्टिगत गरी विना हिचकिचाहट सर्वदलीय सहमतिमार्फत नीतिगत स्थिरता कायम गर्नु अत्यावश्यक छ । अर्कोतर्फ नोबेल पुरस्कार विजेता अमेरिकाका प्रसिद्ध अर्थशास्त्री प्रो.स्टिग्लरले भनेजस्तो गरी उदार अर्थनीति अर्थात् पुँजीवादका कमजोरी सच्याउन यसलाई प्रगतिशील पुँजीवादका रूपमा अगाडि बढाउनुपर्दछ । उदार अर्थनीतिलाई सुधारसहित अगाडि बढाउन सकेमा नेपालले विकासमा फड्को मार्ने निश्चित छ ।

***

सरकारी बैंकमा सुधारको आवश्यकता

कृष्णप्रसाद शर्मा*

१. भरखरै मात्र राष्ट्रिय वाणिज्य बैंकले सर्वाधिक डिजिटल कारोबार गर्ने बैंकका रूपमा पुरस्कार प्राप्त गरेको समाचारले बैंकले प्रविधिका क्षेत्रमा फड्को मारेको स्पष्ट रूपमा बुझ्न सकिन्छ। दुई दशक अगाडि प्रविधिमा लगभग शून्य अवस्थामा रहेको र पुरानो ढड्डा प्रणालीबमोजिम कारोबार गर्ने परम्परागत बैंकका रूपमा परिचित हुँदाको अवस्थाबाट आजको अवस्थामा आइपुग्न सबैका लागि खुसीको विषय हो। सकारात्मक सोच र प्रविधिमैत्री कर्मचारीहरूको बाहुल्यताकै कारण छोटो अवधिमै प्रविधिमा अग्रणी हुन पुगेकोमा हर्ष लाग्नु स्वाभाविकै हो र यसै गरी अन्य क्षेत्रमा पनि अग्रता कायम राख्न सकोस् भन्ने शुभकामना पनि छ।

कुनै पनि संस्था आफैमा राम्रो र खराब हुँदैन। व्यवस्थापन पक्षमा व्यावसायिक सोच हुनु जरुरी छ। संस्थापकले व्यवस्थापनलाई विनाहस्तक्षेप स्वतन्त्र रूपमा काम गर्न दिने हो भने स्वामित्वकै आधारमा मात्रै संस्था सप्रिने र बिग्रने हुँदैन, तर हाम्रो देशको परिवेश नै फरक छ। विशेष गरी सरकारी संस्थाहरूमा राजनीतिक हस्तक्षेप घुमाइफिराइ भएकै हुन्छ। र सानोतिनो राजनीतिक स्वार्थपूर्ति गर्न खोज्दा संस्थाले भने ठुलो मूल्य चुकाउनुपरेका उदाहरणहरू प्रशस्त भेटिन्छन्। यो मामलामा सरकार चुकेको देखिन्छ।

२. पूर्ण सरकारी स्वामित्वको बैंक भएकाले पनि सुरुवाती दिनदेखि नै राजनीतिक हस्तक्षेप प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष रूपमा नरहेको भन्न सकिँदैन। सुरुवाती दिनमा बैंकलाई व्यावसायिक दृष्टिकोणबाट नहेरी सेवाप्रवाह गर्ने निकायका रूपमा लिइयो र देशभर व्यावसायिक सम्भावनालाई हेरेर भन्दा पनि सेवा प्रवाह गर्ने र कतिपय स्थानमा राजनीतिक स्वार्थपूर्तिको लागि सञ्जाल विस्तार गर्दै जाँदा बैंकमाथि सञ्चालन खर्चको बोझ थपिँदै गयो। नाफा नोक्सानको ख्याल गरिएन। जोखिम व्यवस्थापन पक्ष कमजोर थियो। दक्ष कर्मचारीको अभाव हुँदा बैंक ठुलो सडकटमा पयो र सरकारले बाह्य परामर्शदाताको सहयोगमा २०४४ सालतिर CBBPASS (सिबिपास) परियोजना अघि बढायो। बाह्य परामर्शदाताको सुझावअनुसार नै नेपालको बैंकिङ प्रणालीमा आधुनिक पद्धतिको सुरुवात भएको हो। तत्कालीन अवस्थामा CBBPASS ले कारोबार सञ्चालन, कर्जा व्यवस्थापन, लेखापरीक्षण, मानव संसाधन, वित्तीय सूचकहरूका सम्बन्धमा महत्त्वपूर्ण सिफारिस गरेको थियो। तर बैंकले ती सुझावहरूलाई कार्यान्वयनमा नलगी आफ्नै शैलीमा काम गर्दै जाँदा बैंकको अवस्थामा सुधार आएन। उल्टो बैंकको सेवा र वित्तीय अवस्था कमजोर हुन पुग्यो। हाल बैंकले अपनाएका पद्धतिहरू तत्कालीन सिबिपासको सिफारिसमा समेटिएका थिए। त्यसलाई इमानदारीपूर्वक लागू गर्न सकेको

भए बैंक यति पछि पर्ने थिएन। तत्कालीन अवस्थामा भन्दा ५१% बजार हिस्सा लिएको बैंक निजी क्षेत्रका बैंकहरूको प्रवेशपछि खुम्चिए ४-५% मा झर्नुपर्ने थिएन। साथै नेपालको बैंकिङ संरचना अर्कै हुन्थ्यो होला। समस्या रह्यो आफुले पनि सुधारको पहल नगर्ने र बाह्य निकायले सुझाएको पद्धतिलाई इमानदारीपूर्वक कार्यान्वयन नगर्नु मूल समस्याका रूपमा रह्यो। जसको परिणाम स्वरूप फेरि २०५९ मा अर्को सुधारका लागि विश्व बैंकलाई गुहार्नुपयो। यतिबेला ठुलो धनराशी खर्च गरेर सुधारलाई कार्यान्वयनमा ल्याइयो। दोस्रो सुधारपछि भने बैंकले एउटा नियमित गति लिएको देखिन्छ र विभिन्न सूचकाङ्कहरूमा क्रमिक सुधार आएको देखिन्छ। पछिल्लो प्रगति हासिल हुनुमा मूलतः व्यवस्थापनमा स्थायित्व, प्रविधिको विकास र दक्ष कर्मचारीको बाहुल्यता नै हो।

३. सरकारी स्वामित्वको बैंकले नाफा कामाउनेभन्दा पनि सेवामुखी र सरकारले निर्देशित गरेका कार्यक्रमको कार्यान्वयनमा प्राथमिकता दिनुपर्दछ भन्ने भाष्य पनि अहिलेको सन्दर्भमा व्यावहारिक छैन। बैंकका लागि पर्याप्त सञ्चितसहितको बलियो पुँजी कोष आवश्यकता पर्दछ। सम्पत्तिको गुणस्तरमा ह्रास आउँदा र सञ्चालित जोखिम बढेको अवस्थामा बैंकको पुँजी कोष माथि दबाव पर्दछ। यस्तो अवस्थालाई भेल्न बैंक आफैले आन्तरिक मुनाफाबाटै पुँजी व्यवस्थापन गर्न सके दीर्घकालीन स्थायित्व हुँदै जान्छ। स्रोत र साधनको अभाव भएको सरकारबाट पटक पटक पुँजी निवेश गराउने व्यावसायिक सोच हुन सक्दैन। बैंक सधैं आफ्नो खुट्टामा आफै उभिन सक्ने अवस्थामा रहनुपर्दछ। हाल बैंकले सरकारलाई लाभांशसमेत दिँदै आएको छ। यसलाई कायम राख्नुपर्दछ।

४. बैंक सुधार नियमित प्रकृया हो। व्यवस्थापकीय र व्यावसायिक सुधार क्रमशः हुँदै गएको छ। यसलाई अझ वृद्धि गर्दै बैंकलाई अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा पुऱ्याउन थप प्रयासको आवश्यकता देखिन्छ। नेपाल सरकारको पूर्ण स्वामित्वको बैंक भएका नाताले आफ्नो मातहतका बैंकलाई उदाहरणीय बैंकका रूपमा प्रस्तुत गर्दै दीर्घकालीन स्थायित्व दिन सरकारको भूमिकामा पनि सुधार गर्नुपर्ने देखिएकाले यहाँ केही सुधार गर्नुपर्ने विषयको चर्चा गरिएको छ।

(क) पुँजी संरचनामा सुधार

बैंकको पुँजी अहिले पूर्ण रूपमा सरकारको स्वामित्वमा रहेको छ। यसको पुँजी संरचनामा परिवर्तन गर्न पटक पटक छलफल र प्रयासहरू भएकै हुन् तर सफल हुन सकेको छैन। पुँजी ऋणात्मक भएको तत्कालीन अवस्थामा

* पूर्व प्रमुख कार्यकारी अधिकृत, राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक लि.।

व्यावहारिक नभए तापनि अब भने उपयुक्त समय आएको छ । बैंकको स्वामित्वका सम्बन्धमा यसलाई पूर्ण सरकारी स्वामित्वमा राख्दा उपयुक्त हुन्छ भन्ने मत र आंशिक सेयर सर्वसाधारणलाई दिनु सन्तुलित हुन्छ भन्ने दुई थरी मत देखिन्छ । सर्वसाधारणमा सेयर दिँदा कानुनीरूपमा पनि धेरै पारदर्शी प्रकृयाहरू अपनाउनुपर्ने हुन्छ भने सर्वसाधारणले खबरदारी गर्ने ठाउँ पनि रहन्छ । यसले सरकारको 'सरकारी-निजी साभेदारी' का रूपमा अधि बढ्ने नीतिलाई समेत सहयोग पुग्दछ ।

सरकारका नीति तथा निर्देशन सरकारी बैंक नहुँदैनमा कार्यान्वयन नहुने भन्ने हुँदैन । अहिले पनि सरकारी कारोबार सबैजसो निजी बैंकहरूले गर्दै आएका छन् । नेपाल राष्ट्र बैंकद्वारा जारी निर्देशित कर्जा तथा विशेष कार्यक्रमहरूको कार्यान्वयन पनि निजी क्षेत्रका बैंकहरूले अग्रस्थानमा रहेर गरेकै छन् । दुर्गम स्थानमा शाखा विस्तारमा पनि निजी बैंक अगाडि नै छन् । त्यसैले सरकारले आफ्ना कार्यक्रमलाई सघाउन सरकारी बैंक नै चाहिन्छ भन्ने सोचबाट मुक्त हुनुपर्दछ । सरकार यस विषयमा धेरै अधि बढिसकेको पनि छ र आफ्नो कारोबार सबै बैंकलाई दिँदै आएको छ । त्यसैले अब सरकारको पूर्ण स्वामित्व राख्नुभन्दा यसको ३०% प्रतिशत हिस्सा सर्वसाधारणलाई दिनुपर्छ । यसले बैंकलाई बढी प्रतिस्पर्धी र पारदर्शी बनाउनुका साथै दीर्घकालीन स्थायित्व कायम गर्न र सरकारले बारम्बार पुँजी निवेश गर्नुपर्ने अवस्थामा सरकारलाई पनि सहज हुने हुँदा बैंकको पुँजी संरचनामा सर्वसाधारणको प्रवेश गराउन उपयुक्त देखिन्छ । यस सम्बन्धमा सरकारबाट निर्णयसमेत भइसकेको तर कार्यान्वयन नभएको अवस्था हो ।

(ख) सञ्चालक समितिको गठन

बैंकको सञ्चालक समिति पटक पटक परिवर्तन भइरहँदा बैंकमा अस्थिरता देखिन्छ । बैंक व्यवस्थापनलाई बैंकका बारेमा नयाँ सञ्चालकलाई बुझाउँदाबुझाउँदै ठिक्क हुन्छ । बैंक व्यवस्थापनलाई नियन्त्रण, निर्देशन गर्ने संस्था नै अस्थिर हुँदा यसले राम्रो प्रतिफल दिँदैन । त्यसैले सञ्चालकहरू सरकारको निर्णयबाट भन्दा पनि साधारणसभाबाट छनोट गरिनु उचित हुन्छ । सामान्य प्रचलन पनि साधारणसभाबाटै गर्ने हो । साधारणसभाबाट सञ्चालक छनोट गर्दा सम्बन्धित क्षेत्रका अनुभवी व्यक्तिहरूमध्येबाट ऐनअनुसार चार वर्षका लागि छनोट गर्ने परिपाटी बसालेमा यसले स्थायित्व प्रदान गर्ने र संस्थाले पनि दीर्घकालीन सोच लिएर काम गर्न सक्दछ ।

(ग) प्रमुख कार्यकारी अधिकारीको छनोट

प्रमुख कार्यकारी अधिकृतको छनोटमा जहिले पनि विवाद रहन्छ । सरकारप्रति सर्वसाधारण जहिले पनि सशङ्कित रहन्छन् । यसको कारण हो, व्यावसायिकभन्दा राजनीतिक स्वार्थबाट व्यवस्थापक छनोट हुन्छ भन्ने धारणा । यसबाट सरकार मुक्त हुनुपर्दछ र सरकार सर्वसाधारणले समेत महसुस गर्ने गरी बढी पारदर्शी एवम् व्यावसायिक हुनुपर्दछ । विगत केही वर्षदेखि प्रमुख कार्यकारी अधिकृत

प्रतिस्पर्धाबाट छनोट गर्ने गरिए तापनि छनोट समिति अर्थ मन्त्रालयकै नेराघेराको रहने हुँदा प्रतिस्पर्धा देखाउनका लागि मात्र हो कि भन्ने धारणा आम सर्वसाधारणमा रहेको पाइन्छ । छनोट समिति सरकारभन्दा बाहिरका सम्बन्धित विषयका विशेषज्ञहरू रहेको सम्भव भएसम्म लोक सेवा आयोगको आयुक्त वा सचिवको संयोजकत्वमा समिति गठन भएमा शङ्का निवारणमा सहयोग पुग्दछ । अर्कोतर्फ प्रतिस्पर्धी भन्नाले निवेदन हाल्ने मध्येबाटै छनोट गर्ने भन्ने पनि त्यति उपयुक्त देखिँदैन । बैंकलाई उपयुक्त हुने व्यक्तिले आवेदन नहाल्न पनि सक्दछ, अन्यत्र काम गरिरहेको पनि हुन सक्दछ । व्यावसायिक रूपमा सक्षम देखिएको व्यक्तिलाई विशेष अनुरोध गरेर पनि जिम्मेवारी दिनुपर्ने हुन्छ । यसका लागि बजारमा सम्भाव्य व्यक्तिहरूको विगतको कार्यसम्पादन अनुभव, क्षमता आदि हेरेर सर्वेक्षणका माध्यमबाट उपयुक्त व्यक्ति पहिचान गर्नु उपयुक्त हुन्छ । सेवा प्रवेश जस्ता सूचनाका आधारमा मात्रै छनोट गर्ने व्यवस्थाको पुनरावलोकन गर्नुपर्दछ । निजी क्षेत्रका बैंकहरूले बजार सूचनाका आधारमा उपयुक्त व्यक्तिहरूको रोस्टर खडा गरी त्यसबाट उपयुक्त व्यक्तिलाई अनुरोध गर्ने प्रकृया अपनाएको पाइन्छ ।

(घ) सरकारी परनिर्भरता कम गर्ने

सरकारी बैंक भएकाले सरकारी कारोबार सबै हामीले पाउनुपर्दछ भन्ने बैंक र आफ्नो स्वामित्व भएकाले सरकारले भनेका कामकारबाही सम्भाव्य नभए पनि प्राथमिकता दिनुपर्दछ भन्ने सरकार दुवै पक्षको सोच अहिलेको अवस्थामा उपयुक्त देखिँदैन । अहिलेको प्रतिस्पर्धात्मक बजारमा बजारअनुसार रणनीति बनाई अधि बढ्ने स्वतन्त्रता बैंकलाई दिनुपर्दछ । उत्कृष्ट सेवा र सहूलियत दिएर ग्राहकका रूपमा सरकारलाई आकर्षण गर्न सकिन्छ । प्रतिस्पर्धात्मक बजारमा छनोटको सुविधा हुन्छ । विगतमा सरकारी कारोबार गरेबापत बैंकलाई ठुलो कमिसन सरकारबाट प्राप्त हुन्थ्यो । अहिले निजी बैंकहरूका कारण सरकारी कारोबारको कमिसन नगण्य जस्तै छ र कारोबारको हिस्सासमेत अन्य बैंकहरूले लगिसकेको देखिन्छ । यसै गरी बैंकले पनि सरकारले अधि सारेका कार्यहरू वित्तीय दृष्टिले सम्भाव्य छन् वा छैनन् हेरेर मात्र सहभागी हुने परिपाटी बसाउनुपर्दछ । पुँजी सरकारको भए पनि मुख्य स्रोत निक्षेप त सर्वसाधारणको हो र बैंक ट्रस्ट पनि हो । त्यसैले बैंकलाई एक स्वायत्त र अहस्तक्षेपकारी संस्थाका रूपमा चल्न दिनुपर्दछ ।

(ङ) कर्मचारी भर्ना र विकास

मानव संसाधन अहिलेको जटिल विषय हो । प्रतिस्पर्धाले गर्दा सिप र क्षमता भएका कर्मचारीलाई आकर्षक सुविधा दिई तानातान गर्ने प्रवृत्ति बैंकिङ बजारमा देखिएको छ । राष्ट्रिय वाणिज्य बैंकमा अन्य बैंकजस्तो कर्मचारी टर्नओभर नभए तापनि बदलिँदो बैंकिङ प्रणालीलाई बुझ्न सक्ने र नेतृत्व दिन सक्ने कर्मचारीहरूको छनोटमा ध्यान पुऱ्याउन आवश्यक छ । अहिले प्रारम्भिक छनोट गर्न लोक सेवा आयोगको तालिका कुरेर बस्नुपर्ने भएकाले भनेको बेला

कर्मचारी भर्ना गर्न सक्ने अवस्था छैन। आयोग विशेष गरी सरकारी सेवा, जहाँ सेवा प्रवाहमा प्रतिस्पर्धा रहँदैन, मा काम गर्ने कर्मचारी छनोट गर्ने विशेषज्ञता भएको कार्यालय हो।

बजारमा प्रतिस्पर्धा गर्नुपर्ने व्यावसायिक दक्षता भएको कर्मचारी छनोट गर्न आयोगको नयाँ संरचना उपयुक्त देखिँदैन। बैंकिङ सेवाका लागि कस्तो कर्मचारीको सम्मिश्रण आवश्यक हुन्छ भन्ने सम्बन्धमा राष्ट्रिय, अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यासहरूको अध्ययन गरी भविष्यमा बैंकिङ सेवा कुन स्तरमा पुनः सकदछ भन्ने अवस्थालाई समेत अनुमान गरी उपयुक्त कर्मचारीको व्यवस्थापन गर्ने बेला आइसकेको छ। यसका लागि मित्र राष्ट्र भारतको अनुसरण गरेमा पनि राम्रो हुने देखिन्छ। भारतले वित्त मन्त्रालयअन्तर्गत रहने गरी 'Institute of Banking Personnel Selection' नामक छुट्टै संस्था गठन गरेको छ, जसले सरकारी स्वामित्वका बैंकहरूका कर्मचारीहरूको छनोट गर्दछ। साथै भविष्यमा कस्तो दक्षताको कर्मचारी आवश्यक पर्दछ, सोबारेमा अध्ययन-अनुसन्धान गरी सुझावसमेत दिने गरेको पाइन्छ।

(च) दोस्रो चरणको वित्तीय सुधार सुरु गर्ने

नेपालका सरकारी बैंकहरूलाई सुधार गर्न लागू गरिएको वित्तीय सुधार कार्यक्रमको पनि दुई दशक बितिसकेको छ। सुधार नियमित प्रकृत्या हो। बिगिसकेपछि मात्र सुधार गर्ने भन्ने सोच गलत हुन सकदछ। बितेका दुई दशकमा बैंकले राम्रो प्रगति गरेको छ। तर यतिमै सन्तोष गर्ने अवस्था भने छैन, सुधारको आवश्यकता अबै पनि देखिन्छ। बैंकले प्रविधिको विकासमा ठुलो लगानी गर्न बाँकी छ। प्रविधि अन्तर्राष्ट्रियस्तरको हुन आवश्यक छ।

जोखिम व्यवस्थापनमा धेरै काम गर्न बाँकी छ। बैकालाई अन्तर्राष्ट्रिय बजारमा लैजाने तयारी बाँकी नै छ। पुराना अपलेखन गरीएका कर्जाहरू राफसाफ गर्न बाँकी नै छ। कर्जाको गुणस्तर कायम गर्न तथा प्रभावकारी मनिटेरिङ लगायतका आन्तरिक कुरामा सूक्ष्मरूपमा पुनरावलोकन गरी बैकलाई अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा लैजान आन्तरिक तयारीको खाँचो छ। बैंकहरूको स्वास्थ्य विश्वसनीय भएन भनेर अन्तर्राष्ट्रिय लेखापरीक्षकबाट लेखापरीक्षण गराउने तयारी भइरहेको छ। यसमा पक्कै पनि ठुलो फरक पर्ने अनुमान गर्न सकिन्छ। त्यसैले बैंकको स्तरवृद्धि गर्न नवीनतम सोचसहितको सुधार कार्यक्रम सुरु गर्नु आवश्यक देखिन्छ।

५. समग्रमा, राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक देशको बलियो प्रतिस्पर्धी र सुशासनयुक्त बैंकका रूपमा अघि बढोस् भन्ने सर्वसाधारणको मात्र नभएर बजारमा प्रतिस्पर्धी रूपमा रहेका वाणिज्य बैंकहरूको पनि चाहना छ। यसको गौरव बचाइराख्न भएका संरचना र वित्तीय अवस्थाको समयसापेक्ष मूल्याङ्कन गर्दै समयानुकूल बनाउँदै लैजानुपर्दछ। बैकलाई सबल बनाइराख्न विभिन्न समयमा कार्यान्वयन गरिएका सुधारका कार्यक्रममा धेरै धनराशी खर्च भइरहेको छ। बाह्य निकायले भनेपछि मात्र सुधारको महसुस गर्ने प्रवृत्तिबाट हामी मुक्त हुनुपर्दछ। सरकारले पनि सरकारी बैंकहरूलाई बजारको मर्मअनुसार चल्न दिनुपर्दछ। सरकारी स्वामित्व भए पनि छिमेकी राष्ट्र भारतका सरकारी बैंकहरू सफल रूपमा सञ्चालन भइरहेका छन्, ठुलो बजार हिस्सा ओगटेका छन् र प्रतिस्पर्धी छन्। ती बैंकमा सुशासन कायम रहेको छ भने अन्तर्राष्ट्रिय बजारमा प्रभावकारी उपस्थिति देखाउन समेत सफल भएका छन्। त्यहाँको अनुभवबाट पनि हामीले सिक्दै जान सकिन्छ।

***

दिगो विकास सहितको दरिलो अर्थतन्त्रका लागि मौलिक कृषि प्रणालीको पुनर्स्थापना

डा. चन्द्रमणि अधिकारी*

“नेपालको अर्थतन्त्रलाई दिगो, दरिलो, फराकिलो, सन्तुलित, समतामूलक, र आत्मनिर्भर बनाउने हो भने सर्वप्रथम नेपालको कृषि प्रणालीमा हिजो रहेका यस प्रणालीभित्रका मौलिकतालाई जनताको चेतना, आधुनिक प्रविधि र विश्व बजारको परिदृश्यको अलोकमा पुनर्स्थापना, संवर्धन र संरक्षण गरिनुपर्दछ। यसलाई औद्योगिकीकरण, उत्पादन, आन्तरिक उपभोग र निकासीको आधार बनाइनुपर्दछ।”

“यस्तो प्रणालीको पुनर्वर्धन गर्न सकेमा प्रत्यक्ष तथा अप्रत्यक्ष रूपमा गरी दिगो विकासका १७ मध्ये गरिबीको अन्त्य, भोकमरीलाई शून्यमा झार्ने, राम्रो स्वास्थ्य, उन्नत जीवनस्तर, लैङ्गिक समानता र सन्तुलन, स्वच्छ ऊर्जामा पहुँच, आर्थिक वृद्धि, औद्योगिक प्रवर्धन, आर्थिक सामाजिक असमानताको न्यूनीकरण, सामुदायिक विकास समेतका एक दर्जन लक्ष्य हासिल गर्नमा सहयोग पुग्दछ।”

१. पृष्ठभूमि

नेपालको अर्थतन्त्रको आधारको खोजी गर्दा मूलतः दुई काम गर्नुपर्छ। पहिलो, यसको विद्यमान अवस्थाको विश्लेषण गर्नुपर्छ, यसको चिरफार गर्नुपर्छ, अर्थतन्त्रको प्रवृत्ति र दिशा कता गइरहेको छ भन्ने थाहा पाउनुपर्छ। दोस्रोमा हिजो हाम्रो अर्थतन्त्रको आधार के थियो, हाम्रा मौलिक स्रोतहरू के थिए, के कुरा उत्पादन हुन्थे, के कुरा पैठारी हुन्थे, कस्ता वस्तु निकासी हुन्थे, तीमध्ये अहिले कुन कुन वस्तु निर्यात भइरहेका छन्, कुन कुन वस्तु निर्यात हुन छाडे र कुन कुन वस्तु थपिए भनेर समेत हेर्नुपर्दछ। अनि नेपालको कृषि प्रणाली हिजो कस्तो थियो र आज कस्तो स्वरूपमा चलिरहेको छ भने भन्ने विषयलाई सघन रूपमा खोजी गरिनुपर्दछ। जहाँसम्म नेपालको वर्तमान अवस्थाको कुरो छ, यसका केही सकारात्मक पक्षहरू छन् त केही नकारात्मक पक्षहरू छन्; केही कमजोरीहरू पनि छन् र केही गम्भीर चुनौतीहरू छन्। अर्थव्यवस्थाको सकारात्मक पक्षहरूको कुरा गर्दा यो विषयलाई उपलब्ध र सम्भाव्य स्रोतसाधनसँग जाडेर हेर्नुपर्ने हुन्छ।

२. नेपालका आधारभूत स्रोतहरू

नेपालमा उपलब्ध स्रोतको दृष्टिबाट हेर्दा हामीसित माटो, पानी, खनिज र जङ्गल प्राकृतिक स्रोत साधनहरू पर्याप्त मात्रामा छन्। तर बिडम्बना भनी त्यसको सही रूपले संरक्षण, संवर्धन, प्रवर्धन, सदुपयोग गर्न सकिएको छैन। सङ्क्षेपमा भन्दा मान्छे, माटो, पानी र प्राकृतिक सुन्दरता यहाँका प्रमुख स्रोत हुन्। माटोअन्तर्गत सबै प्रकारका खनिज पनि पर्दछन्, कृषिभूमि पनि पर्दछ।

२.१ प्रमुख स्रोत मानव शक्ति

नेपालको आधार स्रोत भनेको जनसङ्ख्या नै हो, जनशक्ति वा श्रमशक्ति नै हो। जनसङ्ख्याको संरचनालाई हेर्ने हो भने १५ देखि ६४ वर्षको उमेर समूहको जनसङ्ख्याको ठुलो भाग छ। कुल जनसङ्ख्यामा यो उमेर समूहको अनुपात ६५ प्रतिशत छ। त्यो हाम्रो ठुलो स्रोत हो, सकारात्मक पक्ष हो। तर बिडम्बना भनी, त्यही उमेर समूहको करिब एक चौथाइ अर्थात् ४५ लाखभन्दा बढी जनशक्ति देश बाहिर

छ। त्यो शक्ति र स्रोतको उपयोग देशमा हुन सकेको छैन। बरु त्यो शक्तिलाई जबरजस्ती ढङ्गले देश बाहिर घचेटिरहेका छौं। कहिले धाप मारेर बाहिर जान प्रोत्साहित गर्दै छौं त कहिले धक्का दिएर बाहिर पठाइरहेका छौं। त्यो श्रमशक्तिलाई उद्योग र उत्पादनमा उपयोग गरी त्यसलाई वस्तु र सेवाको रूपमा बदलेर त्यस्तो उत्पादनलाई आन्तरिक उपभोग वा खपत गर्नुका साथै आफूलाई बढी भएको वस्तु निकासी गरिनुपर्दथ्यो। तर हामीले कच्चा र अदक्ष श्रम निकासी गर्छौं। अनि पैसा आयो, त्यही पैसाले विदेशी पसलका समान आयात गरेर प्रयोग गर्छौं। यसो हुँदा त्यो पैसा केही दिन हाम्रा बैंकहरूमा बस्छ, अनि बाहिरिन्छ। अन्तमा हात लाग्यो शून्य। यसले अर्थतन्त्रमा मूल्य अभिवृद्धि गराउन सक्दैन। यहाँनिर ठुलो गलति भएको छ, यसलाई सच्याउनु आवश्यक छ।

२.२ दोस्रो प्रमुख स्रोत पानी

जलस्रोतको कुरा गरौं, हामीसित अपार जलस्रोत छ। सबैभन्दा राम्रो कुरा त हामीसित ताजा जल छ। विश्वमा आजभन्दा ३-४ दशकपछि संसारको सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण वस्तु भनेको पानी हुन्छ। खनिज तेलहरूको अहिलेको मात्रा र महत्त्व सधैं अहिलेकै जस्तो रहँदैन। त्यसभन्दा पानी नै उपयोगी र महत्त्वपूर्ण छ, त्यसमा पनि ताजा पानी त अमूल्य छ। त्यस्ता ताजा पानीका स्रोतहरू भनेका हिमालय नै हुन्, पहाड हुन्, नदीनाला हुन्, सिमसार हो तर तिनलाई हामीले उचित संरक्षण र सदुपयोग गर्न सकिरहेका छैनौं। हिमालबाट आएका या पहाडबाट भरेका नदीहरूले ३६ घण्टा पुग्दा नपुग्दा नेपालको सीमा काट्छन्, हाम्रो नियन्त्रण बाहिर जान्छन्। हामीले तिनको गति कम गर्न सकेनौं, तिनलाई केही समय नेपालकै भूमिमा अड्याउन पनि सकेनौं।

२.३ पानी र मान्छे उस्तै उस्तै

मान्छे र पानी उस्तै हो, अगाडि बढिरहन्छन्। मान्छेलाई पर नजाऊ, यतै बस भन्का लागि त्यहाँ तिमीले जाने ठाउँमा जे पाउँछौं, सरकारले त्यो कुरा यहाँ दिन्छु भन्नुपर्छ। हामीले गाउँबाट हिँड्न खोजेको कोही मान्छेलाई तपाईंले के खोज्नु भएको हो भन्दा काठमाडौंमा जस्तै सेवा

* वरिष्ठ अर्थविद् डा. अधिकारी राष्ट्रिय योजना आयोगका पूर्व सदस्य र व्यवहारवादी अर्थशास्त्री हुनुहुन्छ।

सुविधा खोजेको भन्न सक्छ । यस अवस्थामा स्थानीय सरकारले काठमाडौंमा पाउने सेवा सुविधा यही ठाउँमा दिन्छु भन्न सक्थे र दियो भने मात्र त्यो मान्छे त्यही गाउँमा बस्छ । काठमाडौंको मान्छेलाई अमेरिकामा पाइने सुविधा र अवसर काठमाडौंमा नै उपलब्ध गराउँछु भनेर विश्वस्त बनाए मात्रै त्यो मान्छे अमेरिका जाँदैन । यस हिसाबबाट हेर्दा हामीले युवायुवतीलाई देशमा अड्याउन सकेनौं । अथवा नेपालमै बस्ने वातावरण बनाउन सकेनौं । त्यस्तै पानीलाई पनि त अल्मल्याउन सकिन्थ्यो तर त्यसो गरिएन । पानीलाई अलमल्याउनका लागि पानीको गतिलाई सुस्त बनाइनुपर्दछ, पानीलाई नेपालकै भूमिमा घुमाउनुपर्छ । यसरी पानीको नेपालको सीमा काट्ने अहिलेको मोटामोटी समयलाई ३६ घण्टाबाट बढाएर ७२ घण्टा पुऱ्याउन सक्ने हो भने गाउँठाउँको विकास हुन्छ, नेपालको उन्नति हुन्छ । यहाँ प्रश्न आउँछ, पानीलाई कसरी अलमल्याउने ? भनेर । यसका विभिन्न विधि छन्, तरिका छन् । विभिन्न अनुसन्धान र खोजका परियोजनाहरूका माध्यमबाट ठुला, मझौला, लघु खालका परियोजनाहरू बनाएर पानी अलमल्याउन सकिन्छ, पानीलाई घुमाउन सकिन्छ, उत्पादन बढाउन सकिन्छ । परम्परात आहाल, पोखरी, कुवा, धारा अदिलाई पुनर्जीवित गर्न सकिन्छ । तल नदीमा बगेको पानीलाई कुन प्रविधिबाट डाँडासम्म लैजान सकिन्छ भनेर अध्ययन पनि गर्नुपर्छ । नदीको पानी जमिनमा पुऱ्याएर नयाँ किसिमका सिमसार पनि निर्माण गर्न सकिन्छ । खेर जाने जल प्रवाहबाट पूर्व र पश्चिम जोड्नका लागि एउटा विशाल नहरको निर्माण गर्ने हो कि, सो को पनि अध्ययन गर्नुपर्छ । हाइड्रोपावर प्रोजेक्टहरू अनि खानेपानी, जल यातायात, सिँचाई, जलविहार सिमसार संरक्षण र पानीको प्रवाहको गतिलाई कम गर्ने खालका परियोजनाहरू निर्माण गर्न सक्ने यस्ता कार्यहरूले पानीलाई अल्मल्याइदिन्छन्, सुस्ताएर जमिनको चिस्यान शक्ति बढाइदिन्छन् । यसले भूक्षय र बाढी पहिरो कम हुन्छ, जमिन रिसलो हुन्छ, उत्पादन बढ्छ, अनि मान्छेको आय बढ्छ ।

२.४ पानी र गरा प्रणालीबिचको सम्बन्ध

हिजोका दिनमा नेपालमा गरा प्रणाली थियो । यसले डाँडाको पानी ह्वार तल आउने कुरालाई रोक्थ्यो । गरा प्रणालीमा पानी एक गराबाट अर्को गरामा भर्दै जाँदा एकपछि अर्को गरा गर्दै पानी जमिनमा सोसिँदै जान्थ्यो, अनि खेतबारी रिसला हुन्थे । तर गरा प्रणाली अहिले करिब करिब मासिएको छ । यस अवस्थामा सुधार ल्याउन र पानीले देशको सीमा काट्ने गति र समयलाई कम गर्न हिजोको प्रणालीमध्ये कतिलाई पुनर्जीवित गर्न सकिन्छ र कति चाँहिँ नयाँ प्रविधि र नयाँ सोचका साथ फरक ढङ्गले विकास गरेर प्रयोगमा ल्याउन सकिन्छ भन्ने कुरा गम्भीर भएर सोच्नुपर्ने बेला भएको छ, हामीले त्यसो गर्नु जरुरी छ । यस्ता कुराको संरक्षण, प्रवर्धन, विकास र व्यवस्थापन गर्न नसक्नु हाम्रो ठुलो कमजोरी हो । ताजा जलस्रोतको धनी देश भएर पनि यसको व्यवस्थापन गर्न नसक्नु हाम्रो गम्भीर गलित पनि हो । अब पहिलेका गलितहरू सुधारनुपर्छ ।

२.५ नियन्त्रण बाहिर जाँदै छ पानी

अहिले हाम्रो पानीको स्रोतलाई विभिन्न सम्झौताका नाममा अन्य पक्षहरूले नियन्त्रणमा लिने क्रम बढेको छ । हाम्रो हातबाट पानीमाथिको नियन्त्रण खस्कँदै छ, यहाँ पानीको स्रोत र त्यसको प्रयोगको अधिकार दुवैको दुरुपयोग भइरहेको छ । यो हाम्रा लागि दुर्भाग्यको विषय हो ।

२.६ अर्थतन्त्र र कृषि प्रणालीबिचको नाता सम्बन्ध

माथि पृष्ठभूमिमा भनिएका सबै कुरालाई अर्थतन्त्रसँग जोडेर हेर्ने हो भने हामीले आफ्नै बहुमूल्य स्रोतको प्रभावकारी र दिगो उपयोग गर्न नसकेको हुनाले हाम्रो आन्तरिक उत्पादन बढ्न सकेको छैन । हामीले यस्ता स्रोतलाई उचित प्रविधि र कुशल व्यवस्थापनका माध्यमबाट कृषि र कृषिमा आधारित तथा अन्य औद्योगिक कार्यसँग जोड्नुपर्दथ्यो तर त्यसो गर्न सकेनौं । यसैले पनि हिजोको हाम्रो दिगो कृषि प्रणालीलाई यस्ता प्रविधि, स्रोत तथा विषयसँग जोडेर व्यवस्थापन गर्नु अति आवश्यक भइसकेको छ । हिजोको कृषि प्रणालीलाई आधुनिक कृषि प्रणालीसँग तुलना गरेर हेर्दा यसमा हिजोका अभ्यास र आजको प्रयोगबिच तालमेल मिलेको देखिँदैन । अब त्यो तालमेल स्थापित गर्नुपर्छ, नाता सम्बन्धलाई बलियो बनाउनुपर्छ ।

३. निर्वाहमुखी होइन मौलिक चरित्रको उत्पादन प्रणाली

नेपालको परम्परागत कृषि प्रणालीलाई निर्वाहमुखी कृषि प्रणालीको संज्ञा दिइयो । तर त्यो कुन दृष्टिबाट निर्वाहमुखी रह्यो र त्यसलाई कसरी सुधार गर्नुपर्ने भन्ने उन्नतिमुखी हुन्थ्यो भन्ने कुरामा ध्यान दिइएन । साथै त्यसले आम जनजीवनलाई एउटा गतिमा चलाइरहेको थियो भन्ने कुराको समेत ख्याल भएन । राज्यबाट एकाहोरो ढङ्गले निर्वाहमुखी कृषि प्रणालीलाई व्यावसायीकरण, आधुनिकीकरण र औद्योगिकीकरण गर्ने भन्ने ठाडो नीति अधि सारियो । तर त्यतिबेलाको कृषि प्रणालीमा भएका असल कुरालाई आधुनिक प्रविधिअनुरूपको शैलीमा ढालेर स्तरोन्नति गर्नेतर्फ ध्यान दिइएन । हिजोका दिनमा खाद्यजन्य, तरकारीजन्य र मसलाजन्य वस्तुको उत्पादन घरघरमा हुन्थ्यो ।

हो, त्यसबेला बृहत् मात्रामा उत्पादन गरेर त्यसलाई प्रशोधनसमेतका कार्य गरेर मूल्य अभिवृद्धिको स्तरमा पुऱ्याउन सकिएको थिएन । तर ती वस्तु अन्य देशबाट पैठारी गरेर खानु र उपभोग गर्नुपर्दैनथ्यो । यद्यपि कच्चा रूपमा भए पनि निकासी भइरहेको थियो । उदाहरणका लागि २००७ सालको निकासी पैठारीको तथ्याङ्क हेर्ने हो भने सो वर्ष ८ करोडको पैठारी हुँदा ११२ करोडको निकासी भएको थियो । १९६० सालमा पनि १४३ लाखको पैठारी हुँदा २६२ लाखको वस्तु निकासी भएको देखिन्छ । १९६० सालदेखि २००७ सालसम्म निकासीले पैठारीलाई उछिनेकै देखिन्छ । त्यसबेला निकासी भएका अधिकांश वस्तु कृषि क्षेत्रका उत्पादन नै थिए । तैपनि निर्वाहमुखी नै किन रह्यो त भन्दा उत्पादित वस्तु नेपालका आन्तरिक बजार र विदेशमा पुऱ्याउनका लागि आवश्यक पूर्वाधार थिएन ।

देशका ९० प्रतिशतभन्दा बढी घरपरिवार गाउँमा बस्दथे । यातायात र ढुवानी व्यवस्था कठिन थियो, सञ्चार व्यवस्था मान्छे हिँडेर चिट्ठी पुऱ्याउनुपर्ने हुलाकी प्रणालीमा आधारित थियो । निकासी पैठारी सम्बन्धी स्पष्ट, नीति कानून, कार्यविधि र सिपको अभाव थियो । यस्ता कुराको अभावले गर्दा हरेक घरपरिवारले आफूलाई चाहिने सबै वस्तु ठाउँ र हावापानीअनुसार आफैँ उत्पादन गर्दथे । आलु र पिँडालुदेखि केरा र काँक्रा, आँप र लिच्ची, सुन्तला र स्याउ, नास्पाति र निगालो रोथ्थे । धान, कोदो, फापर, गहुँ र मकैदेखि उवा र चिनो समेत लगाउँथे । माटो र हावापानीअनुसार आफूलाई दैनिक जीवन चलाउन चाहिने सबै किसिमका वस्तु उत्पादन गर्ने प्रयास गर्थे । धनियाँ, लसुन र प्याज अदुवा र बेसार घरघरमा लगाउँथे । रायोको सागदेखि काउली, मुलासम्मका थरीथरीका तरकारी उत्पादन घरघरमा

हुन्थे । दुध र मासुका लागि भू-बनोट, जलवायु, धर्म, संस्कृति र परम्पराअनुसार गाई, भैंसी, भेडा, च्याङ्ग्रा, बाख्रा, सुँगुर, हाँस र कुखुरा आदि समेतका पशुपंक्षी पाल्दथे । समुदायअनुसार कृषि क्षेत्रमा विशेष सिसप राख्नेहरूको खेतीपाती अभ्र रहर लाग्दो किसिमको हुन्थ्यो । नेवार समुदायमा महर्जन, तराईमा कोइरी र महतो आदिमा खेतिपाती गर्ने विशेष सिसप हुन्थे ।

त्यसैले पहाडमा पर्वते समुदायले गीतसमेत बनाएर भाखा हालेर गाउँथे । त्यो गीत यस्तो हुन्थ्यो - *नेवारको खेती हुन्छ यति यति, एका छेउमा जिरा, एका छेउमा मेथी एका छेउमा चम्सुर...* । यसरी थोरै ठाउँमा धेरै किसिमका कृषि वस्तु उत्पादन गर्ने कला थियो उनीहरूसँग । यसरी सबैले करिब करिब आफूलाई चाहिने वस्तु आफैँ उत्पादन गर्थे, बढी भएका चिज गाउँठाउँका चोक, व्यापारिक स्थान र हाट बजारमा लगेर बिक्री गरिन्थ्यो । एउटा घरमा भएको र अर्को घरमा नभएका वस्तुहरू साटासाट पनि गरिन्थ्यो । फलफूल, दुग्धजन्य पदार्थ र र तरकारी आदि बढी हुनेले नहुने छरछिमेकीलाई विनामूल्य पनि दिन्थे । यसरी त्यसबेला एक प्रकारको मौलिक जीवन पद्धति स्थापित भएको थियो । विकसित र पाश्चात्य प्रकृतिको आधुनिक समाजभन्दा फरक चरित्र बोकी सामाजिक धरातलमा अडेको उत्पादन प्रणाली थियो नेपालमा, जसले नेपाली समाजलाई जीवन्त राखेको थियो । त्यसै प्रणालीको जगमा टेकेर हामीले यस क्षेत्रको व्यावसायीकरण गर्नुपर्दथ्यो । तर हामीले त्यो प्रणाली भत्कायौँ, त्यसमा लागेको जनसङ्ख्यालाई धपायौँ । तर त्यसको बदलामा नयाँ व्यवस्था स्थापित गर्न सकेनौँ । फलस्वरूप खाद्यान्न, फलफूल, तरकारीजन्य, मसलाजन्य दुग्धजन्य तथा मासुजन्य उत्पादनका लागि पनि विदेशी बजारमा निर्भर हुने अवस्था सिर्जना भयो । वास्तवमा त्यो प्रणाली निर्वाहमुखी होइन । आफ्नै चरित्र बोकेको मौलिक उत्पादन प्रणाली थियो, जसको जगमा आधुनिक र वैज्ञानिक प्रणालीको विकास गर्न सकिन्थ्यो, जुन कार्यमा हामी चुक्यौँ ।

३. कृषिमा संस्थागत व्यवस्था र परम्परागत प्रणाली

नेपालमा कृषिलाई संस्थागत गर्ने चर्चा अहिले पनि चलिरहेको छ । सरकारीदेखि कन्ट्र्याक्ट फार्मिङसम्मका कुरा नीति, कानून तथा कार्यक्रमसँग सम्बन्धित दस्तावेजहरूमा उल्लेख भएको पाइन्छ । यसको अर्थ कृषि कार्यलाई औपचारिक संस्थाको स्वरूप दिएर काम गराउने भनेको हो । यसलाई संस्थागत गर्ने भनेको मूलतः सहकारी वा कृषक समूह, सार्वजनिक कम्पनी वा प्राइभेट लिमिटेड कम्पनीका माध्यमबाट हो । यसको अर्थ हिजोका दिनमा कृषि संस्थागत प्रणाली नै थिएन भन्ने होइन । *हिजो पनि कृषिमा हाम्रो संस्थागत व्यवस्था थियो । तर त्यो परम्परागत अनौपचारिक प्रकृतिको संस्था थियो, ग्रामीण कृषि कार्यको अनुपम नमुना थियो ।* यो कुनै सरकारी संस्था वा निकायमा दर्ता हुने गर्दैनथ्यो । तर त्यो संस्थागत पद्धति हजारौँ वर्षसम्म चल्यो, जसले समग्र कृषि प्रणालीलाई मौलिक रूपमा सञ्चालन गर्दै ल्याएको थियो । नेपालको कृषि व्यवस्थालाई यसैले जोगाएको थियो । त्यसैले यो संस्थागत व्यवस्था नभक्तिकउन्जेलसम्म हामीले कृषि उपज आयात गरेर खानुपरेको थिएन ।

हाम्रो परम्परागत संस्थागत व्यवस्था भनेको संयुक्त परिवार हो । संयुक्त परिवारमा तीन वटा पुस्ता हुन्थे । माथिल्लो पुस्ताको काम नेतृत्व र संरक्षण गर्नुहुन्थ्यो । घरको पाको मान्छे मूली हुन्थ्यो, आधुनिक भाषामा भन्दा म्यानेजर हुन्थ्यो भने उसले सम्पूर्ण कुरोको व्यवस्थापन गर्दथ्यो ।

सबै कामको बाँडफाँड भएको हुन्थ्यो । कसको काम के, कसको दायित्व के भन्ने कहीं नलेखिए पनि स्पष्ट हुन्थ्यो, कार्यविभाजनमा कुनै समस्या थिएन । कसले बीउबिजन राख्ने, कसले धान रोप्ने, कसले मिल वा घट्टमा धान, मकै, गहुँ आदि लैजाने सबै कुरा बाँडिएका हुन्थे । कसैले गाई चराउँथे, कसैले भैंसी र बाख्रा चराउँथे, कसैले कुखुराको हेरचाह गर्थे ।

बाली कहिले लगाउने, कुन बाली लगाउने, कहिले भित्र्याउने, उत्पादनमध्ये कति बेच्ने, कति राख्ने जस्ता विषयमा बेलुका खाना खाने बेलामा वा खाना खाइसकेपछि परिवारका सदस्यहरू बसेर छलफल गर्दथे । त्यो एक प्रकारको बलियो र कसिलो संस्थागत प्रणाली थियो । तर अहिले त्यसलाई हामीले भत्काइदियौँ, त्यो भक्तिसक्यो ।

४. कृषि प्रणालीका तीन आधारभूत स्तम्भ

पशुपालन, स्थानीय जलप्रणाली र वन तत्कालीन कृषि प्रणालीका आधारभूत स्तम्भहरू थिए । पारिवारिक संस्थागत व्यवस्था र स्थानीय बजारहरूले यस प्रणालीलाई थप टेवा दिएका थिए । नेपालको परम्परागत कृषि प्रणालीका तीन वटा मूल कुरा अर्थात् तीन आधारभूत स्तम्भको सङ्क्षिप्त व्याख्या तल गरिएको छ :

४.१ पशुपालन

हिजोको कृषि प्रणालीमा पशुपालन कृषि क्षेत्रको एक अभिन्न अङ्ग थियो । त्यो कृषि प्रणालीले हामीलाई जैविक मल दिन्थ्यो । अहिलेको जस्तो किसानले सरकारसँग मल मामनुपर्दैनथ्यो । मलका लागि कोकोहोलो गर्नुपर्दैनथ्यो । अहिले हामीले कीटनाशक औषधी प्रयोग गर्छौँ । त्यतिबेला त्यस्तो मानव जीवनलाई नै हानी गर्ने कीटनाशक औषधी प्रयोग गर्नुपर्दैनथ्यो । गाईवस्तुको मल, गहुँत एकै ठाउँमा हाल्दा किरा लाग्दैनथ्यो; शत्रु किराहरू त्यहाँ मर्छे भने मित्र किराहरू बाँच्थे । पशुपालनबाट ढुवानीको काम हुन्थ्यो । च्याङ्ग्रा, घोडा आदि ढुवानीका लागि प्रयोग गरिन्थ्यो । गोरु, बयल र राँगाबाट गाडा चलाउँथ्यौँ, केही नभए भैंसीको पिट्टुँमा घाँस ओसारिन्थ्यो, भैंसीकै पिट्टुँमा बसेर गाईवस्तु हेरिन्थ्यो, घोडामाथि चढेर भेडा चराइन्थ्यो, कुकरले कृषि कार्यको सुरक्षा गर्दथ्यो । अहिले त्यो परिपाटी बदलिएको छ ।

अर्को पक्ष, पशुपालनबाट दुग्धजन्य वस्तु उत्पादन हुन्थ्यो, जसबाट परिवारलाई पोषणयुक्त खाना प्राप्त हुन्थ्यो । यसरी जनस्वास्थ्यमा टेवा पुगेको थियो । त्यस्ता वस्तु किन्नुपर्दैनथ्यो । आफूलाई बढी भएको बेचेर त्यो परिवारलाई सहायक आमदानी पनि प्राप्त हुन्थ्यो । यसरी कृषि र पशुपालनबिच बलियो अन्तरसम्बन्ध थियो, कसिलो ढङ्गले एकआपसमा जोडिएका थिए । अहिले त्यो सम्बन्ध भक्तिएको छ ।

४.२ स्थानीय जल प्रणाली

अर्को विषय हो जल प्रणाली । त्यसबेला स्थानीय जल प्रणालीको उपयोग हुन्थ्यो, जलाधारको संरक्षण भएको थियो । हिजोको जल प्रणाली स्थानीयस्तरमा रहेका कुवा, पोखरी, सिम, नदी, खोला, भरना, आहाल आदिमा आधारित थियो । त्यसले करेसाबारीदेखि गरा खेतिसम्ममा सिँचाइ हुन्थ्यो । स्थानीय जलाधार क्षेत्रको संरक्षण स्थानीय अर्थात् समुदाय स्तरबाट हुन्थ्यो । तराईमा वैशाख-जेठतिर गाउँभरिका बासिन्दाहरू पैनी सोहर्न वा सफा गर्न भनी जान्थे । हरेक घरधुरीबाट एक जना जानुपर्थ्यो । पहाडमा कुलो सफा गर्ने भन्थे । कहाँ बिग्रिएको छ, कहाँ भक्तिएको छ, हेरिन्थ्यो, दुरुस्त बनाइन्थ्यो,

नागरिकले सरकारको बाटो हेर्दैन थिए । अहिलेजस्तो सबै काम, क्षेत्र र तहमा कर पनि तिर्नुपर्दैनथ्यो । त्यही स्थानीय जल प्रणालीको प्रयोग हुन्थ्यो । अर्को सिँचाइलाई पानी प्रशस्त नभए पनि चल्ने खालको बाली लगाइन्थ्यो । अहिलेको जस्तो जहाँ त्यहाँ डोजर लगाउने, गिटी, बालुवा भिक्ने नाममा नदी प्रणाली बिगार्ने काम हुँदैनथ्यो । जहाँतहीँ खनिँदैनथ्यो, डोजर चल्दैनथे । निश्चित ठाउँबाट मात्र खनिन्थ्यो ।

यद्यपि त्यसबेलाको प्रणाली पूर्ण र पर्याप्त थिएन । खानेपानीका लागि कतै कतै निकै दुःख पनि थियो, सबै ठाउँमा सिँचाइ हुँदैनथ्यो । वर्षमा एक बाली मात्र लगाएर बाँकी समय जमिन बाँझो रहन्थ्यो । त्यति हुँदाहुँदै पनि स्थानीय जल प्रणाली निश्चित हदसम्म आर्थिक-सामाजिक व्यवस्था र जनजीविकाको आधार बनेको थियो ।

४.३ वन जङ्गल

तेस्रो क्षेत्र वा स्रोत वन जङ्गल र बुट्यान हो । गाउँ छेउमा वन हुन्थ्यो । वनमा चरन हुन्थ्यो । वनबाट घाँस प्राप्त हुन्थ्यो, दाउरा, इन्धनजस्ता थुप्रै कुराहरू वनबाट प्राप्त हुन्थे । नाङ्ला, दाम्ला, ढकी, ठेकी, घुम बनाउने र भोज खाने पात, घर बनाउने काठदेखि छानो छानो खरसम्मका कुरा वनबाट प्राप्त हुन्थ्यो । कृषि कार्य तथा दैनिक जीवनमा उपयोग हुने वस्तुहरू हलो, जुवा, गाडा बनाउने काठ, मियोदेखि खेल्ने पिङ समेतका सामग्री र औजारहरू सबै वनबाट प्राप्त हुन्थे । पशु, वन, जल प्रणाली र संयुक्त परिवारको बिचमा यसरी कसिलो सम्बन्ध रही परम्परागत कृषि प्रणाली चलेको थियो ।

५. निष्कर्ष र सुझाव

माथिका कुराहरू अध्ययन गर्दा नेपालको कृषि अर्थतन्त्र एक प्रकारको नियमित चक्रमा चलेको थियो । त्यो एक प्रकारको मजबुत प्रणाली थियो । त्यो प्रणाली भत्काइयो तर त्यसको बदलामा नयाँ प्रणाली बनाउन सकिएन । यसको प्रभाव विविध क्षेत्रमा पत्थो । रैथाने बाली पनि लोप हुँदै गए । स्थानीय वा रैथाने बालीका बीउबिजन हराए । हाम्रा स्रोतको समुचित प्रयोग पनि भएन । कतिपय परिवार कृषि कार्यबाट विस्थापित हुँदै गए । यसले गर्दा कतिपय कृषि उत्पादनमा कमी आयो । अहिले पनि हामीले ढोका, डाला, नाङ्ला, ढकी प्रयोग गर्छौं तर ती सबै प्लास्टिक वा अन्य गैरजैविक वस्तुबाट बनेका हुन्छन् । तर त्यतिबेला यी सबै सामग्री स्थानीय स्रोत बाँस, काठ आदि

जैविक वस्तुबाट बनेका हुन्थे । यसलाई हामीले अहिलेको आधुनिक प्रयाससँग जोड्न सकेौं ।

अब यी विषयहरूलाई अहिलेको मानिसको चेतना, मनोविज्ञान, प्रविधि र बजारको गति र दिशालाई मध्येनजर गरी नयाँ स्वरूप र संरचनामा ढाल्नुपर्ने बेला आएको छ, सम्भव भएसम्म सच्याउनुपर्ने भएको छ । तर यसका लागि नेतृत्वले आँट र अटोट देखाउन सक्नुपर्दछ । असल नियत राखेर केही जोखिम उठाएर भए पनि नेपालको मौलिक कृषि प्रणालीलाई आधुनिक परिवेशमा जोडेर अर्थतन्त्रलाई उठाउने पहल गर्नुपर्दछ । के गर्दा त्यो मौलिक प्रणालीलाई आधुनिक प्रणालीसँग समन्वयात्मक रूपले लैजान सकिन्छ भन्ने विषयमा गहन अध्ययन पनि गरिनुपर्दछ । यसका लागि त्यही स्तरको आत्मबल पनि चाहिन्छ, आम जनता, जानकार र विशेषज्ञहरूको साथ पनि चाहिन्छ, साथ लिन पनि सक्नुपर्दछ । अध्ययनबाट प्राप्त निष्कर्ष तथा सबैको सहभागितामूलक रायका आधारमा यससम्बन्धी स्पष्ट सोच र मार्गचित्र निर्धारण गर्नु पनि त्यत्तिकै आवश्यक छ । यसरी आँट, अटोट, आत्मबल, स्पष्ट सोच र फराकिलो मार्गचित्रका साथ हाम्रा परम्परागत प्रणालीको पुनर्उत्थान, संरक्षण, संवर्धन र प्रवर्धन गर्न सके नेपालको आर्थिक सामाजिक विकासको गति अघि बढ्न सक्दछ, समृद्धिको बाटोमा पुग्न सकिन्छ ।

यसको अर्थ हो, अब नेपालको अर्थतन्त्रलाई दिगो, फराकिलो, सन्तुलित, समतामूलक र आत्मनिर्भर बनाउने हो भने सर्वप्रथम नेपालको कृषि प्रणालीमा हिजो रहेका यस प्रणालीभित्रका मौलिकतालाई जनताको चेतना, आधुनिक प्रविधि र विश्व बजारको परिदृश्यको आलोकमा पुनर्स्थापना, संवर्धन र संरक्षण गरिनुपर्दछ । यसलाई औद्योगिकीकरण, उत्पादन, आन्तरिक उपभोग र निकासीको आधार बनाइनुपर्दछ । अनि मात्र नेपालको आर्थिक सामाजिक समुन्नति भएर हामीले लक्षित गरेको समतामूलक समाजको स्थापना गर्न सकिन्छ ।

यसरी नेपालको मौलिक कृषि प्रणालीलाई नवीन सोचअनुरूप पुनः प्रवर्धन गर्न सकेमा प्रत्यक्ष तथा अप्रत्यक्ष रूपमा गरी दिगो विकासका सत्र लक्ष्यहरूमध्ये गरिबीको अन्त्य, भोकमरीलाई शून्यमा भाग्ने, राम्रो स्वास्थ्य, उन्नत जीवनस्तर, लैङ्गिक समानता र सन्तुलन, स्वच्छ ऊर्जामा पहुँच, आर्थिक वृद्धि, औद्योगिक प्रवर्धन, आर्थिक सामाजिक असमानताको न्यूनीकरण, सामुदायिक विकाससमेतका एक दर्जन लक्ष्य हासिल गर्नमा सहयोग पुग्ने कुरामा कुनै शङ्का गर्नुपर्ने ठाउँ छैन ।

***

सामाजिक सुरक्षा कोषका विषयमा जान्नै पर्ने विषयहरू

कविराज अधिकारी*

वि.सं. २०७६ साउन १ बाट सामाजिक सुरक्षा कोषमा औपचारिक रूपमा श्रमिकहरूको योगदान सुरु भयो । नेपालको परिप्रेक्ष्यमा नौलो योजना कार्यान्वयनको सुरुवातमा कोषले केही अप्ठ्यारो र असहज महसुस गरे तापनि औपचारिक क्षेत्रका लागि सामाजिक सुरक्षा योजना सञ्चालन कार्यविधि २०७५ को तेस्रो संशोधन, अनौपचारिक क्षेत्रमा रहेका श्रमिक तथा स्वरोजगारमा रहेका व्यक्तिको सामाजिक सुरक्षा योजना सञ्चालन कार्यविधि, २०७९ तथा वैदेशिक स्वरोजगारमा रहेका श्रमिक तथा विदेशमा स्वरोजगारमा रहेका व्यक्तिका लागि सामाजिक सुरक्षा योजना सञ्चालन कार्यविधि, २०७९ जारीपश्चात् कोषमा आबद्ध हुने रोजगारदाता र श्रमिकको सङ्ख्यामा उल्लेख्य मात्रामा वृद्धि भएको छ ।

सुरुवातमा औपचारिक क्षेत्रबाट मात्र सुरु भएको सामाजिक सुरक्षा योजना हाल अनौपचारिक तथा स्वरोजगार क्षेत्रमा रहेका व्यक्ति हुँदै वैदेशिक रोजगारमा रहेका श्रमिक तथा वैदेशिक स्वरोजगारमा रहेका व्यक्तिसम्म सामाजिक सुरक्षा कोषको दायरा विस्तार हुनु कोषको महत्त्वपूर्ण उपलब्धि हो । औपचारिक, अनौपचारिक र वैदेशिक क्षेत्रमा रहेका श्रमिक तथा स्वरोजगार र वैदेशिक स्वरोजगार क्षेत्रमा रहेका व्यक्ति गरी सन् २०२३ को अन्त्यसम्मको तथ्याङ्कअनुसार कोषमा जम्मा १८,५५४ रोजगारदाता र १०,२२,८९६ योगदानकर्ता सूचीकरण हुनु कोषप्रति रोजगारदाता र श्रमिकको बढ्दै गएको विश्वास र सुरक्षाको प्रत्याभूति हो ।

वर्तमान संविधानको धारा ३४ को उपधारा २ मा प्रत्येक श्रमिकलाई उचित पारिश्रमिक सुविधा तथा योगदानमा आधारित सामाजिक सुरक्षाको हकको ग्यारेन्टी गर्न श्रम ऐन, २०७४ को दफा ५२ देखि ५६ सम्मका व्यवस्थाहरूको कार्यान्वयनको सन्दर्भमा नेपालमा सामाजिक सुरक्षा कोषको स्थापना भएको हो ।

अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनको सामाजिक सुरक्षाको न्यूनतम मापदण्डसम्बन्धी अभिसन्धि नं. १०२ ले बेरोजगारी सुविधा, औषधोपचार सुविधा, बिरामी हुँदाको सुविधा, वृद्धावस्थाको सुविधा, काम गर्दा हुने दुर्घटना र चोटपटक बापतको सुविधा, परिवार तथा बालबच्चाको हेरविचार सुविधा, मातृत्व संरक्षण सुविधा, अशक्तताको सुविधा र आश्रित परिवारको हेरचाह सुविधा लगायतका ९ विषयमा न्यूनतम मापदण्ड निर्धारण गरेको छ भने बेरोजगारी सुविधाबाहेक सबै सुविधा सामाजिक सुरक्षा योजना सञ्चालन कार्यविधिले समेटेको छ ।

सामाजिक सुरक्षा कल्याणकारी राज्यको एक अवधारणा हो । यो एकातर्फ जन्मअघि देखि मृत्युपछि सम्म पनि देखा पर्ने जटिलता

र जोखिमहरूबाट सुरक्षा प्रदान गर्ने एक आधार हो भने अर्कोतर्फ यो समृद्धिको आधार हो । यो आयको निरन्तरताको ग्यारेन्टी हो । सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रम अप्ठ्यारोको साथी हो । यसरी, सामाजिक सुरक्षा सम्मानित, मर्यादित र सुरक्षित जीवनको न्यूनतम मापदण्ड हो । यसै सन्दर्भमा रोजगारदाता, सरोकारवाला र श्रमिक तीनै पक्षले जान्नैपर्ने केही महत्त्वपूर्ण विषयहरूलाई यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ ।

१. खाइपाइ आएको सुविधा घट्दैन

श्रम ऐन २०७४ को दफा ५२ देखि ५४ ले व्यवस्था गरेको प्रावधानहरूको सुनिश्चितताका लागि सामाजिक सुरक्षा कोषमा अनिवार्य आबद्ध हुनुपर्ने र त्यसभन्दा बढी सुविधा पाइरहेका भए प्रतिष्ठानले नै सम्बन्धित श्रमिकले पाउने गरी व्यवस्था गर्नुपर्ने प्रावधानहरू श्रम ऐनको दफा ३४ को उपदफा ३, दफा १७८ को उपदफा ३ र ४ मा व्यवस्था रहेको छ ।

श्रम ऐन, २०७४ को दफा ३४ को उपदफा ४ ले रोजगारदाता र श्रमिक वर्गको सामूहिक सम्झौतामा उल्लेख गरिएको अवस्थामा बाहेक श्रमिकले खाइपाइ आएको पारिश्रमिक तथा सुविधा घटाउन नपाइने भएकाले सामाजिक सुरक्षा कोषका कारणले खाइपाइ आएको सुविधा घट्दैन ।

२. कोषको निरन्तरताका सम्बन्धमा

सामाजिक सुरक्षा योजना सञ्चालन कार्यविधि २०७५ को दफा ३४ मा सुरक्षा योजनाहरूलाई निरन्तरता दिन नसकिने भएमा वा थप सुविधा दिन नसकिने भएमा सञ्चालक समितिले जुनसुकै बेला पनि कुनै थप सुविधा वा यो सुरक्षा योजनाहरूलाई स्थगन गर्न सम्बन्धित मन्त्रालयलाई सिफारिस गर्न सक्ने उल्लेख छ । सो प्रावधानलाई टेकेर कोष जुनसुकै बेला स्थगन हुन सक्ने वा श्रमिकको योगदान रकम खेर जानेजस्ता तथ्यहीन र आधारहीन भ्रम बजारमा पाइन्छ । योगदानमा आधारित सामाजिक सुरक्षा ऐन, २०७४ को दफा ६२ र ६३ ले सो भ्रमलाई तथ्यहीन साबित गरेको छ । दफा ६३ ले कोषको विघटन भएमा सोको दायित्व नेपाल सरकारमा सर्ने कुराको सुनिश्चितता गरेको छ भने दफा ६३ मा कुनै कारणले सामाजिक सुरक्षा योजनामा सहभागी योगदानकर्ताले सामाजिक सुरक्षा योजनाबमोजिमको सुविधा उपलब्ध गराउन कोषमा भएको रकम अपर्याप्त भएमा सामाजिक सुरक्षा योजनालाई निरन्तरता दिने दायित्व नेपाल सरकारको हुने उल्लेख छ । यसै सन्दर्भमा कोरोनाको समयमा नेपाल सरकारले रोजगारदाता र योगदानकर्ता दुवैको तर्फबाट जम्मा गर्नुपर्ने ६ महिना बराबरको करिब २ अर्ब

* कार्यकारी निर्देशक, सामाजिक सुरक्षा कोष

५० करोड बराबरको रकम कोषमा जम्मा गरेको विषय पनि प्रस्तुत गर्न चाहन्छु।

३. सामूहिक सौदाबाजीका सम्बन्धमा

श्रम ऐनको दफा ११६ को उपदफा १ मा प्रतिष्ठानस्थित आधिकारिक ट्रेड युनियनले सामूहिक रूपमा श्रमिकको हकहितका सम्बन्धमा सौदाबाजी गर्न सक्ने व्यवस्था गरे तापनि दफा ११६ उपदफा २ (च) मा सामाजिक सुरक्षा योजनाका लागि तोकिएको योगदानको दर तथा सुविधाका सम्बन्धमा सामूहिक माग दाबी पेस गर्न नपाइने व्यवस्था छ भने सो ऐनको दफा ८ को उपदफा १ मा ट्रेड युनियन गठन गर्ने, सञ्चालन गर्ने तथा युनियनको गतिविधिमा भाग लिने अधिकार प्रदानको तथा दफा ८ को उपदफा २ मा श्रमिकले यो ऐन तथा अन्य कानूनबमोजिम श्रमसम्बन्धी अधिकारको प्रयोग गर्दा रोजगारदाताप्रति कर्तव्यनिष्ठ र जिम्मेवार हुन पर्ने व्यवस्थाले ट्रेड युनियनका नाममा अनुशासनहीन काम गर्नमा रोक लगाएको छ। तसर्थ, सामाजिक सुरक्षा कोषको आबद्धताले सामूहिक सौदाबाजीका सम्बन्धमा कुनै असर पर्दैन।

४. सामाजिक सुरक्षा कोषमा प्रतिष्ठानस्तरको श्रमिकको आबद्धता अनिवार्य हो।

श्रम ऐन, २०७४ को दफा ५२ को उपदफा ५ बमोजिम सञ्चय कोषबापतको २० प्रतिशत रकम, दफा ५३ को उपदफा ५ बमोजिम उपदानबापतको ८.३३ प्रतिशत रकम, दफा ५४ को उपदफा १ बमोजिम वार्षिक १ लाख रुपैयाँ बराबरको औषधी उपचारबापतको बिमा शुल्क तथा दफा ५५ को उपदफा १ बमोजिम सात लाख रुपैयाँ बराबरको दुर्घटना बिमा गराउँदा लाग्ने शुल्क रोजगारदाताले सामाजिक सुरक्षा कोषमा जम्मा गर्नुपर्ने प्रावधानबमोजिम सामाजिक सुरक्षा कोषमा प्रतिष्ठानस्तरको रोजगारदाता र श्रमिकको आबद्धता अनिवार्य व्यवस्था हो।

५. सामाजिक सुरक्षा कोष उपदान कोष नभई सुरक्षा कोष हो।

श्रम बजारमा सुरक्षा कोषलाई अवकाश कोषसँग तुलना गरी जागिरबाट अवकाश हुँदा जम्मा भएको पैसा एकमुष्ट निकाल्न पाउनुपर्ने जनगुनासो व्याप्त छ। जागिरबाट अवकाश हुँदा एकमुष्ट पैसा निकाल्ने व्यवस्था अवकाश कोषको हो तर सुरक्षा कोषमा भने प्रावधान फरक छ किनकि कुनै व्यक्तिको कोखदेखि शोकसम्ममा आइपर्ने जटिलता र जोखिमहरूबाट व्यक्तिलाई सुरक्षित गर्नु कोषको दायित्व हो। अवकाश कोषले जागिरको अवधिमा निश्चित दरमा रकम बचत गरी अवकाश हुँदा सुरक्षित भरणपोषणका लागि एकमुष्ट रकम उपलब्ध गराउँदछ भने सुरक्षा कोषले अवकाश हुँदा केही प्रतिशत रकम उपलब्ध गराउनुका साथै रोजगारीका क्रममा र अवकाशपश्चात् पनि श्रमिकको जीवनमा आइपर्ने जटिलता र जोखिमहरूबाट सुरक्षित अवतरण गराउनु कोषको जिम्मेवारी हुँदा यसलाई अवकाश कोषसँग तुलना गर्नु तर्कसङ्गत होइन।

५. सामाजिक सुरक्षा कोष योगदानमा आधारित हो।

राज्यलाई अनिवार्य रूपमा कर तिरिसकेपछि राज्यले जनताका लागि उपलब्ध गराउने वृद्ध भत्ता, असहाय एकल महिला भत्ता, अपाङ्ग भत्ता लगायत अन्य शीर्षकमा भत्ता उपलब्ध गराउने उपकरणका रूपमा बुझिने भ्रम पनि रहेको छ। तर सामाजिक सुरक्षा करमा आधारितभन्दा पनि योगदानमा आधारित छ। सामाजिक सुरक्षा ऐन, २०७४ को दफा २६ बमोजिम स्थापित यस

कोष योगदानमा आधारित सामाजिक सुरक्षा कोष हो। श्रमिकको आधारभूत पारिश्रमिकबाट ११ प्रतिशत कट्टा गरी रोजगारदाताले २० प्रतिशत थप गरी कुल ३१ प्रतिशत रकम योगदान गर्नुपर्दछ।

६. सामाजिक सुरक्षा कोषमा वित्तीय क्षेत्रको आबद्धता

बैंक तथा वित्तीय संस्थाका सम्पूर्ण कर्मचारीहरू कोषमा आबद्ध छैनन् भन्ने भ्रम छ। यसै सम्बन्धमा सम्मानित सर्वोच्च अदालतको अन्तरिम आदेशअनुसार हाललाई सामाजिक सुरक्षा कोषमा आबद्ध गर्न अनिवार्य नभए तापनि कोषमा वित्तीय क्षेत्रको कुल श्रमिकको ५ प्रतिशतभन्दा बढीको सहभागिता छ। प्राइम बैंकको एउटा मुद्दामा श्रम ऐन बैंकलाई समेत लाग्ने गरी फैसला गरेकाले बैंकिङ क्षेत्र पनि कोषमा आबद्ध हुने विषयले व्यापकता पाएको छ।

७. बैंक तथा वित्तीय क्षेत्रले कर्जा प्रवाह गर्दा निभाउन पर्ने भूमिका

बैंक तथा वित्तीय संस्थाले कर्जा प्रदान गर्दा वा कर्जाको नवीकरण गर्दा सामाजिक सुरक्षा कोषमा अनिवार्य आबद्धता भएको सुनिश्चित गरेमा कर्जा सुरक्षित हुने देखिन्छ। सामाजिक सुरक्षा कोषमा आबद्धता कानूनतः अनिवार्य हो। यसमा आबद्ध नभएकै कारणले कुनै रोजगारदाता श्रमिकको सामाजिक सुरक्षासम्बन्धी दायित्वबाट भाग्न पाउँदैन। यदि कुनै श्रमिकको मृत्यु भएमा निजको हकवालाले आजीवन निवृत्तभरण बराबरको रकम एकमुष्ट भुक्तानी गर्नुपर्ने र सो रकम सरकारी बाँकी सरह असुल उपर हुने व्यवस्था छ। तसर्थ बैंकले कर्जा प्रवाह गर्दा वा कर्जाको नवीकरण गर्दा जसरी कर चुक्ता भए वा नभएको हेरेर मात्र निर्णय गर्दछ, त्यसरी नै सामाजिक सुरक्षा कोषमा आबद्ध भए वा नभएको यकिन गरेर मात्र कर्जा नवीकरण वा प्रदान गर्नुपर्दछ। जसले गर्दा बैंक तथा वित्तीय संस्थाको कर्जा सुरक्षित हुनुका साथै रोजगारदाता र श्रमिकको जीवन पनि सुरक्षित हुने देखिन्छ।

८. करमा पाउने सुविधाहरू

सामाजिक सुरक्षा कोषमा योगदान गर्ने श्रमिकलाई आयकर ऐन, २०५८ को अनुसूची १ को दफा १ बमोजिम एक प्रतिशत सामाजिक सुरक्षा कर तिर्न नपर्ने कानुनी व्यवस्था छ। त्यसै गरी आयकर नियमावली २०५९ को नियम २१ बमोजिम सामाजिक सुरक्षा कोषमा योगदान गर्ने कोषको हिताधिकार प्राकृतिक व्यक्तिका हकमा कोषमा योगदान गर्दा पाँच लाख रुपैयाँ वा निजको निर्धारणयोग्य आयको एक तिहाइ जुन घटी हुन्छ, सो रकम करयोग्य आयबाट घटाउन पाउने व्यवस्था छ। आयकर ऐन, २०५८ को दफा ६५ को दफा १ को खण्ड (ख) अवकाश कोषमा रहेको एकमुष्ट रकम भुक्तानी गर्दा भुक्तानी हुने एकमुष्ट रकमको पचास प्रतिशत वा पाँच लाखमध्ये जुन बढी हुन्छ, त्यो घटाई बाँकी रहेको रकमलाई प्राकृतिको व्यक्तिको गैरव्यावसायिक करयोग्य सम्पत्तिको निसर्गबाट प्राप्त लाभ मानिने छ।

९. सरकार, रोजगारदाता र श्रमिक तीनै पक्षलाई हुने फाइदा

क. सरकार

मुलुकमा हाल १७ प्रतिशतको जनसङ्ख्यालाई सामाजिक सुरक्षाको दायरामा ल्याउन वार्षिक बजेटमा करिब १४ प्रतिशतको खर्च हुने गरेको छ भने यस्तो खर्च कुल गार्हस्थ्य उत्पादनसँगको आनुपातिक सम्बन्ध करिब ५ प्रतिशत हुन आउँछ। राज्यले अख्तियार गरेको वृद्धभत्ता र विभिन्न स्वरूपको अशक्त असहाय भत्ता जस्ता गैर योगदानमा

आधारित सामाजिक सुरक्षा योजनाले वार्षिक बजेटमा ठुलो खर्चको आकार लिइसकेको छ भने आकासिंदो राजनीतिक महत्वाकाङ्क्षा, बढ्दो अपेक्षित आयुले यस्ता योजनाहरूमा आवश्यक वित्तीय व्यवस्थापन भन्ने पेचिलो बन्दै गएको छ। त्यसैले समयमै यस्ता गैर योगदानमा आधारित योजनाहरूको खर्चलाई सामाजिक सुरक्षा कोषमार्फत सञ्चालन हुने योजनाहरूमा रूपान्तरण गरी राज्यलाई सामाजिक सुरक्षाको सम्भावित पासो (Social security trap)को जोखिमबाट बचाउन सामाजिक सुरक्षा कोषमा औपचारिक, अनौपचारिक तथा वैदेशिक क्षेत्रका श्रमिक र अनौपचारिक तथा वैदेशिक स्वरोजगारमा रहेका व्यक्तिहरूको सामाजिक सुरक्षा कोषमा आबद्धता अनिवार्य देखिन्छ।

ख. रोजगारदाता

सामाजिक सुरक्षा कोषमा आबद्धता अनिवार्य भएको तथा कोषमा आबद्ध नहुँदा श्रमिकको परिवारको सामाजिक सुरक्षासम्बन्धी दायित्व रोजगारदातामा नै रहने हुनाले कानूनको परिपालना एवम् सम्भावित दायित्वबाट बच्नुका साथै रोजगारदाता र श्रमिकबिच हुने विवाद कम गरी असल औद्योगिक सम्बन्ध कायम गरी उत्पादकत्वमा वृद्धि गर्न सहयोग पुग्ने हुँदा रोजगारदाताको कोषमा आबद्धता अनिवार्य र अत्यावश्यक दुवै छ।

ग. श्रमिक

श्रमिकको जीवनको pre-womb to post-womb तथा pre-retirement to post-retirement सम्म उसका

जीवनका चरणहरूमा आइपर्ने सबै प्रकारका जोखिम, अशक्तता, बिरामी तथा जटिलताहरूको दायित्वको वहन सामाजिक सुरक्षा कोषले गर्ने हुँदा कोष श्रमिकहरूको अप्ठ्याराको साथी हो।

सारांश

सामाजिक सुरक्षा नयाँ अभ्यास भए पनि संवैधानिक हकको प्रत्याभूति दिलाउन सरकार, रोजगारदाता र श्रमिकको त्रिपक्षीय समझदारीमा स्थापित तथा श्रम ऐनले अनिवार्य गरेकाले कोषमा आबद्धता विस्तार हुने क्रममा रहेको र भविष्यमा यसको आकार बढिरहने छ। जनचेतना, सरोकारवालाहरूसँग अन्तर्क्रिया र छलफल, सरकार, रोजगारदाता र ट्रेड युनियनको संयुक्त पहल तथा हातेमालोमार्फत उल्लिखित भ्रमहरूलाई चिर्दै सामाजिक सुरक्षाको सफल कार्यान्वयन र दिगो स्थायित्वमा जोड दिनुपर्दछ। नियामक निकायले अनिवार्य रूपमा आफू मातहतका प्रतिष्ठानहरूमा आबद्ध भएको यकिन गर्नुपर्दछ। दर्ता नवीकरण, कर चुक्ताको प्रमाणपत्र उपलब्ध गराउँदा सामाजिक सुरक्षामा आबद्ध भई नियमित योगदान गरे वा नगरेको सुनिश्चित गर्नाले कोषमा सूचीकरण सङ्ख्यामा उल्लेखनीय वृद्धि हुने देखिन्छ। बैंकले आफ्नो कर्जा सुरक्षित गर्न आफ्ना ऋणीहरू कोषमा आबद्ध भए वा नभएको हेरेर मात्र कर्जा प्रवाह एवम् नवीकरण गर्नुपर्ने हुन्छ। राज्यको अधिकांश बजेट गैर योगदानमा आधारित सामाजिक सुरक्षा भत्ता वितरणमा खर्च हुन्छ। यसर्थ गैर योगदानमा आधारित सामाजिक सुरक्षा भत्तालाई सामाजिक सुरक्षा कोषमार्फत योगदानमा आधारित बनाउन सकेमा राज्यको अनुत्पादक क्षेत्रमा खर्च भएको बजेट उत्पादनमूलक क्षेत्रमा खर्च भई समृद्ध नेपाल सुखी नेपालीको दीर्घकालीन सोच हासिल गर्नमा सहयोग पुग्ने छ।

***

राष्ट्र बैंकको उच्च पुँजी वृद्धि नीति र यसको प्रभाव

भुवन दहाल*

तत्कालीन नेपाल राष्ट्र बैंकका गभर्नर डा. चिरञ्जीवी नेपालले आफ्नो पहिलो मौद्रिक नीति २०७२ साउन ७ गते प्याडिसन होटलमा पढ्दै हुनुहुन्थ्यो । हामी बैंकरहरू ध्यान दिएर सुनिरहेका थियौं । जब उहाँले निम्न व्यहोरा भएको बुँदा नम्बर ६९ पढ्नुभयो, हाम्रो अनुहारमा चिन्ता छायो तर सेयर बजारमा उत्साह जाग्यो ।

“बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको पुँजीगत आधार सुदृढ गरी दीर्घकालीन विकासका लागि आवश्यक पर्ने स्रोत परिचालन गर्न तथा वित्तीय स्थायित्व प्रवर्धन गर्न न्यूनतम चुक्ता पुँजी वृद्धि गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिने छ । यसअनुसार २०७४ असार मसान्तसम्म चुक्ता पुँजी वृद्धि गरी वाणिज्य बैंकहरूले रु. ८ अर्ब, राष्ट्रियस्तरका विकास बैंकहरूले रु. २ अर्ब ५० करोड, ४ देखि १० जिल्ला कार्यक्षेत्र भएका विकास बैंकहरूले रु. १ अर्ब २० करोड, १ देखि ३ जिल्ला कार्यक्षेत्र भएका विकास बैंकहरूले रु. ५० करोड तथा राष्ट्रियस्तरका र ४ देखि १० जिल्ला कार्यक्षेत्र भएका वित्त कम्पनीहरूले रु. ८० करोड एवम् १ देखि ३ जिल्ला कार्यक्षेत्र भएका वित्त कम्पनीहरूले रु. ४० करोड रूपैयाँ पुऱ्याउनुपर्ने व्यवस्था गरिने छ । साथै, बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूलाई एकआपसमा गाभ्न, गाभिन र प्राप्त गर्न थप प्रोत्साहन गरिने छ ।”

हामी बैंकरहरूका लागि यो घोषणा अकल्पनीय थियो । यो उच्च पुँजी वृद्धिको नीतिले बैंकिङ क्षेत्रमा सोही सालको वैशाखमा भन्डै ८ रेक्टर स्केलभन्दा तूलो भुइँचालो गएको थियो । ८ अर्बको भुइँचालोको पराकम्पनसमेत यति शक्तिशाली रहेछ कि लामो समयसम्म यसको चर्चा-परिचर्चा विभिन्न कोणबाट भइरहेको छ ।

वाणिज्य बैंकको चुक्ता पुँजी २ वर्षभित्र ८ अर्ब रूपैयाँ पुऱ्याउनुपर्ने नियम आउनु अगाडि बैंकहरूको चुक्ता पुँजी सम्बन्धमा कस्ता नीति नेपालमा थिए ? यो उच्च पुँजी वृद्धिको नीतिपछि मर्जर तथा अक्विजिसनमार्फत संस्थाहरू कति घटे ? कुन क्षेत्रमा कर्जा प्रवाह बढी भयो ? निष्क्रिय कर्जाको अवस्था कस्तो रह्यो ? वित्तीय पहुँच घट्यो कि बढ्यो ? अर्थतन्त्रको वृद्धिदर कस्तो रह्यो ? बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू बलिया भए कि कमजोर ? सेयरधनीको कमाइ घट्यो कि बढ्यो ? सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण, बैंकिङ क्षेत्रप्रति सर्वसाधारणको विश्वास घट्यो कि बढ्यो भनेर हेर्ने प्रयास यो लेखमा गरिएको छ ।

पुँजी वृद्धिको इतिहास

नेपालको पहिलो बैंक नेपाल बैंकको स्थापना हुँदा (वि.सं. १९९४ कार्तिक ३०) जारी पुँजी २५ लाख भए पनि चुक्ता पुँजी ८ लाख ४२ हजार रूपैयाँ मात्र भएको देखिन्छ । नेपाल बैंकमा ६० प्रतिशत सरकारको र ४० प्रतिशत सर्वसाधारणको लगानी थियो ।

नेपाल राष्ट्र बैंक १ करोड रूपैयाँ पुँजीसहित २०१३ साल वैशाख १४

गते केन्द्रीय बैंकका रूपमा सञ्चालनमा आयो ।

राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक २०२२ माघ १० गते पूर्ण सरकारी स्वामित्वको बैंकका रूपमा १ करोड रूपैयाँ अधिकृत पुँजी र २५ लाख रूपैयाँ जारी तथा चुक्ता पुँजीसहित सञ्चालनमा आयो । आर्थिक वर्ष २०२३/२४ मा बैंक ८ लाख ३१ हजार रूपैयाँले घाटामा गएको देखिन्छ ।

आर्थिक वर्ष २०३१/३२ सालमा राष्ट्र बैंकले नेपाल बैंक तथा राष्ट्रिय वाणिज्य बैंकलाई क्रमशः ४ करोड र २ करोड रूपैयाँ पुँजी बढाउन निर्देशन दिएको देखिन्छ ।

विदेशी बैंकसँगको संयुक्त लगानीमा २०४१ साल असार २९ गते सञ्चालनमा आएको पहिलो वाणिज्य बैंक नबिल बैंकको वि.सं. २०४२ असार मसान्तमा अधिकृत पुँजी १० करोड, जारी पुँजी ५ करोड, मागेको पुँजी (कलड-अप क्यापिटल) ३ करोड (प्रतिकिता ६० रूपैयाँ) र चुक्ता पुँजी २ करोड ४२ लाख रूपैयाँ थियो । आर्थिक वर्ष २०४१/४२ मा बैंकले ५ लाख ३५ हजार रूपैयाँ नाफा कमाएको देखिन्छ ।

जारी गरेको सबै सेयर बिक्री नभएकाले बिक्री नभएको बाँकी सेयर कर्मचारीलाई बेचेर नबिल बैंकको चुक्ता पुँजी भन्डै ५ वर्षपछि आर्थिक वर्ष २०४५/४६ मा मात्र ३ करोड रूपैयाँ पुगेको थियो । बैंकको सुरुको जारी पुँजी ५ करोड आर्थिक वर्ष २०४८/४९ मा मात्र चुक्ता भएको थियो । २०८० असार मसान्तमा नबिल बैंकको चुक्ता पुँजी २७ अर्ब ५ करोड र रिजर्भ ३१ अर्ब ३ करोड गरी सेयरधनीको कुल पुँजी ५८ अर्ब ८ करोड रूपैयाँ रहेको छ ।

नबिल बैंकजस्तै संयुक्त विदेशी लगानीमा नेपाल इन्डोस्वेज बैंक (अहिलेको नेपाल इन्भेस्टमेन्ट मेगा बैंक) २०४२ फागुन र नेपाल ग्रिन्डलेज बैंक (अहिलेको स्ट्यान्डर्ड चार्टर्ड बैंक नेपाल) २०४३ साल माघमा सञ्चालनमा आए । यी तीन वटै बैंकमा विदेशी बैंकहरूको ५० प्रतिशत सेयर लगानी थियो ।

२०४६ सालमा निर्दलीय पञ्चायती व्यवस्थाको अन्त्य भएसँगै नियामक नेपाल राष्ट्र बैंकले विदेशी बैंकको लगानी ५० प्रतिशतभन्दा कम भए पनि वाणिज्य बैंक खोल्न दिने नीति लियो । यस नीतिका कारण २०४९ माघमा सञ्चालनमा आएको हिमालयन बैंक लिमिटेड नेपालको निजी क्षेत्रको ५० प्रतिशतभन्दा बढी लगानी भएको पहिलो बैंक हुन सफल भयो । यस बैंकमा विदेशी लगानी जम्मा २० प्रतिशत थियो । स्थापनाकालमा हिमालयन बैंकको अधिकृत पुँजी १२ करोड र चुक्ता पुँजी ६ करोड रूपैयाँ थियो ।

२०५१ साल वैशाखमा वाणिज्य बैंकहरू खोल्न नेपाल राष्ट्र बैंकले न्यूनतम पुँजीसम्बन्धी निम्न नीति जारी गर्‍यो :

* नेपाल बैंकर्स सङ्घका पूर्व अध्यक्ष दहाल सानिमा बैंकको पूर्व प्रमुख कार्यकारी अधिकृत हुन् ।

- काठमाडौं उपत्यकामा केन्द्रीय कार्यालय राख्न २५ करोड रूपैयाँ ।
  - काठमाडौं उपत्यकाबाहिर केन्द्रीय कार्यालय राख्न १२ करोड रूपैयाँ ।
  - काठमाडौं उपत्यकाबाहिर केन्द्रीय कार्यालय राखी उपत्यकाबाहिरका ५ जिल्लामा मात्र काम गर्न ५ करोड रूपैयाँ ।
- नेपाल राष्ट्र बैंकले २०५२ साल भदौमा वाणिज्य बैंकहरू खोल्न न्यूनतम पुँजीसम्बन्धी नयाँ नीति ल्यायो । जसअनुसार काठमाडौं उपत्यकामा केन्द्रीय कार्यालय राख्न ५० करोड र काठमाडौं उपत्यकाबाहिर मात्र काम गर्न ३० करोड रूपैयाँ न्यूनतम पुँजी चाहिने भयो ।

आर्थिक वर्ष २०५३/५४ मा त्यसबेला सञ्चालनमा रहेका वाणिज्य बैंकहरूलाई पनि आफ्नो पुँजी (कोषहरूसहित) ५ वर्षभित्र ५० करोड रूपैयाँ बनाउन राष्ट्र बैंकले निर्देशन दियो । सोही वर्ष विकास बैंकहरूलाई पनि न्यूनतम २५ लाखदेखि अधिकतम १६ करोड रूपैयाँ पुँजी चाहिने गरी (१ जिल्लादेखि नेपालभर कार्यक्षेत्र रहने आधारमा) पहिलो पटक इजाजतसम्बन्धी नीति राष्ट्र बैंकले जारी गर्‍यो । विकास बैंक ऐन, २०५२ अन्तर्गत सोही वर्ष दर्ता भई २०५५ माघदेखि कारोबार सञ्चालन गर्ने पहिलो विकास बैंक हो - नेपाल विकास बैंक । विशेष ऐनअन्तर्गत नेपाल औद्योगिक विकास निगम २०१६ सालमा र कृषि विकास बैंक २०२४ सालमा विशिष्टीकृत विकास बैंकका रूपमा सञ्चालनमा आइसकेका थिए । निगम राष्ट्रिय वाणिज्य बैंकसँग २०७५ सालमा गाभियो भने कृषि विकास बैंकचाहिँ हाल वाणिज्य बैंकका रूपमा सञ्चालनमा छ ।

आर्थिक वर्ष २०४९/५० सालमै राष्ट्र बैंकले फाइनेन्स कम्पनी खोल्नका लागि कार्यक्षेत्र र सेवाको क्षेत्रका आधारमा न्यूनतम २५ लाखदेखि ३ करोड रूपैयाँ पुँजी चाहिने भन्ने नीति जारी गरिसकेको थियो । सोही वर्षदेखि नै फाइनेन्स कम्पनी सञ्चालनमा आउन सुरु भयो । विकास बैंक तथा फाइनेन्स कम्पनी खोल्न चाहिने न्यूनतम पुँजीकोष पनि समय-समयमा वृद्धि हुने क्रम जारी नै रह्यो ।

२०५९ साल वैशाखमा वाणिज्य बैंक खोल्न न्यूनतम १ अर्ब रूपैयाँ चुक्ता पुँजी चाहिने नीति राष्ट्र बैंकले ल्यायो र सञ्चालनमा रहेका बैंकहरूलाई चुक्ता पुँजी २०६६ असारसम्ममा पुऱ्याउन निर्देशन दियो । यसरी पुँजी दोब्बर बनाउन ७ वर्षभन्दा बढी समय दिइयो ।

फेरि २०६४ वैशाखमा वाणिज्य बैंक खोल्न न्यूनतम २ अर्ब रूपैयाँ चुक्ता पुँजी चाहिने नीति राष्ट्र बैंकले सार्वजनिक गर्‍यो । र, सञ्चालनमा रहेका बैंकहरूलाई आफ्नो पुँजी (२० प्रतिशत कोषसहित) २०७० असारसम्ममा पुऱ्याउन निर्देशन दियो । यसरी पुँजी दोब्बर बनाउन ६ वर्षभन्दा बढी समय दिइयो ।

बैंक तथा वित्तीय संस्था धेरै खोलेर वित्तीय पहुँच बढाउने राष्ट्र बैंकको उदार नीतिका कारण लाइसेन्स खोलेको केही वर्षमै विकास बैंक र फाइनेन्स कम्पनीहरू च्याउ उम्रेजस्तै गरी उम्रिए । यो अवधिमा वाणिज्य बैंकको सङ्ख्या पनि राम्रै हिसाबले बढेको देखिन्छ । लाइसेन्सको उदार नीति र सुपरिवेक्षकीय क्षमताको तालमेल नभएकाले कतिपय संस्थाहरूमा सुशासनलगायतका समस्या देखिए र सर्वसाधारणको निक्षेप नै जोखिममा पर्न सक्छ कि भन्ने चिन्ता बढ्न थाल्यो । बैंकिङ तथा वित्तीय प्रणालीप्रति सर्वसाधारणको विश्वसनीयता अभिवृद्धि गर्नुपर्ने राष्ट्र बैंकका लागि तत्कालीन परिस्थिति चुनौतीपूर्ण थियो ।

आर्थिक वर्ष २०६५/६६ मा नेपालको इतिहासमा पहिलो पटक नेपाल राष्ट्र बैंकले नेपाल विकास बैंक (विकास बैंक ऐन, २०५२ आएपछि

पहिलो लाइसेन्स पाएको बैंक) को लाइसेन्स रद्द गर्‍यो । र, सो संस्था खारेजीका विरुद्ध अदालतमा निवेदन पनि दियो । अन्य संस्था पनि समस्याग्रस्त हुने क्रम बढेकाले राष्ट्र बैंकले केही वर्षपछि समस्याग्रस्त संस्था व्यवस्थापन महाशाखा नै गठन गर्नुपर्‍यो । यस महाशाखालाई बैंकहरूमा हुने निष्क्रिय कर्जा व्यवस्थापन विभाग (नन पर्फीर्मिड लोन म्यानेजमेन्ट डिपार्टमेन्ट) सँग तुलना गर्न सकिन्छ ।

२०६६ असार मसान्तसम्म आइपुग्दा राष्ट्र बैंकले बैंक तथा वित्तीय संस्था (क, ख र ग वर्ग) को सङ्ख्या धेरै भएको र नयाँ लाइसेन्स जारी गर्नेसम्बन्धी नीति पुनर्विचार गर्नुपर्ने निष्कर्षमा पुगेको कुरा आर्थिक वर्ष २०६६/६७ का लागि जारी गरेको मौद्रिक नीतिमा उल्लिखित निम्न व्यवस्थाले देखाउँछ :

“बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षण र वित्तीय सुदृढीकरणको कार्य चुनौतीपूर्ण बन्दै गएको प्रति यस बैंक सजग रहेको छ । यसका अतिरिक्त बैंक तथा वित्तीय संस्थामा संस्थागत सुशासन कायम राख्न थप प्रयास गरिने छ । समस्याग्रस्त बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूका समस्या पहिचान गरी सुधारका लागि पहल गरिने छ । यसका साथै सर्वसाधारणको निक्षेप र लगानीप्रति गैरजिम्मेवार बन्ने र बैंकिङजस्तो संवेदनशील क्षेत्रमा बदनियतपूर्वक स्वार्थ राखी संस्थालाई हानिनोक्सानी पुऱ्याउने सम्बन्धित सरोकारवालाहरूलाई समेत कारबाहीको दायरामा ल्याइने छ ।”

२०६६ असारमा १८१ वटा बैंक तथा वित्तीय संस्था सञ्चालनमा थिए, जसमध्ये २६ वाणिज्य बैंक, ६३ विकास बैंक, ७७ फाइनेन्स कम्पनी र १५ लघुवित्त संस्था थिए ।

मौद्रिक नीति जारी भएको एक हप्ताभित्रै २०६६ साउन १५ मा बसेको सञ्चालक समितिको बैठकले बैंक तथा वित्तीय संस्था संस्थापनासम्बन्धी निवेदन दर्ता स्थगित गर्ने निर्णय गर्‍यो ।

आफैले इजाजत दिएका संस्थाहरूलाई जबर्जस्ती बन्द गर्न पनि मिलेन तर कतिपय संस्थामा समस्या यति धेरै बढिसकेको थियो कि जनताको बैंकिङ प्रणालीप्रति नै विश्वास उड्ना कि भन्ने भय थियो । २०६८ वैशाख २५ मा राष्ट्र बैंकले बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूलाई मर्जरमा जान प्रेरित गर्ने गरी विविध सुविधासहित मर्जर विनियमावली ल्यायो । सरकारले पनि मर्जरमा जाने संस्थालाई केही शीर्षकमा कर छुट तथा सहूलियत प्रदान गर्‍यो । आर्थिक वर्ष २०७०/७१ मा राष्ट्र बैंकले एक्विजिसन (प्राप्ति) गर्न सहज होस् भनेर विविध सुविधासहित प्राप्ति (एक्विजिसन) विनियमावली पनि ल्यायो ।

देशको अर्थतन्त्रको आकार बढिरहेको, समस्याग्रस्त हुने संस्थाहरूको सङ्ख्या बढिरहेको तथा वैश्विक वित्तीय सङ्कटपछि बैंकहरूको प्राथमिक पुँजी बढी राख्नुपर्ने गरी बासेल-३ को प्रावधान आएकाले राष्ट्र बैंकले पनि चुक्ता पुँजी बढाएर मर्जरमा चाँडै जाने वातावरण बनाउँछ भन्ने चर्चा चलन थालेको थियो । अन्तर्राष्ट्रिय मुद्राकोषका (आईएमएफ) तत्कालीन नेपाल प्रमुखले पुँजी बढाउन सुझाव दिएको गाईगुई पनि चलेको थियो । कतिसम्म भने तत्कालीन गभर्नर डा. युवराज खतिवडाको अन्तिम मौद्रिक नीति २०७१/७२ मा वाणिज्य बैंकहरूलाई ५ अर्ब रूपैयाँ चुक्ता पुँजी बनाउने नीति आउँछ भनेर हामी बैंकरहरू मानसिकरूपमा तयार पनि थियौं । विगतको इतिहासका आधारमा राष्ट्र बैंकले पुँजी वृद्धिका लागि पर्याप्त समयचाहिँ दिन्छ भन्नेमा ढुक्क थियौं । तर, डा. खतिवडाले पुँजी बढाउने निर्णय नगरी गभर्नरबाट विदा हुनुभयो ।

२०७२ साउन २१ गते राष्ट्र बैंकले जारी गरेको परिपत्रअनुसार २०७४ असारभित्र निम्नअनुसार न्यूनतम चुक्ता पुँजी पुऱ्याउनुपर्ने थियो :

वाणिज्य बैंक : २ अर्बबाट ८ अर्ब रूपैयाँ अर्थात् ३०० प्रतिशतले बढाउनुपर्ने ।

राष्ट्रियस्तरका विकास बैंक : ६४ करोडबाट २ अर्ब ५० करोड रूपैयाँ अर्थात् २९० प्रतिशतले बढाउनुपर्ने ।

राष्ट्रियस्तरका वित्त कम्पनी : ३० करोडबाट ८० करोड रूपैयाँ अर्थात् १६६ प्रतिशतले बढाउनुपर्ने ।

१ करोड चुक्ता पुँजीमा काम गरिरहेका १ जिल्ले फाइनान्स कम्पनीले ४० करोड र विकास बैंकले ५० करोड चुक्ता पुँजी २ वर्षभित्र पुऱ्याउनुपर्ने भयो । न्यूनतम चुक्ता पुँजी नपुऱ्याउने बैंक तथा वित्तीय संस्थालाई निक्षेप सङ्कलन तथा कर्जा प्रवाहसमेत गर्न नपाउने भनेर परिपत्रमा स्पष्ट उल्लेख गरिएको थियो ।

२०७२ सालभन्दा अगाडि राष्ट्र बैंकले विविध सुविधामार्फत विस्तारै बैंक तथा वित्तीय संस्थाको सङ्ख्या घटाउने नीति लिएको थियो भने २०७२ को नीतिचाहिँ २ वर्षभित्रै धेरै सङ्ख्या घटाउने उद्देश्यले आएको एक प्रकारको 'फोर्सर्ड मर्जर' नीति हो । लघुवित्तसम्बन्धी कार्य गर्ने विकास बैंक (घ वर्ग) को इजाजत दिने प्रक्रियामा कडाइ चाहिँ मौद्रिक नीति २०७३/७४ पछि गरिएको पाइन्छ ।

बैंक तथा वित्तीय संस्थाको सङ्ख्या

हालसम्म राष्ट्र बैंकले इजाजत दिएका बैंक तथा वित्तीय संस्थाको सङ्ख्या निम्नानुसार छ :

क-३२, ख-९५, ग-८७ र घ-१०३ वटा ।

हालसम्मको एक्लो पूर्वाधार विकास बैंक नेपाल इन्फ्रास्ट्रक्चर बैंक लिमिटेड पनि कार्यरत छ ।

नेपालमा बहुदलीय व्यवस्था सुरु हुँदा ताका (२०४७ साल) कति बैंक तथा वित्तीय संस्था थिए र सो सङ्ख्यामा प्रत्येक १० वर्षमा कस्तो परिवर्तन भयो ? मर्जरसम्बन्धी नीति आउँदा कति सङ्ख्या थियो ? उच्च चुक्ता पुँजी बढाउने नीति आउनुभन्दा अगाडि मर्जर तथा एक्विजिसनको नीतिले सङ्ख्या घटेर कति भयो ? उच्च चुक्ता पुँजी बढाउने नीतिले २ वर्षमा के प्रभाव पाऱ्यो र हालको सङ्ख्या के छ भनेर तलको तालिकामा हेरिएको छ :

वर्ग	असार मसान्त							
	२०४७	२०५७	२०६७	२०६८	२०७२	२०७४	२०७७	२०८०
क	५	१३	२७	३१	३०	२८	२७	२०
ख	२	७	७९	८७	७६	४०	२०	१७
ग	०	४७	७९	७९	४८	२८	२२	१७
जम्मा	७	६७	१८५	१९७	१५४	९६	६९	५४
घ	०	७	१८	२१	३८	५३	८५	५७
घ सहित जम्मा	७	७४	२०३	२१८	१९२	१४९	१५४	१११

मर्जरसम्बन्धी र पछि प्राप्तिसम्बन्धी विनियमावली आएपछि बैंक तथा वित्तीय संस्था गाभ्ने/गाभ्ने/प्राप्ति गर्ने क्रम बढ्न थाल्यो । २०७४ असारभित्र उच्च पुँजी वृद्धि गर्नुपर्ने नीति २०७२ साउनमा आएपछि मर्जर तथा प्राप्तिथप तीव्रता पायो । आर्थिक वर्ष २०७३/७४ मा मात्रै ६० वटा बैंक तथा वित्तीय संस्था यो प्रक्रियामा सामेल भए ।

नेपालले शाखा बैंकिङ अनुसरण गरेको तथा सर्वसाधारणको रकम परिचालन गर्ने वित्तीय संस्थाको जोखिम व्यवस्थापन अब्बल हुनुपर्ने

सन्दर्भमा नेपालको जनसङ्ख्याको तुलनामा आवश्यकताभन्दा धेरै बढी बैंक तथा वित्तीय संस्था खोल्न इजाजत दिएको कुरामा कसैको दुईमत नहोला । राष्ट्र बैंक स्वयंले यो महसुस गरी गाभ्ने, गाभ्ने तथा प्राप्ति गर्ने नीति ल्यायो । केही संस्था खारेज पनि गऱ्यो । समस्याग्रस्त संस्थाको उपयुक्त व्यवस्थापनका लागि समस्याग्रस्त संस्था व्यवस्थापन महाशाखा नै गठन गर्नुपऱ्यो । दुई वर्षमै धेरै गुणा पुँजी बढाउनुपर्ने कठोर नीति पनि ल्यायो । राष्ट्र बैंकले मर्जर तथा एक्विजिसन गर्ने प्रक्रियामा संलग्नहरूलाई विविध छुट दिनुपऱ्यो । त्यसै गरी, सरकारले पनि विविध शीर्षकमा कर छुट तथा सहूलियत दिनुपर्ने बाध्यता सिर्जना भयो ।

बैंकहरूको पुँजीको अवस्था

उच्च पुँजी वृद्धिको नीति आएपछि बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू ठुला भएका छन् । २०८० असारमा सबैभन्दा कम पुँजी हुने वाणिज्य बैंकको पुँजी (इक्विटी) पनि १६ अर्ब रूपैयाँभन्दा माथि छ भने सबैभन्दा बढी हुने बैंकको भन्डै ५९ अर्ब रूपैयाँ छ । जबकि, २०७२ असारमा सबैभन्दा थोरै हुनेको २ अर्बको हाराहारी मात्रै थियो भने सबैभन्दा धेरै हुनेको १३ अर्ब रूपैयाँ पनि पुगेको थिएन ।

हामीलाई हकप्रद सेयरमार्फत ८ अर्ब रूपैयाँ चुक्ता पुँजी पुऱ्याउँदा लामो समयसम्म पुँजी निष्क्रिय होला कि भन्ने ठुलो डर थियो । त्यसैले ८ अर्ब पुँजी पुऱ्याउने समय २ वर्षलाई बढाउन धेरै अनुरोध गर्ऱ्यौं । तर, यसबिचमा व्यवसाय (कर्जा, लगानी, वासलातबाहिरको कारोबार आदि) यति वृद्धि भएको छ कि पुँजीकोष ठुलो भए पनि प्राथमिक पुँजीकोष अनुपात कायम राख्न कतिपय बैंकहरूलाई धौ धौ परिरहेको छ ।

वित्तीय पहुँच, ग्राहक सेवा/सुविधा र सेयरधनीको प्रतिफल

सामान्यतः मर्जरपछि संस्थाहरूले खर्च कटौती गर्ने नीति लिने हुनाले वित्तीय पहुँच घट्छ कि भन्ने चिन्ता हुन्छ । वित्तीय पहुँचका बारेमा तलको तालिकाले प्रकाश पार्छ :

शाखा सङ्ख्या	असार मसान्त		
	२०७२	२०७७	२०८०
क	१,६७२	४,४३६	५,०४९
ख	८०८	१,०२९	१,१२८
ग	२४२	२४३	२८४
जम्मा	२,७२२	५,७०८	६,४६१

हाल ७५३ मध्ये ७५२ पालिकामा वाणिज्य बैंकहरूले नै सेवा प्रदान गरिरहेका छन् । क, ख र ग वर्गका संस्थाहरू हालसम्म ७५ प्रतिशतले घटे पनि शाखाको सङ्ख्या निरन्तर बढ्दो छ । एउटा शाखाले १०,१५० जना नेपालीलाई २०७२ असारमा सेवा दिनुपर्ऱ्यो भने २०७७ असारमा सो सङ्ख्या ५,२५५ जनामा घट्यो र २०८० असारमा त्यो सङ्ख्या ४,५१४ मात्र रह्यो । 'घ' वर्गको शाखा पनि जोड्ने हो भने त अहिले जम्मा २,५१७ मात्र पर्छ । जबकि, प्रविधिको विकासले एउटा शाखाले धेरै ग्राहकलाई अहिले सेवा प्रदान गर्न सक्छ । डिजिटल माध्यमहरू (क्युआर कोड, मोबाइल बैंकिङ, कार्ड आदि) को प्रयोग धेरै बढेको छ ।

खाताको प्रकार	असार मसान्त (लाखमा)		
	२०७२	२०७७	२०८०
निक्षेप खाता सङ्ख्या	१४९	३२५	५१२
कर्जा खाता सङ्ख्या	१०	१५	१८

२०७७ जेठको तथ्याङ्क (३ करोड २० लाख खातामध्ये व्यक्तिको खाता २ करोड ९९ लाख भएको) लाई आधार मानेर राष्ट्र बैंकले प्रकाशित गरेको प्रतिवेदनमा ६७.३ प्रतिशत नेपालीको कम्तीमा एउटा निक्षेप खाता 'क', 'ख' वा 'ग' वर्गका संस्थामा रहेको देखिन्छ ।

प्रतिवेदनअनुसार १६ वर्षभन्दा कम उमेरका व्यक्तिको कुल खातामा ३.८५ प्रतिशत मात्र अंश छ । पछिल्लो जनगणनाअनुसार १६ वर्षभन्दा कम उमेर भएका व्यक्ति नेपालमा २९.९१ प्रतिशत छन् । १६.१५ प्रतिशत खाता १५ वर्षभन्दा माथिका व्यक्तिको छ । २०७७ जेठपछि २ करोड हाराहारी थप खाता खोलिएको छ । सामाजिक सुरक्षा भत्ताका कारण गाउँगाउँमा वृद्धवृद्धा आमा-बुबाको खाता पनि बैंकमा खोलिएको छ । यी सबै पक्षलाई ध्यान दिँदा हाल बैंक खाता नहुने १५ वर्षभन्दा माथिका आर्थिक रूपमा सक्षम व्यक्तिको सङ्ख्या नेपालमा निकै सानो मात्रै हुनुपर्छ ।

बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको सङ्ख्या धेरै घटेको छ तर अहिले पनि पर्याप्त संस्थाहरू सञ्चालनमा भएकाले प्रतिस्पर्धा तीव्र छ । मर्जर तथा प्राप्तिको नीति लिए पनि ब्याजदर अन्तरको नियमले गर्दा निक्षेपकर्ता र ऋणीलाई मर्का पर्ने अवस्था थिएन । भन् ५ प्रतिशतको ब्याजदर अन्तर (स्प्रेड दर) ४.४ प्रतिशत हुँदै ४ प्रतिशतमा भारेकाले बैंकहरूको प्रतिफल दर हरेक वर्ष घट्दै गएको छ । बैंकहरू आफ्नो औचित्य पुष्टि गर्न थप मेहनत गरिरहेका छन्, नयाँ प्रोडक्ट र प्रविधिमा जोड दिइरहेका

छन् । ग्राहकलाई मर्जर तथा प्राप्तिले मर्का परेको होइन, भन्ने फाइदा भएको देखिन्छ । **वाणिज्य बैंकहरूको मात्र कुरा गर्दा २०७१/७२ मा औसत २४ प्रतिशत हाराहारी रहेको प्रतिफल दर (रिटर्न अन इक्विटी) त्यसको ५ वर्षपछि औसत १२ प्रतिशत हाराहारीमा झरेको छ ।**

मर्जर तथा एक्विजिसनले संस्थाहरूको सङ्ख्या घटे पनि बैंक तथा वित्तीय संस्था गाउँगाउँ पुगेकाले वित्तीय पहुँच थप बढेको देखिन्छ । सम्भावनाको तुलनामा नेपालको आर्थिक विकास एकदमै सुस्त भएकाले अब आवश्यकता छ, विद्यालयदेखि नै उद्यमशीलता तथा वित्तीय शिक्षामा ध्यान दिने र प्रत्येक पालिकामा (क्रमशः त्योभन्दा तल पनि) बैंक तथा व्यवसायी सम्मिलित समिति गठन गरी इमानदारिता साथ आर्थिक विकासमा लाग्ने ।

कर्जाको मिश्रण तथा वृद्धिदर

उच्च पुँजी वृद्धिको नीतिपछिको ५ वर्षमा कर्जाको वृद्धिदर कस्तो रह्यो ? अनुत्पादक भनेर चर्चा हुने घरजग्गामा कति कर्जा गयो तलको तालिकामा हेरौं ।

शीर्षक	असार मसान्त (रु. दश लाख)			
	२०७२		२०७७	
१. कृषि	६५,१६०	४.७८%	२२५,७७२	६.९१%
२. खानी	३,५२६	०.२६%	६,४५४	०.२०%
३. उत्पादन	२५५,५६६	१८.७६%	५३३,६६८	१६.३४%
४. निर्माण	१५२,८७२	११.२२%	३४७,४२०	१०.६४%
५. धातु, मेसिन र विद्युतीय सामग्री	१६,२०८	१.१९%	४६,०७३	१.४१%
६. यातायात सामाग्रीको उत्पादन र फिटिङ	२३,००२	१.६९%	४९,८२२	१.५३%
७. यातायात, सञ्चार र जनसेवा	६०,०४२	४.४१%	२०९,७५३	६.४२%
८. थोक तथा खुद्रा ब्यापार	२९७,४६५	२१.८४%	६६२,८२८	२०.२९%
९. वित्त, विमा र स्थिर सम्पत्ति	१०७,२५३	७.८७%	२५२,६३८	७.७४%
९,११ रियलस्टेट	५६,५०१	४.१५%	११२,१६९	३.४३%
१०. सेवा उद्योग	१०७,९९४	७.९३%	२९९,२७७	९.१६%
११. उपभोग कर्जा	५८,६८८	४.३१%	९१,३४८	२.८०%
१२. स्थानीय सरकार	१,७१५	०.१३%	१,५८३	०.०५%
१३. अन्य	२१२,५९६	१५.६१%	५३९,३७५	१६.५१%
जम्मा (१ देखि १३)	१,३६२,०८७	१००.००%	३,२६६,०१२	१००.००%
८.९,११ र १३ को जोड	६७६,००१	४९.६३%	१,५४६,१८९	४७.३४%
बाँकीको जोड	६८६,०८६	५०.३७%	१,७१९,८२३	५२.६६%

रियलस्टेट कर्जा ५ वर्षको अवाधिमा ०.७२ प्रतिशत विन्दुले घटेको छ । तुलनात्मक रूपमा कम उत्पादनशील भनिने क्षेत्रतर्फको कर्जा २% भन्दा बढी विन्दुले घटेको देखिन्छ ।

कर्जाको वार्षिक वृद्धिदर (सीएजीआर) यो ५ वर्षमा १९.१५ प्रतिशत रह्यो, जुन विगत २० वर्षको औसत १९.४ प्रतिशत वृद्धिदर भन्दा थोरै कम हो । बैंकहरूको निष्क्रिय कर्जा पनि यो ५ वर्षमा न्यून (३.३३ बाट घटेर १.८९ प्रतिशत) तहमा रह्यो ।

देशको अर्थतन्त्रको वृद्धिदर

नाकाबन्दीले असर गरेको वर्ष २०७२/७३ र कोरोना महामारीका कारण बन्दाबन्दीले धेरै असर गरेको वर्ष २०७६/७७ बाहेक अन्य ३ वर्षमा अर्थतन्त्रको वृद्धिदर उच्च (६.४ देखि ८.६ प्रतिशतसम्म) रह्यो ।

सेयर बजारमा प्रभाव

कतिपय बैंकका सेयरधनी स्वयंले हकप्रद सेयरमा लगानी गर्न सेयर

कर्जा लिएको तथा हकप्रद सेयर जारीले बजारमा केही समय उछाल सिर्जना गरेको परिप्रेक्षमा हकप्रद सेयर जारी गर्नुपर्ने समय (२०७२ देखि २०७४ असार मसान्त) र त्यसभन्दा अगाडिको २ वर्षमा सेयर बजार कति बढेको थियो भनेर तलको तालिकाले देखाउँछ ।

सूचक	असार मसान्त				वृद्धि
	२०७०	२०७२	२०७४	२०७२	
नेप्से	५१८	९६१	१,५८३	८६%	६५%
वाणिज्य बैंक	५०५	८३१	१,४१९	६५%	७१%
विकास बैंक	२५७	८०९	१,९४५	२१५%	१४०%

*२०७२ असारको विकास बैंकको सूचकमा लघुवित्त विकास बैंक पनि रहेको

वाणिज्य बैंकको सूचक २०७० देखि २०७२ को २ वर्षसम्म ६५ प्रतिशतले बढ्दा २०७२ देखि २०७४ मा चाहिँ ७१ प्रतिशत बढेको छ । फाइनांस कम्पनीको सन्दर्भमा २०७२ देखि २०७४ मा ४० प्रतिशत मात्र बढेको देखिन्छ ।

विविध समयमा कार्यरत बैंक तथा वित्तीय संस्थाको सङ्ख्या र अवस्था

वर्ग	असार मसान्त							
	२०४७	२०५७	२०६७	२०६८	२०७२	२०७४	२०७७	२०८०
क	५	१३	२७	३१	३०	२८	२७	२०
ख	२	७	७९	८७	७६	४०	२०	१७
ग	०	४७	७९	७९	४८	२८	२२	१७
जम्मा	७	६७	१८५	१९७	१५४	९६	६९	५४
घ	०	७	१८	२१	३८	५३	८५	५७
घ सहित जम्मा	७	७४	२०३	२१८	१९२	१४९	१५४	१११

उच्च पुँजी २ वर्षमा पुन्याउनुपर्ने नीति आएपछि सबै बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले राइट/फर्दर सेयर जारी गर्न सक्ने अवस्था थिएन। अधिकांश बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले मर्जर तथा एक्विजिसनका लागि हतारिएर पार्टनर खोज्नुपयो। अहिले त प्रेम विवाहको जमाना छ। लामो समय प्रेम गरेर एक-अर्काको भावना बुझेर विवाह गर्दा डिभोर्स कमै भएको पाइन्छ भने एकले अर्कालाई राम्रोसँग नबुझी हतारमा विवाह गर्दा डिभोर्स बढी भएको पाइन्छ। उच्च पुँजी वृद्धिको नीति आएपछि बिहेवारी गरी आफ्नो परिवार राम्रो चलाएका तथा आफ्नै परिवार राम्रो चलाउन नसकेकाहरूले पनि २ वर्षको समयभित्र अर्को पार्टनर खोजेर विवाह (मर्जर तथा एक्विजिसन) गर्नुपयो। कतिपयले त एकभन्दा बढी पार्टनर खोजेर विवाह गरे। लामो समय प्रेम गर्ने, एक-अर्कालाई बुझ्ने अनि बिहे गर्ने समय नै पाएनन्।

बहुविवाह गरेका कतिपय संस्थाले एक-अर्काको कुरा सुन्दै, आफूलाई सम्हाल्दै, परिवर्तन गर्दै राम्रो गरेका छन् भने धेरै संस्थामा चाहिँ परिवारका सदस्यहरूको भगडा र रोइकराइ छिमेकीले पनि सुनिरहेका छन्।

यो मर्जर र प्राप्तिरूपी विवाहमा बेहुला-बेहुलीमात्र होइन, सबै पक्षका हजरबुबा-हजरआमादेखि नाति-नातिनासम्म एउटै परिवारमा बस्नुपर्ने भएकाले परिवारका सदस्यहरूमा नानाथरिका रोगले पनि च्यापेको देखिन्छ। यी यावत् समस्याहरूले गर्दा कतिपय घरको राम्रो हेरचाह हुन सकेको छैन, कतै छानो चुहिएको छ, कतै माकुराको जालो बढेको छ, कतै लेउ लागेको छ आदि आदि। बच्चाहरूको पनि राम्रो हेरविचार हुन सकेको छैन। कोही रोइरहेका छन्, कोही चिच्याइरहेका छन्। भीआरएस रूपी ब्रह्मास्त्रले कति काम गरेको छ, हेर्न बाँकी नै छ।

राष्ट्र बैंकले पुँजी पुन्याउन हकप्रद सेयरको नीति ल्याउनु हुँदैन थियो भनेर भनेर धेरै व्यक्ति मैले भेटेको छु। हकप्रद सेयर जारी गर्न नदिएको भए २ वर्षभित्र धेरै बढी संस्थाहरूको बिचमा मर्जर तथा एक्विजिसन गर्नुपर्ने हुन्थ्यो। त्यसले भन्नु बढी चुनौती थपिने थियो।

मर्जर तथा एक्विजिसन गरेका अधिकांश निजी क्षेत्रका वाणिज्य बैंकभन्दा आफैले पुँजी बढाएका अधिकांश बैंकहरू बढी व्यवस्थित देखिन्छन्। राष्ट्र बैंकले स्थलगत निरीक्षणपछि थप पुँजी राख्न दिएको निर्देशन (पिलर २) हेर्दा पनि यो तथ्य थाहा पाउन सकिन्छ। लगानीको प्रतिफल (रिटर्न अन इक्विटी) मा पनि सहुलियत नपाएको वर्षमा मर्जर तथा एक्विजिसन गर्ने संस्थाको अवस्था तुलनात्मक रूपमा राम्रो देखिँदैन। २०७२ असारपछि मर्जर तथा एक्विजिसनमा सक्रिय रूपमा संलग्न कुनै पनि बैंक आर्थिक वर्ष २०७६/७७ मा प्रतिफल दरमा शीर्ष ७ मा परेका थिएनन्। मर्जर तथा एक्विजिसन गर्ने अधिकांश संस्थाहरू ठुला त भए तर राम्रा पनि भइसके त भनेर प्रश्न गर्ने ठाउँ प्रशस्त छ।

पुँजी वृद्धि लगायत विविध दुःख र कष्टका साथ आजका दिनसम्म बैंक तथा वित्तीय संस्थाको सङ्ख्या व्यवस्थित गर्न राष्ट्र बैंक धेरै हदसम्म

सफल भएको छ। आज देशको अर्थतन्त्र सुस्त छ। बैंकहरूको निष्क्रिय कर्जा बढिरहेको छ। लिलामीका लामा-लामा सूचना दैनिक निस्किरहेका छन्। तर पनि 'क', 'ख' र 'ग' वर्गका संस्थामा पैसा राख्ने व्यक्ति आफ्नो पैसा डुब्ने हो कि भन्ने चिन्तामा परेको मैले खासै देखेको छैन। यो राष्ट्र बैंकको ठुलो सफलता हो।

दुई वर्षमा धेरै पुँजी बढाउने नीतिका सम्बन्धमा एक जना विज्ञको भनाइ म सम्झन्छु : वित्तीय क्षेत्रमा कडा रोग लागेकाले राष्ट्र बैंकले पनि कडा डोजको दबाइ दियो, यसको साइड इफेक्ट केही समयसम्म देखिन्छ, विस्तारै सबै ठिक हुँदै जान्छ।

निष्कर्ष

समग्रमा, उच्च दरले चुक्ता पुँजी बढाउने नीतिपछि बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू ठुला भए। पुँजीकोष ठुलो भयो। बैंकहरूलाई साना-साना धक्काले असर नगर्ने भयो। पुँजीकोष वृद्धिले बैंकहरूको प्रतिफल दरमा दबाव सिर्जना भएकाले निक्षेप तथा कर्जाको अवसर खोज्ने काममा बैंकहरूले धेरै ध्यान दिए। धेरै शाखा विस्तार हुन गई वित्तीय पहुँच थप बढ्यो। निक्षेप तथा कर्जाको खाता सङ्ख्या उल्लेखनीय रूपमा वृद्धि भयो। प्रतिस्पर्धा मुख्य सहर, जिल्ला सदरमुकामभन्दा पर-परका ठुला बजारमा पनि पुग्यो। बैंकहरूले निरन्तर नयाँ प्रविधि र प्रोडक्टमा ध्यान दिँदै ग्राहक सेवाको स्तरमा सुधार गरे। निक्षेप तथा कर्जाको कुल गार्हस्थ्य उत्पादनसँगको अनुपातमा निकै राम्रो सुधार भयो।

पुँजी वृद्धिको नीतिका कारण बैंक तथा वित्तीय संस्थाको सङ्ख्या घटाएर आफूमाथि परेको सुपरिवेक्षकीय दबाव हटाउन राष्ट्र बैंक सफल रह्यो। समस्याग्रस्त संस्थाहरूको व्यवस्थापनका लागि खोलिएको समस्याग्रस्त संस्था व्यवस्थापन महाशाखा नै केही वर्ष अधिदेखि आवश्यकता परेन, जबकि एक समय एनसीसी र ग्रान्ड जस्ता वाणिज्य बैंकहरूलाई समस्याग्रस्त घोषणा गरी सोही महाशाखाले व्यवस्थापन गर्नुपर्ने चर्चा थियो। हाल निक्षेपकर्ताको पैसा डुब्ने र सर्वसाधारणको बैंकिङ क्षेत्रप्रतिको विश्वसनीयता डगमगाएको अवस्था खासै छैन। ऐनले सुम्पिएको यो महत्त्वपूर्ण दायित्व पूरा गर्न राष्ट्र बैंक अहिले सफल देखिन्छ।

मर्जर तथा प्राप्तिबाट ग्राहक, कर्मचारी तथा सेयरधनी सबैलाई जुन लाभ हुन्छ भनेर अपेक्षा गरिन्छ, त्योचाहिँ अभ्रै पूरा भएको छैन भन्ने गुनासाहरू सुनिराखिएको छ। छोटो समयमा धेरै पुँजी पुन्याउनुपरेका कारण कतिपय मर्जर र एक्विजिसन भएका संस्थाहरूमा कर्मचारी व्यवस्थापन, जोखिम व्यवस्थापनलगायतका विषयमा पर्याप्त ध्यान नपुगेको देखिन्छ। यी विषयको सम्बोधनमा ती संस्थाहरूले विशेष ध्यान दिनुपर्ने देखिन्छ। बैंक तथा वित्तीय संस्थाको सङ्ख्या ७५% हाराहारीले घट्दा पनि बैंक तथा वित्तीय संस्थाका अधिकांश लगानीकर्ता, ग्राहक तथा कर्मचारीहरूले ठुलो परिमाण तथा तालमेलको (economies of scale and synergy) खासै लाभ पाएको अनुभूति गर्न सकेका छन् र भन्ने प्रश्न हाल उठ्ने गरेको सन्दर्भमा नेपाल राष्ट्र बैंकले स्वतन्त्र ढङ्गले बृहत् अध्ययन गराई सोको प्रतिवेदन सार्वजनिक गरे यथार्थ तस्बिर सबैलाई ज्ञात हुने छ। साथै, सो प्रतिवेदनको निष्कर्षका आधारमा केही कदम चाल्नुपरे सो प्रयोजनलाई पनि सघाउ पुग्ने नै छ। राम्रा राष्ट्रिय/अन्तर्राष्ट्रिय बैंकहरूको असल अभ्यास अनुसरण गरी मर्जर तथा प्राप्ति प्रक्रियामा संलग्न अधिकांश बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू ग्राहक, कर्मचारी र सेयरधनीका नजरमा पर्न सके सुनमा अवश्य पनि सुगन्ध आउने छ।

डिजिटल पूर्वाधारमा बायोमेट्रिक राष्ट्रिय परिचयपत्रको भूमिका

गुरुप्रसाद पौडेल*

पृष्ठभूमि

अर्थतन्त्रलाई डिजिटाइजेसन गर्न केही सार्वजनिक डिजिटल पूर्वाधारको विकास अपरिहार्य छ। त्यसो त नेपाल सरकारले जारी गरेको डिजिटल नेपाल फ्रेमवर्क, २०१९ मा पहिलो क्षेत्र नै डिजिटल पूर्वाधारलाई तोकेको छ। उक्त फ्रेमवर्कमा डिजिटल नेपालको सपना पूरा गर्न ८ वटा प्रमुख क्षेत्रहरू (Eight sectors) र यसअन्तर्गत ८० वटा डिजिटल पहलहरू (Eighty Initiatives) को पहिचान गरिएको छ। यिनै आठ वटा क्षेत्रहरूमध्ये पनि डिजिटल पूर्वाधार (Digital Foundation) पहिलो क्षेत्र हो। यसअन्तर्गत १९ वटा पहलहरू (Nineteen Initiatives) छन्, डिजिटल नेसनल आइडी अर्थात् बायोमेट्रिक सहितको राष्ट्रिय परिचयपत्र एक प्रमुख सङ्कल्प हो, जसका आधारमा समग्र अर्थतन्त्रको डिजिटाइजेसनको बलियो आधार बन्न सक्छ। यस लेखमा बायोमेट्रिक सहितको राष्ट्रिय परिचयपत्रका बारेमा चर्चा गरिने छ।

अन्तर्राष्ट्रिय जगतमा बायोमेट्रिक प्रयोगको

केही मुलुकले आफ्ना नागरिकलाई बायोमेट्रिक राष्ट्रिय परिचयपत्र उपलब्ध गराउन सुरु गरेको त्यति लामो इतिहास त छैन तर विभिन्न प्रयोजनका लागि बायोमेट्रिकको प्रयोगको इतिहास भने निकै लामो छ। आधुनिक समाजमा नागरिकको बायोमेट्रिक लिने र परीक्षण गर्ने कार्य प्रहरी एवम् अनुसन्धानकारी निकायमा बढी हुने गर्दथ्यो। सन् १८७९ मा फ्रेन्च प्रहरीले एन्थ्रोपोमेट्री (anthropometry) प्रणालीको विकास गर्‍यो, जसबाट मानव शरीरका विभिन्न अङ्गहरूको मापनका आधारमा अपराधीहरू पहिचान गर्ने काम गरिन्थ्यो। यो प्रणाली विश्वका अन्य कतिपय मुलुकहरूले २० औं शताब्दीको पूर्वार्द्धसम्म प्रयोग गरेको पाइन्छ। बायोमेट्रिक प्रविधिको प्रयोगको विकास र विस्तारमा कम्प्युटर प्रविधिले निकै ठुलो भूमिका खेलेको छ, जसका कारण यसको प्रयोगमा अस्वाभाविक रूपमा वृद्धि भएको छ। बायोमेट्रिकअन्तर्गत अनुहारको आकृति एवम् आँखाको रेटिनाको तुलनामा आँलाको छाप (फिङ्गरप्रिन्ट) प्रयोगको इतिहास अलि पुरानो छ। आधुनिक बायोमेट्रिक प्रविधिमा अनुहार पहिचानको सुरुवात सन् १९६० ताका भएको हो। आँखाको रेटिना अर्थात् आइरिसको सुरुवात भने सन् १९९१ देखि भएको मानिन्छ।^१ सन् २००० पछि त विश्वविद्यालयहरूले बायोमेट्रिक सिस्टम एन्ड कम्प्युटर इन्जिनियरिङ् कोर्स नै सञ्चालनमा ल्याएका छन्। यस्तो कोर्स सञ्चालनमा ल्याउनेमध्ये वेष्ट भर्जिनिया युनिभर्सिटी पनि एक मानिन्छ। स्मार्टफोनको आवागमन र एप्पलले सन् २०१३ देखि आइफोन पाँचौँ सिरिजबाट गरिएको टच आइडीको प्रयोगले बायोमेट्रिकको प्रयोगको विस्तारमा उल्लेखनीय भूमिका खेलेको छ।

बायोमेट्रिकको प्रयोगको यो विश्व अभ्यासलाई कोभिड-१९ ले अझ बढी मलजल गर्‍यो। कोभिड-१९ को अर्वाधमा संसारका धेरै देशहरूले यात्रामा लगाएको प्रतिबन्ध, मानिस मानिसबिच एकआपसमा छुन, प्रत्यक्ष भेटेर कुरा गर्न, कार्यालयमा उपस्थित भई कामकाज तथा भुक्तानीका लागि

नगद लिन दिन पनि डराउने अवस्थामा भर्चुअल जगत्ले चामत्कारिक विकास गर्‍यो। त्यसो त हरेक पटकका महामारीले समाजलाई केही न केही राम्रा नराम्रा कुराहरू दिएर गएको हुन्छ। कोभिड-१९ महामारीले कैयन् कुरा नराम्रो गरे पनि डिजिटल तथा बायोमेट्रिक जगत्मा धेरै राम्रा कुरा दिएको छ। बायोमेट्रिक प्रविधिमा भएको विकासको यो रफ्तारलाई हेर्दा अब छिट्टै नै पासवर्ड प्रविधिलाई यसले पूरै विस्थापित गर्ने कुरामा विश्वास गर्न सकिन्छ।

बायोमेट्रिक परिचयपत्र वितरणमा नेपालको प्रगति

आफ्ना नागरिकको एकीकृत तवरले प्रविधिमैत्री राष्ट्रिय परिचयपत्र उपलब्ध गराउन नेपाल सरकारले आ.व.२०६६/६७ को नीति तथा कार्यक्रममार्फत प्रतिबद्धता सार्वजनिक गरेको थियो। बायोमेट्रिक स्मार्टकार्ड वितरण गर्ने कार्यक्रमलाई मूर्त रूप दिन नेपाल सरकारको निर्णयानुसार गृह मन्त्रालयअन्तर्गत रहने गरी २०६७ श्रावण १ गते राष्ट्रिय परिचयपत्र व्यवस्थापन केन्द्र स्थापना भयो। यो कार्यलाई थप व्यवस्थित गर्न उक्त व्यवस्थापन केन्द्र र सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालयअन्तर्गतको केन्द्रीय पञ्जीकरण विभाग एकीकरण गरी गृह मन्त्रालयअन्तर्गत राष्ट्रिय परिचयपत्र तथा पञ्जीकरण विभागको स्थापना भएको हो। यही विभागमार्फत नेपाल सरकारले नेपाली नागरिकका वैयक्तिक र जैविकसहितका विवरण सङ्कलन तथा भण्डारण गरी बायोमेट्रिक स्मार्टकार्ड वितरण गर्ने योजना बनाएको छ। 'राष्ट्रिय परिचयपत्र' नाम दिइएको यस परिचयपत्रमा नागरिक परिचय प्रमाणीकरणको डिजिटल समाधान (Digital Solution) हुने जनाइएको छ। डिजिटल विशेषता रहेकाले अहिलेको आधुनिक युगमा यसलाई सार्वजनिक सेवासँग अन्तरसम्बन्धित गराई विविध कामका लागि प्रयोगमा ल्याउन सकिने हुनाले यसको अत्यन्त महत्त्व रहेको छ।^२

'राष्ट्रिय परिचयपत्र' वितरण गर्ने सम्बन्धी सरकारी नीति तथा योजना सराहनीय छन् तर कार्यान्वयन पक्ष अत्यन्तै फितलो देखिन्छ। चालु पन्ध्रौँ योजना (आ.व.२०७६/७७-२०८०/८१) मा राष्ट्रिय परिचयपत्र वितरण कार्यक्रमलाई महत्त्वका साथ रूपान्तरणकारी योजना (Game Changer Program) का रूपमा लिइएको छ। यो योजनाले परिकल्पना गरेअनुसार नागरिकको वैयक्तिक र जैविक (बायोमेट्रिक) विवरण सङ्कलन गरी राष्ट्रिय परिचय नम्बर (Unique Digital Identification-UDI) सहितको बहुउपयोगी आधुनिक प्रविधियुक्त राष्ट्रिय परिचयपत्र वितरण गर्न आवश्यक रहेको उल्लेख गरिएको छ। व्यक्तिको जन्म, मृत्यु, वैवाहिक सम्बन्ध, बसाइँसराइ लगायतका व्यक्तिगत घटनालाई समेत सूचना प्रविधिमा आधारित अभिलेखीकरण गर्दै राष्ट्रिय परिचयपत्र र व्यक्तिगत घटना दर्ता प्रणालीबिच अन्तरआबद्धता (Interoperability) कायम गर्नका लागि यस कार्यक्रमलाई रूपान्तरणकारी आयोजनाका रूपमा अङ्गीकार गरिएको हो।^३ त्यस्तै, नेपाल सरकारले जारी गरेको डिजिटल नेपाल फ्रेमवर्क, २०१९ (Digital Nepal Framework - DNF

* कार्यकारी निर्देशक, नेपाल राष्ट्र बैंक

1. <https://www.thehartford.com>
2. नेपाल सरकार राष्ट्रिय परिचयपत्र तथा पञ्जीकरण विभागको वेवसाइटबाट, २०८०।
3. राष्ट्रिय परिचयपत्र तथा पञ्जीकरण विभागको प्रतिवेदन।

2019) मा समेत बायोमेट्रिक परिचयपत्रलाई पनि एक प्रमुख पूर्वाधारका रूपमा लिइएको छ। त्यसै गरी, पन्ध्रौं योजना कार्यान्वयनमा आएपछिका हरेक आर्थिक वर्षका नीति तथा कार्यक्रम वा वार्षिक बजेट वक्तव्यमा बायोमेट्रिक परिचयपत्रसम्बन्धी कार्यक्रमलाई छुटाइएको छैन।

राष्ट्रिय परिचयपत्र तथा पञ्जीकरण विभागबाट प्राप्त जानकारीअनुसार मुलुकमा सबै (७७ वटै) जिल्ला प्रशासन कार्यालयमा राष्ट्रिय परिचयपत्र एकाइको स्थापना भई नियमित सेवाका रूपमा विवरण दर्ता कार्य भइरहेको छ। कतिपय जिल्लामा यो कार्यलाई अभियानका रूपमा अगाडि बढाइएको थियो, जसअनुसार हालसम्म करिब १ करोड ३० लाख नागरिकका वैयक्तिक र बायोमेट्रिक विवरणहरू सङ्कलन भइसकेका छन् भने करिब ३० लाख जति Unique Digital Identity सहितको बहुउपयोगी स्मार्टकार्डको छपाइ कार्य सम्पन्न भएको छ। राहदानी वितरण कार्यमा राष्ट्रिय परिचयपत्रलाई अनिवार्य गरिएको छ। सबैजसो निजी क्षेत्र र सरकारी सेवामा यसको प्रयोगलाई अत्यन्तै महत्त्वका अगाडि बढाइएको छ। तर प्रगति अत्यन्त सुस्त गतिमा अगाडि बढेको छ। बायोमेट्रिक विवरणहरूको वितरण एवम् Authorization के कसरी गर्ने, कति शुल्क लिने, सुरक्षा नीति कस्तो हुने लगायतका विषयहरूसहितको कार्यविधि हालसम्म तयार हुन सकेको छैन। यो स्मार्टकार्ड प्रिन्ट गरी वितरण गर्न प्रतिघण्टा दुई हजार थान छपाई गर्ने क्षमताको प्रिन्टले करिब साढे दुई करोड थान स्मार्टकार्ड छाप्न बसौं लाग्न सक्छ। अतः स्मार्टकार्ड प्रिन्टको सट्टा एपीआई/एप मार्फत इन्टिग्रेसन गर्ने बारेमा बेलैमा सोचन आवश्यक छ।

निजी क्षेत्र तथा आमनागरिकको अपेक्षा

सबै उमेर समूहका नागरिकको वैयक्तिक तथा बायोमेट्रिक विवरण लिनु अत्यन्तै जरुरी छ। यो कार्य बृहत् एवम् नेपालको अर्थतन्त्रको रूपान्तरणकारी पहलु हुने भएकाले यस सम्बन्धमा तीनै तहका सरकारहरूको जिम्मेवारी स्पष्ट किटान हुनुपर्दछ। बच्चा जन्मेपछि स्थानीय तहमा जन्मदर्ता गर्दाकै बखत राष्ट्रिय परिचयपत्रको प्रारम्भिक प्रक्रिया सुरु गर्ने र एउटा निश्चित उमेर (अहिलेको प्रचलित व्यवस्था अनुसार १६ वर्ष गर्न सकिने) पूरा गरेपछि उक्त जन्मदर्ताको विवरणका आधारमा बायोमेट्रिक विवरण लिई स्मार्टकार्ड वा भर्चुअल प्लेटफर्ममार्फत Unique Digital Identity (UDI) प्रदान गर्ने व्यवस्था गर्नुपर्दछ। स्मार्टकार्डको छपाइ तथा वितरण व्यवस्थापन खर्चिलो हुने भएकाले सबैका लागि कार्ड वितरण आवश्यक नहुन सक्छ। एप मार्फत धेरै सुविधा प्राप्त गर्न सकिने भएकाले नीतिगत तहमा बस्नेहरूले बेलैमा सोचनु आवश्यक छ।

बायोमेट्रिक परिचयपत्रमा सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण पक्ष यसको सर्भिस इन्टिग्रेसन हो। बढीभन्दा बढी क्षेत्रमा Alphanumeric वा Biometric Authentication का लागि हाम्रो प्रणाली तयार हुनुपर्दछ। यस सँगसँगै सुरक्षा प्रणालीको विकास, आवश्यक कानुनी प्रावधान पनि पूरा गर्नुपर्ने भएकाले सङ्घीय संसदसमेत यस विषयमा जानकार हुन जरुरी देखिन्छ। राज्य तथा निजी क्षेत्रबाट प्रवाह गरिने सबै प्रकारका सेवा सुविधाहरूमा उक्त वैयक्तिक तथा जैविक विवरणमा भेरिफिकेसन हुने गरी Interoperable Integration हुनु यस प्रक्रियाको सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण चरण हो। यो लामो प्रक्रियाको फल प्राप्त गर्ने समय पनि यही भएकाले सक्दो चाँडो राज्यले लाभांश (Dividend) प्राप्त गर्न ढिलाइ गर्नु हुँदैन।

बायोमेट्रिक परिचयपत्रको प्रयोगमा भारतको रूपान्तरणकारी योजना

संसारकै सबैभन्दा ठुलो बायोमेट्रिक परिचयपत्र व्यवस्थापन गर्ने राष्ट्र भारत हो। 'आधार' (Aadhaar) नाम दिइएको यो वैयक्तिक तथा जैविक विवरणसहितको परिचयपत्र वा नम्बर भारतको डिजिटल

अर्थतन्त्र निर्माणका लागि साँच्चै नै आधार बनिरहेको छ। वास्तवमा आधार १२ डिजिटको त्यस्तो अङ्क हो, जुन हरेक भारतीयलाई फरक फरक उपलब्ध गराइन्छ। सम्भवतः यही आधारको द्रुत रेलमा चढेर भारतले छोटो समयमा आफूलाई विश्वको तेस्रो ठुलो अर्थतन्त्र बन्ने सपना बुन्दै छ। भारतले सन् २००९ मा Unique Identification Authority of India (UIDAI) को स्थापना गरी सम्पूर्ण नागरिकको वैयक्तिक तथा जैविक विवरण लिन जिम्मा लगाइएको यस निकायले सन् २०१० देखि आधार नम्बर वितरण गर्न सुरु गरेको थियो। भारतजस्तो विविधतायुक्त राष्ट्र जहाँ करौडौं नागरिकसँग औपचारिक प्रमाणपत्र थिएन, लाखौं विद्यार्थीको जन्मदर्ता थिएन, त्यस्तो अवस्थामा सम्पूर्ण भारतीयलाई बायोमेट्रिक परिचयपत्र वितरण गर्न सकिन्छ भन्ने आँट गर्ने सरकार र जिम्मेवारी लिने नन्दन निलेकानी (संस्थापक अध्यक्ष, UIDAI) को योगदान साँच्चै प्रशंसायोग्य छ। Aadhaar Dashboard का अनुसार यो आलेख तयार गर्दासम्म १ अर्ब ३८ करोड ७९ लाख आधार नम्बर वितरण भएको देखाएको छ। बहुउपयोगी मानिने आधार नम्बर भारतमा १८२ दिनभन्दा बढी बसोबास गर्नेहरू सबै उमेर समूहलाई विनालागतामा उपलब्ध गराइन्छ। भारतले सामाजिक सुरक्षाका नाममा अबौं भारतीय रूपैयाँ प्रतिवर्ष खर्च गर्दछ। लक्षित वर्गमा न्यायोचित ढङ्गले सामाजिक सुरक्षाका सुविधा वितरण गर्न यो वरदान नै साबित भएको छ। भारतमा आधार कार्ड लागू हुनुपूर्व Manual System मा 'रासन कार्ड' वितरण गरिन्थ्यो। अहिले सम्पूर्ण रासन कार्डलाई यो आधार नम्बरले Replace गर्दा करिब ३ करोड रासन कार्डहरू फर्जी भेटिएको र त्यस्ता फर्जी रासन कार्डमार्फत राज्यले प्रतिवर्ष भा.रु. १७ हजार करोड गुमाउने गरेको तथ्याङ्क सार्वजनिक भएको छ। भारतले आधार कार्डसहितको Digital Payment Infrastructure-DPI तयार गरेर अर्थतन्त्रलाई केही हदसम्म डिजिटाइज्ड गर्दा मार्च २०२१ को लगतअनुसार कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको करिब १.१ प्रतिशत बचत गर्‍यो।^४ आज आधार कार्डसँग जोडिएका बैंकबाट तोकिएको सीमासम्मको निक्षेप रकम बैंक कार्डजस्तै गरी भिक्न सकिने व्यवस्थासहितको Aadhaar Enabled Payment System (AePS) लागू भएको छ (Paytm, 2022)। बैंकहरूले आधार नम्बरको सुविधा प्रयोग गर्दै केन्द्रीकृत ग्राहक पहिचान (Centralized KYC-CKYC) लागू गर्दा बैंकको प्रति केवाइसी व्यवस्थापन लागत १२ अमेरिकी डलरबाट ६ सेन्टमा^५ भरेको छ। यसले लाखौं भारतीयहरूमा बैंकिङ सेवा विस्तार गरी वित्तीय समावेशीकरणलाई सुधार गर्न र गरिबहरूका लागि सरकारी सेवाहरूमा पहुँच बढाएर भ्रष्टाचार न्यूनीकरणमा सघाएको छ। समग्रमा भारतले आधार नम्बरलाई Free Public Service (PSC) का रूपमा सबै भारतीयले प्रयोग गर्न मिल्ने गरी व्यवस्था गरेकाले डिजिटल भारत निर्माणमा साँच्चै नै यो आधार बनेको छ।

डिजिटल आइडीले नेपाली अर्थतन्त्रमा पुऱ्याउन सक्ने योगदानका केही दृष्टान्तहरू

● एकछिन कल्पना गरौं कि नेपाल सरकारले २१ वर्ष उमेर नपुगेका नागरिकलाई मदिरा खरिद गर्न नदिने नीति लियो भने त्यसको नियन्त्रण कसरी सम्भव होला ? त्यस्तै, एउटा व्यक्तिका नाममा कति वटा मोबाइल सिम छन् होला ? एउटा व्यक्तिका नाममा नेपालमा कति कित्ता जमिन छ होला ? सोही व्यक्तिका नाममा कति वटा गाडी छन् होला ? फेरि त्यही व्यक्तिको कति कित्ता सेयर छ होला ? यदि राज्यले आवश्यक ठानेमा बायोमेट्रिक परिचयपत्र प्रणाली लागू गरी यी सबै जानकारी एक क्लिकमा प्राप्त गर्न सम्भव छ।

4. IMF, WP/23/78, Stacking up the Benefits, Lessons from India's Digital Journey.

5. <https://blogs.worldbank.org/developmenttalk/indias-digital-transformation-could-be-game-changer-economic-development>

- २०८० असोज २ गतेको नेपालको एउटा अनलाइनमा 'अर्काको मोबाइलको सिम कार्ड निकालेर बैकिङ एप एक्टिभेट गर्दै रकम ट्रान्सफर, एक पक्राउ' ^६ भन्ने शीर्षकमा एउटा समाचार छापियो, जसमा अरू कसैका कागजातहरू चोरी गरी तिनै कागजातका आधारमा नयाँ मोबाइल सिम लिने गरेको भेटियो। यदि बायोमेट्रिक परिचयपत्र र टेलिकम सर्भिस प्रदायक कम्पनीका बिचमा सहकार्य हुने हो भने जथाभावी सिमकार्ड वितरणमा नियन्त्रण गर्न सकिन्छ।
- त्यसै गरी, २०८० असोज ३० गतेको एउटा मूलधारको राष्ट्रिय दैनिकमा 'हजारौंले लिन्छन् पेन्सनसँगै दोहोरो सुविधा' ^७ भन्ने शीर्षकमा एउटा विश्लेषणात्मक आलेख छापियो। यो आलेखले एकातिर सामाजिक सुरक्षा भत्ताको रकम वृद्धि गर्दै लगिएको छ भने अर्कोतिर आमनागरिकको औसत आयुमा सुधार हुँदै गएकोले सामाजिक सुरक्षा भत्ताको बोझ राज्यले बोक्नै नसक्ने गरी बढ्ने सङ्केत उजागर गरेको छ। हरेक वर्ष लाभग्राहीको सङ्ख्या वार्षिक ५ प्रतिशतको दरमा बढ्दो छ भने भत्ता रकम वृद्धि भई आ.व. २०७९/८० मा करिब रु. १५८ अर्ब पुगेको छ। यस्तो अवस्थामा दोहोरो नपर्ने गरी व्यक्ति पहिचान गर्ने कसरी ? यसको एउटै सरल उपाय हो, यदि नागरिकलाई बायोमेट्रिक परिचयपत्रलाई सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रममा आबद्ध गर्ने हो भने यो सम्भव छ।
- म्यानुअल सिस्टमको प्रयोगका कारण नेपालको राजस्व भुक्तानी भन्झटिलो मानिन्छ। नागरिकलाई दुःख दिएर, घण्टौं लाइनमा राखेर राजस्व प्राप्तिको लक्ष्य प्राप्त गर्न सकिँदैन। राजस्व भुक्तानीमा डिजिटलाइजेसन गर्न सकिँएमा दायरा फराकिलो हुने मात्र नभई प्रशासनिक लागतसमेत कम गर्न सकिन्छ। McKinsey & Coy. ले सरकारी भुक्तानी प्रक्रियाहरू (कर प्राप्त तथा व्यय दुवै) डिजिटलाइजेसन गर्दा विकासशील अर्थतन्त्रहरूमा कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको कम्तिमा १ प्रतिशत बचत गर्न सक्ने अनुमान गरेको छ। सबै नागरिकलाई बायोमेट्रिक परिचयपत्रमा आबद्ध गर्न सकिँएमा रोजगारी तथा आमदानीको लेखाजोखा सुलभ ढङ्गले हुन सक्छ, जसले गर्दा रोजगारदाताले गरेको भुक्तानीको Real Time data प्राप्त गर्न र Electronic Billing का माध्यमबाट फर्म वा कम्पनीको कुल बिक्री कारोबारको हरहिसाब Real time/instantly प्राप्त गर्न सकिन्छ।
- मुलुकलाई औपचारिक अर्थतन्त्रमा परिणत गर्न सबै नागरिकको बैंक खाता वा पैसा ट्रान्सफरमा विद्युतीय पहुँच जरुरी छ। नेपाल राष्ट्र बैंकको पछिल्लो तथ्याङ्कअनुसार करिब ५ करोड २९ लाख बैंक खाता, त्यसै गरी करिब २ करोड वालेट प्रयोगकर्ता भए पनि कम्तिमा एउटा बैंक खाता वा वालेट हुनेहरूको सङ्ख्या कति हो ? यो अद्यावधिक अभिलेख हामीसँग छैन। यदि नागरिकलाई बायोमेट्रिक परिचयपत्रमा आबद्ध गर्न सकिँएमा यो सबै विवरण प्राप्त गर्न र बैंकहरूले न्यूनतम कागजात (कतिपय अवस्थामा बायोमेट्रिक परिचयपत्रका आधारमा मात्र) मा बैंक खाता खोल्न सक्छन्। भारतले बायोमेट्रिक परिचय पत्र 'आधार' को सुरुवातपश्चात् छोटो समयमा करिब २८ करोड ^८ भारतीयहरूलाई बैंक खातामा आबद्ध गर्न सफल भएको थियो।
- तुलनात्मक रूपमा हाम्रो अर्थतन्त्र नगदप्रेमी छ।^९ नेपाली

उपभोक्ताहरूले नगदको प्रयोग औपचारिक भुक्तानी कार्यमा मात्र नगरी अनौपचारिक कार्यमा पनि प्रयोग गर्ने गर्दछन्। नेपालीहरू प्राविधिक हिसाबले कमजोर भएकै कारणले मात्र प्राविधिको प्रयोग छोडेर नगद प्रयोग गरेका होइनन्। मुलुकमा फोरजी/एलटिइ सेवा ७७ वटै जिल्लाका ७५३ मध्ये ७३९ स्थानीय तहसम्म ^{१०} पुगेको, करिब ७३ प्रतिशत जनताले स्मार्टफोन प्रयोग गर्ने गरेको एवम् ३८ प्रतिशत घरपरिवारसँग इन्टरनेट सुविधा ^{११} भएको पाइएको छ। यी सबैका बाबजुद नेपालीले नगद रुचाउनुमा अरू कारण पनि जिम्मेवार छन्। सन् २०२२ को Corruption Perceptions Index-CPI का अनुसार १८० राष्ट्रहरूमा नेपाल ११० औं स्थानमा छ। ट्रान्सपरेन्सी इन्टरनेसनलले उक्त प्रतिवेदन तयार गर्दा नेपालले कुल १०० मा जम्मा ३४ अङ्क प्राप्त गरेको थियो, जबकि ५० अङ्कभन्दा कम ल्याउनेहरू तुलनात्मक रूपमा भ्रष्ट राष्ट्र मानिन्छन्। अनुसन्धानहरूले भ्रष्टाचार र नगद कारोबारमा गहिरो सम्बन्ध रहने बताउँछन्। अर्थतन्त्रका विविध आर्थिक गतिविधिमा बायोमेट्रिक परिचयपत्रलाई जोड्न सक्ने हो भने संस्थागत भ्रष्टाचारमा नियन्त्रण गर्न सकिन्छ।

र अन्तमा,

डिजिटल पूर्वाधारका लागि राज्यले नै सार्वजनिक सेवाहरू उपलब्ध गराउन जरुरी छ। डिजिटल पूर्वाधारका नामले चिनिने यस्ता संरचनाहरूमध्ये नागरिकको जैविक तथा वैयक्तिक विवरणसहितको परिचयपत्र एक प्रमुख हो। नेपाल सरकारले आ.व. २०६६/६७ मा नागरिकका लागि बायोमेट्रिक स्मार्टकार्ड वितरण गर्ने कार्यक्रम उल्लेख गरेको थियो। यस कार्यलाई मूर्तरूप दिन गृह मन्त्रालयअन्तर्गत **राष्ट्रिय परिचयपत्र तथा पञ्जीकरण विभाग**को स्थापना भएको छ। हाल विभागमार्फत नेपाली नागरिकका वैयक्तिक र जैविक विवरणसहितको विवरण सङ्कलन तथा भण्डारण गरी बायोमेट्रिक स्मार्टकार्ड वितरण गर्ने पहिलो चरणको कार्य सुरु भइसकेको छ।

चालु पन्ध्रौं योजना (आ.व. २०७६/७७-२०८०/८१) ले राष्ट्रिय परिचयपत्र वितरण कार्यक्रमलाई महत्त्वका साथ रूपान्तरणकारी योजना (Game Changer Program) का रूपमा लिइएको छ। तथापि यो कार्यले जुन गति लिनुपर्दथ्यो, सोअनुसार तीव्ररूपमा काम हुन सकेको छैन। यो कार्यले तीव्रता पाउन नसक्नुमा परम्परागत प्रणालीमा रमाउने प्रवृत्ति, प्राविधिक परिवर्तनमा जोखिम देख्ने, पारदर्शी हुन हिँच्कने एवम् डिजिटल प्रणालीप्रतिको न्यून बुझाइ भएको उच्च राजनीतिक तहलाई जिम्मेवार मान्न सकिन्छ। हालसम्म नागरिकका वैयक्तिक तथा जैविक विवरण सङ्कलन गर्ने कार्यअन्तर्गत करिब ५० प्रतिशतभन्दा बढी विवरण सङ्कलन भइसकेको बताइए पनि विभिन्न क्षेत्रमा त्यस्ता विवरणहरूको एकीकृत प्रयोग तथा इन्टिग्रेसन हुन सकेको छैन। नागरिकका दोहोरो विवरण हटाउन, अर्थतन्त्रको लागत कम गर्न, प्रभावकारी नियमन गर्न एवम् भ्रष्टाचार निवारणका लागि बायोमेट्रिक प्राविधिक परिचयपत्र निकै प्रभावकारी मानिन्छ। भारत लगायतका केही राष्ट्रहरूले यसको प्रयोग गरी लाभांश (dividend) प्राप्त गरिसकेका छन्। नेपालले जतिसक्दो चाँडो अर्थतन्त्रका विविध क्षेत्रमा डिजिटल आइडीको प्रयोग गर्न अब ढिला गर्नु हुँदैन।

***

6. <https://bizmandu.com/content/20230919102655.html>

7. <https://nagariknews.nagariknetwork.com/social-affairs/1186201-1685242168.html>

8. <https://www.imf.org/en/Publications/fandd/issues/2018/03/gupta>

9. Retail Payments Strategy 2019, Nepal Rastra Bank, available at: <https://www.nrb.org.np/contents/uploads/2019/12/Retail-Payment-Strategy-2019.pdf>

10. NTA 15th AGL Report 2078-79: Available at <https://cms.ntc.net.np/storage/media/>

11. Nepal Census, 2021, available at https://censusnepal.cbs.gov.np/results/files/result-folder/National%20Report_English.pdf

भारतबाट नेपालमा विप्रेषण आप्रवाहको अवस्था र सुधारका उपायहरू

रामु पौडेल*

विषय प्रवेश

भारतमा प्रवाह हुने विप्रेषणको तथ्याङ्कलाई हेर्दा कतिपय वर्षहरूमा नेपालबाट प्रवाह हुने विप्रेषण अस्ट्रेलिया, क्यानडा, ओमान लगायतका मुलुकबाट भन्दा बढी देखिन्छ। आर्थिक वर्ष २०७७/७८ मा कुल विप्रेषण रकममा ९.८ प्रतिशतले वृद्धि भएको छ भने आर्थिक वर्ष २०७८/७९ को वृद्धिदरमा केही कम आई ४.८ प्रतिशतले वृद्धि भई १००७.३१ अर्ब पुगेको देखिन्छ। यसरी, उक्त आ.व.मा पहिलो पटक विप्रेषण आप्रवाह एक हजार अर्ब नाघेको छ। आ.व.२०७९/८० मा विप्रेषण आप्रवाह औसतमा प्रतिमाहिना दुई अर्बको वृद्धि लिनै वार्षिक २१.२ प्रतिशतले वृद्धि भई १,२२०.५६ अर्ब पुगेको छ भने अमेरिकी डलरमा यस्तो आप्रवाह ९.३३ अर्ब डलर पुगेको छ। पछिल्लो दुई वर्षमा विश्वव्यापी रूपमा नेपालले विशेष गरी श्रम आपूर्ति गर्ने मुलुकहरू जस्तै : मलेसिया, कतार र साउदी अरबमा अत्यधिक मात्रामा नेपाली युवाहरू रोजगारको खोजीमा गएको देखिन्छ। यसरी विदेशमा गएका नेपालीसहित विदेशी वस्तु तथा सेवाहरूको आयात तथा आपूर्तिमा भएको कमी र अनौपचारिक विदेशी मुद्राको अनाधिकृत व्यापारमा हुने प्रयोगलाई कम गर्न लिइएका विभिन्न प्रकारका निरोधात्मक र उपचारात्मक उपायहरूको फलस्वरूप विप्रेषण आप्रवाहमा अपेक्षित रूपमा उल्लेखनीय रूपमा वृद्धि हुँदै गएको देखिन्छ। यद्यपि, भारतीय श्रम बजार र विभिन्न क्षेत्रहरूमा ठुलो सङ्ख्यामा नेपाली कार्यरत रहेको भए तापनि नेपालबाट भारतमा प्रवाह हुने विप्रेषणको तुलनामा नेपालमा आप्रवाह हुन सकेको भने छैन।

केहि समय अघिका वर्षहरूमा GDP का आधारमा धेरै विप्रेषण प्राप्त गर्ने देशहरूमध्ये नेपाल पहिलो सातभित्र पर्ने गरेको थियो भने सन् २०२२ मा यस्तो स्थान एघारौँ स्थानमा पुगेको छ। अन्य सार्क राष्ट्रहरूमा विप्रेषण आप्रवाह GDP को अनुपातमा १० प्रतिशतभन्दा कम हुने गरेको परिप्रेक्ष्यमा नेपालमा भने विप्रेषण विदेशी मुद्राको प्रमुख स्रोतका रूपमा स्थापित भएको छ र यसले बाह्य क्षेत्र सन्तुलनमा पनि महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्ने गरेको छ। यसैको परिणामस्वरूप आ.व. २०७१/७२ र २०७२/७३ मा नेपाल भित्रिएको विप्रेषण GDP को अनुपातमा २५.५ प्रतिशतसम्म पुगेकोमा त्यसपछिका विगत सात वर्षमा रकम र प्रतिशत वृद्धिका आधारमा ऐतिहासिक रूपमा उच्च रहँदै आएको भए तापनि GDP सँगको अनुपातमा २२.१३ प्रतिशतको हाराहारीमा रहेको छ। नेपाल भित्रिने विप्रेषणको स्रोतको सन्दर्भमा करिब ५० प्रतिशत कतार, साउदी अरब, युएई, कुवेत र बहराइन जस्ता खाडी मुलुकबाट आउने गरेको छ भने त्यसबाहेक भारत, मलेसिया, संयुक्त राज्य अमेरिका, दक्षिण कोरिया र जापान विप्रेषणको अन्य मुख्य स्रोत मुलुकहरू रहेका छन्। नेपालबाट विशेष गरी अदक्ष वा अर्धदक्ष श्रम विप्रेषण आयआर्जनको प्रयोजनका लागि जाने र नेपाल फर्केर आइसकेपछि पनि विशेष सिए

तथा प्रविधिमाफत मुलुकको अर्थतन्त्रको परिवर्तन र विकासका लागि विशेष मूल्य अभिवृद्धि भएको नदेखिएकाले पनि विप्रेषण नै आय र विदेशी मुद्राको एक महत्त्वपूर्ण साधनका रूपमा विकास हुँदै गएको विप्रेषण व्यवस्थापन चुनौतीका रूपमा देखिँदै गएको छ।

भारतीय श्रम बजारमा नेपालको प्रवेश र विप्रेषण आप्रवाह

वास्तवमा व्यावहारिक रूपमा सूक्ष्म दृष्टिकोणबाट हेर्दा नेपाल र भारतको खुला सिमानाका कारणले भारतीयहरूलाई नेपालको श्रम बजारमा प्रवेश गर्न, श्रम गर्न र विप्रेषण पठाउन जति सहज तथा सहजीकरण छ, नेपालीलाई त्यति सहज रहेको अनुभव गर्न सकिएको छैन। नेपाली श्रमिकहरूलाई भारतमा प्रवेशको तुलनामा औपचारिक माध्यमबाट नेपालमा विप्रेषण पठाउन कतिपय अवस्थामा कल्पनाभन्दा बाहिर र अत्यन्तै कठिन अवस्था रहेको विभिन्न विज्ञ व्यक्तिको अनुभव र अध्ययनहरूको निष्कर्ष रहेको छ। भारतमा बैंक खाता खोल्न, खाता खोल्दा चाहिने कागजात जुटाउन र चाहेका बेला, जुनसुकै स्थानबाट जति पनि रकम पठाउन नेपालबाट भारतीय श्रमिक र भारतीयहरूलाई जति सहज नभएको गुनासो पनि पटक पटक सुनिने गरेको छ। विभिन्न प्रयासका बाबजुद पनि चाहेजति सजिलो र सहजीकरण गर्न नसकिएको अवस्थामा भारतबाट नेपालमा विप्रेषण पठाउन विभिन्न प्रक्रियागत विषयहरूमा थप छलफल गरी सहजीकरण गर्नुपर्ने आवश्यकता महसुस गरिएको देखिन्छ।

खुला बजार अर्थतन्त्र, आर्थिक उदारीकरण र विश्वव्यापीकरणको प्रभावले सन् १९८० देखि अल्पविकसित देशहरूबाट रोजगारीका लागि विकसित देशहरूमा जान सुरु भए पनि विगत केही दशकदेखि नेपालमा यस प्रकृत्याले तीव्रता पाएको छ। यद्यपि, अझै पनि धेरै लगानी गरी खाडी मुलुक लगायतका श्रम गन्तव्यमा जान नसक्नेहरूका लागि भरपर्दो स्थायी तथा अस्थायी श्रम बजारका रूपमा भारतीय बजार नै कायमै रहेको छ। वैदेशिक रोजगारप्रतिको आकर्षणले लगानी नै गर्न नसक्ने र अत्यन्तै कम लगानी गर्न सक्ने युवाहरू भारत तथा त्यसपछि केही लगानी गर्न सक्नेहरू खाडी मुलुकतर्फ र अधिकांश शिक्षित, दक्ष एवम् बौद्धिक युवाहरू अमेरिका, अस्ट्रेलिया, युरोप, क्यानडा जस्ता विकसित देशहरूमा गइरहेको यथार्थले नेपालको विकास, रोजगारी र आर्थिक नीतिहरू कार्यान्वयनको दयनीय अवस्था र यसले युवाहरूको स्वदेशमा रोजगारी तथा भविष्यको सुरक्षाको चिन्ताजनक अवस्थालाई देखाइरहेका कारणले पनि विप्रेषणको रणनीतिक व्यवस्थापन सम्बन्धमा थप चुनौती बढ्दै गएको देखिन्छ।

आर्थिक नीति र विकास आयोजनाहरूको कार्यान्वयनको अवस्थालाई वैदेशिक रोजगारी र विप्रेषणसँग जोडेर विश्लेषण गर्ने हो भने आठौँ

* कार्यकारी निर्देशक, नेपाल राष्ट्र बैंक।

पञ्चवर्षीय योजना (२०४९-०५४) अगाडिसम्म विशेष गरी वैदेशिक रोजगारीका लागि अधिकांश रूपमा गोर्खा भर्ती केन्द्र (भारत, सिङ्गापुर र बेलायत) र भारतमा बढी मात्रामा र अन्य देशमा तुलनात्मक रूपमा कम मात्रामा सीमित रहेको थियो। त्यसपछिको समयदेखि वैदेशिक रोजगारीलाई राज्यको प्राथमिकतामा राखिएकाले परम्परागत सोचाइमा परिवर्तन आई नयाँ गन्तव्यका रूपमा मलेसिया, कतार, साउदी अरेबिया, युनाइटेड अरब इमिरेट्स, बहराइन, कुवेत, इजरायल, जापान, दक्षिण कोरिया जस्ता मुलुकहरूमा ठुलो सङ्ख्यामा नेपाली श्रमिकहरू जान सुरु गरेका छन्। उनीहरूले मासिक रूपमा प्राप्त गरेको पारिश्रमिक नेपाल पठाइरहेकोले विदेशी मुद्राको प्रमुख र स्थायी स्रोतका रूपमा विप्रेषण रहिआएको विषय विगत केहि वर्षदेखि आर्थिक नीति तथा कार्यक्रम, बजेटका साथै छापाहरूमा समाचारको प्रमुख विषय बनिरहेको देखिन्छ। हाल भारतमा अनुमानित ३० लाखको सङ्ख्यामा नेपाली श्रमिक विभिन्न स्थानमा कृषि, सुरक्षा, निर्माण, कारखाना मजदुरसहित होटेल र सहयोगी कामदारका रूपमा श्रम गरिरहेको तथा त्यस्तै अत्यन्तै ठुलो सङ्ख्यामा अनौपचारिक ज्याला प्राप्त गर्ने गरी अस्थायी एवम् ज्यालादारी रूपमा काम गर्ने गरेको पाइन्छ।

समग्रमा, नेपालबाट रोजगारीका लागि संस्थागत ११० र व्यक्तिगत १७८ मुलुक खुला गरी आवेदन दिने व्यक्तिहरूलाई शिक्षा तथा सिपका आधारमा वर्गीकरण गरेर नेपाल सरकारले श्रम स्वीकृति प्रदान गर्ने व्यवस्था भए तापनि भारत जाने श्रमिकका लागि कुनै पनि कानुनी प्रकृया तथा स्वीकृति लिनु नपर्ने व्यवस्था बसोँदैरिख दुई देशबिचमा कायम नै छ। नेपालबाट रोजगारीका लागि श्रम स्वीकृति प्रदान गर्न सुरु भएदेखि हालसम्म करिब ५५ लाख जनाले स्वीकृति प्राप्त गरी आफ्नो सिप र दक्षताअनुसारको श्रम गरी नेपालमा विप्रेषणका रूपमा विदेशी मुद्रा पठाइरहेका छन् भने भारतबाट कतिले औपचारिक रूपमा यसरी विप्रेषण पठाइरहेका छन् भने वास्तविक जानकारी अभिलेख नै हुने गरी प्राप्त हुन सकेको देखिँदैन। तापनि भारतबाट नेपाल भित्रिने विप्रेषण आप्रवाह देशगत र रकमगत रूपमा विश्लेषण गर्दा उच्च नै रहेको बुझ्न सकिन्छ।

भारतबाहेक अन्य देशहरूमा रोजगारीमा जानका लागि राहदानीमा भिसा लगाउनुपर्ने र अनिवार्य रूपमा श्रम स्वीकृति लिनुपर्ने भएकाले पहिलो पटक श्रम स्वीकृति लिने र पुनः श्रम स्वीकृति लिनेको तथ्याङ्क प्राप्त हुन सक्ने भए तापनि नेपाल र भारतबिच खुला सिमाना भएका कारणले यकिन तथ्याङ्क प्राप्त हुन सकिरहेको छैन। तर ठुलो सङ्ख्यामा नेपालीले भारतमा रोजगारी प्राप्त गरिरहेका र विशेषतः नेपालको पश्चिमी र सुदूरपश्चिमी क्षेत्रबाट धेरै मात्रामा नेपाली भारतमा जाने प्रचलन आज पनि जारी रहेको देखिन्छ। भौगोलिक निकटता, सांस्कृतिक सम्बन्ध, खुला सिमाना, भाषाको सहजता, श्रम बजारमा पहुँच र नेपालीको वीरता प्रति भारतीय रोजगारदाता चिरपरिचित रहेकाले पनि वैदेशिक रोजगारीको इतिहास बोकेको नेपालको पहिलो गन्तव्य मुलुक भारत रहेको छ। आठौँ पञ्चवर्षीय योजना (२०४९-०५४) देखि वैदेशिक रोजगारीलाई प्राथमिकतामा राखेकाले पनि अर्थात् मुलुकमा रोजगारीका अवसरहरू प्राप्त हुन नसकेका कारण पनि ठुलो सङ्ख्यामा नेपाली भारत जाने गरेको र उनीहरूले मासिकरूपमा प्राप्त गरेको पारिश्रमिक कुनै न कुनै रूपमा नेपाल पठाइरहेकाले विदेशी मुद्राको प्रमुख स्रोतका रूपमा विप्रेषण रहिआएको छ। तापनि भारतबाट औपचारिक रूपमा प्राप्त हुन सक्ने सम्भावना भएजति विप्रेषण नेपाल भित्रिन सकेको देखिँदैन।

विप्रेषण आप्रवाहको विद्यमान संस्थागत संयन्त्र

भारत लगायत विदेशमा काम गरिरहेका नेपालीले कठिन परिश्रमका साथ आर्जन गरिरहेको रकम विदेशस्थित सम्बन्धित देशका नियमनकारी तथा सुपरिवेक्षकीय निकायबाट इजाजतपत्र प्राप्त बैंक तथा वित्तीय संस्था तथा मनि एक्स्चेन्जहरूको एजेन्ट, डिजिटल वालेट, काउन्टर आदिमा जम्मा गरेको दिनमा नेपालमा रहेका साथीभाइ तथा आफन्तहरूले सम्भव भएसम्म सोही दिनमा तथा तत्कालै सुरक्षित र पारदर्शी तरिकाले नगद वा खातामा प्राप्त गर्न सक्ने वातावरण सृजना गर्ने उद्देश्यले नेपालमा बैंक तथा वित्तीय संस्था र विप्रेषण कम्पनीहरूलाई इजाजत प्रदान गरिएको छ।

विप्रेषण कारोबार गर्ने इजाजतपत्र प्राप्त नभएका बैंक तथा वित्तीय संस्था र विप्रेषण कम्पनीहरूले विप्रेषण प्राप्त गर्न, भुक्तानी गर्न र विदेशस्थित संस्थसँग कुनै पनि प्रकारको विप्रेषणको कारोबार गर्न सक्दैनन्। विप्रेषणको कारोबार गर्ने इजाजतपत्र प्राप्त गर्दैमा पनि विप्रेषण सङ्कलन गर्ने, भित्र्याउने र स्वदेशमा भुक्तानी गर्ने अधिकार प्राप्त हुँदैन। यसका लागि इजाजतपत्र प्राप्त संस्थाहरूले सम्बन्धित देशमा स्थापना भई इजाजतपत्र प्राप्त संस्थसँग नेपाल राष्ट्र बैंकले तोकिएका बमोजिमको सेवाका सर्तहरू पालना गर्ने गरी सेवा सम्भौता गर्ने र सोको स्वीकृति नेपाल राष्ट्र बैंकबाट लिएपछि मात्र विप्रेषण नेपाल भित्र्याउन र सम्बन्धित व्यक्तिलाई भुक्तानी गर्न सक्ने स्पष्ट व्यवस्था रहेको छ।

यसरी विप्रेषणबापतको रकम बैंकिङ प्रणाली र उपयुक्त तोकिएको अन्तर राष्ट्रिय संयन्त्रमार्फत मात्र नेपाल आउन सक्ने भएकाले सम्बन्धित बैंक तथा वित्तीय संस्था एवम् विप्रेषण कम्पनीले तत्काल प्राप्त गर्ने भनेको विप्रेषण पठाउने र पाउने व्यक्ति वा संस्थाको विस्तृत विवरण तथा युनिक कोड मात्र हो। वास्तविक रूपमा नेपालमा विदेशी मुद्रा नै आइनुपुगेको वा बाटोमै रहेको अवस्थामा प्रिफन्डिड वा बैंक ग्यारेन्टीसम्बन्धी नियमनकारी व्यवस्थाका आधारमा मात्र नेपालमा विप्रेषण आप्रवाहबापतको रकम भुक्तानी गर्न सकिन्छ र अन्तिममा वास्तविक कारोबार विवरण तथा प्रमाणका आधारमा मात्र विप्रेषण पठाउने विदेशस्थित संस्था र नेपालमा प्राप्त गर्ने संस्थाले हिसाबमिलान गर्ने व्यवस्था रहेको छ।

नेपाल राष्ट्र बैंकबाट विप्रेषण आप्रवाह गर्ने स्वीकृति प्राप्त गरी औपचारिक प्रणालीमार्फत विप्रेषण भित्र्याउन स्वदेशमा इजाजतपत्र प्राप्त वाणिज्य बैंक, विकास बैंक र वित्त कम्पनीहरूसहित विप्रेषण कम्पनीहरू रहेका छन् भने सबै विकास बैंक तथा वित्त कम्पनीहरूले विप्रेषण कारोबार गर्ने इजाजतपत्र प्राप्त गरेका छैनन्। सबै इजाजतपत्र प्राप्त बैंक तथा वित्तीय संस्था र विप्रेषण कम्पनीहरूले नेपाल राष्ट्र बैंकले जारी गरेका निर्देशनहरूको पूर्ण पालनाका अतिरिक्त विभिन्न निर्देशनहरूको सतप्रतिशत पालना गरी सुरक्षित तरिकाले विप्रेषणका रूपमा विदेशबाट रकम भित्र्याउने कार्य गरिरहेका हुन्छन्। कनै संस्थाले जारी भएका ऐन, नियम, निर्देशन तथा परिपत्रको पालना नगरेको अवस्थामा ऐन, नियममा तोकिएबमोजिमको र विदेशी विनिमय अपचलनको अपराधसमेत मानी जरिवाना, सजाय र इजाजतपत्रसमेत खारेज गर्न सक्ने व्यवस्था गरिएको छ।

विप्रेषण कारोबारको इजाजतपत्र प्राप्त बैंक तथा वित्तीय संस्था र विप्रेषण कम्पनीले विभिन्न देशका केन्द्रीय बैंकहरूको स्वीकृति, प्रणालीको विश्वसनीयतासहित तोकिएको कार्यक्षेत्रको सीमाभित्र रही विश्वभरमा समेत कार्य गरिरहेका अन्य विप्रेषण कम्पनीहरूको अन्तरआबद्धता,

विदेशमा विभिन्न मनि एक्स्चेन्जहरूसँगको सहकार्य, नेपालमा विप्रेषण भुक्तानी गर्ने एजेन्ट, सब-एजेन्टहरूको पर्याप्त नियुक्ति, बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूसँगको सहकार्यमा तोकिएको समयमा रकमको भुक्तानी गर्नुपर्ने विश्वव्यापी विप्रेषण कारोबारसम्बन्धी मान्यताको पालना गर्नुपर्ने व्यवस्था लागू गरिएको छ । यस कारण पनि आजको समयमा विप्रेषण व्यवसायमा विश्वसनीयतामा अभिवृद्धि गर्ने प्रयासहरू भइरहेको र यसले औपचारिक विप्रेषणप्रति सर्वसाधारणको विश्वसनीयता बढ्दै गएको पाइन्छ ।

नेपालमा औपचारिक विप्रेषण कारोबार गर्ने यस प्रकारको संयन्त्रको व्यवस्था र प्रचलनको इतिहास धेरै लामो नरहेको भए तापनि छोटो समयमै विभिन्न इजाजतपत्र प्राप्त बैंक तथा वित्तीय संस्था एवम् विप्रेषण कम्पनीहरू स्थापना भई सञ्चालनमा रहेकाले यस प्रकारको व्यवसाय र सुविधाको पहुँच वृद्धि हुँदै गएको छ । विगत दुई वर्षदेखिको यसतर्फको प्रयासले आजको दिनमा नेपाल विप्रेषण आप्रवाहको नियमनकारी तथा सुपरिवेक्षकीय व्यवस्थाको कार्यान्वयनमा विश्वव्यापी रूपमा सर्वोत्तम ठहरिँदै गएको छ । यसैको फलस्वरूप, स्पष्ट नियमनकारी व्यवस्थाका आधारमा मुलुकमा सञ्चालनमा रहेका इजाजतपत्र प्राप्त विप्रेषण कम्पनीहरूका माध्यमबाट विदेशमा रहेका नेपालीले आर्जन गरेको विदेशी मुद्रा बैंकिङ प्रणालीमार्फत मुलुकमा भित्रिँरहेको छ र देशको विदेशी विनिमय सञ्चिति, बाह्य क्षेत्र स्थायित्व, गरिबी निवारण, बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको कर्जा प्रवाहको स्रोत र समग्रमा केही हदसम्म अर्थतन्त्रका गतिविधिहरू चलायमान बनाइरहनमा महत्त्वपूर्ण योगदान गरिरहेको छ ।

भारतबाट नेपालमा विप्रेषण आप्रवाहको स्थिति, समस्या र समाधानका उपायहरू

भारतमा कति नेपालीले काम गर्दछन् भन्ने यकिन तथ्याङ्क नभए तापनि परापूर्वकालदेखि राहदानी र भिसा आवश्यक नहुने, खुला सिमाना, मिल्दोजुल्दो भाषा र रहनसहन भएकाले पनि पहिलो वैदेशिक रोजगारीको गन्तव्य मुलुक भारत रहेको थियो । विस्तारै पछि अन्य मुलुकतर्फ वैदेशिक रोजगारी मोडिन पुग्दा भारत जानेको सङ्ख्यामा कमी आइरहेको भए तापनि अझै पनि ठुलो सङ्ख्यामा नेपाली रोजगारीका लागि भारतीय श्रम बजारमा निर्भर रहेको देखिन्छ । विशेषतः नेपालको पश्चिमी भागबाट समय र मौसम हेरी लामो वा क्षणिक समयका लागि अत्यधिक रूपमा भारतमा रोजगारीका लागि जाने प्रचलन आजसम्म पनि कायमै छ । भारतमा काम गरिरहेका नेपालीको यकिन सङ्ख्या तथा उनीहरूले मासिक आर्जन गर्न सक्ने रकमको अनुमान मात्र गर्न सकिने हुन्छ । भारतबाट छिटो, छरितो, कम खर्चिलो र पारदर्शी औपचारिक माध्यमको सहज पहुँचको अभावमा अनौपचारिक क्षेत्रबाट रकम नेपाल भित्रिँरहेको र नेपालबाट पनि केही हदसम्म सोही भएको अनुमानका आधारमा यो समस्यालाई दुवै देशले सकारात्मक तरिकाले समाधान गर्न सकेमा नेपालले बढी लाभ लिन सक्ने भएकाले पनि यदि अधिकतम विप्रेषण औपचारिक प्रणालीबाट भित्र्याउन सकेको अवस्थामा विदेशी विनिमयको सञ्चितिमा समेत सकारात्मक प्रभाव पर्न सक्ने देखिन्छ ।

भारतबाट नेपालमा विप्रेषण भित्र्याउन भारतीय रिजर्व बैंकले इजाजतपत्र प्राप्त बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूबाहेक नेपालमा जस्तै विप्रेषण कम्पनीहरूलाई अनुमति प्रदान नगरेको, बैंकिङ प्रणालीमार्फत मात्र विप्रेषण कारोबार गर्नुपर्ने, बैंक खाता खोल्न आवश्यक कागजातको अभाव,, परिचयपत्रको समस्या तथा निकै वर्ष पहिलादेखि लागू गरिएको

NEFT Model (National Electronic Fund Transfer) का सर्तहरूबाट समेत Indo-Nepal Remittance मार्फत नेपालले पर्याप्त मात्रामा विप्रेषण प्राप्त गर्न कठिनाई उत्पन्न भइरहेको महसुस गरिएको छ । भारतमा औपचारिक तथा अनौपचारिक रूपमा विभिन्न संस्थामा काम गर्ने सीमित नेपालीसँग मात्र खाता खोल्न र सञ्चालन गर्न आवश्यक कागजात तथा परिचयपत्र भए तापनि घरेलु कामदारका रूपमा काम गर्ने नेपालीको सङ्ख्या पनि उल्लेखनीय रहेको र निजहरूसँग सामान्यतया कुनै पनि परिचयपत्र नहुने बुझिएकाले पनि औपचारिक माध्यमबाट विप्रेषण पठाउन विभिन्न प्रकारका समस्याहरू रहने गरेको देखिन्छ ।

सामान्य परिचयपत्रका आधारमा भारतीय वाणिज्य बैंकहरूले ग्राहक पहिचानसम्बन्धी पूर्ण विवरण प्राप्त नहुने भनी सामान्यतः खाता खोल्ने र कारोबारसँग सम्बन्धित कुनै पनि कार्य अघि बढाउन इच्छुक नरहेको गुनासो भारतमा श्रम गर्ने नेपालीले गर्दै आइरहेको समेत निरन्तर सुनिने गरेको पाइन्छ । भारतीय बैंकहरूमार्फत विप्रेषण कारोबार गर्न भारतमा काम गरिरहेका नेपालीका लागि ग्राहक पहिचानसम्बन्धी कठोर व्यवस्था र पहुँचका आधारमा पनि त्यति सहज वातावरण देखिएको छैन । त्यसैले, यसका लागि नेपाल सरकार र नेपाल राष्ट्र बैंकका तर्फबाट सम्बन्धित भारतीय काउन्टरपार्टसँग वस्तुगत रूपमै आवश्यक छलफल तथा विचार विमर्श गरी सोका लागि सहजीकरण गरिदिन अनुरोध गर्ने र समस्याको समाधान गर्नुपर्ने अवस्था सृजना भएको छ ।

भारतीय श्रम बजारमा कार्यरत नेपाली समुदायको उपस्थिति, तिनीहरूको आमदानी र भारतीय श्रम बजारको भविष्यको वृद्धिको आपार सम्भावनालाई मध्येनजर गर्दा पनि भारतबाट सहज रूपमा विप्रेषण व्यवसाय गरी नेपालमा विप्रेषण भित्र्याउन नेपाली बैंक तथा वित्तीय संस्था र विप्रेषण कम्पनीहरू लागिपरिरहेको पाइन्छ । यद्यपि, माथि उल्लेख गरिएका र अन्य कतिपय समस्याको कारणले आशातीत रूपमा विप्रेषण भित्रिन/भित्र्याउन सकेको देखिँदैन । हालसम्म विभिन्न कठिनाइका बाबजुद पनि इजाजतपत्र प्राप्त संस्थाहरूले विप्रेषण भित्र्याउन गरेको योगदान महत्त्वपूर्ण छ तापनि भारतबाट आउने विप्रेषणको एक तिहाइ भाग मात्र औपचारिक माध्यमबाट भित्रिन सकेको विभिन्न अध्ययन र छलफलहरूले देखाएका छन् ।

हाल नेपालका दूरदराजमा बस्ने नेपाली भारतबाहेकका विश्वका विभिन्न देशमा रोजगारीका लागि पुगेको अवस्थामा उनीहरूको परिवार भएकै स्थानमा तोकिएको समयमा रकम प्राप्त गर्ने विप्रेषण सञ्जाल मुलुकभर र बाहिरसमेत खडा गरिएको छ । तर नजिकको र बसिँदैछि आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक सम्बन्ध भएको छिमेकी राष्ट्र भारतबाट स्वदेशमा भित्रिने विप्रेषण, विप्रेषण कारोबारमा लाग्ने लागत, समय, पारदर्शिता तथा अनुपालना आदिमा पूर्ण विश्वसनीयता कायम गर्न सबै पक्ष चुकेको अवस्था अत्यन्तै दुःखद् र नेपालको सम्बन्धमा दयनीय नै भएको सबै पक्षबाट महसुस भएको छ । भारतमा भारतीय बैंक तथा वित्तीय संस्था र केही हदसम्म भारतीय रिजर्व बैंकको नियमन व्यवस्था र विभिन्न समयका नियमनकारी व्यवस्थाअन्तर्गत रहेका सर्तहरूले भारतभर रहेका नेपालीबाट स्वदेशमा औपचारिक प्रणालीबाट विप्रेषण रकम भित्र्याउन हालैका दिनमा केही सहजीकरण हुँदै गएको भए तापनि सो सम्बन्धमा देहायबमोजिमका समस्याहरू विद्यमान रहेका र ती समस्या समाधानका लागि सोहीअनुसार निम्न सुझाव प्रस्तुत गरिएको छ ।

१. नेपाल राष्ट्र बैंकबाट विप्रेषण कारोबारका लागि इजाजतपत्र प्राप्त संस्थाहरूले भारतबाहेकका देशहरूबाट जसरी तोकिएबमोजिमको

- सेवा सम्भ्रौता गरी विप्रेषण भित्र्याउने नियमनकारी व्यवस्थामार्फत कार्य गरिरहेका छन्, त्यसरी भारत र नेपालमा सञ्चालनमा रहेका विप्रेषण कारोबार गर्ने संस्थाहरूबिच अत्यन्तै सीमित सङ्ख्यामा मात्र सेवा सम्भ्रौता भएकाले बैंकिङ प्रणालीमार्फत रेमिट्यान्स कारोबारको पहुँच लक्षित वर्गसम्म विस्तार हुन सकेको छैन। यसैले नेपालमा विप्रेषणको कारोबार गर्न इजाजतपत्र प्राप्त संस्थाहरूलाई भारतीय बैंकसँग कारोबार गर्न सहज पहुँच स्थापित गर्नुपर्ने आवश्यकता रहेको छ।
२. भारतबाट नेपालमा विप्रेषण पठाउन र कारोबार गर्न भारतमा बैंक खाता भएका र नभएका व्यक्तिबिचमा फरक फरक नीतिगत व्यवस्था गरिएको छ। खाता भएका ग्राहकहरूलाई केही सहज व्यवस्था भएको तर खाता नभएका ग्राहकलाई विप्रेषण कारोबार गर्दा रकम र पटकको सीमा कायम गरिएको छ। खाता खोल्न बढी कागजात आवश्यक पर्ने हुँदा सबै नेपालीलाई खाता खोल्न सम्भव नहुने भएकाले भारतमा रहेका नेपालीले रकम पठाउँदा आवश्यक कागजातहरूका विषयमा स्पष्ट व्यवस्थाका लागि भारतीय बैंकहरूमा नेपालीलाई खाता खोल्न र बैंकिङ कारोबार गर्न सहज पहुँच हुने गरी कागजात पेस गर्न सकिने व्यवस्था र देवनागरी लिपिमा भएका नेपाली कागजातहरू भारतीय बैंकमा कार्यरत कर्मचारीहरूले बुझ्नमा कठिनाइसमेत हुने भएकाले कागजात र खाता खोल्ने प्रकृयामा सहजीकरण गर्नुपर्ने।
३. हाल Indo-Nepal Remittance Scheme अन्तर्गत NEFT Model बाट विप्रेषण कारोबार भइरहेको छ। उक्त Scheme अन्तर्गत एक पटकमा भारतीय रुपैयाँ ५०,०००/- (पचास हजार) मात्र र एक वर्षमा १२ पटक मात्र कारोबार गरी वार्षिक भारतीय रुपैयाँ ६,००,०००/- (छ लाख) मात्र विप्रेषण पठाउन सक्ने व्यवस्था कार्यान्वयनमा रहेकाले यस प्रकारको प्रति पटक र रकमको सीमामा पर्याप्त लचकता अवलम्बन हुनुपर्ने देखिएको छ।
४. केही समय अगाडि मात्र भारतीय रिजर्व बैंकद्वारा जारी परिपत्र नं RBI 2021-22/94 अन्तर्गत इन्डो-नेपाल रेमिटेन्स सेवा सञ्चालन गर्दा एसबिआइ बैंक लिमिटेड र अन्य NEFT सेवा उपलब्ध गराउने बैंकहरूका लागि सम्बन्धित बैंकमा बैंक खाता भएका सेवाग्राहीका लागि भारतीय रिजर्व बैंकद्वारा तोकिएको सीमा संशोधन गरी प्रति कारोबार सीमा रु. ५०,०००/- बाट रु. २,००,०००/- कायम गरिएको र वर्षमा १२ कारोबारको सीमा हटाएकाले केही सहज महसुस भए तापनि भारतबाट नेपाल रेमिटेन्स कारोबार गर्न बैंक खाता नभएका बहुसङ्ख्यक नेपालीका हकमा यो सुविधा उपलब्ध हुन नसक्ने देखिएकाले वास्तविक समस्या यथावत् नै रहेको बुझिएको।
५. विशेष गरी भारतले स्वदेश भित्रिने विप्रेषण विभिन्न तरिकाले छिटो, छरितो र पारदर्शी रूपमा कम लागतमा भित्र्याउन Inward Remittance का लागि MTSS License Scheme लागू गरी सोहीअनुसार विदेशबाट विप्रेषण प्राप्त गरिरहेको। तर उक्त Scheme अन्तर्गत Outward Remittance Scheme कार्यान्वयनमा नरहेकाले पनि नेपालमा विप्रेषण भित्र्याउन समस्या भइरहेको अवस्थामा नेपाल र भारतको सम्बन्धमा विप्रेषण आप्रवाहका लागि दुवै देशका सरकार र केन्द्रीय बैंकका तर्फबाट द्विपक्षीय पहल गर्नुपर्ने देखिन्छ।
६. नेपाल र भारत खुला सिमानाका कारण आवतजावत सहज रहेको कारण देखाउँदै विशेष गरी नेपालीलाई भारतीय बैंकहरूले Walking Customer का रूपमा परिभाषित गरी विभिन्न समस्या देखाउने गरेकाले पनि खाता खोल्ने र बैंकिङ प्रणालीमार्फत विप्रेषण पठाउन समस्या हुने हुनाले नगदै साथमा लिई आउन उत्साहित हुने तर बिच बाटोमा चोरी हुने, हराउने तथा नेपालमा प्रचलनमा नरहेका भारतीय नोटसमेत लिएर आउने हुनाले अनेकौं प्रकारका दुःख तथा कष्ट भई व्यक्तिगत जोखिम तथा देशलाई विदेशी विनिमय सञ्चितको गणनामा समस्या रहने अवस्था रहेकाले समाधानको पहल हुन जरूरी देखिएको।
७. अनौपचारिक तरिकाबाट नेपाल भित्रिने भारतीय रुपैयाँले ग्रामीण भेगमा अत्यधिक मात्रामा भारतीय रुपैयाँको कारोबार सहज रूपमा हुने गरेको। नेपाली रुपैयाँ सरह भारतीय रुपैयाँको समानान्तर प्रचलन हुँदा नेपाली रुपैयाँप्रतिको जनविश्वास कम हुन सक्ने वातावरणको सृजना हुन सक्ने भएकाले पनि नेपाल र भारतबिचको विप्रेषण कारोबारलाई चुहावट हुन नसक्ने किसिमले नियमन, अनुगमन सहित प्रविधिमा आधारित बनाउनुपर्ने आवश्यकता देखिन्छ।
८. भारतीय रुपैयाँको प्रयोग बैंकिङ प्रणालीभन्दा बाहिरबाट बढी चलनचल्तीमा रहँदा अनौपचारिक बजार विस्तार भई अनौपचारिक क्षेत्रको कारोबार विस्तार हुने, बैंकिङ प्रणालीमा तरलता सङ्कटको अवस्था सृजना हुने, सरकारलाई लक्ष्यअनुरूपको राजस्व प्राप्तमा कठिनाइ उत्पन्न हुन सक्ने र यसले समग्रमा देशको वित्तीय स्थायित्व, बाह्य क्षेत्र स्थायित्व एवम् समष्टिगत अर्थतन्त्रको विकास र विस्तारमा समस्या भइरहने अवस्था देखिएकाले पनि भारतबाट आप्रवाह हुने विप्रेषण औपचारिक माध्यमबाटै भित्र्याउने व्यवस्था कठोर रूपमा कार्यान्वयन गर्नु अत्यन्तै जरूरी देखिन्छ।
९. भारतमा बैंकबाहेकका संस्थालहरूले विप्रेषण कारोबार गर्न पाउने व्यवस्था नरहेको तथा भारतीय बैंकका शाखाहरू दूरदराज र ग्रामीण इलाकासम्म विस्तार नभएकाले पनि बैंकसम्म पुगी विप्रेषण पठाउन नेपालीलाई समस्या भइरहेको अवस्थालाई मध्येनजर गर्दासमेत यो विषयलाई अत्यन्तै महत्त्वका साथ समाधानको पहल हुनु जरूरी देखिएको।
१०. ग्राहक पहिचानमा आवश्यक कागजातहरू नेपाली नागरिकहरूले पेस गर्न सक्ने अवस्था नभएकाले भारतीय वाणिज्य बैंकहरूले नेपालमा विप्रेषण पठाउने कार्य बन्द गर्न सक्ने देखिएकाले पनि भारतबाट विप्रेषण आप्रवाह कम हुँदै जाने अवस्थालाई मध्येनजर गरी सरलीकृत ग्राहक पहिचान पद्धति लागू गरी सहजीकरण गर्न जरूरी देखिएको।
११. नेपाल र भारतबिचको सीमापार बैंकिङ तथा विप्रेषण कारोबार यथासक्य छिटो प्रविधिमैत्री बनाई आधुनिक भुक्तानीका उपकरणमार्फत भित्र्याउने र पठाउने व्यवस्था नभएको हालसम्मको अवस्थामा कम लागतमा र कम समयको अन्तरालमा रकमान्तर हुने व्यवस्था भारतीय UPI र नेपालको NPI को अन्तरआबद्धतामार्फत गराउन यथासक्य छिटो पहल हुनुपर्ने देखिएको।
१२. भारतीय रिजर्व बैंकले Indo-Nepal गरिने विप्रेषण बैंकहरू र केही सीमित बैंकबाट मात्रै पठाउन सक्ने व्यवस्थालाई संशोधन गरी हाल उक्त कारोबार गर्दै आएका कम्पनीहरूलाई भारतीय रिजर्व बैंकको प्रत्यक्ष सुपरिवेक्षणमा रहने गरी इन्डो-नेपाल रेमिटेन्स

कारोबार गर्न सक्ने व्यवस्था मिलाउन आवश्यक सहजीकरण गर्नुपर्ने देखिएको । साथै, अहिलेको बदलिँदो प्रविधि परिवर्तनको समयमा भारतबाट Online, Mobile Wallet मार्फत कार्य गर्ने अनुमति प्रदान गरी नेपालस्थित विभिन्न मोबाइल वालेटको सहकार्यमा भुक्तानी गर्न सहजीकरण गर्नुपर्ने देखिएको ।

१३. MTSS License Scheme अनुसार भारतमा Inward Remittance कार्य भइरहेकोमा यसै Scheme अन्तर्गत रही Outward Indo-Nepal Remittance Scheme सञ्चालन गर्ने व्यवस्था कार्यान्वयन हुन सकेमा बैकिङ प्रणालीमार्फत भइरहेको विप्रेषण कार्यलाई उक्त नीतिगत व्यवस्थापछि बैकहरूको सहकार्यमा विप्रेषण कम्पनीहरूमार्फत समेत सञ्चालन गर्न सकिने भई विप्रेषण कारोबारको पहुँच थप विस्तार हुन सक्ने सम्भावना देखिएको ।
१४. नेपाल र भारतका दुवै देशका सरकारहरूले विद्युतीय माध्यमबाट हुने कारोबारलाई अत्यधिक प्राथमिकतामा राखी कार्य अघि बढाइरहेकाले विप्रेषण कार्यमा थप सहजीकरण हुन सक्ने भएकाले यसतर्फ विशेष पहल गरी छिटोभन्दा छिटो यस्तो व्यवस्था कार्यान्वयन गर्नुपर्ने देखिएको ।
१५. Indo-Nepal Remittance Scheme अन्तर्गत NEFT Model सञ्चालनमा रही सोहीअनुसार कारोबार गर्दा राखिएको सीमालाई सरलीकरण गरी नगद भुक्तानी हुने कारोबारमा प्रति कारोबार भारतीय रुपैयाँको सीमा र खातामा जम्मा गर्दाको भारतीय रुपैयाँको हालको सीमामा समयानुकूल वृद्धि गरी वार्षिक भारतीय रुपैयाँ र प्रति पटकको सीमा पनि पुनरावलोकन गरी हालको व्यवस्थामा समयानुकूल सुधार तथा संशोधन गरी सहजीकरण गर्नुपर्ने देखिएको ।
१६. भारतबाट नेपालमा विप्रेषण पठाउँदा KYC का लागि आवश्यक हुने कागजातहरूमा नेपाली नागरिकताको प्रमाणपत्र, राहदानी, काम गर्ने स्थानमा प्रदान गरिएको परिचयपत्र, भारतीय रासन कार्ड, आधार कार्ड वा अन्य कुनै पनि परिचय खुल्ने कागजातलाई मान्यता दिनुपर्ने व्यवस्था गर्न नेपाल राष्ट्र बैकका तर्फबाट भारतीय रिजर्व बैकसँग पहल गरी नेपालीले भारतीय बैक तथा वित्तीय संस्थामा खाता खोल्न, सञ्चालन गर्न, कारोबार गर्न र विप्रेषण पठाउन सहजीकरण गर्नुपर्ने देखिएको ।

निष्कर्ष

विप्रेषण नेपालको विदेशी मुद्रा सञ्चितिको महत्त्वपूर्ण माध्यम, बाह्य क्षेत्र स्थायित्वमा योगदान गरिरहेको तथा सर्वसाधारण नेपालीको जीवनयापन, गरिबी निवारण र अर्थतन्त्रको सञ्चालनका लागि प्रत्यक्ष

तथा अप्रत्यक्ष रूपमा सहयोग गरिरहेको आर्थिक सूचक भएको हुनाले यसको वृद्धि, विस्तार र समुचित प्रयोगमा सबै पक्षबाट इमानदारीपूर्वक पहल हुनु सधैं जरुरी रहेको हुन्छ । अनौपचारिक व्यापार तथा आर्थिक क्रियाकलाप र व्यापारसँग सम्बन्धित सम्पत्ति शुद्धीकरणलाई नियन्त्रण गर्न तथा विदेशी विनिमय अपचलनलाई नियन्त्रण गर्न विदेशी विनिमय नियमित गर्ने ऐन, २०१९ को उद्देश्य हासिल गर्न पनि विप्रेषण रकमको विदेशमा हुने दुरुपयोगलाई रोक्ने सधैंभरिको प्रयास भइरहनु अत्यन्तै जरुरी रहेको छ ।

भारतजस्तो नजिकैको र खुला सिमाना भएको एवम् विप्रेषण आप्रवाहमा नेपालका निमित्त अत्यन्तै सम्भावना रहेको मुलुकबाट समेत विप्रेषण आप्रवाहमा अभ्यैसम्म पनि समस्या रहनु निश्चय पनि नेपालका लागि सुखद् होइन । यसैले, नेपालले भारतबाट प्राप्त हुने विप्रेषण पूर्ण रूपमा बैकिङ माध्यमबाट प्राप्त गर्न सरकारी स्तरमा र केन्द्रीय बैक दुवै स्तरमा तीव्र पहल हुनु अति जरुरी छ । नेपालबाट भारततर्फ जाने विप्रेषणमा पनि केही समस्या छन् भने सो पनि समाधान गर्न नेपाल सरकारात्मक भई भारत जस्तो असिमित आर्थिक क्रियाकलाप भएको र अत्यन्तै ठुलो सङ्ख्यामा नेपाली रोजगारी गरिरहेको मुलुकबाट औपचारिक माध्यमबाट विप्रेषण भित्र्याउन नेपालले सार्थक पहल गरी समस्या समाधान गर्न ढिला गर्नु हुँदैन ।

भारतबाट हुने विप्रेषण आप्रवाहको कमीलाई सुधार गर्न, आयातको निरन्तर वृद्धिलाई कम गर्न, पर्यटन क्षेत्रबाट आमदानी हुने विदेशी मुद्राको आमदानीमा वृद्धि गरी विदेशी विनिमयको सञ्चितिमा थप वृद्धि गर्नका लागि अभै विभिन्न उपायहरूको अवलम्बन गर्नुपर्ने देखिएको छ । नेपालको अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारमा भारतसँगको हिस्सा कारिब दुई तिहाइ रहेकाले भारतसँगको व्यापार घाटा कम गर्न, रोजगारीका लागि भारत जाने नेपालीहरूको सङ्ख्याको अनुपातमा विप्रेषण आप्रवाहसमेत वृद्धि गर्न नेपाल सरकार र नेपाल राष्ट्र बैकले भारतीय रिजर्व बैकसँग थप सहकार्य गरी समस्याको समाधान गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

१. भारतीय रिजर्व बैकका विभिन्न प्रकाशनहरू तथा बैकको वेबसाइटबाट प्राप्त जानकारी ।
२. नेपाल सरकारका विभिन्न मन्त्रालय र विभागका प्रकाशन एवम् वेबसाइटबाट प्राप्त जानकारी ।
३. नेपाल राष्ट्र बैकका विभिन्न अध्ययन, प्रकाशन र सर्वेक्षण एवम् वेबसाइटबाट प्राप्त जानकारी ।
४. विश्व बैक, अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोषका विभिन्न प्रकाशन, तथ्याङ्क एवम् वेबसाइटबाट प्राप्त जानकारी ।
५. राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय समसामयिक जानकारी तथा छलफल र अन्तर्क्रियाबाट प्राप्त सूचना ।

***

सरकारी बैंकहरूले आफ्नो अस्तित्वको औचित्य साबित गर्नुपर्छ

नरबहादुर थापा*

विषय प्रवेश

२०८० कार्तिक महिनाको तथ्याङ्कअनुसार राष्ट्रिय वाणिज्य बैंकको निक्षेपमा बजार हिस्सा ५.४ प्रतिशत मात्र रहेको देखिन्छ । हाल सञ्चालनमा रहेका २० वटा वाणिज्य बैंकहरूमध्ये राष्ट्रिय वाणिज्य बैंकको निक्षेप परिचालनमा छैटौँ स्थान छ । राष्ट्रिय वाणिज्य बैंकको बजार हिस्सामा एक नम्बरको ताज २०७८ असार आइपुदासम्म खोसिसकेको थियो । विगत चार वर्ष यता राष्ट्रिय वाणिज्य बैंकको बजार हिस्सा निरन्तर घट्दै गई २०८० कार्तिकसम्म आइपुदा छैटौँ स्थानमा आइपुगु र राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक (५.४ प्रतिशत), नेपाल बैंक लि. (४.२ प्रतिशत) र कृषि विकास बैंक (३.५ प्रतिशत) गरी तीन वटा सरकारी बैंकहरूको बजार हिस्सा १३.१ प्रतिशतमा भर्नुले यिनीहरूको औचित्य माथि प्रश्न उठाइएको छ । बजार हिस्साका हिसाबले नेपाल बैंक लि. को स्थान दसौँ र कृषि विकास बैंकको १४ औँ रहेको छ ।

प्रस्तुत पृष्ठभूमिमा यस आलेखमा सरकारी बैंकहरूको औचित्यको पक्ष-विपक्ष र उनीहरूको सान्दर्भिकता कायम राखिराख्न अवलम्बन गर्नुपर्ने उपायहरूको विश्लेषण गरिएको छ ।

औचित्यको पक्ष र विपक्ष

नेपालमा आधुनिक बैंकिङ इतिहास नेपाल बैंक लि.बाट सुरु भएको हो । १९९४ कार्तिक ३० गते नेपाल सरकारको पहलमा नेपाल सरकार र निजी क्षेत्रको संयुक्त लगानीमा नेपाल बैंक लि. सञ्चालनमा आएको हो । त्यतिबेला नै हाल चर्चित सार्वजनिक-निजी साझेदारी (Public Private Partnership - PPP) मोडल नेपालले अवलम्बन गरेको थियो । नेपाल बैंक लि.ले २०१३ सालमा नेपाल राष्ट्र बैंक स्थापना हुँदासम्म आमनागरिक, उद्यमी-व्यवसायी र नेपाल सरकारलाई बैंकिङ सेवा प्रदान गर्दै मुलुकमा वित्तीय सेवा विस्तारमा महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको थियो । एउटा मात्र वाणिज्य बैंकले मुलुकको वित्तीय तथा आर्थिक विकासमा गति बढाउन नसक्ने महसुस गरेर २०२२ सालमा पूर्ण सरकारी स्वामित्वमा राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक र कृषि क्षेत्रमा कर्जा विस्तार गर्ने हेतु २०२४ सालमा कृषि विकास बैंक स्थापना गरिएको थियो । औद्योगिक विकास निगम, जुन हाल राष्ट्रिय वाणिज्य बैंकमा गाभिएको छ, २०१६ सालमा स्थापना गरिएको थियो ।

प्रत्येक जिल्ला (तत्कालीन ७५ जिल्ला) मा बैंकिङ सेवा विस्तार गर्ने लक्ष्य राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक र नेपाल बैंक लि.को शाखा विस्तारबाट २०३४ मा पूरा भएको थियो ।

निजी क्षेत्रका बैंकहरू नभएको त्यस समयमा कृषि वित्तका लागि कृषि विकास बैंक, औद्योगिक वित्तका लागि नेपाल औद्योगिक विकास निगम र आमजनता एवम् उद्यमी-व्यवसायका लागि राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक तथा नेपाल बैंक लि. मात्र हुँदा सरकारी बैंकहरूको औचित्य

थियो । २०४० को दशकमा बैंकिङ क्षेत्र विदेशी लगानीका लागि खुला गर्ने, नेपालमा बैंकिङ क्षेत्रको आधुनिकीकरण गर्ने उद्देश्य राखी विदेशी संयुक्त लगानीमा स्थापना गरिएको नबिल बैंक ग्रिन्डलेज बैंक (हाल नेपाल स्टान्डर्ड चार्टर्ड बैंक) र नेपाल इन्डोस्वेज (हाल नेपाल इन्भेस्टमेन्ट मेगा) बैंकसम्म सरकारी बैंकहरूको महत्वपूर्ण भूमिका रहँदै आएको थियो । २०५० को दशकमा थुप्रै बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू निजी क्षेत्रमा आए । २०६० को दशकमा निजी क्षेत्रका बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू स्थापना हुने कार्यले तीव्रता पाइसकेपछि सरकारी बैंकहरूको बजार हिस्सा क्रमशः घट्दै जाँदा सरकारी बैंकहरूको औचित्यमाथि प्रश्न उठ्न थालेको छ ।

२०७० को दशक नेपालमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको मर्जरको दशकका रूपमा रह्यो । २०७० को मध्यपश्चात् मेगा मर्जर (वाणिज्य बैंकहरू एक आपसमा गाभिने तथा प्राप्ति गर्ने) नीतिले प्रश्रय पाइसकेपछि सरकारी बैंकहरूको बजार हिस्सा उल्लेख्य रूपमा घट्न थाल्यो । लामो समयसम्म बजार हिस्साका रूपमा पहिलो स्थानमा रहेको राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक छैटौँ स्थानमा भर्ने अवस्था आएपछि सरकारी बैंकहरूको औचित्यको विषयले चर्चा पाउन थालेको छ ।

सरकारी बैंकहरूलाई रणनीतिक हिसाबले अगाडि नबढाउने र अरू निजी क्षेत्रका बैंक जस्तै सञ्चालन गर्ने हो भने सरकारी बैंकहरूको औचित्य देखिँदैन । बजार हिस्सा हाल १३ प्रतिशत मात्र रहेको र यो हिस्सा क्रमशः घट्दो क्रममा रहेकाले सरकारी बैंकहरू नरहँदा पनि आमनागरिकका लागि बैंकिङ सेवामा ठुलो असर पर्ने देखिँदै छ ।

राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक र नेपाल बैंक लि. को आधार ब्याजदर (Base Rate) तुलानात्मक हिसाबले अरू निजी क्षेत्रका बैंकहरूको भन्दा न्यून रहने गरेको छ । तर त्यसको लाभ आम बैंक ऋणी एवम् साना तथा मझौला उद्यमी-व्यवसायीले नपाएको र ठुला ऋणीहरू मात्र लाभान्वित भएको गुनासो सुनिँदै आएको छ । मुलुकमा उद्यमशीलताको विकासमा भूमिका नरहने हो भने सरकारी बैंकहरू किन चाहिए भन्ने प्रश्न उठ्न थालेको छ ।

निजी क्षेत्रका बैंकहरूको बोर्ड र व्यवस्थापन चुस्त तथा गतिशील रहने तर सरकारी बैंकहरूको बोर्ड पुरातनवादी हुने तथा व्यवस्थापन ब्युरोक्रेटिक र समयअनुसार निर्णायक नहुने हो भने विगतको जस्तो समस्या सरकारी बैंकहरूमा आउने जोखिम रहन्छ । विगत ४-५ वर्षलाई हेरे पुग्छ । सरकारी बैंकहरूको व्यवस्थापन नेतृत्व प्रतिस्पर्धाका माध्यमबाट क्लिन इमेज (Clean Image) को चयन हुँदा पनि सरकारी बैंकहरू गतिशील हुन सकेनन् । यी बैंकहरू स्टग्नेन्ट (Stagnant) मात्र होइन, निजी क्षेत्रका बैंकहरूको तुलानामा बिजनेस ग्रोथमा पछाडि परे । आगामी दिनमा यो प्रवृत्ति कायम रह्यो भने उनीहरूको औचित्य साबित गर्न कठिन हुने देखिन्छ ।

* पूर्व कार्यकारी निर्देशक, नेपाल राष्ट्र बैंक ।

कतिपय निजी क्षेत्रका बैंकहरू मेगा मर्जरका कारण भीमकाय र सरकारी बैंकहरूको आकारलाई उछिन्न सफल भएका छन् । रणनीतिक ढङ्गले अगाडि बढेको भए प्रतिस्पर्धी चाल चालेको तथा चाल्न दिएको भए सरकारी बैंकहरू आज निजी क्षेत्रका बैंकहरूका अगाडि निरिह देखिंदैन थिए । निजी क्षेत्रका बैंकहरूको बाक्लो उपस्थिति रहेको विद्यमान स्थितिमा सरकारी बैंकहरूले ब्याजदरलाई आवश्यकताअनुसार नचलाउने र बजार विस्तारमा रणनीतिक भूमिका नखेल्ने हो भने सरकारी बैंकहरूको भविष्य देखिंदैन । तालुक मन्त्रालय र मन्त्रीबाट बारम्बार हस्तक्षेप हुँदै जाने हो भने सरकारी बैंकहरूले बजार विस्तार पनि गर्न सक्दैनन् र गतिशील पनि बन्न सक्दैनन् । सरकारी बैंकहरूको उच्च व्यवस्थापनले पनि व्यावसायिक ढङ्गले रणनीतिक नेतृत्व दिन सक्दैन । सरकारी बैंकहरूको व्यावसायिक आकार खुम्चिँदै जानुमा मन्त्रालयबाट हुने निरन्तर हस्तक्षेप पनि प्रमुख कारण रहेको देखिन्छ । तर रणनीतिक ढङ्गले अगाडि बढे सरकारी बैंकहरूको औचित्य अभै र भविष्यमा समेत रहने छ । २०६० को दशकमा वैदेशिक व्यवस्थापनमा रहेपछि राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक र नेपाल बैंक लि. क्रमशः व्यावसायिक ढङ्गले चल्दै आएका छन् । कतिपय निजी क्षेत्रका बैंकहरू व्यावसायिक ढङ्गले नचल्दा खालि नाफामा केन्द्रित हुँदा बेलाबखत तरलता र ब्याजदरमा ठुलो उतारचढाव आउने गरेको छ । यस्तो समयमा सीमित रूपमा भए पनि सरकारी बैंकहरूले वित्तीय स्थायित्व हुने गरी भूमिका खेल्ने गरेका छन् । निजी क्षेत्रका बैंकहरू नाफाका लागि अत्यधिक जोखिम मोल्ने प्रवृत्तिका रहेको सन्दर्भमा वित्तीय क्षेत्रको स्थायित्व खतरामा पर्न नदिन सरकारी बैंकहरूको सन्तुलनकारी भूमिका भविष्यमा पनि अनवरत रहने देखिन्छ ।

नेपाल सरकार र नेपाल राष्ट्र बैंकका उद्यमशीलता तथा समावेशी विकासका कार्यक्रमहरू सरकारी बैंकहरूले इमानदारीपूर्वक कार्यान्वयन गर्दै आएका छन् । निजी क्षेत्रका बैंकहरूलाई पनि ढिलो चाँडो त्यस्ता कार्यक्रम लागू गर्न उत्प्रेरित गर्ने कार्य भविष्यमा पनि हुने भएकाले समावेशी विकासका लागि सरकारी बैंकहरूको औचित्य रहने देखिन्छ । सरकारी बैंकहरूमा कर्मचारी भर्ना तथा तिनीहरूको पदोन्नति लोकसेवाले गर्ने व्यवस्था भएबाट रोजगारीका लागि आमनागरिकको पहुँच पुगेको देखिन्छ । तर निजी क्षेत्रका बैंकहरूमा कर्मचारी भर्ना स्वेच्छाचारी ढङ्गले हुने भएकाले तिनीहरूमा आमनागरिकको रोजगारीमा पहुँच हुँदैन । तालिम दिने र वृत्ति विकास गर्ने मामिलामा निजी क्षेत्रका बैंकहरू उदाशील हुने तर सरकारी बैंकहरूमा सो कार्यका लागि संस्थागत व्यवस्था हुने भएकाले बैंकिङ क्षेत्रमा व्यावसायिक कर्मचारी उत्पादन र टिकाउनेमा सरकारी बैंकहरूको औचित्य अभै रहने देखिन्छ ।

निजी क्षेत्रका बैंकहरूमा जस्तो सरकारी बैंकहरूमा कर्मचारीको शोषण हुन पाउँदैन । निजी क्षेत्रका बैंकहरूमा तोकिएको कार्यालय समय अगाडि र पछाडि आमकर्मचारीले कार्यालयमा आउनुपर्ने र बस्नुपर्ने बाध्यता छ । कतिपय निजी क्षेत्रका बैंकहरूमा काम नहुँदा पनि कर्मचारीलाई बेलुका ढिलासम्म बस्न बाध्य पार्ने प्रवृत्ति देखिन्छ । यसरी कार्यालय समय अगाडि र पछाडि कार्यालयमा बस्दा ओभर टाइमको पारिश्रमिक दिने व्यवस्था पनि निजी क्षेत्रका बैंकहरूमा छैन । कर्मचारीको यस प्रकार शोषण निरन्तर भइरहेको र नियमनकारी निकाय नेपाल राष्ट्र बैंक पनि मौन बसिदिँदा बैंकको जागिरप्रति युवाहरूको आकर्षण घटेको देखिन्छ । यसै कारण युवाहरूले बैंकको जागिर छोड्दै विदेश पलायन हुने प्रवृत्ति पछिल्लो समय बढेको छ । अर्कोतर्फ कतिपय

निजी क्षेत्रका बैंकहरूमा जस्तो उच्च व्यवस्थापन र तल्लो तहका कर्मचारीहरूको तलबीबचको खाडल सरकारी बैंकहरूमा देखिँदैन । तल्लो तहका कर्मचारीका हकमा सरकारी बैंकहरूमा जीवन निर्वाह गर्न सहज देखिन्छ । यी सुधारका विषयमा सरकारी बैंकहरूले निजी क्षेत्रका बैंकहरूलाई भविष्यमा प्रेरणा दिने विश्वास गर्न सकिन्छ ।

सान्दर्भिकता कायम गर्न अवलम्बन गर्नुपर्ने उपायहरू

माथि विश्लेषण गरिएभन्ने सरकारी बैंकहरूको अस्तित्व रक्षा गर्न चुनौतीपूर्ण रहे तापनी निम्न उपायहरू अवलम्बन गरेमा औचित्य साबित गर्न सकिन्छ ।

- (क) सबैभन्दा पहिले औचित्य साबित गर्न सरकारी बैंकहरूको उपस्थिति आकारको हिसाबले सम्मानजनक बनाउने नीतिगत प्रयास गरिनुपर्छ । बजारलाई नेतृत्व दिने हैसियतमा रहे मात्र सरकारी बैंकहरूको औचित्य साबित गर्न सकिन्छ । यसका लागि सरकारी बैंकहरूलाई व्यावसायिक ढङ्गले चल्न दिनुपर्छ । बजारको आवश्यकताअनुसार सरकारी बैंकहरू वित्तीय उपकरण प्रयोग गर्न स्वतन्त्र हुनुपर्छ । विभिन्न वहानामा नबुझेर तालुक मन्त्रालयले सरकारी बैंकहरूमा हस्तक्षेप गर्नु हुँदैन ।
- (ख) सरकारी बैंकहरूको व्यवस्थापन नेतृत्व चयन मेरिटका आधारमा हुनुपर्छ । युवाहरूको देश हो नेपाल । मुलुकमा ठुलो पुस्तान्तरण भइरहेको छ । युवाहरूमा काम तथा शिक्षाका लागि विदेश जाने प्रवृत्ति बढेको छ । सरकारी बैंकहरूको नेतृत्व युवासँग जोडिने खालको हुनुपर्छ । उद्यमशीलता विकासमा लागि पर्ने नेतृत्वको चयन हुँदा युवाहरू यी बैंकहरूमा जोडिन सक्छन् । यसबाट सरकारी बैंकहरूको आकार पनि बढ्ने र युवा पुस्ताका लागि सान्दर्भिकता पनि रहने हुन्छ ।
- (ग) सरकारी बैंकहरूले आफ्नो विशिष्टखाले ब्रान्ड स्थापित गर्न सक्नुपर्छ । मुलुकमा मिटरब्याज पीडितको समस्या छ । केही बचत तथा ऋण सहकारी संस्था एकपछि अर्को समस्यामा पर्दै आएका छन् । वित्तीय समावेशिताको मुद्दा ओभरलमा परेको छ । जलवायु परिवर्तनले नेपालमा ठुलो असर गरिरहेको छ । कृषि, पर्यटन, जलविद्युत् र सूचना प्रविधि नेपालका भविष्य भएका क्षेत्रहरूमा अपेक्षित लगानी हुन सकेको छैन । सरकारी बैंकहरूले यी मुद्दाहरूलाई सम्बोधन गर्ने गरी आफ्नो विशिष्टता तथा ब्राण्ड स्थापित गर्ने हो भने औचित्य साबित गर्न सकिन्छ ।
- (घ) सरकारी बैंकहरूले आफ्नो विशिष्ट खाले कर्पोरेट कल्चर स्थापित गरेर आफ्नो औचित्य तथा सान्दर्भिकता कायम गर्नुपर्छ । सरकारी बैंकहरूमा थट (Thought) नेतृत्व आउन सके विशिष्ट खालको कल्चर स्थापित हुन सक्छ ।
- (ङ) नेपालका बैंकहरूले साइबर सुरक्षाको चुनौती सामना गर्दै आएका छन् । आधुनिक बैंकिङ प्रविधिका रूपमा चौथो र पाँचौ पुस्ताको औद्योगिक अवधारणालाई आत्मसात् गर्न सके सरकारी बैंकहरूले बैंकिङ क्षेत्रमा नेतृत्वदायी भूमिका खेल्न सक्छन् । यसैबाट उनीहरूको सान्दर्भिकता स्थापित हुन सक्छ ।
- (च) सरकारी बैंकहरूले स्थानीय बैंकहरूभन्दा विदेशी बैंकहरूसँग रणनीतिक साभेदारीमा जाने नीति लिनुपर्छ । नेपालको आवश्यकता विदेशी पुँजी, प्रविधि र आधुनिक व्यवस्थापन हुन् । विदेशी बैंकहरूसँग रणनीतिक साभेदारीमा जाँदा नेपाली अर्थतन्त्रको आधुनिकीकरणमा सरकारी बैंकहरूको औचित्य तथा सान्दर्भिकता स्थापित गर्ने आधार मिल्छ ।

मौद्रिक नीति : खुकुलो वा कसिलोको आवश्यकता

रामेश्वरी पन्त*

१. विषय प्रवेश

विश्वका अधिकांश देशहरूमा मौद्रिक नीति निर्माण गर्ने र त्यसको कार्यान्वयन गर्ने अधिकार त्यस देशको केन्द्रीय बैंक वा मौद्रिक अधिकारीलाई दिइएको हुन्छ। नेपालमा पनि मूल्यांश्ररता कायम गर्ने, आवश्यक मौद्रिक नीति तर्जुमा गर्ने र सो नीति कार्यान्वयन गर्ने, गराउने अधिकार केन्द्रीय बैंकका हैसियतले नेपाल राष्ट्र बैंकलाई दिइएको छ।

२. मौद्रिक नीति

मुद्राको माग र आपूर्तिमा सन्तुलन कायम गरी आन्तरिक र बाह्य क्षेत्रको स्थिरताका साथै वित्तीय स्थायित्व कायम गर्ने उद्देश्यले केन्द्रीय बैंकले घोषणा गर्ने नीतिलाई मौद्रिक नीति भनिन्छ। अर्थतन्त्रको दिगो विकासका लागि मूल्य र शोधनान्तर स्थिरता तथा समग्र वित्तीय क्षेत्रको स्थायित्व कायम गर्नका लागि केन्द्रीय बैंकको स्थापना गर्नुपरेको तथ्य नेपाल राष्ट्र बैंक ऐन, २०५८ को प्रस्तावनामा उल्लेख गरिएको छ। मुद्राको माग अर्थव्यवस्थाको समष्टिगत क्षेत्र अर्थात् घरायसी क्षेत्र, व्यावसायिक क्षेत्र, सरकारी क्षेत्रका साथै बाहिरी विश्वबाट समेत गरिन्छ। घरायसी क्षेत्रले दैनिक जीवन निर्वाह गर्नका लागि आवश्यक पर्ने वस्तु र सेवा खरिद गर्न (खर्च), भैपरी आउने समस्याको समाधान गर्न (बचत) र लगानी गर्न वा सङ्ग्राहिका माध्यमबाट नाफा गर्ने प्रयोजनका लागि (लगानी) मुद्राको माग गर्दछन्। व्यावसायिक क्षेत्रले व्यवसाय सञ्चालन गर्ने प्रयोजनका लागि आवश्यक पर्ने वस्तु र सेवा खरिद गर्न, सरकारी क्षेत्रले साधारण र विकास खर्चका लागि आवश्यक पर्ने वस्तु र सेवा खरिद गर्न र सामाजिक उद्देश्य प्राप्त गर्न मुद्राको माग गर्दछन्। बाहिरी विश्वले भने आयात र निर्यात प्रयोजनका लागि, विदेशी ऋण भुक्तानी गर्नका लागि र सञ्चित मुद्राका रूपमा राख्न समेत स्वदेशी मुद्राको माग गर्दछन्। विश्वका धेरै देशहरूले स्वदेशी मुद्रा प्रयोग गरेर वस्तु र सेवा आयात गर्न सक्दैनन्। त्यसैले अन्तर्राष्ट्रिय मान्यता पाएका देशहरूको मुद्रालाई सञ्चित गरेर राख्नुपर्दछ। धेरै वर्ष अगाडिदेखि नै सरकारी र व्यावसायिक क्षेत्रका अलावा सर्वसाधारणहरूबाट पनि शिक्षा, भ्रमण र औषधोपचारका लागि समेत ठुलो परिमाणमा विदेशी मुद्राको माग भइरहेको र यो अनुपात प्रत्येक वर्ष बढ्दै गइरहेको छ। अन्तर्राष्ट्रिय मुद्राकोषका अनुसार सञ्चितका रूपमा अमेरिकन डलर, युरो, पौन्ड स्टर्लिंग, जापानिज येन, अस्ट्रेलियन डलर, क्यानाडियन डलर, स्विस फ्रैंक, चाइनिज रेन्मिनीमा राख्ने गरिए तापनि विश्वका धेरै देशहरूले सन् २०२३ को त्रेमो त्रैमाससम्म करिब ५९ प्रतिशत अमेरिकी डलरमा विदेशी विनिमय सञ्चित राखेका छन्। अर्थव्यवस्थामा कुनै वर्ष कति मुद्राको माग हुन्छ अर्थात् कति खर्च हुन्छ भन्ने तथ्याङ्क सरकारी बजेट अर्थात् वित्त नीतिले अनुमान गर्दछ। बजेटले प्रक्षेपण गरेको आर्थिक वृद्धिदर र सीमित गर्न खोजेको मुद्रास्फीतिको दरले मुद्राको माग कति

हुन्छ भन्ने अनुमान गरिन्छ। यसैलाई मध्येनजर गरेर केन्द्रीय बैंकले मुद्राको आपूर्ति गर्दछ अर्थात् मुद्रा प्रदाय निर्धारण गर्दछ। जस्तो आ.व. २०८०/८१ को नेपाल सरकारको सङ्घीय बजेटले ६ प्रतिशतको आर्थिक वृद्धि हासिल गर्ने र मुद्रास्फीति ६.५ प्रतिशतभित्र रहने अनुमान गरेको छ र यस बजेटले लिएको उद्देश्य प्राप्त गर्न सघाउ पुग्ने गरी नेपाल राष्ट्र बैंकले मौद्रिक नीति तय गर्ने छ भनेर बजेट वक्तव्यमा उल्लेख गरिएको छ। यसैअनुसार यसै वर्षको मौद्रिक नीतिले विस्तृत मुद्रा प्रदाय १२.५ प्रतिशत रहने प्रक्षेपण गरेको छ। मुद्राको वितरण भने केन्द्रीय बैंक लगायत बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूबाट गरिन्छ। यसैले वित्त नीति र मौद्रिक नीतिबिच समन्वय हुनुपर्दछ भन्ने गरिन्छ।

आन्तरिक स्थायित्व भन्नाले मुद्रास्फीतिमा वृद्धि र मुद्रा सङ्कुचनको अवस्था देखा नपरी सहज रूपमा अर्थव्यवस्था सञ्चालन भएको अवस्थालाई बुझाउँछ र यसले अर्थव्यवस्थाको दिगो विकासमा मद्दत गर्दछ। किनकि यी दुवैको असर अर्थव्यवस्थामा अत्यन्त नराम्रो किसिमले पर्दछ। उच्च मुद्रास्फीतिको अवस्थामा वस्तु र सेवाको मूल्यमा अत्यधिक वृद्धि हुने हुनाले त्यही गुणस्तर र परिमाणमा वस्तु र सेवा खरिद गर्नुपरेमा पनि बढी मुद्रा खर्च गर्नुपर्ने हुनाले मुद्राको क्रयशक्ति घट्छ। विशेष गरी अविकसित देशहरूको उपभोक्ता मूल्य सूचकाङ्कमा अत्यावश्यक वस्तुहरूको भार बढी हुने हुनाले उच्च मुद्रास्फीतिले न्यून आय भएका सर्वसाधारणलाई बढी नकारात्मक प्रभाव पार्दछ। मुद्रा सङ्कुचनको अवस्थामा वस्तु र सेवाको मूल्य घट्ने भए तापनि लामो समयसम्म यो प्रक्रिया रही रहेमा उत्पादन बढाउन प्रोत्साहन नहुने हुनाले उत्पादन घट्छ र फलस्वरूप बेरोजगारी बढ्ने हुनाले देशमा मन्दी देखा पर्दछ। यस्तो अस्थिरताले गर्दा स्वदेशी मुद्राको विदेशी मुद्रासँगको विनिमयदरमा पनि उतारचढाव हुन्छ र स्वदेशी मुद्राको विदेशी मुद्रासँगको विनिमयदरमा अवमूल्यन हुन्छ। विकसित देशहरूमा आर्थिक विकासले गति लिइसकेको हुनाले मौद्रिक नीतिको एक मात्र उद्देश्य मूल्यमा स्थायित्व कायम राख्ने हुन्छ। बाह्य स्थायित्व भन्नाले शोधनान्तर स्थिरता अर्थात् देशको शोधनान्तर स्थिति बचतमा हुनु भन्ने बुझिन्छ। साधारणतः चालुखाता घाटामा भएमा बाह्य क्षेत्र अस्थायित्व भएको भन्ने बुझिन्छ। तैपनि शोधनान्तर स्थिति बचतमा भएमा बाह्य क्षेत्रको दायित्व भुक्तान गर्न देश सक्षम छ भन्ने देखाउँछ।

वित्तीय स्थायित्वलाई संयुक्त राज्य अमेरिकाको केन्द्रीय बैंक फेडरल रिजर्वले प्रकाशित गरेको Financial Stability Report, October 2023 ले परिभाषित गरेअनुसार घरायसी क्षेत्र, समुदाय र व्यावसायिक क्षेत्रलाई लगानी गर्न र विस्तार गर्न वित्तीय सहयोग प्रदान गरिरहेका बैंकहरू लगायत अन्य लगानीकर्ताका साथै वित्तीय बजारले कुनै विपरीत अवस्था परेमा पनि अर्थात् धक्का (Shock) परेको अवस्थामा पनि यस्ता

* पूर्व कार्यकारी निर्देशक, नेपाल राष्ट्र बैंक।

सेवाहरू प्रवाह गरिरहन सक्तछन् र यसले वित्तीय प्रणालीमा कुनै पनि किसिमको विचलन ल्याउँदैन भने त्यस्तो वित्तीय प्रणालीमा स्थायित्व भएको मान्न सकिन्छ^१। अर्थात् वित्तीय स्थायित्वले असल तथा खराब समय जस्तोसुकै अवस्थामा पनि नियमित रूपमा काम गर्न सक्ने वित्तीय प्रणालीको संस्थापना गर्दछ। किनकि वित्तीय स्थायित्व नभएमा एउटा सानो आर्थिक धक्काले पनि आर्थिक गतिविधिमा अनुमान गरेको भन्दा बढी नकारात्मक असर पर्ने हुनाले बेरोजगारी बढ्छ। सामान्य रूपमा भन्नुपर्दा अर्थतन्त्रमा वित्तीय मध्यस्थताको कार्य गर्ने संस्थाहरू (बैंकहरू, वित्तीय संस्थाहरू र गैरबैंक वित्तीय संस्थाहरू) कुनै पनि प्रकारका धक्काबाट सुरक्षित रही निरन्तर रूपमा वित्तीय मध्यस्थताको कार्य गर्न सक्षम हुनुलाई वित्तीय स्थायित्व भनिन्छ। यस्ता धक्काहरूमा कर्जा नउठ्ने जोखिम, एकै पटक वा एकै दिन धेरै निक्षेप बाहिरिने जोखिम, ब्याजदरमा उतारचढाव र विदेशी विनिमयदरमा उतारचढावबाट देखा पर्ने जोखिमबाट पर्ने धक्कालाई लिन सकिन्छ। वास्तविक क्षेत्रका हरेक कारोबारहरू वित्तीय प्रणालीबाट नै सम्भव हुने हुनाले आर्थिक विकास र आर्थिक वृद्धिका लागि वित्तीय स्थायित्व हुनु अत्यन्त जरूरी हुन्छ। वित्तीय प्रणालीमा स्थायित्व नभएमा समग्र बैंकिङ तथा वित्तीय प्रणालीप्रति सर्वसाधारणको विश्वास घट्छ र यसको परिणामस्वरूप आफ्नो बचत गुम्ने डरले सर्वसाधारणहरू वित्तीय मध्यस्थताको कार्य गर्ने संस्थाहरूतर्फ बचत निकाल्न दौडिन थाल्दछन्। अर्थव्यवस्थामा कुनै एक बैंक तथा वित्तीय संस्था सड्कटमा पर्नु त्यति ठुलो समस्या नभए तापनि यसको नकारात्मक असर सम्पूर्ण संस्थातर्फ फैलन सक्ने अवस्था भने अत्यन्त नराम्रो हुन्छ। बैंक तथा वित्तीय संस्थासम्बन्धी ऐन, २०७३ ले पनि प्रस्तावनामा मुलुकको समग्र बैंकिङ तथा वित्तीय प्रणालीप्रति सर्वसाधारणको विश्वासनीयता अभिवृद्धि गर्न, निक्षेपकर्ताको हकहितको संरक्षण र सम्बर्द्धन गर्न, बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूबिच स्वस्थ प्रतिस्पर्धाद्वारा गुणस्तरीय तथा भरपर्दो बैंकिङ तथा वित्तीय सेवा उपलब्ध गराई राष्ट्रिय अर्थतन्त्रलाई सबल एवम् सुदृढ बनाउन तथा वित्तीय स्थायित्व कायम गर्नका लागि यो ऐन बनाउनुपरेको उल्लेख गरेको छ। यसरी सरकारी बजेट, आन्तरिक र बाह्य क्षेत्रको स्थिरताका साथै वित्तीय स्थायित्व कायम राख्नका लागि केन्द्रीय बैंकले आवश्यकताअनुसार खुकुलो वा कसिलो मौद्रिक नीति अवलम्बन गर्दछ।

३. खुकुलो मौद्रिक नीति

खुकुलो मौद्रिक नीति, जसलाई विस्तारकारी मौद्रिक नीति पनि भनिन्छ, सरकारी बजेट विस्तारकारी भएको अवस्थामा र अर्थव्यवस्थालाई गतिशील बनाउनका लागि केन्द्रीय बैंकले अवलम्बन गर्दछ। यस्तो अवस्थामा केन्द्रीय बैंकले अर्थव्यवस्थामा मौद्रिक विस्तार बढाउनका लागि ब्याजदर घटाउँदछ। यसका लागि बैंकदर लगायत बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले केन्द्रीय बैंकमा अनिवार्य मौज्जातका रूपमा राख्नुपर्ने रकमको प्रतिशत घटाउँछ र खुलाबजार कारोबारमार्फत सरकारी ऋणपत्रहरू खरिद गरी अर्थव्यवस्थामा मद्रा प्रदाय बढाउने कोसिस गर्दछ। ब्याजदर घट्टा लगानी गर्न प्रोत्साहन हुने, रोजगारी बढ्ने र सर्वसाधारणले पनि बढी खर्च गर्ने हुनाले आर्थिक वृद्धिदर बढ्छ। जस्तो सन् २०१९ को अन्त्यतिर कोभिड-१९ (वि.सं. २०७६ को तेस्रो त्रैमास) विश्वभर नै महामारीका रूपमा देखा परेको थियो र एक व्यक्तिबाट अर्को व्यक्तिलाई हुने सङ्क्रमण रोकनका लागि विश्वभर नै यातायात सेवा बन्द गरिएको थियो, जसले गर्दा वस्तु र सेवाको विश्वव्यापी आवागमन नै

बन्द भएको थियो।

यसै सन्दर्भमा अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोषले आफ्नो वार्षिक प्रतिवेदन, २०२० मा कोभिड-१९ लाई दोस्रो विश्वयुद्धपछिको सबैभन्दा ठुलो विश्वव्यापी चुनौती र सन् १९३० को महामन्दीपछिको सबैभन्दा ठुलो आर्थिक सड्कटका रूपमा लिएको छ। यसलाई कोषले अहिलेसम्म नभएका सड्कट अर्थात् अहिलेसम्म नभएको वर्ष (A crisis like no other / A year like no other) भनेको छ र कोषले विश्व अर्थव्यवस्थामा नै मन्दी घोषणा गरेको छ। महामारी रोकथाम गर्न अर्थात् थप फैलन नदिई जनजीवनमा थप नोक्सान हुन नदिनका लागि लागि विश्वका अन्य देशहरूले जस्तै नेपालले पनि वि.सं. २०७६ चैत ११ गतेदेखि बन्दाबन्दीका उपायहरू अवलम्बन गरेपछि देशका आर्थिक गतिविधिहरू सड्कुचित हुन थाले। अन्तर्राष्ट्रिय आवागमन मात्र नभई स्वदेशको पनि एक ठाउँबाट अर्को ठाउँमा जान बन्द भयो। दक्ष तथा अदक्ष कामदारहरू काम गर्न बाहिर निस्कन नपाएकाले बेरोजगारी बढ्यो। विशेष गरी होटल तथा रेस्टुरेन्ट, यातायात, खुद्रा तथा थोक व्यापार, उत्पादन क्षेत्र लगायत विविध क्षेत्रमा गम्भीर असर पच्यो र यी क्षेत्रमा काम गर्ने व्यक्तिहरू बेरोजगार हुन पुगे।

नेपाल राष्ट्र बैंकले अर्थव्यवस्थामा कारोबार सहज बनाउनका लागि यस्तो विषम अवस्थामा पनि आफ्ना कार्यालय लगायत बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूलाई पनि पालैपालो गरेरै भए पनि सेवा दिन निर्देशन दियो र यी संस्थाहरूले पनि सेवा प्रदान गरिरहेका थिए। यसै समयमा विद्युतीय भुक्तानी प्रणालीका उपकरणहरूको प्रयोग बढ्न थाल्यो। मानिसहरूले आफ्नो टेलिफोनबाट घरमै बसेरै बैंकिङ सेवाको उपयोग गर्न सिकन थाले र यस अवधिमा सबैभन्दा धेरै विकास विद्युतीय भुक्तानी प्रणालीको भयो। आर्थिक पुनरुत्थानमा सहयोग पुऱ्याउन मौद्रिक सहजीकरण गर्ने उद्देश्यले मौद्रिक नीतिलाई लचिलो बनायो र कर्जाको ब्याजदर कम गर्न अनिवार्य नगद अनुपातका साथै वैधानिक तरलता अनुपातको दरमा कटौती, कर्जा र ब्याज भुक्तानीको भाखा पर सारिदिने, कर्जाको पुनर्तालिनीकरण/पुनर्संरचना र तोकिएको समयमा भुक्तानी गरेमा १० प्रतिशत छुट दिने, पुनर्कर्जा कोषको रकमलाई वृद्धि गर्ने एवम् काउन्टर साइक्लिकर बफर कायम गर्नुपर्ने प्रावधानलाई केही समयका लागि स्थगन आदि केही कदमहरू हुन्।

कोभिड-१९ का कारण उत्पन्न असहज परिस्थितिमा पनि आर्थिक गतिविधि चलायमान रहोस् र समष्टिगत आर्थिक व्यवस्थापन नियन्त्रणबाहिर नजाओस् भन्ने उद्देश्यले बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूबाट प्रवाह हुने कर्जाको निरन्तरताका लागि नियामकीय सहजता र छुट प्रदान गर्ने नीति अवलम्बन गरियो। उद्योग व्यवसायमा आउन सक्ने मन्दी र कर्जा मागमा देखिएको पूर्ण शिथिलतालाई दृष्टिगत गरी कर्जा भुक्तानी अवधिको म्याद थप, कर्जा पुनर्संरचना र पुनर्तालिनीकरण गर्ने व्यवस्थाका साथै कोभिड-१९ का कारण कर्जा भुक्तानी गर्न नसकेमा पनि निश्चित समयसम्मका लागि कर्जा वर्गीकरणलाई यथावत् राख्न सकिने व्यवस्था गरियो। सरकारी क्षेत्रबाट यस सन्दर्भमा कमै प्रयास भएको भए तापनि कोभिड-१९ विरुद्ध निःशुल्क खोप कार्यक्रमलगायत स्वास्थ्य परीक्षण र उपचारमा ठुलो रकम खर्च भएको थियो। यसै गरी गरिब परिवारलाई निःशुल्क खाद्यान्न वितरण, विद्युत् बिलमा छुट र १०० दिनसम्म रोजगार दिने कार्यक्रमहरू लगायत छुट्टै कोषको समेत व्यवस्था गरेको थियो।

1. A financial system is considered stable when banks, other lenders, and financial markets are able to provide households, communities, and businesses with the financing they need to invest, grow, and participate in a well functioning economy—and can do so even when hit by adverse events, or “shocks”

४. कसिलो मौद्रिक नीति

अर्थव्यवस्थामा मुद्रास्फीतिको दर उच्च रहेको अवस्थामा मुद्रास्फीति नियन्त्रण गर्ने उद्देश्यले केन्द्रीय बैंकले कसिलो मौद्रिक नीति अर्थात् सङ्कुचनकारी मौद्रिक नीति अवलम्बन गर्दछ । यसका लागि केन्द्रीय बैंकले नीतिगत दरहरू बढाउँछ र अर्थव्यवस्थामा रहेको बढी तरलतालाई प्रशोचन गर्नका लागि सरकारी ऋणपत्रको ब्याज बढाएर पनि बिक्री गर्दछ । यसको परिणामस्वरूप बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले पनि ब्याजदर बढाउँदछन्, जसले गर्दा ब्याजदर थप बढ्छ । ब्याजदरले बचत र लगानी गर्न निरुत्साहित गर्ने वा प्रोत्साहित गरी समस्त आर्थिक गतिविधिमा प्रभावित पार्ने हुनाले केन्द्रीय बैंकले यसलाई मौद्रिक नीतिको औजारका रूपमा प्रयोग गर्दछ र केन्द्रीय बैंकले लिएको नीतिले ब्याजदर बढ्ने वा घट्ने सङ्केत गर्दछ । उच्च ब्याजदरले बचत गर्न प्रोत्साहित गरे तापनि लगानी गर्न निरुत्साहित गर्ने हुनाले रोजगारी घट्ने र आर्थिक वृद्धिदर घट्ने भए तापनि अर्थव्यवस्थामा स्थायित्व कायम गर्नका लागि र सर्वसाधारणलाई उच्च मूल्यवृद्धिबाट पर्ने नकारात्मक असर हटाउनका लागि कसिलो मौद्रिक नीति अवलम्बन गर्नुपर्दछ ।

यसै सन्दर्भमा सन् २०२२ को सुरुदेखि नै विश्वका अधिकांश केन्द्रीय बैंकहरूले कसिलो मौद्रिक नीति अवलम्बन गरेका छन् र यसलाई अझै जारी राखेका छन् । खास गरी कोभिड-१९ को महामारी विस्तारै कम भई आपूर्ति व्यवस्था सहज हुन थालेको समयमा सन् २०२२ को फेब्रुअरीमा सुरु भएको रसिया-युक्रेन युद्धले गर्दा विश्वव्यापी रूपमा पेट्रोलियम पदार्थलगायत खाद्यान्न, खाने तेल र निर्माणजन्य सामग्रीको मूल्य बढ्न गयो, जसले गर्दा मुद्रास्फीतिको दर अनुमान गरेको भन्दा बढी रह्यो । उच्च मुद्रास्फीति अपेक्षित अङ्कुश लगाउनका लागि विकसित मुलुकहरूले कसिलो मौद्रिक नीतिको अवलम्बन गर्न थाले र यसको प्रभाव वित्तीय बजारमा पर्न नदिन उदीयमान मुलुकहरूले पनि मौद्रिक नीतिलाई कसिलो बनाउन सुरु गरे । खास गरी विश्वभरकै अर्थव्यवस्थामा प्रभाव पार्ने संयुक्त राज्य अमेरिकाको केन्द्रीय बैंक फेडरल रिजभले गरेको फेडरल फन्ड रेटको वृद्धिका कारण अमेरिकी डलरसँग उदीयमान र विकासशील देशका मुद्राहरू अवमूल्यन भएका छन् । यसका साथै अन्य विकसित देशका केन्द्रीय बैंकहरू लगायत नेपालको अर्थव्यवस्थामा सबैभन्दा बढी प्रभाव पार्ने, सबैभन्दा बढी व्यापारिक कारोबार हुने भारतीय रिजर्व बैंकले समेत कसिलो मौद्रिक नीतिलाई निरन्तरता दिएको छ ।

फलस्वरूप विश्वभर नै मुद्रास्फीतिको दर उच्च रहेको छ र मुद्रास्फीतिको लक्ष्य तोक्ने गरेका केन्द्रीय बैंकले तोकेको दरभन्दा ती देशको मुद्रास्फीति उच्च रहेको छ । विकसित एवम् उदीयमान मुलुकहरूका केन्द्रीय बैंकले अवलम्बन गरेको कसिलो मौद्रिक नीतिको कार्यदिशाका कारण मुद्रास्फीति घट्ने क्रममा भने रहेको छ । सन् २०२२ मा विश्वको औसत उपभोक्ता मुद्रास्फीति ८.७ प्रतिशत रहेकोमा सन् २०२३ मा ६.९ प्रतिशत र सन् २०२४ मा ५.८ प्रतिशत एवम् सन् २०२२ मा ३.५ प्रतिशतले विस्तार भएको विश्व अर्थतन्त्र सन् २०२३ मा ३.० प्रतिशत र सन् २०२४ मा २.९ प्रतिशतले वृद्धि हुने अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोषको प्रक्षेपण छ । कोषले सन् २०२३ को जनवरीमा प्रकाशन गरेको World Economic Outlook मा Inflation Peaking amid low Growth' शीर्षक नै राखेको छ । अर्थात् करिब विश्व अर्थव्यवस्थामा गतिरोध देखिने अनुमान गर्न सकिन्छ । सामान्यतः मुद्रास्फीतिको दर उच्च रहेको अवस्थामा मूल्य बढे तापनि आर्थिक वृद्धिदर बढ्ने र रोजगारी बढ्ने हुन्छ । तर यस अवस्थामा भने ठिक उल्टो अवस्था देखा परेको थियो । कोभिड-१९ पछि पुनरुत्थानका क्रममा रहेको नेपाली अर्थतन्त्र पनि प्रतिकूल विश्व अर्थतन्त्रबाट प्रभावित हुन पुग्यो ।

आर्थिक वर्ष २०७६/७७ मा नेपालको आर्थिक वृद्धिदर १.९ प्रतिशतले नकारात्मक नै रह्यो भने २०७९ भदौ महिनामा मुद्रास्फीतिको दर ८.६४ प्रतिशतसम्म पुगेको थियो । हालसम्म पनि उपभोक्ता मुद्रास्फीति

७.७४ प्रतिशत कायम भएको छ र खास गरी खाद्य तथा पेय पदार्थ समूहको मूल्यवृद्धि दर उच्च रहेको छ । एकातर्फ मूल्यवृद्धि हुन थाल्यो भने अर्कोतर्फ उच्च आयात र विप्रेषण आप्रवाहमा कमी आयो । यसै सन्दर्भमा नेपाल राष्ट्र बैंकले पनि कसिलो मौद्रिक नीति अवलम्बन गरेको छ र उपभोक्ता मुद्रास्फीति दर घट्टाईएको परिप्रेक्ष्यमा र विश्वका अधिकांश केन्द्रीय बैंकहरूले नीतिगत दरहरूमा वृद्धि नगरी यथावत् राखेको परिप्रेक्ष्यमा बैंकले पनि नीतिगत दरहरूमा केही खुकुलो गरेको छ । यसले गर्दा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले पनि ब्याजदर घटाउन थालेका छन् ।

घट्टाईएको विद्यमान मुद्रास्फीति, शोधनान्तर बचतको स्थिति र निजी क्षेत्रतर्फ जाने बैंक कर्जाको वृद्धिदरलाई दृष्टिगत गरी बैंकदरलाई ७.५ प्रतिशतबाट घटाई ७ प्रतिशत, नीतिगत दरलाई ६.५ प्रतिशतबाट घटाई ५.५ प्रतिशत र निक्षेप सङ्कलन बोलकबोल दरलाई ४.५ प्रतिशतबाट घटाई ३.० प्रतिशत कायम गरेको छ । अनिवार्य नगद अनुपात ४.० प्रतिशत र वैधानिक तरलता अनुपात वाणिज्य बैंकहरू लगायत विकास बैंकहरू र वित्त कम्पनीहरूका लागि समेत यथावत् नै राखेको छ । बैंकले आ.व. २०८०/८१ को मौद्रिक नीतिको घोषणामा नै मूल्य र बाह्य क्षेत्र स्थायित्व कायम राख्दै अर्थतन्त्रलाई चलायमान बनाउन सजगतापूर्वक लचिलो मौद्रिक नीतिको कार्यदिशा अवलम्बन गरिएको छ भन्ने उल्लेख गरेको छ । साथै पछिल्लो समय इजरायल-हमासबिच सुरु भएको युद्धका कारण विश्व आपूर्ति प्रणाली थप प्रभावित हुने जोखिम भने बढेको समेत उल्लेख गरेको छ ।

५. उपसंहार

मौद्रिक नीति खुकुलो वा कसिलो रहने भन्ने तथ्य भने आर्थिक गतिविधिहरूबाट प्रभावित हुन्छ । यदि अर्थव्यवस्थामा आर्थिक गतिविधि न्यून भएको अवस्थामा वा मन्दीको अवस्थामा मुद्राको मात्रा बढाउन केन्द्रीय बैंकले खुकुलो मौद्रिक नीति अवलम्बन गर्दछ र यसका लागि नीतिगत दरहरू घटाउँछ । यसको विपरीत मुद्रास्फीतिको दर उच्च रहेको अवस्थामा भने कसिलो मौद्रिक नीति अवलम्बन गर्दछ र नीतिगत दरहरू बढाउँछ । सिद्धान्ततः आर्थिक स्थायित्वको उद्देश्य पूरा गर्न मौद्रिक नीति र उच्च आर्थिक वृद्धिदरको उद्देश्य पूरा गर्न वित्त नीति प्रभावकारी हुने मानिन्छ । साथै मन्दीको समस्या समाधान गर्न वित्त नीति बढी उपयोगी हुन्छ । सरकारले आफ्नो आमदानीभन्दा बढी खर्च गरेर अर्थात् घाटा बजेटका माध्यमबाट पनि अर्थव्यवस्थालाई गतिशील बनाई रोजगारी बढाउनुपर्ने र जसले गर्दा सर्वसाधारणको क्रयशक्ति बढ्ने हुनाले अर्थव्यवस्थालाई गति दिन सकिन्छ भन्ने अवधारणा रहेको छ । नेपालमा कोभिड-१९ को महामारीको समयमा देखा परेको न्यून आर्थिक वृद्धि र उद्योग व्यवसाय धरासायी भएका कारणले गर्दा देखा परेको समस्या समाधान गर्न नेपाल राष्ट्र बैंकले माथि उल्लेख गरेबमोजिम धेरै मौद्रिक उपायहरूमार्फत छुट्टै प्रदान गरेको थियो । उच्च मुद्रास्फीति अर्थव्यवस्थाको सबैभन्दा ठुलो शत्रु मानिए तापनि स्वस्थ अर्थव्यवस्था सञ्चालनका लागि न्यून मुद्रास्फीति र आर्थिक विकासको सन्तुलन हुनुपर्दछ । मुद्रास्फीतिलाई नियन्त्रण गर्ने उपायको अवलम्बन गर्नुभन्दा पहिले मुद्रास्फीतिको कारण पत्ता लगाउनुपर्दछ र त्यसैअनुरूप मौद्रिक र वित्त नीतिमार्फत नीतिगत हस्तक्षेप गर्नुपर्दछ । समग्रमा भन्नुपर्दा अर्थव्यवस्थामा स्थायित्वसहितको दिगो आर्थिक विकासका लागि मौद्रिक नीति र वित्त नीतिमा समन्वय हुनुपर्दछ ।

६. सन्दर्भ सामग्री

नेपाल राष्ट्र बैंक, मौद्रिक नीतिको पहिलो त्रैमासिक समीक्षा, आर्थिक वर्ष २०८०/०८१

नेपालमा आर्थिक विकासको अवस्था र चुनौती

रमेश अर्याल*

१. परिचय

आर्थिक विकास बहुआयामिक अवधारणा हो। यो आर्थिक वृद्धिका माध्यमले जीवनस्तरमा ल्याउने गुणात्मक परिवर्तन हो, जसले न्यायोचित वितरणमा जोड दिन्छ। M. P. Todaro का अनुसार “Economic development is the reduction and elimination of poverty, unemployment and inequality with the context of growing economy” (आर्थिक विकास भनेको बढ्दो अर्थतन्त्रको परिवेशमा गरिबी, बेरोजगारी र असमानताको न्यूनीकरण एवम् अन्त्य भएको अवस्था हो)। आर्थिक विकास भएको अवस्थामा वस्तु तथा सेवाको सङ्ख्यात्मक एवम् गुणात्मक वृद्धि हुन्छ। यसका साथै उत्पादित वस्तु तथा सेवाको समानुपातिक रूपले वितरण गर्ने प्रविधि र संस्थागत व्यवस्थामा समेत उपयुक्त परिवर्तन र विकास भएको हुन्छ।

आर्थिक वृद्धि हुँदा आर्थिक विकास भयो भनेर मान्न सकिँदैन। आर्थिक विकासले मानव जीवनको समग्र विकास र न्यायोचित वितरणमा जोड दिन्छ। यसको मापन मानव विकास सूचकाङ्क (Human Development Index), लैङ्गिक विकास सूचकाङ्क (Gender Development Index), मानव गरिबी सूचकाङ्क (Human Poverty Index) लाई आधार मानेर गरिन्छ। मानव विकासको सूचक भन्नाले औसत आयु, साक्षरता र प्रतिव्यक्ति आयको समष्टिगत स्वरूपलाई बुझिन्छ।

अहिले दिगो विकासको अवधारणा आएको छ। यो दिगो अर्थशास्त्र (Sustainomics) को नामले समेत चिनिन थालेको छ। यसअनुसार आर्थिक विकास र वातावरणीय विकासलाई एकसाथ हेरिनुपर्छ। आर्थिक वृद्धिदर, प्रतिव्यक्ति आय र औसत आयु वृद्धि हुँदै जानु, गरिबी, निरक्षरता, मातृमृत्युदर र बालमृत्युदर घट्दै जानु, सामाजिक सेवाको क्षेत्रमा सङ्ख्यात्मक तथा गुणात्मक सुधार आउनु, उत्पादन प्रविधिमा सुधार आउनु, भौतिक वातावरण विनाशमा क्रमशः सुधार आउनु जस्ता पक्षहरूलाई आर्थिक विकासका मूल सूचकहरूका रूपमा लिइन्छ।

२. आर्थिक विकासका सिद्धान्त

(क) शास्त्रीय वृद्धि सिद्धान्त : आर्थिक विकाससम्बन्धी यस सिद्धान्तले Laissez Faire Policy, पुँजी निर्माण तथा लगानी आर्थिक विकासको आधार, लगानीका लागि नाफा उत्प्रेरक हुने कुरामा जोड दिएको छ।

(ख) लेविस सिद्धान्त : आर्थिक लेविसले श्रमको अधिकता र पुँजीको अभाव हुने अल्पविकसित देशहरूले कसरी श्रमको उपयोग गरेर पुँजी निर्माण गर्न सक्छन् र देशको आर्थिक कृषि क्षेत्र वा परम्परागत क्षेत्रको श्रमिकलाई आधुनिक क्षेत्रमा

आकर्षित गर्न सक्छन् भन्ने विश्लेषण गरेका छन्।

(ग) सुल्जको परम्परागत कृषिको रूपान्तरण सिद्धान्त : परम्परागत कृषि प्रणालीलाई लगानी तथा नयाँ प्रविधिको आधारमा रूपान्तरण गर्न सकिँएमा आर्थिक वृद्धि र विकासको गतिलाई तीव्र पार्न सकिन्छ भन्ने यस सिद्धान्तको मान्यता रहेको छ।

(घ) रोस्टोको सिद्धान्त : आर्थिक विकासका क्रममा कुनै पनि मुलुकले ५ वटा चरणहरू - Traditional society, precondition for take off, take off, drive to maturity and the age of high mass consumption) पार गर्दै जानुपर्ने यस सिद्धान्तको मान्यता रहेको छ।

(ङ) अल्पविकासको परनिर्भरता सिद्धान्त : यस सिद्धान्तले अल्पविकसित देशहरूको अल्पविकासको व्याख्या गरेको छ। विकसित देशको परनिर्भरताबाट छुट्न अल्पविकसित देशले आर्थिक, सामाजिक, राजनीतिक र संस्थागत पक्षमा क्रान्ति गर्नुपर्ने यस सिद्धान्तको मान्यता रहेको छ।

(च) सन्तुलित वृद्धि सिद्धान्त : विभिन्न उपभोग्य वस्तु उत्पादन गर्ने उद्योगहरूबिच, उपभोग्य वस्तु र पुँजीगत वस्तु उत्पादन गर्ने उद्योगबिच, आन्तरिक व्यापार र बाह्य व्यापारबिच, सामाजिक र आर्थिक पूर्वाधारबिच सन्तुलन हुने गरी लगानी भएमा आर्थिक विकास हुन्छ भन्ने यस सिद्धान्तको धारणा रहेको छ।

(छ) असन्तुलित वृद्धि सिद्धान्त : अल्पविकसित देशमा पुँजी र अन्य स्रोत साधनको अभाव भई सन्तुलित विकास प्रायः असम्भव हुने भएकाले अर्थतन्त्रमा सबै क्षेत्रमा गरिएको लगानीभन्दा कुनै एक क्षेत्रमा गरिएको लगानी उचित हुने मान्यता यस सिद्धान्तको रहेको छ।

(ज) अत्यावश्यक न्यूनतम प्रयास सिद्धान्त : अल्पविकसित देशहरूलाई गरिबीको दुश्चक्रबाट मुक्ति दिई दिगो विकासका लागि अत्यावश्यक न्यूनतम प्रयासको ठुलो भूमिका हुने यस सिद्धान्तको मान्यता रहेको छ।

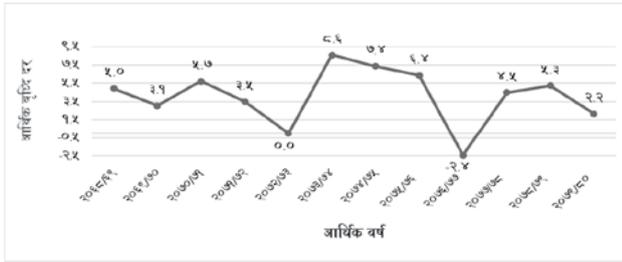
३. नेपालमा आर्थिक विकासको अवस्था

रुस-युक्रेन युद्ध, पेट्रोलियम पदार्थको मूल्य वृद्धि र आपूर्ति व्यवधान लगायतका कारण मुद्रास्फीति उच्च रहन गएको पृष्ठभूमिमा हुन गएको ब्याजदरको बढोत्तरीले विश्व अर्थतन्त्रको वृद्धिदर सुस्त भएको छ। अन्तर्राष्ट्रिय मुद्राकोषले विश्व अर्थतन्त्र र विकसित एवम् उदीयमान

* सहसचिव, नेपाल सरकार

अर्थतन्त्रको वृद्धिदर सन् २०२३ मा न्यून रहने र सन् २०२४ मा सामान्य सुधार आउने प्रक्षेपण गरेको छ । अन्तर्राष्ट्रिय मुद्राकोषको सन् २०२३ अप्रिलको प्रक्षेपणअनुसार विश्व अर्थतन्त्र सन् २०२२ मा ३.४ प्रतिशतले विस्तार भएकोमा सन् २०२३ मा २.८ प्रतिशतले र सन् २०२४ मा ३.० प्रतिशतले विस्तार हुने देखिएको छ ।

राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालयले आर्थिक वर्ष २०७९/८० मा आर्थिक वृद्धि आधारभूत मूल्यमा २.१६ प्रतिशत र उत्पादकको मूल्यमा १.८६ प्रतिशत रहने अनुमान गरेको छ । अधिल्लो आर्थिक वर्ष उच्च शोधनान्तर घाटाले आन्तरिक तरलता प्रशोचन गरेको र पुँजीगत खर्च लक्ष्यअनुसार नभएका कारण समग्र आन्तरिक मागमा कमी आई निर्माण, खानी तथा उत्खनन, उत्पादनमूलक र थोक तथा खुद्रा व्यापार क्षेत्रहरू बढी प्रभावित भएकाले यी क्षेत्रहरूको वृद्धिदर ऋणात्मक रहने अनुमान रहेको छ । आर्थिक वर्ष २०७८/७९ मा नेपालको अर्थतन्त्र आधारभूत मूल्यमा ५.२६ प्रतिशतले वृद्धि भएको थियो । आर्थिक वर्ष २०७९/८० मा कृषि र गैरकृषि क्षेत्रको उत्पादन क्रमशः २.७३ प्रतिशत र १.९२ प्रतिशतले बढ्ने अनुमान छ । आर्थिक वर्ष २०७८/७९ मा कुल गार्हस्थ्य उत्पादन उपभोक्ताको मूल्यमा रु. ४६ खर्ब ९६ अर्ब ४९ करोड रहेकोमा आर्थिक वर्ष २०७९/८० मा रु. ५३ खर्ब ८१ अर्ब ३४ करोड हुने अनुमान छ ।

चित्र : कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको वार्षिक आर्थिक वृद्धिदर (आधारभूत मूल्यमा)

अर्थतन्त्रको आकारमा सेवा क्षेत्रको अंश बढ्दै गएको छ भने कृषिको अंश घट्दो रहेकोले अर्थतन्त्रको संरचनामा परिवर्तन भइरहेको छ । आर्थिक वर्ष २०७९/८० सम्म आइपुग्दा कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा कृषि क्षेत्र (कृषि, वन तथा मत्स्यपालन) को योगदान २४.१ प्रतिशत र गैरकृषि क्षेत्रको योगदान ७५.९ प्रतिशत पुग्ने अनुमान छ । कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा प्राथमिक क्षेत्रको योगदान २४.६ प्रतिशत (कृषि, वन तथा मत्स्यपालनको २४.१ प्रतिशत र खानी तथा उत्खननको ०.५ प्रतिशत) छ । द्वितीयक क्षेत्रको योगदान १२.९ प्रतिशत (उत्पादनमूलक उद्योगको ५.३ प्रतिशत, निर्माण क्षेत्रको ५.५ प्रतिशत, विद्युत्, ग्यास तथा वाष्प र वातानुकूलित आपूर्ति सेवाको १.६ प्रतिशत र पानी आपूर्ति, ढल व्यवस्थापन तथा पुनःउत्पादनका क्रियाकलाप क्षेत्रको ०.५ प्रतिशत) रहेको छ ।

कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा सेवा क्षेत्रको योगदान ६२.४ प्रतिशत छ । सेवा क्षेत्रतर्फ थोक, खुद्रा व्यापार, गाडी तथा मोटरसाइकल मर्मत सेवाको १५.४ प्रतिशत, आवास तथा भोजन सेवाको २.० प्रतिशत, यातायात तथा भण्डारण क्षेत्रको ६.८ प्रतिशत, वित्तीय तथा बिमा क्रियाकलाप क्षेत्रको ७.४ प्रतिशत, घरजग्गा कारोबार क्षेत्रको ८.४ प्रतिशत, सूचना तथा सञ्चार क्षेत्रको १.९ प्रतिशत, पेसागत वैज्ञानिक तथा प्राविधिक क्षेत्रको १.० प्रतिशत, प्रशासनिक तथा सहयोगी सेवा क्षेत्रको ०.७ प्रतिशत, सार्वजनिक तथा रक्षा क्षेत्रको ८.१ प्रतिशत, शिक्षा क्षेत्रको ८.२ प्रतिशत, मानव स्वास्थ्य तथा सामाजिक कार्य क्षेत्रको १.९ प्रतिशत र अन्य सेवाका क्रियाकलापको ०.६ प्रतिशत योगदान रहेको छ ।

आर्थिक वर्ष २०७९/८० मा कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा कुल उपभोगको अंश ९३.६ प्रतिशत रहेको छ भने कुल गार्हस्थ्य बचतको अंश ६.४ प्रतिशत रहने अनुमान छ । प्रतिव्यक्ति कुल गार्हस्थ्य उत्पादन रु. १ लाख ८२ हजार ६ सय ८३ रहने अनुमान छ भने प्रतिव्यक्ति कुल राष्ट्रिय आय १ हजार ४ सय १० अमेरिकी डलर रहने अनुमान छ ।

आर्थिक वर्ष २०७९/८० मा सङ्घीय सरकारको कुल खर्च रु. १४ खर्ब ३० अर्ब (८० प्रतिशत) भएको छ । चालु खर्च ८५ प्रतिशत, पुँजीगत खर्च ६१ प्रतिशत र वित्तीय व्यवस्था ८२ प्रतिशत भएको छ । राजस्व परिचालन रु. ९ खर्ब ५७ अर्ब भएको छ । २०८० को असार मसान्तसम्ममा कुल तिर्न बाँकी बाह्य ऋण रु. १० खर्ब ९३ अर्ब ३५ करोड र आन्तरिक ऋण रु. ११ खर्ब २५ अर्ब १९ करोड गरी कुल तिर्न बाँकी सरकारी ऋण रु. २२ खर्ब १८ अर्ब ५४ करोड पुगेको छ । कुल गार्हस्थ्य उत्पादनसँग तिर्न बाँकी ऋणको अनुपात ४१.२ प्रतिशत छ ।

आर्थिक वर्ष २०७९/८० मा कुल वस्तु निर्यात २१ प्रतिशतले घटेर रु. १ खर्ब ५७ अर्ब भएको छ । त्यस्तै, कुल वस्तु आयात १६ प्रतिशतले घटेर रु. १६ खर्ब १२ अर्ब भएको छ । कुल व्यापार रु. १७ खर्ब ६९ अर्ब भएको छ । कुल वस्तु व्यापार घाटा १५ प्रतिशतले कमी भई रु. १४ खर्ब ५५ अर्ब कायम भएको छ । कुल व्यापारमा निर्यातको अंश ९ प्रतिशत र आयातको अंश ९१ प्रतिशत रहेको छ । कुल गार्हस्थ्य उत्पादनसँग कुल वस्तु व्यापार घाटाको अनुपात २७ प्रतिशत रहेको छ । निर्यात-आयात अनुपात करिब १:९.७ छ ।

आर्थिक वर्ष २०७९/८० मा शोधनान्तर स्थितिमा सुधार आएको छ । आर्थिक वर्ष २०७९/८० मा शोधनान्तर स्थिति रु. २ खर्ब ९१ अर्बले बचतमा रहेको छ । तर, चालु खाता भने रु. ७२ अर्बले घाटामा रहेको छ । आर्थिक वर्ष २०७९/८० मा विप्रेषण आप्रवाह रु. १२ खर्ब २० अर्ब ५६ करोड भएको छ । कुल विदेशी विनिमय सञ्चित २०८० असार मसान्तमा रु. १५ खर्ब ३९ अर्ब ३६ करोड रहेको छ । आर्थिक वर्ष २०७९/८० को आयातलाई आधार मान्दा बैकिङ क्षेत्रसँग रहेको विदेशी विनिमय सञ्चित ११.७ महिनाको वस्तु आयात र १० महिनाको वस्तु तथा सेवा आयात धान्न पर्याप्त रहने देखिन्छ । आर्थिक वर्ष २०७९/८० मा वार्षिक औसत उपभोक्ता मुद्रास्फीति ७.७४ प्रतिशत रहेको छ । नेप्से सूचकाङ्क वार्षिक विन्दुगत आधारमा २०८० असार मसान्तमा २०९७ विन्दु पुगेको छ । ७५३ स्थानीय तहहरूमध्ये ७५२ स्थानीय तहहरूमा वाणिज्य बैंकहरूको उपस्थिति रहेको छ ।

नेपालमा योजनाबद्ध विकासको थालनी भएको करिब ७ दशक हुन लाग्दा पनि जनताको जीवनस्तरमा अनुभूति गर्न सकिने सुधार भने अझै आएको छैन । प्रथम पञ्चवर्षीय योजनाको सुरुवातदेखि नै भौतिक पूर्वाधारको विकास गर्ने उद्देश्य लिएर पनि पन्ध्रौँ योजनासम्म आइपुग्दा अझै पनि त्यही उद्देश्यका लागि रुमल्लिरहनुपरेको अवस्था छ । आर्थिक सर्वेक्षण २०७९/८० अनुसार १५.१ प्रतिशत जनता निरपेक्ष गरिबीमा छन् । बहुआयामिक गरिबीमा रहेको जनसङ्ख्या १७.४ प्रतिशत छ । बेरोजगारी दर ११.४ प्रतिशत छ । रोजगारीका लागि युवाहरू खाडी मुलुकमा गएर पसिना चुहाउन बाध्य छन् । नेपाल अझै पनि अल्पविकसित राष्ट्रको कोटीमा रहेको छ ।

यद्यपि योजनाबद्ध विकास क्रमको ६७ वर्षको यस अवाधिमा शिक्षा, स्वास्थ्य, प्रविधिका क्षेत्रमा सुधार भएको पाइन्छ । मानव विकास सूचकाङ्क ०.६०२ पुगेको छ । ५ वर्षमुनिको बालमृत्युदर प्रति एक

हजार जीवित जन्ममा ३३ तथा १ वर्षमुनिको शिशु मृत्युदर प्रति हजारमा २८ मा भरेको छ। अपेक्षित आयु (जन्मेको समयमा) ७१.२ वर्ष पुगेको छ। आधारभूत खानेपानीको सेवा पुगेको जनसङ्ख्या ९५ प्रतिशत र आधारभूत सरसफाई पुगेको जनसङ्ख्या १०० प्रतिशत छ। आधारभूत तहको खुद भर्नादर ९५ प्रतिशत छ। देशका ५ वर्ष वा सोभन्दा बढी उमेरका कुल जनसङ्ख्यामा साक्षरता दर ७६.३ प्रतिशत रहेको छ। महिला सहभागिता सङ्घीय संसद्मा ३३.५ प्रतिशत, प्रदेश सभामा ३६.३६ प्रतिशत र स्थानीय तहमा ४२ प्रतिशत पुगेको छ। त्यस्तै, निजामती सेवामा महिला सहभागिता २७.७ प्रतिशत पुगेको छ। देशका सबै गाउँपालिका र नगरपालिकासम्म टेलिफोन सेवा विस्तार भएको छ। विद्युत्मा पहुँच पुगेको जनसङ्ख्या ९५ प्रतिशत छ भने प्रतिव्यक्ति विद्युत् खपत ३५१ किलोवाट घण्टा पुगेको छ। इन्टरनेट ग्राहक घनत्व प्रतिशत १३१ प्रतिशत छ।

४. नेपालमा आर्थिक विकासका चुनौती

नेपालमा आर्थिक विकासका चुनौतीहरू देहायअनुसार छन् :

- **फराकिलो, दिगो र समावेशी आर्थिक वृद्धि हासिल गर्ने** : अर्थतन्त्रलाई गतिशील बनाई फराकिलो, दिगो र समावेशी आर्थिक वृद्धि हासिल गर्नुपर्ने चुनौती छ। यसका लागि कृषि र वनजन्य उत्पादनमा व्यावसायीकरण, उद्योग क्षेत्रको विस्तार र सेवा क्षेत्रको गुणस्तरीयता अभिवृद्धि गर्नुपर्छ। राजस्वको आधार र दायरा विस्तार गर्नुपर्छ।
- **प्राथमिकता प्राप्त क्षेत्रमा बजेट विनियोजन गर्ने** : बजेट विनियोजन गर्दा सबै ठाँउ कनिका छरेजस्तो गरेर प्राथमिकता प्राप्त क्षेत्रमा पर्याप्त बजेट विनियोजन गरेको पाइँदैन। अर्थतन्त्रलाई गति दिने क्षेत्रमा लगानी भए रोजगारीको सिर्जना भई गरिबी निवारणमा टेवा पुग्दछ। नेपालका प्राथमिकता प्राप्त क्षेत्र जलविद्युत्, कृषि, पर्यटन, भौतिक पूर्वाधार र सूचना प्रविधि हुन्। यी क्षेत्रमा पर्याप्त बजेट विनियोजन गर्नुपर्छ। कृषि क्षेत्रको उत्पादन अपेक्षित रूपमा बढाउन भूमि व्यवस्थापन, सिँचाई सुविधाको वृद्धि, रासायनिक मल, कृषि औजार तथा उन्नत बिउ-बिजनको सहज उपलब्धता, कृषि कर्जाको विस्तार र कृषि उपजको बजारीकरणमा विशेष जोड दिनुपर्छ। उपयुक्त, भरपर्दो र छिटो विद्युत् उत्पादन गर्न सक्ने आयोजनाहरूको पहिचान गरी तिनमा लगानी बढाएर एवम् नीतिगत तथा अन्य अप्ठ्याराहरू फुकाएर पर्याप्त विद्युत् आपूर्ति गर्नुपर्छ। पर्यटकीय पूर्वाधारको विकास गर्दै गुणस्तरीय पर्यटकको सङ्ख्यामा वृद्धि गर्नुपर्दछ। भौतिक पूर्वाधारहरूको समानुपातिक विकासमा जोड दिनुपर्छ। सूचना प्रविधिको क्षेत्रलाई प्रवर्धन र विस्तार गर्नुपर्छ।
- **रोजगारी सिर्जना गर्ने** : नेपालमा रोजगारीको अवसर नपाएर कामका लागि दैनिक २ हजारभन्दा बढी युवा विदेशिएको अवस्था छ। स्वदेशमै रोजगारी सिर्जना गरेर युवाहरूलाई देशमै काम गर्ने वातावरण दिनुपर्छ। यसका लागि प्राथमिकता प्राप्त क्षेत्रमा पर्याप्त बजेट विनियोजन गरी रोजगारीको सिर्जना गर्नुपर्छ। दक्ष मानव संसाधनको विकासद्वारा उत्पादनशील रोजगारीका अवसर अभिवृद्धि गरी जनसाङ्ख्यिक लाभको उपयोग गर्नुपर्छ। सरकारी, निजी, सहकारी तथा गैरसरकारी क्षेत्रसँगको सहकार्यमा रोजगारी सिर्जना गर्नुपर्छ। उद्यमशीलता उन्मुख स्वरोजगारीका लागि युवाहरूलाई व्यावसायिक तालिम प्रदान गर्नुपर्छ।

- **उत्पादन र उत्पादकत्व अभिवृद्धि गर्ने** : उत्पादन र उत्पादकत्व वृद्धिका लागि बजारको मागअनुसार दक्ष जनशक्तिको उत्पादन र परिचालन गर्नुपर्छ। नवप्रवर्तनमा आधारित उद्योगलाई प्रोत्साहन तथा अनुसन्धान र खोजमा आधारित नवीनतम प्रविधिको प्रयोगमा जोड दिनुपर्छ। विप्रेषण आयलाई उत्पादनशील क्षेत्रमा परिचालन गर्नुपर्छ। उपलब्ध प्राकृतिक स्रोत र साधनको परिचालनमा जोड दिँदै उत्पादित वस्तुको बजारसम्म पहुँच विस्तार गर्नुपर्छ।
- **गरिबीको अन्त्य र जनताको जीवनस्तरमा सुधार** : संविधानमा भएका नागरिकका मौलिक हकको कार्यान्वयनमा जोड दिनुपर्छ। गरिबी निवारणमुखी कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरी जनताको आयस्तरमा वृद्धि गर्दै निरपेक्ष र बहुआयामिक गरिबीको अन्त्य गर्नुपर्छ। गरिबी, भोकमरी, अशिक्षा, विभेद र असमानताको न्यूनीकरण गरी मानव विकासमा सार्थक प्रगति हासिल गर्नुपर्छ। वस्तुगत सूचक र मापदण्डका आधारमा गरिबीको पहिचान गरी कुन वर्ग र समुदायमा के कारणले गरिबी भएको हो, सो अनुकूल कार्यक्रम तर्जुमा गर्नुपर्छ। गरिब जनताको क्षमता तथा सिप विकास गर्ने तथा वितरणमुखीभन्दा उत्पादनमुखी कार्यक्रम सञ्चालन गर्नुपर्छ। आय असमानता सारभूत रूपमा घटाउनुपर्छ। गुणस्तरीय शिक्षा र स्वास्थ्य सेवा तथा गुणस्तरीय खानेपानीमाथि जनताको पहुँच वृद्धि गरी गुणस्तरीय मानव पुँजी निर्माण गर्नुपर्छ। खोज र अनुसन्धानमा आधारित व्यावहारिक, सिपमूलक र जीवन उपयोगी शिक्षाको प्रवर्धन गर्नुपर्छ।
- **सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहबिच समन्वय र सहकार्य गर्ने** : सङ्घीय संरचनाबमोजिम सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहले सहकारिता, समन्वय र सहअस्तित्वको सिद्धान्तका आधारमा सन्तुलन कायम हुने गरी विकास गर्नुपर्छ। सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहका कार्यजिम्मेवारी पूरा गर्न साधन-स्रोतको लागत अनुमान, वितरण र जनशक्ति एवम् संस्थागत प्रबन्ध गर्नुपर्छ। वित्तीय सङ्घीयताको कुशल र प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्नुपर्छ।
- **प्राकृतिक स्रोतको संरक्षण तथा जलवायु उत्थानशीलताको विकास गर्ने** : भावी पुस्ताको आवश्यकता पूरा गर्न बाधा नपुने गरी अहिलेको जीवनस्तरमा सुधार ल्याउन दीर्घकालीन दृष्टिकोण लिएर विकास गर्नुपर्छ। जलवायुजन्य जोखिम न्यूनीकरण तथा अनुकूलन कार्यक्रम सञ्चालन गर्नुपर्छ। जलवायु परिवर्तन न्यूनीकरणका लागि हरित विकासको अवधारणा अवलम्बन तथा स्वच्छ ऊर्जा प्रवर्धन गर्नुपर्छ। विपद् जोखिम न्यूनीकरण गर्दै उत्थानशीलता र जलवायु अनुकूलनशीलतामा जोड दिनुपर्छ। दिगो र हरित अर्थतन्त्रको प्रवर्धन गर्नुपर्छ।
- **लगानीमैत्री वातावरणमा सुधार गर्ने** : लगानीमैत्री वातावरण सिर्जना गरी प्राथमिकताका क्षेत्रमा लगानी बढाउन नीतिगत, संस्थागत र संरचनागत सुधार गर्नुपर्छ। विदेशी लगानी स्वीकृति प्रक्रियालाई सरल र स्वचालित बनाउनुपर्छ। लगानीको वातावरण सुधार गर्न मुलुकको कन्ट्री क्रेडिट रेटिङ गर्ने प्रक्रिया अगाडि बढाउनुपर्छ। वैदेशिक लगानी आप्रवाह हुन सक्ने मुलुक पहिचान गरी द्विपक्षीय लगानी प्रवर्धन तथा संरक्षण सम्झौता र दोहोरो करमुक्ति सम्झौता गर्ने प्रक्रिया अघि बढाउने र विदेशी लगानीकर्ताको विश्वास आर्जन गर्नुपर्छ। औद्योगिक पूर्वाधार तथा ऊर्जाको पर्याप्त व्यवस्था गर्नुपर्छ। तुलनात्मक लाभ र प्रतिस्पर्धी क्षमता भएका क्षेत्रको पहिचान गरी लगानीयोग्य आयोजना समावेश गरी आयोजना बैंक तयार गर्नुपर्छ।

- **सार्वजनिक, निजी र सहकारी क्षेत्रबिच साभेदारी र सहकार्य गर्ने** : राज्यका साथसाथै निजी क्षेत्र, सहकारी क्षेत्र, गैरसरकारी संस्था, नागरिक समाज र बाह्य विकास साभेदारहरूको सहभागिता, साभेदारीमा विकासलाई तीव्रता दिनुपर्छ । सार्वजनिक निजी साभेदारीबाट पुँजी निर्माणका लागि आवश्यक लगानी परिचालन गर्नुपर्छ ।
- **सार्वजनिक खर्चको प्रभावकारी परिचालन गर्ने** : नेपालमा पूँजीगत खर्च लक्ष्यअनुसार नहुने र चालु खर्च बसेनि ठुलो मात्रामा बढ्दै गएकोले दीर्घकालीन सोच हासिल हुने गरी खर्च व्यवस्थापन गर्नुपर्छ । चालु खर्चलाई वाञ्छित सीमामा राखी पूँजीगत खर्च बढाई विकास निर्माणका कार्यहरूलाई तीव्रता दिनुपर्छ । विनियोजन कुशलता र कार्यान्वयन दक्षतामा तालमेल मिलाउनुपर्छ । सरकारी खर्चको प्राथमिकीकरण गरी नतिजा उन्मुख खर्च प्रणालीको विकास गर्दै सार्वजनिक खर्च व्यवस्थापनलाई प्रभावकारी बनाउनुपर्छ ।
- **भौतिक पूर्वाधारहरूको समानुपातिक विकासमा जोड दिने** : सबैका लागि सहज र पहुँचयोग्य पूर्वाधार निर्माणमा जोड दिनुपर्छ । पूर्वाधार निर्माण गर्दा सबै क्षेत्रमा समन्याय हुने किसिमले गर्नुपर्छ । व्यवस्थित सहरीकरण र एकीकृत एवम् सुरक्षित बस्ती विकासमा जोड दिनुपर्छ ।
- **सामाजिक सुरक्षालाई सबै सेवाग्राहीसम्म न्यायोचित रूपमा विस्तार गर्ने** : संविधानले प्रत्याभूत गरेका मौलिक हकको क्रमशः कार्यान्वयन गर्दै जानुपर्छ । आमनागरिकको परिष्कृत एवम् मर्यादित जीवनयापनको वातावरण सिर्जना गर्न सबैका लागि सामाजिक सुरक्षा तथा संरक्षण अवधारणालाई व्यवहारमा लागू गर्नुपर्छ ।
- **सार्वजनिक सेवाको सुदृढीकरण गर्ने** : सार्वजनिक सेवामा पारदर्शिता, उत्तरदायित्व, जिम्मेवारी र सुशासनको प्रत्याभूति दिनुपर्छ । सूचना प्रविधिको प्रयोग गरी नागरिकलाई छिटो, छरितो, मितव्ययी, दक्ष र प्रभावकारी रूपले सेवा प्रवाह गर्नुपर्दछ । राजनीतिक, प्रशासनिक र न्यायिक क्षेत्रमा हुने भ्रष्टाचारको नियन्त्रण गर्नुपर्छ ।
- **आर्थिक कूटनीतिको प्रभावकारी परिचालन गर्ने** : वैदेशिक लगानी, व्यापार सहजीकरण, पर्यटन प्रवर्धन, विकास सहायता परिचालन, प्रविधि हस्तान्तरण जस्ता क्षेत्रमा प्रभावकारी रूपमा आर्थिक कूटनीति परिचालन गर्नुपर्छ । नेपालको वैदेशिक व्यापार घाटा

बढिरहेकाले यसलाई कम गर्न तुलनात्मक र प्रतिस्पर्धी लाभ भएका वस्तु तथा सेवाहरूको निर्यात प्रवर्धनमा जोड दिने, उपभोगमुखी आयातको नियन्त्रण गर्नुपर्छ ।

५. निष्कर्ष

नेपाल प्राकृतिक स्रोत साधन र सांस्कृतिक सम्पदाले समृद्ध देश भए तापनि विकासले अपेक्षित गति लिन सकेको छैन । सन् १९६० को दशकमा नेपालसँगै विकासको अवस्थामा रहेका दक्षिण कोरिया, थाइल्यान्ड, मलेसियाले अहिले विकासमा फड्को मारेका छन् तर हामी अझै पनि अल्पविकसित राष्ट्रका रूपमा रहेर सन् २०२६ मा मात्र विकासशील देशमा स्तरोन्नति हुँदै छौं । आर्थिक विकासको मन्य सम्भावना हुँदाहुँदै पनि नेपाल पछाडि परेको कुरालाई मध्येनजर गरी दिगो विकासका लक्ष्य हासिल गर्दै समृद्ध देशका रूपमा नेपाललाई विश्वसामु चिनाउन तीनै तहका सरकार, निजी क्षेत्र, सहकारी क्षेत्र, गैरसरकारी संस्था, विकास साभेदार र नागरिक समाज प्रतिबद्ध र कटिबद्ध भएर काम गर्नुपर्ने आवश्यकता छ ।

सन्दर्भ सामग्री

- नेपालको संविधान, २०७२, कानून किताब व्यवस्था समिति, काठमाडौं ।
- आर्थिक सर्वेक्षण २०७९/८०, २०८०, अर्थ मन्त्रालय, काठमाडौं ।
- पन्ध्रौं योजना (२०७६/७७-२०८०/८१), राष्ट्रिय योजना आयोग, काठमाडौं ।
- आर्थिक वर्ष २०८०/८१ को बजेट वक्तव्य, २०८०, अर्थ मन्त्रालय, काठमाडौं ।
- राष्ट्रिय जनगणना २०७८, केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, थापाथली, काठमाडौं ।
- देशको वर्तमान आर्थिक तथा वित्तीय स्थिति (आर्थिक वर्ष २०७९/८० को वार्षिक तथ्याङ्कमा आधारित), नेपाल राष्ट्र बैंक, काठमाडौं ।
- आर्थिक वर्ष २०८०/८१ को मौद्रिक नीति, २०८०, नेपाल राष्ट्र बैंक, काठमाडौं ।
- Todaro, Michael P., Smith, Stephen C. (2012) Economic Development, New Delhi : Dorling Kindersley Pvt. Ltd.

***

वाणिज्य बैंकहरूको वर्तमान कर्जा प्रवाहको स्थिति र आगामी दिशा

रोमिला ढकाल उप्रेती*

१. पृष्ठभूमि

नेपालमा छरिएर रहेको पुँजीलाई एकत्रित गरी उत्पादनमूलक क्षेत्रमा परिचालन गर्दै मुलुकमा आर्थिक विकासलाई गति प्रदान गर्ने उद्देश्यले वि.सं. १९९४ मा देशको पहिलो वाणिज्य बैंकका रूपमा नेपाल बैंक लिमिटेडको स्थापना भएको हो। यस समयदेखि नै नेपालमा औपचारिक रूपमा वित्तीय बजारको प्रारम्भ भएको पाइन्छ। नेपाल बैंकको स्थापनाको करिब पाँच दशकको अवधिसम्म वाणिज्य बैंकको विस्तारले तीव्रता पाउन सकेको थिएन। यसपछिको करिब ५ दशकको अवधिसम्ममा नेपालमा जम्मा ५ वटा वाणिज्य बैंक स्थापना भई कार्यान्वयनमा रहेका थिए। आर्थिक वर्ष २०४२/४३ बाट नेपाल सरकारले अङ्गीकार गरेको आर्थिक उदारीकरणको नीतिसँगै वाणिज्य बैंक स्थापनाको कार्यले तीव्रता पाएको हो। आ.व. २०४२/४३ देखि विस्तार हुन थालेको वाणिज्य बैंकको सङ्ख्या २०६९/७० मा पुग्दा ३१ पुगेको थियो। त्यसपछि नेपाल राष्ट्र बैंकले अघि सारेको मर्जरको नीतिसँगै विभिन्न वाणिज्य बैंकहरूको मर्जरको प्रक्रिया अघि बढेको हो। यसको परिणामस्वरूप धेरै बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू एक-आपसमा गाभिन पुगे, जसको फलस्वरूप हाल नेपालमा २१ वटा वाणिज्य बैंकहरू क्रियाशील रहेका छन्। मुलुकको आवश्यकता परिपूर्ति गर्न वाणिज्य बैंकहरूले विभिन्न माध्यमबाट निक्षेप सङ्कलन गरी कर्जा प्रवाह गर्दै आएका छन्।

२. वाणिज्य बैंकहरूको कर्जा प्रवाह र वृद्धिदरको स्थिति

वाणिज्य बैंक, विकास बैंक र लघुवित्त जस्ता वित्तीय संस्थाहरूले नेपालमा मुख्य गरी विभिन्न आवश्यकताका क्षेत्रमा कर्जा प्रवाह गर्दै आएका छन्। सन् २०२३ जुलाई १६ सम्मको तथ्याङ्कलाई हेर्दा हाल नेपालमा वाणिज्य बैंक, विकास बैंक र वित्त कम्पनीबाट प्रवाह भएको कुल राष्ट्रिय कर्जाको परिमाण रु. ४८ खर्ब ७९ अर्ब ८५ करोड पुगेको छ। कुल गार्हस्थ्य उत्पादनका आधारमा हेर्दा केही उतारचढावका बाबजुद कुल राष्ट्रिय कर्जाको अनुपात क्रमशः बढ्दै गएको देखिन्छ। आ.व. २०७५/७६ मा कुल कर्जाको अनुपात कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको

७५.४६ प्रतिशत रहेकोमा यसबाट वृद्धि भई २०७७/७८ मा ९५.८७ प्रतिशत पुगेको थियो। त्यसपछि तरलतामा देखिएको केही समस्याले गर्दा यसमा सङ्कुचन आई कर्जा प्रवाहको परिमाण आर्थिक वर्ष २०७९/८० मा कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको ९०.६८ प्रतिशतमा सीमित हुन पुगेको देखिन्छ। यो परिमाण दक्षिण एसियाली मुलुकहरूको तुलनामा निकै उच्च हो। उक्त कुल राष्ट्रिय कर्जाको परिमाणमा वाणिज्य बैंकको हिस्सा आर्थिक वर्ष २०७९/८० मा करिब ८८ प्रतिशत रहेको छ। विगत पाँच वर्षको तथ्याङ्कलाई हेर्दा उक्त कुल राष्ट्रिय कर्जामा वाणिज्य बैंकको हिस्सा करिब ८६ प्रतिशतदेखि ८९ प्रतिशतको बिच रहेको छ। तर कुल गार्हस्थ्य उत्पादनका आधारमा हेर्दा वाणिज्य बैंकहरूबाट भएको कर्जाको परिमाण व्यापक रूपमा विस्तार हुँदै गएको देखिन्छ। आर्थिक वर्ष २०७५/७६ मा कुल गार्हस्थ्य उत्पादनका आधारमा वाणिज्य बैंकको कर्जाको हिस्सा ६४.७३ प्रतिशत रहेकोमा २०७७/७८ मा पुग्दा यसमा वृद्धि भई ८५.४० प्रतिशत पुगेको देखिन्छ। त्यसपछिका वर्षमा आएको तरलता समस्याका कारण यसमा सङ्कुचन आई यसको हिस्सा केही प्रतिशत घट्न गएको छ। आर्थिक वर्ष २०७९/८० मा वाणिज्य बैंकको योगदान करिब ८० प्रतिशत रहेको छ। यसरी विश्लेषण गर्दा मुलुकको कर्जा प्रवाहमा वाणिज्य बैंकहरूको भूमिका महत्त्वपूर्ण हुनुका साथै रोजगारी सिर्जनामा समेत पर्याप्त योगदान गरेको देखिन्छ। वाणिज्य बैंकहरूले मुलुकको आवश्यकताका विभिन्न क्षेत्रहरूमा कर्जा प्रवाह गर्दै आएका छन्। सरकारले उद्यम विकास, उत्पादनमूलक क्षेत्रको विस्तार, पूर्वाधार विकास, रोजगारी सिर्जनाका क्षेत्रको विस्तारका लागि कर्जा प्रवाहलाई प्राथमिकतामा राखेको छ। सरकारले अङ्गीकार गरेको नीतिलाई पृष्ठपोषण गर्ने गरी नेपाल राष्ट्र बैंकले कर्जा प्रवाहका लागि क्षेत्रगत मापदण्ड र लगानीको सीमासमेत निर्धारण गरी कार्यान्वयनमा ल्याएको छ। त्यसैका आधारमा वाणिज्य बैंकहरूले क्षेत्रगतरूपमा कर्जा प्रवाह गर्दै आएका छन्। त्यसरी गरिएको कर्जा प्रवाहको तथ्याङ्कलाई नेपाल राष्ट्र बैंकले मुख्य गरी १५ वटा शीर्षकमा वर्गीकरण गरी प्रस्तुत गर्ने गरेको छ। शीर्षकअनुसार प्रस्तुत गरिएको क्षेत्रगत कर्जा प्रवाहको स्थितिलाई तलको तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ।

तालिका : वाणिज्य बैंकहरूको कर्जा प्रवाहको स्थिति

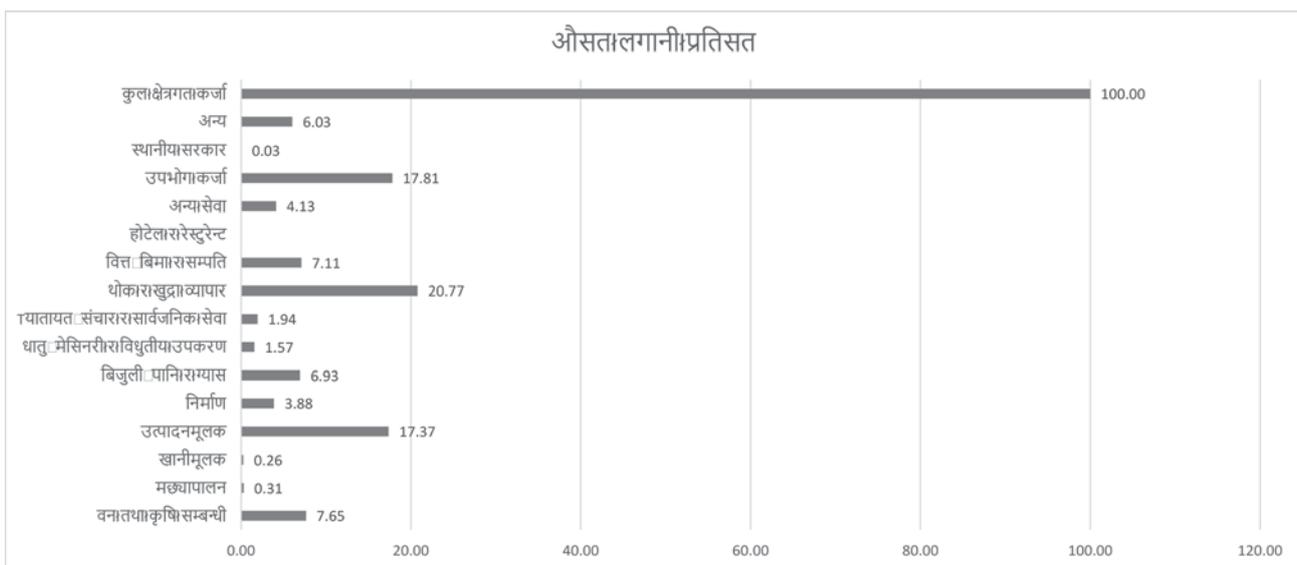
(रु. दश लाखमा)

क्षेत्र	२०७५/७६	२०७६/७७	२०७७/७८	२०७८/७९	२०७९/८०	क्षेत्रगत कर्जा प्रवाहको प्रतिशत
कृषि	१३१५१७.३५	१६६८५५.९	२४२२३४.६	२९९९८७.२	३३००८५.९	७.६०
मत्स्यपालन	३४२६.७२	४७५१.४४	७८१६.३४	११६६५.६१	१३२३७.०५	०.३१
खानी	६८८६.८५	६२१७.९१	८२५७.७८	८३८६.०	११३८२.६१	०.२६
उत्पादनमूलक उद्योग	४८३६८५.९१	५४०१११.२	६६१५१५.५	७०३४३१.८	७४९५०४.०	१७.३६
निर्माण	२५१३६५.८	२९५११७.००	३५५४०४.४	१५४७२२.६	१६७५०१.७	३.८८

* सञ्चालक सदस्य, राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक लिमिटेड

क्षेत्र	२०७५/७६	२०७६/७७	२०७७/७८	२०७८/७९	२०७९/८०	क्षेत्रगत कर्जा प्रवाहको प्रतिशत
विद्युत्, ग्यास र पानी	११९६५८.०	१५६७२९.६	२०४८३.१	२३९७५६.०	२९८८६९.१	६.९३
धातु उत्पादन, मेसिनरी र विद्युतीय उपकरण	३२२३५.४	४२९०६.२९	५९८२२.८२	६९९५८.४३	६७८७८.६५	१.५८
यातायात, सञ्चार र सार्वजनिक सेवा	६३६०१.८१	७५३७८.६८	७८८२८.११	८२६९६.९६	८३६४३.०४	१.९५
थोक तथा खुद्रा व्यापार	५५०८४४.६३	६०५१५५.२	७६३६५०.०	८६६४६४.०	८९६४९४.२	२०.७८
वित्त, बिमा र स्थिर सम्पत्ति	२००५६५.०१	२२२५१४.६	२८७६२०.६	३१५३५२.७	३०६७३०.०	७.१२
होटेल र रेस्टुरेन्ट	१०५९५३.५२	१३३७९५.३	१६४९४०.६	१७५६३८.३	१८२२६९.२	४.२३
अन्य सेवा	१०९३२३.३५	१३७३६९.७	१६३६८३.८	१७७३५०.०	१७८११७.४	४.१३
उपभोग	१३७४६३.९९	१३७९६९.१	२०५३५८.१	७५७४६४.५	७६८४७८.१	१७.८२
स्थानीय सरकार	१५१२.८२	१५३८.९	१४९२.१३	१०८१.२३	१०८१.५८	०.०२
अन्य	२९९९५२.२५	३७७१७७.४	५१३८३२.९	३११२१५.०	२६०१५४.६	६.०३
कुल वाणिज्य बैंकको कर्जा	२४९७९९३.१७	२९०३५८८.००	३७१६९४१.००	४१७५४४३.००	४३१५३७७.००	१००.०
कुल राष्ट्रिय कर्जा	२९११८९७.०	३२६६०१२.०	४१७२७४७.०	४७०९०३९.२७	४८७९८५०.६९	
कुल कर्जामा वाणिज्य बैंकको हिस्सा	८५.७६	८८.९०	८९.०८	८८.६७	८८.४३	
कुल गार्हस्थ्य उत्पादन	३८५८९३०.०	३८८८७००.०	४३५२५५०.०	४९३३७००.०	५३८१३४०.०	
कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा कुल कर्जाको अनुपात	७५.४६	८३.९९	९५.८७	९५.४५	९०.६८	
कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा वाणिज्य बैंकको कर्जाको अनुपात	६४.७३	७४.६६	८५.४०	८४.६३	८०.१९	

स्रोत : आर्थिक सर्वेक्षण २०७९/८० र नेपाल राष्ट्र बैंक ।

माथिको तालिकाको स्थितिलाई हेर्दा वाणिज्य बैंकहरूले कुल कर्जाको सबैभन्दा बढी करिब २१ प्रतिशत कर्जा थोक तथा खुद्रा व्यापारका क्षेत्रमा र सबैभन्दा कम ०.०२ प्रतिशत स्थानीय सरकार शीर्षकमा लगानी गरेको देखिन्छ। कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा योगदानका हिसाबमा हेर्दा सबैभन्दा बढी कर्जा प्रवाह भएको थोक तथा खुद्रा व्यापारको योगदान कर्जा प्रतिशतको तुलनामा कम रहेको छ। यसअन्तर्गत मुख्य गरी आयात/निर्यात व्यापार, अटोमोबाइलको थोक कारोबार गर्नेहरूमा बढी परिमाणमा कर्जा प्रवाह भएको पाइन्छ। त्यसपछि बढी कर्जा लगानी भएका क्षेत्रहरू क्रमशः उपभोग र उत्पादनमूलक क्षेत्र रहेका छन्। उपभोग र उत्पादनमूलक क्षेत्रमा क्रमशः १७.८२ र १७.३६ प्रतिशत कर्जा प्रवाह गरेको पाइन्छ। उपभोग कर्जाअन्तर्गत मुख्य गरी सुन, चाँदी, मुद्दती रसिद, सुरक्षणपत्र खरिदका साथै व्यक्तिगत उपभोगका लागि कर्जा प्रवाह हुने गरेको छ। यस क्षेत्रमा हुने कर्जा प्रवाहले अर्थतन्त्रलाई खासै गतिशील बनाउन योगदान गरेको देखिँदैन।

उत्पादनमूलक क्षेत्रमा प्रवाह भएको कर्जाको प्रतिशत उच्च रहे तापनि

पछिल्लो अवधिमा रोजगारी सिर्जना र कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा उत्पादनमूलक क्षेत्रको योगदानमा समेत खासै सुधार हुन सकेको देखिँदैन। तर मुलुकको अर्थतन्त्र र रोजगारीका क्षेत्रमा महत्त्वपूर्ण योगदान रहेको कृषि क्षेत्रमा भने कुल वाणिज्य बैंकको कर्जाको करिब ७ प्रतिशत मात्रै कर्जा प्रवाह भएको देखिन्छ। त्यसै गरी रोजगारी सिर्जना र कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा महत्त्वपूर्ण योगदान रहेको निर्माण र यातायात, सञ्चार र सार्वजनिक सेवाका क्षेत्रमा भएको कर्जा प्रवाहको अवस्था क्रमशः ३.८८ र १.९५ प्रतिशत मात्रै रहेको पाइन्छ। यसरी हेर्दा अर्थतन्त्रमा पुऱ्याउने योगदान र कर्जा प्रवाहको स्थितिका बिच तादात्म्यता हुन सकेको देखिँदैन।

विगत चार वर्षको कर्जा प्रवाहको स्थितिलाई हेर्दा वाणिज्य बैंकहरूको औसत कर्जा प्रवाहको वृद्धिदर करिब १५ प्रतिशत छ, जुन राष्ट्रिय कुल कर्जा प्रवाहको हाराहारीनै रहेको देखिन्छ। उक्त चार वर्षमध्ये आर्थिक वर्ष २०७७/७८ मा कर्जा प्रवाहको वृद्धिदर अघिल्लो वर्षको तुलनामा करिब १२ प्रतिशतले वृद्धि भई २८ प्रतिशत पुगेको थियो। त्यसपछिका

वर्षहरूमा क्रमशः घट्दै आ. व. २०७९/८० मा पुग्दा यसको वृद्धिदर ३.३५ प्रतिशतमा भरेको छ । यसलाई मुलुकको अर्थतन्त्रमा आएको शिथिलताले समेत प्रभाव पारेको देखिन्छ ।

क्षेत्रगत कर्जा प्रवाहको वृद्धिदरको स्थितिलाई हेर्दा उपभोग क्षेत्रको कर्जा प्रवाहको वृद्धिदर सबैभन्दा उच्च औसत ७९.८७ प्रतिशत रहेको देखिन्छ । यस क्षेत्रलाई अनुत्पादक क्षेत्र माने तापनि नेपालमा यस क्षेत्रमा गएको कर्जाको असुली दर राम्रो रहेको छ । त्यसैले अधिकांश वाणिज्य बैंकहरूले पनि जोखिम मोलेर उत्पादनमूलक क्षेत्रमा कर्जा प्रवाह गर्नुको सट्टा यस क्षेत्रमा नै कर्जालाई केन्द्रित गरेको देखिन्छ । त्यसपछि कृषि, विद्युत्, ग्यास र पानी तथा मत्स्यपालनका क्षेत्रमा कर्जा प्रवाहको वृद्धिदर उच्च रहेको देखिन्छ । पछिल्लो अवधिमा सरकारले अङ्गीकार गरेको नीति र नेपाल राष्ट्र बैंकले निर्धारण गरेको अनिवार्य कर्जा सीमाका कारण कृषि क्षेत्रमा पनि कर्जाको वृद्धिदर बढ्दै गएको छ । कर्जाको परिमाणमा वृद्धि भए तापनि सहुलियतपूर्ण कर्जामा साना कृषक र उद्यमी महिलाहरूको पहुँच पुग्न सकेको छैन । यसका साथै अभै

पनि राष्ट्र बैंकले कृषि क्षेत्रका लागि निर्धारण गरेको अनिवार्य लगानीको सीमा पूरा हुन सकेको छैन । यही क्रम रहेमा २०२५ जुलाईसम्ममा राष्ट्र बैंकले निर्धारण गरेको १५ प्रतिशतको अनिवार्य कर्जाको सीमा पुग्न सक्ने देखिँदैन । यसका लागि बैंकहरूले कृषि क्षेत्रको कर्जा प्रवाहलाई प्राथमिकतामा राख्नुपर्ने हुन्छ । त्यसो भएको खण्डमा आगामी दिनमा कृषि क्षेत्रमा कर्जा प्रवाह बढ्दै जान सक्ने छ । त्यसपछि कर्जाको वृद्धिदरअनुसार नै विद्युत् र मत्स्यपालनका क्षेत्रको आपूर्तिको अवस्थामा भने सुधार हुँदै गएको छ । कर्जा प्रवाहको परिणामअनुसार विद्युत् र मत्स्यपालनको क्षेत्रको विकासले गति लिएको छ । धातु उत्पादन, मेसिनरी र विद्युतीय उपकरणका क्षेत्रको कर्जाको औसत वृद्धिदर पनि उच्च नै रहेको देखिन्छ । तर अर्थतन्त्रमा महत्त्वपूर्ण योगदान पुऱ्याउँदै आएका उत्पादनमूलक उद्योग, यातायात, सञ्चार र सार्वजनिक सेवा, थोक तथा खुद्रा व्यापार, वित्त, बिमा र स्थिर सम्पत्तिको औसत वृद्धिदर वाणिज्य बैंकको औसत वृद्धिदरभन्दा कम रहेको छ भने निर्माण क्षेत्रको औसत वृद्धिदर नकारात्मक रहेको छ ।

तालिका : कर्जा प्रवाहको वृद्धिदर

(प्रतिशतमा)

	२०७६/७७	२०७७/७८	२०७८/७९	२०७९/८०	औसत वृद्धिदर
कृषि	२६.८६	४५.१७	२३.८४	१०.०३	२६.४७
मत्स्यपालन	३८.६५	६४.५०	४९.२४	१३.४७	४९.४६
खानी	-९.७	३२.८१	१.५५	३५.७३	१५.१०
उत्पादनमूलक उद्योग	११.६६	२२.४८	६.३३	६.५५	११.७५
निर्माण	१७.४०	२०.४३	-५५.४६	८.२६	-२.३४
विद्युत्, ग्यास र पानी	३०.९८	२९.९९	१८.४१	२४.६६	२५.८१
धातु उत्पादन, मेसिनरी र विद्युतीय उपकरण	३३.१०	३९.४२	१६.९४	-२.९७	२१.६२
यातायात, सञ्चार र सार्वजनिक सेवा	१८.५२	४.५८	४.९०	१.१४	७.२८
थोक तथा खुद्रा व्यापार	९.८३	२६.१९	१३.४६	३.४६	१३.२३
वित्त, बिमा र स्थिर सम्पत्ति	१०.९४	२९.२६	९.६४	-२.७३	११.७८
होटेल र रेस्टुरेन्ट	२६.२७	२३.२७	६.४९	३.७७	१४.९५
अन्य सेवा	२९.६५	१९.१६	८.३५	०.४३	१४.४०
उपभोग	०.३३	४८.८४	२६८.८५	१.४५	७९.८७
स्थानीय सरकार	१.७२	-३.०३	-२७.५३	०.०३	-७.२०
अन्य	२५.७५	३६.२३	-३९.४३	-१६.३९	१.५४
कुल वाणिज्य बैंकको कर्जा	१६.२४	२८.०१	१२.३३	३.३५	१४.९९
कुल राष्ट्रिय कर्जा	१२.१६	२७.७६	१२.८५	३.६२	१४.१०

स्रोत : आर्थिक सर्वेक्षण २०७९/८० र नेपाल राष्ट्र बैंक

३. उपसंहार

नेपालको अर्थतन्त्रको आकारको स्थितिलाई हेर्दा कुल राष्ट्रिय कर्जाको परिमाण सन्तोषजनक रहेको पाइन्छ । नेपालमा आर्थिक वर्ष २०७९/८० सम्ममा वाणिज्य बैंक, विकास बैंक र लघुवित्त कम्पनीबाट प्रदान गरिएको कुल कर्जा प्रवाहको परिमाण ४८ खर्ब ७९ अर्ब ८५ करोड पुगेको छ, जुन नेपालको कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको ९०.६८ प्रतिशत हो । वाणिज्य बैंकहरूको कर्जाको परिमाण भने ४३ खर्ब १५ अर्ब ३७ करोड रहेको छ, जुन नेपालको कुल कर्जाको ८८.४३ प्रतिशत हो । वाणिज्य बैंकहरूको औसत कर्जा प्रवाहको वृद्धिदर करिब १५ प्रतिशत रहेको छ । तर क्षेत्रगत वृद्धिदरको अवस्थामा भने विविधता रहेको देखिन्छ । केही

क्षेत्रको वृद्धिदर औसतभन्दा बढी रहेको छ भने केहीको औसतभन्दा कम रहेको छ । कर्जा प्रवाहको ठुलो भाग अनुत्पादक क्षेत्रमा गएकाले कर्जा प्रवाहका आधारमा रोजगारी सिर्जना तथा कुल गार्हस्थ्य आम्दानीमा भने आशातीत रूपमा योगदान पुऱ्याउन सकेको देखिँदैन । त्यसैले आगामी दिनमा कर्जा प्रवाहलाई राष्ट्रिय प्राथमिकताको क्षेत्र मुख्य गरी उत्पादनमूलक क्षेत्रमा केन्द्रित गरी रोजगारी सिर्जना, स्थानीय उत्पादनको प्रवर्धन तथा प्रशोधन, पूर्वाधार निर्माण र पुँजी संरचनाका क्षेत्रमा सहयोग पुग्ने गरी नीति नियम तथा मापदण्ड निर्धारण गरी कर्जा परिचालन गर्नु उपयुक्त हुने देखिन्छ ।

***

सुशासन अभिवृद्धिमा सामाजिक लेखापरीक्षणको भूमिका

राजनविक्रम थापा*

विषय प्रवेश

सार्वजनिक एवम् निजी सबै प्रकारका सङ्गठनहरूमा सुशासनको विषयलाई प्राथमिकतामा राखिएको हुन्छ। सुशासन कायम गर्ने विषयमा थुप्रै ऐन, कानून, नीति नियम, कार्यविधिसमेत तयार गरिएको हुन्छ तर सुशासन कायम भए नभएको वा त्यस्ता नीतिहरूको असर सङ्गठनहरूमा कसरी परिरहेको छ भन्ने विषयमा भने लेखाजोखा गर्ने गरिएको देखिँदैन। यसै परिप्रेक्ष्यमा सामाजिक लेखापरीक्षणको आवश्यकता विकसित हुँदै गएको पाइन्छ। सामाजिक लेखापरीक्षण जवाफदेहितासम्बन्धी त्यस्तो संयन्त्र हो, जहाँ सार्वजनिक निकायका निर्णय तथा कार्यसम्पादनको मूल्याङ्कन गर्न नागरिकहरू सङ्गठित तथा परिचालित हुन्छन्। यसले सङ्गठनका उच्च पदाधिकारीहरूलाई प्रदान गरिएको अधिकार वा विशेष शक्तिको दुरुपयोग नहोस् भन्ने उद्देश्यले निगरानी तथा अनुगमन गर्ने दबाब सिर्जना गर्दछ। सैद्धान्तिक र आधारभूत पक्षबाट विश्लेषण गर्दा संस्थागत सुशासन र सामाजिक लेखापरीक्षणको उद्देश्य उस्तै देखिने भएकाले यी दुई बिचको अन्तरसम्बन्ध पनि निकट रहेको देखिन्छ। व्यावहारिक रूपमा हेर्दा मुलुक तथा सङ्गठनमा सुशासन स्थापित गर्न सहयोग पुऱ्याउने महत्त्वपूर्ण औजारका रूपमा सामाजिक लेखापरीक्षणको प्रमुख भूमिका रहेको हुन्छ।

पछिल्लो समयमा सूचना र सञ्चारका क्षेत्रमा भएको विस्मयकारी परिवर्तनसँगै अधिकार प्राप्त निकायहरूका कामकारवाहीप्रति चासो लिने र स्वतःस्फूर्त रूपमा प्रतिक्रिया दिने प्रचलन बढ्दो छ। नेपालको सन्दर्भमा संविधानले प्रदान गरेको सूचनाको हकसम्बन्धी व्यवस्था पनि लेखापरीक्षणको आधारभूत स्तम्भ मान्न सकिन्छ। विगतका केही वर्षदेखि सामाजिक सञ्जालको बढ्दो प्रयोग र खोजपत्रकारिताको प्रभावसमेतका कारण निर्णयकर्ता एवम् अधिकारप्राप्त व्यक्तिको नियन्त्रणमा रहने अवस्था देखिँदैन। हाम्रो जस्तो अस्थिर राजनीतिक व्यवस्था भएका मुलुकहरूमा नियमित र वित्तीय लेखापरीक्षणसमेत पारदर्शी र नियमित हुन नसकिरहेको अवस्थामा सामाजिक लेखापरीक्षणको आवश्यकता र औचित्य साबित गर्न कठिन हुन्छ। तापनि सैद्धान्तिक रूपमा मुलुकमा सङ्घीयताको कार्यान्वयनपश्चात् तल्लो तहहरूमा प्रदान गरिएको अधिकार, उत्तरदायित्व र जवाफदेहितासँगै सामाजिक लेखापरीक्षणको आवश्यकता र प्रभावकारिताका विषयमा बहस हुन सान्दर्भिक देखिएकाले यस लेखमा सरकारी तथा निजी सबै क्षेत्रमा सुशासन कायम गर्न तथा त्यसको प्रभावकारिता मापन गर्न सामाजिक लेखापरीक्षण भूमिका सम्बन्धमा चर्चा गर्ने प्रयास गरिएको छ।

सामाजिक लेखापरीक्षणका सिद्धान्त

पारदर्शिता (Transparency): प्रशासनिक तथा निर्णय प्रकृत्यामा पूर्ण पारदर्शिता कायम गर्नका लागि सरकारले सर्वसाधारणलाई सम्बन्धित सूचनाको पूर्ण पहुँच उपलब्ध गराएको हुनुपर्दछ।

सहभागिता (Participative): प्रभावित पक्षहरूलाई मताधिकार मात्र होइन, निर्णय प्रकृत्या र प्रमाणीकरणमा सिधै अधिकार प्रदान गर्नुपर्दछ।

प्रतिनिधित्व (Representation): पूर्वनिर्धारित विकल्प उपलब्ध भएको अवस्थामा प्रभावित पक्षको अधिकारलाई सुनिश्चित गर्न व्यक्ति वा समूहको प्रतिनिधित्व गराउनुपर्दछ।

जवाफदेहिता (Accountability): अधिकार प्राप्त पक्ष वा सरकारी निकायले कुनै पनि काम भएको वा नभएको विषयमा सरोकारवालाहरूलाई तत्काल जवाफ दिनुपर्दछ।

सामाजिक लेखापरीक्षण तथा समेटिने विषयवस्तुहरू

सामाजिक लेखापरीक्षण कुनै पनि सङ्गठनको सामाजिक तथा नैतिक कार्यसम्पादनको अवस्थालाई बुझ्ने, मापन गर्ने, सुधार गर्ने तथा सरोकारवालाहरू समक्ष सार्वजनिक गर्ने उपयुक्त संयन्त्र हो। यसले मुलुकको सुशासनलाई दर्शाउँछ। यसका अतिरिक्त सरोकारवालाहरू, अभै समुदायमा पछाडि पारिएका र अल्पसङ्ख्यकको आवाजलाई समेत प्रतिविम्बित गर्दछ। सामाजिक लेखापरीक्षणले कुनै पनि सार्वजनिक निकायले निर्दिष्ट गरेको मूल उद्देश्य र वास्तविक उपलब्धि दक्षता र प्रभावकारिताको अन्तरलाई समेत उजगार गर्न मद्दत गर्दछ। वित्तीय लेखापरीक्षणमा वित्तीय स्रोतको सदुपयोगिताको परीक्षण गरिन्छ तर सामाजिक लेखापरीक्षणमा तोकिएका कार्यक्रम तथा सेवाहरू सामाजिक, वातावरणीय तथा सामुदायिक उद्देश्यअनुरूप प्रभावकारी भए नभएको परीक्षण गरिन्छ। यस्तो लेखापरीक्षणको मुख्य ध्येय नै सार्वजनिक अभिलेख तथा पृष्ठपोषणका आधारमा सार्वजनिक निकायबाट कार्यान्वयनमा ल्याइएका कार्यक्रम तथा सेवाहरूको प्रभावकारितालाई वैज्ञानिक र व्यवस्थित पद्धतिद्वारा मूल्याङ्कन गर्नु हो। युएनडिपीद्वारा प्रकाशित A Practical guide on social audit मा सामाजिक लेखापरीक्षणलाई सार्वजनिक स्रोतको उपयोग र व्यवस्थापनका लागि पारदर्शिता र जवाफदेहिता कायम गराउने प्रकृत्या तथा अवधारणाका रूपमा परिभाषित गरिएको छ।¹ अधिकार प्राप्त निकायहरूले सार्वजनिक

* निर्देशक, नेपाल राष्ट्र बैंक।

1. Social audit can be defined as an approach and process to build accountability and transparency in the use and management of public resources (UNDP, 2011)

सरोकारका विषयमा आवश्यक नीति नियम आफै बनाउने, कार्यान्वयन गर्ने, मूल्याङ्कन र सुधारका प्रकृत्यामा पनि आफै संलग्न हुने भएकाले प्रत्यक्ष सरोकार हुने वर्गको पृष्ठपोषण प्राप्त गर्ने अवस्था रहँदैन। जसको अभावमा सम्पादित कामको गुणस्तर र प्रभावकारिताका सम्बन्धमा वास्तविक तथ्य सार्वजनिक गर्ने सवालमा पनि नैतिक जटिलता देखिन सक्छ। जुन वर्ग वा समुदायका लागि नीति नियम बनाइएका वा निर्णय गरिएका हुन्, त्यसको फेदसम्म प्रभाव विश्लेषण गर्ने तथा अपनाइएको पारदर्शिता र जवाफदेहिताको परीक्षण सामाजिक लेखापरीक्षणबाट मात्र सम्भव हुन्छ।

सामाजिक लेखापरीक्षणमा समेटिने प्रमुख पक्ष तथा क्षेत्रहरू

सामाजिक लेखापरीक्षण कसले गर्ने भन्ने विषय सरल भने होइन। मुख्यतः कुनै पनि निर्णय वा नीति, नियम वा विशेष कार्यक्रममा प्रत्यक्ष सरोकार राख्ने पक्ष, समुदाय तथा नागरिकहरूले नै सामाजिक लेखापरीक्षण गर्ने हो। लेखापरीक्षण गर्ने संस्था वा पक्षको विश्वसनीयता, क्षमता र आधिकारिकताको कितान गर्ने कार्य जहिले पनि चुनौतीपूर्ण नै हुन्छ। सार्वजनिक निकायमा सबै प्रकृतिका लेखापरीक्षणका लागि एक संस्था वा निश्चित पक्ष कितान गर्ने वा कानुनीरूपमा नै तोक्ने भन्ने व्यावहारिक देखिँदैन। संस्थाको संरचना, उद्देश्य, आकार, प्रभाव क्षेत्र, स्वामित्व, व्यवस्थापनको मिश्रण लगायतका विषयगत आधारमा समुदाय वा नागरिक समाजले नै लेखापरीक्षण गर्ने निकायको छनोट वा निक्कौँल गर्नु उपयुक्त हुन्छ। लेखापरीक्षणको प्रकृत्यामा हुने छलफल, भेला, अन्तर्क्रिया, तालिम अनुशिक्षण, लगायतका प्रकृत्यामा पनि कुन कुन पक्षको संलग्नता आवश्यक हुन्छ? सो निक्कौँल हुनुपर्दछ। सैद्धान्तिक रूपमा सङ्गठनको हकमा सल्लाहकार समिति, सङ्गठनका प्रमुख व्यक्तिहरू, व्यवस्थापन पक्ष आदि संलग्न हुन सक्छन्। लाभग्राही तथा अधिकार धारण गर्नेहरूका पक्षबाट सामुदायिक सङ्गठन, गैरसरकारी संस्थाहरू हुन सक्छन्। अन्य सरोकारवालाहरूका सन्दर्भमा सरकारले तोकेका निश्चित कार्यक्रमका हकमा अनुगमन अधिकारीहरू, राजनीतिक दल र तिनका प्रतिनिधि, निश्चित भूगोलमा खटिने गैरसरकारी संस्थाहरू, दातृ निकाय, सञ्चार क्षेत्र, सामाजिक सञ्जाल, धार्मिक तथा जातीय समुदाय, स्थानीय समुदाय आदि लेखापरीक्षणमा समेट्न सकिने पक्षहरू हुन्। सार्वजनिक नीति तथा राज्यका गतिविधिहरूको मूल्याङ्कन तथा विश्लेषण गरी नागरिकहरूको हितका लागि नीतिगत पृष्ठपोषण प्रदान गर्न गरिने सामाजिक लेखापरीक्षणमा देहायका विषयहरू समावेश हुन सक्छन्।

- सार्वजनिक नीति तर्जुमा एवम् कार्यान्वयनका लागि आवश्यक भौतिक तथा वित्तीय स्रोतको आवश्यकता र उपलब्धताबिचको अन्तर पहिचान गर्ने,
- सामाजिक तथा जनउपयोगी सेवाका सम्बन्धमा सेवा प्रदायक तथा लाभग्राहीबिच आवश्यक उत्सुकता पैदा गर्ने वा ज्ञान सञ्चार गर्ने,
- सार्वजनिक नीति तथा कार्यक्रमको दक्षता र प्रभावकारिता अभिवृद्धि गर्ने,
- राज्यबाट गरिएका विभिन्न नीतिगत निर्णयहरूलाई अल्पसङ्ख्यक तथा ऐतिहासिक रूपमा नै पिछ्छाडि एका वर्गहरूको पक्षबाट आवश्यकता र प्राथमिकताका आधारमा विश्लेषण गर्ने,
- प्राप्त गर्नुपर्ने सार्वजनिक सेवा उचित समयमा प्राप्त गर्न नसक्दाको क्षति तथा अक्सर लागतको अनुमान गर्ने,

- एकीकृत व्यवस्थापकीय प्रणाली र रणनीतिलाई सुदृढीकरण गर्ने,
- सार्वजनिक सेवालार्ई कसरी चुस्त र पारदर्शी बनाउन सकिन्छ भन्ने विषयमा साङ्गठनिक रूपमा अध्ययन तथा विश्लेषण गर्ने,
- साङ्गठनिक तथा कर्मचारीतन्त्रमा पुनर्संरचना गर्नुपर्ने क्षेत्रको पहिचान गर्ने,
- निजी र सार्वजनिक साभेदारीका विषयलाई प्रोत्साहित गर्न आवश्यक संवाद र सहकार्य गर्ने,
- कार्यान्वयनमा ल्याइएका नीति नियम र कार्यक्रमहरू पारदर्शी र प्रभावकारी छन् भन्ने कुराको सुनिश्चित गर्ने र सम्पन्न भएका कामहरूका बारेमा सबैलाई समय मै जानकारी गराउने,
- सरकारले तय गर्ने हरेक सार्वजनिक नीति, कार्यक्रम तथा बजेटको तर्जुमा वा कार्यान्वयनका सबै चरणहरूमा नागरिकहरूको अधिक सहभागिता गराउने,
- पारदर्शिता र जवाफदेहिता बढाउने,
- स्रोत साधन तथा अधिकारको दुरुपयोग तथा अनियमितता हुन सक्ने क्षेत्रको पहिचान, नियन्त्रण तथा सार्वजनिकरण गर्ने,
- नीति तथा कार्यक्रमहरूको प्रभाव मापन गर्ने,
- नागरिकहरूलाई आफ्ना हक अधिकारको सही अभ्यास गर्न सक्षम तुल्याउने,

नेपालमा सामाजिक लेखापरीक्षणको अवस्था कस्तो छ ?

नेपालको सन्दर्भमा सरकारी निकायको आर्थिक तथा कार्यसम्पादनको लेखापरीक्षण गर्नका लागि नेपालको संविधान २०७२ को धारा २४० मा महालेखापरीक्षकको व्यवस्था गरिएको भए तापनि सामाजिक लेखापरीक्षण गर्ने स्पष्ट कानुनी आधार र निकाय संविधानमा कितान भएको भने देखिँदैन। नेपालको संविधानको धारा २७ मा मौलिक हकअन्तर्गत “प्रत्येक नागरिकलाई आफ्नो वा सार्वजनिक सरोकारको कुनै पनि विषयको सूचना माग्ने र पाउने हक हुने छ। तर कानूनबमोजिम गोप्य राख्नुपर्ने सूचनाको जानकारी दिन कसैलाई बाध्य पारिने छैन।” भन्ने व्यवस्थाले नागरिकलाई जिम्मेवार बनाएको र यस्ता व्यवस्था समेतका आधारमा हेर्दा प्रत्येक नेपाली नागरिक सामाजिक लेखापरीक्षणको हिस्सा भएको मान्न सकिन्छ। स्थानीय निकाय आर्थिक प्रशासन नियमावली, २०६४ को नियम २०१ (१) बमोजिम स्थानीय निकायको योजना, नीति, कार्यक्रम, आयोजना कार्यान्वयन र सेवा प्रवाहले आर्थिक सामाजिक विकासमा गरेको समग्र योगदानको लेखाजोखा, विश्लेषण र मूल्याङ्कन कार्यलाई सामाजिक लेखापरीक्षणका रूपमा लिएको देखिन्छ। यस्तो लेखापरीक्षण कार्य आर्थिक वर्ष समाप्त भएको चार महिनाभित्र सम्पन्न गरी सक्नुपर्ने प्रावधानसमेत राखिएको छ। जसअनुरूप कतिपय स्थानीय निकायहरूले प्रतिवेदन वेबसाइटमार्फत सार्वजनिक गर्ने गरेको देखिन्छ। नेपालको अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्था (Association of International NGOs in Nepal-AIN) ले जारी गरेको सामाजिक लेखापरीक्षण निर्देशिकामा सामाजिक लेखापरीक्षणका अन्य शब्दावली र स्वरूपहरूमा सार्वजनिक लेखापरीक्षण (Public Audit) र सार्वजनिक सुनुवाइ (Public Hearing) लाई पनि समावेश गरिएको छ। शब्दावली जसरी प्रयोग भए पनि आशय उस्तै नै रहेको देखिन्छ।

नेपालका केही गैरसरकारी संस्थाहरूले आफ्नो कामकारबाही र सरोकारवालाहरूमा पारेको प्रभावहरूका सम्बन्धमा वार्षिक रूपमा सामाजिक लेखापरीक्षण गर्ने गरेको देखिन्छ। यसको उदाहरण सामुदायिक आन्तर्निर्भर केन्द्रले सोझै सामाजिक लेखापरीक्षण प्रतिवेदन आफ्नो वेबसाइटमार्फत सार्वजनिक गरेको देखिन्छ।^२ यसै सन्दर्भमा सामुदायिक

2. <https://csrnepal.org/social-audit-report-2021/>

रेडियोसँगको सहकार्यमा स्थानीय निकायले सम्पादन गरेका कार्यक्रम तथा परियोजनाको प्रगति विवरणका बारेमा कार्यक्रम तयार गरी प्रसारण गर्दै आएको देखिन्छ। सामुदायिक रेडियो प्रसारक सङ्घमा आबद्ध ७७ जिल्लाका करिब ३४० सामुदायिक रेडियोमार्फत नागरिकका काम, कर्तव्य र अधिकारको जानकारी प्रदान गर्नुका साथै विभिन्न विषयमा सार्वजनिक सुनवाइसमेत गर्दै आएको देखिन्छ। यसका लागि विभिन्न क्षेत्रमा कार्यरत गैरनाफामूलक र गैरसरकारी संस्थाहरूले पनि आफ्नै किसिमबाट विभिन्न माध्यमहरूबाट सार्वजनिक सुनवाइ गर्ने र त्यसलाई सरोकारवाला समक्ष पुऱ्याउने काम गर्दै आएको पाइन्छ। निजी क्षेत्रका टेलिभिजनमार्फत प्रसारित साभ्ना सवाल वा पछिल्लो समयमा व्यक्तिगत पहलमा समेत नागरिक खबरदारीको प्रचलन बढ्दो देखिन्छ। नेपालको सार्वजनिक क्षेत्रमा सामाजिक लेखापरीक्षणको प्रत्यक्ष भूमिका नदेखिए पनि पछिल्लो समयमा जनतामा बढ्दै गएको राज्यप्रतिको चासो र आफ्नो हक अधिकारप्रतिको सचेतताको असर देखिन थालेको छ। सार्वजनिक सम्पत्तिको प्रयोग तथा राज्यको दायित्वका विषयमा सत्तामा पुग्ने राजनीतिक दल वा प्रतिपक्षको मात्र सरोकार रहने गरेको विगतको अभ्यासमा विस्तारै परिवर्तन देखिन थालेको छ।

सामाजिक सञ्जाल र सञ्चार क्षेत्रको भूमिका

नेपालको संविधानको निर्माण भई जनताले सार्वभौमसत्ताको अधिकार प्राप्त गरेपश्चात् तीन तहको सरकार बनेर राजनीतिक स्थायित्वतर्फ बढ्दै जाँदा सार्वजनिक सरोकारका विषयहरू बढी चर्चामा आउने गरेका छन्। पछिल्लो समयमा राज्य र सार्वजनिक निकायहरूबाट हुने गरेका अधिकार दुरुपयोग तथा घुसखोरीका समाचारहरू पत्रपत्रिका र अन्य सञ्चार माध्यममा बाक्लिँदै गएको देखिन्छ। समाजमा हुने अन्याय, अत्याचारका घटनाहरूको सार्वजनिक तहमा नै उठान हुने र त्यसको निराकरण नहुनेजसम्म पछ्याउने प्रचलन बढेका छन्। एनसेलको पुँजीगत लाभ प्रकरण होस् वा अदालतबाट भएका निर्णय, महेन्द्रनगरमा भएको निर्मला हत्याकाण्ड होस् वा अन्य विभिन्न भ्रष्टाचारका घटना; सर्वसाधारणको चासो बढेकै छ। सार्वजनिक सरोकारका सवालमा अदालतसम्म पुगी न्यायका लागि अपिल गर्ने प्रवृत्ति बढ्दो छ। भलै कतिपय मुद्दाहरूलाई राजनीतिक रङ्ग दिने प्रयास हुनु अलग्गै पाटो हुन सक्छ। सर्वसाधारणलाई सूचना प्रवाह गर्ने र आवश्यक विषयको तथ्य प्रमाण उपलब्ध गराउने सन्दर्भमा नेपालका सबै खाले सञ्चारमाध्यम सक्रिय नै देखिन्छन्। अभ्र पछिल्लो समयमा फेसबुक, मेसेन्जर, युट्युब, टुइटर लगायतका सामाजिक सञ्जालको प्रयोग बढ्दै गएकाले सार्वजनिक सरोकारका विषयमा चासो पनि बढ्दै गएको देखिन्छ। सार्वजनिक चासोको सानो विषय पनि मिनेटभर मै भाइरल हुने गरेको छ। पछिल्लो समयमा देशका निकै प्रभावशाली व्यक्तिहरूबाट भएका व्यक्तिगत गल्ती र कमीकमजोरीका घटनाहरू यस्तै माध्यमबाट सार्वजनिक हुँदा आसिन पदबाटै हात धुनुपरेको तितो यथार्थ पनि छ। यी घटनाक्रमलाई सिधै सार्वजनिक लेखापरीक्षणको अङ्ग मान्न नसकिए तापनि अधिकार ग्रहण गर्ने पक्षहरू माथि एक किसिमको दबाव सृजना गर्न भने निर्णायक भूमिका निर्वाह हुने गरेको छ। सामाजिक सञ्जाल विशेषतः व्यक्तिको स्वतन्त्र विचार र मनोरञ्जनका लागि प्रयोग हुने हो तापनि सूचना प्रवाहमा यसको भूमिका निकै प्रभावकारी र महत्त्वपूर्ण देखिएको छ। यसका सकारात्मक र नकारात्मक दुवै पाटा रहने भए तापनि सार्वजनिक निकायबाट हुन सक्ने अख्तियार दुरुपयोग, सामाजिक भेदभाव, गैरकानुनी र दण्डनीय अपराध लगायतका विषयलाई सही समयमा सरोकारवाला निकायसम्म

पुऱ्याउने भूमिकामा सामाजिक सञ्जालको महत्त्वपूर्ण योगदान छ। यसको विश्वसनीयता र आधिकारिकता कायम गर्नका लागि राज्यका तर्फबाट निश्चित नीतिगत व्यवस्था एवम् आचारसंहिता जारी गर्नु भने आवश्यक देखिन्छ।

अन्त्यमा,

जवाफदेहिता, पारदर्शिता र सुशासन प्रवर्धन गर्न सामाजिक लेखापरीक्षणले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको हुन्छ। सुशासनका क्षेत्रमा पहिचान गरिएका अन्तर एवम् कमीकमजोरीहरूलाई सुधार गरी कुशल स्रोत व्यवस्थापन, सेवा प्रवाह र भ्रष्टाचार न्यूनीकरण गर्ने कार्यमा यसले महत्त्वपूर्ण सहयोग पुऱ्याउँदछ। सरोकारवालाहरूलाई सुशासन प्रक्रियामा भाग लिन र गुणस्तरीय सेवा प्रवाहको अपेक्षालाई पूरा गर्न अभिप्रेरित गर्दछ। सामाजिक लेखापरीक्षणले लगानीको प्रतिफलका लागि विवेकपूर्ण उपायहरूमार्फत स्रोतको वितरणमा सामाजिक न्याय र समानतालाई बढावा दिन्छ। सामाजिक लेखापरीक्षणलाई प्रभावकारी रूपमा स्थापित गर्न राज्य र नागरिक दुवैको भूमिका महत्त्वपूर्ण हुन्छ। राज्यले संवैधानिक व्यवस्थाबमोजिम नागरिकसँग सरोकार राख्ने सबै प्रकारका सूचना तथा जानकारीहरू उपयुक्त माध्यमबाट सही समयमा सम्प्रेषण गर्ने विषयलाई प्राथमिकतामा राख्नुपर्दछ। नागरिकहरूले पनि प्रत्यक्ष सार्वजनिक सरोकारका विषयमा विशेष ख्याल गर्नुपर्दछ। खास गरी दलीय व्यवस्थामा नागरिकहरूले आस्थागत आधारमा आफ्नो सोच निर्माण गर्न सक्ने जोखिम भएकाले सामाजिक लेखापरीक्षणको विषय पेचिलो बन्ने गरेको छ। आफ्ना पक्षले गरेका गल्ती कमीकमजोरीलाई नजरअन्दाज गर्ने र विपरीत पक्षले गरेका राम्रा र असल कामको पनि विरोध गर्ने प्रवृत्तिमा सुधार नभएसम्म सामाजिक लेखापरीक्षणको मुद्दाले गति लिन सक्दैन।

सुशासन र सामाजिक लेखापरीक्षणका विषय एकअर्काका परिपूरकसमेत भएकाले लेखापरीक्षण कार्य स्थापित भए सुशासनमा सुधार हुने वा सुशासन कायम गर्न सके सामाजिक लेखापरीक्षण कार्य प्रभावकारी हुन सक्छ। यो काम कुनै एक पक्ष वा समुदायसँग मात्र लक्षित हुँदैन। प्रत्येक तह र तप्कामा रहेका नागरिकले जिम्मेवारी वहन गर्ने विषय हो। उदाहरणका लागि सेवा प्रदान गर्ने निकायमा नागरिक बडापत्र राखिएको छ वा छैन देखि लिएर बडापत्रमा लेखिएका सेवा तोकिएबमोजिम प्राप्त नभएमा के गर्ने र त्यसको अन्तिम बिन्दुसम्म कसरी पुग्ने भन्नेसम्मको ज्ञान नागरिकले प्राप्त गर्नु आवश्यक छ।

त्यसै गरी, सार्वजनिक निकायबाट भएका कमीकमजोरीलाई समयमै उजागर गर्न उजुरी गर्ने र सोको उचित समयमा सुनुवाइ हुने संयन्त्र पनि अति अपरिहार्य तत्त्व हो। सामाजिक लेखापरीक्षणको संवदेनशीलतालाई नागरिकले बुझ्न नसक्दा आफैले चुनेर पठाएका व्यक्ति वा संस्थाको मनोमानी र अत्याचारबाट आफै पिडित हुनुपर्ने अवस्था सृजना भइरहेको छ। अर्कोतर्फ, मुलुक छाडेर जाने युवाशक्तिहरूले मुलुकमा सुशासन नभएको दोष लगाई देश छोड्ने गरे तापनि असल नागरिकको रूपमा खेल्नुपर्ने भूमिका भने खेल्न सकेको देखिँदैन। कुनै पनि राज्य सफल हुन सक्ता र अधिकार ग्रहण गर्नेको प्रमुख दायित्व जति हुन्छ, त्यति नै देशमा बस्ने प्रत्येक नागरिकको पनि उत्तिकै भूमिका रहन्छ। अतः संविधानले सार्वभौम अधिकार प्रदान गरेको नागरिकका हैसियतले सार्वजनिक सरोकारको विषयमा सबैले उत्तिकै चासो लिई सामाजिक लेखापरीक्षण कार्यमा सहयोगी बन्नु सबै नागरिकको कर्तव्य हो।

***

नेपालमा सार्वजनिक ऋण परिचालनः वर्तमान स्थिति र कानुनी व्यवस्था

दुर्गेश गोपाल श्रेष्ठ*

विषय प्रवेश

कुनै पनि राज्यलाई स्वःस्फूर्त सञ्चालन गर्न तथा राष्ट्रिय उद्देश्य प्राप्त गर्न सरकारले नियमित तथा विकास निर्माणका कार्यहरूमा निरन्तर खर्च गर्ने गर्दछ। सरकारले प्रत्येक वर्ष राजस्व र अनुदानबाट प्राप्त हुने आम्दानीभन्दा बढी खर्च गर्ने गरी घाटा बजेट ल्याउने गर्दछ। यसरी बढ्दो खर्च र सीमित आम्दानीबिच तादात्म्यता मिलाउनु जरुरी हुन्छ। नेपालजस्तो विकासोन्मुख मुलुकका लागि बढ्दो आवश्यकता पूरा गर्न राजस्व र अनुदानबाट प्राप्त आय पर्याप्त नहुने हुँदा सरकारले आम्दानी र खर्चको सन्तुलन मिलाउनका लागि अनिवार्य रूपमा सार्वजनिक ऋण लिन अपरिहार्य रहन्छ। यस सन्दर्भमा सार्वजनिक ऋण परिचालनको कार्य महत्त्वपूर्ण रहँदै आएको छ।

देशको समग्र विकास कार्यमा खर्च गर्नका लागि राजस्वको स्रोत अपुग हुने हुँदा सरकारले घाटा बजेट ल्याउने गर्दछ र यसलाई पूर्ति गर्ने माध्यमका रूपमा सार्वजनिक ऋण लिने गर्दछ। सार्वजनिक ऋणले सरकारको न्यून वित्त परिपूर्ति गर्ने प्रमुख औजार तथा उपकरणका रूपमा प्रतिनिधित्व गर्दछ। बढ्दो सार्वजनिक खर्च र सीमित राजस्व तथा अनुदानका बिचमा तादात्म्यता कायम गर्न नेपाल सरकारले आन्तरिक एवम् वैदेशिक ऋणको परिचालन गर्दै आएको छ। वैदेशिक स्रोत द्विपक्षीय र बहुपक्षीय निकायहरूबाट प्राप्त हुने ऋण हो भने आन्तरिक स्रोत देशको केन्द्रीय बैंक, बैंक तथा वित्तीय संस्था र सर्वसाधारणबाट लिइने ऋण हो। समग्रमा, सरकारको बढ्दो खर्च र सीमित आय स्रोतलाई सन्तुलन राख्ने कार्यमा सार्वजनिक ऋण परिचालनले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्दै आएको छ।

शास्त्रीय अर्थशास्त्रीहरूले सार्वजनिक ऋणको विरोध गर्ने गरेको पाइए तापनि सन् १९३० को आर्थिक मन्दीपछि अर्थशास्त्री जे.एम. किन्स र उनका समर्थक अर्थशास्त्रीहरूले सरकारी हस्तक्षेपको वकालत गर्दै पुँजीगत खर्चका लागि सार्वजनिक ऋण महत्त्वपूर्ण अंश हुने र यसले आर्थिक विकासमा सकारात्मक प्रभाव पार्ने भनी तर्क दिने गरेको पाइन्छ। साथै, समकालीन अर्थशास्त्रीहरूले पनि सार्वजनिक ऋणलाई सरकारको न्यून वित्त परिपूर्ति गर्ने प्रमुख औजारका रूपमा लिएको पाइन्छ। सार्वजनिक ऋण आफैमा खराब नभए तापनि यसको उचित व्यवस्थापन र सदुपयोग हुन नसके यसले मुलुकलाई अधिक ऋणको दलदलमा फसाउन सक्ने भएकाले यसको प्रभावकारी व्यवस्थापनमा निकै जोड दिएको तथा उच्च प्राथमिकताका उत्पादनशील क्षेत्रहरू र परिणाममुखी विकासका कार्यहरूमा लगानी गर्न प्रेरित गरेको पाइन्छ।

सार्वजनिक ऋण : भूमिका तथा वर्तमान स्थिति

सार्वजनिक ऋण भन्नाले सार्वजनिक खर्चका लागि सरकारले

सङ्कलन गर्ने राजस्व र प्राप्त हुने अनुदानबाट नपुग रकम परिपूर्तिका लागि आन्तरिक स्रोतका रूपमा देशभित्रबाट वा बाह्य स्रोतका रूपमा विदेशबाट लिइने ऋण हो, जुन तोकिएको अवधिमा तोकिएबमोजिमको सावाँ ब्याजसहित राष्ट्रले फिर्ता गर्नुपर्ने हुन्छ। सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापन ऐन, २०७९ मा सार्वजनिक ऋणलाई आन्तरिक वा वैदेशिक ऋण र त्यस्तो ऋण परिचालन गर्दा सिर्जना हुने वित्तीय दायित्वका रूपमा परिभाषित गरिएको छ। उक्त ऐनमा वैदेशिक ऋणलाई विदेशी सरकार, विदेशी सरकारी बैंक वा वित्तीय संस्था वा एजेन्सीसँग विदेशी मुद्रामा लिइएको ऋणबापत तिर्नुपर्ने बाँकी रकमको योग र आन्तरिक ऋणलाई नेपाली नागरिक, सङ्गठित संस्था, बैंक वा वित्तीय संस्थाबाट लिइने ऋणका रूपमा उल्लेख गरिएको छ।

अर्थतन्त्रमा सार्वजनिक ऋणको भूमिका

सरकारको न्यून वित्त परिचालन, समष्टिगत आर्थिक स्थायित्व, वैदेशिक पुँजी तथा प्रविधिको उपयोग र अन्तरपुस्ता समता कायम गर्न सार्वजनिक ऋणको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको छ। वित्त नीतिमार्फत् आर्थिक वृद्धि र स्थायित्व हासिल गर्ने, रोजगारीका अवसरहरू सिर्जना गर्ने र समानता कायम गर्नेतर्फ सरकार सदैव प्रयासरत रहेको हुन्छ। वित्त नीतिका विभिन्न उपकरणहरूमध्ये सार्वजनिक ऋण एक महत्त्वपूर्ण उपकरणका रूपमा रहेको र राष्ट्रिय आवश्यकता र प्राथमिकताका क्षेत्रहरू एवम् सम्भावित क्षेत्रहरूको विकास र विस्तार गर्न महत्त्वपूर्ण माध्यम रहेकाले अर्थतन्त्रमा यसको भूमिका विशेष रहेको छ, जसलाई बुँदागत रूपमा निम्नानुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ।

- विकास तथा निर्माण कार्यका लागि आवश्यक सार्वजनिक खर्चको परिपूर्ति गर्न,
- प्राथमिकता प्राप्त क्षेत्रमा पर्याप्त स्रोत परिचालन गरी राष्ट्रिय लक्ष्य हासिल गर्न,
- सन्तुलित आर्थिक विकासका लागि आवश्यक सबै क्षेत्रहरूमा लगानी गर्न,
- निजी क्षेत्रबाट हुने लगानीका लागि पर्याप्त अवसरहरू सुनिश्चित गर्न,
- प्राकृतिक विपद्, महामारी जस्ता कार्यहरूबाट हुने क्षतिको पुनःनिर्माण र पुनर्स्थापना कार्यहरू सञ्चालन गर्न,
- विकासका कार्यहरूलाई गतिशील बनाई रोजगारी र आयआर्जनका अवसरहरू सृजना गर्न,
- विभिन्न उपकरणमार्फत मुद्रा र पुँजी बजारको विकास र विस्तारमा गति दिन।

सार्वजनिक ऋण परिचालनको वर्तमान स्थिति

नेपालको इतिहासमा पहिलो पटक वि.सं. २००८ सालमा बजेट

* निर्देशक, नेपाल राष्ट्र बैंक।

प्रणालीको सुरुवात भए तापनि आर्थिक वर्ष २०१८/१९ को बजेटमा पहिलो पटक आन्तरिक ऋण बजेटको हिस्सा बनेको थियो। नेपालले वैदेशिक सहायता लिई पहिलो बजेटबाट नै खर्च गरेको पाइए तापनि आर्थिक वर्ष २०२०/२१ बाट मात्रै वैदेशिक ऋण लिई खर्च गरेको पाइन्छ। तसर्थ, नेपालमा सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापनको इतिहास आधा शताब्दीभन्दा बढी भइसकेको र यस क्रममा सो व्यवस्थापनका विविध आयाम र जोखिमका क्षेत्रहरू पनि विस्तार हुँदै गएका छन्। नेपालमा सार्वजनिक ऋण परिचालनको वर्तमान अवस्थालाई निम्नानुसारका बुँदाहरूमा उल्लेख गर्न सकिन्छ।

- नेपालको इतिहासमा कुल गार्हस्थ्य उत्पादनसँग सार्वजनिक ऋणको अनुपात आर्थिक वर्ष २०३१/३२ मा सबैभन्दा कम ५.७ प्रतिशत रहेको थियो भने आर्थिक वर्ष २०४७/४८ मा उच्चतम ६६.८ प्रतिशतसम्म पुगेको देखिन्छ।
- नेपालमा दोस्रो जनआन्दोलनपछि आर्थिक वर्ष २०६३/६४ मा सो अनुपात ४३.४ प्रतिशत हुँदै २०७२ सालको भूकम्प आउनु अघिको आर्थिक वर्ष २०७१/७२ सम्म लगातार घटेर २२.३ प्रतिशतमा भरेको थियो। भूकम्पपश्चात् गर्नुपर्ने पुनःनिर्माण र पुनर्स्थापनाका कारण एवम् सङ्घीय संरचनाअनुसार प्रदेश र स्थानीय तहमा विकास निर्माणका कार्यहरूमा गर्नुपर्ने ठुलो लगानीका कारण आर्थिक वर्ष २०७३/७४ देखि सार्वजनिक ऋणको अंश पुनः बढ्न थालेको देखिन्छ।
- आर्थिक वर्ष २०७५/७६ मा सार्वजनिक ऋण कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको २७.२ प्रतिशत रहेकोमा आर्थिक वर्ष २०७६/७७ को अन्त्यतिर देशभरि फैलिएको कोभिड-१९ महामारीका कारण

खोप तथा स्वास्थ्य पूर्वाधारमा खर्च गर्न सार्वजनिक ऋणको हिस्सा उच्च गतिमा बढेको देखिन्छ। यसले गर्दा आर्थिक वर्ष २०७९/८० को अन्त्यसम्ममा कुल गार्हस्थ्य उत्पादनसँग सार्वजनिक ऋणको अनुपात ४१.२ प्रतिशत पुगेको देखिन्छ।

- आर्थिक वर्ष २०७९/८० मा रहेको कुल ऋण अनुपात ४१.२ प्रतिशतमध्ये आन्तरिक ऋणको अंश २०.९ प्रतिशत र वैदेशिक ऋणको अंश २०.३ प्रतिशत रहेको छ।
- रकमका हिसाबले आर्थिक वर्ष २०७९/८० मा सार्वजनिक ऋणको कुल बक्यौता रु.२,२१८.५ मध्ये आन्तरिक ऋणतर्फ रु.१,१२५.२ अर्ब र वैदेशिक ऋणतर्फ रु.१,०९३.३ अर्ब रहेको छ।
- सङ्घीय संरचनाबमोजिम दिगो र उच्च प्रतिफलयुक्त क्षेत्रमा सार्वजनिक ऋण परिचालन गरी उच्च आर्थिक वृद्धिका लागि आवश्यक न्यून वित्त परिचालन गर्नेतर्फ नेपालको पन्ध्रौं योजना (२०७६/७७-२०८०/८१) केन्द्रित रहेको छ। सो योजनाले वार्षिक सार्वजनिक ऋण कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको ४.३ प्रतिशतभित्र सीमित राख्ने र राष्ट्रिय प्राथमिकता प्राप्त पुँजी निर्माण तथा उत्पादनशील क्षेत्रमा सार्वजनिक ऋणको परिचालन भई उच्च आर्थिक वृद्धिमा योगदान पुग्ने अपेक्षा गरेको छ।
- हरेक वर्ष सरकारले बजेट वक्तव्यमार्फत आगामी आर्थिक वर्षका लागि सार्वजनिक ऋण परिचालनको व्यवस्था गर्ने गरेको र चालु आर्थिक वर्ष २०८०/८१ को सङ्घीय बजेटमा नेपाल सरकारले वैदेशिक ऋण रु.२१२.७५ अर्ब र आन्तरिक ऋण रु.२४० अर्ब परिचालन गर्ने लक्ष्य राखेको छ।

तालिका - १ : सार्वजनिक ऋण बक्यौता रकम

(रु. अर्बमा)

सार्वजनिक ऋण	२०७५/७६	२०७६/७७	२०७७/७८	२०७८/७९	२०७९/८०
आन्तरिक ऋण	४५३.०	६१३.२	८००.३	९८४.३	१,१२५.२
वैदेशिक ऋण	५९४.९	८१९.७	९३४.१	१,०२५.८	१,०९३.३
कुल ऋण	१,०४७.९	१,४३२.९	१,७३४.५	२,०१०.१	२,२१८.५

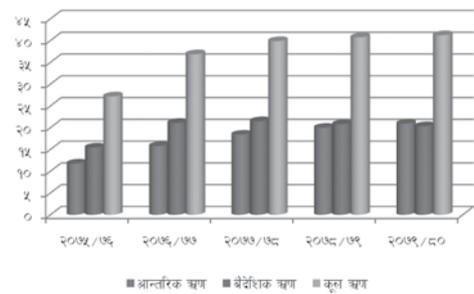
(स्रोत : वर्तमान आर्थिक तथा वित्तीय स्थिति, जुलाई २०२३)

तालिका - २ : कुल गार्हस्थ्य उत्पादनसँग सार्वजनिक ऋणको अनुपात

(प्रतिशतमा)

आर्थिक वर्ष	आन्तरिक ऋण	वैदेशिक ऋण	कुल ऋण
२०७५/७६	११.७	१५.४	२७.२
२०७६/७७	१५.८	२१.१	३६.८
२०७७/७८	१८.४	२१.५	३९.९
२०७८/७९	२०.०	२०.८	४०.७
२०७९/८०	२०.९	२०.३	४१.२

(स्रोत : वर्तमान आर्थिक तथा वित्तीय स्थिति, जुलाई २०२३)

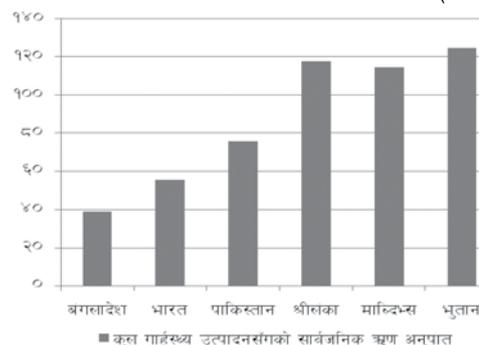
सामान्यतः, कुनै पनि मुलुकमा रहेको Fiscal Space आँकलन गर्नका लागि कुल गार्हस्थ्य उत्पादनसँग सार्वजनिक ऋणको अनुपात हेर्ने गरिन्छ। अर्थतन्त्रका लागि सार्वजनिक ऋणको अंश कति उपयुक्त हुन्छ भन्ने सन्दर्भमा मतैक्य रहेको नपाइने हुँदा अर्थतन्त्रको आकार, त्यसको वृद्धिदर, निर्यात तथा विदेशी मुद्रा आर्जनका स्रोत, ऋणको उत्पादनशील प्रयोग र सोको व्यवस्थापन क्षमता आदिमा निर्भर रही सार्वजनिक ऋणको सीमा सोहीबमोजिम निर्धारण हुने गर्दछ। नेपालमा सार्वजनिक

ऋणको प्रवृत्ति हेर्दा निरन्तर रूपमा बढ्दै गएको र वैदेशिक ऋणको तुलनामा आन्तरिक ऋणको गति उच्च रही हिस्सामा समेत बढोत्तरी अवस्थामा रहेको देखिन्छ। माथि उल्लिखित तालिकाहरूबाट आर्थिक वर्ष २०७९/८० मा रहेको कुल गार्हस्थ्य उत्पादनसँग सार्वजनिक ऋण अनुपात ४१.२ प्रतिशतमध्ये आन्तरिक ऋणको अंश २०.९ प्रतिशत र वैदेशिक ऋणको अंश २०.३ प्रतिशत रहेको स्पष्ट देखिन्छ।

तालिका - ३ : दक्षिण एसियाली मुलुकमा कुल गार्हस्थ्य उत्पादनसँग सार्वजनिक ऋणको अनुपात

(प्रतिशतमा)

क्र.सं.	देश	कुल गार्हस्थ्य उत्पादनसँगको सार्वजनिक ऋण अनुपात (प्रतिशत)
१	बङ्गलादेश	३९.१
२	भारत	५५.५
३	पाकिस्तान	७५.८
४	श्रीलङ्का	११७.७
५	माल्दिभ्स	११४.९
६	भुटान	१२४.८

 (स्रोत: अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोष, २०२२, <https://www.imf.org/external/...>)

अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोष, २०२२ को तथ्याङ्कअनुसार सार्वजनिक ऋण अनुपात दक्षिण एसियाली राष्ट्रहरूमध्ये बङ्गलादेशमा सबैभन्दा कम रहेको छ। सन् २०२२ मा यस्तो अनुपात बङ्गलादेशमा ३९.१ प्रतिशत, भारतमा ५५.५ प्रतिशत र पाकिस्तानमा ७५.८ प्रतिशत रहेको छ भने श्रीलङ्कामा सबैभन्दा बढी ११७.७ प्रतिशत रहेको छ। त्यसै गरी, सो अनुपात माल्दिभ्समा ११४.९ प्रतिशत र भुटानमा १२४.८ प्रतिशत रहेको छ।

सार्वजनिक ऋण परिचालन : कानुनी व्यवस्था

नेपालमा सार्वजनिक ऋण परिचालनको कानुनी व्यवस्थालाई नेपालको संविधान, कानुनी दस्तावेज, विभिन्न नीति निर्देशिका लगायत प्रचलित कानूनमा व्यवस्था गरिएको छ, जुन बुँदागत रूपमा निम्नानुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ :

(क) नेपालको संविधानमा भएको व्यवस्था

- नेपालको संविधानको धारा ११५ (२) मा सङ्घीय कानूनबमोजिम बाहेक नेपाल सरकारले कुनै ऋण लिन र जमानत दिन सक्ने छैन एवम् संविधानको धारा २०३ (२) मा सङ्घीय कानूनबमोजिम बाहेक प्रदेश सरकारले कुनै ऋण लिन र जमानत दिन सक्ने छैन भन्ने व्यवस्था रहेको।
- संविधानको धारा २५१ (१ च) मा राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोगले समष्टिगत आर्थिक सूचकहरूको विश्लेषण गरी सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय सरकारहरूले लिन सक्ने आन्तरिक ऋणको अधिकतम सीमा सिफारिस गर्ने उल्लेख गरेको छ। त्यसै गरी धारा ५१ मा रहेको अर्थ, उद्योग र वाणिज्यसम्बन्धी नीतिअन्तर्गत वैदेशिक सहायता लिँदा राष्ट्रिय आवश्यकता र प्राथमिकतालाई आधार बनाउँदै यसलाई पारदर्शी बनाउने र वैदेशिक सहायताबाट प्राप्त रकम राष्ट्रिय बजेटमा समाहित गर्ने व्यवस्था रहेको।
- त्यसै गरी, संविधानको धारा ५९ (६) ले देशको समष्टिगत आर्थिक विकास र स्थायित्वका लागि वैदेशिक सहायता र ऋण लिने र सोको परिचालन गर्ने पूर्ण अधिकार सरकारलाई दिएको छ। साथै, अनुसूची-५ ले सङ्घीय सरकारलाई सबै प्रकारका वैदेशिक अनुदान, सहयोग र ऋण परिचालन गर्ने अधिकार प्रदान गरेको छ भने अनुसूची-६ ले प्रदेश सरकारलाई सङ्घीय सरकारको सहमतिमा वैदेशिक अनुदान र सहयोग परिचालन गर्ने सक्ने अधिकार प्रदान गरेको छ।

(ख) अन्य कानूनमा भएका व्यवस्थाहरू

- आन्तरिक तथा वैदेशिक ऋण परिचालन तथा व्यवस्थापन गर्न राष्ट्र ऋण ऐन, २०५९ र ऋण तथा जमानत ऐन, २०२५ लाई एकीकृत गरी परिमार्जित सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापन ऐन, २०७९ कार्यान्वयनमा ल्याइएको छ।

- अन्तर-सरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐन, २०७४ मा वैदेशिक अनुदान वा ऋण लिने अधिकार नेपाल सरकारको मात्र हुने व्यवस्था रहेको छ। त्यसै गरी, नेपाल सरकार, प्रदेश र स्थानीय तहले राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोगले सिफारिस गरेको सीमाभित्र रही आन्तरिक ऋण लिन सक्ने, तर प्रदेश र स्थानीय तहले आन्तरिक ऋण लिनु अघि नेपाल सरकारको सहमति लिनुपर्ने व्यवस्था रहेको र यस्तो सहमति माग गर्दा आन्तरिक ऋण लिन खोजिएको योजना, सो योजनाबाट प्राप्त हुन सक्ने प्रतिफल र उपलब्धि, ऋण भुक्तानी योजना र ऋण दिने संस्थाको विवरणसहितको प्रस्ताव पेस गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको छ।
- यसरी पेस भएको प्रस्ताव योग्य देखिएमा नेपाल सरकारले सम्बन्धित प्रदेश वा स्थानीय तहलाई आन्तरिक ऋण लिन सहमति दिन सक्ने, साथै प्रस्तावमा उल्लेख भएबमोजिम योजना तथा कार्यक्रम सञ्चालन गर्न प्रदेश वा स्थानीय तहलाई नेपाल सरकारले सम्भौता गरी ऋण पनि दिन सक्ने छ भन्ने व्यवस्था रहेको।
- त्यसै गरी, स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ को दफा ६८ मा गाउँपालिका र नगरपालिकाले राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोगको सिफारिसको सीमाभित्र रही सम्बन्धित सभाबाट स्वीकृत गराई उत्पादनशील, रोजगार मूलक, आन्तरिक आय वृद्धि तथा पुँजीगत कार्यका लागि आन्तरिक ऋण लिन सक्ने व्यवस्था रहेको छ। नेपाल सरकारबाट बढिमा २५ वर्ष अवधिका लागि प्राप्त ऋण वा नेपाल सरकार जमानी भई लिएको ऋण सम्बन्धित गाउँपालिका वा नगरपालिकाले निर्धारित अवधिभित्र चुक्ता नगरेमा नेपाल सरकारले उपलब्ध गराउने अनुदानबाट कट्टा गरी ऋण असुल गर्न सक्ने छ भन्ने व्यवस्था रहेको।
- अन्तर्राष्ट्रिय विकास सहयोग नीति, २०१९ मा उच्च आर्थिक वृद्धिमा योगदान पुऱ्याउने भौतिक पूर्वाधार, कृषि र पर्यटन पूर्वाधार, सिप विकास एवम् रोजगारीका अवसरहरू सिर्जना गर्ने क्षेत्रहरूमा सहूलियतपूर्ण ऋण प्रयोग गर्ने नीति अवलम्बन गरिएको छ। त्यसै गरी, निर्यात क्षमता अभिवृद्धि गरी विदेशी मुद्रा आर्जन गर्नेतर्फ टेवा पुऱ्याउने लगायत राष्ट्रिय आवश्यकता र प्राथमिकता तोकिएका क्षेत्रहरूमा आयोजना सञ्चालन गर्न सहूलियतपूर्ण ऋण सहायता तथा अन्य प्रकारका ऋणहरूसमेत प्रयोग गर्न सकिने व्यवस्था सो नीतिमा उल्लेख गरिएको छ।

सार्वजनिक ऋण परिचालन : समस्या तथा समाधानका उपायहरू

नेपालमा सार्वजनिक ऋण परिचालनमा देखा परेका विद्यमान समस्याहरू

र भविष्यमा आउन सक्ने समस्याहरूको समाधानका उपायहरू निम्न बुँदाहरूमा प्रस्तुत गरिएको छ :

- सार्वजनिक ऋण परिचालन तथा व्यवस्थापनसम्बन्धी स्पष्ट रणनीतिको अभाव रहेकाले सोका लागि अल्पकालीन, मध्यकालीन र दीर्घकालीन रणनीतिहरू तर्जुमा गरी प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्नु आवश्यक रहेको,
- सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापन ऐनलाई क्रियाशील बनाई प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयनमा ल्याउन सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापन नियमावली अपरिहार्य रहेको हुँदा सो नियमावली यथाशीघ्र तर्जुमा गरी कार्यान्वयनमा ल्याउनुपर्ने,
- सार्वजनिक ऋण परिचालन तथा व्यवस्थापनको प्रभावकारितामा कमी देखिएको सन्दर्भमा समग्र आर्थिक विकास तथा स्थायित्व हासिल गर्ने दिशामा राष्ट्रिय प्राथमिकता एवम् उच्च प्रतिफल प्राप्त हुने उत्पादनशील क्षेत्रहरू पहिचान गरी ती क्षेत्रहरूमा सार्वजनिक ऋणलाई प्रभावकारी रूपमा नतिजामुखी बनाउनेतर्फ परिचालन दक्षता अभिवृद्धिका लागि विशेष कदम चाल्नुपर्ने,
- सङ्घीय कानूनबमोजिम प्रदेश सरकार र स्थानीय तहले आन्तरिक ऋण परिचालन गर्न सक्ने व्यवस्था रहेको भए तापनि सोको कार्यान्वयनका लागि प्रदेश सरकार र स्थानीय तहबाट आवश्यक कार्यविधिको तर्जुमा भइनसकेको हुँदा व्यवस्थापकीय एवम् संस्थागत पक्षलाई सुदृढ बनाउँदै आन्तरिक ऋण परिचालनका लागि एकीकृत कानुनी व्यवस्था तयार गरी तत्कालै कार्यान्वयनमा ल्याउन पहल गर्नुपर्ने,
- सार्वजनिक ऋण लिनुपूर्व सोको प्रभावकारी लगानी हुने क्षेत्र, प्राप्त हुने प्रतिफल एवम् उच्चतम परिचालनका लागि चाल्नुपर्ने पहलकदमी सम्बन्धी अध्ययन गर्नुका साथै आन्तरिक तथा वैदेशिक ऋणको परिचालनबाट भएको एकीकृत उपलब्धिको विश्लेषण गरी मात्र थप ऋण लिने सम्बन्धमा निर्णय गर्नुपर्ने,
- सार्वजनिक ऋण परिचालन र उपयोगको क्षमता अभिवृद्धि गर्न सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापन कार्यालयमा कार्यरत कर्मचारीहरूको क्षमता विकास गर्नुपर्ने । साथै, उपलब्ध सिप, स्रोतसाधनको उच्चतम प्रयोग गर्दै संस्थागत क्षमताको समेत विकास गर्नुपर्ने,
- द्विपक्षीय/बहुपक्षीय दातृ निकायहरूले गरेका प्रतिबद्धताअनुसारको सहूलियतपूर्ण ऋण समयमै प्राप्त हुने नगरेको प्रवृत्ति रहेको हुँदा प्रतिबद्ध सहूलियत ऋण यथासमयमै प्राप्त गर्नेतर्फ नेपाल सरकार क्रियाशील हुनुपर्ने तथा प्राप्त ऋण उच्च प्रतिफलयुक्त विकास गतिविधिहरूमा उपयोग भएको सुनिश्चित हुनुपर्ने,
- नेपाल सरकार र प्रदेश सरकारले लिने सार्वजनिक ऋणलाई उत्पादनशील तथा पूर्वाधार विकासका क्षेत्रहरूमा परिचालन गरी दिगो र उच्च प्रतिफलमुखी बनाउनुपर्ने एवम् स्थानीय सरकारले लिने ऋणलाई सहरी तथा ग्रामीण पूर्वाधार विकास, कृषि र पर्यटन जस्ता उच्च आर्थिक वृद्धिमा सघाउ पुऱ्याउने र रोजगारी सिर्जना गर्ने क्षेत्रहरूमा उपयोग गर्नुपर्ने,
- द्विपक्षीय/बहुपक्षीय दातृ निकायहरूबाट लिइने वैदेशिक ऋणसँगै जोडिएर आउने विभिन्न सर्तहरूका कारण ती ऋणलाई प्रभावकारी रूपमा लगानी गर्न सकिने अवस्था नहुने हुँदा वैदेशिक ऋणसम्बन्धी सम्झौता गर्दा राज्यको हित हुनेमा विश्वस्त एवम् सुनिश्चित हुने गरी त्यस किसिमका प्रतिकूल सर्तहरूलाई सम्झौताबाट हटाउनेतर्फ जोड दिनुपर्ने,
- वैदेशिक ऋणको आकार र वार्षिक रूपमा तिर्नुपर्ने ऋणको सावों र ब्याज भुक्तानी दायित्व निरन्तर बढ्दै गइरहेको सन्दर्भमा स्वदेशी पुँजीको परिचालन क्षमता बढाएर वैदेशिक ऋणको भार घटाउँदै लानुपर्ने,

- अर्थतन्त्रमा दिगो आर्थिक तथा सामाजिक विकासका लागि निजी क्षेत्र एक मेरुदण्डका रूपमा रहेको हुँदा निजी क्षेत्रको लगानी हतोत्साहित नहुने सुनिश्चित हुने गरी आन्तरिक ऋण परिचालन गर्नुपर्ने ।

निष्कर्ष

सार्वजनिक ऋण बजेट घाटा पूर्ति गर्ने र अर्थतन्त्रलाई चलायमान बनाई सुचारु रूपमा सञ्चालन गर्ने माध्यम हो । सार्वजनिक ऋण परिचालन गर्दा नेपाल सरकारले राष्ट्रिय आवश्यकता र प्राथमिकताका क्षेत्रहरू, जस्तै : भौतिक पूर्वाधारको निर्माण, राष्ट्रिय उत्पादन र उत्पादकत्व अभिवृद्धि, रोजगारी सिर्जना र गरिबी निवारण, वातावरण संरक्षण र जलवायु परिवर्तन, विपद् व्यवस्थापन, मानव विकास र क्षमता अभिवृद्धि, सार्वजनिक-निजी साझेदारीमा लगानी लगायत सरकारी-निजी, सहकारी र सामुदायिक क्षेत्रहरूको विकास र विस्तार गर्नेतर्फ विशेष प्राथमिकता दिनुपर्छ । समग्रमा विकासशील गतिविधि, पूर्वाधारको विकास तथा विस्तार र उत्पादनशील तथा उत्पादनमूलक क्षेत्रहरूमा सार्वजनिक ऋणलाई उच्चतम परिचालन गरी सन् २०३० सम्ममा नेपाललाई विकासशील राष्ट्रमा स्तरोन्नति गरी मध्यम आय भएका मुलुकको स्तरमा पुऱ्याउन प्रभावकारी व्यवस्थापन गर्नुपर्ने आजको आवश्यकता रहेको छ ।

सार्वजनिक ऋणलाई उत्पादनशील क्षेत्रमा, उत्पादनमूलक विकास कार्यमा तथा राष्ट्रिय उत्पादन र उत्पादकत्व क्षमता अभिवृद्धि गर्ने दिशामा विवेकपूर्ण ढङ्गले उपयोग गर्न नसके नेपाल ऋणको जालोमा फस्न सक्ने भएकाले सुशासन, दक्षता एवम् कुशलतापूर्वक सार्वजनिक ऋण परिचालन गर्नुपर्ने तथा संस्थागत व्यवस्थापनलाई समेत सुदृढ बनाउनु जरुरी छ । सार्वजनिक ऋणको प्रभावकारी परिचालन तथा व्यवस्थापनमा आउन सक्ने कुनै पनि समस्याको समाधान गर्न सरोकारवालाहरूबिच समयमै समन्वय गर्ने संयन्त्रको विकास गर्नुपर्ने र सम्बद्ध सम्पूर्ण पक्षहरू क्रियाशील हुनु नितान्त आवश्यक रहेको देखिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्री

- अन्तरसरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐन, २०७४, नेपाल सरकार, अर्थ मन्त्रालय, काठमाडौं ।
  - अन्तर्राष्ट्रिय विकास सहायता नीति, २०१९, नेपाल सरकार, अर्थ मन्त्रालय, काठमाडौं ।
  - आर्थिक वर्ष २०८०/८१ को बजेट वक्तव्य, नेपाल सरकार, अर्थ मन्त्रालय, काठमाडौं ।
  - चौथो वार्षिक प्रतिवेदन, २०७९, राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोग, काठमाडौं ।
  - देशको वर्तमान आर्थिक तथा वित्तीय स्थिति (आर्थिक वर्ष २०७९/८० को वार्षिक तथ्याङ्कमा आधारित), नेपाल राष्ट्र बैंक, काठमाडौं ।
  - नेपालको संविधान, २०७२, संविधानसभा सचिवालय, सिंहदरबार, काठमाडौं ।
  - पन्ध्रौं योजना (२०७६/७७-२०८०/८१), नेपाल सरकार, राष्ट्रिय योजना आयोग, काठमाडौं ।
  - अर्थाल, रमेश, (२०८०), नेपालमा सार्वजनिक ऋण परिचालनको अवस्था र चुनौती, ने.रा.बैंक समाचार ।
  - सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापन ऐन, २०७९, कानून व्यवस्था समिति, काठमाडौं ।
  - स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४, कानून व्यवस्था समिति, काठमाडौं ।
- वेबसाइट**
https://www.imf.org/external/datamapper/CG_DEBT_GDP@GDD/CHN/FRA/DEU/ITA/JPN/GBR/USA (अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोष, २०२२)

स्वीकृत सीमामा उपयोग नभएका कर्जा : कारण, व्यवसायमा पर्ने प्रभाव र नियामकीय व्यवस्था

प्रताप सुवेदी*

परिचय

वित्तीय बजारमा चालु वा दीर्घकालीन स्रोतको आवश्यकता पूर्ति गर्ने एउटा महत्त्वपूर्ण औजारका रूपमा कर्जा कारोबारलाई लिन सकिन्छ। परियोजना, उपभोग्य, घरायसी वा अन्य कुनै पनि प्रयोजनका लागि बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले आफ्ना प्रक्रियाहरू पूरा गरी ग्राहकका लागि कर्जा सीमा (लिमिट) स्वीकृत गरेका हुन्छन्। लिमिट स्वीकृत भए पनि बैंकले कर्जा किस्ताहरू प्रदान गर्नु अगाडि कर्जा स्वीकृत गर्दा राखेका सबै सर्तहरू पूरा भएको, आवश्यक सम्पूर्ण कागजातहरू प्राप्त भएको र अधिल्लो किस्ताको सदुपयोगिताका आधारमा क्रमशः कर्जाको बाँकी किस्ता प्रदान गर्दछन् भने ग्राहकले पनि स्वीकृत सीमा सबै एकै पटक नलगी आवश्यकता बमोजिम लैजाने गर्दछन्। तर पछिल्लो समय यस्ता स्वीकृत कर्जाहरूको सीमासम्मको रकम ग्राहकले प्रयोग नगरेको र स्वीकृत लिमिटको महत्त्वपूर्ण हिस्सा ग्राहकले प्रयोगमा नल्याउने गरेको ट्रेन्ड एनालाइसिसहरूमा प्रस्ट देखिन्छ।

स्वीकृत कर्जाको सीमा उपयोग नहुनाका कारण

बैंकले आफ्नो व्यवसायको ठुलो हिस्सा रहेको कर्जा तथा सुविधाको कारोबारको स्वीकृत गर्दा कर्जा चक्रका विभिन्न चरणहरू पूरा गरी कर्जाको प्रक्रिया र बैंकको नियमअनुसार हुने गरी प्रत्येक ग्राहकलाई निश्चित सीमा स्वीकृत गरेको हुन्छ। त्यस्तो सीमा बराबरको रकम विभिन्न कारणले ग्राहकले उपयोग नगरेको हुन सक्छ। यसका प्रमुख कारणहरू निम्न हुन सक्छन् :

- अर्थतन्त्रमा हुने विभिन्न प्रकारका उतारचढावको अवस्था,
- व्यापारचक्रमा अफ सिजन र मुख्य सिजनको प्रभाव (जस्तै : चालु पुँजी कर्जा चाडपर्व जस्ता सिजनमा बढी लिमिट र अफ सिजनमा कम लिमिटको प्रयोग हुने गर्दछ),
- ग्राहकको प्रक्षेपित वित्तीय विवरण र वास्तविकता आवश्यकताको समायोजन नगरी कर्जा स्वीकृत गरिएको भएमा सोको प्रभाव,
- निश्चित क्षेत्रहरूमा सृजना हुने अवसर र चुनौतीको प्रभाव,
- समकक्षी बैंकहरूको ब्याजदरको प्रभाव (जस्तै : ब्याजदर महँगो हुँदा बढी लिमिट प्रयोग गर्ने र समकक्षी बैंकहरूमा ब्याज सस्तो हुँदा कम लिमिट प्रयोग गर्ने प्रवृत्ति रहनु),
- ग्राहकको ड्रइड्स पावरको विश्लेषणको सही आँकलन नहुनु,
- ग्राहकको बदनीयत वा धितो मूल्यको गिरावटका कारण बैंकले कर्जा वा किस्ता स्थगन गर्नु,
- स्रोतको आपूर्तिमा हुने कमी (समय समयमा देखिने तरलता सङ्कुचन),
- राष्ट्रिय अर्थतन्त्रले कर्जा कारोबारलाई पार्ने प्रभाव,

- कर्जाको उद्देश्य तथा प्रकृतिअनुसार डिमान्ड कर्जा, अल्पकालीन कर्जाहरू वा आवधिक कर्जा यकिन गरेर मात्र प्रदान गर्नुपर्नेमा सोको विश्लेषण र मिलान हुन नसक्नु,
- ग्राहकले क्रमशः कर्जा चुक्ता गर्दै लिमिट घटाउँदै गएको अवस्था,
- ग्राहकहरूको ब्याजप्रतिको संवेदनशीलता,
- अर्थतन्त्रमा आउने तेजी वा मन्दीको प्रभाव,
- विश्वव्यापी रूपमा फैलिएको कोरोना लगायत विश्वव्यापी सङ्कटले व्यावसायिक क्षेत्रमा पारेको प्रभाव, आदि।

स्वीकृत कर्जा सीमाको उपयोगको अवस्था

ग्राहकहरूले बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूमा कर्जा सीमा स्वीकृत गराएर पनि एउटा निश्चित अंश बराबरको सीमा विभिन्न कारणले गर्दा प्रयोग नगरेका हुन सक्छन्। बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूमा स्वीकृत लिमिटको २० प्रतिशतसम्म कर्जा उपयोगमा नआउने गरेको विषयलाई सामान्य रूपमा लिएको देखिन्छ। कर्जा स्वीकृत गर्दा बैंकले आफ्नो सम्पूर्ण प्रक्रिया, सिस्टम कस्ट, जनशक्ति स्रोतको प्रयोग गरिसकेको हुँदा स्वीकृत कर्जा सम्पूर्ण रूपमा प्रवाह नहुँदा यसबाट बैंकले लाभ लिन सक्दैन अर्थात् उत्पादनशील क्षेत्रमा उत्पादित वस्तु बिक्री नभएजस्तै अवस्थाका रूपमा पनि यसलाई लिन सकिन्छ। किनभने बैंकले स्वीकृत गर्ने कर्जा तथा सुविधाको लिमिटको ग्राहकले गर्ने उच्चतम उपभोगले मात्र बैंकले आफ्नो व्यावसायिक एवम् नाफाको उद्देश्य हासिल गर्न सक्दछ।

स्वीकृत कर्जाको लिमिट उपयोग नहुँदा बैंकको व्यवसायलाई पार्ने प्रभाव

बैंक तथा वित्तीय संस्थाको सञ्चालक समितिले व्यवस्थापनलाई वार्षिक रूपमा निश्चित लक्ष्य सहित व्यावसायिक लक्ष्य तोकिदिएको हुन्छ। व्यवस्थापनले सो लक्ष्य हासिल हुने गरी कर्जा तथा सुविधा कारोबार सञ्चालन गर्दा पनि यस्तो स्वीकृत (Approval) भएको तर प्रयोगमा नआएको (Unutilized) कर्जाले संस्थाको समग्र व्यावसायिक उद्देश्य प्राप्तमा असर पार्दछ। त्यसै गरी खास वर्ग, क्षेत्र वा पोर्टफोलियोको व्यवस्थापनका साथ कार्यान्वयन गरिएका कर्जा कार्यक्रमले नतिजा दिन सक्दैनन्। यसबाट मुख्य रूपमा व्यवसायमा पर्ने प्रभावलाई निम्नअनुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ :

- कर्मचारी र व्यवस्थापनले मेहनतपूर्ण कार्यहरू गरे पनि कार्यसम्पादनमा नदेखिने,
- कर्जा लगानीको वास्तविक संस्थागत लक्ष्यलाई प्रभाव पार्ने,
- विद्यमान जनशक्तिको पूर्ण उपयोग गरी सञ्चालन गरिएको कर्जा लगानी कार्यक्रमको परीणाम सन्तोषजनक नदेखिनु,
- कर्जा लगानीमा समय र स्रोत साधन खर्च भएको देखिने तर परिणाम र नतिजामा नदेखिने,

* प्रमुख, कर्जा स्वीकृत तथा नियन्त्रण, कृषि विकास बैंक लि.

- बैंकको नाफा र उत्पादकत्वलाई नकारात्मक असर पार्ने,
- लक्षित वा निर्देशित क्षेत्रमा गर्नुपर्ने लगानीको परिणाम नदेखिने,
- कर्जाको पोर्टफोलियो व्यवस्थापनलाई असर गर्ने।

उपयोगमा नआएको कर्जाका सम्बन्धमा नियामकीय व्यवस्था

स्वीकृत (Approved) भई उपयोगमा (Unutilized) नआउने कर्जाले संस्थाको स्रोत र साधन खर्च हुँदा पनि उत्पादकत्वमा नदेखिने विषयबारे माथि चर्चा गरियो। यसले बैंकको वार्षिक कार्यक्रम तथा बजेट, उत्पादकत्व र नाफालाई समेत असर पार्नेतर्फ सजग हुन जरुरी छ। स्वीकृत भई उपयोगमा नआएका यस्ता कर्जा सीमाका सम्बन्धमा नेपाल राष्ट्र बैंकले स्पष्ट व्यवस्था नगरे पनि निम्नअनुसारका नियामकीय व्यवस्थाहरू हाल कायम रहेको देखिन्छन्।

(क) पुँजी कोष गणना सम्बन्धमा नियामकीय व्यवस्था

(१) नेपाल राष्ट्र बैंकको एकीकृत निर्देशन २०८० ई.प्रा. निर्देशन नं. १/०७८ न्यूनतम पुँजीकोषसम्बन्धी व्यवस्थाको अनुसूची १.१ को दफा २.३ (g) मा एक वर्षदेखि उपयोग नभएको कर्जालाई बैंकको TIER-I Capital बाट घटाउने सम्बन्धी "Investments arising out of underwriting commitments that have not been disposed within a year from the date of commitment" भन्ने व्यवस्था रहेको र सोको अनिवार्य कार्यान्वयन हुनुपर्ने व्यवस्था रहेको छ। यसबाट प्राथमिक पुँजी गणना गर्दा यस्ता लिमिटहरू तोकिएको व्यवस्थाअनुसार नै घटाउनुपर्ने देखिन्छ।

(२) नेपाल राष्ट्र बैंकको एकीकृत निर्देशन २०८०, ई.प्रा.नि. १/०७८ को अनुसूची १.१ मा न्यूनतम पुँजीकोषसम्बन्धी व्यवस्थाको दफा 3.3 (k) मा Off Balance Sheet Item को Credit Risk Weightage Exposure गणना गर्ने क्रममा एक वर्षभन्दा बढी अवधिका लागि स्वीकृत भएका कर्जाको उपयोग नभएको रकमको ५०% जोखिम भार राख्नुपर्ने (Long term irrevocable credit commitments: Any undrawn portion of committed credit lines sanctioned for a period of more than one year risk weightage =50%) व्यवस्था उल्लेख छ। यसले गर्दा यस्ता कर्जाले बैंकको पुँजीकोष र जोखिम मापनमा असर सोहीअनुसार मिलाउन गर्नुपर्ने देखिन्छ।

(ख) ग्राहकबाट प्रतिबद्धता शुल्क लिने सम्बन्धी नियामकीय व्यवस्था

(१) नेपाल राष्ट्र बैंकको एकीकृत निर्देशन २०८० को ई.प्रा.निर्देशन

नं.२० वित्तीय ग्राहक संरक्षण तथा वित्तीय साक्षरतासम्बन्धी व्यवस्थाको दफा ८ (६) मा ग्राहकले आफ्नो स्वीकृत कर्जा सीमाको वार्षिक औसत ६० प्रतिशतभन्दा कम रकम उपभोग गरेमा निश्चित प्रतिशतले प्रतिबद्धता शुल्क लिन पाउने। यस्तो शुल्क आवधिक कर्जा (Term Loan) मा स्वीकृत सीमाभन्दा कम उपयोग गरेको अवस्थामा कम उपयोग गरेको रकममा मात्र एक पटकका लागि प्रतिबद्धता शुल्क लिन पाउने व्यवस्था गरेको देखिन्छ।

(२) सोही निर्देशनको दफा ८ (ख) मा कर्जा प्रवाह गर्दा लिने सेवा शुल्क, अग्रिम भुक्तानी शुल्क, प्रतिबद्धता शुल्क, कर्जा स्वाप हुँदा लिने स्वाप शुल्क तथा नवीकरण हुने प्रकृतिका कर्जामा बैंकले लिन पाउने सेवा शुल्कको अधिकतम २० प्रतिशतसम्म शुल्क लिन सकिने व्यवस्था रहेको छ। 'क' वर्गका वाणिज्य बैंकले लिन पाउने हालको अधिकतम सेवा शुल्क ०.७५ प्रतिशतको २० प्रतिशतको अधिकतम सीमाभित्र रही उपयोगमा नआउने हरेक कर्जाको Unutilized Charge बापत लिन सकिने व्यवस्था रहेको छ।

उपर्युक्तअनुसारको कर्जा सेवा शुल्क, अग्रिम भुक्तानी शुल्क, स्वाप शुल्कको दर, गणना प्रक्रिया र विधिका बारेमा ग्राहकसँग गरिने कर्जा सम्भौता पत्र (CFOL) मा स्पष्ट उल्लेख गरी कानुनी व्यवस्था गर्नुपर्दछ। यस व्यवस्थाले स्वीकृत (Approved) भई प्रयोगमा नआउने (Unutilized) कर्जामा प्रतिबद्धता शुल्क लिन सकिने व्यवस्था गरेको देखिन्छ।

निष्कर्ष

आफ्नो साधन स्रोत, समय र लागतसमेत खर्च गरेर स्वीकृत हुने कर्जा तथा सुविधाको लिमिट ग्राहकले पूर्णरूपमा उपयोग नगर्दा एकातर्फ आफ्नो वार्षिक कार्यक्रम तथा बजेटमा तोकिएअनुसार वा सोभन्दा बढी कर्जा सुविधाको सीमा स्वीकृत (Approval) भइसक्दा पनि कर्जा लगानीको प्रगति सूचकाङ्कमा नदेखिने एवम् उत्पादकत्व र नाफामा आबद्ध (Tie-up) नहुने, अर्कोतर्फ पुँजीकोष गणनामा प्रयोग नभएको सीमा Tier-I Capital बाट घटाउनुपर्ने, एक वर्षभन्दा बढी समय भएका तर उपयोग नभएका लिमिटहरूमा ५० प्रतिशत जोखिम भार राख्नुपर्ने अवस्थाका साथसाथै नेपाल राष्ट्र बैंकको एकीकृत निर्देशिकाअनुसार माथि उल्लिखित प्रतिबद्धता शुल्क लिन पाउने व्यवस्थासमेतका कारणले कर्जा विश्लेषणबाट आवश्यक सीमा र स्वीकृत एवम् बढीभन्दा बढी रकम उपभोग गर्न ग्राहकलाई उत्प्रेरित गर्ने र आवश्यक व्यवस्थापन गर्न जरुरी देखिन्छ।

***

सहकारिताको खस्कंदो अवस्थाबाट सिक्नुपर्ने पाठ

दुर्गा कुमारी कँडेल*

नेपालमा सहकारिताको अवधारणा धेरै पहिलेबाट सुरु भए तापनि औपचारिक रूपमा वि.सं. २०१३ सालबाट सुरु भएको देखिन्छ। यसको विकासक्रमलाई हेर्ने हो भने २०५०/०५१ पछि यसलाई महत्त्वका साथ अगाडि ल्याइएको हो। सो समयमा अर्थतन्त्रको तीनखम्बे अर्थनीतिसँग आबद्ध रहेको सहकारीलाई एउटा बलियो आधारस्तम्भका रूपमा लिइएको थियो। स्पष्ट शब्दमा भन्दा, सहकारीको मर्म र भावना समग्र समाजको आधारस्तम्भ खडा गर्ने एउटा बलियो जगको परिकल्पना हो। समाजमा रहेको सानो-सानो बचत समाजकै वर्ग समुदायको हितका लागि प्रयोग गर्दै सबैलाई सक्षम बनाउने आधारशीलाका रूपमा सहकारीलाई लिइएको पाइन्छ। विशेष गरी २०४६/२०४७ को आन्दोलनपछि प्राप्त उपलब्धिले नेपाली समाज स्थिर रूपमा एउटा गति समातेर अगाडि बढ्न नसक्नुले पनि विभिन्न खालका परिदृश्यहरू देख्न र भोग्न परिरहेको आभास हुन्छ। कहिले राणा शासन, कहिले निरङ्कुश पञ्चायती व्यवस्था, कहिले जनयुद्ध नामका शङ्खघोषहरू, कहिले एउटा राजालाई हटाएर सयौं राजाहरूको परीक्षण, कहिले गठबन्धनका गाँठाहरू, जुन कतिखेर कस्सिने र कतिखेर फुस्किने निधो हुन नसक्नुले देशको अर्थ राजनीतिले लय समात्न नसकेको यथार्थ हो।

देशमा राजनीतिक परिवर्तनसँगै सरकार परिवर्तन, सरकारी सङ्गठनको विभिन्न निकायमा नेतृत्व परिवर्तन र नेतृत्व परिवर्तनले पहिलेका कामको निरन्तरताभन्दा अहिलेको कामको महत्त्व बढी दिनाले पहिलेको कामले निरन्तरता नपाउने हुँदा जनतामा परिवर्तनको महसुस हुन सकिरहेको छैन। २०६२/०६३ को आन्दोलन सकिएको अथवा विस्तृत शान्ति सम्झौता भएको पनि लामो समय बितिसकेको छ। १७-१८ वर्षमा व्यवस्था परिवर्तन त भयो तर देश र जनताको अवस्थामा भने परिवर्तनको आभास गर्न सकिएन। जुन अवस्थाको चित्रण दिनप्रतिदिन खस्किँदै गएको तथ्याङ्कले देखाउँछ। प्रसङ्गलाई यही परिवेशभित्र महत्त्वपूर्ण मानिएको एउटा पाटो सहकारी, जहाँ पछिल्लो समय निकै ठुलो समस्या देखिरहेका छन्, सँग केन्द्रित रही हेर्न खोजिएको छ।

२०५० को दशकपछि विस्तार भएका सहकारी संस्थाहरू आजका दिनसम्म आइपुग्दा लाखौं सदस्यहरू सहकारी संस्थासँग आबद्ध छन्। जनसङ्ख्याको ठुलै प्रतिशत समुदाय सहकारीमा आबद्ध भइरहँदा त्यसको प्रभाव समाजमा खै त ? एउटा गम्भीर प्रश्न खडा भइरहेको छ। राज्य संयन्त्रले ठिक बाटो समाउन नसक्दा त्यसबाट परिचालित क्रियाकलापहरू वा प्रभाव सकारात्मक हुने कुरै रहेन। अन्य क्षेत्रहरूलाई विगत लामो समयदेखि प्रभाव पारिरहँदा पनि वित्तीय क्षेत्रमा कम प्रभाव पर्दै आएको थियो। अबको समय वित्तीय क्षेत्रमा पनि त्यसको प्रभाव देखिने अवस्था आइसकेको छ। सहकारी संस्था खोल्नका लागि जति सहज तरिकाबाट लाइसेन्स वितरण गरियो, त्यसको नियामकको पाटो कहाँ कतै, कसैले हेरेन। वित्तीय साक्षरताको ज्ञान सर्वसाधारणसम्म पुऱ्याउन ढिला हुनुले पनि कमजोरी भएको मान्न सकिन्छ।

विगतमा वाणिज्य बैंकहरू, विकास बैंकहरू, वित्त कम्पनीहरू, लघुवित्त संस्थाहरू, सहकारी संस्थाहरू, बिमा कम्पनीहरूको इजाजत पत्र धमाधम बाँडियो। अहिले आएर स्टक ब्रोकरको लाइसेन्स पनि सोही तरिकाबाट वितरण भइरहेको छ। वितरण त गरियो तर त्यसको कार्यान्वयन, मूल्याङ्कन, अनुगमन र नियन्त्रणको पाटोमा भने ध्यान पुऱ्याउन नसक्दा तिनै संस्थाहरूबिचको अस्वस्थ प्रतिस्पर्धाले समग्र वित्तीय समाज धमिलिरहेको अनुभूत गराउँदछ। बैंक तथा वित्तीय संस्थाको तीव्र गतिमा मर्जर गराई सङ्ख्या घटाउन आतुर रहेको अवस्था छ।

आधुनिक सहकारीको विकास सन् १९५७ देखि सुरु भई सन् २०२३ सम्म आइपुग्दा नेपालमा ३१३७३ सहकारी संस्था रहेका छन् भने ७३ लाख ४१ हजार २ सय १८ सदस्य छन्। सेयर क्यापिटल ९४ अर्ब १५ करोड, निक्षेप चार खर्ब ७८ अर्ब र कर्जा ४ खर्ब ३६ अर्ब रहेको छ। करिब ६५ लाख सदस्य तथा नेपालको जनसङ्ख्याको २३% जनसङ्ख्या सहकारीसँग आबद्ध रहेको तथ्याङ्कले देखाउँछ। जम्मा सदस्य सङ्ख्याको ५१% महिला सदस्य र सञ्चालक समितिमा समेत ४० प्रतिशत महिला सदस्य रहेको तथ्याङ्कले देखाउँछ। रोजगारीको अवस्थालाई हेर्ने हो भने ६३,५०० कर्मचारीहरू सहकारीमा आबद्ध रहेका छन्। यस्तो परिस्थितिमा सहकारीको प्रभावकारिता जुन रूपमा देखिनुपर्ने हो, त्यस्तो नतिजा भने देखिएको पाइँदैन। तथापि समग्र अर्थतन्त्रको विकासमा कृषि, व्यापार, व्यवसाय, उत्पादन, निर्माण, स्वास्थ्य, पर्यटन लगायत विविध क्षेत्र समेटेको हुनाले सहकारीको भूमिकालाई महत्त्वपूर्ण मान्न सकिन्छ।

ठुलो आकारमा फैलिएको सहकारिताको कार्यक्रमले सर्वसाधारणको जीवनस्तर सुधारमा कति प्रभाव पार्न सक्थो वा सकेन, यसको मूल्याङ्कन गर्न बाँकी नै थियो तर एक पछि अर्को सहकारीहरू क्रमशः समस्याग्रस्त भएका समाचारहरू सुनिन थाले। ढल्लेहरू त ढलिसके बाँकीको अवस्था कस्तो छ ? कसरी सञ्चालन भइरहेका छन् ? धेरै राम्रो भनिएका सहकारीमा त समस्या छन् भने परिवारको घेराभित्र रहेका सहकारीहरूको अवस्था कस्तो होला ? मानिस भेटेपछि, बोलेपछि, बाटोमा, घरमा, कुनै प्रक्रिया पनि पूरा नगरी गरिएको कारोबारको हिसाब कति चुस्त दुरुस्त होला ? जोखिमको मात्रा कति रहने होला ? त्यसको सदुपयोग कहाँ र कस्तो ठाउँमा होला ? प्रभाव कहाँ र कसरी पर्ला ? यसरी गरिएका कारोबार कति सुरक्षित होलान् ? यति सहज ढङ्गबाट भएका कारोबारको वैधता जाँच गर्ने निकाय, प्रकृया हुनुपर्दैन थियो ? यसको प्रभाव व्यक्ति, परिवार, समाज र समग्र अर्थतन्त्रमा कस्तो पर्ला ? यस्ता यावत् प्रश्नहरू रहँदारहँदै पनि त्यसतर्फ सम्बन्धित निकायको ध्यान पुग्न सकेको देखिँदैन।

वित्तीय कारोबार गर्ने एकथरी संस्थामा रकम जम्मा गर्दा झोट

* उप-कार्यकारी अधिकृत, राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक लि.

खुलाउनुपर्ने, शङ्कास्पद कारोबार हेर्नु पर्ने, ए.एम.एल./सि.एफ्.टी. पालना गर्नुपर्ने; तर त्यही वित्तीय कारोबार गर्ने अर्को संस्था सहकारी जहाँ केही पनि गर्नु नपर्ने ? वित्तीय क्षेत्रको बागडोर सम्हालेको नेपाल राष्ट्र बैंकले यस विषयमा अगाडि बढ्नुको विकल्प रहँदैन । खुलेआम सर्वसाधारणको पैसा हिनामिना गरी हिँड्नाले आज समाजमा एक किसिमको नकारात्मक असर परेको छ । के सर्वसाधारणसँग रहेको बचतको रक्षा गर्नु राज्यको कर्तव्य होइन ? एउटा प्रश्न हिजोदेखि आजसम्म पनि अनुत्तरित छ ।

पछिल्लो समयमा लगानी गर्ने सुरक्षित क्षेत्रको अभावमा वित्तीय संस्था तथा सहकारी लगायतले घर जग्गामा लगानी बढाउनाले घर जग्गाको मूल्य दिनानुदिन बढ्दै गयो । जग्गाको मूल्य एकबाट अर्काको नाममा नामसारी नहुँदै बढ्ने अवस्था बन्दै जाँदा सहकारीमा जग्गा भएको निक्षेप रकमसमेत यस क्षेत्रमा मनपरी ढङ्गाबाट लगानी गर्ने, त्यसको अनुगमन गर्ने निकाय मौन रहने, निक्षेपकर्ताहरूमा वित्तीय साक्षरताको अभावका कारण सावधान्ता ब्याजको मोहमा रकम जग्गा गर्ने, जथाभावी लगानी गर्ने जस्ता विविध कृयाकलापहरूले गर्दा सहकारीहरूको ओरालो गति सुरु भएको मान्न सकिन्छ । बैंक तथा वित्तीय संस्थाको विकास पर्याप्त मात्रामा भइसक्दा पनि सहकारीमा सर्वसाधारण व्यक्तिहरूको तुलो जमात जोडिनुका मुख्य कारणहरू देहायबमोजिम छन् :

१. छिटोछरितो सेवा : निक्षेप जग्गा गर्दा होस् वा ऋण लिँदा होस्, सहज तरिकाबाट जतिसुकै रकम पनि राख्न र फिक्न सकिने परिपाटीले गर्दा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूमा भन्दा सर्वसाधारणहरू सहकारीमा जोडिन पुगेको देखिन्छ । सहकारी संस्थाबाट कारोबार गर्दा प्रक्रिया पनि छोटोछरितो हुने र मानिसले पनि सहज बाटो रोक्ने हुँदा यसमा आकर्षण बढ्दै गयो ।
२. निक्षेपमा उच्च ब्याजदर : बैंक तथा वित्तीय संस्थाले भन्दा सहकारीले निक्षेपमा उच्च ब्याज दिने हुँदा निक्षेप सहकारीमा राख्ने प्रवृत्ति बढ्दै गयो । आफ्नो बचत ब्याज रकम जहाँ बढी प्राप्त हुन्छ, त्यसै जानु स्वाभाविक पनि मानिन्छ ।
३. स्रोत खुलाउनु नपर्ने : सहकारीलाई जसरी हुन्छ रकम सङ्कलन गर्ने ध्येय रहन गयो । सङ्कलित रकम कहाँबाट, कसरी आएको हो खोजीनिती गरिँदैन । कालोधनलाई सेतो बनाउन सहज हुनाले पनि सहकारी संस्थामा निक्षेप बढ्ने गरेको पाइन्छ । विदेशबाट आउने रेमिट्यान्स हुन्डीका माध्यमबाट आउने हुनाले नियमित बाटोबाट ल्याउन र त्यसको वास्तविक लेखाजोखा राख्न कठिन भएको छ । पछिल्लो समय अवैधानिक बाटोबाट आर्जित सम्पत्तिलाई सुरक्षित गर्ने भरपर्दो माध्यमका रूपमा सहकारीलाई प्रयोग गरियो । कतिपय सहकारीमा तुलो निक्षेप रकम दाबी गर्ने व्यक्तिहरू नै नआएका समाचारहरू पनि सुनिन आएका छन् । यो भनेको स्रोत नखुलेको रकम तथा अवैधानिक स्रोतबाट आर्जित धन भएको सहजै अनुमान गर्न सकिन्छ ।
४. सहज पहुँच : सहर होस् वा गाउँ, जताततै च्याउ उम्रे जसरी स्थापना भएका सहकारीले गर्दा एकै व्यक्ति तथा परिवार धेरै वटा सहकारीमा आबद्ध हुने र आर्थिक कारोबारमा पारिवारिक सदस्यहरूको हालीमुहाली हुने, सम्बन्ध र सम्पर्कका आधारमा कारोबार हुने हुँदा सहज पहुँचले गोलबद्ध बनाउन सजिलो भएको देखिन्छ ।

५. लगानीमा कुनै बन्देज नहुनु : सर्वसाधारणबाट सङ्कलित रकम लगानी गर्न सहजै ढङ्गाबाट जहाँ इच्छा लाग्यो, तहाँ लगानी गर्न छुटको सुविधा सहकारीमा रहँदै आयो । न त कतै रिपोर्टिङ गर्नुपर्ने, न त कसैले निरीक्षण नै गर्ने हुँदा सहकारीको लगानीमा चेक एन्ड ब्यालेन्सको अभाव सधैं खड्किरह्यो ।

पछिल्लो समयमा आएर सहकारीमा देखिएको समस्याको प्रभाव भने बैंक तथा वित्तीय संस्थामा पर्ने निश्चित प्रायः छ, किनकि समस्याग्रत सहकारीहरूमा अहिले भइरहेका घटनाक्रमले मानिसहरूमा वित्तीय चेतनाको विकास भने पक्कै गराउने छ । आफ्नो धन सुरक्षित होस् भन्ने चाहना सबैको रहन्छ । अहिलेको समयमा सहकारी संस्थामा भएको आर्थिक हिनामिनाको अवस्थाले सावधान्ता रकम सुरक्षित हुँदैन भन्ने ब्याजको आस गर्नु व्यर्थ हुने बोध बचतकर्ताहरूमा भएको छ र यसप्रति मानिसहरू सचेत बनेका छन् । ती निक्षेपकर्ता, जो हिजो सहकारीमा नियमित कारोबार गर्दथे, को उपस्थिति अबका दिनमा बैंक तथा वित्तीय संस्थामा रहने निश्चित छ । वर्तमान अवस्थामा सहकारी क्षेत्रको बिग्रँदो स्थितिबाट सरोकारवाला सबैले गतिलो पाठ सिकेर निम्न कुराहरूमा सुधार गर्दै अगाडि बढ्नुपर्ने समय आएको छ ।

१. नियामक निकायको भूमिका : सहकारीलाई नियन्त्रण गर्ने नियामक निकायको व्यवस्था छुट्टै गर्नुपर्दछ किनभने सहकारी संस्था र ग्राहक तथा कर्मचारीहरूको सङ्ख्या हेर्ने हो भने धेरै तुलो भइसकेको छ । अनुगमन र नियन्त्रणको पाटो बलियो नभएसम्म कुनै पनि सङ्घ संस्थाले सही गति लिन सक्दैनन् । तसर्थ आजका दिनमा आधिकारिक नियामकको व्यवस्था सहकारी संस्थाहरूका लागि पहिलो आवश्यकता हो ।
२. सर्वसाधारणलाई वित्तीय साक्षर गराउने : सर्वसाधारणसँग रहेको निक्षेप रकम सुरक्षित हुन निक्षेपलाई सुरक्षित संस्थामा राख्नुपर्छ भन्ने ज्ञान दिन वित्तीय साक्षरताका कार्यक्रम सञ्चालन गरी ब्याजको आसमा सावधान्ता डुबाउने खेल खेल्नु हानिकारक हो भन्ने शिक्षा दिनुपर्दछ ।
३. नीति, नियम र प्रक्रियाको पूर्ण पालना : सहकारी संस्थामा स्थापित नीति, नियम र प्रक्रियाहरूको पूर्णरूपमा पालना गर्ने प्रणालीको विकास गरी कार्यान्वयन गर्ने प्रबन्ध मिलाउनुपर्दछ । संस्थागत सुशासनको अभावमा सङ्गठन सबल एवम् सक्षम हुने परिकल्पना गर्न सकिँदैन । तसर्थ नीति, नियमको पालना गर्न, गराउन लगाउनुपर्दछ ।
४. चुस्त दुरुस्त व्यवस्थापन : वित्तीय कारोबार चुस्त दुरुस्त राख्ने परिपाटीले त्यसको दीर्घकालसम्मको बाटो तय गर्ने हुनाले चुस्त दुरुस्त व्यवस्थापनमा ध्यान पुऱ्याउनुपर्दछ । सहकारी संस्थाको व्यवस्थापनलाई सबल बनाउन त्यहाँ रहेको सञ्चालक समितिको पनि महत्त्वपूर्ण भूमिका रहने हुँदा सञ्चालक समितिलाई समेत जवाफदेही बनाउनुपर्दछ ।
५. आन्तरिक तथा बाह्य लेखापरीक्षण समयमा गर्ने, गराउने परिपाटीको विकास : समयमा आन्तरिक तथा बाह्य लेखापरीक्षण गर्ने परिपाटीको विकासले सहकारीको वास्तविक तथ्याङ्कको जानकारी हुनुका साथै दीर्घकालीन गन्तव्यको नक्साङ्कन गर्न सकिन्छ । लेखापरीक्षण वित्तीय कारोबारको ऐना हुनाले

यो महत्त्वपूर्ण हुन्छ र यसलाई समयमा सम्पन्न गर्ने परिपाटीको विकासमा जोड दिनुपर्दछ ।

६. **स्थायित्वमा जोड** : सहकारी संस्थाहरूले क्षणिकभन्दा पनि स्थायित्वमा जोड दिनुपर्दछ । क्षणिक समयमा बढी आर्जन गर्नेभन्दा पनि दीर्घकालसम्म कसरी अघि बढ्न सकिन्छ भन्ने विषयमा केन्द्रित रही सोका लागि सुरक्षित तरिका अवलम्बन गर्नेतर्फ सहकारी संस्थाहरू लाग्नुपर्छ ।
७. **प्रणालीको विकास** : हरेक क्षेत्रले प्रणालीगत ढङ्गबाट कार्य गर्न सके त्यसको प्रभाव सकारात्मक रहन्छ । प्रणालीको विकास गर्न सक्थो भने व्यक्ति फेरिन्छ तर काम गर्ने शैली तथा उद्देश्य फेरिँदैन । तसर्थ प्रणालीको विकास महत्त्वपूर्ण मानिन्छ । जुनसुकै काम प्रभावकारी रूपमा सम्पन्न गर्न समयसापेक्ष परिमार्जित आधुनिक प्रणालीको विकास र उपयोगले संस्थाको भविष्य सुनिश्चित गर्दछ ।
८. **बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूमा पर्ने चाप** : नेपाल राष्ट्र बैंकबाट इजाजत प्राप्त संस्थाहरूले पनि मनन गर्ने बेला आएको छ कि कतै हाम्रो संस्थामा पनि यो अवस्था आउने त होइन ? वा हाम्रो अवस्था के हो ? अब के गर्नुपर्छ ? अर्को पाटो भनेको हिजो सहकारीमा कारोबार गर्ने ठुलो जमात अबका दिनमा यिनै इजाजत

प्राप्त वित्तीय संस्थाको ढोकामा ठोकिन आइपुग्ने हुँदा तिनलाई सुरक्षित सेवा दिन तयार रहनुपर्दछ ।

समयको कालखण्डमा धेरै विषयहरू परिवर्तन भइसकेका छन् । व्यक्तिले दुःखले आर्जन गरी कमाएको धन आजभन्दा पनि भोली केही पर्ला कि भनी साँचेको हुन्छ । भविष्यका सपनाहरू साकार पार्न जम्मा गरेको रकमको सुरक्षित बचतको जिम्मा लिने संस्थाहरू आज आएर रातारात बन्द हुने, सञ्चालकहरू फरार हुने, सर्वसाधारणले जम्मा गरेको रकम कस्तो अवस्थामा कहाँ छ जानकारी हुन नसक्ने जस्ता अनेक विषयहरू एकातिर छन् भने समाज र परिवारमा त्यसको प्रभावले पारेको क्षति निकै ठुलो छ । यसर्थ वित्तीय कारोबार गर्ने संस्था, जो अरूको सम्पत्ति नासोका रूपमा लिएर आफ्नो कारोबार सञ्चालन गर्दछन्, लाई प्रभावकारी नियमन गर्ने संयन्त्रको विकास गरिनु अपरिहार्य छ । सहकारी होस् वा अन्य वित्तीय कारोबार गर्ने हुन्, तिनको नियमित रूपमा अनुगमन, मूल्याङ्कन र नियन्त्रण गरेर मात्र सही मार्गमा राख्न सकिन्छ । सो व्यवस्था नभएका कारण अहिलेको अवस्था सृजना भएको हुनाले सहकारी संस्थाहरूका लागि छुट्टै नियामक निकाय स्थापना गरी प्रभावकारी सुपरिवेक्षणद्वारा सहकारीलाई सही दिशामा हिँडाउन र सर्वसाधारणको सम्पत्तिको उचित संरक्षणसँगै समग्र समाजमा सकारात्मक प्रभावको अनुभूति गराउन सकिन्छ ।

***

बढ्दो सार्वजनिक ऋणले अर्थतन्त्र व्यवस्थापन चुनौतीपूर्ण बन्दै

डा. दिबाकर वशिष्ठ*

सरकारले देशभित्र अथवा बाहिरबाट प्राप्त गर्ने ऋण अर्थात् आफ्नो खर्चका लागि विभिन्न स्रोतबाट रकम सङ्कलन गर्ने प्रक्रियालाई सार्वजनिक ऋण भन्ने गरिन्छ। सरकारले आफ्ना विभिन्न आवश्यकता पूरा गर्नका लागि कुन स्रोतबाट ऋण लिने, कति ऋण लिने, त्यसको भुक्तानी कसरी र कुन कुन माध्यमबाट कहिले गर्ने सँग सम्बन्धित नीति तथा निर्णय नै सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापन हो। विश्वका प्रायः सबै राष्ट्रले आन्तरिक तथा बाह्य दुवै रूपमा ऋण लिने गरेको पाइन्छ। देशको समग्र विकासका लागि राजस्वको स्रोत अपुग भएमा सार्वजनिक ऋणलाई घाटा बजेट पूर्ति गर्ने माध्यमका रूपमा लिइन्छ। बजेट निर्माण गर्दा आमदानीभन्दा खर्चको प्रस्ताव बढी गरिएको हुन्छ, जसको पूर्ति राजस्व र सार्वजनिक ऋणबाट हुने गर्दछ। यदि राजस्व सङ्कलनमा कमी आयो भने सार्वजनिक ऋणमा वृद्धि गर्नुपर्ने हुन्छ। तसर्थ आमदानी अपुग भएको अवस्थामा विभिन्न शीर्षकमा खर्च गर्नका लागि सरकारले देश बाहिर र देशभित्रका आफ्ना जनता वा विभिन्न सङ्घ सङ्गठनबाट ऋण लिने गर्दछ। वास्तवमा ऋण सरकारी आमदानीको अस्थायी स्रोत हो किनभने यो ब्याजसहित फिर्ता गर्नुपर्ने हुन्छ। सार्वजनिक ऋणका दुई स्रोतहरूमा एक आन्तरिक स्रोत हो भने अर्को बाह्य स्रोत हो। आन्तरिक स्रोतमा बजार ऋण र गैरबजार ऋण पर्दछन्। बजार ऋणमा सरकारले सरकारी सेक्युरिटी, ट्रेजरी बिलहरू, बिल अफ एक्सचेन्ज, सरकारी बन्ड आदि बजारमा बिक्री गरेर ऋण प्राप्त गर्दछ, जसको ब्याजसमेत आकर्षक हुन सक्छ। गैरबजार ऋण भन्नाले सार्वजनिक क्षेत्र जस्तै : सरकार आफैले स्थापना गरेका वाणिज्य बैंक, विकास बैंक, वित्त

कम्पनी, आदिबाट र निजी वित्तीय संस्थाहरू जस्तै : निजी वाणिज्य बैंकहरू, विकास बैंक, वित्तीय कम्पनी र निजी बिमा कम्पनी आदिबाट लिइने ऋण भन्ने बुझिन्छ। कुनै पनि देशको सरकारले विदेशी सरकार, अन्तर्राष्ट्रिय सङ्घ संस्थाहरूबाट लिने ऋणलाई बाह्य ऋण भन्ने गरिन्छ।

सार्वजनिक ऋण वा सरकारी ऋणका उद्देश्यहरूमा अविकसित तथा विकासोन्मुख मुलुकहरूले आफ्नो-आफ्नो देशका विभिन्न किसिमका परियोजनाहरूलाई गति दिन, बजेट घाटा पूरा गर्न, वित्तीय स्थायित्व कायम गर्न, आर्थिक मन्दीको सामना गर्न, प्राकृतिक प्रकोपमा खर्च जुटाउन, करको वैकल्पिक स्रोतको जोहो गर्न, सामाजिक र कल्याणकारी कार्यका लागि, गरिबी निवारण र सामाजिक विकासका लागि, देशमा पूर्वाधारको विकासका लागि, नागरिकप्रतिको दायित्व पूरा गर्न, मुद्रा बजारलाई सुदृढ गर्न लगायत पर्दछन्। नेपालले पनि सोही प्रयोजनका लागि सार्वजनिक ऋण लिने गर्दछ। नेपालमा सन् १९५१ देखि बजेटको सुरुआत भएपश्चात् आन्तरिक ऋणको जोहो गर्दै सन् १९६३ मा पहिलो पटक वैदेशिक ऋण स्वीकार गरेको देखिन्छ। वि.सं. २००८ मा पहिलो पटक बजेट प्रणालीको सुरुआत भए तापनि राष्ट्र ऋण उठाउने ऐन, २०१७ जारी गरेपछि आर्थिक वर्ष २०१८/१९ को बजेटमा पहिलो पटक आन्तरिक ऋण बजेटको अंश बन्न पुगेको थियो। पहिलो बजेटदेखि नै वैदेशिक सहयोग लिन थाले पनि बाह्य ऋण भने आर्थिक वर्ष २०२०/२१ बाट लिन थालेको पाइन्छ। त्यतिबेलादेखि नै निरन्तर रूपमा घाटा बजेटको परिपूर्तिका लागि आन्तरिक र बाह्य ऋण उठाइएको अवस्था छ।

नेपालको सार्वजनिक ऋणको अवस्था:

शीर्षक	२०७४/७५	२०७५/७६	२०७६/७७	२०७७/७८	२०७८/७९
तिर्न बाँकी आन्तरिक ऋण (रु.करोड)	३९,११६	४५,३२३	६१,३७३	८०,२९४	९८,७४५
तिर्न बाँकी बाह्य ऋण (रु.करोड)	५२,६१५	५९,४९३	८१,९६७	९३,४७०	१,०२,५८५
तिर्न बाँकी कुल ऋण (रु.करोड)	९१,६३१	१,०४,८१६	१,४३,३४०	१,७३,७६४	२,०१,३३०
कुल गार्हस्थ्य उत्पादनसँग तिर्न बाँकी आन्तरिक ऋणको अनुपात (प्रतिशत)	११.३२	११.७४	१५.७८	१८.७७	२०.३५
कुल गार्हस्थ्य उत्पादनसँग तिर्न बाँकी बाह्य ऋणको अनुपात (प्रतिशत)	१५.२२	१५.४२	२१.०८	२१.८५	२१.१४
कुल गार्हस्थ्य उत्पादनसँग तिर्न बाँकी कुल ऋणको अनुपात (प्रतिशत)	२६.५४	२७.१६	३६.८६	४०.६२	४१.४९

स्रोत : अर्थ मन्त्रालय र सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापन कार्यालय

कतिपय देशको नेपालको भन्दा पनि बढी सार्वजनिक ऋण छ तापनि परिचालन र व्यवस्थापन राम्रो भएका कारण ती देशले राम्रो विकास गरी आफ्नो गार्हस्थ्य उत्पादनमा बढोत्तरी गरेको देखिन्छ। तर नेपालको परिवेश फरक देखियो। नेपालमा राजनीतिक स्थिरता र सुशासनको अनुभूति हुन सकेन भने राज्यको पुँजीसमेत पलायन हुँदै जाने परिवेश देखिन थाल्यो। विदेशी लगानी आकर्षण गर्नुको साटो बरु नेपालमा लगानी गरेका ठुला लगानीकर्ताले समेत मुलुकको अस्थिरता र भ्रष्टाचारको प्रशासनिक प्रक्रियाको फलस्वरूप लगानी सुरक्षित न देखी पुँजी फिर्ता लैजाने प्रवृत्ति बढ्न थाल्यो।

कुनै पनि मुलुकको आर्थिक अवस्था आँकलन गर्नका लागि कुल गार्हस्थ्य उत्पादनसँग सार्वजनिक ऋणको अनुपात हेर्ने गरिन्छ। अर्थतन्त्रलाई कति सार्वजनिक ऋण उपयुक्त हुन्छ भन्ने सन्दर्भमा एकरूपता नभए पनि अर्थतन्त्रको आकार, यसको वृद्धिदर, निर्यात तथा विदेशी मुद्रा

आमदानीको स्रोत, ऋणको उत्पादनशील प्रयोग र यसको व्यवस्थापनको क्षमता आदिले सार्वजनिक ऋणको सीमा निर्धारण गर्दछ। विकसित देशमा सार्वजनिक ऋण र कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको ९० प्रतिशतसम्म र विकासशील देशमा ५० प्रतिशतसम्मलाई उपयुक्त नै मान्ने गरिएको छ। तथापि पछिल्लो तथ्याङ्कले हामीलाई तर्साएको छ किनकि सार्वजनिक ऋणको भार केही महिनाभित्र ५० प्रतिशत नाघ्ने हो कि भन्ने डर आममानिसमा देखिन्छ। स्मरण होस्, हाल सार्वजनिक ऋण नेपालको कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको अनुपातमा ४३.८० प्रतिशत छ। नेपालको गत आर्थिक वर्षमा जिडिपी ५३ खर्ब ८१ अर्ब छ। अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोषको तथ्याङ्कअनुसार सन् २०२१ मा सार्वजनिक ऋण र कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको अनुपात धेरै हुने पाँच मुलुकमध्ये जापानको २२१ प्रतिशत, ग्रीसको २१२ प्रतिशत, सुडानको १८१ प्रतिशत, इरिट्रियाको १७६ प्रतिशत, सिङ्गापुरको १६४ प्रतिशत रहेको छ। संयुक्त राज्य अमेरिकाको ११५ प्रतिशत छ भने बेलायतमा १०३ प्रतिशत रहेको

* लेखक बैंक तथा वित्तीय संस्थासम्बन्धी विज्ञ हुन्।

छ। दक्षिण एसियाली मुलुकमध्ये कुल गार्हस्थ्य उत्पादनसँग सार्वजनिक ऋणको अनुपात नेपालको भन्दा बङ्गलादेशको सबैभन्दा कम रहेको छ। सन् २०२१ मा यस्तो अनुपात बङ्गलादेशको ३६ प्रतिशत, भारतको ५४ प्रतिशत, पाकिस्तानको ७५ प्रतिशत, श्रीलङ्काको १०३ प्रतिशत, माल्दिभ्सको १२५ प्रतिशत र भुटानको १३२ प्रतिशत रहेको देखिन्छ। सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापन कार्यालयका अनुसार चालु आर्थिक वर्ष २०७९/८० को अर्धवार्षिक समीक्षाअनुसार नेपालको सार्वजनिक ऋण रु. २० खर्ब ७० अर्ब ५३ करोड ६३ लाख पुगेको देखिन्छ। नेपालको कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको तुलनामा सार्वजनिक ऋणको अनुपात ४१.४९ प्रतिशत पुगेको छ। यसरी कुल गार्हस्थ्य उत्पादन ४८ खर्ब ५१ अर्ब ६२ करोड बराबर देखिन्छ।

नेपालको अर्थव्यवस्था भन्नु घायल हुँदै किन गयो ? कसरी सुधार गर्ने त ? भन्ने सवाल सम्बन्धमा व्यापक चर्चा परिचर्चा भएको देखिन्छ। त्यसो त अमेरिकी डलरको भाउ हालसम्मकै उच्च रहेको छ। जसबाट प्रतिदिन नेपाली रुपैयाँको क्रयशक्ति कमजोर हुँदै गइरहेको देखिन्छ। क्युआर कोड, मोबाइल बैंकिङ लगायतको प्रविधिमा प्रतिदिन सुधार भई नयाँ उचाइ लिँदै गएको देखिन्छ तर साइबर क्राइम पनि त्यति नै बढेको छ, जसले आर्थिक अपचलन हुने सम्भावना बाढिरहेको छ। बैंकहरूको निक्षेप हाल करिब ५९ खर्बको हाराहारीमा पुगेको छ। लगानी ५० खर्ब हाराहारी हुँदा अभै १० खर्ब लगानीयोग्य रकम बैंकहरूमा थुप्रिएको देखिन्छ। २०८० कार्तिक मसान्तसम्म हेर्दा सार्वजनिक ऋण करिब २३ खर्ब ५७ अर्ब अर्थात् २४ खर्बको हाराहारीमा छ। ऋण अभै बढ्ने सम्भावना जीवितै छ। ऋणको सदुपयोगिताको अभावले राष्ट्रलाई ऋणको भार प्रतिवर्ष बाढिरहेको छ।

नेपालको गत आर्थिक वर्षमा जिडिपी ५३ खर्ब ८१ अर्ब छ। राज्यलाई ऋणको भार बढ्दै गएको फलस्वरूप एकातर्फ सरकारले विकास निर्माणमा भन्दा सङ्कलित राजस्व ऋण भुक्तान गर्दा नै ठिक हुने देखिन्छ भने अर्कोतर्फ आन्तरिक ऋणले बाह्य ऋणलाई उछिनेको अवस्था छ। स्मरण रहोस्, आजभन्दा १० वर्ष अगाडि अर्थात् २०७०/७१ मा सार्वजनिक ऋणको अंश कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको २८.५० प्रतिशत रहेको र २०७८/७९ मा ४१.५० प्रतिशत रहेकोमा हाल २०८० कार्तिक मसान्तसम्म ४३.८० प्रतिशत पुगुले ऋणको भार दिनप्रतिदिन कहाली लाग्दो किसिमले बाढिरहेको छ भन्नुमा अत्युक्ति नहोला। हरेक वर्ष बजेटको आकार बढ्दै जाँदा सार्वजनिक ऋणको मात्रा पनि बढ्दै गएको छ। हरेक वर्ष घाटा बजेट ल्याउने प्रवृत्ति, कमजोर गार्हस्थ्य उत्पादन र बचत, आयातमा आधारित राजस्व संरचना, कमजोर वैदेशिक सहायता, पुँजीगत खर्च तथा प्रतिफलमा कमी, भ्रष्टाचार र बढ्दो खर्चसहितको सङ्घीयताले अर्थतन्त्रलाई शिथिल बनाएको देखिन्छ। बेरोजगारी तीव्र छ। वैदेशिक रोजगारमा जानेहरूको लर्को देखिन्छ। तथापि विप्रेषणमा अपेक्षित सुधार देखिँदैन किनकि बैंक ऋणको ब्याज युरोपियन देश लगायतमा बाढिरहेका कारण उनीहरूमा व्यययोग्य आयको कमी देखिन्छ। तसर्थ बैंकको सावाँ र ब्याज तिर्नसमेत हम्मेहम्मे परेको अवस्थामा कसरी विप्रेषण बढ्ला र ?

सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापनको दायित्व बोकेको आन्तरिक ऋण व्यवस्थापन कार्यालयका अनुसार यसरी सार्वजनिक ऋण बढ्नुमा २०७२ को भूकम्प, कोभिड-१९ महामारी, अन्तर्राष्ट्रिय आर्थिक मन्दी र घाटा बजेटको पूर्ति लगायत रहेको भनिँए तापनि सार्वजनिक ऋण बढ्नुमा देशमा रहेको राजनीतिक अस्थिरता र सुशासनको अभाव मुख्य पक्ष हो भन्नेहरूको कमी छैन। दातृ निकायका रूपमा हेर्दा द्विपक्षीयभन्दा बहुपक्षीय ऋणको अंश बढी देखिन्छ। जस्तै : बहुपक्षीय ऋण कुल ऋणको ८७.१९ प्रतिशत छ भने द्विपक्षीय १२.८१ प्रतिशत देखिन्छ। नेपाललाई बाह्य ऋण दिने मुख्य दातृ निकायमा आईडिए (४१.२३ प्रतिशत), एडिबि (२५.४८ प्रतिशत), जापान (११.१८ प्रतिशत), आईएमएफ (९.८९ प्रतिशत) छन् भने अन्य निकाय तथा देशमा भारत,

चीन, साउदी कोष, इआईबि, आईफाइड, ओपेक, कुवेत कोष, दक्षिण कोरिया, बेल्जियम, फ्रान्स लगायत देखिन्छन्।

वैदेशिक ऋण परिचालनमा देखिएका समस्याहरूमा ऋण व्यवस्थापनको स्पष्ट नीतिको अभाव, दक्ष जनशक्तिको अभाव, सरकारी निकायबिच आवश्यक समन्वयको अभाव, लेखाइकन प्रणाली वैज्ञानिक र पारदर्शी नभएको, सूचना प्रविधिको पर्याप्त परिचालनको अभाव र सुशासनको अभाव लगायत रहेका छन्। त्यस्तै कर्मचारीमा कार्यक्षमताको कमी, आवश्यक तालिमको अभाव, ह्याकरका कारण वेबसाइटको विश्वसनीयतामा कमी, भरपर्दो तथ्याङ्कको अभाव, दातासँगको सम्भौताअनुसार समयमा ऋण प्राप्त नहुनु, वैदेशिक विनिमय दरमा आउने उतारचढावले ऋणको भार बढ्दै जानु आदि देखिन्छन्।

यसरी वर्तमान आर्थिक सङ्कट निवारणका लागि सार्वजनिक ऋणको अनुपात थप बढ्दै जाने कुरामा कसैको दुई मत नहोला। तसर्थ जति सार्वजनिक ऋणको अनुपात बढ्दै जान्छ, उति नै देशमा आर्थिक सङ्कट आउने कुरातर्फ सम्बन्धित निकाय समयमै सचेत हुनुपर्ने देखिन्छ। सरकारले ऋण लिँदा श्रीलङ्काको अवस्थामा नेपाल नपुगोस् भनेर धेरै पक्षमा ध्यान दिनुपर्दछ। जस्तै : लगानीकर्तालाई ध्यानमा राखेर आवश्यक नीति र सर्तहरू बनाउने, आर्थिक स्थिरता खलबालिने अवस्था, ब्याजदरमा अनुचित घटबढ हुने, बजारमा महँगी बढ्ने लगायतका नकारात्मक असरप्रति सजग हुनुपर्ने, वित्तीय र मौद्रिक नीतिसँग सामञ्जस्यता कायम गर्ने र ऋणको सर्त पालनामा सजगता अपनाउने लगायत छन्। सार्वजनिक ऋण आफैमा खराब नभए तापनि व्यवस्थापनमा ध्यान नदिए यसले मुलुकलाई अधिक ऋणमा फसाउन सक्ने भएकाले उच्च प्राथमिकताका उत्पादनशील क्षेत्र जस्तै : कृषि, पर्यटन, जलविद्युत् लगायतका पूर्वाधारमा मात्र ऋणको लगानी गर्नुपर्दछ र व्यवस्थापन पनि नियमित अनुगमनसहितको प्रभावकारी हुनुपर्छ। अन्यथा वित्तीय स्रोतको अभाव भई लगानीमा सङ्कुचन आउन सक्ने अवस्था हुन सक्ने, मुद्रास्फीति बढ्न सक्ने, परनिर्भरता बढी बाह्यशक्तिको चलखेल बढ्ने, भावी पुस्तामा आर्थिक भार थपिने, वित्तीय दायित्व बढ्ने, स्रोतको दुरुपयोग र भ्रष्टाचार बढ्ने, विकास साभेदारका सर्तहरू नियमित बढ्ने, विदेशी पुँजी आकर्षण हुन नसक्ने लगायतले देशलाई थप आर्थिक सङ्कटतर्फ धकेल्ने कुरामा कसैको विमति नहोला।

अन्तर्राष्ट्रिय आर्थिक मन्दी, कोभिड-१९ को दूरगामी असर, विगत वर्षदेखिको स्थानीय र सङ्घीय चुनावमा भएको खर्च, राजस्वमा कमी, उद्योग तथा व्यवसायमा आएको मन्दी, कृषि उत्पादनमा आएको गिरावट लगायतले सरकारको सार्वजनिक ऋण तिर्ने स्रोत र क्षमतामा क्षय हुँदै गएको अवस्था रहेको हुँदा कतै सार्वजनिक ऋण तिर्न पनि ऋण नै लिनुपर्ने अवस्था त आउने होइन भन्ने प्रश्न एकातर्फ जनमानसमा उब्जिएको छ भने अर्कोतर्फ सरकारले कर्मचारीको तलब भत्ता लगायत सार्वजनिक खर्चसमेत धान्न धौधौ परेको चर्चा छ। नेपाल जस्तो कमजोर आन्तरिक राजस्व र आय भएको देशलाई सार्वजनिक ऋणको चुक्ता भुक्तानी समयमा गर्नका लागि करका दरमा वृद्धि, ऋणस्वरूप प्राप्त रकमको उत्पादनमुखी कार्यमा सही सदुपयोग गर्ने र आम्दानी बढाउने, आर्थिक मन्दीको मितव्ययी ढङ्गले सामना गर्ने, भ्रष्टाचार रोक्ने, सुशासन कायम गर्ने, विदेशसँग द्विपक्षीय र बहुपक्षीय सम्बन्धको विस्तार गर्ने लगायतका कार्यहरू गर्नुपर्दछ।

श्रीलङ्काको अवस्थालाई हेरेर नेपालले पनि भ्रष्टाचार नियन्त्रण र सुशासनको परिपालनामा जोड दिन ढिला भइसकेको छ। जति देश आर्थिक सङ्कटतर्फ जान्छ, उति नै सार्वजनिक ऋण बढ्ने देखिन्छ। तसर्थ उपभोगमा भन्दा उत्पादनमा बढी खर्च गर्ने र मितव्ययितालाई कडाइका साथ पालना गर्ने, उपलब्ध स्रोत र साधनको उच्चतम प्रयोग गर्ने, सुशासनलाई कमजोर पार्ने विषयप्रति शून्य सहनशीलताको नीति अपनाउन सकेमा मात्र आर्थिक सङ्कटबाट केही हदसम्म पार पाउन सकिने र सार्वजनिक ऋणको भारसमेत कम गर्न सकिन्छ भन्नुमा अत्युक्ति नहोला।

युवा जनशक्ति पलायन र रोक्ने उपायहरू

डा. दिलनाथ दंगाल*

२०८० साल मङ्सिर पहिलो साताबाट त्रिभुवन अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थललाई नजिकबाट नियाल्दा र विभिन्न द्वितीय तथ्याङ्कलाई केलाउँदा श्रमका लागि बाहिर जाने युवाहरूको सङ्ख्या प्रतिदिन २२०० देखि २६०० सम्म र अध्ययनका लागि प्रतिमाहिन दश हजारका दरले देश छोडेर बाहिरिएको देखिन्छ (जसमध्ये ९० प्रतिशत देशमा फर्किन चाहँदैनन्) भने खुला सीमाना हुँदै विदेश जानेको सङ्ख्या पनि यसमा जोडिन आउँछ। यो बाहिर जानेको तथ्याङ्कलाई हेर्ने हो भने आजसम्मका परिवर्तन र महान क्रान्ति सबै बेकार लाग्छ। विभिन्न खाले परिवर्तन र क्रान्तिका नाममा हाम्रो नेतृत्वले हाम्रा युवाहरूलाई विदेश पलायन हुने वातावरण तयार पार्नबाहेक केही गरेनन् भन्ने पनि यसबाट स्पष्ट हुन्छ। यसरी देश विकासका वाहक युवाहरूलाई लामो समयसम्म देश बाहिर पठाएर विप्रेषणमा रमाउने हाम्रो राज्यसत्ता वा राजनीतिक प्रणालीको योभन्दा ठुलो असफलता, अदूरदर्शिता र गैरजिम्मेवारी अरु के हुन सक्छ ? भन्नु पर्छल्लो समय कोरिया जान चाहने युवाहरूको अवस्था र बालकुमारी घटनालाई हेर्ने हो भने त यो सरकार पूर्ण समयसम्म टिकिरह्यो र उसको रबैयामा कुनै परिवर्तन आएन भने एक जना पनि सज्जन युवा देशमा रहने अवस्था देखिँदैन।

युवाहरू किन विदेश जान चाहन्छन् ?

युवा हाम्रो देश, समाज र परिवारको समृद्धिको आधार हो। विश्वका धेरै देशहरूको समृद्धिको आधारलाई हेर्ने हो भने युवा जनशक्तिको सदुपयोगमार्फत समृद्धितर्फ अघि बढेका उदाहरणहरू प्रशस्त पाइन्छन्। यस्तो समृद्धिको मेरुदण्ड मानिने युवाहरू प्रत्येक दिन ठुलो सङ्ख्यामा विदेश जानु हाम्रा लागि दुःखद् हो। आफ्नै देशमा बसेर सेवा गर्ने मन हुँदाहुँदै पनि शिक्षा, स्वास्थ्य, विद्युत्, रोजगारी, यातायात, शान्ति-सुरक्षा, नयाँ आविष्कार, स्वास्थ्य वातावरण र अन्य सम्भावनाको खोजीमा युवाहरू विदेशिएको देखिन्छ। अहिले विशेष गरेर नेपालबाट दुई किसिमका युवा जनशक्तिहरू विदेश गएका देखिन्छन्। पहिलो किसिमका श्रम स्वीकृति लिएर काम गर्नका लागि र दोस्रो खालका अध्ययन भिसामा। दोस्रोको तुलनामा पहिलो किसिमका युवाहरू बढी सङ्ख्यामा विदेश जाने गरेको पाइन्छ। यिनीहरू देशमा भनेजस्तो आम्दानी हुने काम सजिलै नपाएका कारणले, छिमेकीले विदेशबाट धेरै कमाएर ल्याएको देखेर, नेपालको कमाइ बचत हुँदैन भन्ने लागेर, सानोतिनो उद्योग खोल्न लाग्यो भने ऋण प्राप्त गर्न नसकेर वा उद्योग खोल्ने प्रकृयागत भन्धक सहन नसकेर, उत्पादित वस्तुको बजारीकरणको समस्या भएर र सबै कामहरूको समानस्तरको इज्जत नभएर आदि कारणहरूले विदेशिने गरेको पाइन्छ। यस्ता खालका श्रमिकहरू मलेसिया र खाडी राष्ट्रमा बढी जाने गरेको पाइन्छ। उनीहरूले ठुलो सङ्ख्यामा नेपालमा रेमिट्यान्स पठाउने गरेका छन्। यससँगै यी खालका श्रमिकहरूले बर्सेनी १२०० देखि १४०० को सङ्ख्यामा ज्यान पनि गुमाउनुपरेको तितो यथार्थ हाम्रो समाजमा रहेको

छ भने अझभङ्ग हुनेको सङ्ख्या त भन्नु त्यो भन्दा ठुलो छ। वर्तमान अवस्थामा नेपालले विश्वका ११० ओटा भन्दा बढी देशसँग वैदेशिक रोजगारीमा हाम्रो श्रमशक्ति पठाउने सम्झौता गरी वैदेशिक रोजगारी खुला गरेको र यसलाई निरन्तरता दिएबाट यो क्रम तत्काल घट्ने देखिँदैन।

दोस्रो प्रकारका विदेश जाने युवाहरूमा विद्यार्थीहरू छन्, जो अध्ययन भिसामा विशेष गरेर अमेरिका, अस्ट्रेलिया, जापान, क्यानडा आदि देशहरूमा जाने गर्छन्। यिनीहरू देशमा प्राप्त शिक्षाभन्दा उच्चस्तरको शिक्षा लिनका लागि भनेर बाहिर जान्छन्। यसमा पनि धेरै सङ्ख्याचाहिँ कामको ग्यारेन्टी भएपछि मात्र ती देशहरूमा जाने गरेको पाइन्छ। यस प्रकारको भिसा लागेपछि सबैजसोको घरमा धेरै खर्च गरेर पार्टी हुन्छ, आमाबाबु, आफन्त, छिमेकी सबै दङ्ग हुन्छन्। एक किसिमको गर्वको महसुस हुन्छ परिवारलाई। कहिलेकाहीँ त जोरीपारीसँग फूर्ति लगाउने विषय पनि बन्न जान्छ यो भिसा। त्यतिले मात्र नपुगेर कतिले त हाम्रो छोरी/छोराले त अमेरिकामा नै वा अस्ट्रेलियामा नै वा उतै बिहे गर्‍यो नि ! भनेर छिमेकमा धाक लगाएको पनि देख्न र सुन्न पाइन्छ। तर घरमा वरको सिन्को पर नसारेका हाम्रा छोराछोरीहरूले त्यहाँ पुगेर पढाइभन्दा पहिला कामको जोहो गर्न तर्फ लागेको र काम पाएपछि पनि के काम गर्छन् भन्ने भन्न नचाहेबाट लाखौँ खर्च गरेर गएको त्यहाँको जीवन पनि खासै सहज नभएको पुष्टि हुन्छ।

देशमा राम्रै हुने खानेका छोरी-छोरा र उच्च ओहदाको जागिर खानेका नानीबाबुहरूलाई विदेश मोहले यतिसम्म तानेको छ कि त्यहाँ हाम्रा नानीबाबुहरूले अमृत नै प्राप्त गर्छन् वा मोक्षको बाटो नै ती देशहरू हुन् जस्तो लाग्छ। तर यसमा हाम्रो बिडम्बनाचाहिँ के भने हामीले जन्मायो, पढायो, बढायो अनि जब परिवार, समाज र देशलाई उत्पादन दिने समय आउँछ, उनीहरू विदेशमा उत्पादन दिन जान्छन्। विदेशीहरूले हाम्रा नानीबाबुहरूको सिप, क्षमता, समय, ऊर्जा र ज्ञानलाई प्रयोग गरेर सम्पन्न हुन्छन् हामी जहाँको त्यहाँ रहन्छौँ।

हाम्रो युवाले देशमा बेरोजगारी, भ्रष्टाचार, कुशासन, शान्ति सुरक्षा र कानुनी राजको अभाव देख्छ भने विदेशमा प्रशस्त रोजगारी र पारिश्रमिक, सुखी जीवन, सुविधा सम्पन्न जीवनशैली, गुणस्तरीय स्वास्थ्य र शिक्षाजस्ता सुविधा देख्छ। यसले पनि युवा-युवतीहरूलाई विदेशले आकर्षित गरेको देखिन्छ। तर बच्चालाई विदेश पठाउन लाखौँ खर्च गर्ने अभिभावकले आफ्नै देशमा त्यही रकम लगानी गरेर जीवन सहज हुन्छ भन्ने सिकाउन सकेन भने समाज र राज्यले पनि यतातिर ध्यान दिन चाहैन। तसर्थ पनि युवा विदेश पलायन भइरहेको छ।

हाम्रा देशका युवाहरू आफ्नो, परिवारको र देशको उज्ज्वल भविष्य निर्माणका लागि विश्वविद्यालय र क्याम्पसहरूमा उच्चशिक्षा अध्ययनका लागि आएका त हुन्छन् तर राजनीतिक दलहरूले ती युवाहरूलाई आफ्नो

* डा. दंगाल त्रिविमा प्राध्यापनरत अर्थशास्त्री हुन्।

स्वार्थ अनुकूल प्रयोग गर्नाले ती युवाको सपनामाथि तुषारापात हुने गरेको छ । अनुत्पादक रूपमा राजनीतिमा लागेर जब उनीहरूको उमेर ढल्किन थाल्छ अनि देशमा केही नहुने देखेपछि भविष्यको सपना खोज्दै ती युवा जनशक्तिहरू शिक्षा, रोजगारी र विभिन्न खाले अवसरका लागि विदेशिन बाध्य हुन्छन् । नेपालमा यो क्रम दिनप्रतिदिन बढ्दो छ । यदि यो क्रम नरोकिने हो भने छिट्टै नै देश युवा जनशक्ति विहीन बन्ने छ साथै देशमा वृद्धवृद्धाहरू र ती विदेश गएका युवाहरूका साना साना केटाकेटीहरू मात्र रहने छन् र हाम्रो समृद्धिको सपना अधुरै रहने छ ।

राजनीतिक दलहरूले हरेक पटक देशमा हुने राजनीतिक परिवर्तनहरूमा युवाहरूलाई प्रयोग गर्ने तर परिवर्तनपछि युवाका लागि केही दिन नसकेपछि उनीहरू निराश भएर आवश्यक अवसरको खोजी र घरपरिवारको आवश्यकता पूरा गर्न लाखौंको सङ्ख्यामा देश छोडेर विदेश गएका छन् । यी तमाम समस्याहरूका बिचमा पनि युवा परिचालनसँग सम्बन्धित केही नीति, नियम र योजनाहरू भएका भए पनि राजनीतिक दलहरूको भागबन्डाले क्षमतावान्लाई भन्दा पनि हरेक दलले आफ्ना कार्यकर्तालाई अवसर दिने प्रवृत्तिले एकातिर सक्षम र क्षमतावान् युवाका आकाङ्क्षा पनि पूरा भएनन् भने अर्कोतिर देशले विकासका लागि क्षमतावान् जनशक्ति पनि प्राप्त गर्न सकेन र यस्ता अयोग्य भजनमण्डलीहरूबाट देश निर्माणको अपेक्षा राख्न पनि सकिँदैन । यी भजनमण्डलीहरूको सिन्डिकेटको जरो यतिसम्म फैलिएको हुन्छ कि देशमा रहेका सक्षम र क्षमतावान् जनशक्तिहरूलाई हरेक अवसरहरूबाट वञ्चित गराएर निराश बनाई विदेश पलायन हुन बाध्य बनाउँछन् । अहिलेको सरकारको यही रबैया र स्टन्टबाजी चलिरहने हो भने अबको दश वर्ष क्याम्पस पढ्ने एउटा पनि युवा देशमा रहने छैनन्, प्रहरी र सेनामा जागिर खाने युवा रहँदैनन्, पढाउने शिक्षक र कर्मचारी पनि रहने छैनन् । रहन्छन् त केवल कतै जान नसकेर र कतै पनि पहुँच नभएका केही दुःखी जनता, नेताहरूका परिवारका सुन तस्कर, माफिया, भ्रष्टाचारीहरू मात्र । अहिले पनि बाबुले राजनीति गर्ने, श्रीमति र छोराछोरी तस्करी र भ्रष्टाचार गर्ने अनि चम्चे कार्यकर्ताहरू सामाजिक सञ्जालमा यिनीहरूलाई बचाउने यहि नै चलेको छ नेपालमा । त्यसै कारणले गर्दा क्षमता भएको मानिस आफ्नो क्षमताको कदर जहाँ हुन्छ, त्यहाँ जाने हो । विदेशले उसको क्षमता चिन्छ, तसर्थ विदेशीले लगेर उसलाई प्रयोग गर्छ । यो पनि युवा र क्षमतावान् जनशक्ति पलायनको बलियो कारण बनेको छ ।

त्यसो त अथाह प्राकृतिक सम्भावनाहरू भएको देशमा आफू सत्ता र शक्तिमा भएका बेलामा सत्ता र शक्तिको दुरुपयोग गरेर काण्डमाथि काण्ड मच्चाई जनताप्रति अन्याय, अत्याचार गर्ने, भ्रष्टाचार गर्ने जनतालाई शोषण गर्ने, देशको स्रोत र साधनको दुरुपयोग गर्ने र विदेशीहरूका लागि सधैं कम्फर्टेबल बनिरहनेहरू नै सबैभन्दा ठुलो प्रजातन्त्र, लोकतन्त्र र गणतन्त्रवादी भएको देख्दा सचेत नागरिक सबैभन्दा धेरै सरकारप्रति निरास भएका छन् । युवाहरूको विदेश पलायन बढ्दो छ र त्यहाँ गएकाहरू पनि नेपाल फर्कन चाहेका छैनन् । आत्मनिर्भर अर्थतन्त्रका लागि यो बडो खतरनाक हुन सक्छ । तसर्थ यसबारेमा समयमा नै सोचौं ।

२०६२/०६३ साल यता हाम्रो देशका राजनीतिक नेताहरूले देशका युवालाई पूरा नहुने सपना बाँड्नमा नै समय खर्च गरे तर आफूहरूचाहिँ कमाउधन्दांमा व्यस्त भए । उनीहरूले बेलाबेलामा गर्ने भाषणमा लोकतन्त्र, गणतन्त्र र सुशासनको बयान गर्ने तर व्यवहारमा भने आफूले सत्ता नपाउनासाथ लोकतन्त्र र गणतन्त्र खतरामा परेको देख्ने तथा सत्तामा पुग्नासाथ शक्तिको दुरुपयोग गरेर कानुन र विधिको शासनको उपहास गर्ने

तथा राजनीतिक पूर्वाग्रह साँध्न फरक विचार राख्नेलाई अपराधी करार गर्ने प्रवृत्ति बढ्दै जाँदा युवावर्गमा निराशा थपिँदै गएको छ, जुन युवाहरू विदेश पलायनको प्रमुख कारण बनेको छ ।

युवा जनशक्ति पलायन कसरी रोक्ने ?

नेपालमा जनसङ्ख्या तथ्याङ्कहरूमा (१६ देखि ४० वर्षको उमेर) ४० प्रतिशतभन्दा बढी युवा जनशक्ति रहेको देखिन्छ । यो अवस्थामा युवा जनशक्तिसँग सम्बन्धित आवश्यक नीति निर्माण गर्ने र त्यसको प्रभावकारी कार्यान्वयन गरी अधिकतम जनसाङ्ख्यिक लाभ लिन सक्ने हो भने देशमा प्रशस्त मात्रामा रहेको यस्तो युवा जनशक्ति आर्थिक दृष्टिकोणले सकारात्मक र देश विकासका लागि ठुलो अवसर हुने छ । देशले हाम्रो युवा जनशक्तिसँग राजनीति, अर्थतन्त्र, समाज, संस्कृति र विकासमा हातेमालो गर्न सिकनुपर्छ तर यसमा राज्य चुकेको देखिन्छ ।

तसर्थ, देशमा उपलब्ध जनशक्तिलाई व्यवस्थापन गरेर हाम्रो अपार प्राकृतिक स्रोत र साधनहरूको उपयोग गर्ने हो भने हाम्रो समृद्धिको ढोका खुल्ने छ । यसका लागि हाम्रो आवश्यक जनशक्तिका बारेमा पनि अध्ययन हुनुपर्छ । हाम्रो देशमा कति कपाल काट्ने मान्छे आवश्यक पर्छ, कति धारापानी र बिजुलीको काम गर्ने मानिस चाहिने हो, कति घर बनाउने मान्छे, कति खेतबारीमा काम गर्ने मान्छे, कति इन्जिनियर चाहिने, कति प्राध्यापन गर्ने मान्छे चाहिने हो, कति कम्प्युटर चलाउने मान्छे चाहिने हो ? योजना बनाउनुपर्छ । साथै युवाहरूले देशमा आत्मसम्मान र इज्जत खोजेका छन्, कानुनी भन्फटविना व्यवसाय गर्ने अवसर र उनीहरूले उत्पादन गरेका वस्तुहरूको बजारको सुनिश्चितता खोजेका छन्, सबैखाले काममा समान इज्जत खोजेका छन् । यसबारेमा पनि राज्यको ध्यान जानुपर्छ ।

त्यसै गरी युवाहरूलाई देशभित्रै आकर्षित गर्ने रणनीति बनाउनेतर्फ पनि राज्यले सोच्नुपर्छ । यसका लागि देशभित्र आन्तरिक उत्पादन बढाई देशमै रोजगारीको सिर्जना गर्नुपर्छ, सरकारी सेवामा धेरैभन्दा धेरै क्षमतावान् नेपाली युवालाई अवसर दिने रणनीति बनाउनुपर्छ साथै लोकसेवाको वर्तमान परीक्षा प्रणालीमा पनि परिवर्तन गर्नुपर्ने भए सोअनुसार पनि राज्यले सोच्नुका साथै युवाहरूलाई स्वरोजगारीतिर लैजाने योजना पनि बनाउनुतिर लाग्नुपर्छ । यसका लागि सरकारले आवश्यक ऋण उपलब्ध गराउने व्यवस्था पनि गर्नुपर्छ । देशमा धेरै रोजगार दिन सक्ने कृषि, पर्यटन, उद्योगजस्ता क्षेत्रहरूमा सरकारले धेरै युवा जनशक्तिलाई रोजगार दिन सक्ने कार्यक्रमको विकास गर्न सक्नुपर्छ र हाइड्रोपावर तथा विभिन्न खाले सार्वजनिक संस्थानहरू जस्ता क्षेत्रहरूमा युवाहरूलाई निश्चित सेयर दिने नीति अपनाउन सकियो भने पनि धेरै युवाहरूलाई देशभित्र नै राख्न सकिन्छ ।

यसै बिच बर्सेनी एक लाख बिस हजार युवा शिक्षा लिने नाममा विदेश पलायन भएका छन् । यिनीहरूलाई रोक्न युवाहरूलाई आकर्षित गर्ने शिक्षा प्रणालीको विकास गर्नुपर्छ । पछिल्लो समयमा अध्ययनका लागि विदेश जाने युवाहरूले हाम्रो परीक्षा प्रणाली, अध्ययनका लागि लाग्ने समय आदि जस्ता कुराहरूलाई देखाएर विदेश गएको बताएका छन् । वास्तवमा के हो त कारण पहिल्याई निराकरणको बाटो चाँडोभन्दा चाँडो खोजेर युवाहरूलाई देशमा बस्ने वातावरण तयार पार्नुपर्छ । यसरी शिक्षा लिने नाममा विदेश पलायन भएर विदेशी नागरिकताधारीहरूले भौतिक सुविधा प्राप्त गरे पनि तिनीहरू सधैं त्यहाँ दोस्रो दर्जाको नागरिक नै भएर बस्नुपरेको पिडा, भोगाइ सम्भेर पनि देश बस्न लायक बन्नासाथ उनीहरू

पनि नेपाल फर्किने अवस्था रहन्छ। विश्वका धेरै देशहरूको अनुभवले यही बताउँछ। यो विषय पनि पेचिलो बन्दै गएको छ नेपालमा। राज्यले धेरै खालका सामाजिक सुरक्षा भत्ता उपलब्ध गराइरहेको सन्दर्भमा देशको भविष्य बोकेका र देश विकासमा लाग्ने युवाहरूका लागि पनि केही आकर्षणका कार्यक्रमहरू ल्याउन सक्नुपर्छ।

अहिलेको नेपालको युवा जनशक्तिलाई हेर्ने हो भने यसको उत्पादन कतै आवश्यकताभन्दा बढी भएको देखिन्छ भने कतै माग नै धान्न नसकेको स्पष्ट हुन्छ। तसर्थ पनि देशमा सिपयुक्त जनशक्ति बजारको माग र पूर्तिका बिचमा सन्तुलन कायम हुने गरी उत्पादन गर्ने र त्यसलाई वस्तु तथा सेवाको उत्पादन कार्यमा लगाउने हो भने नेपाललाई चाँडो आत्मनिर्भर बनाउन सकिन्छ।

हामीले चाँडै नै कुन कुन क्षेत्रमा सिपयुक्त जनशक्ति देशको आवश्यकताअनुसार छ र कुन कुन क्षेत्रमा त्यस्तो प्रकारको जनशक्तिको

कमी छ र त्यसलाई कुन माध्यमबाट चाँडो पूर्ति गर्न सकिन्छ भन्ने योजना बनाएर अगाडि बढ्नुपर्छ। अहिले हामीकहाँ धेरै क्षेत्रहरूमा त्यस्तो जनशक्तिको अभावमा वा हामीले सामान्य तालिम दिएर पनि तयार पार्न सक्ने जनशक्तिलाई पनि तयार नपार्नाले ती क्षेत्रहरूमा विदेशी श्रमिकहरूले काम गर्दा ठुलो धनराशी बाहिर गएको तथ्याङ्कले देखाउँछ। तर यसका लागि युवा जनशक्ति सम्बन्धी राष्ट्रिय नीति तथा योजनाको आवश्यकता पर्दछ। हाम्रा विश्वविद्यालयहरूमा रहेका विद्यावारिधि उपाधि प्राप्त र विभिन्न अनुसन्धानमा लागेका विभिन्न क्षेत्रका विज्ञहरूलाई देशको आवश्यकताअनुसार खोज गर्न प्रोत्साहन गर्नुका साथै यस्ता अनुसन्धानबाट प्राप्त नतिजाहरूलाई सरकारका सबै सम्बन्धित क्षेत्रले बाध्यात्मक उपयोग गर्ने परम्पराको विकास गर्नु जरूरी देखिन्छ। यसले एकातिर देश विकासमा सहयोग पुग्छ भने अर्कोतिर राज्यले क्षमतावान् जनशक्तिको प्रयोग गर्न थाल्यो भनेर यस्ता जनशक्तिको विदेश पलायन रोकिन थाल्छ।

***

नेपालको आर्थिक नीति र विद्यमान संस्कृति

‘आर्थिक वृद्धिका सपना : नहुन्छन् पूरा, नछुट्छन् कुरा’

डा. सुरोज टण्डन*

१. विषय प्रवेश

अर्थतन्त्रको सबलीकरणका लागि आर्थिक विकासका समग्र पक्षमा राज्यले लिने नीतिलाई आर्थिक नीति भनिन्छ। कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको आकार वृद्धि गर्न, आर्थिक विकास गर्न, करको स्तर निर्धारण गर्न, सरकारी बजेट, श्रम बजार, रोजगारी, शोधनान्तर स्थिति लगायत अर्थतन्त्रलाई चलायमान बनाउन लगानी, उत्पादन, उपभोग, वितरण, आय, खर्च, बचत आदि विषयसँग सम्बन्धित नीतिहरू आर्थिक नीतिका अवयव हुन्। मुलुकमा एक वर्षभित्र अन्तिम रूपमा उत्पादित वस्तु तथा सेवाको मौद्रिक मूल्यको गणनाबाट नै कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको मापन गरिने भएकाले हाल नेपालको अर्थतन्त्र (आर्थिक वर्ष २०७९/८० मा GDP) को आकार रु. ५३ खर्ब ८१ अर्ब पुगेको छ। नेपालको संविधान, २०७२ को भाग-४ को धारा ५० (३) मा राज्यका निर्देशक सिद्धान्त, नीति तथा दायित्व सम्बन्धमा सार्वजनिक, निजी र सहकारी क्षेत्रको सहभागिता तथा विकासमार्फत उपलब्ध साधन र स्रोतको अधिकतम परिचालन गरी अपेक्षित आर्थिक उपलब्धि हासिल गर्ने व्यवस्था रहेको छ।

मुलुकको आर्थिक क्षेत्रको व्यवस्थापन, मार्गदर्शन र विकासका लागि सरकारद्वारा निर्धारण गरिएका नीतिगत व्यवस्थाको समष्टि नै आर्थिक नीति हो। तसर्थ मुलुकको विद्यमान आर्थिक अवस्थाके बारेमा जानकारी राख्न, विभिन्न परिसूचकहरूको सूचना लिन, योजनाको तर्जुमा तथा कार्यान्वयन गर्न, स्रोतको परिचालन, पूर्वानुमान लगायत सरोकार पक्षलाई उत्तरदायी बनाउन र अर्थतन्त्रको साख जोगाउन मुलुकका विद्यमान नीति, नियम, विधि र संस्कृतिमा आवश्यक सुधारको जरूरी छ। आर्थिक नीति अर्थव्यवस्थाको मार्गदर्शन, खाका, आधार र दिशानिर्देश भएको हुँदा सरकारले वित्तीय नीति र केन्द्रीय बैंकले मौद्रिक नीतिको तर्जुमा गर्दा अर्थतन्त्रको साख बचाउन, अवस्था बदल्न र राज्यका सपना पूरा गर्न सक्ने हुनुपर्दछ। बैंक तथा वित्तीय संस्थाको सम्पत्ति (कर्जा तथा लगानी) को गुणस्तर कायम राख्न, दिगो बनाउन, जोखिम घटाउन, पुँजी, लागत, ब्याजदर र तरलतामा पर्न सक्ने नकारात्मक असरलाई न्यूनीकरण गर्न, मुद्रास्फीति, व्यापार र शोधनान्तर स्थितिमा पर्न सक्ने चापलाई वाञ्छित सीमामा राख्नसमेत आर्थिक नीति सहयोगी हुनुपर्दछ। आर्थिक नीतिका सपना राज्यसँग भएको विद्यमान साधन स्रोतले पूरा गर्न नसकेमा नछुट्छन् कुरा नहुन्छन् पूरा भन्ने आशङ्का सृजना हुन जान्छ।

२. मुख्य विषय

आर्थिक नीति, आर्थिक वृद्धि, कुल गार्हस्थ्य उत्पादन, अर्थतन्त्रको साख, विद्यमान व्यवस्था, अवस्था र संस्कृति।

३. आर्थिक नीति

मुलुकको अर्थतन्त्रलाई चाहेको दिशा प्रदान गर्न, अर्थतन्त्रमा उपलब्ध साधन स्रोतको परिचालन गर्न, नीतिहरूको संयोजन गर्न र बृहत् आर्थिक उद्देश्य हासिल गर्न आर्थिक नीतिको आवश्यकता पर्दछ। आर्थिक नीतिअन्तर्गत वित्तीय नीति र मौद्रिक नीति लगायत वाणिज्य नीति, लगानी नीति, औद्योगिक नीति, आमदानी तथा सम्पत्तिको पुनर्वितरण गर्ने आदि नीति पर्दछन्। अर्थतन्त्रमा सबै नीतिहरूको ध्येय नै आर्थिक वृद्धि, रोजगारी सृजना, मूल्यस्थिरता, गरिबी निवारण, आर्थिक स्थायित्व तथा व्यापारचक्रमा पर्ने दबाव र प्रभावहरूको न्यूनीकरण गर्ने सम्बन्धमा आवश्यक उपाय अवलम्बन गर्ने उद्देश्य भएकाले विश्वका सबै देशहरूले एकै प्रकृति र संस्कृतिको आर्थिक नीति कार्यान्वयनमा ल्याएका हुँदैनन्। अर्थतन्त्रको प्रकृति, संस्कृति, अवस्था, संरचना, संस्थागत क्षमता, श्रम बजारको अवस्था, लगानी, उत्पादन, अन्तर्राष्ट्रिय आर्थिक अवस्था र परिदृश्य जस्ता पक्षले गर्दा कस्तो प्रकृतिको आर्थिक नीति अवलम्बन गर्ने भन्ने दिशासमेत आर्थिक नीतिले तय गर्नुपर्दछ। आर्थिक नीति अर्थतन्त्रको मार्गदर्शन प्रदान गर्ने नीति भएकाले यसको प्रमुख उद्देश्य मुलुकमा समष्टिगत आर्थिक स्थायित्व कायम गर्नु, सम्भावित सङ्कटलाई कम गर्नु, विनिमय दरमा स्थायित्व कायम गर्नु, गरिबी निवारण गर्नु, निर्यात अभिवृद्धि गर्नु, शोधनान्तर स्थिति र व्यापार सन्तुलनमा राख्नु, अर्थतन्त्रका प्राथमिक क्षेत्र, द्वितीय क्षेत्र र तृतीय क्षेत्रको विकासमा जोड दिनु आदि हुन्। निजी, सरकारी र सहकारी क्षेत्रको भूमिका बढाउन, अर्थतन्त्रको नियमन गर्न, स्वस्थ आर्थिक क्रियाकलाप कायम गर्न, निर्यात बढाउन, अवस्था बदल्न र आर्थिक नीतिले अपेक्षाकृत उपलब्धि हासिल गर्ने सम्बन्धमा आर्थिक नीतिको महत्त्वपूर्ण भूमिका हुन्छ।

अर्थतन्त्रमा परेको मानवीय, आर्थिक एवम् स्वास्थ्य सङ्कटले ल्याएका अवरोध लगायतका उकाली-ओरालीले सङ्कुचनमा पुऱ्याएको व्यापार, असीमित व्यवस्थाले बाँधिएका वित्तीय नीति र मौद्रिक नीतिले लिएका लक्ष्य, उद्देश्य, कार्यदिशा र रणनीतिमा निकै चाप परेको देखिन्छ। आर्थिक उदारीकरण र विश्वव्यापीकरणले निम्त्याएका लाभहरूलाई अधिक रूपमा आर्कषण गर्दै मुलुकको सन्तुलित आर्थिक विकास गर्न वैदेशिक लगानी र सहायता, विश्व आर्थिक मञ्चहरूको उपयोग, सबल र भरपर्दो शान्ति सुव्यवस्था, उपयुक्त नीति, कानून तथा संरचना बनाई निजी क्षेत्रसँग समन्वय गरी विकास साभेदारीका रूपमा लिनुपर्दछ। सोही पञ्चवर्षीय योजना मुलुकको माटो सुहाउँदो तर्जुमा गरी वित्तीय तथा मौद्रिक नीतिका औजारहरूको उचित प्रयोगमार्फत अर्थतन्त्रलाई जोगाउन सबै पक्षसँग समन्वय, सहकार्य र सञ्चारको आवश्यकता छ। आर्थिक क्षेत्रमा परेको असर व्यवस्थापन गर्न उचित आर्थिक नीति,

* विभागीय प्रमुख, कृषि विकास बैंक लिमिटेड।

प्रभावकारी योजना, असल बजेट तथा कार्यक्रम र गतिशील मौद्रिक नीतिको तर्जुमा गरी आर्थिक वृद्धिको सपना पूरा गर्न सकिन्छ।

४. आर्थिक नीति र विद्यमान संस्कृति

नेपालको विगत केही वर्षको आर्थिक अवस्था (कुल गार्हस्थ्य उत्पादन) लाई दृष्टिगत गर्दा आर्थिक वर्ष २०७५/७६ मा ६.४ प्रतिशत धनात्मक, आ.व.२०७६/७७ मा २.१ प्रतिशत ऋणात्मक, आ.व.२०७७/७८ मा ४.०१ प्रतिशत धनात्मक, आ.व.२०७८/७९ मा ५.८४ प्रतिशत धनात्मक र आ.व.२०७९/८० मा ४.१ प्रतिशतले धनात्मक आर्थिक वृद्धि भएको छ। कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको क्षेत्रगत संरचना आ.व.२०७९/८० मा प्राथमिक (कृषि) क्षेत्रले २४.६ प्रतिशत, द्वितीय (उद्योग) क्षेत्रले १२.९ प्रतिशत र तृतीय (सेवा) क्षेत्रले ६२.४ प्रतिशतले योगदान पुऱ्याएको छ। यसै गरी गैरकृषि क्षेत्रको योगदान ७५.९ प्रतिशत, व्यापार क्षेत्रको १५.४ प्रतिशत, शिक्षा क्षेत्रको ८.२ प्रतिशत, यातायात क्षेत्रको ६.८ प्रतिशत, स्वास्थ्य क्षेत्रको १.९ प्रतिशत, सञ्चार क्षेत्रको १.२ प्रतिशत र पर्यटन क्षेत्रको ०.७५ प्रतिशत योगदान रहेको छ। यसै गरी चालु आर्थिक वर्षको प्रथम त्रैमासिक अवधिमा विप्रेषण आप्रवाह रु.३ खर्ब ६५ अर्ब, (३० प्रतिशत वृद्धि), आयात रु.४ खर्ब ८ अर्ब (१.७ प्रतिशत वृद्धि), निर्यात रु.४१ अर्ब (३५.७ प्रतिशत घटेको), शोधनान्तर स्थिति रु.९९ अर्ब बचत, औसत मुद्रास्फीति ७.५० प्रतिशत र कुल विदेशी विनिमय सञ्चित १२ अर्ब ३३ करोड अमेरिकी डलर रहेको केन्द्रीय बैंकको तथ्याङ्क (असोज, २०८०) बाट जानकारी हुन्छ। यसै गरी २०८० असोज मसान्तसम्ममा बैंक तथा वित्तीय संस्थाको निक्षेप सङ्कलन २.८ प्रतिशत र निजी क्षेत्रमा प्रवाहित कर्जा २.३ प्रतिशत बढेकाले कुल निक्षेप रु.५९ खर्ब १४ अर्ब र निजी क्षेत्रमा प्रवाहित कर्जा रु.४९ खर्ब ९८ अर्ब पुगेको छ। मुलुकको अर्थतन्त्रको आकारभन्दा बैंकिङ क्षेत्रको निक्षेपको योग धेरै भएको हुँदा यस क्षेत्रको कारोबारलाई सरोकार निकायले सूक्ष्म अध्ययन, विश्लेषण र निगरानी गरी सचेतता अपनाउन जरुरी छ। औपचारिक बैंकिङ व्यवसायको सुरुवातपश्चात् बैंक तथा वित्तीय संस्थाको कारोबार, आकार, पुँजी, सम्पत्ति, दायित्व, सेवा सुविधा, नियमनको व्यवस्था, मुनाफासँगै निष्कृय कर्जाको अवस्थासमेत बढ्दै गएको हुँदा सम्पत्ति र दायित्वको ब्याजदर चुनौतीपूर्ण बनेकाले यसलाई नियमन गरी आर्थिक नीतिले अपनाएका बहुउद्देश्य हासिल गर्ने संस्कृतिको विकास गर्न जरुरी छ।

अर्थतन्त्रको क्षेत्रगत अध्ययन गर्दा विगत केही वर्षदेखि कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा कृषि र उद्योग क्षेत्रको योगदान क्रमशः घट्दै गएको र सेवा क्षेत्रको योगदान बढ्दै गएको विभिन्न अध्ययनबाट देखिन्छ। अर्थतन्त्रको संरचनामा अपेक्षाअनुरूप सुधार नहुनु, उत्पादनमूलक उद्योगको योगदान ऋणात्मक हुनु, औद्योगिक क्षेत्रको विस्तार नहुनु, आन्तरिक तथा बाह्य लगानी नबढ्नु, व्यापार घाटा निरन्तर वृद्धि हुनु, शोधनान्तर घाटा बढ्नु, उत्पादनमुखीभन्दा व्यापार वा सेवामुखी लगानी विस्तार हुनु, उच्च उत्पादन लागत हुनु, आर्थिक वृद्धि र रोजगारी सृजना कमजोर हुनु, कृषि क्षेत्र व्यावसायिक बन्न नसक्नु, औपचारिक क्षेत्रको हिस्सा नबढ्नुले आर्थिक वृद्धिमा संरचनागत सुधार हुन सकेको छैन। मुलुकमा विद्यमान निरपेक्ष गरिबी १५.१ प्रतिशत र बहुआयामिक गरिबीको दर १७.४ प्रतिशत रहेको छ। महामारीबाट खल्बलिएको आपूर्ति तथा उत्पादन शृङ्खला अन्तरदेशीय द्वन्द्वले थप प्रभावित हुन गई अन्तर्राष्ट्रिय बजारमा पेट्रोलियम पदार्थ, कृषिजन्य उत्पादन, कच्चा पदार्थ लगायतको मूल्यमा

वृद्धि हुँदा बजारमा महँगो, बेरोजगारी, गरिबी, रेमिट्यान्स आप्रवाह, मुद्रास्फीति, आयात तथा निर्यात चुनौतीपूर्ण देखिन्छ। अर्थतन्त्रको समग्र स्वास्थ्य मापन बैंक तथा वित्तीय संस्थाको प्रगतिले निर्धारण गर्ने भएको हुँदा अर्थतन्त्रमा लगानी, उत्पादन, निर्यात, रोजगारी, आय, बचत, ब्याजदर जस्ता यावत् पक्षको विश्लेषण र जानकारी बैंक तथा वित्तीय संस्थाको सफलता र असफलतासँग जोडिएको हुन्छ।

सार्वजनिक आय, व्यय र ऋणलाई मार्गनिर्देश गर्ने नीति, निर्णयहरूको समष्टिलाई वित्त नीति भनिन्छ। Budgetary Policy पनि भनिने वित्त नीतिलाई आर्थिक नीतिको एक महत्त्वपूर्ण अङ्गका रूपमा पनि लिइन्छ। यसै गरी मुलुकमा मुद्राको समुचित व्यवस्थापनका लागि देशको केन्द्रीय बैंकद्वारा तय गरी जारी गरिएको नीतिलाई मौद्रिक नीति भनिन्छ। आर्थिक नीतिका प्रमुख नीतिअन्तर्गत वित्तीय नीति र मौद्रिक नीति पर्ने हुँदा प्रस्तुत नीतिमार्फत प्रयोगमा ल्याइएका औजारहरूलाई आर्थिक नीतिका महत्त्वपूर्ण अङ्ग मानिन्छ। मुलुकमा मुद्राको निष्काशन, आपूर्ति, तरलता, ब्याजदर, मुद्रास्फीति, मुद्राको विनिमय दर निर्धारण लगायतका मुद्रा व्यवस्थापनसँग सम्बन्धित विभिन्न कार्यलाई दिशानिर्देश गर्ने तथा मुद्राको माग र आपूर्तिको सन्तुलन कायम गर्ने कार्य मौद्रिक नीतिले गर्दछ।

अर्थतन्त्रको व्यवस्थापन गर्नका लागि सार्वजनिक खर्च व्यवस्थापन गर्न, कर निर्धारण गर्न र ऋणको व्यवस्थापन गर्न अपनाइने नीति, विधि र पद्धतिलाई वित्तीय नीति भनिन्छ। आर्थिक नीतिले निर्दिष्ट गरेका उद्देश्य हासिल गर्न सरकारद्वारा सार्वजनिक आय तथा व्ययतर्फ अपनाउने रणनीति र कार्यनीति भएको हुँदा वित्तीय नीतिलाई समष्टिगत आर्थिक नीतिको एक महत्त्वपूर्ण खम्बाको रूपमा लिइन्छ। वित्तीय नीतिले सार्वजनिक खर्च, सरकारी बजेट, सार्वजनिक राजस्व र सार्वजनिक ऋणलाई समेत दिशानिर्देश गर्ने भएकाले संविधानतः नेपाल सरकारले प्रत्येक वर्ष जारी गर्ने बजेटमार्फत वित्तीय नीतिको कार्यान्वयनले मुलुकको अर्थतन्त्रलाई कुनै न कुनै रूपले प्रभावित गर्दछ। वित्तीय नीतिका उपकरणमा बजेट, कर, खर्च र ऋण पर्ने भएकाले यिनै औजारमार्फत सरकारले लिने लगानी, उत्पादन, व्यापार, खर्च, उपभोग, बचत, आय र रोजगारी नीतिहरूमा यसले प्रभाव पारेको हुन्छ।

नेपालमा सरकारको वित्त नीति अर्थ मन्त्रालयले जारी गर्दछ। वित्त नीतिलाई सरकारले विशेषतः बेरोजगारी तथा गरिबीको समस्या समाधान गर्ने, बचत वृद्धि तथा पुँजी निर्माण गर्ने, मुद्रास्फीतिको समस्या समाधान गर्ने, आय तथा सम्पत्तिको वितरण गर्ने, मूल्य नियन्त्रण गर्ने, सार्वजनिक खर्च तथा ऋण व्यवस्थापन गर्ने, कर प्रणालीमा सुधार गर्ने, स्रोत तथा साधनको उपयोग गर्ने जस्ता महत्त्वपूर्ण कार्यहरूप्रति लक्षित गरेको हुन्छ। नेपाल सरकारले न्यून पुँजीगत खर्च गर्नु, साधारण खर्च बढाउनु, रेमिट्यान्स आयातमा ह्रास आउनु, आयात वृद्धि हुनु, निर्यात न्यून हुनु, सरकारले करबाट ठुलो रकम उठाउनु, विदेशी विनिमय सञ्चित घट्नु लगायतले अर्थतन्त्रमा असन्तुलन सृजना हुन गई जटिल समस्याहरू दोहोरिरहेका छन्। महामारी, आयातमुखी अर्थतन्त्र, भूकम्प, मुद्रास्फीति, विदेशिने लहर, ब्याजदर, तरलता अन्तरदेशीय द्वन्द्व लगायतको दबाबले शिथिल पारेको अर्थतन्त्रलाई नियमन र नियन्त्रण गर्न सङ्गठनात्मक, संरचनागत र व्यावहारिक सुधार गर्न सके अर्थतन्त्रमा सन्तुलन आउन सक्छ, जसले गर्दा मुलुकमा V-Shaped Economic Growth हुन गई विद्यमान अवस्थामा सुधार आउने अपेक्षा गर्न सकिन्छ।

५. विद्यमान संस्कृति र मुद्रास्फीति

मुलुकमा आर्थिक नीतिले अपेक्षा गरेबमोजिमको उपलब्धि हासिल गर्न नसक्ने संस्कृतिको विकास भइरहेको सन्दर्भमा अर्थतन्त्रका यावत् क्षेत्र तथा उपक्षेत्रहरूमा बहुआयामिक चाप परिरहेको अवस्थालाई मध्येनजर गर्दै अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यासको अध्ययन-अनुसन्धान गरी आर्थिक नीतिका गन्तव्य पूरा गर्नेतर्फ जोड दिनु आवश्यक छ । मुलुकमा चालु खाता, पुँजी खाता र वित्तीय खातासँगै शोधनान्तर स्थितिलाई बचतमा ल्याउन, लगानी (विदेशी तथा स्वदेशी) बढाउन, पर्यटक भित्र्याउन, विदेशी सहयोग ल्याउन, पेन्सन लगायतबाट विदेशी मुद्राको आर्जन गरी बृहत् र सूक्ष्म चरहरूमा परिरहने दबाबको संस्कृति अन्त गरी स्वतन्त्र र समृद्ध अर्थतन्त्रको विकास गर्न जरुरी छ ।

अर्थतन्त्रमा वस्तु वा सेवाको मूल्य बढ्नु र पैसाको मूल्य (ऋयशक्ति) घट्नु नै मुद्रास्फीतिको अवस्था हो । बजारमा मुद्राको परिमाणमा वृद्धि भएसँगै वस्तु वा सेवाको उत्पादन वा आपूर्ति बढेन भने मुद्राको ऋयशक्ति कम हुन गई यसले सृजना गराउने अवस्थालाई मुद्रास्फीति भनिन्छ । मुद्रास्फीति मानवीय जीवनमा सर्वसाधारणले प्रयोग गर्ने समग्र वस्तु वा सेवाको औसत मूल्यस्तरमा भएको वृद्धि र समग्र अर्थतन्त्रमा यसबाट पर्न गएको चापको अवस्था हो । केही वस्तु वा सेवाको मात्र मूल्यवृद्धि भएमा त्यस प्रकारको अवस्थालाई मुद्रास्फीति भनिँदैन, किनकि मुद्रास्फीतिका लागि समग्र मूल्यस्तरमा वृद्धि भएको हुनुपर्दछ । मुद्रास्फीतिको अवस्था भनेको मुद्राको ऋय क्षमतामा ह्रास भएको, वस्तुको मूल्य अधिक भएको, उत्पादन र आपूर्ति न्यून हुन गई बजारमा मुद्राको ऋयशक्ति कम भएको अवस्था हो । सामान्यतया मन्द मुद्रास्फीति, बढ्दो मुद्रास्फीति, दौडिँदो मुद्रास्फीति र अनियन्त्रित मुद्रास्फीति गरी चार चरणमा मुद्रास्फीतिलाई विभाजन गर्न सकिन्छ ।

नेपालमा विगत केही समयदेखि मुद्रास्फीतिलाई लक्षित सीमाभित्र राख्न निकै चुनौतीपूर्ण भएको सन्दर्भमा आर्थिक वर्ष २०७४।७५ देखि हालसम्मको मुद्रास्फीतिको लक्ष्य र उपलब्धिलाई देहायको तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

नेपालमा विगत केही वर्षको मुद्रास्फीतिको लक्ष्य र उपलब्धिको अवस्था

आर्थिक वर्ष	वार्षिक लक्ष्य (प्रतिशतमा)	वार्षिक मुद्रास्फीति दरको उपलब्धि (प्रतिशतमा)
२०७४/७५	७.०	६.०
२०७५/७६	६.५	४.२
२०७६/७७	६.०	६.७
२०७७/७८	७.०	३.०
२०७८/७९	६.५	५.४
२०७९/८०	७.०	७.४
२०८०/८१	६.५ (लक्ष्य)	७. छ (प्रथम त्रैमासिक अवाधिको)

अर्थतन्त्रमा तरलता, ब्याजदर र मुद्रास्फीतिबिचको सम्बन्ध अन्योन्याश्रित भए पनि तरलता बढ्दा ब्याजदर घट्ने र मुद्रास्फीति बढ्ने गरेको देखिन्छ । तरलता र ब्याजदर वित्तीय बजारका महत्त्वपूर्ण बैकिङ उपकरण भएको र सोको उतारचढावले अर्थतन्त्रका धेरै क्षेत्रमा

प्रत्यक्ष असर परिरहेकाले बजारको सन्तुलित विकास गर्न, क्षेत्रगत लगानी गर्न, लगानीयोग्य रकमको कमी हुन नदिन र दिगो नाफा हासिल गर्न बैकिङ बजारलाई प्रोत्साहनसँगै नियमन गर्न जरुरी छ । वित्तीय संस्थाहरूले लगानी गरी अर्थतन्त्रमा तरलता अभावको अवस्था सृजना गर्ने परम्परागत समस्याले ब्याजदर, तरलता, महँगी, बेरोजगारी, माग, आपूर्ति, मुद्रास्फीति आदिमा नियमित प्रभाव परिरहेको छ । वित्तीय क्षेत्रले अर्थतन्त्र (बजार) को दीर्घकालीन मागलाई सम्बोधन गर्न आफ्ना वित्तीय उपकरणहरू व्यवस्थित र संयमता साथ परिचालन गर्दै फुक्ने वा घट्ने तरलता र ब्याजदरको अवस्थालाई समयमा नै व्यवस्थापन गर्न सके मुद्रास्फीतिमा पर्ने दबाव, लगानीमा परेको प्रभाव, रोजगारीमा परेको चाप र आर्थिक वृद्धिमा देखिएको सङ्कुचनको अवस्थालाई सुधार गरी आर्थिक नीतिले लिएका उद्देश्य पूरा हुने देखिन्छ ।

६. आर्थिक नीतिका उद्देश्य

आर्थिक नीतिले तय गरेका लक्ष्य र उद्देश्य हासिल गर्ने कार्य चुनौतीपूर्ण भए पनि अपेक्षाकृत उपलब्धि हासिल गर्नुपर्ने बाध्यता मुलुकसामु छ । आर्थिक विकासका माध्यमबाट अर्थतन्त्रलाई चलायमान बनाउन आर्थिक नीतिको अहम् भूमिका र आवश्यकता हुन्छ । आर्थिक नीतिले आर्थिक विकासमा सरकारी, निजी र सहकारी क्षेत्रको भूमिकालाई प्रवर्धन गर्ने, विश्वव्यापीकरण, उदारीकरण तथा खुला बजारमुखी अवधारणालाई नियमन, व्यवस्थापन र परिचालन गरी स्वस्थ आर्थिक क्रियाकलापको अवलम्बन गर्ने नीतिको अनुसरण गर्नुपर्दछ ।

आर्थिक नीतिका विशेषताहरू

- व्यापक क्षेत्र,
- आर्थिक दर्शन,
- प्रशासनिक मार्गदर्शन,
- अन्य नीतिसँग समन्वय,
- आर्थिक उद्देश्य प्राप्त गर्ने महत्त्वपूर्ण साधन,
- सामाजिक एवम् राजनीतिक नीतिबाट प्रभावित,
- निश्चित उद्देश्य प्राप्तिका लागि कार्यक्रमको कार्यान्वयन,
- अर्थतन्त्रका प्राथमिक, द्वितीय र तृतीय क्षेत्रको प्रवर्धनमा जोड ।

आर्थिक नीतिका उद्देश्य पूरा गर्न गर्नुपर्ने कार्यहरू

- औद्योगिक विकास र विस्तार गर्ने,
- दिगो र सन्तुलित आर्थिक विकास गर्ने,
- विनिमय दरमा स्थायित्व कायम गर्ने,
- रोजगारी वृद्धि गरी गरिबी निवारण गर्ने,
- शोधनान्तर स्थितिलाई सन्तुलनमा राख्ने,
- निर्यात वृद्धि र आयात नियन्त्रण गरी व्यापार घाटा कम गर्ने,
- आर्थिक नीतिका आधारमा वित्तीय र मौद्रिक नीति तय गर्ने,
- मुलुकमा आर्थिक स्थिरता कायम गरी लक्ष्यअनुसार उपलब्धि हासिल गर्ने,
- कमजोर वर्ग, क्षेत्र र समुदाय तथा पिछडिएको क्षेत्रलाई सहयोग पुग्ने गरी कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने,

आर्थिक नीतिअन्तर्गत मौद्रिक नीति र वित्तीय नीतिका उपकरणहरू पर्ने भएकाले दुवै नीतिले लिएका लक्ष्य र उद्देश्यहरू आर्थिक नीतिका उद्देश्य नै हुन् भन्न सकिन्छ । सरकारले राजस्व प्राप्त गर्न, सार्वजनिक खर्च व्यवस्थापन गर्न, मूल्यमा स्थायित्व कायम गर्न, पुँजी निर्माण गर्न,

लगानी बढाउन, रोजगारी सृजना गर्न, आर्थिक विकास गर्न लगायतका कार्यमा प्रभावकारी सुधार गरी आर्थिक नीतिका सपना पूरा गर्नुपर्दछ। मुलुकको उन्नति र समृद्धिका लागि मौद्रिक नीतिका प्रावधानसँगै विदेशी मुद्रा विनिमय नीति, वित्त नीति, वैदेशिक लगानी नीति, व्यापार नीतिमा समयसापेक्ष पुनरावलोकन गरी कार्यान्वयन, अनुगमन र नियन्त्रण गर्न सके आर्थिक नीतिका अपेक्षा एवम् उद्देश्य पूरा हुन्छन्।

७. निष्कर्ष

आर्थिक नीति मुलुकको समष्टिगत एवम् बृहत् नीति पनि हो। आर्थिक विकासका माध्यमबाट अर्थतन्त्रलाई क्रियाशील बनाउन आर्थिक नीतिको बहुआयमिक भूमिका रहन्छ। आर्थिक नीति, वित्तीय नीति र मौद्रिक नीतिबिचको सम्बन्ध कायम गरी मुद्राको आपूर्ति, तरलता व्यवस्थापन, मुद्रास्फीति, मूल्य सङ्कुचन लगायत आर्थिक विकास गर्न सघाउने संस्कृतिको विकास गर्नुपर्दछ। अर्थतन्त्रमा पर्न गएको अनपेक्षित दबावमा सुधार भए पनि मुलुकको आर्थिक मामिलासँग जोडिएका अन्तरसम्बन्धित विषयहरूमा सरोकारवाला निकायबाट पुनरुत्थान गर्न सहयोग पुग्ने गरी कार्यक्रम ल्याउन जरुरी छ। आर्थिक नीतिले अपेक्षा गरेअनुसारको उपलब्धि हासिल गरी ऋणात्मक आर्थिक वृद्धिको अवस्थालाई धनात्मक बनाउन तरलता, ब्याजदर, महँगी र

मुद्रास्फीतिबिच सम्बन्ध सुधार गर्ने नीति तय गर्नुपर्दछ। अर्थतन्त्रमा कर्जा प्रवाह, ब्याजदर, लागत, जोखिम, महँगी, बेरोजगारी, लगानी, उत्पादन, मुद्रास्फीति आदिलाई सन्तुलनमा राख्न अनुगमन, निरीक्षण, निगरानी र नियमन प्रणालीलाई थप प्रभावकारी बनाउँदा अर्थतन्त्रमा देखिएका अनेकौँ समस्या समाधान हुन गई आर्थिक नीतिले अपेक्षा गरेअनुसारको दिगो उपलब्धि हासिल गर्न सकिन्छ।

सन्दर्भ सामग्री

१. नेपाल राष्ट्र बैंकको आ.व. २०८०/८१ को मौद्रिक नीति।
२. नेपाल राष्ट्र बैंक (२०८०) बाट 'क', 'ख' र 'ग' वर्गको इजाजतपत्र प्राप्त संस्थाहरूलाई जारी गरिएको एकीकृत निर्देशन।
३. नेपाल सरकार, अर्थ मन्त्रालयको आर्थिक वर्ष २०८०/८१ का लागि सार्वजनिक बजेट तथा कार्यक्रम।
४. नेपाल राष्ट्र बैंकको आ.व. २०७९/८० को देशको वर्तमान आर्थिक तथा वित्तीय स्थितिको वार्षिक तथ्याङ्क।
५. नेपाल सरकार, राष्ट्रिय योजना आयोगको पन्ध्रौँ पञ्चवर्षीय योजना (आर्थिक वर्ष २०७६/७७-२०८०/८१)।
६. टण्डन, सुरोज (२०७४), आधुनिक बैकिङ व्यवस्थापन र अर्थव्यवस्था, काठमाडौँ : उत्सव बुक्स प्रकाशन।

***

राजस्व नीतिका सिद्धान्त, वर्तमान राजस्व सङ्कलनमा चाप : समस्या र सुधारका उपायहरू

रामबहादुर के.सी.*

विषय प्रवेश

नेपालको संविधानले सार्वजनिक, निजी र सहकारी क्षेत्रको सहभागिता तथा विकासमार्फत उपलब्ध साधन र स्रोतको अधिकतम परिचालनद्वारा तीव्र आर्थिक वृद्धि हासिल गर्दै दिगो आर्थिक विकास, उपलब्धिहरूको न्यायोचित वितरण, असमानताको अन्त्य र शोषणरहित समाजको निर्माण गर्न अर्थतन्त्रलाई आत्मनिर्भर, स्वतन्त्र तथा उन्नतिशील बनाउँदै समाजवाद उन्मुख स्वतन्त्र र समृद्ध अर्थतन्त्रको विकास गर्ने आर्थिक उद्देश्य लिएको छ । पन्ध्रौँ आवधिक योजना, सरकारको वार्षिक नीति तथा कार्यक्रम, समाष्टिगत आर्थिक नीतिहरू संविधानको आर्थिक उद्देश्य हासिल गर्ने दिशामा रहेका छन् । बजारमा मागमा शिथिलता, आर्थिक गतिविधिमा कमी, उपभोग गर्ने युवाशक्ति विदेश पलायन, सरकारको पुँजीगत खर्चमा ह्रास, न्यून आर्थिक वृद्धि र साँघुरो कर आधार, दिगो राजस्व नीतिको अभाव, वार्षिक आर्थिक ऐनबाट परिवर्तन हुने करका दरहरू, समाष्टिगत आर्थिक नीतिबाट हुने बहुआयामिक प्रभावहरू र नियुक्त नेतृत्वस्तरका पदाधिकारीको छिटो छिटो परिवर्तनले अर्थतन्त्रका अवयवहरूमा सकारात्मक प्रभाव पार्न नसक्दा लक्ष्यबमोजिम राजस्व सङ्कलन हुन सकेको छैन ।

राजस्व नीति

राजस्व प्रशासन सञ्चालन गरी कर एवम् गैरकर राजस्व सङ्कलन गर्न राज्य/सरकारले अवलम्बन गर्ने ऐन, नियम, कार्यविधि, निर्देशिका, परिपत्र, तीन तहका सरकारबिच राजस्वसम्बन्धी समन्वयात्मक आधार एवम् मापदण्डहरूको एकीकृत रूप राजस्व नीति हो । राजस्व व्यवस्थापनका सम्बन्धमा अवलम्बन गरिने मूल्य, आदर्श एवम् अवधारणा, व्यवहार, संरचनागत पद्धतिको मूल आधारशीलाका रूपमा राजस्व नीतिलाई स्वीकार गरिन्छ । राजस्व नीतिमा राजस्व सङ्कलन गर्ने तौरतरिका, विधि, राजस्व चुहावट नियन्त्रण प्रणाली, सङ्कलित राजस्वको न्यायोचित वितरण तथा दिगो उत्पादनमुखी उपयोगसमेतका विषयहरू समावेश हुन्छन् । राजस्व नीतिले निजी क्षेत्रको नेतृत्वदायी विकास, आर्थिक वृद्धि, औद्योगिक क्षेत्रको विकास र विस्तार, आयात नियन्त्रण एवम् व्यवस्थापन, वैदेशिक लगानी आकर्षण तथा निर्यात प्रवर्धनमा विशेष जोड दिई आयातमा आधारित राजस्वबाट आन्तरिक स्रोतमा आधारित राजस्व संरचनामा रूपान्तरण गर्न प्रत्यक्ष सहयोग गर्दछ ।

राजस्व नीतिले खुल्ला तथा उदार अर्थतन्त्रको पक्षपोषण, निजी क्षेत्रको नेतृत्वमा आर्थिक वृद्धि, विकास र समृद्धि आर्जन गर्न द्विपक्षीय तथा बहुपक्षीय विकास साझेदार, निजी, सहकारी, सामुदायिक क्षेत्र, राष्ट्रिय-अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्था, नागरिक समाजसँग सहकार्यको वातावरण तयार गर्न सहयोग गर्दछ । नेपालमा राजस्व नीतिको छुट्टै

दस्तावेज हालसम्म तर्जुमा भएको छैन । राजस्व नीति मुलुकको संविधान, आवधिक योजना, सरकारको नीति तथा कार्यक्रम, वार्षिक बजेट वक्तव्यका आधारमा कार्यान्वयन भइरहेको छ ।

राजस्व नीति तर्जुमाका सिद्धान्तहरू

राजस्व नीति तर्जुमा गर्दा मुलुकले निश्चित अर्थशास्त्रीय सिद्धान्तहरूको आधारबाट तर्जुमा गर्नुपर्दछ । अर्थशास्त्रीय सिद्धान्तहरूका आधारमा रही तर्जुमा गरिएको राजस्व नीति जनताहरूबाट वैधता प्राप्त गर्दछ । नेपाल सरकारले राजस्व नीति तर्जुमा, सञ्चालन, परिचालन र व्यवस्थापनमा निम्न सिद्धान्तहरूको अवलम्बन गरेको छ :

- (क) **राजस्वको अन्तर्राष्ट्रिय सैद्धान्तिक दृष्टिकोण** : सन् १९१५ को म्याग्नाकार्टाले स्थापित गरेको No Taxation Without Representation को मूलभूत मान्यताका आधारमा राजस्वको नीति तर्जुमा गरिने हुन्छ । यस सिद्धान्तलाई अधिकांश मुलुकहरूले संवैधानिक आर्थिक कार्यप्रणालीमार्फत सङ्गति कायम गरेको देखिन्छ । नेपालमा पनि सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहले यस सिद्धान्तलाई आत्मसात् गरी राजस्व नीति तर्जुमा, कार्यान्वयन र सञ्चालन गर्ने संवैधानिक प्रत्याभूति गरेको छ ।
- (ख) **संवैधानिक आर्थिक उद्देश्यको सिद्धान्त** : नेपालको संविधानले राष्ट्रिय अर्थतन्त्रलाई आत्मनिर्भर, स्वतन्त्र तथा उन्नतिशील बनाउँदै समाजवाद उन्मुख स्वतन्त्र र समृद्ध अर्थतन्त्रको विकास गर्ने राज्यको आर्थिक उद्देश्य लिएको छ । राजस्व नीति तय गर्दा उल्लिखित संवैधानिक आर्थिक उद्देश्य हासिलमा टेवा पुग्ने गरी तयार हुने गरेको छ ।
- (ग) **राजस्वको विशिष्ट उद्देश्यगत सिद्धान्त** : लोकाहितका लागि सरकारले गर्ने खर्चको जोहो हुने गरी राजस्व स्रोतको प्रत्याभूति गर्नु राजस्वको विशिष्ट उद्देश्य रहेको हुन्छ । जनताहरूका बिचमा समता र समन्याय कायम गर्न, गिनी सूचकाङ्कमा देखिने असमान दूरी न्यून गर्न प्रगतिशील राजस्व नीति अवलम्बन गर्ने गरेको देखिन्छ । साथै आन्तरिक उद्योग संरक्षण, निकासी प्रोत्साहन, Horizontal and Vertical equity का लागि स्रोतको उपयोग गर्ने दृष्टिकोणबाट राजस्व नीति तर्जुमा हुने गर्दछ ।
- (घ) **कार्यक्षेत्रको सिद्धान्त** : सरकारको शासन सञ्चालनको दायित्व पूरा गर्ने सार्वजनिक प्रशासनको परम्परागत तथा आधुनिक अवधारणाअनुसार सरकारको Core Function मा राजस्व सङ्कलन तथा परिचालन गर्ने कार्य रहेको हुन्छ । यसै सिद्धान्तका आधारमा समेत अर्थ मन्त्रालयले राजस्व नीतिको तर्जुमा र परिचालन गर्दै आएको छ । नेपाल सरकार, मन्त्रपरिषद्

* प्रमुख कर अधिकृत, ठुला करदाता कार्यालय, हरिहरभवन, ललितपुर

कार्यविभाजन नियमावलीअनुसार अर्थ मन्त्रालयको कार्यक्षेत्रमा वित्त र मौद्रिक नीति तर्जुमासमेत रहेको छ। यही कानुनी आधारबाट अर्थ मन्त्रालयले राजस्व नीति परिचालन गर्दै आएको छ।

(ड) कर तिर्न सक्ने क्षमताको सिद्धान्त (Ability to Pay Tax)

: बहुप्रचलित र सर्वस्वीकार्य यस सिद्धान्तले क्षमतावान व्यक्तिले आफ्नो क्षमता र सार्मथ्यले भ्याएसम्म सरकारलाई कर बुझाउनुपर्दछ भन्ने आदर्श आधारका रूपमा यसलाई लिइन्छ। असमान आय हुँदा कर दाखिला गर्ने सामर्थ्यसमेत असमान हुन्छ भन्ने यस सिद्धान्तको प्रमुख ध्येय हो। जुन व्यक्ति, संस्था वा निकायले बढी आयआर्जन गर्दछ, ती व्यक्ति, संस्था र निकायको करदान क्षमता पनि बढी हुन्छ भन्ने अवधारणा यस सिद्धान्तको उपज हो। राजस्व नीति तर्जुमा गर्दा यस सिद्धान्तलाई प्रमुख आधारका रूपमा लिइन्छ।

(च) फाइदाको सिद्धान्त (Benefit Principle)

: करदानपछि राज्यले नागरिकलाई सफा ऊर्जा, धारामा स्वच्छ पानी, घर अगाडि पिच सडक, विद्यालयमा गुणस्तरीय शिक्षा, अस्पतालमा राम्रो केयर, सार्वजनिक सेवा झन्डटमुक्त, होम डेलिभरी होस्, लोकतन्त्रका लाभ प्राप्त गर्न सकियोस् जस्ता सुविधाहरू नागरिकले अपेक्षा गरेका हुन्छन्। यी आधारलाई फराकिलो बनाउने ध्येय राखी राजस्व नीति तर्जुमा गरिन्छ। यस सिद्धान्तका आधारमा सार्वजनिक सेवाको गुणस्तर सुधार गरी कर लिँदा नागरिकले समेत सुविधाको अपेक्षा राख्छन् अर्थात् कर तिर्ने व्यक्ति, संस्था, निकायले समेत फाइदा तथा रिवाइडको अपेक्षा गर्दछन्। प्रायः गैरकर राजस्वको दर र दायरा विस्तार यसै सिद्धान्त मुताबिक गर्ने गरिन्छ।

(छ) आडम स्मिथको सिद्धान्त (Adam Smith's Cannon of Taxation)

: समन्याय, निश्चितता, सुविधा र मितव्ययिता जस्ता आधारमा रही राजस्व नीति तर्जुमा गर्नुपर्दछ भन्ने आडम स्मिथको मूल सिद्धान्त अर्थशास्त्रीय दृष्टिकोणसँग सम्बन्धित छ। यी सिद्धान्तको अवलम्बनले व्यावसायिक वातावरण निर्माण र करदाताको पक्षबाट बढी हेरेको छ। राजस्व नीति तर्जुमा गर्दा

करदाताको लागत, दूरी, सरल प्रकृया र समता विचार गरी दर र दायरा विस्तार गरिन्छ। हालका दिनमा आडम स्मिथको सिद्धान्त अझ बढी सान्दर्भिक भएको छ। करदाताको अधिकार, करदाताको सम्मान तथा सहजता र करदातामैत्री कर प्रशासनको निर्माण यही सिद्धान्तका उपजहरू हुन्।

(ज) आयकर ऐन, २०५८ का सिद्धान्तहरू

- (१) करदाताहरू इमानदार छन् : स्वयं कर निर्धारण प्रणालीको अवलम्बन गरिएको छ।
- (२) आयकर नीतिहरू गतिशील छन् : आवश्यकतानुसार संशोधन तथा परिमार्जन हुन्छ।
- (३) राजस्व प्रशासन सक्षम छ : यदि करदाताले कर घटी दाखिला गरेमा कानुनको प्रयोग गरी सडकलन गर्दछ।

वर्तमान राजस्वको स्रोत, संरचना र राजस्व सडकलनको प्रवृत्ति (Three year Trends of Revenue Collection) :

नेपालको सङ्घीय राजस्वको स्रोत र संरचनामा मूल्यअभिवृद्धि कर, आयकर, भन्सार महसुल, अन्तःशुल्क र गैरकर रहेका छन्। आर्थिक वर्ष २०७९।०८० मा मूल्यअभिवृद्धि कर रु. २९० अर्ब ६० करोड, आयकर रु. २४९ अर्ब ५८ करोड, भन्सार महसुल रु. १७३ अर्ब ५० करोड, अन्तःशुल्क रु. १३६ अर्ब २९ करोड सडकलन भएको छ। आर्थिक वर्ष २०७७।०७८ र २०७८।०७९ सँगको तुलनामा सडकलित राजस्व अत्यन्त न्यून हो। आर्थिक वर्ष २०७८।०७९ मा रु. १० खर्ब ६७ अर्ब राजस्व सडकलन भएको आर्थिक वर्ष २०७९।०८० मा जम्मा रु. १० खर्ब १० अर्ब राजस्व सडकलन भएको छ। सडकलित राजस्वको संरचनामा मूल्य अभिवृद्धि करको योगदान २८.७७ प्रतिशत रही कुल गार्हस्थ्य उत्पादन (GDP) मा ५.३२ प्रतिशतको योगदान गरेको छ। त्यसै गरी आयकरको राजस्वमा योगदान २४.७१ प्रतिशत भई GDP मा ४.६८ प्रतिशतको योगदान रहेको छ। आर्थिक वर्ष २०७९।०८० मा गैरकर राजस्वको योगदान ९.१० प्रतिशत र कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा योगदान १.७० प्रतिशत रहेको छ। कर राजस्वको योगदान सो आर्थिक वर्षमा ९०.१० प्रतिशत हुन पुगेको छ।

राजस्वको स्रोत, संरचना र राजस्व सडकलनको प्रवृत्ति

क्र.सं.	राजस्व शीर्षक	आर्थिक वर्ष २०७७।०७८	आर्थिक वर्ष २०७८।०७९	आर्थिक वर्ष २०७९।०८०	कुल गार्हस्थ्य उत्पादन रु. ५३ खर्ब ८९ अर्बसँग तुलना आ.व. ०७९।०८०	सडकलित १० खर्ब १० अर्बमा राजस्वको शीर्षकगत योगदान
१	मूल्य अभिवृद्धि कर	२८२ अर्ब	३१४ अर्ब	२९०.६० अर्ब	५.३२%	२८.७७ %
२	आयकर	२३० अर्ब	२६६ अर्ब	२४९.५८ अर्ब	४.६८%	२४.७१ %
३	भन्सार महसुल	२२३ अर्ब	२४१ अर्ब	१७३.५० अर्ब	३.२२%	१७.१७ %
४	अन्तःशुल्क	१३३ अर्ब	१६६ अर्ब	१३६.२९ अर्ब	२.६८%	१३.४९ %
५	गैरकर	६८ अर्ब	८३ अर्ब	९१.५३ अर्ब	१.७० %	९.१० %
६	कुल राजस्व	९३८ अर्ब	१०६७ अर्ब	१० खर्ब १० अर्ब		

स्रोत : वार्षिक प्रतिवेदन २०७९।०८०, आन्तरिक राजस्व विभाग, लाजिम्पाट।

सरकारको राजस्व नीति, स्रोत तथा संरचना निर्माणका आधारहरू

- (क) नेपालको संविधान र सोमा उल्लिखित आर्थिक उद्देश्य, निर्देशक सिद्धान्त तथा नीतिहरू,
- (ख) आवधिक योजना,
- (ग) सरकारको वार्षिक नीति तथा कार्यक्रमहरू,

- (घ) बजेटका सिद्धान्त, बजेट वक्तव्य, मौद्रिक नीति, नेपाल राष्ट्र बैंकबाट जारी हुने निर्देशन,
- (ङ) अन्तर्राष्ट्रिय राजस्व पर्यावरण, परिवेश र असल अभ्यास,
- (च) राजस्व परामर्श बोर्डको सुझाव तथा सिफारिस,
- (छ) द्विपक्षीय तथा बहुपक्षीय विकास साभेदारका सुझाव एवम्

सिफारिसहरू,

- (ज) निजी क्षेत्र तथा कर विज्ञका सुझावहरू,
- (झ) सार्वजनिक सुझाव सङ्कलन र मिडियामा आएका मामिलाहरू,
- (ञ) सर्वोच्च अदालत तथा न्यायिक निकायबाट भएका फैसला एवम् आदेशहरू,
- (ट) सत्तासीन राजनीतिक दलको घोषणा पत्र, सङ्कल्प पत्र, प्रतिबद्धताहरू ।

सरकारको राजस्व नीति, स्रोत तथा संरचनासम्बन्धी कानुनी आधारहरू

नेपालको राजस्व नीति, स्रोत तथा संरचना निम्न कानूनका आधार

हरूबाट सञ्चालन, परिचालन र व्यवस्थापन गर्ने गरिन्छ :

- (क) नेपालको संविधान,
- (ख) मूल्यअभिवृद्धि कर ऐन, २०५२ तथा नियमावली, २०५३, मूल्यअभिवृद्धि कर निर्देशिका, २०६९,
- (ग) आयकर ऐन, २०५८ तथा नियमावली, २०५९, आयकर निर्देशिका, २०६६ (संशोधनसहित, २०७८),
- (घ) भन्सार ऐन, २०६४ तथा नियमावली, २०६४, भन्सार सुधार तथा आधुनिकीकरण योजना,
- (ङ) अन्तःशुल्क ऐन, २०५८ तथा नियमावली, २०५९,
- (च) मदिरा ऐन, २०३१ तथा नियमावली, २०३१,
- (छ) पञ्चवर्षीय राजस्व सुधारको कार्ययोजना,
- (ज) उच्चस्तरीय कर प्रणाली सुधार आयोगका सुझावहरू,
- (झ) नेपाल सरकारको नीति तथा कार्यक्रम, सालवसाली आर्थिक ऐन, वार्षिक बजेट वक्तव्यहरू,
- (ञ) राजस्व परामर्श समितिको वार्षिक प्रतिवेदन ।

हालका दिनमा राजस्व लक्ष्यबमोजिम सङ्कलन र वृद्धि हुन नसक्नुका समस्या तथा कारणहरू

राजस्व सङ्कलन अपेक्षित हुन नसक्नुका प्रमुख समस्या तथा कारणहरूलाई देहायअनुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

- (क) नेपालको मौजुदा संविधानको आर्थिक उद्देश्यमा हासिल गर्ने गरी एकीकृत दीर्घकालीन सोच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति तथा कार्यनीतिसहितको सङ्घीय राजस्व नीति तर्जुमा हुन नसकी नेपाल सरकारले परिचालन गर्न सक्ने राजस्वको सम्भावना (Revenue Collection Potentiality) र राजस्वको खाडल (Revenue Gap), आयातबाट सङ्कलन हुने राजस्व आन्तरिक आयमा आधारित बनाई कसरी रूपान्तरण गर्ने भन्ने जस्ता विषयमा आधारसम्मत, वस्तुनिष्ठ र वैज्ञानिक अध्ययन हुन नसक्नु,
- (ख) शिक्षा सेवा शुल्क र स्वास्थ्य सेवा करको खारेजी, कोभिड-१९ बाट अर्थतन्त्रमा परेको प्रभाव, मौद्रिक नीतिले दिएका सुविधाहरू, जस्तै : तरलता, पुनर्कर्जा र अन्य सुविधा हटाउनु र वित्त नीतिले राजस्व स्रोतमा व्यापक छुट प्रदान गर्नु । साथै, आन्तरिक उपभोग, बचत, लगानी, उत्पादन र उत्पादकत्वमा निजी क्षेत्रको मनोबलमा शिथिलता रहनु,
- (ग) अर्थतन्त्रको संरचना सेवा प्रधानमा रूपान्तरण हुनु तर कृषि र उद्योग क्षेत्रको योगदान वृद्धि गर्न नसकिनु,
- (घ) बाह्य क्षेत्रमा दिगोपना तथा विविधीकरणको कमी, शोधनान्तर असन्तुलन फराकिलो हुनु र पुँजीगत खर्च न्यून हुँदै गएको समयमा समाप्तिगत आर्थिक स्थायित्वमा स्थिरताका लागि

गरिएको कृत्रिम आयात नियन्त्रण आयातमा आधारित राजस्व परिचालनका लागि मुख्य समस्याका रूपमा देखिनु,

- (ङ) आयकरतर्फ विवरण र कर दाखिला नगरी ननफाइलर (Non-Filer) भई करदाता बस्नु, भिप्टी तर्फ करदाताले शून्य र क्रेडिट विवरण पेस गर्नु, राजस्व बक्यौता रहिरहनु र करदाताको बेरुजुमा सम्परीक्षण हुन नसक्नु,
- (च) न्यून बिजकीकरण नियन्त्रण र राजस्व परिपालनामा सुधार हुन नसक्नु, अनौपचारिक अर्थतन्त्रको दायरा थप विस्तार हुँदै गई ४९.५ प्रतिशतको हाराहारिमा पुगु,
- (छ) राजस्व व्यवस्थापनमा शोध, खोज, अध्ययन, अनुसन्धान र विकासमा उच्च प्राथमिकता दिन नसक्नु र फाटफुट अध्ययन हुँदा दिइएको प्रतिवेदनको सिफारिस र सुझावअनुसार राजस्व नीति र संरचनामा सुधार, परिमार्जन र कार्यान्वयन पक्ष्यमा बेवास्ता हुनु, जस्तै : उच्चस्तरीय कर प्रणाली सुधार सुझाव आयोगको प्रतिवेदनका सुझाव कार्यान्वयन नहुनु, राजस्व बोर्ड गठन हुन नसक्नु र स्थापना भएका संस्थासमेत खारेज गरिनु,
- (ज) निरन्तर करदाता शिक्षा, प्रचारप्रसार, सघन बजार अनुगमनमार्फत सुशोभ्य र सम्मानित करदाताको चेतनास्तर वृद्धि गर्न नसकिनु र व्यवसायीहरूमा व्यावसायिक नैतिकता तथा सदाचारिता, उत्तरदायित्व र कर उत्प्रेरणाको कमी र जनशक्तिमा सुशासनको अभाव हुनु,
- (झ) गैरकर राजस्वलाई मुद्रास्फीति, लागत प्रभावी बनाई सेवा प्रवाह, सुविधा, प्रविधिको उपयोग, समयानुकूल एकीकृत बनाउन नसकिनु, चालु तथा प्रशासनिक खर्चमा औचित्यता र विवेकशीलता (Rationality) पुष्टि हुने गरी न्यून र पुँजीगत खर्चको आयतन वृद्धि र गुणस्तर सुधार गर्न नसकिनु,
- (ञ) आयकर, मूल्यअभिवृद्धि कर र अन्तःशुल्कतर्फको प्रशासकीय पुनरावलोकन तथा न्यायिक निकायमा गएका करदाताको विवादित विषयमा शीघ्र निर्णय गर्न नसक्नु, भन्सार मूल्याङ्कनमा मात्रा, गुणस्तर, ब्रान्ड र उत्पादनको सूक्ष्म सूचना तथ्याङ्कका आधारमा हुने घोषणा यथार्थपरक, कारोबार मूल्य र जोखिममा आधारित मूल्याङ्कन प्रणाली अवलम्बन गरी गर्न नसकिनु,
- (ट) राजस्व नीति भुईँ मानिसलाई सेयर कारोबारमा आकर्षण गर्ने, स्वस्थ पुँजी बजारको विस्तार गर्ने र बिमा व्यवसाय दूरदराजका स्थानीय तहसम्म पुग्ने गरी तर्जुमा गर्न नसकिनु, बैंक तथा वित्तीय संस्थाबाट प्रवाह भएको कर्जा अनुत्पादक क्षेत्रमा लगानी हुन जाँदा राजस्व सङ्कलनको चक्रमा प्रभाव पर्नु ।

लक्ष्यबमोजिम राजस्व सङ्कलन गर्न आगामी दिनमा गर्नुपर्ने सुधारहरू

लक्ष्यबमोजिम राजस्व सङ्कलन गर्न देहायका उपायहरू प्रस्तुत गरिएको छ :

१. नीतिगत तथा कानुनी पक्षमा सुधार गर्ने

- (क) दिगो राजस्व नीति तर्जुमा गरी संविधानमा रहेका एकल र साझा अधिकारका विषयमा राजस्वको शीर्षकगत व्याख्या गरी नीतिगत तथा कानुनी व्यवस्था गर्ने, नेपाल सरकारले परिचालन गर्न सक्ने राजस्वको सम्भावना र राजस्वको खाडलको अध्ययन गरी आयातमा आधारित राजस्व सङ्कलन हुने संरचनालाई आन्तरिक आयआर्जनमा आधारित बनाउन नीतिगत रूपान्तरण गर्ने,

- (ख) राष्ट्रिय स्रोत अनुमान समितिले राजस्व प्रक्षेपण गर्दा माइक्रो फिस्कल मोडलिनङ, सिस्टम डाइनामिक मोडेल जस्ता आधुनिक इकोनोमेट्रिक औजार, विधिको प्रयोग गरी यथार्थपरक, वास्तविक वार्षिक लक्ष्य निर्धारण गर्ने,
- (ग) तीन तहका सरकारबिचमा देखिन सक्ने र देखिएका करसम्बन्धी विवादहरू अन्तरसरकारी वित्तपरिषद्मा समन्वय, सहकार्य, सहअस्तित्व र पारस्परिकताको सिद्धान्तबमोजिम आवधिक छलफल गरी अविलम्ब निष्कर्ष र निकास निकाल्ने,
- (घ) करसम्बन्धी कानूनहरूको थप सरलीकरण गरी सम्भव भएसम्म आधिकारिक निकायबाट विस्तारै स्थानीय भाषामा रूपान्तरण गरी प्रकाशन र प्रचार-प्रसार गरी स्वयं कर सहभागिता अभिवृद्धि गर्ने,
- (ङ) अनौपचारिक अर्थतन्त्रलाई औपचारिकीकरण गर्न निजी क्षेत्र, व्यवसायीसँग सङ्घीय एकाइहरूले समन्वय र सहजीकरण गर्ने,
- (च) करको दर दक्षिण एसियालाई मध्येनजर गरी न्यूनतम तोक्ने र दायरा फराकिलो बनाउन वर्ष वर्षमा करका दरहरू परिवर्तन नगर्ने, करका दरहरूमा स्थिरता कायम गर्दा निजी क्षेत्रलाई व्यवसायको दिगोपनासम्बन्धी निर्णय लिन सहज हुने र अस्थिर हुँदा व्यवसाय छोड्ने, व्यवसायबाट पलायन हुने क्रम बढ्दै जान्छ । करको दर निर्धारण गर्दा स्वदेशी राजस्व संरक्षण, आयात नियन्त्रण, उत्पादनमूलक सबै प्रकारका उद्योगलाई सदैव प्रोत्साहन, आन्तरिक बाह्य लगानी आकर्षण, रोजगारी सिर्जना, उत्पादन र उत्पादकत्व वृद्धि हुने गरी तय गर्ने ।
२. **संस्थागत, संरचनागत तथा प्रविधिगत पक्षमा सुधार गर्ने**
- (क) राजस्व बोर्ड वा राजस्व प्राधिकरण गठन गर्ने, सूचना प्रविधिमा विस्तारै आर्टिफिसियल इन्टेलिजेन्सको उपयोगका लागि प्राविधिक पक्षमा समयानुकूल सुधार, स्तरोन्नति, संशोधन र क्षमता विस्तार र विकास गरी करदातालाई झन्झटमुक्त, छिटोछरितो एवम् गुनासो रहित सेवा लिन सक्ने बनाउने,
- (ख) करदाताले कर विवरण दाखिला गरेपश्चात् बक्यौता रहेको अवस्थामा प्राविधिबाट नै स्वचालन रूपमा मोबाइल एसएमएस, इमेलमा बक्यौता रकमको विषयमा जानकारी दिने व्यवस्था गर्ने,
- (ग) सार्वजनिक संस्थानहरू, नेपाल सरकारको स्वामित्वमा रहेका बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूमा संस्थागत सुशासन, व्यावसायिक स्वायत्तता कायम गरी लाभांश कर सङ्कलनमा वृद्धि गर्ने, पुँजीबजारसम्बन्धी नियमनमा संशोधन गर्ने ।
३. **कार्यसम्पादनमा आधारित प्रोत्साहन प्रणाली अनिवार्य लागू गर्ने** : यो प्रणाली अवलम्बन गर्दा जागिरेहरू स्वयं उत्प्रेरित भई कार्य गर्ने, काम खोज्ने, उच्चस्तरमा जोखिम वहन गर्ने, कार्यालयमा नियमित काम हुने, वास्तवमै गाह्रो नपरेसम्म विदा नबस्ने, लेखाङ्कन तथा प्रतिवेदन नियमित, सेवा प्रवाहमा प्रभावकारिता देखिएको विगतको अनुभवलाई हालका दिनमासमेत बहुपयोग र निरन्तरता दिने ।
४. **आयकर तथा प्रत्यक्ष कर सङ्कलन वृद्धिमा जोड दिने**
- (क) G-20, OECD मुलुकहरूले हालका दिनमा आयकरका सम्बन्धमा GMITR (Global Minimum Inclusive Tax Rate) कायम गर्ने सुझाव दिएका छन् । सो सुझावलाई मध्येनजर गरी नेपालको दरमा पुनरावलोकन गर्ने,
- (ख) बहुराष्ट्रिय कम्पनीहरूले वैश्विक रूपमा कारोबार गर्दा कर योजना गर्ने सम्भावना रहेकाले BEPS (Base Erosion and Profit Shifting), TP (Transfer Pricing) सम्बन्धी व्यवस्थालाई आयकर कानूनमा अद्यावधिक, संशोधन र पुनरावलोकन गर्ने,
- (ग) आयकर, मूल्यअभिवृद्धि कर, अन्तःशुल्कतर्फ लामो समयदेखि नन फाइलर रहेका करदाताहरूलाई नीतिगत, कानुनी, मापदण्ड बनाई निष्क्रिय तथा खारेज गर्ने व्यवस्था गर्ने, डिजिटल इकोनोमिलाई सम्बोधन हुने गरी कानूनमा संशोधन र सम्बोधन गर्ने,
- (घ) न्यून बीजकीकरण र घोषणा समस्या समाधान गर्न निजी क्षेत्रका प्रतिनिधिहरू, सङ्घ संस्थाहरू, सरोकारवाला पक्ष, नागरिक अगुवाहरूसँग समन्वय र समाधानमा सरकारको प्रतिबद्धतासहित निरन्तर बैठक बसी कारोबार मूल्यका आधारमा भन्सार मूल्याङ्कन गर्ने व्यवस्था र बजारमा सोही आधारमा आधिकारिक बिल बीजक जारी गर्ने,
- (ङ) सीमानाकामा समन्वयात्मक रूपमा कार्यसम्पादन गरी भन्सारबिन्दुभन्दा बाहिरबाट हुने चोरी, निकासी, पैठारीलाई पूर्ण रूपमा नियन्त्रण गर्ने, ठुला करदाताहरूको कर नक्साङ्कन (Tax Mapping) गर्न वस्तुनिष्ठ, आधारसम्मत र वैज्ञानिक प्रोफाइल तयार गर्ने,
- (च) करछली र कर चुहावट गर्ने प्रति निर्मम रूपमा प्रस्तुत हुने, सघन बजार अनुगमनलाई नियमित र निरन्तर गर्ने,
- (छ) गैरकर राजस्व सम्बन्धमा लागत, मुद्रास्फीति र सेवा प्रवाह समेतलाई ध्यानमा राखेर वार्षिक लक्ष्य तोकेर सङ्कलन गर्ने ।
५. **उच्च संस्कारयुक्त लोकतन्त्रको अभ्यास गर्ने** : लोकतन्त्र संस्कारयुक्त बनाउन यसका संस्था र कानूनहरू बलिया र ती पक्षहरूको कार्यान्वयनमा कठोर प्रतिबद्धता अवलम्बन हुनुपर्दछ । नागरिक सर्वोच्चता स्वीकार गरी करसम्बन्धी विषयमा निर्णय लिँदा अर्थशास्त्रीय दृष्टिकोणमा नागरिकको इच्छा, चाहना, रुचि, भावना र क्षमताको सम्बोधन गरिनुपर्दछ । पारदर्शिता, जवाफदेहिता, पूर्वानुमेयता र उत्तरदायित्व प्रवर्धन गर्न निर्वाचित र नियुक्त पदाधिकारीहरूले गर्ने सबै कामको जानकारी नागरिकले थाहा पाउनुपर्दछ । सरकारले राजस्वको उपयोग गरिरहेको छ वा उपभोग गरिरहेको छ भन्ने विषयमा जनतालाई जानकारी दिनुपर्दछ । यसले समग्र शासनप्रतिको सामाजिक दृष्टिकोणमा सकारात्मक प्रभाव र वैधता आर्जनमा सहयोग गर्ने, नागरिकमा कर उत्प्रेरणा वृद्धि भई राजस्व सङ्कलनमा सहजता ल्याउने छ ।
६. **जनशक्ति, क्षमता विकास र सुशासनका पक्षमा सुधार गर्ने** : उच्च मनोबल र उत्प्रेरणायुक्त, जोखिम वहन गर्ने, नैतिक र सिर्जनशील सक्षम जनशक्ति निर्माणमा जोड दिन राजस्व सेवाको विशिष्टीकरण गर्न जोड दिनुपर्दछ । वार्षिक रूपमा

तालिम प्रदान गरी कानुनी तथा प्राविधिक पक्षमा जनशक्तिलाई उम्दा बनाइनुपर्दछ ।

७. **प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानी आकर्षण, व्यापार सहजीकरण पक्षमा सुधार गर्ने** : उच्च आकारमा लगानी आकर्षण गर्न AML/CFT Regime को सिद्धान्त र मान्यताअनुरूप लगानीका लागि एकद्वार प्रणालीलाई अधिकार सम्पन्न बनाई सहज आगमनदेखि बहिर्गमन गर्न प्रकृयागत सरलीकरण गरिनुपर्दछ । आन्तरिक रूपमा भएको उत्पादन निर्यात गर्न निकासी विभागको गठन गरी सोसम्बन्धी सम्पूर्ण कार्य एकै निकायबाट गर्ने व्यवस्था गर्ने । यसका लागि कर प्रणाली, लगानीको वातावरण र संस्थागत क्षमता विकास गर्ने ।
८. असल अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यास र नीतिलाई मुलुकको विशिष्ट परिवेशअनुसार अवलम्बन गर्ने,
९. नियमित खोज, अध्ययन र अनुसन्धान गरी शासकीय व्यवस्थामा निरन्तर सुधार गर्ने ।

निष्कर्षमा,

राजस्व सङ्कलनको विषय निरपेक्ष नभई वैश्विक Cross Cutting मामिलासँग सम्बन्धित रहेको छ । महत्वाकाङ्क्षी राजस्व सङ्कलन गर्न महत्वाकाङ्क्षी नै सुधारका योजना हुनुपर्दछ । यसका लागि राजस्व नीति तर्जुमा गरी दिगो र स्थिर कर प्रणाली मार्फत FDI, Trade, Tourism प्रवर्धन, निजी क्षेत्रको उत्तरदायी व्यावसायिक

उत्प्रेरित वातावरण, अधिक स्वदेशी कच्चा पदार्थमा आधारित उत्पादनमूलक उद्योगको स्थापना, निकासी व्यापार प्रोत्साहन, युवामा स्टार्टअप र उद्यमशील सोच हुने गरी फराकिलो आधारसहित न्यून करको दर कायम, मानव पूँजी निर्माणमा लगानी र कार्यसम्पादनमा आधारित प्रोत्साहन प्रणालीको निरन्तरता हुने गरी प्रणाली विकास गर्नुपर्दछ । सीमानाकामा समन्वयात्मक व्यवस्थापन, राजस्व चुहावटमा नियन्त्रण, लगानीको वातावरण र पुँजीबजारमा सुधार गर्न आवश्यक छ । नेपालले नेपालको आफ्नो मौलिकपनअनुसारको राजस्व सङ्कलन हुने गरी संरचनागत रूपान्तरण गर्न सकेमात्र राजस्व सङ्कलनले गति लिने छ । लक्ष्यबमोजिम राजस्व सङ्कलन हुन सकेमा वैदेशिक सहायता तथा सार्वभौम ऋणप्रतिको निर्भरतामा कमी हुने मात्र नभई पुँजीगत खर्चको स्रोत जोहो हुन गई संवैधानिक आर्थिक उद्देश्य पूरा गर्न मुलुक सक्षम हुने छ ।

सन्दर्भ सामग्री

नेपालको संविधान, कानुन किताब व्यवस्था समिति, बबरमहल ।
सोह्रौँ योजनाको आधारपत्र, राष्ट्रिय योजना आयोग, सचिवालय ।
सरकारी कोषको संरचना, अवस्था र प्रवृत्ति अध्ययन प्रतिवेदन,
२०७९, राष्ट्रिय योजना आयोग, सिंहदरबार ।
आर्थिक वर्ष २०८०/०८१ को बजेट वक्तव्य, अर्थ मन्त्रालय,
सिंहदरबार ।
आर्थिक बुलेटिन, २०८० श्रावण, अर्थ मन्त्रालय ।

***

दिगो पूर्वाधार : समृद्धिको आधार

जुनारबाबु बस्नेत*

विषय प्रवेश

आधुनिक विकासको आरम्भ नै पूर्वाधार निर्माणबाट सुरु हुन्छ । प्राकृतिक स्रोत र साधनलाई मानवीय यत्नबाट व्यक्तिगत तथा सामाजिक जीवनलाई सहज बनाउन गरिने भौतिक संरचनालाई सामान्य अर्थमा पूर्वाधार भन्न सकिन्छ । कुनै बेला गाउँबस्तीका गोरेटोलाई स्तरोन्नति गरी घोडेटा बनाउने कार्य पनि पूर्वाधार विकास थियो । पूर्वाधारले व्यापकता लिएको छ । खास गरी औद्योगिक क्रान्तिपछि विकसित यान्त्रीकरणले व्यापक पूर्वाधारको माग गरेको छ । दोस्रो विश्वयुद्धपछि युरोपको विकास पूर्वाधारमै आधारित भयो । आधारभूत सडक, फराकिला राजमार्ग, पिउने पानी, विद्युत्, रेलमार्ग आधुनिक विकासका महत्त्वपूर्ण पूर्वाधार हुन् । पूर्वाधार विस्तार गरेर मात्र हुँदैन, त्यस्ता पूर्वाधार दिगो पनि हुनुपर्छ । अभ्र जलवायु परिवर्तनले संसारलाई दिएको चुनौतीको सन्दर्भमा पूर्वाधार संरचना वातावरणमैत्री समेत हुनुपर्छ भन्ने मान्यताले पूर्वाधार निर्माणलाई क्रमिक रूपमा हरितअर्थतन्त्रसित जोड्दै लगेको छ । सूचना प्रविधिको पूर्वाधारले संसारको विकासलाई चमत्कार गरेको छ ।

पूर्वाधारको विकासविना समृद्धि असम्भव छ । मानिसको सबै खालको विकाससित जोडिएको शब्द अहिले समृद्धि भएको छ । आर्थिक तथा सामाजिक विकासबाटै समृद्धिको यात्रा तय गर्न सकिन्छ । आर्थिक तथा सामाजिक विकास पूर्वाधारको विकासको जगमा मात्र सम्भव छ । सन् २०२६ मा विकासशील मुलुकको श्रेणीमा पुग्ने लक्ष्य लिएको नेपालका निमित्त पूर्वाधार विकासको ठुलो महत्त्व सँगसँगै लगानीमा चुनौती छ । यो आलेखमा पूर्वाधारका क्षेत्रमा मुलुकले आर्थिक विकासका निमित्त गुमाएका दुई वटा परिकल्पनाको उठानबाट आरम्भ गरिएको छ । साथै, नेपालले समृद्धिको यात्रालाई चाँडो गति दिने हो भने व्यापक र दिगो पूर्वाधार विकासको अब विकल्प छैन भन्ने आधारभूत पक्षको विमर्श गरिएको छ ।

परिकल्पना १

काठमाडौँलाई हेटौँडासित द्रुतमार्गले पाँच दशक अघि नै जोडेको भए आज नेपालको विकास के कस्तो हुन्थ्यो ? यो प्रश्नको परिकल्पनालाई अलिकति विस्तार गरी विमर्श गरौँ :

काठमाडौँ र हेटौँडाबिचको हवाई दुरी मात्र ४२ किलोमिटर छ । पहाडी भूभाग भएकाले सडक अलि लामो हुन्छ । सिस्नेरी, कुलेखानी हुँदै हेटौँडा पुग्ने साँघुरो सडक ७३ किलोमिटर छ । यो सडक डेढ दुई दशक यता चलिआएको छ तर यो सडकमा साना सवारी कठिनसँग आउने-जाने मात्र गर्छन् । यात्रा जोखिमपूर्ण छ । ठुला तथा मालवाहक सवारी साधन चल्न सक्दैनन् । भन्डै चार घण्टामा हेटौँडा निस्कन सकिए पनि यो आम सवारी तथा मालवाहक सवारीका निमित्त पहुँचयोग्य छैन ।

वि.सं. २००७ सालको प्रजातन्त्र आएपछि निर्माण भएको त्रिभुवन राजपथले काठमाडौँसँग सडक यातायातबाट हेटौँडालाई त जोड्यो तर त्यो १३३ किलोमिटर लामो भयो । त्यो पनि साँघुरो सडक छ । सवारी साधनलाई समय पनि सात-आठ घण्टा लाग्छ । मालवाहक सवारी साधन त १२-१४ घण्टामा मात्र राजधानी काठमाडौँ आइपुग्छन् । पाँच दशक अघि बनेको हेटौँडा पुग्ने फराकिलो सडक भने मुग्लिन-नारायणगढ सडक नै हो । यो सडकबाट काठमाडौँलाई हेटौँडा जोड्न २२७ किलोमिटर यात्रा तय गर्नुपर्छ । तराई तथा मुलुकबाहिरका वस्तु राजधानी उपत्यकालगायत वरपर आपूर्ति गर्ने यो मूल कारोबारी राजमार्ग हो । त्यस निमित्त सामान्य सवारी साधनलाई सात-आठ घण्टा र मालवाहक सवारी साधनलाई १२-१४ घण्टा नै लाग्छ । काठमाडौँबाट हेटौँडा जोड्ने सिधा द्रुतमार्ग बनाउने हो भने दुई सहरको दुरी मात्र दुई घण्टाको हुन्छ । पाँच दशक अघि नै त्यो सम्भव गराउन सकिन्थ्यो ? आखिर अनेक सडकका निमित्त लगानी त व्यापक नै भएको छ तर दूर दृष्टि हुन सकेन । अभ्रै पनि निर्माणधीन काठमाडौँ-निजगढ द्रुतमार्गको बेहाल देखिएकै छ । ऋणमै काठमाडौँ-हेटौँडा सडक बनेको भए पनि त्यो आर्थिक रूपमा लाभदायक नै हुने थियो ।

अमेरिकाको न्यु-मेक्सिको विश्वविद्यालयमा विद्यावारिधिको उपाधिका निमित्त गरिएको शोधमा देशराज सनोकले काठमाडौँदेखि हेटौँडा जोड्न ६० किलोमिटर हाराहारीको द्रुतमार्ग बनाउन सकिने प्रस्ताव गरे । यस्तो द्रुत मार्ग पाँच दशक अघि नै बनेको भए नेपालको विकासमा व्यापक कायापलट हुन सक्थ्यो, किनभने :

- काठमाडौँमा हरेक वस्तु प्रतिकिलो कम्तीमा १० रुपियाँ कम मूल्यमा आइपुग्थ्यो ।
- नेपालले आयात गर्ने सवारी साधन, इन्धन र सवारीसाधनका पार्टपुर्जामा कम्तीमा ३० प्रतिशतले कटौती गर्न सकिन्थ्यो ।
- राजधानी उपत्यका र वरपरका विकास पूर्वाधारको सबै लागतलाई कम्तीमा २० प्रतिशतले घटाउन सकिन्थ्यो ।
- पाँच दशक अघिदेखि यी सबैबाट बचेको लागतले नेपालको अरु क्षेत्रको विकासमा ठुलो योगदान दिन सक्ने थियो ।

राजधानी काठमाडौँ उपत्यकामा आपूर्ति हुने आधारभूत तथा व्यापारिक वस्तुको ८० प्रतिशत हिस्सा हेटौँडा हुँदै काठमाडौँ आइपुग्छ । हेटौँडालाई वीरगञ्ज हुँदै भारत तथा समुद्रपार जोड्ने मार्गकै कारण यो व्यापारिक रणनीतिको सडक हो । नेपालको वैदेशिक व्यापारमा यो सडकको महत्त्व अहिले पनि कम भएको छैन । वीपी राजमार्ग साना सवारी साधनको विकल्प भए पनि ढुवानी विकल्प बन्न सकेको छैन । काठमाडौँलाई हेटौँडा जोड्ने छोटो, छिटो र दिगो राजमार्ग बन्न नसक्नु, बन्ने दिशातिर विमर्श नहुनु, काठमाडौँलाई तराई जोड्ने द्रुत राजमार्गको सपना १५ वर्षमा पनि अभ्रै काँचै हुनु नेपालको पूर्वाधार विकासको

* प्रबन्ध सम्पादक, गोरखापत्र दैनिक ।

विडम्बना हो । यो विडम्बना अभै कति परसम्म जाने हो । समृद्धि चाहने हो भने यस्ता विडम्बनामा निर्मम सुधार गर्नुपर्छ ।

परिकल्पना २

बिस वर्ष अघि नै नेपालले १० हजार मेगावाट विद्युत् उत्पादन गर्न सकेको भए के हुन्थ्यो ?

हरिमान श्रेष्ठले विद्यावारिधिका क्रममा चार दशक अघि नै नेपालमा ८३ हजार मेगावाट विद्युत् उत्पादन गर्ने क्षमता बाहिर ल्याएका थिए । नेपाल जलविद्युत्मा ब्राजिलपछि विश्वकै दोस्रो धनी देश भनेर खुब पढाइयो तर बल्ल वर्षायाममा तीन हजार मेगावाट हाराहारी जलविद्युत् उत्पादन सम्भव हुँदै छ । नेपालको सोलुखुम्बु जिल्लाको भूगोलकै हाराहारीको भुटानले डेढ दशक अघि नै साढे तीन हजार मेगावाट जलविद्युत् उत्पादन भारतकै सहयोगमा गऱ्यो । भारतलाई नै निर्यात गरेर धन आर्जन गर्न थाल्यो । प्रतिव्यक्ति आयमा नेपालभन्दा भुटान धेरै माथि छ । जलविद्युत् पूर्वाधार भुटानको समृद्धिको आधार बन्यो भने नेपाल अभै पनि सेतो सुनको सपनामै छ । अरूबेला केही अर्बको बिजुली भारतलाई बेचे पनि हिउँदमा अभै भारतकै भर पर्नुपरेको छ । जलविद्युत्मा अभै स्वनिर्भर हुन सकिएको छैन ।

सन् १९७० कै दशकमा दश हजार आठ सय मेगावाटको कर्णाली चिसापानी आयोजनाको अध्ययन भएको हो । विश्व बैंकले लगानीको चासो पनि देखाएको हो । नेपालमा मेगा आयोजनामा लगानी गरेर भारतमा बिजुली बेच्ने र नेपाललाई चाँडो विकास गराउने अब्बल योजना थियो विश्व बैंकको । तर सम्भव भएन किनभने तल्लो तटीय लाभको कुरा उठाएर भारतबाट अवरोध भयो । डा. मनमोहन सिंह त्यसबेला विश्व बैंक मै थिए । अवरोध उनैमार्फत भयो । नेपालले आवश्यक कूटनीतिक सक्रियता देखाउन सकेन ।

कर्णाली चिसापानी आयोजना निर्माण त्यतिबेले सुरु भएको भए भारतको उत्तरप्रदेश तथा विहारको विकासमा चार दशक अघि नै कायापलट हुन्थ्यो । नेपाल अहिले कम्तीमा २० हजार मेगावाट विद्युत्को धनी भइसक्यो । समृद्धिको नयाँ उचाइमा नेपाल मात्र पुग्ने मात्र होइन, नेपाललको बिजुलीले भारतको स्वच्छ ऊर्जाको आपूर्ति तीन दशक अघिबाटै भइसक्यो । भारतका उद्योगधन्डाले उचाइ लिइसके थिए । कोइलामा आधारित विद्युत्मा भारत अहिले पनि व्यापक मात्रामा निर्भर छ । यो अवस्था आउने थिएन । नेपाललाई रोक्दा भारतले आफू पछाडि परेको बुझ्न सकेन, नेपालले कूटनीतिक रूपमा बुझाउन सकेन । त्यस यता त जलस्रोतमा राजनीति बढी र काम कम भएको त महाकाली पञ्चेश्वर योजना लगायतकै उदाहरण पर्याप्त छ । सन्धि भएको छ महिनामा विस्तृत परियोजना प्रतिवेदन (डिपीआर) बन्नुपर्नेमा २८ वर्षमा पनि बनेको छैन ।

सडक पूर्वाधारमै व्यापक अलमल

नेपालमा पूर्वाधार विकास हुँदै नभएको होइन । सडक निर्माण भएका छन् तर अधिकांश सडकमा गुणस्तर कायम हुन सकेको छैन । सन् २००२ मा कुल सडक लम्बाइ १५ हजार ४६० किलोमिटर थियो । बिस वर्षपछि सन् २०२२ मा ९८ हजार ४९० किलोमिटर सडक तन्किएको छ । त्यसमध्ये कालोपत्रे सडक भने २१ हजार ४९० किलोमिटर मात्र रहेको छ । बिस वर्ष अघि चार हजार ५९० किलोमिटरमात्र कालोपत्रे थियो ।

सडक पूर्वाधार आर्थिक विकासको मूल आधार हो । सडकले समयको व्यवस्थापन गर्छ, ढुवानी र आवागमनलाई कम समयमा सम्पन्न गरी बढी उत्पादकत्व दिन सक्छ । तर नेपालका अधिकांश सडक निर्धारित मापदण्डका छैनन् । देशको आवश्यकताभन्दा नेताको पहुँचका आधारमा सडकमा बजेट लगानी हुँदै आएको छ । भरतपुर महानगरपालिकाभित्रै लगभग शतप्रतिशत सडक कालोपत्रे छन् । भित्री भित्री सडक पनि कालोपत्रे छन् तर नारायणगढदेखि बुटवल पुग्ने राजमार्ग विस्तारको काम थालेको वर्षौं भइसकदा पनि बेहाल छ । मुग्लिन-पोखराको हालत उस्तै छ । पृथ्वी राजमार्ग थानकोटबाट अलि तल पुगेपछि उस्तै बेहाल छ ।

पुँजीगत खर्च निरन्तर साँघुरो हुँदै गएकाले सडक पूर्वाधारमा लगानी साँघुरो हुँदै छ । सडक तथा राजमार्ग सुरक्षित र विश्वसनीय छैनन् । गुणस्तरीय, छोटो दुरी र फराकिला सडकविना अर्थतन्त्र निर्माणमा लागत घटाउन सकिँदैन । उत्पादकत्व बढाउन सकिँदैन । छिमेकीको सामरिक स्वार्थका कारण काठमाडौँ-हेटौँडा छोटो दुरीको द्रुतमार्ग हिजो पनि बनेन र अहिले पनि बन्ने सपना र योजना छैन । विकल्पका रूपमा १५ वर्षेदेखि अगाडि सारिएको काठमाडौँ निजगढ द्रुतमार्ग अभैसम्म पाँच भागको एक भाग पनि काम भएको छैन ।

सडक पूर्वाधारविना अरू पूर्वाधार अगाडि बनाउन पनि सहज छैन । सुरक्षित, गुणस्तरीय र तीव्र गतिको सडकले अर्थतन्त्रका अरू लगानी व्यापक बनाउन सकिन्छ । लागत घटाउँदै उत्पादकत्व बढाउन सकिन्छ । सडकसँगै सुरक्षित, गुणस्तरीय र समय व्यवस्थापन गर्न सकिने सार्वजनिक सवारी साधनको व्यवस्थापन आर्थिक तथा सामाजिक विकासको मेरुदण्ड हो । सार्वजनिक सवारी साधनको कुरूप अवस्थाले नेपालमा साना तथा निजी सवारीसाधनको व्यापकताले समस्या खडा गरिरहेको छ । राजधानी उपत्यकाको सवारी जामको अवस्थाले कुरूप तस्वीर देखाउँदै छ । एक जना मानिसको दिनको दुई घण्टा अव्यवस्थित सवारी जाममा समय गयो भने उपत्यकाबासी करिब ४० लाख मानिसको दिनको दुई घण्टा खेर जाँदा कति श्रम शक्ति खेर जान्छ ?

देशभर नै सडक सवारीमा व्यापक अलमल छ । निश्चित योजना, लागत लाभ, समयमा सम्पन्न गर्ने लगातका आधारमा सडक तथा राजमार्ग निर्माण भएका छैनन् । समाज र देशको आवश्यकताभन्दा निश्चित नेता तथा साधन स्रोतमा पहुँच भएका आधारमा सडक पूर्वाधार बनिरहेका छन् । यसलाई अब सुधार गर्ने बेला भयो । सडक तथा राजमार्ग अर्थतन्त्रको लागत लाभका आधारमा तयार हुनुपर्छ । कतिपय सडक पूर्वाधार अब सार्वजनिक निजी साभेदारीका आकारमा बन्नुपर्छ । तीन वर्षे लामो योजनालाई २४ घण्टालाई तीन सिफ्ट बनाएर एकै वर्षमा पूरा गर्नुपर्छ । सडक पूर्वाधार आफैमा विकास होइन, विकासको पूर्वाधार मात्र हो ।

शुद्ध पानीको दशा

जलसम्पदामा ब्राजिलपछि विश्वमै धनी देश नेपाल सेतो र स्वच्छ ऊर्जा जलविद्युत्मा नाजुक अवस्थाबाट विस्तारै ब्युँभिएको छ । लागत न्यून गर्दै समयमै जलविद्युत् आयोजना सम्पन्न गर्न सक्दामात्र जलविद्युत्बाट लागत लाभ प्राप्त हुन सक्छ । अब त्यसतर्फ सरकार र निजी क्षेत्र दुवैको गम्भीर ध्यान जानु जरुरी छ । जलविद्युत्को यो अवस्थाले पिउने पानीको अवस्था भने कहालीलाग्दो छ । संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय दिगो विकास लक्ष्यले सन् २०३० सम्म शुद्ध पानीको पहुँच पुऱ्याउने लक्ष्य

राखेको छ। राजधानी काठमाडौंमा पिउने पानीका निमित्त ठुलो धनराशि दशकौंदेखि खर्च गर्दा पनि सम्भव भएको छैन। एसियाली विकास बैंक (एडिबी) को ऋण सहायताबाट सञ्चालित मेलम्ची खानेपानी आयोजना सम्पन्नमा भइरहेको ढिलाइले राजधानी उपत्यका काकाकुल भएको छ। गत वर्ष चुनावको मुखमा राजधानीमा पानी वितरण गरिएको थियो। तर यो वर्ष पुस लाग्दा पनि पानी वितरणको सुरसार छैन। व्यवस्थापकीय कमजोरीसँगै एकअर्कालाई आरोप लगाउँदै समय बितेको छ।

दिगो विकास लक्ष्यका निमित्त मूल्याङ्कनका क्रममा सन् २०१९ मै नेपालले देशका ९१ प्रतिशत जनसङ्ख्यामा पानी आपूर्तिको पहुँच पुगेको तथ्याङ्क छ। अझ आधारभूत सरसफाइ ९९ प्रतिशत जनसङ्ख्यामै पुगेको भनिएको छ। यी आँकडा कागजी बागमात्रै हुन्। नागरिकको स्वास्थ्य शुद्ध पिउने पानीमा निर्भर गर्छ। शुद्ध पिउने पानी र भान्छामा शुद्ध पानीको आपूर्तिले लगभग ८० प्रतिशत रोगबाट बच्न सकिन्छ भन्ने चिकित्सकीय दाबी छ। यसै गरी सफा पानीको आपूर्ति, नुहाउने, लुगा कपडाको सरसफाइदेखि शौचालयसम्मको पहुँचका निमित्त अति आवश्यक छ। व्यक्तिगत स्वास्थ्यदेखि सार्वजनिक स्वास्थ्यसम्म जोडिएको पानी आपूर्तिको अवस्था असाध्यै नाजुक छ। तथ्याङ्कमा एकथरी भए पनि व्यावहारिक धरालत कमजोर छ।

देशका सबैजसो सहरहरूमा पानी आपूर्तिको समस्या छ। भूमिगत पानीको सतह तलतल सँदै गएकाले चुरे तथा तराई क्षेत्रमा पानीको आपूर्ति भन्ने चुनौतीपूर्ण बन्दै छ। देशको ८५ प्रतिशत जनसङ्ख्यामा सुलभ शौचालय पुगेको अनि पानीको आपूर्ति राम्रो रहेको तथ्याङ्क भए पनि वास्तविकता धेरै फरक छ। पानी आपूर्ति र सरसफाइको अवस्थाको राम्रो चित्र हेर्नका निमित्त देशभरका सरकारी कार्यालय तथा अस्पताल नै पर्याप्त छन्। देशभरमा पानीका स्रोतको संरक्षण हुन सकेको छैन। बढ्दो जनसङ्ख्या र जथाभावी फोहोर गर्ने प्रवृत्तिले पानीका स्रोत नै फोहोर भइरहेका छन्। उद्योगधन्दाबाट निस्किएको प्रदूषित पानी विनाप्रशोधन फेरि खोला तथा नदीमै मिसाउने कार्यले शुद्ध पानीको आपूर्तिमा दीर्घकालीन जोखिम बढिरहेको छ।

देशभर नै धाराबाट आएको पानी सोही अवस्थामा पिउनयोग्य छैन, कहीं अपवाद हुन सक्छ। प्राकृतिक मुहानका धारा, कुवा तथा इनारको शुद्ध पानी प्रयोग परम्परादेखि गरिरहेका नेपालीका निमित्त बढ्दो सहरीकरणसँगै परम्परागत मुहानको पानी विराम लागेको छ। पाइपबाट आउने पानीको अनियमिततादेखि अशुद्ध पानीको आपूर्तिसम्मका समस्याले ट्याङ्कर तथा जारमा पानीको व्यापार गर्ने सीमित व्यापारीलाई फाइदा पुगेको छ। शिक्षा र स्वास्थ्य जस्ता क्षेत्रमा व्यापारीकरण त थियो नै यताका दशकहरूमा पिउने पानीको पनि तीव्र व्यापारीकरण भइरहेको छ। यसले मानव स्वास्थ्यको मूलभूत पूर्वाधारका रूपमा रहेको शुद्ध पिउने पानी आपूर्तिमा गम्भीर प्रश्न उठेको छ। पानीजन्य प्रदूषणबाट मानिस रोगी हुने र त्यसले बढाउने स्वास्थ्य समस्या उच्च छ।

दिगो विकासको लक्ष्य पूरा गर्न पनि सीमान्तकृत नागरिकसम्म शुद्ध पिउने पानी पुऱ्याउने दायित्व सरकारको हो। तीन तहकै सरकारले शुद्ध पिउने पानीको पूर्वाधार विकासमा गम्भीर हुनैपर्ने छ। पानीको व्यापारीकरणले सर्वसाधारणलाई जिउन कठिन हुँदै छ। सार्वजनिक यातायात सभ्यता, सहरीकरण, आर्थिक विकासको आधार भएजस्तै शुद्ध पिउने पानीको आपूर्ति राज्यको सार्वजनिक दायित्व हो। पानीको व्यापारीकरणले राज्य संयन्त्रमा बस्नेहरूलाई पोस्ने प्रवृत्तिमा विराम

लगाउँदै पानी व्यवस्थापनका निमित्त पूर्वाधार विकासमा अब दिगो योजना चाहिन्छ।

उच्च आर्थिक वृद्धिका निमित्त पूर्वाधार

नेपाललाई विकासशील मुलुकको श्रेणीमा स्तरोन्नति गर्नु छ। सन् २०२६ मा नेपाल अतिक्रम विकसित राष्ट्रबाट विकासशील राष्ट्रको श्रेणीमा स्तरोन्नति गर्ने तयारी विगत वर्षहरूदेखि नै चल्दै आएको छ। सन् २०३० सम्म नेपाललाई मध्यम आयको मुलुकमा पुऱ्याउने लक्ष्यसमेत रहेको छ। यी दुवै लक्ष्य कम चुनौतीपूर्ण छैनन्। विकासशील मुलुकमा स्तरोन्नति भएपछि नेपालको अन्तर्राष्ट्रिय दायित्व बढ्न सक्छ। बाह्य सहयोग घट्न सक्छ। देशभित्रै राजस्व अझ बढी उठाउनुपर्ने हुन सक्छ। त्यसैले व्यापक पूर्वाधार विकास गरी उच्च आर्थिक वृद्धिको सपना साकार पार्न पूर्वाधार विकासमा व्यापक लगानी आवश्यक छ।

पूर्वाधारमा लगानीले आय, उत्पादन, रोजगारी अभिवृद्धि गर्ने छ। नेपालको औसत आय विश्वको औसत आयभन्दा धेरै तल छ। नेपालको वार्षिक प्रतिव्यक्ति आय एक हजार ३९९ अमेरिकी डलर छ। यो दक्षिण एसियाकै मात्र नभई, संसारकै कममध्ये हो। विश्वको औसत प्रतिव्यक्ति वार्षिक आय १३ हजार ९२० अमेरिकी डलर छ। विश्वको औसत वार्षिक आयको तुलनामा नेपालीको आय भन्डै दश गुणा न्यून छ। प्रत्येक नेपालीको आय बढाउन वार्षिक आर्थिक वृद्धिदर बढाउनुपर्ने हुन्छ। गत आर्थिक वर्षमा दुई प्रतिशतको हाराहारीमा मात्र आर्थिक वृद्धि भयो भने मुद्रास्फीति भने सात-आठ प्रतिशतको रह्यो। त्यसैले उच्च आर्थिक वृद्धिसँगै प्रत्येक नेपालीको आय बढाउन पूर्वाधार विकासमा व्यापक लगानी बढाउनुपर्ने चुनौती रहेको छ।

नेपाल न्यून आर्थिक वृद्धिको कुचक्रमा फस्ने जोखिम बढ्दै गएको छ। न्यून लगानीले न्यून उत्पादन, न्यून रोजगारी र न्यून आर्थिक वृद्धिको कुचक्रमा नेपाल फस्दै जाने जोखिमबाट माथि उठ्न पूर्वाधारमा व्यापक लगानी आवश्यक छ। केही वर्ष यता सरकारको साधारण खर्च निरन्तर बढ्दै गएको छ भने पुँजीगत बजेटको आकार सानो हुँदै छ। विगतमा लिएको ऋणको सावाँ तथा ब्याज भुक्तानी गर्ने समय आउँदै गरेको सन्दर्भमा चालु आर्थिक वर्षको बजेटबाटै पनि हेर्न सकिन्छ। चालु आर्थिक वर्षमा पुँजीगत र वित्तीय खर्चका निमित्त समान जस्तै बजेट विनियोजन गरिएको छ।

चालु आर्थिक वर्षको बजेटअनुसार पुँजीगत सङ्घीय बजेट तीन खर्ब दुई अर्ब रुपैयाँ विनियोजन गरिएको छ भने सावाँ ब्याज तिर्न वित्त क्षेत्रमा तीन खर्ब सात अर्ब विनियोजन गरिएको छ। सङ्घीय साधारण बजेट भने ११ खर्बभन्दा उच्च रहेको छ। अझ अचम्म त पुसको पहिलो सातासम्ममा पुँजीगत बजेट १३ दशमलव १८ प्रतिशत मात्र खर्च भएको छ भने वित्तीय व्यवस्थापनमा २५ दशमलव १३ खर्च भइसकेको छ। साधारण खर्च सोही अवधिमा ३३ दशमलव ६१ प्रतिशत रहनु पूर्वाधार विकासमा उत्साह जनाउने तथ्याङ्क होइन। त्यसैले उच्च आर्थिक वृद्धिका निमित्त पूर्वाधारमा लगानी गर्ने पुँजीगत खर्च बढाउनुको विकल्प छैन।

विदेशिनुको विकल्प

नेपालमा अहिले विदेशिने लहर नै चलेको छ। रोजगारीका नाममा होस् वा अध्ययन गर्ने नाममा वा अन्तर्राष्ट्रिय बसाइँसराइका निमित्त विदेश जाने प्रवृत्तिलाई आमरूपमा बढावा दिइएको छ। गाउँघर रिक्ता हुँदैछन् भने सहरी अर्थतन्त्रमा शिथिलता छाएको छ। कुनै पनि नेपाली

नेपालभन्दा कमसल अर्थतन्त्र भएको मुलुकमा गएका छैनन्, जान चाहेका छैनन् । राम्रो अर्थतन्त्र भएको देशमा बढी आम्दानी, राम्रो शिक्षा, उच्च शिक्षा अध्ययन गर्दै आय आर्जनसमेतका निमित्त विदेशिने क्रम बढेको स्पष्टै छ ।

विदेशिने क्रम कुनै कानून, नियम र निर्देशनले रोकिने छैन । नेपालको आर्थिक विकासलाई अगाडि बढाउँदै पूर्वाधारमा व्यापक लगानी बढाउने पर्ने छ । नेपाललाई श्रम निर्यात गर्ने र वस्तु आयात गर्ने मुलुकबाट रूपान्तरण गर्न आवश्यक छ । त्यसका निमित्त अब पूर्वाधार क्षेत्रमा लगानी बढाउनुको विकल्प छैन । विकास अर्थशास्त्रीका अनुसार सरकारले चार खर्ब पूर्वाधार क्षेत्रमा लगानी गर्दा त्यसको चार गुणा कमसेकम १६ खर्ब रुपैयाँको अर्थतन्त्र निर्माण हुन्छ ।

निजी क्षेत्रमा चार गुणा बढी आर्थिक क्रियाशीलताले देशभित्रै रोजगारी सिर्जना गर्ने छ । राम्रो सडक पूर्वाधारले उत्पादनको लागत घटाउने छ र आपूर्ति व्यवस्थामा व्यापक सुधार ल्याउने छ । शुद्ध पिउने पानीको सुनिश्चितताले नागरिकको स्वास्थ्य र सरसफाइमा सुधार हुने छ । बढी विद्युत् उत्पादनले स्वच्छ ऊर्जा मात्र होइन, विद्युत् सस्तो र सहज हुने छ । देशको अर्थतन्त्र निर्माणमा सहज, गुणस्तरीय र सस्तो बिजुली सहयोगी हुने छ भने देशभित्र अधिकतम उपयोग गरी बाँकी रहेको विद्युत् निर्यात गरेर देशले विदेशी मुद्रा आर्जन गर्न सक्ने छ ।

दिगो पूर्वाधारको मार्गचित्र

दिगो पूर्वाधारविना आर्थिक विकासका आयामहरू खुल्ने छैनन् । काठमाडौँलाई हेटौँडा जोड्ने द्रुतमार्ग पाँच दशक अघि नै बनेको भए देशको आर्थिक विकासले कायाकल्प फेर्ने निश्चित थियो तर त्यसो हुन सकेन । अब पनि बन्न सक्ने देखिन्न । तर अब काठमाडौँलाई तराईसँग जोड्ने काठमाडौँ निजगढ द्रुतमार्गलाई जतिसक्दो चाँडो सम्पन्न गर्नुपर्ने छ । त्यसलाई आपूर्ति र आवागमनको मूल मार्ग बनाउनुपर्ने छ । देशभरका सडकलाई सुरक्षित, भरपर्दो बनाउनुपर्ने छ । सार्वजनिक सवारीलाई बढोत्तरी दिँदै आपूर्ति व्यवस्था सहज हुने गरी सडक पूर्वाधारले अर्थतन्त्रलाई गतिशील बनाउन सहयोग गर्ने छ ।

विगतमा १० हजार मेगावाट विद्युत् उत्पादन हुन सकेन तर अब आगामी दशकभित्रमा त्योभन्दा बढी विद्युत् उत्पादन गर्ने लक्ष्यका साथ मुलुक अगाडि बढेको छ । स्वच्छ ऊर्जाको आपूर्तिमा सरकार तथा निजी क्षेत्रले आयोजनाहरू अगाडि बढाइरहेका छन् । विद्युत् उत्पादनलाई कम लागतयोग्य बनाउनुपर्ने छ । माथिल्लो तामाकोशी आयोजना निर्धारित समय र लागत अनुमानभन्दा दोब्बरमा सम्पन्न गरियो । विगतबाट पाठ सिक्दै कम समयमा लाभ लागतको सही विश्लेषण उपलब्धि प्राप्त हुने गरी उत्पादित जलविद्युत्लाई सकेसम्म राष्ट्रिय अर्थतन्त्र निर्माणमा उपयोग गर्नुपर्ने छ ।

अबको पूर्वाधार वातावरणीय रूपमा उचित, आर्थिक रूपमा लाभदायक र सामाजिक रूपमा स्वीकार्य हुनुपर्ने छ । पूर्वाधारका निमित्त सरकारले क्रमशः लगानी बढाउनुको विकल्प छैन । अर्थतन्त्र मन्दीतिर गएको अहिले भनिँदै छ । अर्थशास्त्री जोन मिडार्ड किन्सले भनेभैँ मन्दीको अर्थतन्त्रलाई माथि उकास्न सरकारले ऋण लिएर पनि पूर्वाधारमा व्यापक लगानी बढाउनुपर्दछ । पूर्वाधारमा गरिएको लगानीलाई समयमै सम्पन्न गर्न सरकारी नियमनकारी निकायको बलियो मापदण्ड अनिवार्य हुन्छ । राम्रो काम गर्नेलाई प्रोत्साहन अनि एकीकृत योजनाका साथ कार्यसम्पादनमा सम्बद्ध क्षेत्रको सहकार्य वाञ्छनीय छ ।

निष्कर्ष

दिगो पूर्वाधार आफैमा विकास होइन, विकासको पूर्वाधार हो । दिगो पूर्वाधारको विकासले अर्थतन्त्रका तीनै क्षेत्र कृषि, उद्योग र सेवा क्षेत्रलाई अन्तरसम्बन्धित गराई लगानी बढाउन सहयोग गर्ने छ । कृषिलाई व्यावसायिक रूपमा विकास गरी सम्भव भएका उद्यममा लगानी बढाउने छ । सूचना प्रविधिको पूर्वाधारले नेपालमै बसेर सूचना प्रविधि निर्यात गर्न सक्ने सामर्थ्य बढाउने छ । पर्यटन पूर्वाधारको विकासले नेपाललाई विश्वकै उत्कृष्ट पर्यटकीय गन्तव्यका रूपमा विकास गर्न सम्भव हुन्छ । नेपाललाई न्यून लगानी, न्यून उत्पादन, न्यून रोजगारीको कुचक्रबाट माथि उठाउन अब व्यापक र गुणस्तरीय पूर्वाधार लगानीको विकल्प छैन । लगानी वातावरणीय हिसाबले उचित र आर्थिक तवरले लाभदायक हुनुपर्छ । समृद्धिका सपना पूरा गर्न दिगो र नागरिकको आर्थिक क्रियाशीलता बढाउने पूर्वाधारको विकल्प अब छैन ।

***

नेपालमा लोकतन्त्रपश्चात् विकासको अवस्था र सम्भावनाबारे एक विवेचना

ब्रज मोहन अधिकारी*

पृष्ठभूमि

नेपालमा १०४ वर्षसम्म राणाहरूले शासन गरे र २००७ सालमा नेपालमा प्रजातन्त्र आयो। २०१७ सालमा राजा महेन्द्रले पञ्चायती व्यवस्था लागू गरेपछि ३० वर्षसम्म राजाहरूले शासन गरे। जनआन्दोलनको बलले २०४७ सालमा खोसिएको प्रजातन्त्र पुनर्स्थापित भयो। त्यसपश्चात् पनि २०५२ सालदेखि नेपालमा माओवादी सशस्त्र विद्रोह सुरु भयो र यसबाट नेपालको विकास निर्माणमा अवरोध सिर्जना भएको देखिन्छ। सोही समयमा राजा ज्ञानेन्द्रले राजनीतिक दलहरूबाट सत्ता खोसी केही समय शासन गरेको पाइन्छ। २०६२ सालको बृहत् जनआन्दोलनबाट लोकतान्त्रिक प्रणालीको स्थापना भएको हो। यसरी राजनीतिक अस्थिरता भएको कारण नेपालमा आर्थिक विकासले गति लिन सकेन र यस आलेखमा लोकतन्त्र पुनर्बहालीपश्चात् नेपालको आर्थिक तथा

सामाजिक विकासको अवस्थाबारे विवेचना गरिने छ र विकासका भावी सम्भावनाहरूबारे समेत चर्चा गरिने छ।

के नेपालमा विकास नभएकै हो त ?

विकासको परिभाषा गर्न एकदम कठिन विषय हो र यो निरपेक्षभन्दा पनि सापेक्ष विषय हो जस्तो लाग्छ। एउटा दुर्गमको मानिसलाई काठमाडौं आउँदा काठमाडौं एकदम विकसित लाग्न सक्छ अनि काठमाडौंको मानिस सिङ्गापुर, जापान, युरोप, अमेरिका जाँदा नेपालको विकासको अवस्था देखेर दिक्क लाग्न सक्छ। म आफैं एस.एल.सी. पास भएपछि २०४४ सालमा बल्ल पहिलो पटक ५ घण्टा हिँडेर गाडी चढेको थिएँ र त्यो कुरा अहिले छोरालाई सुनाउँदा आश्चर्य मानेर हाँस्यो। यसै सन्दर्भमा प्रजातन्त्रको पुनर्बहाली हुँदाका बखत र हाल नेपालका विकासका विविध सूचकहरूबारे यहाँ तथ्याङ्क पेस गरिएको छ।

विकासको सूचक	आ.व. २०४७/४८	आ.व. २०७९/८०	प्रगति
बिजुली पुगेको जनसङ्ख्या	८.८ प्रतिशत	९२.५२ प्रतिशत	१०.५१ गुणा
विद्युत् उत्पादन	२२७ मेगावाट	२,८७४ मेगावाट	१२.६६ गुणा
शौचालय प्रयोग गर्नेको सङ्ख्या	६ प्रतिशत	९५.५ प्रतिशत	१५.९२ गुणा
सडक मोटरबाटो	७,३३० कि.मी.	६५,००० कि.मी.	८.८७ गुणा
कालोपत्रे सडक	३,००० कि.मी.	४६,००० कि.मी.	१५.३३ गुणा
साक्षरता दर	४० प्रतिशत	७६.२० प्रतिशत	९०.५ प्रतिशत
औसत आयु	५४ वर्ष	६९ वर्ष (राष्ट्रिय जनगणना २०७८)	२७.७७ प्रतिशत
प्रतिव्यक्ति आय	१९० अमेरिकी डलर	१,४०० अमेरिकी डलर (राष्ट्रिय जनगणना २०७८)	७.३७ गुणा
निरपेक्ष गरिबी	४९ प्रतिशत	१८ प्रतिशत	२.७२ गुणाले घटेको

स्रोत : राष्ट्रिय तथ्यांक कार्यालयको वार्षिक प्रतिवेदन, २०७९/८०

नेपालमा बिजुली पुगेको घरधुरी हाल ९२ प्रतिशत पुगेको छ भने अबको २ वर्षभित्र सबै घरधुरीमा बिजुली पुऱ्याउने सरकारको योजना रहेको छ। विगतमा दैनिक १८ घण्टासम्म लोडसेडिङ बेहोरेको नेपालले आजकल भारतमा बिजुली निर्यात गर्ने गरेको सुन्दा हामी सबैलाई आश्चर्य लाग्ने गरेको छ। स्वास्थ्य तथा सरसफाइमा भएको उल्लेखनीय उपलब्धिद्वारा औसत आयुमा वृद्धि भएको एवम् मातृ तथा शिशु मृत्युदर उल्लेख्य घटेको अवस्था रहेको छ। विगत ३३ वर्षमा सडक निर्माण भन्दा ९ गुणाले बढेको छ, गाउँ गाउँमा सडक निर्माणको लहर चलेको छ; जसबाट भौतिक पूर्वाधार र यातायातका क्षेत्रमा उल्लेख्य प्रगति भई आर्थिक गतिविधिले तीव्रता पाउने अपेक्षा गर्न सकिन्छ। त्यसै गरी प्रतिव्यक्ति आयमा पनि ७ गुणाले वृद्धि भएको देखिन्छ, जुन आफैमा राम्रो हो। २०७२ सालको विनासकारी भूकम्प र कोभिड-१९ को असरका बाबजुद पनि निरपेक्ष गरिबीमा २.७२ गुणाले कमी आएको पाइन्छ।

विगत र अहिले विश्वका विभिन्न देशहरूसँग नेपालको प्रतिव्यक्ति आय तुलना गर्दा निम्नानुसार देखिन्छ :

देशको नाम	सन् १९९९ अमेरिकी डलर	सन् २०२२ अमेरिकी डलर	वृद्धि
भियतनाम	१४१	४,१६४	२९.५ गुणा
नेपाल	१९४	१,३७७	७ गुणा
बङ्गलादेश	२९५	२,६८८	९ गुणा
भारत	३०३	२,४११	७.९५ गुणा
पाकिस्तान	३८३	१,५८९	४.१४ गुणा
भुटान	४२३	३,५६०	८.४१ गुणा
सिङ्गापुर	१४,५०२	८२,८०८	५.७१ गुणा

स्रोत : World Bank National Account Data, 2022

*मुख्य प्रबन्धक, राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक लि.।

माथिको तालिका हेर्दा भियतनामले सबैभन्दा बढी २९ गुणाले प्रतिव्यक्ति आय बढाएको देखिन्छ भने बङ्गलादेशले पनि ९ गुणा वृद्धि गरेको पाइन्छ। पाकिस्तानको वृद्धि ४ गुणा मात्र भएको छ भने नेपालले ७ गुणा र भारतले करिब ८ गुणाले प्रतिव्यक्ति आय बढाएको पाइन्छ र यतिको बढोत्तरीलाई सन्तोषजनक नै मान्नुपर्ने हुन्छ।

विकास भनेको भौतिक पूर्वाधार विकास मात्र होइन यसमा मानिसको शिक्षा, स्वास्थ्य, सरसफाई आदि विषयहरू पनि समेटनुपर्छ भने मान्यताअनुसार हालसालै संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय विकास कार्यक्रमले प्रतिवेदन जारी गरेको अनुसार नेपाल लगायत विभिन्न देशहरूको मानव विकास सूचकाङ्कको अवस्था निम्नानुसार रहेको छ :

देशको नाम	श्रेणी
स्विट्जरल्यान्ड	पहिलो
नर्वे	दोस्रो
चीन	७९ औं
बङ्गलादेश	१२९ औं
भारत	१३२ औं
नेपाल	१४३ औं
पाकिस्तान	१६१ औं
अफगानिस्तान	१८० औं

स्रोत : United Nations Development Program Report

यसरी हेर्दा मानव विकास सूचकाङ्कमा नेपालको अवस्था सार्क मुलुकहरूमा बङ्गलादेश र भारतभन्दा पछाडि रहेको छ भने अफगानिस्तान र पाकिस्तानभन्दा अगाडि रहेको छ।

विश्व बैंकले हालसालै जारी गरेको प्रतिवेदनअनुसार नेपाल लगायत अन्य देशहरूमा सहरी क्षेत्रमा बसोबास गर्ने जनसङ्ख्या निम्नानुसार रहेको छ :

देशको नाम	सहरी जनसङ्ख्या (प्रतिशतमा)
जापान	९२
अमेरिका	८३
नेपाल	६६
चीन	६४
भुटान	४४
बङ्गलादेश	४०
पाकिस्तान	३८
भारत	३६
अफगानिस्तान	२७

स्रोत : World Bank Report on Urban Population 2022

यसरी हेर्दा चीन, भारत, पाकिस्तान लगायतका छिमेकी मुलुकहरूको तुलनामा नेपालको सहरी जनसङ्ख्याको अनुपात उच्च रहेको पाइन्छ, जसले गर्दा विकास कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्न सहज र कम खर्चिलो हुन्छ। अर्कोतर्फ, कतिपय आलोचकहरूबाट सरकारले राजस्व सङ्कलन बढाउन र तथ्याङ्क राम्रो देखाउन मात्र दुर्गम क्षेत्रका कम विकसित भागहरूसमेत नगरपालिका बनायो भनी आलोचना पनि हुने गरेको छ।

के नेपाल ऋणको दलदलमा फसेको हो ?

कतिपयले नेपाल श्रीलङ्का जस्तै टाट पल्टिन लाग्यो भन्ने गरेको सुनिन्छ भने कतिपयले नेताहरूले जथाभावी ऋण लिएर देशलाई कङ्काल बनाए भन्ने गरेको सुनिन्छ। यी विषयहरूलाई विश्लेषण गर्न कुल गार्हस्थ्य उत्पादनसँग ऋणको प्रतिशत हेर्नुपर्ने हुन्छ, जुन यस प्रकार छ।

देशको नाम	कुल गार्हस्थ्य अनुपातसँग ऋण (प्रतिशतमा)
जापान	२५५.२४
सिङ्गापुर	१६७.८९
अमेरिका	१२३.२८
चीन	८२.९८
भारत	८१.८९
नेपाल	४६.७२

स्रोत : World Population Review, 2024

यसरी कुल गार्हस्थ्य उत्पादनसँग ऋण प्रतिशत जापानको सबैभन्दा बढी र नेपालको सबैभन्दा कम देखिन्छ, जसलाई हेर्दा नेपाल ऋणको दलदलमा फस्यो भन्न मिल्छ र ? अर्कोतर्फ २०८० असार मसान्तमा नेपालको विदेशी विनिमय सञ्चित रु. १५ खर्ब ३९ अर्ब मौज्जात रहेको देखिन्छ, जसले १० महिनाको वस्तु तथा सेवाको आयात धान्न सक्ने देखिन्छ, जुन वैदेशिक व्यापारका लागि पर्याप्त र राम्रो मानिन्छ।

के नेपालमा आर्थिक मन्दी आएको हो ?

आजकल मानिसहरू जमघट भएको ठाउँमा कुराकानी हुँदा अधिकांशले व्यापार छैन, मन्दी छ भन्ने गरेको सुनिन्छ। यस विषयमा विश्लेषण गर्दा विभिन्न पक्षहरू हेर्नुपर्ने हुन्छ। जस्तै :

- निर्माण क्षेत्र, उत्पादन क्षेत्र र थोक तथा खुद्रा बजारका क्षेत्रमा आर्थिक वृद्धिदर नकारात्मक रहेको,
- सरकारको पुँजीगत खर्च अत्यन्त न्यून रहेको,
- घरजग्गा र सेयर कारोबारमा मन्दी आएको,
- निजी क्षेत्रको गतिविधिमा सुस्तता आएको,
- नेपालको औसत मुद्रास्फीति गत वर्ष ७.७४ प्रतिशत रहेको र यसबाट गरिबीको रेखामुनि रहेका जनतालाई धेरै असर पुगे गरेको,
- माग तथा उपभोगमा कमी आएको,
- बैकिङ क्षेत्रमा कर्जाको मागमा कमी आएको,
- बैकहरूको निष्क्रिय कर्जा बढेको र कर्जाको गुणस्तरमा हास आएको,
- आयातमुखी अर्थतन्त्रका कारण विप्रेणबाट आएको रकम वस्तुहरू आयातमा नै सकिने गरेको,
- सङ्कलित राजस्वले चालु खर्च पनि धान्न नसक्ने अवस्था रहेको।

तर यसो भन्दै गर्दा अन्य धेरै सूचकहरूमा सुधार पनि भएको देखिन्छ। जस्तै :

- विश्व बैंकले सन् २०२३ मा नेपालको आर्थिक वृद्धिदर ३.९ प्रतिशत रहने अनुमान गरेको छ भने नेपालले संशोधित अनुमान ६ प्रतिशत भनेको छ। जे होस् नेपालको अर्थिक वृद्धि कम्तीमा ४ प्रतिशत हुने अनुमान गर्न सकिन्छ। यसरी समग्रमा आर्थिक वृद्धि हुनुलाई मन्दी भन्न नमिल्छ।

- गत वर्ष विप्रेषण आप्रवाह २१ प्रतिशतले बढ्न गई वार्षिक रु. १२ खर्ब २० अर्ब रेमिटान्स आएको छ, जुन निकै नै आशालाग्दो पक्ष हो ।
- गत वर्ष नेपालमा प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानी रु. ७ अर्ब २२ करोड आएको र रु. ४९ अर्ब ७० करोड लगानीको प्रतिबद्धता आएको छ ।
- राष्ट्रिय तलब तथा ज्यालादर सूचकाङ्क करिब १० प्रतिशतले वृद्धि भएको छ ।

संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय विकास कार्यक्रम र अन्तर्राष्ट्रिय वित्त निगमले नेपालमा सन् २०२२ मा गरेको अध्ययनअनुसार नेपालमा वित्तीय सेवाको पहुँचको अवस्था निम्नानुसार रहेको र यसबाट नेपालमा वित्तीय पहुँचको अवस्था राम्रो मान्न सकिन्छ ।

बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूबाट वित्तीय सेवा प्राप्त ८१ प्रतिशत गर्ने

सहकारीलगायत अन्य औपचारिक क्षेत्रबाट ९ प्रतिशत वित्तीय सेवा प्राप्त गर्ने

अनौपचारिक क्षेत्रबाट वित्तीय सेवा प्राप्त गर्ने ४ प्रतिशत वित्तीय पहुँचभन्दा बाहिर रहेका ६ प्रतिशत

आर्थिक तथा सामाजिक विकासका केही चुनौतीहरू

- राजनीतिमा सहमति र सहकार्यले प्रश्रय पाउनुपर्नेमा एकले अर्कोलाई निषेध गर्ने प्रवृत्ति रहेको,
- राजनीतिक आकर्षणले गर्दा चुनावमा ठुलो रकम खर्च गर्ने प्रवृत्ति रहेकाले राम्रा र असल मान्छेहरूले चुनाव जित्न कठिन हुने गरेको,
- कर्मचारीहरू राजनीतिक दलको भ्रातृसङ्गठनमा आबद्ध हुने परिपाटीले गर्दा कर्मचारीतन्त्रको निष्पक्षता गुमेको र कामचोर प्रवृत्ति बढेको,
- लघुवित्त र सहकारी क्षेत्रमा देखा परेको सङ्कट विस्तारै बैंकिङ क्षेत्रमा पनि विस्तार हुने क्रममा रहेको छ ।

नेपालको आर्थिक विकासका भावी सम्भावनाहरू

- सन् २०२३ मा १० लाख १५ हजार पर्यटकहरू नेपाल आएकाले पर्यटन क्षेत्रको सम्भावना राम्रो देखिएको छ । साथै पर्यटन आयमा ६५ प्रतिशतले बढेको हुनुले यसलाई अत्यन्त सकारात्मक मान्नुपर्ने हुन्छ ।
- भारतले नेपालसँग १० वर्षमा १०,००० मेगावाट विद्युत् खरिद गर्ने सम्झौता गरेको सन्दर्भमा जलविद्युत् क्षेत्रको अपार सम्भावना देखिएको । सम्झौताबमोजिम विद्युत् उत्पादन तथा बिक्री गर्न सकिएमा वार्षिक नौ खर्ब आम्दानी हुने र यसबाट नेपालको विकासमा ठुलो प्रभाव पर्ने छ ।

- गत आर्थिक वर्षमा नेपालमा ३२२ वटा नयाँ उद्योगहरू खुलेको र सूचना प्रविधि सेवा रु. ७० अर्ब निर्यात भएको पाइन्छ । यसबाट सूचना प्रविधिको अपार सम्भावना रहेको पाइन्छ ।
- सङ्घीय शासन व्यवस्था कार्यान्वयनमा आई गाउँ गाउँमा सिंहदरबारको नारा चरितार्थ भएको र विशेष गरेर स्थानीय निकायको प्रभावकारिता राम्रो रहेको छ ।
- सेवा प्रवाहमा प्रविधिको प्रयोगमा उल्लेखनीय वृद्धि भई लामो लाइन बस्नुपर्ने अवस्थामा सुधार आएको । जस्तै : सेयर भर्न, पासपोर्ट बनाउन, श्रम स्वीकृति लिन, बैंकिङ कारोबार गर्न आदि ।
- राजनीति तथा कर्मचारी क्षेत्रमा महिला, जनजाति, दलित, पिछडिएको वर्ग आदिको समानुपातिक प्रतिनिधित्व भई समावेशी शासन व्यवस्थाले मूर्तरूप लिएको ।
- निजी क्षेत्रको तीव्र विकासले विकासमा निजी क्षेत्रको भूमिका तथा योगदानमा बढोत्तरी भएको छ ।
- बैंकिङ क्षेत्रको तीव्र विस्तारले उद्योगी तथा व्यवसायीहरूलाई पुँजी परिचालन गर्न सहज भएको छ ।
- कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा सेवा क्षेत्रको उदय तथा विस्तारले आर्थिक विकासमा नयाँ नयाँ सम्भावनाहरू खुलेको छ ।
- सूचना तथा सञ्चार क्षेत्रको तीव्र विकासले टेलिफोन, मोबाइल तथा इन्टरनेट सेवा सर्वसुलभ भएको छ ।
- सामाजिक सुरक्षा तथा बिमा व्यवसायको तीव्र विस्तारले सामाजिक सुरक्षामा उल्लेखनीय योगदान पुगेको छ ।
- कुल जनसङ्ख्यामा काम गर्ने उमेरका युवाहरूको अनुपात भारतमा ४६ प्रतिशत र इन्डोनेसियामा ६६ प्रतिशत छ भने नेपालमा ६५.५ प्रतिशत रहेको छ । यसबाट नेपाललाई ठुलो जनसाङ्ख्यिक लाभ रहेकाले युवाहरूको परिचालनबाट देशलाई कायापलट गर्न सकिन्छ ।
- भारत र चीन जस्ता विशाल छिमेकी देशहरूका बिचमा रहेको नेपालबाट उत्पादित वस्तुहरूको व्यापक बजार रहेको र उनीहरूको आर्थिक विकासले नेपालको विकासमा पक्कै पनि सकारात्मक प्रभाव पार्ने छ ।

निष्कर्ष

नेपाल खतम भयो, ब्रिगियो भनेर नकारात्मक विचार राख्नेहरूलाई यो आलेख र तथ्याङ्कले पक्कै पनि केही हदसम्म जवाफ दियो होला । मलाई लाग्छ हामीले सकारात्मक कुरा फैलाउनुपर्छ अनि सामान्य मानिसलाई पनि कर्ममा विश्वास गर्न सिकाउनुपर्छ । चाहे पत्रकार होस्, चाहे नेता होस् वा हामी सर्वसाधारण जनता हौं, सबैलाई नकारात्मक कुराले छिटो प्रभाव पार्छ र हामी त्यो कुरा पत्याइहाल्छौं । सबल वित्तीय अनुशासन, बलियो संस्थागत सुशासन र आवश्यक अन्तरनिकाय समन्वय कायम गरेर हामीले उल्लेख्य आर्थिक विकास गर्न सक्छौं ।

***

डिजिटल बैंकिङ र यसबारे सचेतना

ऋषिराम ढकाल*

ग्राहकको आवश्यकता र प्रविधिको विस्तारले अहिलेको बैंकिङ कारोबारको ढाँचा परिवर्तन भएको छ। विगतमा जुनसुकै कारोबारका लागि बैंक नै पुगुपर्ने र घण्टौं लाइन लागेर बस्नुपर्ने बाध्यता थियो भने हाल प्रविधिको विकास र पहुँचसँगै बैंकिङ बजारमा विभिन्न किसिमका उतारचढावहरू आइरहेका छन्। पहिले ग्राहकहरू विभिन्न सेवाका लागि बैंक धाउनुपर्थ्यो भने अहिले घरै बसेर अधिकांश वित्तीय सेवाहरू प्राप्त गर्न सक्ने भएका छन्। तसर्थ डिजिटल बैंकिङ भन्नाले हात हातमा बैंक वा मोबाइल बैंकिङ भन्ने बुझिन्छ। अहिले अधिकांश बजार क्षेत्र र केही ग्रामीण क्षेत्रका जनतामा इन्टरनेटको पहुँच पुगिसकेको छ भने हात हातमा स्मार्टफोन पनि छ। इन्टरनेट र फोनको मद्दतले बैंकका सेवा सुविधाहरू सहजै रूपमा प्राप्त गर्न सकिन्छ। यति मात्र होइन, इन्टरनेट नै नभएको ठाउँमा समेत मोबाइल एसएमएसका माध्यमबाट मोबाइल बैंकिङ सुविधाहरू पनि प्राप्त गर्न सक्ने प्रविधिको विकास भइसकेको छ। साथै विभिन्न किसिममा फिनटेक कम्पनीहरूमार्फत नयाँ नयाँ प्रविधिहरू र सो प्रविधिको प्रयोग वित्तीय बजारमा राम्रै देखिन्छ।

बैंकमा नगइकन के-के कारोबार गर्न सकिन्छ त ?

- बिजुलीको बिल तिर्न,
- पानीको बिल तिर्न,
- हवाईजहाजको टिकट काट्न,
- वस्तु तथा सामानहरू खरिद गरी बिल भुक्तानी गर्न,
- फिल्महरूको टिकट तथा रकम भुक्तानी गर्न,
- अरू बैंकका खाताहरूमा पैसा रकमान्तर गर्न,
- वालेटहरूमा पैसा पठाउन,
- इन्सुरेन्सको बिमा प्रिमियम तिर्न,
- स्कुल कलेजको फि तिर्न,
- स-साना सरकारी कर तथा राजस्व तिर्न,
- ट्राफिक जरिवाना तिर्न,
- अरू विभिन्न प्रयोजनका लागि पनि मोबाइल बैंकिङ प्रयोग गर्न सकिन्छ।

विगतमा विभिन्न भुक्तानी प्रयोजनका लागि चेकहरू प्रयोग गरिन्थ्यो भने अहिले चेक प्रयोगको मात्रा निकै घटेर गएको देखिन्छ। ECC मार्फत हुने कारोबारमा चेकहरूको मात्रा घट्दै गएको छ भने IPS/CIPS/CorporatePay/EFT/RPS बाट हुने कारोबारको सङ्ख्यामा अत्यधिक रूपमा कारोबार बढ्दै गइरहेको छ। अबका दिनमा ग्राहकहरूमा वित्तीय सचेतना बढ्दै जाने हो भने डिजिटल कारोबारमा अभै बढोत्तरी हुने कुरालाई नकार्न सकिँदैन। अभै पनि केही ग्राहकहरूमा यसप्रतिको विश्वास कम छ। भौतिक रूपमा पैसा पाए खुसी हुने र डिजिटल कारोबार सकेसम्म गर्न नपरे हुन्थ्यो भन्ने मानसिकता हराउन सकेको छैन।

सरकारी निकायबाट भएका प्रयासहरू

हाल डिजिटल कारोबारको वृद्धि हुनुमा सरकारी निकायहरूबाट विशेष गरी EFT (Electronic Fund Transfer), CGAS (Computerized Government Accounting System), तथा SUTRA (Sub-national Treasury Regulatory Application is a planning, budgeting and accounting software developed in the leadership of Public Expenditure) बाट हुने कारोबारमा देखिएको वृद्धि पनि एक हो। व्यक्तिगत तथा संस्थागत रूपमा पनि ConnectIPS/IPS बाट हुने कारोबारहरूमा बढोत्तरी भएको छ भने सरकारले भुक्तानी दिनुपर्ने पेन्सन तथा सामाजिक सुरक्षा भत्ताबापतका रकमहरू कोष तथा लेखानियन्त्रण कार्यालय र महालेखानियन्त्रण कार्यालयले पनि EFT बाट सोभै ग्राहकहरूको खातामा रकमान्तर गर्ने गरेका छन्, जसले गर्दा ग्राहकहरू लामो समय लाइनमा बस्नुपर्ने लगायतका भ्रष्टाचल प्रकृत्याबाट मुक्त भएका छन्।

प्रविधिमा भएको विकास र बैंकहरूले ल्याएको सुविधाहरूका कारण एकातर्फ खर्च कटौती भएको छ भने अर्कोतर्फ समयको बचत र ग्राहकहरूमा विश्वास बढ्न गएको देखिन्छ। प्रविधिको विकाससँगै ग्राहकहरू माझ वित्तीय साक्षरता वृद्धि गर्दै लैजानुपर्ने आवश्यकता टड्कारो रूपमा देखिएको छ। अभै पनि ग्रामीण क्षेत्रका ग्राहकहरूमा डिजिटल कारोबारमा कम विश्वास र भौतिक रूपमा नगद नै प्राप्त हुँदा खुसी हुने मनोविज्ञान देखिएको छ।

नागरिक लगानी कोष (CIT - Citizen Investment Trust) ले विभिन्न योजनाका सहभागी योगदानकर्ता कार्यालयहरूको योगदान रकम सङ्कलन गर्नका लागि राष्ट्रसेवक कर्मचारीहरूको कर्मचारी बचत वृद्धि अवकाश कोष कार्यक्रम र राष्ट्रसेवक कर्मचारीहरूको सावधिक जीवन बिमा कार्यक्रमको कट्टी रकमलाई CGAS (Computerized Government Accounting System) प्रणालीबाट पठाउँदै आएको कार्यलाई निरन्तरता दिँदै कोषले विकसित गरेको वेबमा आधारित ई-सर्भिस सफ्टवेयरबाट कर्मचारी बचत वृद्धि अवकाश कोषलगायत अन्य कार्यक्रमको योगदान रकम कट्टी गर्ने अन्य सङ्गठित संस्थामा कार्यरत कर्मचारीहरूको फाँटवारी प्रविष्ट गरिसकेपछि सहभागी योगदानकर्ता कार्यालयले Submission Number तथा कार्यालय कोडसहितको Payment Slip र आफ्नो चेक वा नगद राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक लिमिटेडका शाखाहरूमा पेस गरेको अवस्थामा सम्बन्धित सहभागीको खाताबाट रकम कट्टी गरी सबै बैंक शाखाहरूले Submission Number र कार्यालय कोड प्रयोग गरी नेपाल क्लियरिङ हाउस लि. (NCHL) को बैंक सेन्ट्रल सफ्टवेयरमार्फत

*मुख्य प्रबन्धक, राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक लि.।

बैंकमा रहेको कोषको खातामा जम्मा गरिदिने प्रणाली सुरु गरेको छ । यसले गर्दा रकम समयमै जम्मा भई हिसाबमिलान हुने तथा कर्मचारीहरूको खातामा सोभै रकमहरू जम्मा हुने हुँदा सहज हुने विश्वास गरिएको छ ।

डिजिटल प्रोडक्टहरू (Digital Products)

अहिले वित्तीय बजारमा विभिन्न किसिमका डिजिटल प्रोडक्टहरू आइरहेका छन् । मोबाइल बैंकिङ र इन्टरनेट बैंकिङ नै अहिलेको प्रविधियुक्त बैंकिङ हो । वित्तीय बजारमा मोबाइल बैंकिङ र इन्टरनेट बैंकिङका साथै POS मेसिन र QR Code पनि बजारमा आइरहेका छन् । Merchant ले यो सेवा प्रयोग गरेबापत कारोबारका आधारमा केही कामिसन तिर्नुपर्ने हुन्छ । हरेक बैंकमा ग्राहकलाई अन्य बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले भन्दा सस्तो दरमा सुविधा दिनेको

होडबाजी नै देखिन्छ । विभिन्न किसिमका सेवा सुविधाहरूमा छुट पाइने हुँदा मरचान्टहरू पनि सबै किसिमका सुविधाहरू लिइरहेका छन् । हाल बजारमा QR Code निःशुल्क भए पनि केही समयपश्चात् Merchant ले यसमा पनि केही कामिसन तिर्नुपर्ने हुन्छ । यस्तो कामिसन दर बैंकअनुसार फरक फरक हुन सक्दछ र Merchant ले सकेसम्म सस्तो र भरपर्दो सेवा दीर्घकालसम्म कसको हुन्छ भनेर सोच्नुपर्ने हुन्छ । अहिले बजारमा तीव्र सङ्ख्यामा POS र QR Code वितरण भइरहेको छ। IPS/CIPS/CorporatePay/EFT/RPS/CGAS/SUTRA and Online Account Opening तथा अन्य विभिन्न प्रविधिहरूको प्रयोग भइरहेको छ । ग्राहकहरूले बजारमा कार्ड तथा मोबाइल बैंकिङबाट किनमेल कारोबार गर्दा भने शुल्क लाग्दैन । तर कतिपय रकमान्तर गर्ने कारोबारहरूमा भने ग्राहकले केही शुल्क तिर्नुपर्ने हुन्छ ।

हाल Merchants चनाखो भएका कारण उनीहरूले आफ्नो व्यक्तिगत खाताको QR Code देखाएर भुक्तानी लिने गरेका छन्, जसबाट ग्राहकहरूलाई फन्ड ट्यान्सफरबापतको चार्ज लागिरहेको हुन्छ, जुन व्यापारीहरूले गर्न पाउँदैनन् । वास्तवमा व्यापारीहरूले आफ्नो फर्म वा कम्पनीका नाममा रहेको QR Code बाट भुक्तानी लिनुपर्ने हुन्छ । यसबाट आफ्नो खातामा भुक्तानी लिएको रकम आउन केही समय लाग्ने हुन्छ भने व्यक्तिगत खातामा सोभै भुक्तानी गरेका बखत पैसा आउने हुँदा उनीहरू व्यक्तिगत वा चल्ती खाताको QR Code देखाएर भुक्तानी लिने गर्दछन् ।

नेपाल राष्ट्र बैंकको तथ्याङ्कअनुसार 'क', 'ख' र 'ग' वर्गका वित्तीय संस्थाहरूमा प्रयोग भएको अनलाइन सुविधा

क्र.सं	ग्राहकले लिएको बैंकिङ सेवा	२०७६ आषाढ मसान्त	२०७८ आषाढ मसान्त	२०७९ आषाढ मसान्त	२०८० ज्येष्ठ मसान्त	३ वर्षमा वृद्धिदर	५ वर्षमा वृद्धिदर
१	मोबाइल बैंकिङ	४३४७९८७	१४१९४८३९	१८३०७२५५	२१०९१०५९	४८५८	३८५१७
२	इन्टरनेट बैंकिङ	९१७३४४	११६०३२१	१६८४३१०	१८३०४२५	५७७५	९९५४
३	डेबिट कार्ड	६७०८५२१	८८३९८५५	१०८५६३५७	१२२३४३६६	३८४०	८२३७

स्रोत : नेपाल राष्ट्र बैंक

माथि टेबलमा देखिएअनुसार सामान्यरूपमा ग्राहकले बढी प्रयोग गर्ने बैंकिङ सुविधाका बारेमा चर्चा गरिएको छ । नेपाल राष्ट्र बैंकको तथ्याङ्कअनुसार पाँच वर्षको डाटा अध्ययन गर्दा मोबाइल बैंकिङ, इन्टरनेट बैंकिङ र डेबिट कार्ड प्रयोग गर्ने ग्राहकहरूको सङ्ख्यामा उल्लेख्य रूपमा वृद्धि भएको देखिन्छ । जसअन्तर्गत गत ३ वर्षमा मोबाइल बैंकिङमा ४८.५८ प्रतिशत वृद्धि भएको छ भने गत ५ वर्षमा ३८५.१७ प्रतिशतले प्रयोगकर्ताहरू वृद्धि भएको देखिन्छ । त्यसै गरी गत ३ वर्षमा इन्टरनेट बैंकिङमा ५७.७५ प्रतिशत वृद्धि भएको छ भने गत ५ वर्षमा ९९.५४ प्रतिशतले प्रयोगकर्ताहरू वृद्धि भएको देखिन्छ । डेबिट कार्डतर्फ गत ३ वर्षमा ३८.४० प्रतिशत वृद्धि भएको छ भने गत ५ वर्षमा ८२.३७ प्रतिशतले प्रयोगकर्ताहरू वृद्धि भएको देखिन्छ ।

माथिको डाटाले के देखाउँछ भने अबको बैंकिङ भनेको नै मोबाइलका माध्यमबाट हुने बैंकिङ हो । ग्राहकहरूलाई सर्वसुलभ तरिकाले सुरक्षित रूपमा कारोबार गराउनु बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको जिम्मेवारी हो भने आफूले लिएको सेवा सुविधाहरूको कारोबार सुरक्षित रूपमा गर्नु र अन्य कसैलाई पनि आफ्ना बैंकिङ युजरहरूको आइडी र पासवर्ड नदिनु ग्राहक वर्गको दायित्व हो । यदि सबैले वित्तीय सेवाहरूलाई उल्लेख गरिएअनुसार लिन सकिएमा समय र श्रमको बचत हुन गई खर्च कम हुन गई बचतमा वृद्धि हुन थाल्दछ ।

कसरी हुन्छ त फ्रड कारोबार ?

प्रविधिको विकाससँगै जोखिम पनि बढेको छ । यदि आफूले प्रयोग गर्ने सेवाहरूमा सुरक्षित कारोबार गर्ने हो भने ग्राहकले डराउनुपर्दैन । तर कहिलेकाहीँ कसैको ललाइफकाइमा परी युजर तथा पासवर्ड र OTP Code हरू अरूलाई दिँदा भने सुरक्षित नरहने सम्भावना रहन्छ ।

तसर्थ हरेक बैंक तथा वित्तीय संस्थाका ग्राहकहरूले मोबाइल बैंकिङ, इन्टरनेट बैंकिङ तथा ATM पासवर्डहरू कसैलाई पनि सेयर गर्न हुँदैन । कहीं कतै लोभमा परेर यस्ता कोडहरू अरूलाई दिनाले यसबाट फ्रड कारोबार हुने सम्भावना रहन्छ, त्यसैले पनि यस्ता पासवर्डहरू गोप्य राख्नु जरूरी छ । यदि आफूबाट कुनै यस्ता लिङ्कहरू खोल्ने, अरूलाई पिन नम्बर भएका म्यासेजहरू पठाउने कार्यहरू भएको शङ्का लाग्छ भने छिटोभन्दा छिटो आफ्नो सेवा प्रदायककोमा गई सम्पर्क राख्नुपर्दछ ।

सावधानी अपनाउनुपर्ने कुराहरू

१. अनाधिकृत रूपमा आफ्नो मोबाइलमा आएका लिङ्कहरू नखोल्नुहोस् ।
२. अन्जान व्यक्तिहरूसँग च्याट नगर्नुहोस् ।
३. मोबाइलमा आएका म्यासेजहरू कस्ता खालका हुन् बुझेर मात्र दोहोरो जवाफ फर्काउनुहोस् । अन्यथा कुनै म्यासेजको जवाफ नफर्काउनुहोस् ।
४. कसैले चिट्ठा पढ्ने भन्दैमा नपत्याउनुहोस्, चिट्ठा पर्नलाई भरेको पनि त हुनुपर्दछ ।
५. कसैलाई आफ्नो सक्कल नागरिकता वा पासपोर्टको फोटो रिख्ची नपठाउनुहोस् । त्यसबाट वालेट खोल्ने वा अन्य भुटो कारोबार गरी तपाईंलाई फसाउन सक्दछन् । तपाईंको नागरिकता भनेको तपाईंको सम्पत्ति हो ।
६. कसैले म्यासेजमा गफ गर्दागर्दै विभिन्न वहानामा विभिन्न विवरण माग्नु सक्दछन्, नदिनुहोस् ।
७. आफ्नो बैंक कारोबारको खाता नं. तथा रजिस्टर्ड मोबाइल नम्बर गलत व्यक्तिलाई नदिनुहोस् ।
८. OTP कोड पासवर्ड जस्ता कुराहरू सुरक्षित राख्नुहोस् । यी अङ्क त हुन् भनेर कसैलाई सेयर नगर्नुहोस् ।
९. आफ्ना स-साना छोराछोरीहरूलाई बैंक विवरण भएको मोबाइल खेलाउन नदिनुहोस्, त्यसबाट दुरुपयोग हुन सक्दछ । गेमको कुलतमा छन् भने छुटाउनुहोस् ।
१०. तपाईंलाई कसैले १ रुपैयाँ दिनेवाला छैनन् । तसर्थ सम्झनुहोस् कसैले उपहार वा चिट्ठाको प्रलोभन देखायो भने यो भुटो हो ।
११. बेला बेलामा आफ्नो मोबाइल बैंकिङमार्फत आफ्नो खाताको ब्यालेन्स तथा स्टेटमेन्ट चेक गर्नुहोस् ।

ग्राहक तथा मर्चान्तहरूले ध्यान दिनुपर्ने कुराहरू

अहिले बजारमा अति प्रतिस्पर्धा रहेकाले बैंक तथा वित्तीय संस्थाका सेवाहरू लिनैदा दीर्घकालसम्म फाइदा हुने भरपर्दो र सस्तो दरमा सेवा प्राप्त गर्ने कुरामा ग्राहक सचेत रहनुपर्दछ । पहिला बजारका सेवाहरू लिइहाल्ने र पछि त्यसको चर्को सेवा शुल्कको मारमा पर्नुभन्दा अगावै सोचेर सेवा लिन बेस हुन्छ । तसर्थ ग्राहकहरूले आफ्नो अनुकूलता र तुलनात्मक रूपमा कम सेवा शुल्कमा दुक्कसँग मोबाइल बैंकिङ, इन्टरनेट बैंकिङ, POS, Debit Card, Credit Card, QR Code, Connect IPS, CorporatePay र Online Account Opening जस्ता सेवाहरू लिन सक्नुहुने छ । यसका लागि ग्राहकहरूले आवश्यकताअनुसार आफ्ना सेवाहरू छनोट गर्न सक्नुहुने छ । तसर्थ ग्राहकहरूले यसबाट दुक्कसँग बिजुलीको बिल तिर्ने, पानीको बिल तिर्ने, हवाईजहाजको टिकट काट्ने, वस्तु तथा सामानहरू खरिद गरी बिल भुक्तानी गर्ने, फिल्महरूको टिकट तथा रकम भुक्तानी गर्ने, अरू बैंकका खाताहरूमा पैसा रकमान्तर गर्ने, वालेटहरूमा पैसा पठाउन,

इन्सुरेन्सको बिमा प्रिमियम तिर्ने, स्कूल कलेजको फि तिर्ने, स-साना सरकारी कर तथा राजस्व तिर्ने, ट्राफिक जरिवाना तिर्ने र अरू विभिन्न प्रयोजनका लागि पनि मोबाइल बैंकिङ प्रयोग गर्न सकिन्छ ।

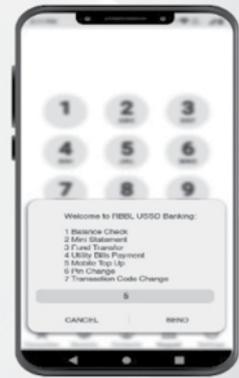
Welcome to RBBL USSD Mobile Banking

Dial *31011#
Bank Code: 201

यो सेवाका लागि ग्राहक माहनुभावहरूको:

१. रा. बा. बैंकमा खाता भएको हुनुपर्ने ।
२. जुनसुकै ठाउँबाट पनि बिना इन्टरनेट कारोबार गर्न सकिने ।
३. वार्षिक रु ५० मात्र रजिष्ट्रेशन शुल्क लाग्ने ।
४. बिश्वासिलो र सुरक्षित रूपमा कारोबार गर्न सकिने ।
५. सुरुमा बैंकमा गई एकपटक रजिस्टर गर्नुपर्ने ।
६. साधारण मोबाइल सेटबाट समेत कारोबार गर्न मिल्ने ।

*RBBL बैंक अख्तियार नजिक दावी शुल्क वि: शुल्क ।
हल NTC का जालकलाई मात्र यो सुविधा उपलब्ध छ ।

For Fund Transfer

आफ्नो श्रनेको
आफ्नै हुन्छ

यसका अलावा ठुला ठुला र धेरै कारोबार गर्नुपर्ने सरकारी निकायहरू, सङ्गठित सङ्घ संस्थाहरू र व्यावसायिक घरानाहरूले अब आफ्नो आवश्यकताअनुसारका कारोबारहरू गर्न Corporate Pay को सहायता लिन सक्ने छन्, जसले गर्दा उनीहरूको समय र जनशक्तिमा बचत हुन सक्दछ । व्यवसायको आकार र कारोबारका आधारमा घर वा अफिसबाटै आफ्ना कर्मचारीहरूले आवश्यकताका आधारमा कारोबार गर्न सक्ने हुँदा धेरै सजिले हुने भएको छ ।

नेपालमा कृषि कर्जाको अवस्था, समस्या र सुधारका उपायहरू

ऋषभ भट्टराई*

राष्ट्रिय जनगणना २०७८ को प्रतिवेदनमा १५ देखि ६४ वर्ष उमेर समूहको जनसङ्ख्या ६५.२३ प्रतिशत रहेको छ। एक करोड ९० लाखभन्दा धेरै सङ्ख्या यो उमेर समूहमा छ। यो उमेर समूह उत्पादनका लागि सक्रिय समूह हो। त्यसैले हालको समयमा जनसाङ्ख्यिक लाभ

नेपालको सबल पक्ष हो। देशको कुल जनसङ्ख्याको ६६ प्रतिशत जनसङ्ख्या कृषि पेसामा संलग्न छ। जनसङ्ख्याको यति ठुलो हिस्सा कृषिमा संलग्न भए पनि कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा भने कृषिको योगदान २५ प्रतिशतभन्दा कम छ।

विवरण	२०७४/७५	२०७५/७६	२०७६/७७	२०७७/७८	२०७८/७९	२०७९/८०*
आधारभूत मूल्यमा कुल गार्हस्थ्य उत्पादन (प्रचलित मूल्यमा) रु. करोडमा	३०११०२	३३४२४८	३४२८५२	३७१४९३	४२१२१५	४६९६४९
आधारभूत मूल्यमा कुल गार्हस्थ्य उत्पादन (स्थिर मूल्यमा) रु. करोडमा	१९८२६५	२१०९२६	२०५८१५	२१५०५०	२२६३५७	२३१२३८

स्रोत : आर्थिक सर्वेक्षण - २०८०, अर्थ मन्त्रालय।

क्षेत्र	कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा कृषि क्षेत्रको योगदान (प्रतिशतमा)				
	२०७४/७५	२०७५/७६	२०७६/७७	२०७७/७८	२०७८/७९
कृषि	१६.६०	१६.१६	१६.५१	१६.२९	१५.६०
पशुपालन	६.५२	६.४०	६.४२	६.४०	६.२३
वन	२.१२	१.९७	१.८०	१.७९	१.६८
मत्स्यपालन	०.४०	०.३९	०.४३	०.४२	०.४४
जम्मा	२५.६३	२४.९२	२५.१६	२४.९०	२३.९५

स्रोत : Statistical Information on Nepalese Agriculture 2077/78, Government of Nepal Ministry of Agriculture & Livestock Development, Planning & Development Cooperation Coordination Division, Statistics and Analysis Section Singhdurbar, Kathmandu, Nepal 2022

आर्थिक वर्ष २०७९/८० को प्रारम्भिक तथ्याङ्कअनुसार कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा कृषि क्षेत्रको योगदान २४.१२% रहेको छ भने उद्योगमा १३.४५% र सेवामा ६२.४३% रहेको छ।

सक्रिय उमेर समूहभित्रको पनि थप सकृय जनसङ्ख्याको ठुलो हिस्सा वैदेशिक रोजगारी र अध्ययनका लागि विदेशमा छ। राष्ट्रिय जनगणना २०७८ को प्रतिवेदनअनुसार करिब २२ लाख जनसङ्ख्या देश बाहिर रहेको छ। अधिल्लो आर्थिक वर्ष वैदेशिक रोजगारीमा करिब ७ लाख ७५ हजारभन्दा बढी विदेशिएको तथ्याङ्क छ। प्रत्येक वर्ष अध्ययन र वैदेशिक रोजगारीमा जाने नेपालीहरूको सङ्ख्या बढ्दै छ। नेपालमा

खस्कँदो शैक्षिक गुणस्तर, रोजगारी र अवसरको अभाव आदि कारणले यो सङ्ख्या दिनानुदिन बढ्दै गइरहेको भन्ने गरिन्छ।

अर्कोतिर नेपालको दुर्बल पक्ष भनेको हामी आयातमा निर्भर छौं। समुद्रले नछोएको हाम्रो जस्तो देशले दैनिक उपभोग्य वस्तुको आयात कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको करिब १५ प्रतिशत रहेको छ। वस्तु आयात-निर्यातको अनुपात १०:१ जस्तो छ। अर्थात् १ रुपैयाको आयातको कारोबार हुँदा १० पैसाको मात्र निर्यात गर्दछौं। अधिक आयात र न्यून निर्यातले गर्दा हामी चरम व्यापार घाटाको अवस्थामा छौं। नेपालमा आयातको ठुलो हिस्सा खाद्यान्न आयातको रहेको छ।

Rs in Million

FiscalYear(AD)	२०१६/१७	२०१७/१८	२०१८/१९	२०१९/२०	२०२०/२१	२०२१/२२	२०२२/२३
निर्यात	७३०४.९१	८१३५.९८	९७१०.९५	९७७०.९	१४११२.४१	२०००३.१	१५७१४०.६९
आयात	९९०११.३२	१२४५१०.३०	१४१८५३.५०	११९६७९.९०	१५३९८३.७०	१९२०४४.८०	१६११७३१.१७
निर्यात:आयात	१:१३.६	१:१५.३	१:१४.६	१:१२.३	१:१०.९	१:०९.६	१:१०.२५

Source: Nepal Rastra bank 2023

*मुख्य प्रबन्धक, राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक लि.।

SN	Description	Import value in million	% to Total Import
1	Food grains and Oilseed	80903.167	5.02
2	Dairy Products, Fish and Meat and Animals & Animal products	90613.553	5.62
3	Vegetables and its Products	32386.277	2.01
4	Fruits and Nuts	20563.134	1.28
5	Sugars and sugar confectionery	5028.466	0.31
6	Tobacco and manufactured tobacco substitutes	3558.438	0.22
7	Cotton	10278.834	0.64
	Total	243331.868	15.10

Source: Ministry of Finance, 2023 retrieved from: <https://www.customs.gov.np/page/fts-fy-207980>

करिब दुईतिहाइ जनसङ्ख्याको हिस्सा कृषिमा निर्भर रहेको हुँदासमेत खाद्यान्न अभावका कारण करिब रु २.४० खर्ब रकम बाहिरिने गरेको तथ्याङ्क छ । कृषि प्रधान भनिने देशमा समेत कृषिको उत्पादनको हालको अवस्थाका सम्बन्धमा गम्भीरतापूर्वक सोच जरुरी भइसकेको छ ।

वित्तीय क्षेत्रबाट निजी क्षेत्रमा प्रवाहित भएको कर्जा कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको हाराहारीमा रहँदासमेत उत्पादनमा हुनुपर्ने वृद्धि हुन सकेन । कर्जाको वृद्धि र गार्हस्थ्य उत्पादनको अनुपात जुन रूपमा हुनुपर्ने हो, सो भएन । सामान्यतया निजी क्षेत्रमा भएको कर्जाको वृद्धिले आर्थिक वृद्धिलाई सहयोग गर्ने गर्छ तर तथ्याङ्कले सो तथ्यलाई पुष्टि गर्दैन ।

हाम्रो उपभोगमा अधिक खर्च छ भने बचतको मात्रा कम छ । बचतको मात्राले लगानीमा असर गर्दछ । सही ठाउँमा भएको लगानीले रोजगारी सिर्जना र आम्दानी बढाउँछ । आम्दानीको केही हिस्सा उपभोगमा खर्च हुन्छ, उपभोगबाट बचेको बचतले थप लगानीको वातावरण तयार गर्दछ ।

अर्कोतर्फ आन्तरिक उत्पादन वृद्धि र रोजगारी सिर्जना राज्यको स्वाभाविक लक्ष्य हुन्छ । आन्तरिक उत्पादनविना आयात प्रतिस्थापन र निर्यात प्रवर्धन सम्भव छैन । रोजगारी सिर्जनाविना युवालाई अवसर दिन सकिन्न । रोजगारीको सिर्जना नभए युवालाई देशभित्र रोजगारी दिन सकिन्न । लगानीका लागि वित्तीय क्षेत्रको विकास र विस्तार जरुरी हुन्छ । वित्तीय पहुँचमा वृद्धि नगरी उत्पादन र रोजगारी सिर्जना हुन कठिन छ । अझै पनि जनसङ्ख्याको ठुलो तप्का वित्तीय पहुँचबाट टाढै छ । औसतमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाको एक शाखाले ४५१४ जनालाई सेवा प्रदान गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

Provincewise List of Banks and Financial Institutions Branches (Asar, 2080)

S.No.	Province	Class 'A'	Class 'B'	Class 'C'	Total	Population	Pop. Per Branch
1	Koshi	762	194	36	992	4,961,412	5,001
2	Madhesh	578	82	51	711	6,114,600	8,600
3	Bagmati	1,824	332	106	2,262	6,116,866	2,704
4	Gandaki	601	190	37	828	2,466,427	2,979
5	Lumbini	748	257	46	1,051	5,122,078	4,874
6	Karnali	206	21	3	230	1,688,412	7,341
7	Sudur Paschim	330	52	5	387	2,694,783	6,963
	Grand Total	5,049	1,128	284	6,461	29,164,578	4,514

Source: Nepal Rastra Bank Retrieved from <https://www.nrb.org.np/category/monthly-statistics/?department=bf>

Fiscal Year	Number of Branches	Number of Deposit Accounts	Number of Loan Accounts	Mobile Banking Customers	Internet Banking Customers	Number of ATMs	Number of Debit Cards
2079/80	6,461	51,177,923	1,845,213	21,363,989	1,856,195	4,855	12,245,485

Source: Nepal Rastra Bank Retrieved from <https://www.nrb.org.np/category/monthly-statistics/?department=bf>

केन्द्रीय बैंकले राज्यले प्राथमिकता दिएका क्षेत्रका साथै उत्पादनमूलक क्षेत्रमा सहयोग गर्न र रोजगारी सिर्जनाका लागि निर्देशित कर्जाको व्यवस्था गरी वित्तीय स्रोतको सुनिश्चितता गरेको हुन्छ । नेपालमा केन्द्रीय बैंकले यिनै कुराहरूको सम्बोधनका लागि विभिन्न क्षेत्रमा कर्जा लगानीका लागि निर्देशित कर्जाको व्यवस्था गरेको छ । 'क' वर्गका बैंकहरूका लागि निम्नानुसारको निर्देशन गरिएको छ ।

क्षेत्र	२०८१ असार	२०८२ असार	२०८३ असार	२०८४ असार
कृषि क्षेत्र	११ प्रतिशत	१२ प्रतिशत	१३ प्रतिशत	१५ प्रतिशत
ऊर्जा क्षेत्र	६.५ प्रतिशत	७ प्रतिशत	८ प्रतिशत	१० प्रतिशत
लघु, घरेलु, साना एवम् मझौला उद्यम क्षेत्र	११ प्रतिशत	१२ प्रतिशत	१३ प्रतिशत	१५ प्रतिशत

कृषि, लघु, घरेलु तथा साना उद्यम/व्यवसाय, ऊर्जा र पर्यटन क्षेत्रमा २०८४ असार मसान्तसम्ममा 'ख' वर्गका वित्तीय संस्थाले कुल कर्जा तथा सापटको न्यूनतम २० प्रतिशत र 'ग' वर्गका वित्तीय संस्थाले न्यूनतम १५ प्रतिशत कर्जा प्रवाह गर्नुपर्ने निर्देशन गरिएको छ ।

	ख वर्ग	ग वर्ग
२०८१ असार	१६ प्रतिशत	११ प्रतिशत
२०८२ असार	१७ प्रतिशत	१२ प्रतिशत
२०८३ असार	१८ प्रतिशत	१३ प्रतिशत
२०८४ असार	२० प्रतिशत	१५ प्रतिशत

महिला, दलित, युवा, विदेशबाट फर्किएकाहरूलाई स्वरोजगार बनाउन साथै कृषि क्षेत्रमा लगानी वृद्धि र कर्जा विस्तारका लागि परियोजना धितोमा सहूलियतपूर्ण कर्जाको व्यवस्था गरिएको छ । नेपालमा कृषिमा प्रचुर सम्भावना छ । खेतीयोग्य भूभागको तुलो हिस्सा अझै उपयोगमा आएको छैन । वनको उत्पादनलाई ठोस रूपमा आम्दानीको मुख्य स्रोतका रूपमा लिन सकिएको छैन । हरियो वन नेपालको धन भन्ने भाष्य विस्तारै बिर्सका छौं तर वन नेपालको वास्तविक रूपमा धन हो । अब वनलाई धन बनाउन हामीले वनको उपयोगको रणनीति बनाउन ढिलाइ गर्नु हुन्छ ।

कृषिको हालको अवस्था

कृषि कर्म व्यावसायिक बन्न नसक्दा व्यावसायिक रूपमा कृषिको विकास हुन सकेको छैन । भूमि, श्रम, पुँजी र उद्यमशीलता उत्पादनका मुख्य साधन हुन् । हाल आएर सूचना प्रविधि वा टेक्नोलोजीसमेत उत्पादनका सहयोगी साधनमा थप गर्ने गरिन्छ । यी सबै उत्पादनका साधनको समुचित परिचालन गरेमा कृषि नेपालमा रोजगारीको मुख्य क्षेत्र बन्ने प्रबल सम्भावना रहेको छ ।

कृषिका लागि भूमि महत्त्वपूर्ण पक्ष हो । भूमिको उपलब्धताविना कृषि कार्य सम्भव छैन । नेपालमा कृषिको व्यावसायिकीकरण नहुनुमा भूमिको उपलब्धता भए पनि खण्डीकरणलाई दोष दिने गरिएको छ । कृषियोग्य भूमिमा सडक, सिँचाई लगायतका अत्यन्तै आवश्यक पूर्वाधारको अभावसमेत बाधक बनेका छन् ।

तराईका भूभागमा हुने कटान र डुबानले खेतीयोग्य भूभागलाई विनाश गरेको छ । पहाडमा बाढी, पहिरोले हरेक वर्षाको समयमा त्राहि त्राहि बनाउँदै तुलो क्षति पुऱ्याउने गरेको छ । पहाड र हिमाली भेगमा कृषियोग्य जमिनको अभाव रहेको छ । तराईमा वन जङ्गल र नदीको उचित नियन्त्रण हुन नसक्दा कृषियोग्य भूभागमा समस्या छ । लिज कानुनको अपर्याप्तताले समेत व्यावसायिक कृषिका लागि भूमिको उपयोगमा समस्या छ ।

जनसङ्ख्याको तुलो हिस्सा कृषिमा निर्भर छ, आश्रित छ । तर कृषि कार्य युवाहरूको रोजाइमा परेको छैन । कामदारहरूको अभाव छ । रोजगारीको बजारमा कृषि क्षेत्रमा आकर्षण कम हुँदै गइरहेको छ भने सेवा क्षेत्र पहिलो रोजाइमा छ । कृषि क्षेत्रमा तालिम प्राप्त दक्ष जनशक्तिको अभाव रहेको छ । सरकारको प्राथमिकताको क्षेत्र रहे तापनि सोअनुसार बजेट विनियोजन र पूर्वाधारको निर्माण हुन सकेको छैन । छिमेकी देशहरूले कृषि क्षेत्रमा लिएका नीतिहरूको अनुसरण गरी कृषि क्षेत्रमा जनशक्तिलाई आकर्षित नगराउने हो भने श्रमिकको चरम अभाव थप हुन जाने देखिन्छ ।

नेपालमा कृषकहरूका लागि आवश्यक इनपुटको अभाव छ । कृषिमा आश्रित जनताले पुँजी निर्माण गर्न सकिरहेका छैनन् । हामीले परम्परागत कृषि पेसालाई आधुनिक तवरले व्यावसायिकीकरण गर्न खोजिरहेका छौं, जसका लागि पर्याप्त पुँजीको आवश्यकता हुन्छ । पुँजीका लागि बैंकको ऋण महत्त्वपूर्ण रहन्छ । स्वपुँजी र बैंक ऋणका लागि केही

पूर्व सर्तहरू अवश्य रहन्छन् । धितो, स्वलागत, व्यावसायिक योजना र सम्भाव्यता, कानुनी प्रकृयाहरूको पालना हुनुपर्दछ । कानुनअनुसार दर्ता प्रक्रिया पूरा गरेका फर्म, कम्पनीहरूको जरुरत पर्ने अवस्थामा सोको परिपालना हुनुपर्दछ ।

व्यक्तिमा केही गुणहरू जन्मँदै आएका हुन्छन् । केही गुणहरू विकास गर्दै जाने हो । उद्यमशीलता यस्तो गुण हो, जुन मानिसले विकास गर्न मात्र सक्छ । उद्यमशीलता जोखिम वहन गर्ने क्षमतासँग समेत जोडिन्छ । जोखिम वहन गर्ने क्षमताले नयाँ नयाँ कुराहरूको प्रयोगको सम्भावना बढाउँछ । केही जोखिमलाई हस्तान्तरण गर्न सकिन्छ भने केहीलाई सकिन्न । हस्तान्तरण गर्न सकिने जोखिममा उद्यमशीलता फस्टाउँछ । सोका लागि बिमा भरपर्दो माध्यम हो । बिमाको विकासले समेत कृषिमा उद्यमशीलता र व्यवसायिकीकरण गर्न मद्दत गर्दछ ।

कृषिलाई दुखिया पेसा भन्ने गरिन्थ्यो । हाल विकसित देशमा कृषि पेसामा पर्याप्त प्रविधिको प्रयोग हुन थालेको छ । नेपालमा समेत प्रविधिमा आधारित व्यावसायिक कृषिको सुरुआत हुँदै छ । हिजोका दिनमा तुलो सङ्ख्यामा जनशक्तिको आवश्यक पर्ने कृषि कार्यमा प्रविधिको प्रयोगले न्यून जनशक्तिले नै अधिक उत्पादन गर्न सकिन्छ ।

कृषिको समस्या

कठिन भू-बनोट, किसानमैत्री र कम लागतको कृषि प्रविधिको अभाव, कृषि कर्जाका बारेमा ज्ञान तथा पहुँचको कमी, सहर र ग्रामीण क्षेत्रहरूबिच सडकको अभाव, आकासे पानीमा निर्भरता, सीमित कृषि बजार र परम्परागत खेती गर्ने अभ्यासहरू नै कृषि क्षेत्रको विकासका मुख्य चुनौतीहरूका रूपमा लामो समयदेखि चर्चामा आइरहेका छन् । यसका अतिरिक्त क्वारेन्टाइनमा रहेको कम प्रभावकारिताले कृषि उत्पादनका कच्चा पदार्थहरू जस्तै बिउ, मल, बाली संरक्षणका रसायनहरू आदि कम गुणस्तरको आयातले गर्दा उत्पादन तथा उत्पादकत्वमा अपेक्षाकृत वृद्धि हुन सकेको छैन । अर्कोतर्फ कानुनको अभावले गर्दा हालसालै विकास भएका र अन्य देशहरूमा प्रमाणित भइसकेका उपयोगी कृषि उत्पादनका साधनहरू, बाली संरक्षणका रसायनहरू आदिको आयात गर्न सकिएको छैन । सरकारी निकायमार्फत खरिद हुने कृषि उत्पादनका कच्चा पदार्थहरूको खरिदमा मौजुदा कानुनबमोजिम खरिद गर्दा अनुसरण गर्नुपर्ने प्रक्रियाले समेत कम गुणस्तरका सामग्रीहरू खरिद हुने सम्भावना हुन्छ । कृषियोग्य भूमिको खण्डीकरण तथा कृषि उत्पादन गर्ने कम्पनीमा पनि जग्गाको हदबन्दी, लिजमा लिइने जग्गाका लागि पर्याप्त कानुनको अभाव प्रतिस्पर्धी कृषि उत्पादनका बाधक रहेका छन् । नेपाली कृषकहरूले आवश्यक सामग्री तथा कच्चा पदार्थहरू खुद्रा मूल्यमा खरिद गर्नुपर्ने र आफ्ना बजारयोग्य उत्पादनलाई थोक मूल्यमा बिक्री गर्नुपर्ने बाध्यताले गर्दा कृषि व्यवसाय निकै कम नाफा दिने व्यवसायमा रहेको छ । यिनै विविध समस्याहरूले देशलाई कमजोर कृषि उत्पादकत्वको अवस्थामा राखेको छ । निजी क्षेत्रको कमजोर सहभागिताका साथै जलवायु परिवर्तन र कृषि उत्पादनको मागमा आउने उतारचढावहरू कृषि क्षेत्रको प्रवर्धनमा रुकावट ल्याउने अतिरिक्त कारकहरू हुन्, जसले यस क्षेत्रको वृद्धिलाई रोक्दछन् । यी चुनौतीका बाबजुद पनि देश विस्तारै बजारमुखी कृषितर्फ आघि बढिरहेको छ, जसलाई कालो बादलमा रहेको चाँदीको घेराका रूपमा देख्न सकिन्छ ।

कृषि कर्जाको अवस्था

नेपाल राष्ट्र बैंकको तथ्याङ्कअनुसार २०८० असार मसान्तसम्ममा

६० हजारभन्दा बढी ऋणीमा १.३५ खर्ब रुपैयाँ बैंक तथा वित्तीय संस्थामार्फत सहूलियत ब्याजदरको कृषि कर्जा लगानी भइरहेको देखिन्छ । जसमा स्वीकृत कर्जा सीमा १.६२ खर्बभन्दा माथि हुन

आउँछ । समग्रमा कृषि तथा वन पैदावारका क्षेत्रमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले आफ्नो कुल कर्जा लगानीको २३ प्रतिशतभन्दा बढी लगानी गरेका छन् ।

Statement of Loans and Advances of Banks & Financial Institutions (Aggregate of A,B and C Classes)

Sectorwise	Mid-July				Rs in million
	2020	2021	2022	2023	% To Total
Agricultural and Forest Related	189,981.19	273,900.75	336,186.98	369,626.80	7.57
Fishery Related	5,490.27	8,956.19	13,233.57	15,012.22	0.31
Agriculture, Forestry & Beverage Production Related	563,969.11	686,582.06	733,900.39	782,535.67	16.04
Total in Agri Related Sector	761,461.57	971,461.99	1,085,345.94	1,169,202.70	23.92
TOTAL Loan and Advances	3,266,011.89	4,172,746.89	4,709,039.26	4,879,850.64	

Source: Nepal Rastra Bank 2080 retrieved from <https://www.nrb.org.np/category/monthly-statistics/?department=bfr>

सुधारका उपायहरू

कृषि क्षेत्रको अनुसन्धान र विकासमा राज्यका निकायहरूको थप प्रभावकारी भूमिकाको खाँचो रहेको छ । हामीले अन्तराष्ट्रियस्तरमा भएका अनुसन्धान र विकासका अवसरहरूको उपयोगमा ढिलाइ गर्नुहुन्न । कृषिका उत्पादनको न्यूनतम मूल्यसहित खरिदको भरपर्दो सुनिश्चितता आजको आवश्यकता हो । कृषि उपजको प्रशोधनका लागि राज्यको तदारुकता जरुरी छ । उत्पादनका लागि आवश्यक वस्तुहरूको समयमा नै उपलब्धता र सोमा नियमितता सँगै अन्तराष्ट्रिय असल अभ्यासहरूको अनुसरण गर्दै जानुपर्दछ । राज्यबाट किसान र कृषि उद्यमीहरूलाई उत्पादनका साधनमा सहज र सुलभ पहुँचको सुनिश्चितता विना यस क्षेत्रको विकास हुँदैन । साथै राज्यको क्षमताअनुसार अनुदानको व्यवस्था भएमा लागत प्रतिस्पर्धी हुन सक्छ । कृषि क्षेत्रमा अवैध आयात-निर्यातसँगै अनुदानको दुरुपयोगसमेत रोक्नु जरुरी छ ।

छिमेकी राष्ट्रहरूले कृषि क्षेत्रमा दिएका सेवा, सुविधा, अनुदान आदिका कारण सस्तो मूल्यमा उत्पादन गर्ने हुँदा हाम्रा उत्पादन लागत प्रतिस्पर्धी हुन सकेका छैनन् । कृषि उपजमा न्यून भन्सार र खुला सिमानाका कारण समेत हाम्रा उत्पादन लागत प्रतिस्पर्धी हुनुपर्दछ । नत्र बजार पाउने सम्भावना रहँदैन । अतः लागत न्यून नहुने हो भने बजारको समस्यासमेत हुने देखिएकाले उत्पादन लागत कम गरी प्रतिस्पर्धी

बनाउन जरुरी छ । सोको लागि कृषि क्षेत्रको विकासमा तीनै तहका सरकारको भूमिका बढाउनु जरुरी छ । साथै सरकारी निकायहरूमा दरबन्दीअनुसारका कर्मचारी व्यवस्था गरी अनुकूल प्रविधिको प्रयोग गर्दै किसानका समस्याहरू समयमा नै सम्बोधन गरी समाधान गर्न सके कृषिमा आधुनिकीकरण सम्भव छ । सरकारले यस क्षेत्रमा थप सहजीकरण गर्दै युवाहरूको आकर्षण बढाएर यसलाई रोजगारीको मुख्य क्षेत्र बनाउनुपर्दछ ।

अन्त्यमा, कृषि प्रधान देश भनिए तापनि खाद्यान्न र कृषि उपजमा रहेको परनिर्भरता अन्त्य गर्न सबैको सामूहिक प्रयास जरुरी छ । सुधारका क्षेत्रहरू धेरै छन् । एक पक्ष वा निकायले अर्को पक्ष वा निकायलाई गाली गरेर समस्या समाधान हुँदैन । तीनै तहका सरकारले कृषिलाई उच्च प्राथमिकता दिएर खाद्यान्नमा आत्मनिर्भर बन्नेतर्फ अगाडि बढ्नु जरुरी छ । रोजगारी सृजना, गरिबी न्यूनीकरणका साथै जलवायु अनुकूलन र खाद्य सुरक्षाका लागि समेत कृषि क्षेत्रको विकास अपरिहार्य छ । हरित वित्त (Green Financing) कार्बन व्यापार र जलवायु परिवर्तनका अन्तराष्ट्रिय मुद्दाहरूबाट समेत लाभ लिने अवसरबाट हामी चुक्नु हुन्न । जनशक्तिको विकास, कृषिका input हरूको सहज उपलब्धता, सहज वित्तीय पहुँच, सरकारको स्पष्ट नीति, खुला सिमानाको नियमन, अनुसन्धान, विकासमा जोड दिन सके नेपालमा कृषि रोजगारी र आमदानीको भरपर्दो स्रोत बन्दै आत्मनिर्भर अर्थतन्त्रको आधार बन्न सक्छ ।

***

उत्कृष्ट कार्य संस्कृति र उच्च कर्मचारी उत्पादकत्व

अर्जुनबहादुर कँडेल*

पृष्ठभूमि

कर्मचारी व्यवहार, नेतृत्व अभ्यास, कार्यस्थल वातावरण एवम् सुविधाहरू र संस्थागत नीतिहरूले सामूहिक रूपमा कर्मचारीहरूमा पर्ने असरलाई नै कार्य संस्कृति भनिन्छ। कार्य संस्कृतिलाई सकारात्मक एवम् नकारात्मक रूपमा मापन गर्ने गरिन्छ। हामी सबैले कार्य संस्कृतिका बारेमा धेरै सुनेका छौं र कुनै पनि सङ्गठनको सफलताको वक्ररेखालाई सही आकार दिने यसको क्षमताका बारेमा पनि बुझेकै छौं तर के हामीले आफ्नो कार्यस्थलको कार्य संस्कृतिका बारेमा विशेष रूपमा ध्यान दिएका छौं त ? कार्य संस्कृति त दैनिक रूपमा व्यक्त भइरहेकै हुन्छ। उच्च व्यवस्थापकहरू, विभागीय प्रमुखहरू, अग्रस्थानमा खटिएर कार्य गर्ने कर्मचारीहरू, कार्यालय सहयोगीहरूका कृत्याकलापद्वारा यो हरेक दिन प्रभावित भइरहेकै हुन्छ। कार्य संस्कृति एक अमूर्त धारणा हो तर यसले कर्मचारीहरूको र सेवाग्राहीहरूको अनुभवमा महत्वपूर्ण भूमिका खेल्नसकेको हुन्छ। बैंकमा कर्मचारी भर्ना प्रणाली धेरै सुदृढ एवम् सशक्त छ र ब्रान्डको नाम, लोगो पनि धेरै नै आकर्षित छ, जसले दक्ष एवम् कुशल प्रतिभाहरूलाई बैंकमा आकर्षित त गर्न सक्दछ तर बैंकमा रहेको कार्य संस्कृतिले ती नवआगन्तुक प्रतिभाहरूलाई टिकाइराख्न सक्दछ या सक्दैन भन्ने प्रश्न उत्तिकै महत्वपूर्ण छ। असल कार्य संस्कृति भएको संस्थामा कर्मचारीहरूको आकर्षण, उनीहरूको योगदान, अपनत्व बढी हुन्छ र यसले अन्ततोगत्वा कर्मचारीको उत्पादकत्वमा टेवा पुऱ्याइरहेको हुन्छ।

कुनै पनि सङ्गठनमा विभिन्न स्रोतहरूमध्ये मानवस्रोत नै सबैभन्दा महत्वपूर्ण स्रोत हो। भौतिक, आर्थिक र सूचनाका स्रोतहरूको सही सदुपयोग गरी उत्पादकत्व अभिवृद्धि गर्ने जिम्मेवारी कर्मचारीको हो। त्यसैले कर्मचारीहरूलाई नै सङ्गठनका सबैभन्दा मूल्यवान् सम्पत्ति मानिन्छ। दक्ष, सिपयुक्त, इमानदार, लगनशील र जिम्मेवार कर्मचारीको बोलवाला भएमा त्यो सङ्गठनका लागि वरदान हुन सक्दछ। बैंकको आर्थिक समृद्धिको मूल आधार नै कर्मचारीको उत्पादकत्व हो। कर्मचारीको उत्पादकत्व उच्च भएमा बैंकका सम्पूर्ण सरोकारवालाहरूको आर्थिक कल्याण अभिवृद्धि हुने कुराको निश्चितता हुन्छ। कर्मचारीको उत्पादकत्व कम भएमा बैंकको प्रतिस्पर्धी क्षमता कम हुन गई आर्थिक समृद्धिमा नकारात्मक प्रभाव पर्दछ। त्यसैले बैंकहरू कसरी कर्मचारीको उत्पादकत्व अभिवृद्धि गर्न सकिन्छ भन्ने विषयमा नीति रणनीति तर्जुमा गरी सोहि अनुसार कार्य गरिरहेका हुन्छन्। कर्मचारीको उत्पादकत्वलाई प्रभाव पार्ने थुप्रै कारणहरू हुन सक्दछन्, तापनि सबैभन्दा महत्वपूर्ण कारण कार्य संस्कृतिलाई नै मानिन्छ।

कर्मचारी उत्पादकत्व कम हुनाका कारणहरू

१. कमजोर कार्य संस्कृति

सरकारी बैंकहरूको कार्यस्थलको समग्र अवस्था हेर्दा कार्य संस्कृतिमा निकै नै कमजोरीहरू रहेको देखिन्छ। फितलो नीति

नियम, व्यावसायिक तथा दूरदर्शी नेतृत्वको अभाव, सीमित सल्लाह सुझाव, स्पष्ट निर्देशन नहुनु, व्यावसायिक सोचको अभाव, समयको बेवास्ता गर्नु, जिम्मेवारी बोधको अभाव, प्रभावकारी पुरस्कार र दण्ड प्रणालीको अभावका कारण कार्य संस्कृति खलिँदै गएको देखिन्छ। कार्य वातावरण विशाक्त भएमा यसले कर्मचारीहरूलाई निकै थकित, कमजोर साथै अनुत्प्रेरित बनाउँदछ।

कमजोर कार्य संस्कृतिका परिचायकहरू

- कर्मचारीहरूमा कोर भ्यालु परिभाषित नहुनु,
- व्यवस्थापक तथा नेतृत्वले कोर भ्यालु अनुसरण नगर्नु,
- कार्यालयभित्र अनावश्यक र नकारात्मक कुराकानी तथा टीकाटिप्पणीहरू हुनु,
- बैंकमा कर्मचारीहरूको वहिर्गमन धेरै हुनु,
- कर्मचारीहरूका बिचमा अस्वस्थ प्रतिस्पर्धा उच्च हुनु,
- कार्यालयमा कर्मचारी ढिला उपस्थित हुनु वा प्रायः अनुपस्थित रहनु,
- लन्च ब्रेक नलिनु वा तोकिएको समयभन्दा धेरै समय लन्च ब्रेकमा खर्चिनु,
- कर्मचारीहरूमा पर्याप्त प्रशंसा, पुरस्कार सम्मानको व्यवस्था नहुनु,
- कर्मचारीद्वारा बैंकको नकारात्मक पक्षको हल्ला गर्नु वा विभिन्न माध्यमद्वारा नकारात्मक टीकाटिप्पणी गर्नु,
- बैंकको नेतृत्व लगायत उच्च व्यवस्थापकको नकारात्मक टिप्पणी गर्दै हिँड्नु,
- कार्यालयका गोप्य कागजात एवम् सूचना अनधिकृत रूपमा जानकारी गराउनु वा पहुँचमा पुऱ्याउनु,
- विभिन्न तालिम, गोष्ठी, बैठकहरूमा उपस्थित नै नहुनु, उपस्थित भए पनि आफ्नो राय, सल्लाह, विचार व्यक्त नगर्नु वा नकारात्मक शैलीमा मात्र प्रस्तुत हुनु,
- बैंकले समय समयमा जारी गर्ने नीति, नियम, आचारसंहिता, नियमावली लगायत विभिन्न परिपत्रहरूको परिकल्पना नगर्नु,
- बैंकले गर्ने निर्णयहरूमा अपनत्वको भावना नराख्नु,
- उपल्लो दर्जाका व्यवस्थापकहरूमा सधैंभरि नतमस्तक हुने तर आफूभन्दा तल्लो तहका कर्मचारीहरूप्रति प्रायः निर्मम शैलीमा प्रस्तुत हुने प्रवृत्ति,
- निर्धारित समयभित्र कार्यसम्पादन नगर्नु,
- सङ्गठनको साधन स्रोतको सही सदुपयोग नगर्ने तर दुरुपयोगका लागि अग्रसर हुनु,
- विभिन्न आधारमा कर्मचारीहरूबिच गुपिजम खडा गर्नु,
- कार्यालयले तोकेको समय आफ्नो व्यक्तिगत प्रयोजनमा लगाउनु,
- कार्यसम्पादनभन्दा बढी पदमा जोड दिनु,
- व्यवस्थापकले विभिन्न आग्रह पूर्वाग्रहका आधारमा निर्णय लिनु,
- आफूले सम्हालेको विभाग तथा कार्यालयको भन्दा प्रतिस्पर्धी

*मुख्य प्रबन्धक, नेपाल बैंक लि.।

- कर्मचारीहरूको कार्यसम्पादनमा सूक्ष्म अध्ययन गरिरहनु,
- योग्यता र क्षमताभन्दा अन्य आधारमा पदोन्नति गरिनु,
- कर्मचारी सङ्गठनहरूको सदस्यताका आडमा तोकिएको जिम्मेवारीप्रति बेवास्ता गर्ने । समर्थन, सहकार्यभन्दा पनि जुनसुकै कार्यको विरोध र निन्दा गर्नु ।
- बैंकका कर्मचारीहरूले व्यक्तिगत आर्थिक लाभमा ध्यान केन्द्रित गर्नु,
- कर्मचारीहरूमा जागिरे मानसिकता हाबी हुने र जोखिमबाट पन्छिन खोज्ने प्रवृत्ति,
- राजनीतिक दबाब साथै कर्मचारी सङ्गठनबाट दबाब सिर्जना गरी अनुकूल ठाउँमा सरुवा गराउनु,
- व्यवस्थापनद्वारा कर्मचारीहरूको मनोबल तथा उत्प्रेरणा अभिवृद्धि गर्न ठोष पहल नगरिनु,
- नातावाद, कृपावादलाई प्रश्रय दिइनु,
- कर्मचारीको व्यक्तिगत जीवनको सम्मान नगर्नु,
- वृत्ति विकासका अवसरहरूमा कमी,
- विभिन्न माध्यमद्वारा कर्मचारीलाई निरुत्साहित गर्नु,
- कमजोर सञ्चार प्रणाली र अपारदर्शिता,
- कर्मचारीको कमजोर मनोबल एवम् सोच ।

कुनै पनि कार्यालयमा माथि उल्लिखित सङ्केतहरू उत्पन्न हुँदै गएमा कार्य संस्कृतिमा प्रतिकूल प्रभाव पर्दछ र यसले समग्रमा कर्मचारीमा उत्पादकत्व कम गर्न महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्दछ । तसर्थ, कार्यालय प्रमुख तथा नेतृत्वले समयमै ती सङ्केतहरूको पहिचान गरी समाधानतर्फ उन्मुख हुनुपर्दछ । सरकारी बैंकहरूमा कर्मचारी उत्पादकत्व कम हुनुमा कमजोर कार्य संस्कृतिलाई मुख्य कारण मान्ने गरिएको छ ।

२. कार्यस्थल तनाव

कर्मचारी उत्पादकत्व कम गर्ने अर्को प्रमुख कारण भनेको कार्यस्थलमा हुने तनाव हो । जब कर्मचारीमा कार्यसम्बन्धी नकारात्मक सोचहरू उत्पन्न हुन्छन्, तब उनीहरूको ध्यान काममा केन्द्रित हुन सक्दैन र उच्चस्तरमा कार्यसम्पादन गर्न सक्दैनन् । धेरै जिम्मेवारी एकै समयमा दिइनु, पर्याप्त साधन र स्रोत उपलब्ध नगराउनु, पर्याप्त समय नदिनु, कमजोर मूल्याङ्कन पद्धति, माथिल्लो तहबाट हुने अनावश्यक दबाब, लामो समयसम्म एउटै प्रकृतिको कार्य जिम्मेवारी दिनु जस्ता कारणले कर्मचारीमा तनाव उत्पन्न गराउँदछ । यीबाहेक पारिवारिक एवम् व्यक्तिगत कारणले पनि तनाव उत्पन्न गराउन सक्दछ । सधैं महत्त्वकाङ्क्षामा रहने, निरन्तर असफल भइरहने, विगतमा गरेको गलत कार्य एवम् निर्णयले पनि कर्मचारीहरू तनावमा रहने गर्दछन् । तनावले ग्रस्त कर्मचारीहरूबाट उच्चस्तरको उत्पादकत्वको कल्पना गर्न सकिँदैन । यसले बैंकको साधन स्रोतको अनावश्यक खर्च मात्र होइन, समग्र उद्देश्य प्राप्ति मै चुनौती उत्पन्न हुन्छ । तसर्थ कार्यस्थलको वातावरण स्वस्थ र सहज बनाउनमा कार्यालय प्रमुख तथा नेतृत्वले विशेष ध्यान दिनुपर्ने देखिन्छ ।

३. अपनत्वको अभाव

जबसम्म कर्मचारीहरूमा आफै पनि कम्पनीमा एक अंश हो भन्ने भावना जागृत हुँदैन, तबसम्म उसको कार्यसम्पादन पनि उच्चस्तरको हुन सक्दैन । बैंकको नेतृत्व एवम् उच्च व्यवस्थापनले हरेक कर्मचारीमा यो संस्था सबैको भएको र सबैको सामूहिक प्रयासबाट मात्र संस्थाको उन्नति र प्रगति सम्भव हुने धारणाको विकास गराउन हरसम्भव प्रयास नगरेमा कर्मचारीहरूमा केवल

जागिरे मानसिकताको विकास हुने छ । अपनत्व भनेको त्यस्तो अस्त्र हो, जसले कर्मचारीलाई इमानदार र जिम्मेवार भएर कार्य गर्न अग्रसर गराउँदछ । प्रायः बैंकमा कार्यरत कर्मचारीहरूमा अपनत्वको भावना कम छ र यसले उनीहरूको प्रतिव्यक्ति उत्पादकत्वमा प्रतिकूल प्रभाव पारिरहेको छ । कुनै पनि सङ्गठनको सफलताको श्रेय त्यहाँका सम्पूर्ण कर्मचारीहरूलाई दिने र असफलतामा पनि कर्मचारीहरूलाई बलियो ढाडस दिन सकेमा उनीहरूमा स्वतः अपनत्वको भावना जागृत हुन थाल्दछ ।

४. अत्याधुनिक बैंकिङ प्रविधिको अवलम्बन

सरकारको स्वामित्वमा रहेका बैंकहरूमा रहेको बैंकिङ प्रविधि समयानुकूल प्रतिस्पर्धी हुन सकेको छैन । प्रतिस्पर्धी बैंकहरूले अवलम्बन गरेको कोर बैंकिङ सिस्टमभन्दा कमजोर सिस्टमबाट बैंकिङ कारोबार हुँदै आइरहेको छ । उच्च लागत पर्ने एवम् सरकारको खरिद प्रणालीमा रहेका अवरोधहरूले गर्दा अत्याधुनिक बैंकिङ सिस्टम प्रयोग गर्न नसक्दा यसले कर्मचारी उत्पादकत्वमा प्रतिकूल प्रभाव पारिरहेको छ । कतिपय कार्यहरू हालसम्म पनि म्यानुअल नै गर्नुपर्ने बाध्यता छ । एकातिर धेरै कर्मचारी सङ्ख्याले गर्दा प्रति कर्मचारी खर्च बढिरहेको छ भने अर्कोतिर छोटो समयमा सकिने कार्यका लागि पनि लामो समय खर्चिनुपर्ने बाध्यताले गर्दा समयमा रिपोर्टिङ लगायत नीति निर्णय हुन सकेका छैनन् । तसर्थ अत्याधुनिक बैंकिङ प्रविधि अवलम्बन गर्न नसक्नु नै कर्मचारीहरूको न्यून उत्पादकत्वको मुख्य कारण हो ।

५. कमजोर व्यवस्थापकीय शैली

बैंकहरूमा न्यून कर्मचारी उत्पादकत्वको अर्को मुख्य कारण भनेको कमजोर व्यवस्थापन हो । धेरैजसो व्यवस्थापकहरूका आफ्ना कर्मचारीहरूमा सूक्ष्म व्यवस्थापन गर्न नचाहने, निरङ्कुशता लाडन खोज्ने एवम् निर्णयहरूमा कर्मचारीहरूलाई सहभागी गराउन नखोज्ने, व्यवस्थापकहरू नेतृत्वभन्दा पनि हाकिमका रूपमा उपस्थित हुन चाहने, कर्मचारीहरूलाई मेसिनका रूपमा मात्र हेर्ने, उदाहरणीय नेतृत्व गर्न नचाहने, कर्मचारीहरूलाई उत्प्रेरितभन्दा पनि भयभीत गराउन चाहने जस्ता कमजोर व्यवस्थापकीय शैलीले गर्दा कर्मचारीहरूले स्वतस्फूर्त रूपमा उच्चस्तरको कार्यसम्पादन गर्न सक्दैनन् र अन्त्यमा कर्मचारीहरूको उत्पादकत्व हास हुँदै जान्छ ।

६. अत्यधिक समिति र बैठकहरू

बैंकमा समय समयमा विभिन्न समितिहरू र मिटिङहरू बस्नु जायज नै हुन्छ, किनकि व्यवसाय अभिवृद्धि र नीति निर्माणमा विभिन्न उपायहरू सङ्कलन गर्ने यो नै प्रमुख माध्यम हो । तर पनि बैंकमा स-साना इश्युहरूमा पनि नियमित मिटिङ भइरहने र समितिहरू बनाइरहने तर बैठक र समितिबाट हुने निर्णय एवम् सिफारिसहरू कार्यान्वयन नहुने परिपाटी विद्यमान छ । निरन्तर हुने मिटिङले कर्मचारीहरूको समय बरबाद हुन्छ, जसका कारण कार्यसम्पादनमा कमी आई उत्पादकत्व घट्न जान्छ । अत्यधिक मिटिङले गर्दा कर्मचारीमा फ्रस्ट्रेसनको अवस्था उत्पन्न हुन सक्दछ । तसर्थ, आवश्यकताका आधारमा मात्र सीमित समिति र बैठकहरू बस्ने र तीनलाई बढीभन्दा बढी उत्पादनशील बनाउनेतर्फ नेतृत्वले ध्यान दिन जरुरी हुन्छ ।

७. कर्मचारीहरूलाई रिकानाइज नगर्नु

बैंकमा कार्यरत कर्मचारीहरूको सही कामलाई व्यवस्थापनले पहिचान गरी मान्यता दिने पद्धति नभएमा कर्मचारीहरू प्रोत्साहित हुन सक्दैनन् । जबसम्म कर्मचारीहरू आफूले सही ढङ्गले सम्पादन

गरेको कार्यमा र उक्त कार्य गर्न गरेको प्रयत्नमा प्रशंसा र मान्यता पाउन सक्दैनन्, तब यसले उनीहरूमा विचलनको अवस्था उत्पन्न गराउँदछ । फलस्वरूप कर्मचारी उत्पादकत्वमा कमी आउँदछ । रिक्मिसन नै फिड्ब्याक प्रदान गर्ने उच्चतम रूप हो र यो प्रदान गर्न निकै सजिलो छ । धेरै राम्रो प्रयास, धेरै धन्यवाद, मलाई विश्वास छ तपाईंले अझै धेरै राम्रो गर्नुहुन्छ जस्ता शब्दहरू व्यक्त गर्नाले कर्मचारीहरूको उत्पादकत्व वृद्धि गर्नमा महत्वपूर्ण भूमिका खेल्दछ ।

८. एकै व्यक्तिमा अत्यधिक जिम्मेवारीहरू

एउटै कर्मचारीलाई एकै समयमा धेरै जिम्मेवारी अर्थात् मल्टिटास्किङ प्रदान गरेमा उत्पादकत्वमा प्रतिकूल प्रभाव पर्दछ । जब एक जना कर्मचारीलाई कुनै एकै प्रकारको कार्यको जिम्मेवारी दिइन्छ भने उसले आफ्नो ध्यान उक्त एकै प्रकारको कार्यमा मात्र लगाउँदछ र समयमै गुणस्तरीय कार्यसम्पादन गर्न सक्दछ । तर एकै समयमा धेरै कार्यहरू सम्पादन गर्नुपर्ने भएमा कर्मचारीको ध्यान कुनै पनि काममा केन्द्रीकृत हुन सक्दैन र कर्मचारीमा तनावको अवस्था उत्पन्न हुन्छ, जोखिम उत्पन्न हुन्छ र एउटा कार्यसम्पादन गर्न पनि लामो समय लाग्ने भएकाले उत्पादकत्व स्वतः कम हुन जान्छ ।

९. कार्य सन्तुष्टि नहुनु

कर्मचारीहरूमा आफ्नो पेसाप्रति सन्तुष्टि उत्पन्न हुन नसकेमा पनि उत्पादकत्वमा बढोत्तरी हुन सक्दैन । कुनै एक बैंकमा कार्यरत कर्मचारीको लक्ष्य एवम् उद्देश्य अन्य कुनै बैंक वा पेसामा प्रवेश गर्ने छ भने यसबाट ऊ हाल कार्यरत बैंकमा सन्तुष्टि भई कार्यसम्पादन नगर्न सक्दछ । ढिलो चाँडो आफू हालको बैंकबाट बर्हिगमन हुनु नै छ किन जोखिम लिने भन्ने प्रवृत्तिको विकास हुन सक्दछ । पारिवारिक दबाबमा वा आफ्नो इच्छा विपरीत बैंकिङ सेवामा प्रवेश गरेको अवस्थामा पनि कार्य सन्तुष्टि नहुन सक्दछ । आफ्नो कार्य एवम् पेसाप्रति फ्रस्टेसन उत्पन्न भएमा यसले निज कर्मचारीको उत्पादकत्वमा नकारात्मक प्रभाव पार्दछ । त्यसै गरी सुपरभाइजर एवम् नेतृत्वको व्यवहार तथा अनुकूल कार्य वातावरणको अभावमा पनि कर्मचारीमा कार्य सन्तुष्टि नहुन सक्दछ ।

१०. न्यून तलब भत्ता एवम् अन्य सुविधाहरू

कर्मचारीहरूलाई प्रोत्साहित गर्ने सबैभन्दा महत्वपूर्ण तत्व भनेको नै मौद्रिक तत्व हो । बैंकमा राम्रो तलब, भत्ता, बोनस लगायत अन्य सुविधाहरू पाइने भएकाले धेरै कर्मचारीहरूले बैंकिङ पेसा रोजेका हुन्छन् । तर आफ्नो सोचअनुसारको मौद्रिक एवम् गैरमौद्रिक सुविधाहरू प्राप्त नभएमा पनि कर्मचारीहरूको कार्यसम्पादनमा प्रतिकूल प्रभाव पर्दछ । तुलनात्मक रूपमा उच्च सुविधा पाइने बैंक वा अन्य संस्थाप्रति आकर्षित भई बैंकबाट बर्हिगमन हुने अवस्था नेपाली बैंकहरूमा धेरै नै छ । त्यसै गरी अपर्याप्त तलब भत्ताका कारण कर्मचारीहरू अन्य पेसामा पनि आबद्ध भएको पाइन्छ । कार्यरत बैंक तथा व्यवसायका बारेमा जब कर्मचारीहरूलाई सोच्ने, चिन्तन गर्ने इच्छा नै हुँदैन, तब कार्यसम्पादनमा प्रतिकूल प्रभाव परी उत्पादकत्व कम हुँदै जान्छ । तसर्थ, उचित एवम् प्रतिस्पर्धी मौद्रिक एवम् गैर मौद्रिक सुविधाहरूको व्यवस्था गरी कर्मचारीहरूको बर्हिगमनलाई रोक्न सकेमा उत्पादकत्व अभिवृद्धि गर्न सहज हुने देखिन्छ ।

११. प्रभावकारी कर्मचारी तालिम तथा विकासको अभाव

बैंकहरूमा जबसम्म कर्मचारीहरूलाई समय-समयमा पर्याप्त तालिम

तथा विकासका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिँदैन, तबसम्म कर्मचारीको कार्यकुशलतामा अभिवृद्धि हुन सक्दैन । कर्मचारीहरूलाई आन्तरिक तथा बाह्य दुवै प्रकारका स्रोतव्यक्तिहरूबाट तालिम प्रदान गरिनुपर्दछ । त्यसै गरी राष्ट्रिय एवम् अन्तर्राष्ट्रिय तालिमहरूमा समान रूपमा सबै कर्मचारीहरूलाई अवसर प्रदान गर्नुपर्दछ । तालिम कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने तर त्यसको प्रभावकारिता विश्लेषण नगर्ने परिपाटी विद्यमान छ । तालिमलाई बोझका रूपमा लिने र व्यवस्थापनले एउटा नियमित प्रकृतिका रूपमा मात्र यसलाई लिने हुँदा यसले कर्मचारीको उत्पादकत्वमा ठोष योगदान पुऱ्याएको देखिँदैन । कतिपय कर्मचारीहरूले तालिमलाई एउटा बोझका रूपमा लिने प्रवृत्ति पनि बढ्दै गएको देखिन्छ । तसर्थ, कर्मचारीहरूलाई तालिम कार्यक्रमहरूमा सक्रिय रूपमा सहभागी गराउन प्रोत्साहित गर्नुपर्दछ ।

१२. टिम वर्कको भावना

बैंकको कुनै विभाग वा शाखा कार्यालयहरूमा कार्यरत कर्मचारीहरूमा टिमवर्कको भावना जागृत गराउन सकेमा उत्पादकत्वमा सकारात्मक प्रभाव पर्दछ । यदि कर्मचारीहरूमा समूहमा कार्य गर्ने इच्छा छैन, व्यक्तिगत इच्छा, आकाङ्क्षा एवम् कार्यसम्पादनमा मात्रै ध्यान हुन्छ भने उनीहरूमा आशातीत उत्पादकत्व वृद्धि हुन सक्दैन । कतिपय कार्यहरू कर्मचारीहरूको एकल प्रयासमा सम्पादन गर्न सकिँदैन । सामूहिक प्रयासमा कार्य गरेमा तोकिएको लक्ष्य प्राप्त गर्न सहज हुन्छ । यसबाट एकातर्फ हरेक कर्मचारीको जिम्मेवारी वृद्धि हुन्छ भने छिटोछरितो ढङ्गबाट कार्यसम्पादन भई उत्पादकत्वमा अभिवृद्धि हुन्छ । तसर्थ, कार्यस्थलको वातावरणलाई स्वस्थ, सुदृढ र सहज बनाउन नेतृत्वले टिम परिचालन गर्न अग्रसर हुनुपर्दछ ।

निष्कर्ष

असल कार्य संस्कृतिले कार्यलाई आनन्दमय, उत्साहप्रद र उत्पादनशील बनाउँदछ । यसले निष्ठावान कार्य समूहको सिर्जना गर्छ । नेतृत्वले निरन्तर कम्पनी कल्चरको भावना जागृत गराउँदछ । कार्यस्थल भित्र र बाहिर निरन्तर रूपमा अन्तर्क्रिया गरिरहन्छ । सङ्गठनको तल्लो तहदेखि माथिल्लो तहसम्म अपनत्वको भावना उत्पन्न गराउँदछ । यसबाट अन्ततोगत्वा कर्मचारीको उत्पादकत्वमा अभिवृद्धि हुन्छ र बैंकको लक्ष्य प्राप्त गर्न सहज हुन्छ । तर यसको ठिक विपरीत खराब एवम् विशाक्त कार्य संस्कृतिले कार्यलाई असह्य एवम् दूषित बनाउँदछ र बैंकको लक्ष्य प्राप्तिलाई निकै कठिन बनाउँदछ । बैंक व्यवस्थापकहरूले बैंकको लक्ष्य तथा उद्देश्य कर्मचारीहरूलाई स्पष्ट सेयर गर्ने, कर्मचारी भर्ना गर्दा आवश्यक सिप क्षमताका अतिरिक्त 'कल्चरल फिट' लाई पनि जोड दिने, 'सोसल नेटवर्किङ एन्ड मेन्टरिङ' मा ध्यान दिने, स्व-उदाहरणमार्फत नेतृत्व गर्ने, कर्मचारीहरूको कल्याण, स्वास्थ्य र वृत्ति विकासमा ध्यान दिने, असल कार्यलाई सम्मान एवम् पुरस्कृत गर्ने र निरन्तररूपमा फिडब्याक लिइरहने, कार्यसम्पादनमा कुनै सम्भौता नगर्ने र खास गरी आम सेवाग्राहीको धारणामा आमूल परिवर्तन ल्याउने व्यवहार तथा सेवा सुविधाहरू उपलब्ध गराउन सकेमा बैंकको कार्य संस्कृति उन्नत र उच्चस्तरको हुन्छ । यसबाट बैंकको समग्र परिसूचकहरूमा सकारात्मक वृद्धि भई कर्मचारी उत्पादकत्वमा पनि सकारात्मक प्रभाव पर्न थाल्दछ । अतः बैंकहरूले कर्मचारी उत्पादकत्व वृद्धि गर्नका लागि सर्वप्रथम असल कार्य संस्कृतिको विकास एवम् यसलाई प्रोत्साहित गर्नु अपरिहार्य छ ।

***

केन्द्रीय बैंक विद्युतीय मुद्रा तथा क्रिप्टोक्रेन्सीको अवधारणा र सन्दर्भ

डा. भागवत आचार्य*

परिचय

सूचना प्रविधिको उच्च विकास र बढ्दो पहुँच, कोभिडको प्रभावका कारण उत्पन्न समयको आवश्यकता, भौतिक मुद्रा व्यवस्थापन खर्चको न्यूनीकरणजस्ता कारणले अहिले विश्वमा केन्द्रीय बैंक विद्युतीय मुद्रा (सीबीडीसी) को अवधारणामाथि बहस भइरहेको छ। कतिपय देशले त यो विद्युतीय मुद्रालाई प्रचलनमा ल्याइसकेका पनि छन्। यद्यपि प्रविधिका कारण उत्पन्न हुन सक्ने सम्भावित सुरक्षा चुनौतीका कारणले केही देशले यसलाई पाइलट परियोजनाका रूपमा लागू गरेका छन् भने केही देशहरूले यसलाई प्रचलनमा ल्याउने तयारी गरिरहेका छन्।

हरेक देशमा मुद्रा जारी गर्ने एकाधिकार केन्द्रीय बैंकलाई हुन्छ। यसै कारणले यसलाई केन्द्रीय बैंक विद्युतीय मुद्रा (सीबीडीसी) भनिएको हो। परम्परागत मुद्राजस्तै यसलाई केन्द्रीय बैंकले जारी गर्दछ र उसैले सञ्चय, परिचालन तथा हिसाबमिलानसम्बन्धी नीति लागू गर्दछ। सीबीडीसी प्रचलनमा ल्याउनुपूर्व यसको सञ्चय, भुक्तानी प्रणाली, हिसाबमिलान, सुरक्षा चुनौती, प्रविधि चुनौतीलगायतका विषयमा अनुसन्धान, छलफल, बहस गर्नुपर्ने हुन्छ। पूर्ण तयारीविना यो मुद्रा प्रचलनमा ल्याउँदा यसमा अनेक जटिलता उत्पन्न हुन सक्छन्। यस तथ्यलाई दृष्टिगत गरी नेपाल राष्ट्र बैंकले सार्क फाइनान्स गभर्नर्स मिटिङमा सीबीडीसी सम्बन्धमा संयुक्त अनुसन्धान गर्न प्रस्ताव गर्नुभएको र यस प्रस्तावलाई सबै सदस्यद्वारा सीबीडीसीको आवश्यकता बोधसमेत गरिएको थियो।

कतिपय देशले यो विद्युतीय मुद्रालाई प्रचलनमा ल्याइसकेका छन्। चीनको केन्द्रीय बैंक पिपुल्स बैंक अफ चाइनाले २०२० अप्रिलदेखि नै चार वटा सहर सेनजेन, चेन्दु, सुभोउ र निओडमा सीबीडीसी परीक्षणका रूपमा जारी गरी रेस्टुरेन्ट र रिटेल स्टोरमा सो मुद्रा कारोबार गर्न स्वीकृति प्रदान गरेको थियो। भारतीय केन्द्रीय बैंक भारतीय रिजर्व बैंकले सीबीडीसीको प्राविधिक परीक्षण गरिसकेपछि २०२२ देखि प्रचलनमा ल्याई होलसेल भुक्तानीमा यसको प्रयोग गरिरहेको छ। अन्य थुप्रै देशले सीबीडीसी लागू गरिसकेका छन्। नेपालमा पनि सीबीडीसीको आवश्यकतालाई बोध गरी यसबारेमा बहस, छलफल तथा अनुसन्धानसमेत भइरहेको छ।

खर्चिलो परम्परागत मुद्रा व्यवस्थापन र सीबीडीसी

विश्वका विकसित देशमा अहिले विद्युतीय मुद्रा व्यापक रूपमा प्रचलनमा ल्याइएको छ। भुक्तानीको विद्युतीय माध्यमलाई पनि एक किसिमको विद्युतीय मुद्रा भन्न सकिनेला तर पनि यो माध्यम मात्रै हो, राज्यले कागजी मुद्रा छापन बन्द नगरी सोको सट्टा विद्युतीय माध्यमको मात्रै प्रयोग गरिएमा विद्युतीय भुक्तानी कारोबार बुझ्नुपर्दछ। तर विद्युतीय मुद्रा निष्कासन गरी यसको प्रचलनमा ल्याइएमा सीबीडीसी भन्नुपर्दछ।

अहिले विश्वमा कारोबारका माध्यमका रूपमा कागजी मुद्रा प्रचलनमा रहेको छ तर यो क्रमशः विस्थापन भइरहेको अवस्था छ। कतिपय विकसित देशले त कागजी मुद्रालाई विस्थापनको तहमा पुऱ्याएको सुनिन्छ।

नेपालजस्ता ग्रामीण अर्थतन्त्रमा आधारित मुलुकमा भने कागजी मुद्रा नै प्रचलनमा रहेको छ र कागजी मुद्राको व्यवस्थापन निकै खर्चिलो पनि भइरहेको छ। कागजी नोट छपाइ गरी देशमा ल्याउने प्रयोजनका लागि वार्षिक औसत २५० करोड रुपैयाँ नेपालबाट बाहिरिरेको अवस्था छ। यसै गरी भौगोलिक विकटताका कारणले भौतिक मुद्रालाई देशभर पुऱ्याउन र मैलो भुत्रो हुँदै गएपछि केन्द्रीय बैंकमा जम्मा गरी जलानसम्म (नोटचक्र) पूरा गर्न उत्तिकै खर्चिलो हुने गरेको छ। नेपालजस्तो विदेशी मुद्रा दुर्लभ रहेको मुलुकका लागि नोट व्यवस्थापनमा भइरहेको यस प्रकारको अत्यधिक खर्च न्यूनीकरण गर्न पनि नेपालमा सीबीडीसी प्रचलनमा ल्याउनु आवश्यक छ। अहिले नेपालमा कारोबारका लागि तीन किसिमका प्रणाली रहेका छन् : वस्तु विनिमय कारोबार, कागजी मुद्रा कारोबार र विद्युतीय भुक्तानी माध्यम। अहिले पनि दुर्गम क्षेत्रमा वस्तु विनिमय विद्यमान नै छ भने धेरैजसो कारोबारको माध्यम कागजी मुद्रा हुने गरेको छ। यद्यपि विश्वमा सूचना प्रविधिको उच्चतम विकासले भुक्तानीका लागि विद्युतीय माध्यमको प्रयोग बढ्दो अवस्थामा रहेको देखिएको छ। कारोबारको माध्यमका रूपमा मात्र नभई मुद्रा नै विद्युतीय रूपमा निष्कासन गर्ने, स्टोर गर्ने र भुक्तानी प्रणाली विकास गर्ने, प्रचलनमा ल्याउने, सुरक्षासम्बन्धी मापदण्ड निर्धारण गर्ने लगायतका काम सीबीडीसीअन्तर्गत नै पर्दछन्।

क्रिप्टोक्रेन्सी : निजी क्षेत्रबाट जारी मुद्रा

अहिले विश्वमा कारोबारको माध्यमका रूपमा क्रिप्टोक्रेन्सी अर्थात् निजी क्षेत्रबाट जारी गरिएको र मुद्राका रूपमा समेत कारोबार गर्न सकिने डिजिटल वस्तु प्रचलनमा रहेको छ। Satoshi Nakamoto भन्ने व्यक्तिले ३१ अक्टोबर २००८ मा *Bitcoin: Peer-to-peer version of electronic cash System* भन्ने लेख प्रकाशित गरेपछि सर्वप्रथम Bitcoin नामक क्रिप्टोक्रेन्सीबाट यसको सुरुआत भएको पाइन्छ। वित्तीय मध्यस्थकर्ता (मुद्रा निष्कासन गर्ने केन्द्रीय बैंक वा मौद्रिक अधिकारीसमेत) बिना भुक्तानीसम्बन्धी कार्य गर्न सक्ने गरी क्रिप्टोक्रेन्सी जारी हुने गर्दछ। उक्त कार्य गर्न क्रिप्टोक्रेन्सीको प्राप्ति तथा खर्चको हिसाबकिताब नेटवर्कमा आबद्ध सम्पूर्ण प्रयोगकर्ताहरूले राख्नुपर्ने हुन्छ, जुन विद्यमान व्यवस्थामा केन्द्रीय बैंक वा बैंक तथा वित्तीय संस्थाले राख्ने गर्दछ। नेटवर्कमा आबद्ध सम्पूर्ण प्रयोगकर्ताहरूले हिसाबकिताब राख्ने कार्यमा Blockchain वा Distributed Ledger

* उपनिर्देशक, नेपाल राष्ट्र बैंक

प्रविधिको प्रयोग गरिएको हुन्छ । Blockchain वा Distributed Ledger प्रविधिमा कुनै पनि कारोबार भएमा उक्त कारोबारलाई नेटवर्कमा आबद्ध सम्पूर्ण कम्प्युटरलाई जानकारी गराइन्छ । त्यस्तो नयाँ कारोबारहरूको समूह, जसलाई ब्लकसमेत भनिन्छ, लाई कुनै तोकिएको सामूहिक सहमतिको माध्यममार्फत यकिन गरिन्छ र त्यस्तो यकिन गरिएको ब्लकलाई सो पूर्वका अन्य ब्लकहरूसँग क्रमबद्ध गरिन्छ । प्रत्येक नयाँ ब्लकलाई अधिल्लो ब्लकसँग आबद्ध गरिने हुँदा आफूसँग नभएको रकम खर्च गर्न वा आफूसँग भएको कुनै रकम खर्च गरेपछि पुनः खर्च गर्न नसकिने गरी क्रिप्टोकरेन्सी डिजाइन गरिएको पाइन्छ ।

क्रिप्टोकरेन्सीको औपचारिक कारोबारको सुरुआत सन् २००९ मा Bitcoin बाट भएको मानिन्छ । शून्यबाट सुरु भएको Bitcoin को मूल्य सबैभन्दा उच्च सन् २०२१ अप्रिल १२ मा अमेरिकी डलर ६८,७८९ रहेकोमा हाल क्रमशः घट्दै गएको छ । विश्वमा हाल धेरै प्रकारका क्रिप्टोकरेन्सीहरू प्रचलनमा रहेका छन् । क्रिप्टोकरेन्सीलाई अनेक खालका भर्चुअल करेन्सी तथा डिजिटल करेन्सीमध्ये एक भनेर बुझ्नुपर्दछ । यसका केही विशेषता रहन्छन्, जस्तै : निजी क्षेत्रबाट जारी गरिएको मुद्रा, विद्युतीय माध्यमबाट खरिदबिक्री भइरहेको मुद्रा, कानुनी ग्राह्यता नभएको अर्थात् राज्यको स्वामित्व वा ग्यारेन्टी एवम् नियमन नभएको मुद्रा आदि ।

विश्वको कुनै पनि मुलुकमा राज्यको आधिकारिक मुद्रा जारी गर्ने निकाय एउटा मात्र हुन्छ । सामान्यतया सम्बन्धित मुलुकको केन्द्रीय बैंकलाई यसको जिम्मेवारी दिइएको हुन्छ । आधिकारिक मुद्रालाई राज्यले ग्यारेन्टी प्रदान गर्ने गर्दछ । जस्तै : *नेपाली नोटमा नेपाल सरकारको जमानतप्राप्त यसको भुक्तानी मान्न आएमा तुरुन्त भुक्तानी पाइने छ* भनी लेखिएको हुन्छ । यसको अर्थ नेपालको मुद्रामा राज्यले सुरक्षा प्रदान गरेको छ । राज्यले स्वामित्व लिएका कारणले कागजबाट बनेको मुद्रालाई हामी स्वीकार गर्दछौं र ढुकसँग प्रयोग गर्दछौं ।

निजी क्षेत्रले जारी गरेको भए पनि कानुनी ग्राह्य मुद्राजस्तै कारोबारमा प्रयोग हुने भएकाले क्रिप्टोकरेन्सीले मुद्राको काम त गर्दछ तर राज्यको नियमन तथा सुपरिवेक्षण यसमा हुँदैन । यो अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा किनबेच हुने भएकाले खरिद गर्न त सजिलै होला तर बिक्री गर्नुपरेमा क्रिप्टोकरेन्सीको कुनै ठेगाना हुँदैन र कसलाई सोधपुछ गर्ने र उजुरी गर्ने भन्ने कुनै ग्यारेन्टी हुँदैन । यसैले Cryptocurrency कारोबारमा पैसा हराउने तथा ठगीमा पर्न सकिन्छ ।

विद्युतीय मुद्रा अर्थात् Virtual Currency मूलतः दुई प्रकारको हुन्छ । जसमध्ये एक खाले केन्द्रीकृत भर्चुअल करेन्सी हो, जसको एकल Administrator हुन्छ, जसले नियम बनाउँछ । अर्को खाले विकेन्द्रीकृत Virtual Currency हो, जसलाई क्रिप्टोकरेन्सी भनेर पनि चिनिन्छ । क्रिप्टोकरेन्सी कुनै वित्तीय संस्थाको मध्यस्थताविना नै विद्युतीय माध्यमबाट रकमान्तर गर्न सकिन्छ । यसमा क्रिप्टोकरेन्सीको प्रयोग गरी बेनामी (Anonymous) कारोबार हुने गर्दछ र यसको लेखाङ्कन कुनै बैंक वा खास संस्थाले नभई विकेन्द्रीकृत रूपमा Block Chain प्रविधिमार्फत गरिन्छ ।

२०२३ देखि हालसम्ममा विश्वमा २३,००० जति क्रिप्टोकरेन्सी रहेको देखिएको छ । Bitcoin पहिलो र सबैभन्दा व्यापक क्रिप्टोकरेन्सी हो । क्रिप्टोकरेन्सीलाई e-money भन्दा भिन्न रूपमा बुझ्नुपर्दछ । e-money भनेको Fiat Currency कै विद्युतीय स्वरूप हो, जुन वास्तविक

मुद्राको Value लाई विद्युतीय माध्यमबाट Transfer गर्न प्रयोग गरिन्छ । मोबाइल बैंकिङमार्फत रकमान्तर हुने मुद्रादेखि लिएर भुक्तानी सेवा प्रदायक संस्थाको e-wallet मा भएको रकम e-money हो । e-money वा Fiat Currency भनेको कानुनी ग्राह्य मुद्राकै विद्युतीय स्वरूप हो, छुट्टै मुद्रा होइन । अहिले विश्वमा केन्द्रीय बैंकले कानुनी ग्राह्य मुद्राका रूपमा Central Bank Digital Currency (CBDC) जारी गर्न थालेका छन् । यो कागजी मुद्राको सट्टामा केन्द्रीय बैंकले जारी गर्ने विद्युतीय मुद्रा हो । CBDC वास्तविक मुद्राकै अभौतिक वा विद्युतीय स्वरूप हो र जारी गर्ने देशले यसलाई पूर्ण रूपमा जमानी दिएको हुन्छ ।

बेलायतको केन्द्रीय बैंक Bank of England ले क्रिप्टोकरेन्सीलाई Privately issued digital assets (also known as cryptoassets) का रूपमा परिभाषित गरेको छ भने संयुक्त राज्य अमेरिकाको केन्द्रीय बैंक Federal Reserve Bank ले क्रिप्टोकरेन्सीलाई New private-sector financial products and services, new digital assets का रूपमा परिभाषित गरेको छ । त्यस्तै, भारतको केन्द्रीय बैंक Reserve Bank of India को RBI Bulletin March 2022 मा प्रकाशन भएको Speech मा क्रिप्टोकरेन्सीलाई Private currency and a transaction arrangement or network that bypassed banks or any other financial or social institution का रूपमा परिभाषित गरेको छ । यसै गरी, फिलिपिन्सको केन्द्रीय बैंक Bangko Sentral ng Pilipinas ले क्रिप्टोकरेन्सीलाई A type of virtual currency that uses cryptography का रूपमा परिभाषित गरेको छ । उक्त केन्द्रीय बैंकले Virtual currency लाई A type of digital currency created by a community of online users is stored in electronic wallets (e-wallets), and generally transacted online भनी परिभाषित गरेको छ । कतिपय क्रिप्टोकरेन्सी जारी गर्दा कुनै देशको मुद्रा वा सुनलगायतका धातुसँग Peg रहने गरी समेत जारी गरिन्छ, जसलाई Stablecoins भनिन्छ ।

(ग) प्रकार, प्रविधि तथा सम्बन्ध

विश्वमा हाल धेरै प्रकारका क्रिप्टोकरेन्सीहरू प्रचलनमा रहेका छन् । उक्त क्रिप्टोकरेन्सीहरूमध्ये सर्वप्रथम Bitcoin नामक क्रिप्टोकरेन्सी सन् २००९ देखि प्रचलनमा रहेको छ । क्रिप्टोकरेन्सीको कुल बजार पुँजीकरणमा Bitcoin एकलैको हिस्सा ४२% रहेको छ (RBI, 2022) ।

विद्यमान भुक्तानीसम्बन्धी व्यवस्थामा भुक्तानीको माध्यम नगद भए उक्त नगद सक्कली हो, होइन भनी यकिन गर्नुपर्ने हुन्छ । विद्युतीय माध्यमबाट हुने भुक्तानीको हकमा भने भुक्तानी दिने पक्ष (खातावाला) को हिसाब राख्ने बैंक तथा वित्तीय संस्थाले रकम मौज्जात भए, नभएको, भुक्तानी आदेश रितपूर्वक भए, नभएको आदि विषयको यकिन गर्दछ । क्रिप्टोकरेन्सीको हकमा त्यस्तो यकिन गर्ने कार्य वित्तीय मध्यस्थताविना Blockchain प्रविधिको प्रयोगबाट हुने गर्दछ । Blockchain मा कुनै पनि कारोबार भएमा उक्त कारोबारलाई नेटवर्कमा आबद्ध सम्पूर्ण सदस्यलाई जानकारी गराइन्छ । त्यस्तो नयाँ कारोबारहरूको समूह, जसलाई ब्लकसमेत भनिन्छ, लाई कुनै तोकिएको सामूहिक सहमतिको माध्यममार्फत यकिन गरिन्छ र त्यस्तो यकिन गरिएको ब्लकलाई सो पूर्वका अन्य ब्लकहरूसँग क्रमबद्ध

गरिन्छ । प्रत्येक नयाँ ब्लकलाई अधिल्लो ब्लकसँग आबद्ध गरिने हुँदा आफूसँग नभएको रकम खर्च गर्न वा आफूसँग भएको कुनै रकम खर्च गरेपछि पुनः खर्च (Double Spending) गर्न गाह्रो हुन्छ ।

Blockchain लाई Distributed Ledger समेत भनिन्छ । Mining र खरिद गरी प्रमुखतः दुई स्रोतबाट क्रिप्टोकरेन्सी प्राप्त गर्न सकिन्छ । Mining भन्नाले कुनै क्रिप्टोकरेन्सीको नेटवर्कमा कारोबारहरूको हिसाबकिताब राख्ने कार्यलाई जनाउँछ । तसर्थ, Mining लाई Validation समेत भनिन्छ । क्रिप्टोकरेन्सीका Users बिच क्रिप्टोकरेन्सी खरिद बिक्री कारोबार हुँदा त्यस्तो कारोबार वास्तविक कारोबार हो भनी Validation गर्न Validators/Miners बिच प्रतिस्पर्धा हुने गर्दछ र सो कार्यमा सफलता प्राप्त गर्ने Validator/Miner लाई पारिश्रमिक स्वरूप क्रिप्टोकरेन्सी प्रदान गर्ने गरिन्छ (Bank for International Settlements, 2022) । अन्य पक्षसँग भएको क्रिप्टोकरेन्सी खरिद गरेर समेत प्राप्त गर्न सकिन्छ । त्यस्तो खरिद गर्ने कार्य क्रिप्टोकरेन्सी Exchange मार्फत समेत गर्न सकिन्छ । हाल विश्वमा करिब ४५० वटा क्रिप्टोकरेन्सी Exchanges रहेका छन् (RBI, 2022) ।

क्रिप्टोकरेन्सीका समर्थकहरूले क्रिप्टोकरेन्सीलाई मुद्राका रूपमा लिने गरेका छन् । तर प्रचलित मौद्रिक व्यवस्थामा जस्तो क्रिप्टोकरेन्सी जारी गर्ने कुनै सार्वभौम मुलुक हुँदैन । प्रचलित मौद्रिक व्यवस्थाको मुद्रामा Intrinsic Value भएको धातु हुने अथवा सार्वभौम मुलुकको Debt Instrument हुने गरेकोमा क्रिप्टोकरेन्सी कुनै निश्चित निजी समूहले मात्र मुद्राका रूपमा स्वीकार गरेको अदृश्य वस्तु हो । क्रिप्टोकरेन्सीको मूल्यमा अधिक उतारचढाव हुने भएकाले सोलाई Medium of Exchange का रूपमा लिन सकिने अवस्था रहेको देखिँदैन । क्रिप्टोकरेन्सीको मूल्यमा भएको उतारचढावका कारणले प्रतिफल दिए तापनि यसले Store of Value का रूपमा समेत कार्य गर्न सक्ने देखिँदैन । Store of Value नभई प्रतिफल दिने कार्य १७ औं शताब्दीको Netherlands मा Tulip नामक पुष्पले समेत प्रदान गरेको देखिन्छ । मुद्राको विकासक्रममा निजी क्षेत्रबाट जारी भएको Unstandardized मुद्रालाई प्रतिस्थापन गर्दै हालको मौद्रिक व्यवस्थामा आइपुग्दा सार्वभौम निकायले जारी गर्ने Standardized मुद्राको स्वरूपमा आएकोमा क्रिप्टोकरेन्सीले मुद्राको विकासक्रममा पश्चगमन हुने देखिन्छ ।

वित्तीय सम्पत्तिका रूपमा योग्य हुन त्यस्तो वस्तुमा नगद प्रवाह हुनुपर्ने र अन्य कुनै व्यक्तिको दायित्व हुनुपर्नेमा क्रिप्टोकरेन्सी प्रयोग/जारी गर्ने व्यक्ति/समूहले क्रिप्टोकरेन्सीलाई वित्तीय सम्पत्ति भन्ने गरे तापनि वित्तीय सम्पत्तिका रूपमा स्वीकार हुन सक्ने देखिँदैन । धातुका रूपमा योग्य हुन त्यस्तो वस्तु Tangible हुनुपर्ने र सोबाट Utility प्राप्त हुनुपर्नेमा क्रिप्टोकरेन्सी प्रयोग/जारी गर्ने समूहले क्रिप्टोकरेन्सीलाई सुन-चाँदी जस्तो बहुमूल्य धातु भन्ने गरे तापनि धातुका रूपमा स्वीकार हुन सक्ने देखिँदैन । सुन-चाँदीको आपूर्ति सीमित भएजस्तै गरी क्रिप्टोकरेन्सीको निष्काशन सङ्ख्या तोकिए तापनि एकभन्दा धेरै प्रकारका क्रिप्टोकरेन्सीहरू प्रलचनमा भएको र नयाँ-नयाँ क्रिप्टोकरेन्सीहरू जारी हुने गरेको हुँदा स्वतः बहुमूल्य धातुको जस्तो परिमाणको सीमा पालना नहुने हुन्छ । साथै, सुन-चाँदीजस्ता बहुमूल्य धातुलाई समेत मुद्राका रूपमा प्रचलनमा ल्याउन सार्वभौम मुलुकले टकमरी गर्नुपर्ने हुन्छ । क्रिप्टोकरेन्सीलाई वित्तीय

सम्पत्ति भन्ने गरिए तापनि विद्युतीय सफ्टवेयर जस्तो क्रिप्टोकरेन्सीको कुनै पनि अन्तर्निहित प्रयोग हुँदैन ।

(घ) नेपालमा Cryptocurrency किन प्रतिबन्ध ?

विश्वका विभिन्न देशहरूले आ-आफ्नो मौलिक आवश्यकतानुसार क्रिप्टोकरेन्सीसम्बन्धी फरक-फरक व्यवस्था अङ्गीकार गरेका छन् । संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय निकाय UNCTAD ले क्रिप्टोकरेन्सी विकासशील राष्ट्रहरूलाई हानिकारक हुने र विकासोन्मुख मुलुकहरूमा क्रिप्टोकरेन्सीको विस्तार रोक्नुपर्ने धारणा राखेको छ । त्यस्तै, अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोषले El Salvador लाई क्रिप्टोकरेन्सीको कानुनी ग्राह्यता खारेज गर्न सुझाव दिएको छ । चीन र भारतमा समेत क्रिप्टोकरेन्सीलाई अन्य विकसित मुलुकहरूजस्तो खुल्ला गरिएको छैन । फरक-फरक देशमा Cryptocurrency सम्बन्धी नियमनसमेत फरक-फरक रहेको देखिन्छ । विभिन्न मुलुकहरूले अवलम्बन गरेको मुद्रालगायत पुँजीको आप्रवाहसम्बन्धी नीतिगत व्यवस्थाअनुरूप समेत Cryptocurrency को नियमन फरक-फरक हुने गरेको छ । कानुनी रूपमा मान्यता दिइएका मुलुकहरूमा पनि क्रिप्टोकरेन्सीलाई सबै क्षेत्र, वस्तु, सेवा वा स्थानमा कानुनी मान्यता नदिएको र केही तोकिएका सेवा, वस्तु खरिद तथा प्रयोगका लागि तोकिएबमोजिम तोकिएको स्थानमा क्रिप्टोकरेन्सी प्रयोग गर्न इजाजत दिइएको हुनाले चलनचल्तीमा रहेको मुद्राजस्तो सबै क्षेत्र, स्थान र सेवाको प्रयोगमा खुला देखिँदैन ।

क्रिप्टोकरेन्सीलाई Intangible/Virtual/Digital सम्पत्तिका रूपमा समेत प्रयोग गर्ने गरिएको छ । क्रिप्टोकरेन्सीको मूल्यमा हुने उतारचढावले सोको प्रतिफल (नाफा/नोक्सान) निर्धारण हुने गर्दछ । क्रिप्टोकरेन्सीको खरिद-बिक्रीसम्बन्धी कार्यका लागि विनिमय बजार (Exchanges) समेत प्रचलनमा रहेका छन् । पछिल्लो समयमा मात्रै FTX नाम गरेको क्रिप्टोकरेन्सी विनिमय बजारले आफू टाट पट्टेको घोषणा गरेको छ । नेपालले अन्य मुलुकसँग हुने पुँजीगत कारोबारमा नियन्त्रित व्यवस्था गरेको र नेपालबाट विदेशमा लगानी गर्न प्रतिबन्ध रहेकाले क्रिप्टोकरेन्सीको कारोबारबाट उक्त व्यवस्थाहरूको बर्खिलाप हुन जाने हुँदा विदेशी विनिमय (नियमित गर्ने) ऐन, २०१९ को दफा १२ ले दिएको अधिकार प्रदान गरी नेपाल राष्ट्र बैंकले विभिन्न मितिहरूमा सार्वजनिक सूचना प्रकाशन गर्दै क्रिप्टोकरेन्सीमा प्रतिबन्ध लगाउँदै आएको छ । क्रिप्टोकरेन्सी कारोबारबाट देशलाई मात्र नभई सोमा संलग्न व्यक्ति/लगानीकर्तालाई समेत विभिन्न जोखिमहरू रहने हुन्छ । क्रिप्टोकरेन्सीमा कुनै देश/सरकारको प्रत्याभूति/जमानत नहुने, कुनै पनि सुरक्षण नहुने, वित्तीय मध्यस्थकर्ता नहुने तथा सट्टेबाजी प्रयोजनबाहेक अन्य कुनै पनि उपयोगिता नहुने र उक्त अदृश्य वस्तु सर्वस्वीकार्य नभई केही निश्चित समूह मिली आफ्नै निहित स्वार्थका लागि मात्र जारी/प्रयोग हुने गर्दछ ।

यस प्रकार क्रिप्टोकरेन्सीबाट समग्र आर्थिक सन्तुलन कायम नहुने जोखिम, वित्तीय स्थायित्व नहुने सम्बन्धी जोखिम, मौद्रिक नीति कार्यान्वयन नहुने सम्बन्धी जोखिम, विदेशी विनिमय सञ्चितामा नकारात्मक असर पुग्न सक्ने सम्बन्धी जोखिम, सम्पत्ति शुद्धीकरण तथा आतङ्कवादी कार्यमा वित्तीय लगानीसम्बन्धी जोखिम, वित्तीय ग्राहक संरक्षणसम्बन्धी जोखिम, लगानीको असुरक्षा हुने सम्बन्धी जोखिम, ठगी तथा कर छलीसम्बन्धी जोखिम, अन्तर्राष्ट्रिय सङ्घ-संस्थाहरूसँगको सहकार्य विरुद्ध हुने जोखिम, वित्तीय मध्यस्थता नहुने सम्बन्धी जोखिम, Seigniorage Loss सम्बन्धी जोखिमहरू विद्यमान रहेका छन् ।

नेपालमा पनि Virtual Currency/Cryptocurrency को कारोबार गैरकानुनी रहेको स्थिति छ । यसका देहायबमोजिमका कारण छन्; क्रिप्टोकरेन्सी कानुनी ग्राह्य (Legal Tender) नभएको, विदेशी विनिमय वा मुद्राका रूपमा Virtual Currency/Cryptocurrency (Stablecoins समेत) ले कानुनी मान्यता नपाएको, नेपाल सरकारको जमानतप्राप्त नभएको र नेपाल राष्ट्र बैंकले निष्कासन नगरेको तथा कुनै पनि किसिमको सुरक्षण नभएको हुँदा Virtual Currency/Cryptocurrency को कारोबार गैरकानुनी रहेको छ । यसका साथै, Virtual Currency/Cryptocurrency पिरामिडमा आधारित Network Marketing प्रकृतिको, सम्पत्ति शुद्धीकरण तथा आतङ्ककारी क्रियाकलापमा लगानी हुन सक्ने, ठगी तथा कर छली, लगानीको असुरक्षा, पुँजी पलायन, मूल्यमा अस्थिरता एवम् उतारचढाव, सट्टेबाजी आदिसम्बन्धी जोखिमहरू यसमा अन्तर्निहित रहन्छन् । नेपालमा अहिले विद्युतीय कारोबारका माध्यमबाट अनेक किसिमका ठगीहरू विकास भइरहेका छन्, जसमध्ये Cryptocurrency पनि एक हो ।

(ड) राज्य तथा अर्थव्यवस्थामा चुनौती

नेपालमा पुँजी खाता अपरिवर्त्य रहेको छ । यसको अर्थ यहाँको घर जग्गा बेचेको अथवा यहाँ कमाएको रकम मुलुकबाहिर लैजान कानूनबमोजिम माध्यमबाहेक प्रतिबन्ध छ । सीमित पुँजी भएको मुलुकमा स्वदेशी पुँजी विदेश लैजान खुला गरिएमा देशको पुँजी विदेशिन गई पुँजी पलायन हुने, लगानीका लागि पुँजीको अभाव हुने, पुँजी निर्माण हतोत्साहित हुने हुन्छ । यसैले नेपालजस्तो स्वदेशी पुँजी विदेश लैजान बन्देज लगाइएको मुलुकमा क्रिप्टोकरेन्सीमार्फत पुँजी पलायन हुन सक्दछ । यसै गरी, क्रिप्टोकरेन्सी निजी क्षेत्रबाट सञ्चालित मुद्रा भएको र केन्द्रीय बैंकको नियन्त्रणबाहिर भएकाले यसको व्यापक प्रयोग भएमा यो मुद्रा प्रदाय (Money Supply) मा गणना हुन सक्तैन, जसले मौद्रिक नीतिको कार्यान्वयन प्रभावकारी हुन नसकी मूल्य नियन्त्रण कार्य प्रभावकारी हुँदैन । यसबाट मूल्य स्थायित्वमा असर पर्न गई समाष्टिगत आर्थिक स्थायित्वमा नै नकारात्मक असर पर्दछ ।

Cryptocurrency को कारोबारबाट सम्पत्ति शुद्धीकरण तथा आतङ्ककारी क्रियाकलापमा लगानीसम्बन्धी जोखिम (ML/TF Risks) उच्च हुन सक्दछ । IMF ले अक्टोबर २०२१ मा जारी गरेको Global Financial Stability Report (GFSR) मा Cryptocurrency लाई “विश्वव्यापी वित्तीय स्थायित्वको तीन वटा प्रमुख चुनौतीमध्ये एक” भनेर उल्लेख गरेको छ । क्रसबोर्डर पुँजी आवागमन निर्बाध हुने भएकाले वित्तीय स्थायित्वमा क्रिप्टोकरेन्सीले नकारात्मक असर गर्ने निश्चित छ ।

क्रिप्टोकरेन्सीको प्रयोगबाट अवैधानिक क्रियाकलाप, विशेष गरी ठगी तथा कर छलीलगायतका कार्य हुन सक्ने देखिन्छ । Financial Stability Institute (FSI) को April 2021 को प्रतिवेदनमा उल्लेख भएअनुसार एउटा निजी फर्मको अनुसन्धानले सन् २०२० मा Criminally Associated Bitcoin Address बाट मात्र

अमेरिकी डलर ३.५ अर्ब पठाएको देखिन्छ । यसै गरी क्रिप्टोकरेन्सीले वित्तीय ग्राहक सुरक्षा (Consumer Protection) मा पनि असर गर्ने देखिन्छ । नेपालजस्तो वित्तीय साक्षरता कम भएका मुलुकमा वित्तीय सेवाका उपभोक्ताहरू असुरक्षित हुने बढी सम्भावना रहन्छ ।

नेपाल अहिले आयातमा आधारिक अर्थतन्त्र भएको मुलुक हुन पुगेको छ । हामीले आयातबापत धेरै विदेशी मुद्रा विदेशमा भुक्तानी गर्नुपर्दछ । क्रिप्टोकरेन्सीको खरिदमा विदेशी मुद्रा लगानी हुने भएकाले नेपालबाट पुँजी पलायन हुन सक्ने र विदेशमा रहेका नेपालीबाट नेपाल आउनुपर्ने विप्रेषण विदेशमै लगानी हुन सक्ने हुँदा विदेशी मुद्राको सञ्चितिमा समेत नकारात्मक प्रभाव पर्न सक्ने देखिन्छ । साथै, युवा जनशक्ति क्रिप्टोकरेन्सीको लगानीतर्फ आकर्षित हुन सक्ने भएकाले युवावस्थामै अवैधानिक आर्थिक क्रियाकलापमा संलग्न हुँदा व्यक्तिगत जीवन र सामाजिक व्यवस्थामा समेत नकारात्मक असर पर्दछ । उपर्युक्त सन्दर्भले गर्दा नेपालजस्तो सानो अर्थतन्त्र रहेको, दुई ठुला अर्थतन्त्रको बिचमा रहेको, आयातमुखी अर्थतन्त्र रहेको र खुला सीमा रहेको मुलुकको अर्थतन्त्र रहेको हुँदा नेपाल राष्ट्र बैंकले क्रिप्टोकरेन्सीमाथि लगाएको प्रतिबन्ध कायमै राख्नु वाञ्छनीय छ ।

निष्कर्ष

क्रिप्टोकरेन्सीको सबल पक्षबाट लाभ लिन र कानुनीरूपमा सञ्चालन गर्ने अभिप्रायले केन्द्रीय बैंक विद्युतीय मुद्राको अवधारणा आएको देखिन्छ । क्रिप्टोकरेन्सीमा राज्यको स्वामित्व र जवाफदेहिता नहुने भएकाले यसको प्रचलन व्यक्ति, समाज तथा राष्ट्रका लागि हानिकारक त छँदै छ तर पनि विद्युतीय मुद्राको सबल पक्षबाट लाभान्वित हुन राज्यबाट सीबीडीसी जारी गर्नु आवश्यक भइसकेको छ । यसैले विशेष गरी सुरक्षामा हुने चुनौती र भुक्तानीमा हिसाबमिलानको संयन्त्रलाई सुरक्षित बनाइसकेपछि सीबीडीसी लागू गर्नु उपयुक्त हुन्छ ।

विश्वका धेरै मान्छेले क्रिप्टोकरेन्सीको खरिदबिक्रीबाट धन कमाइसके, हामीले चाहिँ किन नपाउने ? जस्ता आवाज युवा वर्गमा उठ्ने गरेको देखिएको छ । क्रिप्टोकरेन्सीको मूल्यमा हुने परिवर्तनबाट यसका खेलाडीलाई केही कमाइ हुन्जेल त ठिकै होला तर आफ्नो क्रिप्टोकरेन्सी बिक्री गर्नुपर्दा केही ठरठेगाना नभेटिएमा कसैले ग्यारेन्टी लिन सक्तैन । नेपाल मात्र होइन चीनलगायतका विकसित देशले पनि यसलाई गैरकानुनी घोषित गरेका छन् । यसको मूल्यमा भइरहने उतारचढावले पनि यस प्रकारका कारोबारमा सधैंजसो ठुलो जोखिम रहने तथा यसमा नियामक निकाय नहुने र स्वामित्वको अनुपस्थिति जस्ता कारणले विश्वमा मात्र होइन, नेपालजस्तो विकासोन्मुख राष्ट्रबाट विदेशी मुद्रा पलायनको मूल माध्यम क्रिप्टोकरेन्सी भएकाले यसको कारोबार गरी जोखिम निम्त्याउनुभन्दा यसमा संलग्न नभई सुरक्षित रहनु नै उत्तम देखिन्छ । पुँजीगत कारोबारमा नियन्त्रित व्यवस्था भएको र नेपालबाट विदेशमा लगानी गर्न प्रतिबन्ध रहेको हुँदा क्रिप्टोकरेन्सीको कारोबारबाट उक्त व्यवस्थाहरूको बर्खिलाप हुन जाने हुँदा कानूनबमोजिम नेपाल राष्ट्र बैंकले विभिन्न मितिहरूमा सूचना प्रकाशन गर्दै क्रिप्टोकरेन्सीमा प्रतिबन्ध लगाउँदै आएको र यसलाई निरन्तरता दिनु उपयुक्त हुने देखिन्छ ।

***

नेपालमा सहकारी र बैकबिचको समानता, अन्तरनिर्भरता र भिन्नता

डा. रमेश चौलागाई*

परिचय

नेपालमा आर्थिक तथा सामाजिक रूपले सहकारिताको सुरुवात र प्रयोग सयौं वर्ष अघिदेखि नै हुँदै आए तापनि संस्थागत रूपमा भने २०१३ सालबाट मात्र सुरु भएको मानिन्छ। बैकिङ कारोबारको संस्थागत सुरुवात भने वि.सं. १९९४ मा नेपाल बैक लिमिटेडको स्थापनादेखि भएको हो। सहकारीको सुरुवात सदस्यबिचको आर्थिक-सामाजिक सहकारिता र सहकार्यको सिद्धान्तबाट भयो भने बैकिङ कारोबारको सुरुवात बैकिङ पहुँच तथा व्यावसायिकताबाट भयो। वित्तीय कारोबारको दृष्टिकोणबाट सहकारी र बैकिङ कारोबारमा ठुलो समानता रहेको छ भने आबद्धता, नाफाको बाँडफाँट, नियमन व्यवस्था आदिका हिसाबले यी दुईबिचमा भिन्नता रहेको छ। यी दुवै क्षेत्रमा देखा परेका जटिलता एवम् चुनौतीहरूमा पनि असमानता रहेको छ। संवत् १९९० को दशक यता एउटै अर्थतन्त्रमा अलग अलग समयमा सुरु भएका यी दुई आर्थिक क्रियाकलापमा धेरै परिवर्तन र व्यापकता आइसकेको छ।

वि.सं. २०५० को दशकदेखि वृद्धि भएको सहकारीको सङ्ख्या, सदस्य र कारोबार २०८० सालको सुरुवातमा आइपुग्दा करिब एक चौथाइ जनतामा पुगेको देख्न सकिन्छ भने सन् ८० को दशकदेखि व्यापकता लिएको बैकिङ कारोबारको पहुँच करिब दुई तिहाइ जनतामा फैलिएको पाइएको छ। सङ्ख्यात्मक व्यापकता र बढ्दै गएको जनचासोका कारण नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ ले सहकारी क्षेत्रलाई अर्थतन्त्रका तीनमध्ये एक आधारस्तम्भका रूपमा स्थापित गर्‍यो। नेपालमा सहकारीलाई आर्थिक विकासको आधार मान्दै समाजवाद उन्मुख अर्थतन्त्रको प्रमुख माध्यमका रूपमा विकास गर्न खोजिएको छ। यसै आधारमा नेपालको संविधानको धारा ५१ (घ १) मा राज्यको अर्थनीति सार्वजनिक, निजी र सहकारी क्षेत्रको सहभागिता र स्वतन्त्र विकासमार्फत राष्ट्रिय अर्थतन्त्र सुदृढ गर्ने भनी उल्लेख गरियो। यसै सन्दर्भमा, प्रस्तुत लेखमा नियमन र सुपरिवेक्षकीय दृष्टिकोणबाट नेपालका बैक तथा वित्तीय संस्थाहरूसँग सहकारीहरूको अन्तरसम्बन्ध, समानता र भिन्नतालाई चर्चा गर्नुका साथै सहकारी क्षेत्रमा देखा परेका केही चुनौतीहरूको विवेचना गरिएको छ।

सहकारी एवम् बैक तथा वित्तीय क्षेत्रको समग्र योगदान

अर्थ मन्त्रालयको तथ्याङ्कअनुसार २०७९ फागुनसम्म नेपालभर भन्डै १४ हजार बचत तथा ऋण सहकारीसमेत गरी जम्मा ३१ हजार ३७३ सहकारीहरू क्रियाशील रहेको, जसले समग्रमा करिब ७३.८१ लाख सदस्यहरूको सेयर पुँजी र बचत गरी करिब रु.५७२ अर्बको आर्थिक स्रोत सङ्कलन गरी रु.४२६ अर्ब ऋण परिचालन गरेको देखिन्छ। यो क्षेत्रलाई थप सबल, विश्वसनीय र दिगो बनाउनुपर्ने चुनौती

थपिएको छ। बचत तथा ऋण सहकारीको वर्गमा भन्डै १४ हजार सहकारीहरू सञ्चालनमा रहेको देखिए तापनि बाँकी सहकारीहरूमध्ये पनि अधिकांशले बचत तथा ऋणसमेतको वा कतिपयले बचत तथा ऋणको मात्र कारोबार गर्दै आएका छन्। यस आधारमा, नेपालका अधिकांश सहकारीहरूको व्यवसाय र कारोबार बचत तथा ऋणमा केन्द्रित रहेको भन्न सकिन्छ।

समीक्षा अवधिमा, समग्र सहकारी क्षेत्रले करिब ९३ हजार ७०० जनालाई प्रत्यक्ष रोजगारी दिएको छ। सहकारीका सदस्य सङ्ख्या देशभरका कुल जनसङ्ख्याको करिब २५ प्रतिशत र उल्लिखित बचत परिचालनको अनुपात देशका सम्पूर्ण बैक, वित्तीय संस्था र सहकारी क्षेत्रको कुल बचत परिचालनको कम्तीमा १० प्रतिशत हुन आउँछ। यसले देशको वित्तीय स्रोत र साधनको परिचालनमा सहकारी क्षेत्रको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको देखिन्छ।

पछिल्लो दशकमा वित्तीय समावेशिता, वित्तीय पहुँच अभिवृद्धि, वित्तीय चेतना तथा साक्षरता, डिजिटलाइजेसन र वित्तीय ग्राहक संरक्षण, सामाजिक परिचालन, नेतृत्व विकास र महिला सशक्तीकरण, स्वास्थ्य एवम् शैक्षिक विकास, ऊर्जा विकास एवम् वातावरणीय संरक्षणमा योगदान, आर्थिक तथा वित्तीय प्रजातन्त्र विकासमा सघाउ, न्यून दरमा कर्जा र उच्च दरमा बचत परिचालन गर्न प्रोत्साहन, उत्पादन तथा रोजगारी वृद्धिमा योगदान, साना व्यवसाय र सहूलियत पसल सञ्चालन, मलखाद वितरण, कृषि व्यवसाय विकास तथा कृषि उत्पादनको बजारीकरण, गरिबी न्यूनीकरण आदिमा सहकारी क्षेत्रको उल्लेखनीय भूमिका रहेको पाइएको छ। विगत लामो समयदेखि सदस्यद्वारा स्थापित, सञ्चालित र नियन्त्रित हुने विश्वव्यापी मान्यताका आधारमा सहकारीहरूलाई स्वनियमनमा रहने संस्थाका रूपमा लिने गरिएको थियो।

बैक तथा वित्तीय क्षेत्रबाट भने २०८० कार्तिकसम्म ५,९१३ अर्ब निक्षेप सङ्कलन गरी ४,९८२ अर्ब कर्जा लगानी भएको देखिन्छ। सो अवधिमा बैक तथा वित्तीय संस्थाका कुल ११,५५५ शाखाबाट बाट प्रतिशाखा २५२४ जनालाई वित्तीय सेवा प्रवाह भइरहेको छ। कुल निक्षेप खाताको सङ्ख्या ५२९ हजार नाघेको छ भने कर्जा खाताको सङ्ख्या १८ हजार नाघेको छ। त्यसै गरी मोबाइल बैकिङ, डिजिटल भुक्तानी तथा ट्रान्सफर गर्ने सेवग्राहीको सङ्ख्यामा पनि उल्लेख्य वृद्धि भएको छ। समग्र बैकिङ क्षेत्रले आयातलाई सहजीकरण, लगानी प्रोत्साहन, निक्षेप परिचालन, रोजगारी वृद्धि, औद्योगिक वातावरणमा सहजता, स्वरोजगारका अवसर सिर्जना गर्न सहयोग आदि सकारात्मक प्रभाव पार्दै आएको छ।

* उपनिर्देशक, नेपाल राष्ट्र बैक

सहकारीको नियमन र सुपरिवेक्षण सम्बन्धमा Second Tier Institution (STI) को चर्चा

संवत् ५० को दशकबाट बढ्न थालेको यो क्षेत्रको रफ्तार ६० को दशकको सुरुतिरबाटै यसको एउटा हिस्सा विकृतमूलक र चुनौतीपूर्ण पनि बन्न थाल्यो भने ७० को दशकमा यसमा बढोत्तरी आयो। पारदर्शिताको अभाव, कमजोर नियमन तथा सुपरिवेक्षणका साथै सुशासनको धरातल निम्छ्रो भइरहँदा सहकारीका समस्या समाधानमा यथेष्ट ध्यान पुग्न सकेन। नेपाल राष्ट्र बैंकले मौद्रिक नीतिमार्फत २०६६ सालतिर घरजग्गा व्यवसायमा जाने बैंक तथा वित्तीय संस्थाको कर्जा लगानीलाई केही कडाइ गरेपछि यसको असर सहकारी क्षेत्रमा पनि पर्न गई कतिपय सहकारीमा समस्या थपिन थाल्यो। यो समस्या समयमै निराकरण गर्न नसकेकै परिणामस्वरूप २०७९ सालको माघ-फागुनमा आइपुग्दा यो क्षेत्रको विकृतिको पोको सार्वजनिक गर्दै काठमाडौंको माइतीघर मण्डलामा ठुलो सङ्ख्यामा सहकारीका बचतकर्ताहरू आफ्नो बचत सहकारीहरूले फिर्ता गर्न नसकेको भनी विरोध प्रदर्शनका लागि जम्मा भए। यसबाट मुलुकका सबै क्षेत्रका साथै सहकारीका नीति निर्मातामा यसक्षेत्रप्रति चासो बढ्न थाल्यो। यसै प्रसङ्गमा, यस क्षेत्रका अगुवाहरू ६० को दशकदेखि नै सार्वजनिक बजेट तथा मौद्रिक नीतिमार्फत सहकारी क्षेत्रलाई व्यवस्थित गर्न भनी पटक पटक उठाइएको दोस्रो तहको नियामक निकाय अर्थात् Second Tier Institution (STI) स्थापना गर्ने कुराले थप चर्चा पाउन थालेको छ। यद्यपि, हालसम्म यो निकाय कस्तो हुने, यस संस्थालाई के के कर्तव्य तथा जिम्मेवारी प्रदान गर्ने, यसको साङ्गठनिक संरचना कस्तो हुने, यसको स्वायत्तताको स्तर र कानुनी अधिकार कति हुने भन्ने बारेमा खासै बहस भएको पाइँदैन।

STI को चर्चा गर्दा, नेपालको सहकारी क्षेत्र स्वनियमन कि बाह्य नियमनमा आधारित हुने भन्नेमा लामो समयदेखि रुमल्लिँदै आएको छ। सिद्धान्ततः सहकारी स्वनियमनमै आधारित संस्था हुनु भन्नेमा दुई मत छैन। तर कतिपय सहकारीहरूले गैरसदस्यबाट समेत बैंक तथा वित्तीय संस्थाबाट भैँ बचत सङ्कलन गर्ने कार्यलाई निरन्तरता दिई सीमित व्यक्तिका निजी व्यवसायमा लगानी गरेर सहकारीको समग्र मूल्यमान्यताका साथै स्वनियमनको विवेकपूर्ण मार्गलाई लगातार उल्लङ्घन गर्दै स्वनियमनको सीमामा रहन नसकेको प्रस्ट देखिएपछि अब बाह्य नियमनको विकल्प नदेखिएको हो। यसबाट सहकारी मूल्यमान्यताबाट नचल्ने सहकारीमा स्वनियमन एउटा काल्पनिक अवस्था मात्र हो भन्ने पनि पुष्टि हुन आउँछ। यद्यपि, सहकारीको एक पक्षले विगतदेखि नै सहकारी क्षेत्रमा देखा परेका तमाम समस्या, चुनौती र सङ्कटकका बिचमा पनि सहकारीमा बाह्य नियमन नरुचाएको अवस्था देखिएको छ। बाह्य नियमन तथा सुपरिवेक्षणले सहकारीलाई नियन्त्रण गर्दछ भन्ने यो पक्षको दलिलसमेत रहेको छ।

यद्यपि, नेपालमा सदस्यमुखी संस्थाका रूपमा सहकारीका मूल्यमान्यताको पालना गर्ने सहकारीको सङ्ख्या ठुलो रहेको र यस्ता संस्थामा सानातिना र अल्पकालीन बाहेक गम्भीर समस्या देखा परेको भने होइन। सहकारी क्षेत्रमा सङ्ख्याका हिसाबले केही कमजस्तो देखिए तापनि कारोबार र सदस्य/बचतकर्ताहरूको आबद्धताका हिसाबले महत्त्वपूर्ण हिस्सा भने समस्याग्रस्त बनेको यथार्थ छँदै छ। समस्याग्रस्तताको हद आधिकारिक रूपमा समस्याग्रस्त भनी सूचीकृत १३ वटा (२०८० साउन १ गतेसम्म) सहकारीमा मात्र सीमित छैन। समाचारहरूलाई आधार मान्दा आफ्ना

बचतकर्तालाई बचत फिर्ता गर्न नसकिरहेका सहकारीको सङ्ख्या दैनिक रूपमा बढ्दो छ। यसै सन्दर्भमा सहकारीका सबै सरोकारवालाहरू (सहकारी मन्त्रालय तथा विभाग, नेपाल राष्ट्र बैंक, सहकारी सङ्घहरू, सहकारी बोर्ड) वर्तमान समस्या समाधानका लागि बाह्य नियमनको आवश्यकता रहेको कुरामा प्रस्ट र एक मत हुन आवश्यक छ।

नेपालको बैंकिङ क्षेत्रलाई भने मौद्रिक अधिकारीका रूपमा नेपाल राष्ट्र बैंकले नियमन तथा सुपरिवेक्षण गर्दै आएको छ। बैंकले नेपाल राष्ट्र बैंक ऐन तथा बैंक तथा वित्तीय संस्था ऐन आदि मार्फत यस क्षेत्रको नियमन, सहजीकरण, प्रवर्धन र सुपरिवेक्षण गर्दै आएको हो। बैंकबाट इजाजतपत्र प्राप्त यस्ता संस्थालाई जनताको निक्षेप सुरक्षित गर्ने र वित्तीय क्षेत्रप्रति जनताको विश्वसनीयता कायम राख्ने अभिप्रायले यथासमयमा आवश्यक कारबाहीसमेत गर्दै आएको छ। यस प्रकारका कारबाहीको प्रत्याभूति विभिन्न कानुनी व्यवस्थाले गराएको छ। अवैध स्रोत, गैरकानुनी क्रियाकलाप, आतङ्कवाद, कर छली आदिबाट आर्जित धनलाई शुद्धीकरण गर्ने प्रयासलाई पनि नेपाल राष्ट्र बैंकको नियमनको दायरामा रही बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले निरुत्साहित पाउँ आएका छन्।

नेपाल राष्ट्र बैंक र सहकारीबिचको अन्तरसम्बन्ध

नेपालको बैंक, वित्तीय, गैरबैंक वित्तीय तथा सहकारीको बजारको दायरा सानो र सीमित छ। सहकारीका सदस्यहरूमध्ये कतिपय व्यक्ति बैंक तथा वित्तीय संस्थाका सेवाग्राहीसमेत रहने हुँदा सहकारी र बैंक तथा वित्तीय संस्थामा अलग अलग रूपमा देखा पर्ने परिस्थितिले यस्ता व्यक्तिलाई प्रभावित पार्ने सम्भावना अधिक नै रहन्छ। कारोबारको अन्तरनिर्भरताका हिसाबले सहकारीले प्रचलित कानुन तथा नियम र मापदण्डबमोजिम राख्नुपर्ने न्यूनतम तरल सम्पत्ति बैंक तथा वित्तीय संस्थामा नै राख्ने गरेका छन्। करिब ५०० अर्ब निक्षेप सङ्कलन गरेको सहकारी क्षेत्रमा प्रचलित व्यवस्थाअनुसार न्यूनतम १५ प्रतिशतको तरल सम्पत्ति अर्थात् करिब ७५ अर्ब निक्षेप बैंक तथा वित्तीय संस्थामा रहेको अनुमान गर्न सकिन्छ। साथै, बैंक तथा वित्तीय संस्थाको निक्षेपको एउटा महत्त्वपूर्ण स्रोत पनि सहकारी क्षेत्र हो। त्यस्तै, सहकारीहरूले आफ्ना सदस्यहरूको ऋणको माग पूरा गर्न सहकारीको सम्पत्ति धितो राखी वा सम्भौता गरी बैंक तथा वित्तीय संस्थाबाट ऋण लिन पनि सक्छन्।

नेपाल राष्ट्र बैंकका केही प्रतिनिधिले २०६६ माघदेखि २०६९ मङ्सिरसम्म सहकारी विभागमा रही करिब १३३ वटा सहकारीको स्थलगत निरीक्षण कार्यमा सहयोग गरेका थिए। यसबाट सहकारी क्षेत्रमा केही आशा जगाएको पनि थियो। यद्यपि यस कार्यले निरन्तरता पाउन सकेन। सहकारी ऐनको दफा ९५ (२) मा नेपाल राष्ट्र बैंकले तोकिएको भन्दा बढी कारोबार गर्ने सहकारी संस्था वा सहकारी बैंकको हिसाबकिताब वा वित्तीय कारोबारको निरीक्षण वा जाँच गर्न गराउन सक्ने उल्लेख भएको छ। त्यस्तै, सहकारी नियमावली, २०७५ मा ५० करोडभन्दा बढी बचत तथा ऋण कारोबार गर्ने सहकारीको अनुगमन बैंकले गर्न सक्ने व्यवस्था गरिएको छ। यद्यपि उक्त व्यवस्थाहरू कार्यान्वयनमा आउन सकेका छैनन्। साथै, २०७९/८० को मौद्रिक नीतिमा बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाहरूको नियमन, निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षण व्यवस्थालाई प्रभावकारी बनाउन बैंकले आवश्यक सहयोग पुऱ्याउने पुनः उल्लेख गरिएको थियो।

सहकारी र बैंक तथा वित्तीय संस्थाबिचको भिन्नता

सहकारी र बैंक तथा वित्तीय संस्था अलग दर्शन, कानून र संरचनामा चल्ने संस्था हुन् । यी संस्थाहरूबिचको पहिलो भिन्नता भनेको दर्ता गर्ने निकाय हो । नेपालमा सहकारीहरू सङ्घीय सहकारी विभाग, प्रदेश सहकारी विभाग र स्थानीय तहमा दर्ता हुने संवैधानिक तथा कानुनी व्यवस्था रहेको छ भने बैंक तथा वित्तीय संस्था कम्पनी रजिस्ट्रारको कार्यालयमा दर्ता हुने व्यवस्था गरिएको छ । सहकारीहरूलाई कारोबार सञ्चालनको अनुमति प्रदान गर्ने र नियमन तथा सुपरिवेक्षणको कार्य दर्ता गर्ने निकायले नै गर्दछ भने बैंक तथा वित्तीय संस्थालाई सञ्चालन इजाजतपत्र प्रदान गर्ने कार्य र नियमन तथा सुपरिवेक्षण कार्य नेपाल राष्ट्र बैंकले गर्दछ । सहकारीहरू आधारभूत रूपमा सहकारी कानून र संस्था दर्ता हुँदाका बखत प्राप्त हुने विनियमका आधारमा सञ्चालन हुने गर्दछन् भने बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू संस्थाको इजाजतपत्र लिँदाका बखत प्राप्त हुने प्रबन्धपत्र तथा नियमावलीका आधारमा सञ्चालन हुने गर्दछन् ।

सहकारीमा सम्बन्धित संस्थाको कार्यक्षेत्रभित्र बसोबास गर्ने कानुनी रूपमा योग्य र संस्थाको सदस्यता लिएका व्यक्तिहरूले मात्र वित्तीय कारोबार गर्न सक्छन् भने बैंक तथा वित्तीय संस्थामा कानूनले अयोग्य नठहर्नेका नेपाली नागरिकले वित्तीय कारोबार गर्न सक्छन् । सहकारीहरूले २०७९ चैतसम्ममा करिब ४७८ अर्ब बचत सङ्कलन गरेका थिए भने बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले सो अवधिमा ५,४८५ अर्ब बचत सङ्कलन गरेका थिए । बचत सङ्कलनलाई आधार मान्दा सहकारी क्षेत्रले समग्र वित्तीय क्षेत्रमा करिब ९ प्रतिशत हिस्सा ओगटेको देखिन्छ । तथापि, नेपालको सहकारी क्षेत्रको समग्र तथ्याङ्क उपलब्धताको अवस्था नाजुक रहेको सन्दर्भमा सो अनुपातले यथार्थ अवस्थाको चित्रण गर्ने देखिँदैन । कार्यप्रकृतिका आधारमा सहकारीहरूले बचत तथा ऋण लगायत फन्ड २० वटा विषयमा वर्गीकृत भई सेवा प्रदान गरिरहेका छन् भने बैंक तथा वित्तीय संस्थालाई 'क', 'ख', 'ग' र 'घ' वर्गमा वर्गीकरण गरिएको छ ।

कार्यक्षेत्रलाई आधार मान्दा, सहकारीहरूको कार्यक्षेत्र संस्था दर्ता गर्दाका बखत र पछि थप भएका क्षेत्रहरूमा सीमित हुने गर्दछ भने बैंक तथा वित्तीय संस्थाका हकमा जिल्ला, प्रदेश तथा राष्ट्रियस्तरका संस्थाका रूपमा सेवा प्रवाह गर्दछन् । 'क' वर्गका सबै संस्था राष्ट्रियस्तरमा, 'ख' वर्गका संस्था १, ३, ५, ७ जिल्ले, प्रदेश र राष्ट्रियस्तरमा, 'ग' वर्गका संस्था १-५ जिल्ले, प्रदेश र राष्ट्रियस्तरमा र 'घ' वर्गका संस्था ३, १०, १५ जिल्ले र प्रदेश र राष्ट्रियस्तरमा सञ्चालन भइरहेका छन् । संस्थाले आर्जन गरेको मुनाफाको बाँडफाँटका हिसाबले सहकारीको मुनाफा रकम जगेडा कोष, संरक्षण पुँजी फिर्ता कोष लगायत अन्य कोषहरूमा बाँडफाँट गरिन्छ भने बैंक तथा वित्तीय संस्थाको मुनाफा साधारण जगेडा कोषलगायत अन्य कोषहरूमा बाँडफाँट गरिन्छ ।

संस्थाहरूको सङ्ख्या र सञ्चालनका दृष्टिकोणबाट देशभर सहकारीहरूको सङ्ख्या ३१,३७३ (सेवाकेन्द्र लगायतको विवरण अप्राप्त) पुगेको देखिन्छ भने 'क', 'ख', 'ग' र 'घ' वर्गका बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको सङ्ख्या क्रमशः २०, १७, १७, ६३ र कुल शाखा सङ्ख्या ११,५६९ पुगेको छ । मुख्य तालुकवाला मन्त्रालयका दृष्टिकोणले सहकारीहरू भूमि व्यवस्था, सहकारी तथा गरिबी निवारण मन्त्रालयसँग सम्बन्धित रहने गर्दछन् भने बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू अर्थ मन्त्रालयसँग सम्बन्धित रहने गर्दछन् । सञ्चालन सिद्धान्तका हिसाबले सहकारीहरू अन्तर्राष्ट्रिय ७ सिद्धान्तमा आधारित रहन्छन् भने बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू

Basel Core 29 Principles मा आधारित भई सञ्चालित हुने गर्दछन् । सुपरिवेक्षण सिद्धान्तका हिसाबले सहकारीहरू Protection, Effective Financial Structure, Asset Quality, Rates of Return & Costs, Liquidity and Signs of Growth (PEARLS) Monitoring Principles मा आधारित हुने गर्दछन् भने बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू Capital adequacy, Asset quality, Management, Earnings, Liquidity and Sensitivity (CAMELS) Rating Principles मा आधारित हुने गर्दछन् ।

पुँजी बजारसँगको संलग्नताका हिसाबले सहकारीहरू प्राथमिक वा दोस्रो कुनै पनि बजारसँग सम्बन्धित हुँदैनन् र कुनै सदस्यले कुनै सहकारीमा रहेको आफ्नो सेयर फिर्ता गर्न चाहेमा सम्बन्धित सहकारीले सो सेयर खरिद गर्न सक्छ । बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले जारी गर्ने प्राथमिक सेयर तोकिएको सीमासम्म खरिद गर्न सक्ने र इच्छाएका बखत दोस्रो बजारमार्फत बिक्री गर्न पनि सक्छन् । तर बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले भने एक पटक जारी गरेको सेयर पुनः खरिद गर्दैनन् । सहकारीहरू मूलतः सहकारी ऐन, २०७४ र नियमावली, २०७५, सहकारी सम्पत्ति शुद्धीकरण सम्बन्धी निर्देशिका, २०७४ र कार्यविधि, २०७५, सहकारी सुपरिवेक्षण, निरीक्षण तथा अनुगमन निर्देशिका, २०७७, सहकारी एकीकृत निर्देशन र संस्थाको विनियम आदिका आधारमा सञ्चालित हुने गर्दछन् भने बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू मूलतः नेपाल राष्ट्र बैंक ऐन, २०५८, बैंक तथा वित्तीय संस्था ऐन, २०७३, सम्पत्ति शुद्धीकरण निवारण ऐन, २०६४, राष्ट्र ऋण ऐन, २०५९, विवेकशील नियमन आदिका आधारमा सञ्चालित हुने गर्दछन् ।

प्रतिनिधिमूलक फेडरेसनहरूको संरचनाका दृष्टिकोणले सहकारी क्षेत्रमा महासङ्घ, केन्द्रीय सङ्घ, प्रदेश सङ्घ, जिल्ला सङ्घ, जिल्ला विषयगत सङ्घ कार्यरत छन् भने बैंक तथा वित्तीय संस्थातर्फ बैंकर्स सङ्घ, डेभलपमेन्ट बैंकर्स सङ्घ, वित्त कम्पनी सङ्घ र लघुवित्त सङ्घ कार्यरत छन् । प्रतिस्पर्धात्मकताको सिद्धान्तका हिसाबले सहकारीहरू एकआपसमा प्रतिस्पर्धात्मक संस्था होइनन् भने बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू एकआपसका प्रतिस्पर्धी संस्था हुन् । बचत तथा ऋणको ब्याजदर निर्धारण गर्ने स्वायत्तताका हिसाबले सहकारीहरू पूर्ण रूपमा स्वायत्त संस्था हुन् भने बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले नेपाल राष्ट्र बैंकको नीतिबमोजिम बचत तथा ऋणको ब्याजदर निर्धारण गर्दछन् । कर्जा प्रवाह गर्ने सीमाका हिसाबले सहकारीले पुँजी कोषको अधिकतम १० प्रतिशतसम्म प्रतिसदस्य कर्जा प्रवाह गर्न सक्छन् भने बैंक तथा वित्तीय संस्थाले पुँजी कोषको अधिकतम २० प्रतिशत प्रतिव्यक्ति कर्जा प्रवाह गर्न सक्छन् ।

सेयर रकमको सीमाका हिसाबले सहकारीका हरेक सदस्यले कुल सेयर पुँजीको अधिकतम २० प्रतिशतले हुने रकमसम्मको सेयर खरिद गर्न सक्छन् भने बैंक तथा वित्तीय संस्थाका सेयरधनीले कुल चुक्ता पुँजीको अधिकतम १५ प्रतिशतसम्मको सेयर खरिद गर्न सक्छन् । भाखा नाघेको कर्जाको कर्जा नोक्सानी व्यवस्थाका हिसाबले सहकारीले भाखा ननाघेको, १ वर्षसम्म अवधिले भाखा नाघेको र एक वर्षभन्दा बढी अवधिले भाखा नाघेको कर्जाको क्रमशः १, ३५ र १०० प्रतिशत रकम कर्जा नोक्सानी कोष व्यवस्था गनुपर्ने व्यवस्था रहेको छ भने बैंक तथा वित्तीय संस्थाले असल, १-३ महिना भाखा नाघेका, ३-६ महिना भाखा नाघेका, ६-१२ महिनासम्म भाखा नाघेका र १ वर्षभन्दा बढी अवधिले भाखा नाघेका कर्जाको क्रमशः १, ५, २५, ५० र १०० प्रतिशत कर्जा नोक्सानी कोषको व्यवस्था गर्ने प्रावधान रहेको छ ।

सहकारी र बैकिङ क्षेत्रका केही जटिलताहरू

सहकारी सदस्यद्वारा स्थापित, सञ्चालित र नियन्त्रित संस्था हुन् भन्ने दर्शनको बारम्बार उल्लङ्घन हुनाले विगतको दशकदेखि नेपालको सहकारी क्षेत्र जटिल मोडमा पुगेको छ। मूलभूत रूपमा सहकारी क्षेत्र स्वनिियमनमा रहन नसकेको परिप्रेक्ष्यमा बाह्य नियमनको व्यवस्था पनि गर्न नसक्दा सहकारी क्षेत्रमा जटिलता थपिँदै गएका हुन्। स्वनिियमन सबैभन्दा राम्रो नियमन व्यवस्था हो तर वित्तीय व्यवसायमा स्वनिियमनको परिकल्पना गर्दा त्यसका आधार र सीमा तोकिनु अति आवश्यक थियो। सहकारी क्षेत्रलाई स्वनिियमनमा रहने क्षेत्र भनिरहने तर स्वनिियमन कार्यान्वयन अत्यन्त कमजोर र बाह्य नियमन र सुपरिवेक्षणको संयन्त्र बन्न नसक्नाले सहकारी क्षेत्रमा समस्या आएको हो। नेपालको संविधानबमोजिमको कार्यक्षेत्रलाई आधार मानी सहकारीको वर्गीकरण गर्नाले सहकारी क्षेत्रमा थप समस्या देखा परेका छन्। वर्गीकरणको उद्देश्य र वर्गीकरण गरेर जिम्मेवारी लिने संयन्त्र प्रभावकारी हुन नसक्दा यस प्रकारको समस्या देखा परेको हो। सहकारी क्षेत्रमा सहकारीको सङ्ख्या र कारोबारसम्बन्धी तथ्याङ्क सङ्कलन र व्यवस्थापन फितलो रहेको छ। पारदर्शिताको अभावका कारणले यी संस्थामा सम्पत्ति शुद्धीकरण प्रयासको सम्भावना पनि देखिएको छ। सहकारी एकीकरणको अवस्था कमजोर छ। सदस्य/निती निर्माता/सञ्चालकमा सहकारी साक्षरताको अवस्था पनि कमजोर छ। लामो समयदेखि नै संस्थाको लेखापरीक्षणमा व्यावसायिकताको कमी रहेको छ। सुशासन तथा आन्तरिक नियन्त्रण प्रणाली (कानुनी शासन, पारदर्शिता र जवाफदेहिता) कमजोर छ। संस्थामा सदस्य सक्रियता र पहुँचको अवस्था नाजुक रहेको छ। संस्थाका सञ्चालकको संस्थासँगको आर्थिक संलग्नता अपारदर्शी देखिन्छ। सहकारीलाई प्रदान गरेको कार्यक्षेत्रको बेवास्ता गर्ने प्रवृत्ति बढ्दै गएको छ। कतिपय सहकारी गैरसदस्य र निर्दिष्ट कार्यक्षेत्रभन्दा बाहिरका कारोबारमा समेत केन्द्रित छन्। साधारणसभा गर्ने प्रवृत्ति कमजोर हुनुका साथै सहकारीका साधारणसभाका नाममा भोजभतेर, गैरसदस्यको सहभागिता र साङ्गीतिक कार्यक्रमको बाहुल्यता बढ्दै गएको छ। विभिन्न २० विषयमा संस्था सञ्चालनको प्रयास भएको देखिए तापनि अधिकांस सहकारीले बचत तथा ऋणमात्र वा मूलरूपमा बचत तथा ऋणको कारोबार गर्ने गरेको पाइन्छ।

बैकिङ व्यवसायमा भने सहकारीमा देखिएका भन्दा फरक प्रकृतिका चुनौतीहरू देखा परेका छन्। यस क्षेत्रमा लामो समयदेखि बहु-बैकिङ क्रियाकलाप, कर्जाको हरितीकरण, खराब कर्जा, वित्तीय ग्राहकको बढ्दो गुनासो, बढ्दो मात्राको डिजिटल वित्तीय ठगी तथा अपराध, बजार आचरण सुपरिवेक्षणको अभाव, अपर्याप्त जोखिममा आधारित सुपरिवेक्षण आदि चुनौतीहरू देखा परेका छन्।

निष्कर्ष

देशको वित्तीय प्रणालीमा करिब १० प्रतिशत हिस्सा ओगटेको साथै निक्षेप र कर्जाका हिसाबले सहकारी क्षेत्र नेपालको 'क' वर्गका बैकहरूपछिको सबैभन्दा ठुलो क्षेत्र हो। स्वनिियमनको दार्शनिक आधारमा स्थापित सहकारी क्षेत्रमा पछिल्लो समयमा विभिन्न विकृतिहरू देखिएका कारणले सहकारी क्षेत्र प्रभावकारी नियमनको दायरामा समेटिन नसक्दा यो क्षेत्रलाई छायाँ बैकिङ क्षेत्रका रूपमा व्याख्या गर्नेहरूको सङ्ख्या बढ्दै छ भने यो क्षेत्र सम्पत्ति शुद्धीकरणको सम्भावनायुक्त क्षेत्रका रूपमा पनि विकास हुन सक्ने देखिन्छ। सहकारी क्षेत्रमा बढ्दै गएको अपारदर्शिता र कमजोर सुशासनका कारणले वित्तीय क्षेत्र विकास रणनीतिको सफल कार्यान्वयन र मौद्रिक व्यवस्थापनमा पनि यसले चुनौती थपेको छ। यस आधारमा सहकारी क्षेत्रलाई प्रभावकारी नियमन र सुपरिवेक्षणको दायरामा समेट्न आवश्यक छ।

नेपालको संविधानमा सहकारीको गुणस्तरीय विकास गर्दै समाजवादसम्म पुग्न सकिने परिकल्पना गरिएको छ। यद्यपि आजको सहकारी विश्वव्यापीकरण, उदारवाद, निजीकरणको डिग्री तथा डाइरेक्सन, वित्तीयकरणको गहिराइ, बजार अर्थतन्त्र, देशको आर्थिक नीतिबाट प्रभावित हुँदै गएको छ। वित्तीय सहकारीजस्ता मोडलमा स्वनिियमनको चर्को स्वर यस क्षेत्रलाई प्रभावकारी नियमन र सुपरिवेक्षणबाट अलग राख्ने प्रयास मात्रै हो। उदारवाद, वित्तीयकरण र बजार अर्थतन्त्रमा पैसाको व्यवसाय गर्ने कुनै पनि संस्था स्वनिियमनमा चल्न सम्भव देखिँदैन। त्यसै गरी सहकारीमा मूल्यमान्यता र सिद्धान्तको पालना गर्ने वातावरण बन्न सकेमा सहकारीमा बाह्य नियमन, सुपरिवेक्षण आवश्यक नपर्न पनि सक्छ। किनकि स्वाभाविक रूपले नियमनले नियन्त्रणलाई नै निम्त्याउँछ, जुन सदस्य नियन्त्रित सहकारी सिद्धान्तको विपरीत हो। यसै प्रसङ्गमा दोस्रो नियामक निकायको चर्चा पनि २० वर्षदेखि नचलेको होइन। यसको स्थापना वा कार्यान्वयन हुन नसक्नुका पछाडि पनि चाख लाग्दा प्रसङ्ग र कारणहरू छन्।

नेपालको बैकिङ क्षेत्रको बर्चस्व सहकारीको भन्दा स्वाभाविक रूपमा बढी नै छ। एउटै वित्तीय बजारमा एकै खालका सेवाग्राहीलाई समेटेर कारोबार गरिरहेका यी दुई मोडलले समग्र रूपमा वित्तीय सेवा प्रदान गरिरहेका छन्। यसबाहेक कतिपय क्षेत्रमा वस्तु तथा सेवाको उत्पादन तथा बजारीकरणमा सहकारीको अहम् भूमिका रहँदै आएको छ। सदस्यमुखी वित्तीय कारोबारको आवश्यकता पर्ने व्यक्तिले सहकारीको र व्यावसायिक वित्तीय कारोबारको आवश्यकता पर्ने व्यक्तिले बैकिङ सेवा प्रदाय रोज्नु उपयुक्त हुन्छ।

***

नेपालमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाको स्थापना, विकास, अवसर र चुनौतीहरू

महेशराज खरेल*

नेपालको आधुनिक बैंकिङ प्रणाली वि.सं. १९९४ साल कार्तिक ३० गते नेपाल बैंक लिमिटेडको स्थापनापश्चात् सुरु भएको कुरा निर्विवाद छ। नेपाल राष्ट्र बैंकको स्थापना हुनुभन्दा पहिले नेपाल बैंक लिमिटेडले केन्द्रीय बैंकका रूपमा पनि भूमिका निर्वाह गर्दथ्यो। राष्ट्र बैंक ऐन, २०१२ अन्तर्गत २०१३ साल वैशाख १४ गते नेपाल राष्ट्र बैंकको स्थापनापश्चात् देशमा मौद्रिक निष्कासन, नियन्त्रण र परिचालन केन्द्रीय बैंकको अधिकार मातहत आयो। त्यस पहिले नेपालमा द्वैध मुद्राको प्रचलन थियो। देशमा स्वाधीन अर्थतन्त्र निर्माण, विकास र रक्षा कार्यमा नेपाल राष्ट्र बैंकको भूमिका अहम् रहेको स्पष्ट छ।

समयको माग भन्नु कि विकासका पूर्वाधार निर्माण भन्नु! औद्योगिक विकासका लागि छुट्टै एक वित्तीय संस्थाको आवश्यकता बोध भएका कारण २०१६ सालमा सरकारी स्वामित्वमा नेपाल औद्योगिक विकास निगम लिमिटेड (आईडीसी लि.) को स्थापनाले देशका औद्योगिक क्षेत्रमा थप कर्जा लगानी कार्य प्रारम्भ भयो। यता फेरि देशमा जनताको बैंकिङ सेवाको बढ्दो मागलाई नेपाल बैंक लिमिटेड मात्रले पूरा गर्न नसक्ने अवस्था सृजना हुन पुग्यो। त्यसै कारण राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक ऐन, २०२१ अनुरूप २०२२ माघ १० गते तत्कालीन श्री ५ को सरकारको पूर्ण स्वामित्वमा राष्ट्रिय वाणिज्य बैंकको स्थापना गरियो। यस बैंकलाई बेलायतको स्ट्यान्डर्ड चार्टर्ड बैंक वा भारतको एस.बी.आई बैंकको आधारबिन्दुलाई पच्छ्याएर स्थापना गरिएको भनिन्छ। राष्ट्रिय वाणिज्य बैंकलाई तत्काल श्री ५ को सरकारको वित्तीय नीति वाहक बैंकका रूपमा पनि परिचालन गरियो। त्यति मात्र कार्यले बैंक स्थापना गर्ने कार्य रोकिएन। नेपालको आर्थिक निर्भरताको मुख्य हिस्सा कृषि रहेको हुनाले कृषिको विकास र विस्तारका लागि कृषि विकास बैंक ऐन, २०२४ अन्तर्गत वि.सं. २०२४ साल माघ ७ गते कृषि विकास बैंकको स्थापना भयो। यस कार्यले देशमा कृषि क्षेत्रका जनताको आवश्यकतालाई थोर बहुत सम्बोधन गर्न सकेको थियो। यस प्रकार बैंकहरूको स्थापनाले छरिएर रहेको जनताको बचतलाई निक्षेपका रूपमा सङ्कलन गर्ने र माग भएको कृषि, उद्योग तथा व्यापार व्यवसायका क्षेत्रमा सरल र सुलभ कर्जा प्रवाह हुन पुग्यो। आफ्नै वित्तीय नीतिअनुरूप देशमा कृषि, उद्योग र वाणिज्य व्यापारलाई सुलभ रूपमा कर्जा उपलब्ध गराउने कार्यले कृषि, उद्योग र वाणिज्य व्यापारले केही हदसम्म फस्टाउने मौका पायो। देशमा केही उत्पादनशील क्षेत्रमा कर्जा प्रवाह हुनाले केही हदसम्म रोजगारीसमेत सृजना हुन पुग्यो।

समय बलवान् हुन्छ। समयको निर्देशअनुरूप सबैले चल्नुपर्छ। नेपालका उल्लिखित सरकारी स्वामित्वका बैंकहरू भिन्नाभिन्नै उद्देश्यले भिन्नाभिन्नै ऐनअनुरूप स्थापना भएर सञ्चालन गरिएका भए पनि

समयको मागअनुसार अब यी बैंकहरू भिन्नै रूपमा भिन्नै ऐनअनुरूप राखिरहनु समयले उपयुक्त ठानेन, मानेन। समयले उठाएका प्रश्नको उत्तर दिन सबै बैंकहरूलाई एकै छानामुनि ल्याउने हेतुले वाणिज्य बैंक ऐन, २०३१ जारी गरेर एउटै ऐनमार्फत सञ्चालन गर्ने सरकारको नीति रहेको पाइन्छ। ४० को दशकमा पुढा विश्व अर्थक्षेत्रमा आएको आर्थिक खुलापन र उदारीकरणको प्रयोग वा उपयोग गर्न वाणिज्य बैंक ऐन, २०३१ लाई संशोधन गरी (नेपाली र विदेशी) संयुक्त लगानीमा २०४१ सालमा नेपाल अरब बैंक (हाल नबिल बैंक) को स्थापना हुन पुग्यो। २०४२ सालमा नेपाल इन्डोस्वेज बैंक (हाल नेपाल इन्भेस्टमेन्ट बैंक) र २०४३ सालमा नेपाल ग्रिनलेज बैंक (हाल नेपाल स्ट्यान्डर्ड चार्टर्ड बैंक) हुँदै समयक्रममा अन्य संयुक्त लगानीका बैंकहरू, जस्तै : नेपाल एस.बी.आई. बैंक, नेपाल बङ्गलादेश बैंक, नेपाल एभरेस्ट बैंकलगायत बैंकहरूको स्थापना भयो।

जनआन्दोलन २०४६ को सफलतापछि खुला अर्थतन्त्र तथा उदारीकरणमा देशलाई पूर्णतः समाहित गरियो। देशमा चौतर्फी आर्थिक गतिशीलता कायम गरी आर्थिक विकास गर्ने हेतु निजी क्षेत्रलाई प्राथमिकतामा राखी अङ्गीकार गरिएको नीतिगत व्यवस्थाका कारण विभिन्न निजी लगानीका बैंकहरू स्थापना भए। नेपालमा निजी क्षेत्रको पहिलो बैंकका रूपमा २०४९ सालमा हिमालय बैंकको स्थापना भयो। त्यस उपरान्त विभिन्न समयमा निजी क्षेत्रका बैंकहरू स्थापना हुँदै गए, जस्तै : एन.आई.सी. एसिया बैंक, ग्लोबल आई.एम.ई. बैंक, नेपाल इन्भेस्टमेन्ट बैंक, एन.एम.बी. बैंक, लक्ष्मी सनराइज बैंक, कुमारी बैंक, सिद्धार्थ बैंकलगायत दर्जनौँ बैंकहरू स्थापना भए।

आर्थिक उदारीकरण र नीतिगत खुल्ला व्यवस्थाका कारण उल्लिखित बैंकहरूका अलावा विकास बैंक र वित्तीय संस्थाहरू पनि च्याउ उम्रिएभन्ने उम्रन थाले। यस्तो अवस्थामा वाणिज्य बैंक ऐन, २०३१ को परिमार्जित सीमा र अन्य प्रचलित ऐन मात्रले यी बैंक तथा वित्तीय संस्थाभित्र उत्पन्न सञ्चालनसम्बन्धी विविध प्रकारका जटिलताहरूलाई सम्बोधन र परिचालन गर्न सम्भव रहेन। अतः सबै बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूलाई एउटै ऐनको छाताभित्र ल्याउने उद्देश्यले छाता ऐनका रूपमा बैंक तथा वित्तीय संस्थासम्बन्धी ऐन, २०६३ जारी हुन पुग्यो। यस ऐनले बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूलाई बैंकिङ कारोबार र अधिकारको सीमाका आधारमा 'क', 'ख', 'ग' र 'घ' वर्गमा विभाजित गरी संस्थापना र परिचालन गर्ने नीति तर्जुमा गऱ्यो। पछि २०७३ सालमा यस ऐन बैंक तथा वित्तीय संस्था सञ्चालन ऐनमा विकास भयो, जसअनुसार 'क' वर्गमा माथि उल्लिखित बैंकलगायत ३२ वटा बैंकहरू स्थापना गरिए। हाल (मर्जरपश्चात्) २० वटा बैंकहरू क्रियाशील छन्। 'ख' वर्गका विकास बैंकहरूमध्ये महालक्ष्मी विकास बैंक, लुम्बिनी विकास बैंक, मुक्तिनाथ विकास बैंक, ज्योति विकास

* पूर्व मुख्य प्रबन्धक, राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक लि.।

बैंक, नारायणी डेभलपमेन्ट बैंकलगायत हाल (मर्जरपश्चात्) १७ वटा विकास बैंकहरू कायम छन् । त्यसै प्रकारले 'ग' वर्गका वित्तीय कारोबार गर्ने फाइनान्स कम्पनीहरूमध्ये सेन्ट्रल फाइनान्स, गोरखाज फाइनान्स, गुडविल फाइनान्स, जानकी फाइनान्स, आइसीएफसी फाइनान्स, क्यापिटल मर्चेन्ट बैंकिङ एन्ड फाइनान्सलगायत (मर्जरपछि) १७ वटा फाइनान्स कम्पनीहरू क्रियाशील छन् । 'घ' वर्गका लघुवित्त कम्पनीहरूमा आदर्श लघुवित्त, माहुली लघुवित्त, डिप्रोक्स लघुवित्त, अभियान लघुवित्तलगायत ६३ वटा लघुवित्त कम्पनीहरू कार्यरत छन् । लघुवित्त कम्पनीहरूले पनि हाल आएर थप मर्जर वा गाभ्ने, गाभिने वा प्राप्तिको दबाव खेपिरहेका छन् । यसबाहेक देशको पूर्वाधार विकास गर्न सरकारको २० अर्ब पुँजी लगानीमा 'इन्फ्रास्ट्रक्चर डेभलपमेन्ट बैंक लिमिटेड' नामको एक बैंक पनि क्रियाशील रहेको छ ।

२०८० आश्विनको नेपाल राष्ट्र बैंकको तथ्याङ्कअनुसार नेपालका माथि उल्लिखित बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले ५९ खर्ब निक्षेप सङ्कलन गरेका छन्, जसमध्ये वाणिज्य बैंकहरूको हिस्सा ५२.१४ खर्ब रहेको छ भने अन्य बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको ६.८६ खर्ब हिस्सा रहेको छ । कर्जा तथा लगानीतर्फ सबै बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले ४९.७७ खर्ब रकम कर्जा प्रवाह गर्न सकेका छन् । कर्जा निक्षेपको अनुपात ८१.५३ रहेको छ । यसमा वाणिज्य बैंकहरूको हिस्सा ४४.०५ खर्ब र अन्य वित्तीय संस्थाहरूको ५.७२ खर्ब रहेको छ । देशको अर्थतन्त्र (जिडिपी) को आकार ५३ खर्ब ८२ अर्ब रहेको छ । २०८० आषाढको तथ्याङ्कअनुसार निक्षेप र अर्थतन्त्रको अनुपात १०९.६२ रहेको छ ।

राज्य पुनर्संरचनापछि प्रत्येक स्थानीय निकायमा एउटा बैंक तथा वित्तीय संस्थाको शाखा अनिवार्य पुऱ्याउने सरकारी लक्ष्यअनुरूप हाल ७५२ स्थानीय निकायमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाका शाखा पुगेका छन् । बभाडको साइपाल गाउँपालिकामा बैंक तथा वित्तीय संस्थाको शाखा कार्यालय पुन बाँकी छ । आशा गरौं, त्यो पनि छिट्टै पुग्ने छ । हाल 'क', 'ख', 'ग' र 'घ' वर्गका जम्मा १२१ बैंक तथा वित्तीय संस्था कायम रहेका छन् भने जम्मा शाखा कार्यालयहरू ११५६९ कृयाशील छन् । राज्य पुनर्संरचनाका आधारमा प्रदेशगत रूपमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको उपस्थितिको अवस्था यस्तो रहेको पाइन्छ (२०८० वैशाखको नेपाल राष्ट्र बैंकको तथ्याङ्कका आधारमा) :

वर्गीकृत बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू :

प्रदेश	क	ख	ग	घ
विराटनगर प्रदेश	७५८	१९४	३५	८७०
मधेश प्रदेश	५७४	८४	४८	१०६१
बागमती प्रदेश	१८०२	३३२	१०८	७७६
पोखरा प्रदेश	५९८	१९०	३७	५८१
लुम्बिनी प्रदेश	७४३	२५७	४६	११६८
कर्णाली प्रदेश	२०१	२१	०३	२३७
सुदूरपश्चिम	३२७	५२	०६	२६०
जम्मा	५००३	११३०	२८३	५१५३

सबै गरेर जम्मा शाखा सङ्ख्या - ११५६९

साढे आठ दशकमा नेपालमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको सङ्ख्यागत उपस्थिति, निक्षेप सङ्कलन, कर्जा तथा लगानी, सेवाको पहुँच, प्रविधिको प्रयोग, अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्ध र व्यावसायिक पहुँच, विभिन्न नवीन उपकरणको प्रयोग, संस्था तथा कम्पनीहरूको आधुनिकीकरण,

अन्तर्राष्ट्रियस्तरको निर्देशन, नियमन, सुपरिवेक्षण तथा अनुगमन कार्यले बैंक तथा वित्तीय संस्थाको विकास निकै मात्रामा भएको पाइन्छ । २०८० आषाढको नेपाल राष्ट्र बैंकको तथ्याङ्कका आधारमा एउटा बैंक शाखाले औसत २५१७ जनसङ्ख्यालाई सेवा दिन सकेको कुरालाई उपलब्धि नै मान्नुपर्दछ । बैंक तथा वित्तीय संस्थाका कारण देशमा केही हदसम्म रोजगारी पनि सृजना भएका छन् । तथापि चन्द्रमामा पनि कालो दाग हुने कुरा अथवा कालो बादलभित्र चाँदीको घेरा भनेभैँ हरेक व्यवसायका सबलता र दुर्बलता, अवसर एवम् चुनौती हुने नै गर्दछन् । बैंक तथा वित्तीय क्षेत्र त अझ तरल कारोबार गर्ने निकाय भएको हुनाले स्वभावतः यसका अवसर र चुनौतीहरू अझ बढी तरल प्रवृत्तिका हुन्छन् नै । देशको आर्थिक एवम् वित्तीय कारोबारको मागले अवसर सृजना हुने गर्छ भने विश्व अर्थतन्त्रमा आउने आर्थिक सङ्कटकका फिँल्का तथा बाछिटा र देशमा उत्पन्न हुने आन्तरिक आर्थिक गतिविधि लगायतका राजनीतिक अनि गैरराजनीतिक जटिलताहरूले चुनौतीहरू थपिने गर्छन् । यिनै अवसर र चुनौतीका बिचमा संसारका बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू चलेका हुन्छन्, खेलेका हुन्छन् । हाम्रो देशमा पनि सोही नियम लागू हुन्छ । यो पनि प्रस्ट हुनुपर्छ कि संसारमा जति पनि वस्तु, पदार्थ वा तत्त्वको जन्म वा निर्माण हुन्छ, ती सबैको मृत्यु वा नष्ट वा विघटन अवश्यम्भावी छ । तथापि बाँच्ने, बचाउने प्रयत्नका लागि अवसरको उपयोग गर्दै चुनौतीको सामना गर्नुपर्छ । नेपालका बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूका वर्तमान अवसरहरू निम्नानुसार रहेका छन् ।

- **नेपाल राष्ट्र बैंक ऐन, २०५८ जारी हुनु** : नेपाल राष्ट्र बैंक ऐन, २०५८ जारी गरेर नेपाल राष्ट्र बैंकलाई बलियो केन्द्रीय बैंकका रूपमा विकास गरिएको छ, जसका कारण नेपाल राष्ट्र बैंकबाट अन्तर्राष्ट्रियस्तरका निर्देशनहरू जारी भएका छन् । परिणामतः बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूलाई हिँड्ने मार्ग सहज बन्न पुगेको छ । केन्द्रीय बैंकका रूपमा नेपाल राष्ट्र बैंकले गर्ने नियमन, निरीक्षण र सुपरिवेक्षण कार्यले बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूलाई लिकमा हिँड्ने अवसर समेत जुटेको छ ।
- **खुला प्रतिस्पर्धात्मक वातावरण** : खुल्ला प्रतिस्पर्धात्मक वातावरणका कारण बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूलाई सेवाको स्तर विकास गर्ने अवसर मिलेको छ । नियन्त्रित आर्थिक व्यवस्थामा संस्था स्थापना गर्न तथा सेवा वा व्यवसायको विस्तार कार्यमा विभिन्न रोकावट वा नियन्त्रण हुने हुन्छ । तर खुला अर्थव्यवस्थाभित्र तोकिएका सर्त पूरा गर्ने जुनकुनै संस्था, कम्पनीलाई आफ्नो व्यवसायको विस्तार र सेवाको स्तर विकास गर्ने अवसर प्राप्त रहन्छ ।
- **लगानीका क्षेत्रहरूको व्यापकता** : सामान्य कृषि, उद्योग र वाणिज्य व्यापारमा सीमित भएको कर्जा लगानीको क्षेत्र बढेर कृषिलगायत सबै क्षेत्रमा आधुनिकीकरण र विविधीकरणले कर्जा प्रवाह हुने क्षेत्र विकास र विस्तार भएको छ । पर्यटन, जलविद्युत्, अन्य निर्माणजन्य कार्य, उपभोक्ता कर्जा, पुँजीबजार, केबलकार, प्यारग्लाइडिङ, बन्जी जिम्पिङ लगायतका क्षेत्रहरूमा कर्जा विस्तार गर्ने अवसर जुटेको छ । देशका विविध पूर्वाधार विकास लगायतका क्षेत्रहरूमा ठुलो आकारको कर्जा तथा लगानी गर्ने अवसर खुलेका छन् ।
- **विदेशी वित्तीय स्रोत पाउन सक्ने व्यवस्था** : बैंक वित्तीय संस्थाहरूले हालको खुला आर्थिक उदारीकरण नीतिका कारण

विदेशी वित्तीय स्रोत वा साधन प्राप्त गर्ने अवसर मिलेको छ ।

- **नवीन वित्तीय उपकरणहरूको उपयोग** : आजको विश्व परिवेशमा नवीन आधुनिक वित्तीय उपकरणहरूको उपयोगद्वारा आफ्नो वित्तीय सेवाको स्तर बढाउन अवसर मिलेको छ । एटिए, मोबाइलजस्ता डिजिटल बैंकिङलगायत नवीन प्रविधि प्रयोगमा आएका छन् । त्यसै गरेर वित्तीय कारोबारका निमित्त आवश्यक दक्ष जनशक्ति विकास गर्न अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय संस्था तथा प्रविधि सन्जाल सम्बन्ध सम्पर्कमार्फत समाधान गर्न सकिने अवसर बनेको छ । साथै अन्तर्राष्ट्रियस्तरको सिप र दक्षता विकासका निमित्त नयाँ प्रविधि प्रविष्टिले नवीन अवसरहरू सृजना भएका छन् ।

भरखर मात्र मेन्युअलबाट कम्प्युटराइज प्रणालीमा विकास भएको नेपालको बैंकिङ कार्यप्रणाली डिजिटल युगमा प्रवेशले थप अवसर सृजना गरेको छ ।

- **गैरकोषीय कारोबार अथवा सेवाको विस्तार** : कोषमा आधारित वित्तीय कारोबारमा बढी जोखिम रहने हुनाले गैरकोषका सेवाहरूको विकास र विस्तारले बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको कार्यक्षेत्र विस्तार हुनुका साथै जोखिम कम हुने अवसर मिलेको छ ।
- **ब्याजदर प्रतिस्पर्धाबाट निर्धारण हुने** : ब्याजदर केन्द्रीय बैंकबाट तोक्ने प्रचलन बन्द भएर बजारको माग तथा आपूर्तिको आधारमा स्वयम् बैंक वित्तीय संस्थाको प्रतिस्पर्धाबाट ब्याज निर्धारण गर्ने तथा कर्जा लगानीका क्षेत्र पहिल्याउने कार्यले बैंक तथा वित्तीय संस्था स्वयम्लाई योग्य, दक्ष, क्षमतावान र निर्णायक बन्न अवसर प्राप्त भएको छ ।

- बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको ठुलो जोखिम भनेको कर्जा तथा लगानीको रकम नउठ्नु हो । यस्तो अवस्थामा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको अस्तित्व नै सङ्कटमा पर्न सक्छ । त्यस कार्यको सहयोगका निमित्त नेपाल सरकारद्वारा ऋण असुली ऐन, २०५८ को तर्जुमा गरी ऋण असुली न्यायाधीकरणको व्यवस्था हुनु एक अवसरका रूपमा लिन सकिन्छ ।

- बैंक तथा वित्तीय संस्थाको वित्तीय साधन दुरुपयोग गरेर कर्जा लिने वा दिने वा उद्देश्यअनुरूप लिएको वा दिएको कर्जाको उपयोग उद्देश्यअनुरूप नगरेर देशको प्रचलित कानूनको बर्खिलाप हुने गरेका कार्यलाई निरुत्साहित गर्न बैंकिङ कसुर तथा सजाए ऐन, २०६४ जारी गरिनाले कानुनीरूपमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूलाई दरो बनाउन सहयोग पुगेको छ ।

- राजनीतिक वा सरकारी हस्तक्षेप घट्दो क्रममा रहेका कारण बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू स्वतन्त्र र आत्मनिर्भर उन्मुख हुने अवस्था सृजना भएको छ ।

- बैंक वित्तीय संस्था जीवित रहन वा परिचालित हुन स्रोतको मुख्य भूमिका हुन्छ । मुख्य स्रोत भनेको निक्षेपलाई मानिन्छ । वैदेशिक रोजगारीका कारण प्राप्त हुन आउने विप्रेषण (रेमिट्यान्स) का माध्यमले तरलता उपलब्ध हुनुलाई पनि एक अवसर मान्न सकिन्छ ।

- देशको समग्र ग्रामीण भागमा बैंक पुगेको छैन । कतिपय ग्रामीण क्षेत्र त बैंक तथा वित्तीय सेवाबाट मुक्त नै छ ।

भनिन्छ, देशका ६०% जनताको निक्षेप खाता छ, तर कर्जा प्राप्त जनता केवल १८% मात्र छन् । यस्तो अवस्थामा उपयुक्त विधि र प्रकृत्यामार्फत आफ्नो कार्यविस्तार गर्न बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूलाई पर्याप्त बजार हुनु एउटा अवसर हो भन्न सकिन्छ ।

कर्जा लगानी प्रवाहको आधार परियोजना

आज आएर बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले हचुवाका आधारमा कर्जा लगानी नगरेर परियोजनाको नगद प्रवाहका आधारमा कर्जा लगानी गर्ने नीतिगत व्यवस्था हुनुले लगानी भएको कर्जा एक हदसम्म सुरक्षित रहन सक्ने र लक्षित वा उद्देश्यमूलक क्षेत्रमा कर्जा प्रवाह गर्ने अवसर सृजना भएको मान्न सकिन्छ ।

कुनै पनि जीवन्त एवम् कृयाशील निकाय/संस्थाभित्र अवसर मात्र हुन्नन् । सँगै चुनौती पनि जोडिएर आएका हुन्छन् । बैंक तथा वित्तीय संस्थाका उल्लेखित अवसरका बाबजुत केही चुनौतीहरू पनि साथमै रहेका छन् । त्यस्ता चुनौतीहरूलाई निम्नानुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ ।

बैंक तथा वित्तीय संस्थाका वर्तमान चुनौतीहरू

- **नीतिगत अस्पष्टता कायम हुनु** : बारम्बार फेरबदल हुने नीतिले बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको दूरगामी कार्यलाई अड्चन पुऱ्याउँछ ।

- **मर्जरको समस्या** : बग्रेल्लती बैंक तथा वित्तीय संस्था खोल्न लाइसेन्स बाँड्नु अनि गाभ्ने वा प्राप्तिका निमित्त दबाब दिनु अस्थिर नीतिका परिणाम हुन् । गाभिएका बैंक तथा वित्तीय संस्थाको पुँजीगत पर्याप्तता वा वित्तीय साधनको उपलब्धतामा केही हदसम्म बढोत्तरी भए पनि जनशक्ति व्यवस्थापनको जटिलताले सकस निम्त्याएको छ ।

- **अस्वस्थ प्रतिस्पर्धा** : बग्रेल्लती खुलेका बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले आफ्नो अस्तित्व रक्षाका निमित्त सीमित बजारभित्र अस्वस्थ प्रतिस्पर्धा गर्नुपरेको छ । अस्वस्थ प्रतिस्पर्धा हुनु आफैमा चुनौती हो ।

- **जनशक्ति व्यवस्थापन** : एकातिर राम्रालाई भन्दा हाम्रालाई प्रश्रय र प्राथमिकता दिने प्रचलन कायम नै छ । यसो हुनु भनेको बजारको योग्य जनशक्ति विस्थापित हुन पुगु हो । यसले योग्य जनशक्तिमा निरासा, कुपठा, उदासीनता उत्पन्न हुन जान्छ । साथै अवसरको अभावमा योग्य जनशक्ति पलायन हुन पुग्छ । अर्कातिर छनोट भएको कर्मचारीको अदक्षताका कारण सेवाग्राही मर्कामा पर्छन्, संस्थाले लिन सक्ने उत्पादकत्वमा हास हुन्छ ।

- **नयाँ प्रविधिको उपयोग** : नवीन प्रविधिको उपयोग गर्न आरम्भ गरिए तापनि त्यस्ता साधनको प्रयोग गर्न सक्ने दक्ष जनशक्तिको अभावमा कतिपय बैंक तथा वित्तीय संस्थाका कतिपय नवीन उपकरणहरू त्यसै थन्किन पुगेका छन् । अर्कोतिर, आधुनिक सूचना प्रविधिको उपयोगबाट उत्पन्न विभिन्न जोखिमहरू सृजना भएका छन् । त्यस्ता प्रविधिको दुरुपयोग गरेर ह्याकर लगायतले सृजना गर्ने जोखिम निकै उच्च मानिन्छ ।

- **उत्पादनशील कर्जा निरुत्साहित** : आज आएर बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको अल्पगामी एवम् मुनाफामुखी दृष्टिकोणले गर्दा उत्पादनशील क्षेत्रमा कर्जा तथा लगानी निरुत्साहित हुन पुगेको छ । जसका कारण देशमा उत्पादनशील नयाँ उद्योग

कलकारखाना स्थापना हुन नसकेका मात्र होइन, पुराना कतिपय उद्योगहरू रुण हुँदै बन्द हुन पुगेका छन् । रोजगारी सृजना हुनुको साटो बेरोजगारी दर बढेको छ । योग्य जनशक्ति विदेश पलायन भइरहेको अवस्था छ । बदलामा उपभोक्ता कर्जा विस्तार भएको छ । भड्किलो जीवनशैलीले हाम्रो आफ्नोपन हराउँदै छ । पश्चिमा जीवनशैलीले हाम्रा कतिपय नैतिक मूल्यहरू ह्रास भइरहेका छन्, अपसंस्कृतिहरूको विकास गर्नमा उपभोक्ता कर्जा मूल कारक बनेको छ भन्न सकिन्छ ।

- **कर्जा प्रवाहको मूल आधार पूर्णतः परियोजना बन्न नसक्नु** : अभै पनि कर्जा प्रवाहको मूल आधार पूर्णतः परियोजना हुन सकेको छैन । अस्वस्थ बैकिङ प्रतिस्पर्धाका कारण परियोजनाको उचित विश्लेषण गरेर उपयुक्तताका आधारमा कर्जा लगानी गर्नुभन्दा धितोमुखी कर्जा लगानीमा होड चलिरेहेको पाइन्छ ।
- **सूदर ग्रामीण क्षेत्रमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाको स्थापना गरेर सेवाको पहुँच पुऱ्याउन चुनौती** : छाया बैकिङलाई रोक्न सकिएको छैन । बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको अति नाफामुखी सोचले दुर्गम भेगका जनता आधुनिक बैकिङ सेवाबाट विमुख हुनुपरेको छ । अभ्र भनौं, दुर्गम वा ग्रामीण क्षेत्रमा सेवा दिन बैंक वित्तीय संस्थाहरूमा उदासीनता छाएको छ । सहर केन्द्रित व्यवसाय बढेको छ । यस्तो कार्यले देशको चौतर्फी विकास गर्ने सरकारी लक्ष्य प्राप्त हुन सक्दैन । ग्रामिण विकास विना देशको विकास सम्भव हुन्न । आज देशका ६० प्रतिशत जनताको निक्षेप खाता खोलिएको भनिन्छ । तर बैंक वित्तीय संस्थाबाट प्रवाह हुने कर्जा तथा ऋण सापटी १८% जनतामा मात्र सीमित छ । आर्थिक चलायमान गर्न ग्रामीण क्षेत्रमा बैंक वित्तीय संस्थाको व्यापक पहुँच चुनौती बनेको छ । यस्तो कार्य बैकिङ विकासको बाधक नै मानिन्छ ।
- **अनिश्चित र उच्च ब्याजदर** : उच्च र अनिश्चित ब्याजदर पनि बैकिङ क्षेत्रको चुनौतीका रूपमा रहेको छ । हुन त समयअनुरूप ब्याज बजारले निर्धारण गर्ने भनिन्छ । तर केही समयदेखि देशमा दबाबका आधारमा ब्याज बढ्ने वा घट्ने गरेको छ । एकातिर विश्व अर्थतन्त्रमै मन्दी आएको छ, जसका कारण नेपालमा पनि औद्योगिक एवम् व्यापारिक गतिशीलतामा ह्रास भएको छ । आर्थिक मन्दीको कारण अर्थक्षेत्रमा सुस्तता छाएको छ । आर्थिक वृद्धि ह्रासोन्मुख हुनु अर्थ क्षेत्रको सुस्तताको परिचय हो । यस्तो अवस्थामा ब्याज बढेर अधिल्लो वर्ष मुदती निक्षेपमा १३ प्रतिशत नाघेको भेटिन्छ । निक्षेपमा ब्याज बढेपछि कर्जामा बढ्ने नै भयो । नेपाल राष्ट्र बैंकको निर्देशनबमोजिम आधारदरमा ५% स्प्रेड दर कायम हुँदा ऋण महँगो हुन पुग्यो । जहाँ कर्जा उपभोगकर्ता, उद्यमी व्यवसायीले महँगोमा कर्जा लिएर सिधै चुनौती लिन चाहँदैनन् ।
- **आर्थिक मन्दी** : आर्थिक मन्दी सुस्त आर्थिक वृद्धिको कारण पनि हो । आन्तरिक वा बाह्य कारणले आर्थिक मन्दी आउनुमा विशेषतः कोभिड-१९ ले सुस्ताएको विश्व अर्थतन्त्र राष्ट्र तद्ग्रिन नपाउँदै रुस-युक्रेन युद्ध सुरु हुनु, यस युद्धमा विश्वका शक्तिशाली राष्ट्रहरूको प्रवेश, हतियार उत्पादन र बिक्री वितरण कार्यमा शक्तिशाली राष्ट्रको ध्यान जानु, इजरायल, हमास तथा प्यालेस्टाइनको आन्तरिक सङ्घर्षबाट ठुलो धनजनको क्षति हुनु लगायत कारणले सुस्ताएको आर्थिक अवस्थामा त्यसको प्रभाव नेपालमा पनि परेको वा पर्ने देखिन्छ । तरलता अभावमा वित्तीय

साधनको लागत बढनाले महँगो ब्याजदरमा ऋण लिन नसकेको मात्र होइन, तरलता सहज हुँदा पनि ब्याज घट्न ढिला हुनु अनि घटेको ब्याजमा पनि ऋण उठाउन निजी क्षेत्र तत्पर नहुनुले केन्द्रीय बैकले बजारबाट बारम्बार तरलता प्रशोचन गर्नुपरेको अवस्था विद्यमान छ ।

- **देशमा सुस्त आर्थिक गतिविधिका कारण बचत घट्न जाने हुन्छ** । यस्तो अवस्थामा बचत कार्यलाई प्रश्रय दिनुपर्ने हुन्छ । बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले वित्तीय साक्षरता विस्तारमा पर्याप्त ध्यान पुऱ्याउन जरूरी भएको छ । रकम बचत गर्ने बानीभन्दा देखासिकी गरेर अनावश्यक उपभोगमा बढी जोड दिनाले विप्रेषण (रेमिट्यान्स) मा निर्भर रहेको तरलता दिगो र भरपर्दो नहुन सक्छ । आन्तरिक बचत नगरेमा विप्रेषणबाट प्राप्त तरलताको उपयोग उपभोगमा सीमित हुन सक्छ । उपभोगवादी संस्कृतिले तरलता बैकिङ प्रणालीभन्दा बाहिर अनौपचारिक (छाया बैकिङ) क्षेत्रमा पुग्दछ । यस्तो कार्य रोक्न बचत गर्ने संस्कृतिको विकास गर्नु अनिवार्य हुन्छ । वैदेशिक रोजगारीमा हुने वृद्धि वा सङ्कुचनले बैकिङ तरलतामा सोभै सकारात्मक वा नकारात्मक प्रभाव पर्न जान्छ । रोजगारीमा सङ्कुचन हुँदा तरलता घट्नाले चुनौती बढ्न जान्छ । अभ्र सहकारी सञ्चालकहरूको दुर्नियतका कारण सहकारीमा जम्मा हुने तरलतामा पनि ह्रास भइरहेको अवस्थाले तरलता वृद्धिमा चुनौती थपिन पुगेको छ ।
- यसै पनि आर्थिक मन्दीको कारण देशको उद्योग धन्दा र वाणिज्य व्यापार सिधिल छ । पुँजी बजार ह्रासोन्मुख छ । कच्चा पदार्थ देशमा पर्याप्त छैन । बाहिरबाट कच्चा पदार्थ आयात गर्न उद्योगी व्यवसायी तत्पर देखिँदैनन् । कच्चा पदार्थको अभावमा वस्तु उत्पादन हुन सक्ने कुरा भएन । वस्तु उत्पादन नभएपछि निर्यात बढ्ने कुरै भएन । विश्व आर्थिक मन्दीबाट सिर्जित सुस्त आर्थिक वृद्धिले हाल आयात घटेका कारण विदेशी मुद्राको सर्च्चिर्ति बढेको हो । समग्रमा आर्थिक गतिविधि चलायमान वा गतिशील छैन । यो अवस्था हुनु भनेको बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूका निमित्त चुनौती हो ।
- **दीर्घकालीन नाफा सुरक्षाको समस्या** : बैंक तथा वित्तीय संस्था टिकिरहन मुनाफा मूल आधारका रूपमा रहन्छ । सामाजिक उत्थान कार्य बाहेकका जुनसुकै व्यवसाय पनि मुनाफाका निमित्त सञ्चालित हुन्छन् । मुनाफा भएन भने व्यवसाय टिकदैन । यसर्थ बैकिङ जस्तो तरल व्यवसाय टिक्न मुनाफा अनिवार्य हुन्छ । तर सुस्त आर्थिक वृद्धि वा आर्थिक मन्दीका कारण बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू सधैँभरि नाफामा भइरहन मुस्किल हुन्छ । मूलतः यो कुरा पनि जायज हुन्छ कि यस्तो सुस्त आर्थिक वृद्धिमा बैंकहरू मुनाफालाई मात्र केन्द्रमा राखेर हिँड्नु न्यायोचित हुँदैन । देशका समग्र आर्थिक क्षेत्रका पाटाहरू घाटामा जानु अनि बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू मात्र निरन्तर नाफामा जानु, यो सङ्घातिपूर्ण कुरा होइन । त्यसै कारण पनि आज बैंक वित्तीय संस्थाहरू विरुद्ध सडकबाट आर्थिक अराजकताका स्वरहरू उठ्न थालेका छन् । बैंक तथा वित्तीय संस्था भनेका वित्तीय मध्यस्थता गर्ने सङ्घातित संस्था हुन् । उनीहरूको निक्षेप दायित्व र कर्जा लगानीबाट प्राप्त हुने प्रतिफलका बिचमा सानो मार्जिनले आफ्नो साङ्घातिक जीवन बाँचेको हुन्छ । त्यस विपरीत केही उद्योगी, व्यवसायी

वा ऋणीहरू बैंक तथा वित्तीय संस्थाबाट लिएको ऋण नतिर्ने घोषणा गर्न थालेका छन् । बैंकिङ साक्षरता अभावले यसो भएको हो । त्यति मात्र होइन, त्यस्तो स्वर वा अराजक क्रियाकलामा कतिपय अर्थतन्त्र सम्बद्ध जानकार व्यक्तिहरूसमेतको उपस्थितिले आर्थिक एवम् वित्तीय अराजकतालाई जन्माउँदछ । बैंक तथा वित्तीय संस्था विरुद्ध सडकमा अराजकता देखिनु शुभ सङ्केत होइन ।

- बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूमा हुने गरेको बारम्बारको ब्याजदर परिवर्तनले ऋणी तथा व्यवसायीहरूलाई केही हदसम्म मर्का पनि परेको छ । यसैको जवाफ दिँदै नेपाल राष्ट्र बैंकले ब्याजमा हुने समय सापेक्ष परिवर्तनबाहेक दीर्घकालीन ऋणको ब्याजदर स्थिरता र सुनिश्चितताका निमित्त अहिले निर्देशन वा परिपत्र जारी गर्नु पर्नाको कारण बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको मुनाफावादी प्रवृत्ति विरुद्ध हो भन्ने बुझ्न सकिन्छ । यस्तो अवस्था आउनु खुला अर्थतन्त्रको परिहास ठहर्छ । बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू यस्ता विषयमा सजग एवम् संवेदनशील हुन जरुरी छ ।
- अभै पनि राजनीतिक वा सरकारी हस्तक्षेप पूर्णरूपमा हटिसकेको छैन । आफ्नो निजी स्वार्थ सिद्ध गर्न विभिन्न व्यवसायी घरानाहरू कुनै न कुनै राजनीतिक पार्टीहरूसित संलग्न रही बैंकबाट लिइएको

ऋण नियमसम्मत नगर्ने ध्येयसाथ आफ्नो पक्षमा दबाब सृजना गराएका कैयौं उदाहरण ज्युँदा छन् । आजसम्म पनि कतिपय उद्योगी व्यवसायीहरूले बैंकबाट कर्जा लिएर व्यावसायिक रूपमा आफू वा आफ्नो व्यवसाय सबल बने पनि बैंकको एक पैसा ऋण तिरेको पाइँदैन । बरु कर्जाको पुनर्तालिकीकरण, पुनर्संरचना गर्दै कर्जा सीमा बढाउन बैंकहरूलाई बसोँदेखि बाध्य पारिरहेका छन् । यस्ता कार्यले 'चोरलाई चौतारो साधुलाई सुली' भएको छ । समयमा ऋण तिर्ने इमानदार ऋणीहरू सजायमा परेजस्तो भएका छन् भने ऋण नतिर्ने, तिर्न घिनघिनाई गर्ने ऋणीहरू पुरस्कृत हुन पुगेको बोध हुन पुग्छ । यस्तो कार्य स्वस्थ बैंकिङ व्यवसायका निमित्त ठुलो बाधा अनि चुनौती हो ।

अन्त्यमा,

चुनौतीविनाको अवसर संसारमा कहाँ कतै पाइँदैन । न त दुर्बलताविनाको सबलता नै पाइन्छ । यसर्थ सबलता र दुर्बलता अनि अवसर र चुनौती संसारका वा देशका वा व्यवसायका अनिवार्य पक्ष हुन् । यी सबै कमसल पक्षलाई हटाउँदै असल पक्षको अनुसरणले देशको दिगो आर्थिक वृद्धिमा टेवा पुऱ्याउँदै औचित्यपूर्ण मुनाफाद्वारा आफ्नो सुदृढ भविष्यसम्मको व्यावसायिक स्थायित्व प्राप्त गर्नु बैंक तथा वित्तीय संस्थाको दायित्व र कर्तव्य हुन आउँछ ।

***

धितोपत्रको दोस्रो बजारमा लगानी-विश्लेषणका तीन पक्ष

मुराहरी पराजुली*

विकसित मुलुकका तुलनामा सेयर बजार संस्कृति हाम्रा लागि नयाँ हो । त्यसैले यो बजारमा प्रवेश गर्नु अघि कुन कुन पक्षमा विचार पुऱ्याउनुपर्छ भन्ने हामी धेरैलाई जानकारी छैन । धेरैले आधारहीन कथनका आधारमा लगानी गरिरहेका हुन्छन् । यस लेखमा धितोपत्र दोस्रो बजारमा कारोबार गर्दा ध्यान दिनुपर्ने तीन वटा पक्षका बारेमा चर्चा गरिएको छ ।

१. आधारभूत पक्ष

समग्र अर्थतन्त्र, उद्योगको क्षेत्रगत स्थिति, कम्पनीको वित्तीय अवस्था तथा व्यवस्थापकीय पक्षको अध्ययन गरी लगानीसम्बन्धी निर्णय गर्नुलाई आधारभूत विश्लेषण भनिन्छ । व्यवस्थापनको प्रभावकारिता, राजनीतिक अवस्था, व्यवसाय विस्तारको सम्भाव्यता, बाह्य राजनीति, कम्पनीको वित्तीय दिगोपनलाई प्रभाव पार्ने विविध तत्वहरूलाई आधारभूत विश्लेषणमा समेटिएको हुन्छ ।

कम्पनीको सम्पत्ति, नगद प्रवाह, ऋण, आय, खर्च लगायतका सूचक नै उसको स्वास्थ्य नाप्ने आधार हुन् । सेयरको आन्तरिक मूल्य (Intrinsic Value) मा प्रभाव पार्ने सबै तथ्याङ्क आधारभूत विश्लेषणमा समावेश हुन्छन् । जसमध्ये आधारभूत विश्लेषणमा बढी प्रयोग हुने सूचकलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ ।

१.१ सेयरको बजार मूल्य र वृद्धि (Market Price and Growth)

सचेत लगानीकर्ताले सेयर किनबेचको निर्णय गर्दा बजार मूल्य र इतिहासलाई हेर्नुपर्छ । यद्यपि खरिद वा बिक्री कारोबारका लागि सेयरको बजार मूल्य विवरण र इतिहास मात्रै हेरेर पुग्दैन ।

१.२ प्रति सेयर आम्दानी (Earning Per Share, EPS)

प्रति सेयर आम्दानी (Earning Per Share, EPS) कम्पनीको खुद आम्दानी (नाफा) लाई सेयर सङ्ख्याले भाग गरेपछि प्राप्त हुन्छ । यसलाई समान प्रकृतिका अन्य कम्पनी वा सेयर बजारका सबै कम्पनीसँग तुलना गर्न सकिन्छ । अथवा आफूले कारोबार गर्न चाहेको कम्पनीकै विगत र वर्तमानमा प्रति सेयर आम्दानी कति छ ? भविष्यमा कति हुन सक्छ ? भन्ने सामान्य विश्लेषण पनि गर्न सकिन्छ । प्रति सेयर आम्दानी जति धेरै भयो त्यति राम्रो हुन्छ ।

१.३ बुक भ्यालु (Book Value)

स्टक एक्सचेन्जमा सूचीकृत कम्पनीको सेयर बजारमा एउटा मूल्यमा कारोबार भइरहेको हुन्छ भने उक्त सेयरको आन्तरिक (अन्तर्निहित) मूल्य अर्कै हुन सक्छ । अङ्ग्रेजीमा बुक भ्यालु (नेटवर्थ) र नेपालीमा किताबी मूल्य (खुद मूल्य) भनिने यो सूचकलाई बोलीचालीको भाषामा सेयरको खास मूल्य वा वास्तविक मूल्य भन्न सकिन्छ । कम्पनीको सेयरको किताबी मूल्यभन्दा स्टक एक्सचेन्जमा कारोबार हुने मूल्य कहिले बढी हुन सक्छ, कहिले कम । सचेत लगानीकर्ताले सकेसम्म वास्तविकभन्दा बजारले कम मूल्याङ्कन गरेको सेयर पहिल्याएर खरिद गर्नुपर्छ ।

१.४ पिइ रेसियो (PE Ratio)

वित्त साहित्यमा मूल्य आम्दानी अनुपात (पिइ रेसियो) लाई कम्पनीले समीक्षा अवधिमा गरेको आम्दानीलाई र बजारमा चलिरहेको सेयरको मूल्यसँग दाँजेर हेर्ने सूचकका रूपमा व्याख्या गरेको पाइन्छ । कुनै कम्पनीको आम्दानीलाई हेरेर लगानीकर्ताले सेयरलाई कति मूल्य तिर्न तयार भएका छन् भन्ने पनि यो सूचकले बताइरहेको हुन्छ । यसले लगानीकर्ताको अपेक्षालाई पनि प्रतिविम्बित गर्छ भनिन्छ । सेयर बजारमा लगानीकर्ताको मनोबलले ठुलो भूमिका खेलेको हुन्छ । कुनै वस्तुगत कारणविना पनि सेयरको मूल्य तलमाथि गरिरहेको हुन्छ । यसैले अन्य लगानीकर्ताको अपेक्षा के छ भन्ने जानिराख्नु पनि उचित हुन्छ ।

सामान्यतया मूल्य आम्दानी अनुपात २० सम्म हुनुलाई सुरक्षित मानिन्छ । मूल्य आम्दानी अनुपात २० भन्दा जति माथि हुन्छ, जोखिम त्यति नै बढ्दै जान्छ । एउटै क्षेत्रका कम्पनीबिच पिइ रेसियो तुलना गर्नु उचित हुन्छ ।

१.५ पिबी रेसियो (PB Ratio)

सेयरको बजार मूल्य र किताबी मूल्यको अनुपात (पिबी रेसियो) कारोबार निर्णयका लागि सहयोग गर्ने एक अर्को महत्वपूर्ण सूचक हो । कुनै कम्पनीको पिबी रेसियो १ (एक) भन्दा कम छ भने बजारले उक्त कम्पनीको सेयरको कम मूल्याङ्कन गरिरहेको छ भन्ने हुन्छ । पिबी रेसियो १ (एक) भन्दा बढी छ भने बजारले कम्पनीको सेयरको बढी मूल्याङ्कन गरिरहेको छ भन्ने हुन्छ । परम्परागत रूपमा यो सूचकको मान ३ हुँदासम्म सेयर खरिद गर्न उचित हुन्छ भन्ने मान्यता रहिआएको छ ।

१.६ सेयरमा प्रतिफल (Return on Equity)

नेपाली लगानीकर्ताले कम चासो दिने अर्को वित्तीय सूचक हो, सेयरमा प्रतिफल (रिटर्न अन इक्विटी, आरओई) । सेयरधनीले कम्पनीमा लगाएको पुँजीबापत कति प्रतिफल पाइरहेका छन् भन्ने यसले देखाउँछ । यसको अर्थ यो प्रतिफल दर जति धेरै भयो, कम्पनीको सेयर त्यति नै आकर्षक हुन्छ । लगानी गर्दा कम्तिमा तीन वर्षको आरओईको तथ्याङ्क हेर्नु उचित हुन्छ ।

१.७ सम्पत्तिमा प्रतिफल (Return on Assets)

कम्पनीको स्वामित्वमा भएका सबै किसिमका भौतिक तथा अभौतिक सम्पत्तिको लगानीबाट कति प्रतिफल प्राप्त भइरहेको छ भन्ने कुराको जानकारी सम्पत्तिमा प्रतिफल दरले दिन्छ । यो सूचकमा पनि हाम्रा लगानीकर्ताले खासै चासो दिएको पाइँदैन ।

१.८ ऋण-स्वपुँजी अनुपात (Debt Equity Ratio)

सामान्य चेतको विषय के हो भने जति थोरै ऋण भयो, त्यति राम्रो । व्यक्तिगत जीवन र सार्वजनिक दुवैमा यो कुरा लागू हुन्छ । ऋणलाई उत्पादनशील कार्यमा लगाउन सकिएन भने त्यसले ठुलो वित्तीय भार

* प्रवक्ता, नेपाल स्टक एक्सचेन्ज लिमिटेड ।

सिर्जना गर्छ र अन्ततः ऋणीलाई धराशायी बनाउन सक्छ। यसैले वित्तीय संसारमा कुनै कम्पनी कति स्वपूँजीमा र कति ऋण लिएर चलेको छ भन्ने विषयमा निकै चासो दिइन्छ।

२. प्राविधिक पक्ष

प्राविधिक विश्लेषणमा धितोपत्रको दोस्रो बजारमा कायम विगतको मूल्य र कारोबारको आकारलाई विश्लेषणको प्रमुख आधार बनाइन्छ। यो वित्तीय बजारमा व्यापक रूपमा प्रयोग हुने विधि हो। विकसित बजारमा सेयर तथा डेरिभेटिभ्स कारोबारमा यसको उपयोग हुन्छ।

नेपालमा प्राविधिक विश्लेषणको प्रयोग गर्न थालिएको धेरै भएको छैन। धितोपत्रको दोस्रो बजार कारोबार अनलाइन भएपछि यसको प्रयोग बढेको भए पनि धेरै जना प्राविधिक विश्लेषणका बारेमा अनविज्ञ नै छन्। यहाँ प्राविधिक विश्लेषणको सामान्य रूपरेखा खिचिएको छ।

२.१ बजार मूल्य र कारोबार परिमाण (Market Price and Transaction Volume)

प्राविधिक विश्लेषकहरू मुख्य गरी धितोपत्रको बजार मूल्य र कारोबार परिमाणका तथ्याङ्कमा केन्द्रित हुन्छन्। बजारमा धितोपत्रको विगतको मूल्य गति र कारोबार परिमाणले भविष्यको सङ्केत प्रदान गर्छ भन्ने मान्यता प्राविधिक विश्लेषकले राख्छन्।

२.२ चार्ट र ढाँचा (Charts and Models)

चार्टहरू प्राविधिक विश्लेषणमा आधारभूत उपकरण हुन्। रेखा चार्ट, बार चार्ट र क्यान्डलस्टिक चार्ट लगायतका विभिन्न प्रकारका चार्टले मूल्यको गति तथा दिशा अनुमान गर्न सहयोग गर्छन्। विश्लेषकहरूले यी चार्टहरूमा विभिन्न किसिमका ढाँचाहरू खोज्छन्। ट्र्याङ्गल, हेड एन्ड साउन्डर, डबल टप, डबल बटम लगायतका ढाँचाहरूले भविष्यको मूल्य बताउँछ भन्ने विश्वास प्राविधिक विश्लेषणमा गरिन्छ।

२.३ सूचक र कम्पन (Indicators and Oscillators)

प्राविधिक विश्लेषकहरूले मूल्य प्रवृत्ति पहिचान गर्न विभिन्न सूचकको प्रयोग र कम्पन मापन (ओसिलेटर) गर्छन्। मुभिङ एभरेज, रिलेटिभ स्ट्रेन्थ इन्डेक्स (आएसआइ), मुभिङ एभरेज कन्भर्जेन्स डाभर्जेन्स (एमएसडी), स्टोकास्टिक ओसिलेटर प्राविधिक विश्लेषणमा प्रयोग हुने प्रचलित सूचकहरू हुन्। यी सूचकहरूले कुनै धितोपत्र बढी खरिद (ओभर बाउट) भएको वा बढी बिक्री (ओभर सोल्ड) भएको अवस्था पहिल्याउन र त्यो प्रवृत्तिले निरन्तरता पाउँछ कि पाउँदैन, त्यस्तो प्रवृत्ति उल्टिन्छ वा मूल्य तलमाथि नगरी अगाडि बढ्छ भन्ने विश्लेषण गर्न मद्दत गर्छन्।

२.४ प्रवृत्ति विश्लेषण (Trend Analysis)

प्राविधिक विश्लेषणमा प्रवृत्तिको अवधारणा महत्त्वपूर्ण हुन्छ। विश्लेषकहरूले सुसूचित कारोबार निर्णय गर्नका लागि प्रचलित प्रवृत्ति (बजार उकालो लाम्ने, ओरालो लाम्ने वा सिधा बढ्ने) पहिचान गर्ने प्रयास गर्छन्। यस्ता प्रवृत्तिहरू अल्पकालीन, मध्यमकालीन वा दीर्घकालीन हुन सक्छन्।

२.५ टेवा र अवरोध (Support and Resistance)

टेवा र अवरोध धितोपत्रको बजार मूल्यका मनोवैज्ञानिक स्तर वा तहहरू हुन्। टेवाले मूल्यलाई तल भर्न दिँदैन र अवरोधले माथि चढ्न दिँदैन भन्ने विश्वास गरिन्छ। यसै कारण टेवा र अवरोध भनेर पहिचान गरिएका मूल्यबिन्दुहरूमा धितोपत्रको माग वा आपूर्तिको दबाव हुन्छ। उदाहरणका लागि अवरोधको तहमा मूल्य पुगेपछि धितोपत्रको आपूर्ति बढ्छ र उकालो लाम्ने प्रवृत्ति रोकिन्छ। टेवामा पुगेपछि विपरीत अवस्था आइलाग्छ।

२.६ क्यान्डलस्टिक ढाँचा (Candlestick Patterns)

धितोपत्रको सुरु मूल्य, अन्तिम मूल्य, अधिकतम मूल्य र न्यूनतम मूल्यलाई सजिलै देख्न सक्ने गरी मैनबत्ती वा क्यान्डलको आकृतिमा चार्टलाई प्रस्तुत गर्ने विधिलाई क्यान्डल चार्ट भनिन्छ। सजिलै बुझ्न सकिने भएकाले चार्ट विश्लेषणमा अन्य चार्टहरूभन्दा यसको प्रयोग अधिक हुन्छ।

क्यान्डल चार्टमा क्यान्डल दुई प्रकारले देखाइन्छ, घटेको र बढेको। घटेकोलाई रातो वा कालोमा देखाइन्छ र बढेकोलाई हरियो वा सेतोमा देखाइन्छ। चार्टमा क्यान्डलको रङ मुख्य भागमा आधारित हुन्छ। निश्चित समयावधिमा कारोबार खुलेको भन्दा बन्द भएको कारोबारको मूल्य बढी भएमा हरियो र कारोबार खुलेको भन्दा बन्द भएको कारोबारको मूल्य कम भएमा रातो हुने गर्दछ। त्यसै गरी क्यान्डलको माथिको छायाले कारोबारको उच्च मूल्यलाई देखाउँछ भने तलको छायाले उक्त कारोबार अवधिको न्यून मूल्यलाई दर्शाउँछ।

२.७ इलियट वेभ थ्योरी (Elliott Wave Theory)

इलियट वेभ थ्योरीमा बिजुली, हावा वा ध्वनीका तरङ्ग जसरी धितोपत्रका बजार मूल्यहरू चल्ने तर्क गरिएको छ। यो अवधारणाको विकास राल्फ नेल्सन इलियटले १९३० को दशकको उत्तरार्द्धमा गरेका थिए। उनको सिद्धान्तमा आधारित विधिले वित्तीय बजारहरूमा दोहोरिने तरङ्गहरूको ढाँचा पहिचान गर्न खोज्छ। इलियटका अनुसार बजार मूल्यका चाललाई ट्रेन्डिङ वेभ्स र काउन्टर ट्रेन्ड वेभ्समा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ। यी मुख्य तरङ्गलाई अरू स-साना उपतरङ्गमा विभाजन गरिन्छ।

ती तरङ्गहरूलाई तिनीहरूको आकार र अवधिक आधारमा विभिन्न डिग्रीहरूमा वर्गीकृत गरिन्छ। ग्रान्ड सुपरसाइकल, सुपरसाइकल, साइकल, प्राइमरी, इन्टरमिडिएट, माइनर, माइन्ट्युट, मिनुएट र सबमिनुएट ती तरङ्गका डिग्री हुन्।

विश्लेषकहरूले ठुलो तरङ्ग संरचनाभित्र हालको स्थिति पहिचान गर्ने प्रयास गर्छन्। तरङ्गहरूको लम्बाइ मापन गर्ने र सम्भावित उल्टो तरङ्ग पहिल्याउन फिबोनाची अनुपातलाई समावेश गर्छन्। यो विधिमा तरङ्गको चरित्र (कमजोर वा शक्तिशाली) हो कि होइन भन्ने पनि खुट्ट्याइन्छ। यहाँ भनिएका तरङ्गहरूको सही पहिचान गर्न सजिलो भने हुँदैन।

३. मनोवैज्ञानिक पक्ष

मान्छेले कुनै चिज गलत हो भन्ने पर्याप्त सूचना पाएको अवस्थामा पनि लोभ, डर, इर्ष्या, अहङ्कार लगायतका भावनात्मक कारणले गलत काम गरिरहेको हुन्छ। आर्थिक निर्णयहरू पनि भावनात्मक कारणबाट प्रभावित हुन सक्छन्। त्यसैले आधारभूत तथा प्राविधिक विश्लेषणका साथसाथै मनोवैज्ञानिक कारणहरूमा पनि दृष्टि दिनुपर्ने विज्ञहरूको राय छ। यहाँ लगानीसम्बन्धी मनोवैज्ञानिक पक्षहरूको मोटामोटी चर्चा गरिएको छ।

३.१ अङ्कुश प्रभाव (Anchoring Bias)

बिहेभिरलर इकोनोमिक्समा उठान गरिएका मूल मनोवैज्ञानिक विषयहरूमध्ये 'एङ्करिङ' अहिलेको हाम्रो सेयर बजारको अवस्थासँग मिल्दोजुल्दो छ। एन्करलाई नेपालीमा अङ्कुश भन्न सकिन्छ। यो यस्तो मनोवैज्ञानिक अङ्कुश हो, जसले हामीलाई एउटा बिन्दुमा अड्याएर राख्छ।

हाम्रो अवचेतन मन कुनै सूचना, सङ्केत, विम्ब, अङ्क, घटना आदिमा अडकिएको हुन्छ। त्यसरी अडकिएको मनले चिजहरू परिवर्तनशील हुन्छन् भन्ने हेक्का राखेको हुँदैन। त्यसैले हामीले सही ठहर गरेको

कम्पनी सधैं सही र गलत ठहर गरेको सधैं गलत हुन्छ भन्ने त्रुटिपूर्ण निष्कर्ष निकाल्न सक्छौं ।

यस्तै खालको मनोवैज्ञानिक कमजोरी सेयर बजार लगानीकर्तामा पनि हुन्छ । लगानीकर्ताहरूले कुनै सम्बन्ध नै नभएको अड्क वा आँकडालाई आधार बनाइहेका हुन्छन् । उदाहरणका लागि धेरै लगानीकर्ता छोटो समयमा निकै घटेको सेयरमा लगानी गर्न उद्दत हुन्छन् । उनीहरूको दिमागमा हालसालै उक्त सेयरले हासिल गरेको उच्च मूल्यको अड्कुश लागेको हुन्छ ।

३.२ मनोगत लेखाङ्कन (Mental Accounting)

पैसालाई मानसिक रूपमा अलग्याउने हाम्रो बानी हुन्छ । तलब, ज्याला जस्ता नियमित स्रोतबाट आएको पैसा खाने, लाउने, घरभाडा तिर्ने, केटोकटीको पढाइमा खर्च गर्ने जस्ता आधारभूत तथा नियमित काममा लगाउने र आकास्मिक रूपमा पाएको वा अतिरिक्त कमाइलाई फर्माइस गर्ने गर्छौं । नियमित वा आकास्मिक स्रोतबाट प्राप्त भएको होस्, नियमित वा फर्माइसमा खर्च होस्, पैसा भनेको पैसा हो भन्ने बिर्सिन्छौं । वित्त बजारमा लगानी गर्दा पनि यस्तै खालको त्रुटि हुन सक्छ । यहाँ जोखिमयुक्त र कम जोखिमयुक्त क्षेत्रमा अलग्याएर लगानी गरिन्छ ।

पहिले पहिले अर्थशास्त्रीले पनि यस्तै सुझाउँथे । धेरैलाई यो रणनीति बजारलाई जित्ने अचुक अस्त्र हो भन्ने विश्वास छ । तर, कम वा बेसी जुनसुकै जोखिमयुक्त क्षेत्र होस्, लगानी खराब पल्टियो भने प्रतिफल कम भई नै हाल्छ ।

३.३ अति आत्मविश्वास (Over Confidence)

अति आत्मविश्वासबाट प्रभावित भएर पनि सेयर बजारमा धेरै गल्ती हुन्छन् । कुन सेयर किन्ने, कुन बेच्ने, कहिले किन्ने, कहिले बेच्ने भन्ने कुरा अरूलाई भन्दा मलाई बढी थाहा छ भन्ने अति विश्वास केही लगानीकर्तामा हुन्छ । विकसित बजारहरूमा गरिएका अध्ययनका अनुसार यस्ता लगानीकर्ताहरू बढी सेयर किनेबच गर्छन् र उनीहरूको प्रतिफल किनबेच खर्चले नै कम बनाइदिन्छ ।

३.४ पुष्टीकरण आग्रह (Confirmation Bias)

पुष्टीकरण र पूर्वदर्शी पूर्वाग्रहले पनि हामीलाई नराम्ररी भुक्त्याउँछ । हामीले जे देख्न वा सुन्न चाहेका हौं, त्यही देख्ने वा सुन्ने गर्छौं । लगानीकर्तालाई कुनै कम्पनीको सेयर किन्न मन लागिरहेको छ भने कम्पनीको बारेमा उसले सोधखोज गर्न थाल्छ । यस क्रममा कम्पनी नराम्रो पुष्टि हुने बलियो र ठोस प्रमाण फेला नपारेसम्म उसको मानसले कम्पनीका बारेमा राम्रा कुराहरू मात्रै टिप्पै टिप्पै जान्छ; नराम्रा कुराहरू छाड्दै छाड्दै जान्छ । र, निष्कर्षमा पुग्छ कम्पनी राम्रो हो । यहाँनै कम्पनी राम्रो भएर उसले राम्रा कुरा थाहा पाएको होइन, बरु पहिल्यै एक किसिमको धारणा बनाएर सोधखोज गरिएकाले राम्रो हो भन्ने पुष्टि हुन गएको हो ।

३.५ पूर्वदर्शी आग्रह (Hindsight Bias)

‘यस्तो हुन्छ भन्ने त मलाई पहिल्यै थाहा थियो’ भन्ने किसिमको अभिव्यक्ति पूर्वदर्शी आग्रह हो । संसारभर विभिन्न समयमा सड्कट आएका छन् । आफू त्यस्ता सड्कटको एउटा पक्ष हुँदाहुँदै पनि मान्छेहरू त्यसबाट मुक्त थिए र त्यसको जानकारी उनीहरूलाई पहिल्यै थियो भन्ने स्वाइ पाउँछन् । जस्तो नेप्से यतिउति विन्दुमा पुग्छ, घरजग्गा कारोबार घट्छ, ब्याजदर बढ्छ वा घट्छ भन्ने मलाई पहिल्यै थाहा थियो भनेर पछि ठोक्नुवा गर्ने मान्छेहरू थुप्रै हुन्छन् ।

३.६ जुवाडे त्रुटि (Gambler's Fallacy)

जुवाडे त्रुटि अर्को मनोवैज्ञानिक समस्या हो । लड्गुरबुर्जामा लगातार पाँच पटक भण्डा डबल देखा पच्यो भने अर्को पल्ट पनि भण्डा डबल नै पर्छ भनेर दाउ लगाउने कुरालाई मनोवैज्ञानिकहरूले जुवाडे त्रुटि भनेका छन् । हाम्रो दैनिक जीवनमा, हाम्रा टोलछिमेकमा यस्ता कैयौं पात्र फेला पर्छन् । सेयर बजारमा लगातार चार दिन बढेको कम्पनीको सेयर पाँचौं दिन पनि बढ्छ भन्ने मानसिकताले राम्रै काम गरेको हुन्छ । समय विभाजनको आधार भने दिन, साता, महिना वा वर्ष कुनै पनि हुन सक्छ ।

३.७ भिडको मानसिकता (Herd Mentality)

‘यत्रा मान्छे लागिपरेका छन्, ठिकै त गरेका होलान् नि’ भनेर भिडलाई पछ्याउने प्रवृत्ति लगानीकर्तामाभर आम रूपमा देखिने अर्को मनोवैज्ञानिक समस्या हो । लोभलालचले भ्रमान्ध बनाएपछि हामी यस्तो व्यवहार गर्छौं । सेयर बजारमा मात्र नभएर हाम्रो गलैचाको व्यापार, पश्मनाको निर्यात, घरजग्गा कारोबार, वैदेशिक रोजगार लगायतका क्षेत्रमा यस्तै प्रवृत्ति देखा परेको छ । यस्तो पूर्वाग्रह पीडित मान्छेले वास्तवमा कुनै चिजले कसरी काम गरिरहेको छ भनेर भित्री कुरा बुझ्ने कष्ट गर्दैन ।

३.८ तीव्र प्रतिक्रिया (Over Reaction)

अनपेक्षित समाचार आउनेबित्तिकै बेचिहाल्ने र आफुलाई मनपर्ने किसिमको समाचार वा आफ्नो आग्रहलाई पुष्टि गर्ने किसिमको समाचार आए किनिहाल्ने लगानीकर्ता पनि बजारमा हुन्छन् । सूचनाहरूमा यस किसिमको तत्काल र तीव्र प्रतिक्रिया दिने लगानीकर्ताले अधिकतम लाभ सुनिश्चित गर्न सक्दैनन् । यस्ता लगानीकर्ता हाबी हुँदा नयाँ सूचनाले बजार हवातै बढ्ने, हवातै घट्ने हुन सक्छ । अर्कोतिर बारम्बार कारोबार गर्दा लगानीकर्ताको कारोबार लागत पनि बढ्छ ।

३.९ तात्कालिक प्रभाव (Recency Effect)

हालसालैको घटनाबाट अति प्रभावित हुने र केही समयपछि त्यसलाई पुँरै बिर्सिदिने मनोवैज्ञानिक समस्या पनि लगानीकर्तामा हुन्छ । यस्तो समस्या भएका लगानीकर्ता अल्पकालीन लगानीमा रमाउँछन् । दीर्घकालीन लगानी त्रुष्टिकोणको सर्वथा अभाव हुन्छ । यसले उनीहरूलाई दीर्घकालीन लगानीबाट प्राप्त हुने सहज तथा सुरक्षित लाभबाट वञ्चित बनाउँछ ।

३.१० असमानुपातिक भार (Prospect Theory)

मान्छेले उपलब्धिलाई भन्दा नोक्सानीलाई बढी भार दिन्छन् । अनुसन्धाताहरूका अनुसार यस्तो मानसिक समस्याबाट ग्रस्त व्यक्तिले नराम्रो सेयर लामो समयसम्म लिएर बस्छन्, त्यसलाई बिक्री गरेर नोक्सानी घटाउँदैनन् । यसै गरी उनीहरू राम्रो सेयर अलिकति मूल्य बढ्दैमा आतिएर बेच्छन् र नाफा कम गर्छन् । यससम्बन्धी व्याख्यालाई वित्तीय साहित्यमा **Prospect Theory** को नाम दिइएको छ ।

३.११ विजेताको त्रुटि (Winner's Fallacy)

लाभ-हानी वा विजय-पराजयको कुनै पनि खेलमा प्रवेश गरिसकेपछि सामान्य मान्छेमा तार्किकताभन्दा अहले बढी काम गर्छ । सेयरको दोस्रो बजार वा बोलकबोलबाट मूल्य तय हुने कुनै पनि सन्दर्भमा यस किसिमको व्यवहार देख्न पाइन्छ । यसमा बोली लगाइने वस्तु वा सम्पत्तिको आन्तरिक मूल्य वा वास्तविक मूल्यभन्दा खरिदकर्ताले बोलेको मूल्य धेरै बढी हुन्छ । लिलामी मूल्य आन्तरिक मूल्यमा ठुलो अन्तरलाई सामान्यतया अपूर्ण जानकारी, भावनात्मक वेग र अन्य व्यक्तिपरक कारणहरूले बल पुऱ्याएको हुन्छ । यस किसिमको खेलमा भाग लिने एक जनाले मात्रै नभई धेरै जनाले वस्तु वा सम्पत्तिको मूल्यलाई अनावश्यक रूपमा माथि धकेल्छन् ।

प्रमुख समष्टिगत आर्थिक चरहरूको कसीमा नेपालको वर्तमान आर्थिक अवस्था

युवराज घिमिरे*

१. पृष्ठभूमि (Background)

आर्थिक कारोबार वा गतिविधिसँग सम्बन्धित विषयवस्तुहरूको अध्ययन गर्ने विषयलाई अर्थशास्त्र भनिन्छ। बृहत् अर्थशास्त्रभित्र देशको राष्ट्रिय उत्पादन, रोजगारी स्तर, मूल्यस्तर, कुल उपभोग, कुल लगानी, कुल बचत, राष्ट्रिय आम्दानी जस्ता समष्टिगत (बृहत्) आर्थिक चरहरू पर्दछन्। यस्ता चरहरूका माध्यमबाट अर्थतन्त्रको गति (Direction) आँकलन गर्न सकिन्छ। सरकारी तथा निजी संस्थाहरूले नियमित रूपमा कुनै निश्चित देश वा क्षेत्रको आर्थिक कार्यकुशलता (अवस्था, गतिविधि) का सम्बन्धमा जानकारी दिने समष्टिगत आर्थिक परिसूचकसम्बन्धी तथ्याङ्कहरू प्रकाशित गर्ने गर्दछन्। त्यस्ता परिसूचकहरूका माध्यमबाट अर्थतन्त्रको वर्तमान अवस्था कस्तो छ, अर्थतन्त्र कतातिर गइरहेको छ र भविष्यमा कतातिर जाने सम्भावना छ, अर्थतन्त्रका सबल तथा दुर्बल पक्षहरू कुन कुन हुन् लगायत विषयमा जानकारी लिन सकिन्छ।

सन् २०२० मा फैलिएको कोरोना महामारी, त्यस लगत्तै सुरु भएको रुस र युक्रेनबिचको युद्धको प्रभावले इन्धन तथा खाद्यान्न लगायतका वस्तुहरूमा भएको मूल्यवृद्धि, नेपालमा आ.व. २०७८।७९ मा देखिएको तरलता अभाव, वैदेशिक मुद्रा सञ्चितिमा परेको दबावको समाधानका लागि नेपाल राष्ट्र बैंकले विभिन्न प्रयासहरू गरेको थियो। पछिल्लो समय आयातमा आएको कमीले भन्सार राजस्व लगायतका सरकारी राजस्वहरू लक्ष्यअनुसार सङ्कलन हुन नसक्नु, सरकारले पुँजीगत खर्चहरूको भुक्तानी समयमा गर्न नसक्नु, बैंकहरूको खराब कर्जाको मात्रा बढ्दै जानु, बैंकहरूसँग लगानीयोग्य रकम बढ्दै जाँदासमेत सोही अनुपातमा कर्जा लगानीमा वृद्धि नहुनु, समष्टिगत रूपमा मागमा कमी आउनु जस्ता अर्थतन्त्रमा देखिएका प्रभावहरूले नेपालको अर्थतन्त्र सुस्तता (Recession) तर्फ गइरहेको त होइन भन्ने प्रश्न उब्जिएको छ।

२. प्रमुख समष्टिगत आर्थिक परिसूचकहरू (Macro-Economic Indicators)

समष्टिगत रूपमा देशको अर्थतन्त्रलाई वास्तविक क्षेत्र, मौद्रिक क्षेत्र, सरकारी क्षेत्र र बाह्य क्षेत्र गरी चार वर्गमा वर्गीकरण गरिन्छ। वास्तविक क्षेत्रअन्तर्गत वस्तु तथा सेवाहरूको उत्पादनसँग सम्बन्धित गतिविधिहरू पर्दछन् भने मौद्रिक क्षेत्रअन्तर्गत मुद्राको माग तथा आपूर्तिसँग सम्बन्धित विषयहरू पर्दछन्। त्यसै गरी सरकारी क्षेत्रअन्तर्गत सरकारको आम्दानी तथा खर्च र बाह्य क्षेत्रअन्तर्गत वस्तु तथा सेवाको आयात, निर्यात जस्ता भुक्तानी सन्तुलनसँग सम्बन्धित गतिविधिहरू पर्दछन्। समष्टिगत आर्थिक परिसूचकहरूलाई यिनै चार क्षेत्रअन्तर्गत रहेर विश्लेषण गर्ने गरिन्छ।

क. वास्तविक क्षेत्र (Real Sector): वास्तविक क्षेत्रअन्तर्गत

अर्थतन्त्रमा वास्तविक रूपमा उत्पादन हुने वस्तु तथा सेवाहरू र त्यसका लागि आवश्यक पर्ने बचत तथा लगानी र माग तथा आपूर्तिसँग सम्बन्धित विषयहरू पर्दछन्। विस्तृत रूपमा भन्नुपर्दा यसअन्तर्गत कुल गार्हस्थ्य उत्पादन, राष्ट्रिय आम्दानी, प्रति व्यक्ति आम्दानी, कुल खर्चयोग्य आम्दानी, कुल उपभोग, बचत, लगानी, रोजगारी, गरिबी जस्ता पक्षहरू समेटिन्छन्। यी पक्षहरू एक अर्कासँग अन्तरसम्बन्धित पनि हुने गर्दछन्। जस्तो कि, बचतमा वृद्धि हुँदा लगानी बढ्छ। त्यसले रोजगारीमा वृद्धि ल्याउँदा उत्पादन बढ्ने, राष्ट्रिय आम्दानी र प्रति व्यक्ति आम्दानी बढ्छ। आम्दानीको वृद्धिले माग बढ्दा मूल्य बढ्छ। मूल्यमा वृद्धि भई उद्यमी तथा व्यवसायीहरूको नाफा पनि बढ्ने हुँदा पुनः लगानीमा वृद्धि हुन्छ। यसरी वास्तविक क्षेत्रअन्तर्गतका आर्थिक चरहरूबिच अन्तरसम्बन्ध हुने गर्दछ र यी चरहरूमा आएको परिवर्तन र तिनीहरूबिचको अन्तरसम्बन्धको आधारमा अर्थतन्त्र समृद्धि तथा सङ्कुचन कुन दिशातर्फ भएको छ भन्ने यकिन गर्न सकिन्छ।

ख. मौद्रिक क्षेत्र (Monetary Sector): आन्तरिक कर्जा, निजी क्षेत्रतर्फको कर्जा, कुल निक्षेप, मुद्रास्फीति, ब्याजदर, सङ्कुचित तथा विस्तृत मुद्रा प्रदाय जस्ता मुद्राको माग तथा पूर्तिसँग सम्बन्धित क्षेत्रलाई मौद्रिक क्षेत्र भनिन्छ। अर्थतन्त्रको मौद्रिक क्षेत्रलाई मौद्रिक नीतिले दिशानिर्देश गर्दछ। मौद्रिक क्षेत्रका चरहरू र वास्तविक क्षेत्रका चरहरूबिच अन्तरसम्बन्ध रहने गर्दछ। तसर्थ मौद्रिक नीतिको प्रमुख उद्देश्य मौद्रिक चरहरूमाफत सरकारले वित्तीय नीति (बजेट) मार्फत लिएको लक्ष्य पूरा गर्न सघाउने रहेको हुन्छ।

ग. सरकारी क्षेत्र (Government Sector): सरकारको आम्दानी तथा खर्चसँग सम्बन्धित क्षेत्र सरकारी क्षेत्र हो। यसमा कर (Tax) का दरहरू तथा सरकारले कर तथा गैरकरमाफत प्राप्त गर्ने राजस्व र चालु खर्च तथा पुँजीगत खर्चमाफत गर्ने विकास निर्माणका कार्यहरू पर्दछन्। सरकारको बजेटको अवस्था (घाटा, सन्तुलित, बचत), घाटा बजेट (न्यून वित्त) परिपूर्तिको माध्यम, आन्तरिक तथा बाह्य ऋण, अनुदान जस्ता आर्थिक चरहरू पनि यसअन्तर्गत पर्दछन्। यस्ता चरहरूले समेत वास्तविक क्षेत्रका चरहरूलाई प्रत्यक्ष प्रभाव पार्दछन्। यी चरहरूबिचको अनुपातको विश्लेषणबाट त्यस्तो प्रभाव मूल्याङ्कन गर्न सकिन्छ।

घ. बाह्य क्षेत्र (External Sector): एउटा देशले विश्वका अन्य देशहरूसँग गरेको आर्थिक कारोबार बाह्य क्षेत्रअन्तर्गत पर्दछ। यस्ता कारोबारहरूमा वस्तु तथा सेवाको आयात तथा निर्यात, वैदेशिक ऋण तथा सोको भुक्तानी र वैदेशिक अनुदानजस्ता वैदेशिक विनिमयसँग सम्बन्धित कारोबारहरू, पर्यटन आय, विप्रेषण आय, व्यापार सन्तुलन, भुक्तानी सन्तुलन, वैदेशिक विनिमयको सञ्चितिजस्ता चरहरू पर्दछन्।

* वरिष्ठ प्रबन्धक, राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक लि.।

३. बृहत् आर्थिक चरहरूबिचको अन्तरसम्बन्ध (Relationship Between Macro Economic Indicators):

सामान्यतया आर्थिक वृद्धि विकासशील राष्ट्रहरूको प्रमुख उद्देश्य हुने गर्दछ र यसलाई अर्थतन्त्रका विभिन्न चरहरूले प्रभाव पारिरहेका हुन्छन्। अर्थतन्त्रको कुनै एक क्षेत्रको एउटा चरमा परिवर्तन आउँदा यसले अर्थतन्त्रका अन्य धेरै पक्ष (चर) हरूमा प्रभाव पार्दछ। यस्तो प्रभाव धनात्मक वा ऋणात्मक कस्तो पर्दछ र यसको गहनता (Degree of Effect) कतिको हुन्छ भन्ने विषय उपभोक्ताहरूको रुचि तथा चाहना, व्यावसायिक जगत्को मनोदशा, अर्थतन्त्रको विद्यमान अवस्था (मन्दी, समृद्धि), सरकारका विभिन्न नीतिहरू, बाह्य क्षेत्रको आर्थिक वातावरण जस्ता विषयहरूमा भर पर्दछ। तसर्थ यस्ता चरहरूबिचको अन्तरसम्बन्ध विश्लेषण गर्ने कार्य एक जटिल कार्य हो। तर पनि अर्थशास्त्रीहरूले विभिन्न मान्यताहरू (Assumptions) का आधारमा यस्ता सम्बन्धहरूका बारेमा विश्लेषण गर्दै विभिन्न सिद्धान्तहरू प्रतिपादन गरेका छन्। देशको आर्थिक तथा मौद्रिक नीतिहरूले पनि अर्थतन्त्रका विभिन्न चरहरूमा परिवर्तन ल्याउँदै आर्थिक वृद्धिलाई प्रमुख लक्ष्यका रूपमा लिने गर्दछन्। यहाँ अर्थतन्त्र सामान्य अवस्थामा रहँदा आर्थिक वृद्धिका लागि उपयोग गरिने मुख्य बृहत् आर्थिक चरहरूको अन्य चरहरूसँगको अन्तरसम्बन्ध विश्लेषण गर्ने प्रयास गरिएको छ।

- **पुँजी निर्माण** : छरिएर रहेको बचतलाई एकीकृत गरी उत्पादनशील क्षेत्रमा लगानी गर्नु पुँजी निर्माण हो। तसर्थ पुँजी निर्माणको प्रमुख आधार बचत हो। यसरी कुल राष्ट्रिय आयबाट कुल उपभोग घटाई बाँकी रहेको बचतलाई उत्पादनशील क्षेत्रमा लगानी गर्दा एकातिर रोजगारीका अवसरहरू सिर्जना हुन्छ भने अर्कातिर उत्पादनमा वृद्धि भई आर्थिक वृद्धि हुन पुग्दछ।
- **मुद्रास्फीतिमा नियन्त्रण** : उच्च मुद्रास्फीति हुँदा एकातिर वस्तु तथा सेवाको माग घट्छ भने अर्कातिर औद्योगिक क्षेत्रको लगानी व्यापारिक तथा सट्टेबाजी क्षेत्रतर्फ प्रतिस्थापन हुन्छ। यसले उत्पादनशील क्षेत्रतर्फको लगानी घट्न गई रोजगारी तथा उत्पादनमा कमी ल्याउँदछ। फलस्वरूप आर्थिक वृद्धि घट्न पुग्छ। तसर्थ सरकारले उच्च मुद्रास्फीति नियन्त्रण गर्ने नीति लिने गर्दछ। विकासशील देशको लागि मन्द गतिको मुद्रास्फीति बाञ्छनिय मानिन्छ।
- **सरकारी आमदानी** : सरकारी आमदानी (राजस्व) को प्रमुख स्रोत कर हो। उत्पादनशील तथा निर्यातमूलक उद्योगहरूमा गरिने लगानीमा करका दरहरू घटाउँदा ती क्षेत्रहरूमा लगानी वृद्धि भई रोजगारी तथा राष्ट्रिय आमदानीमा वृद्धि हुन्छ।
- **सरकारी खर्च** : सरकारले साधारण खर्चको तुलनामा पुँजीगत खर्चमा वृद्धि गर्दा पुँजी निर्माण हुन गई आर्थिक वृद्धि हुन्छ।
- **सरकारी ऋण** : ऋण लिई उत्पादनशील क्षेत्रमा लगानी गर्दा यसले आर्थिक वृद्धिमा सघाउ पुऱ्याउँछ। राष्ट्रिय बचत कम भएको बेला सरकारले अधिक आन्तरिक ऋण उठाउँदा निजी क्षेत्रले गर्ने लगानीका लागि पुँजीको अभाव हुन सक्छ। तसर्थ यस्तो समयमा सरकारले बाह्य ऋणलाई प्राथमिकतामा राख्नुपर्दछ। चालु खर्चका लागि लिइएको ऋणले भविष्यमा आर्थिक भार बढाउँदछ। साथै ऋण लिएर पुँजीगत क्षेत्रमा गरिएको लगानीको प्रतिफल ब्याजदरभन्दा बढी हुनुपर्दछ।
- **मुद्राको पूर्ति** : मुद्राको पूर्ति बढ्दा निक्षेपमा वृद्धि हुनुका साथै बजारमा तरलता सहज हुन गई लगानी योग्य रकमको ब्याज घट्छ। त्यसै गरी निक्षेप बढ्दा त्यसको ब्याजदर घटेर बैंकको

आधार दर पनि घट्छ। यी दुवैको प्रभावस्वरूप कर्जाको ब्याज घट्दा लगानी बढ्ने हुँदा रोजगारी र आर्थिक वृद्धिदर बढ्छ।

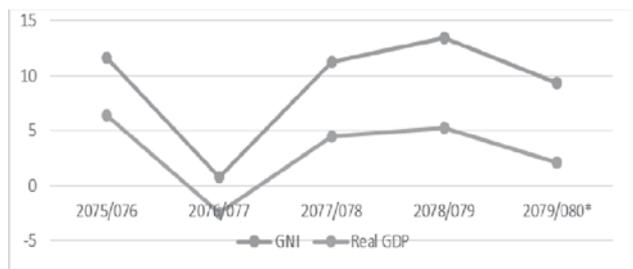
- **ब्याजदर** : ब्याजदरले निक्षेप तथा कर्जा दुवैमा प्रभाव पार्दछ। ब्याजदरको निक्षेपमा धनात्मक प्रभाव पर्दछ भने कर्जामा ऋणात्मक प्रभाव पर्दछ। एकातिर निक्षेपमा दिइने वास्तविक ब्याजदर (ब्याजदरबाट मुद्रास्फीति दर घटाउँदा हुने ब्याजदर) धनात्मक हुँदा मात्र उपभोग कटौती भई निक्षेप (बचत) वृद्धि हुने गर्दछ भने बचतमा दिइने अधिक ब्याजदरले कर्जाको ब्याजदर पनि बढाउने हुँदा लगानी घट्न सक्दछ। तसर्थ सरकारी नीतिहरूले बचत तथा लगानी (निक्षेप तथा कर्जा) दुवैलाई सकारात्मक प्रभाव पार्ने गरी ब्याजदरलाई सन्तुलनमा राख्न सक्नुपर्दछ।
- **भुक्तानी सन्तुलन** : चालु खाता (आयात, निर्यात, विप्रेषण आदि) र पुँजीगत खाता (वैदेशिक ऋण, लगानी आदि) को संयुक्त प्रभाव भुक्तानी सन्तुलनले देखाउँदछ। भुक्तानी सन्तुलन धनात्मक हुँदा सामान्यतया अर्थतन्त्र समृद्धिको दिशातर्फ अगाडि बढिरहेको र ऋणात्मक हुँदा अर्थतन्त्र सुस्तीतर्फ अगाडि बढिरहेको भन्ने बुझिन्छ।

४. आर्थिक चरहरूको प्रवृत्ति विश्लेषण (Trend Analysis of Macro Economic Indicators)

आर्थिक चरहरूको प्रवृत्तिले ती चरहरू बढ्दै जाने, घट्दै जाने वा घटबढ भइराख्ने कस्तो किसिमले अगाडि बढिरहेका छन् भन्ने देखाउँदछ। त्यसले कुनै चरमा धनात्मक वा ऋणात्मक परिवर्तन आउँदा अन्य चरहरूमा कस्तो प्रभाव पर्दछ भन्ने विश्लेषण गर्न सघाउँदछ। आ.व. २०७६।०७ मा देखा परेको कोभिड-१९ का कारणले अर्थतन्त्रका अधिकांश सूचकहरूमा नकारात्मक प्रभाव पारेको देखिन्छ भने पछिल्लो समय रुस र युक्रेनबिचको युद्धका कारण विशेष गरी तेल र खाद्यान्न आपूर्तिमा परेको नकारात्मक प्रभावको असर पनि अर्थतन्त्रमा परेको देखिन्छ। यहाँ विगत पाँच वर्षको केही मुख्य बृहत् आर्थिक चरहरूमा आएको परिवर्तन दरका आधारमा प्रवृत्ति विश्लेषण गर्ने प्रयास गरिएको छ।

क. वास्तविक क्षेत्र (Real Sector): यस क्षेत्रअन्तर्गत आधारभूत मूल्यमा वास्तविक कुल गार्हस्थ्य उत्पादन, प्रचलित मूल्यमा कुल राष्ट्रिय आय, कुल उपभोग, लगानी र कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा कुल निक्षेपको अंशको तथ्याङ्क प्रस्तुत गरिएको छ। जसलाई चित्र नं. १ र २ मा देखाइएको छ।

चित्र नं. १: वास्तविक कुल ग्राह्य उत्पादन र प्रचलित मूल्यमा कुल राष्ट्रिय आयको अनुपातको परिवर्तन दर

स्रोत : आर्थिक सर्वेक्षण २०७९।८० र ने.रा.बैंकको मासिक प्रतिवेदन *अनुमानित

सामान्यतया कुल राष्ट्रिय उत्पादन र राष्ट्रिय आयबिच धनात्मक सम्बन्ध हुने गर्दछ। चित्र नं. १ अनुसार पनि आ.व. २०७५।७६ मा झन्डै १२ प्रतिशतको वृद्धिदरमा रहेको राष्ट्रिय आय आ.व. २०७६।७७ मा घटेर

०.७७ प्रतिशतमा भर्दा कुल राष्ट्रिय उत्पादन भने २.४२ प्रतिशतले ऋणात्मक हुन पुगेको छ । त्यसपछिका दुई वर्षहरूमा बढ्दै गएका यी पारिसूचकहरू आ.व. २०७९/०८० मा भने पुनः घटेका छन् ।

चित्र नं. २ : कुल उपभोग, कुल लगानी र कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा कुल निक्षेपको अंशको परिवर्तन दर

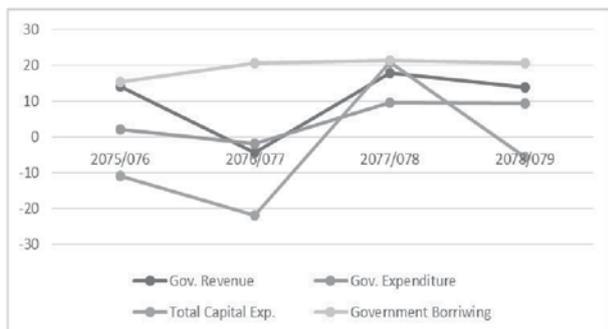

स्रोत : आर्थिक सर्वेक्षण २०७९/८० र ने.रा.बैंकको मासिक प्रतिवेदन *अनुमानित

चित्र नं. २ अनुसार कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा कुल निक्षेपको अंश आ.व. २०७७/७८ सम्म विस्तारै बढ्दै गएर १११.१० प्रतिशत पुगेकोमा आ.व. २०७८/७९ मा घटेर १०६.३४ प्रतिशतमा भरी आ.व. २०७९/८० मा केही बढेको छ । कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा उपभोगको अंश भने आ.व. २०७६/७७ मा केही बढेर त्यसपछिका वर्षहरूमा लगभग स्थिर जस्तै रही आ.व. २०७९/८० मा ९३.५९ प्रतिशत रहेको छ । त्यसै गरी कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा कुल लगानी (पुँजी निर्माण) को प्रतिशत आ.व. २०७५/७६ मा ४१.३८ पुगेकोमा आ.व. २०७६/७७ मा घटेर ३०.४४ प्रतिशत रहन गएको छ । पछिल्ला दुई आ.व.मा यसमा केही सुधार देखिए तापनि आ.व. २०७९/८० मा पुनः घटेर ३२.६० प्रतिशतमा सीमित रहेको छ ।

ख. सरकारी क्षेत्र (Government Sector): यस क्षेत्रअन्तर्गत सरकारको कुल आमदानी तथा खर्च, कुल पुँजीगत खर्च र सरकारी ऋणमा आएको परिवर्तनको प्रवृत्ति चित्र नं. ३ माफत प्रस्तुत गरिएको छ ।

चित्र नं. ३ : सरकारको कुल आमदानी तथा खर्च, कुल पुँजीगत खर्च र सरकारी ऋणको परिवर्तन दर

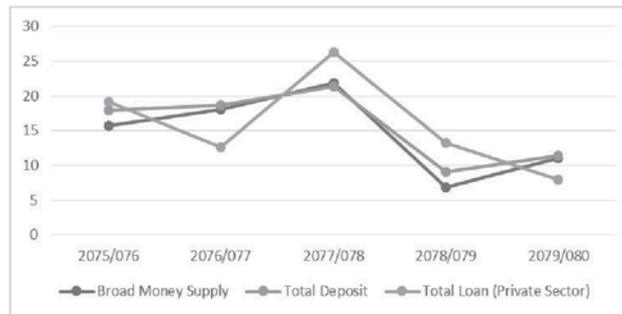
स्रोत : आर्थिक सर्वेक्षण २०७९/८० र ने.रा.बैंकको मासिक प्रतिवेदन *अनुमानित

नेपाल सरकारको कुल आमदानीको वृद्धिदर आ.व. २०७५/७६ मा १४.१६ प्रतिशत रहेकोमा आ.व. २०७६/७७ मा घटेर ४.३३ प्रतिशतले ऋणात्मक रही आ.व. २०७८/७९ मा १३.९४ प्रतिशत हुन पुगेको छ । अर्कोतर्फ सरकारी खर्चको वृद्धिदर भने आ.व. २०७५/७६ मा २.१३ प्रतिशत रहेकोमा आ.व. २०७६/७७ मा १.७४ ले ऋणात्मक हुँदै आ.व. २०७८/७९ मा ९.४७ प्रतिशत रहन गएको छ । त्यसै गरी पछिल्ला तीन वर्षहरूमा सरकारी ऋणको वृद्धिदर २१.०० प्रतिशतको

हाराहारीमा रहे तापनि कुल पुँजीगत खर्चको वृद्धिदर भने औसतमा ऋणात्मक रहेको छ ।

ग. मौद्रिक क्षेत्र (Monetary Sector): मौद्रिक क्षेत्रअन्तर्गत उपभोक्ता मुद्रास्फीति दर, विस्तृत मुद्रा प्रदाय, कुल निक्षेप, निजी क्षेत्रको कर्जा लगानीमा भएको वृद्धिदर र निक्षेप तथा कर्जाको औसत ब्याजदरमा आएको परिवर्तनको प्रवृत्ति चित्र नं. ४ र ५ को माध्यमबाट प्रस्तुत गरिएको छ ।

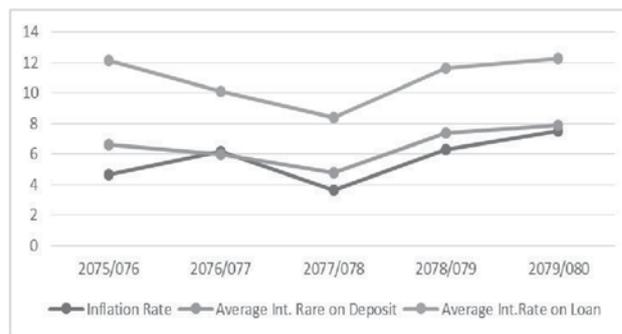
चित्र नं. ४ : विस्तृत मुद्रा प्रदाय, कुल निक्षेप र निजी क्षेत्रमा भएको कर्जा लगानीको परिवर्तन दर

स्रोत : आर्थिक सर्वेक्षण २०७९/८० र ने.रा.बैंकको मासिक प्रतिवेदन *अनुमानित

आ.व. २०७५/७६ मा विस्तृत मुद्रा प्रदाय र कुल निक्षेपको वृद्धिदर लगभग क्रमशः १६ र १८ प्रतिशतले वृद्धि भएकोमा आ.व. २०७७/७८ मा बढ्दै गएर २१ प्रतिशत पुगेको छ भने आ.व. २०७८/७९ मा सँगसँगै घटी आ.व. २०७९/८० मा पुनः बढेर ११ प्रतिशत पुगेको छ । तर निजी क्षेत्रमा भएको कर्जा लगानीको वृद्धिदर आ.व. २०७५/७६ मा १९.१४ प्रतिशत रहेकोमा आ.व. २०७६/७७ मा घटेर १२.६० प्रतिशतमा भरे तापनि आ.व. २०७७/७८ मा पुनः बढेर २६.३३ प्रतिशत रहेकोमा क्रमशः घट्दै आ.व. २०७९/८० मा ७.९६ प्रतिशतमा सीमित भएको छ ।

चित्र नं. ५ : उपभोक्ता मुद्रास्फीति दर र निक्षेप तथा कर्जाको औसत ब्याजदरको परिवर्तन दर

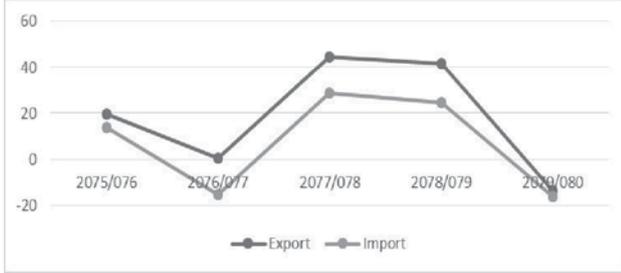

स्रोत : आर्थिक सर्वेक्षण २०७९/८० र ने.रा.बैंकको मासिक प्रतिवेदन *अनुमानित

चित्र नं. ५ अनुसार कर्जा र निक्षेपको ब्याजदर आ.व. २०७५/७६ मा क्रमशः १२.१६ र ६.६ प्रतिशत रहेकोमा क्रमशः घट्दै गएर आ.व. २०७७/७८ मा ८.४३ र ४.७६ प्रतिशतमा भरेको छ भने पछिल्ला वर्षहरूमा पुनः बढ्दै गएर आ.व. २०७९/८० मा क्रमशः १२.३ र ७.८६ प्रतिशत भएको छ । त्यसै गरी आ.व. २०७५/०७६ मा ४.६४ प्रतिशत रहेको मुद्रास्फीति दर आ.व. २०७६/७७ मा ६.१५ प्रतिशत पुगेको छ भने आ.व. २०७७/७८ मा पुनः घटेर ३.६० प्रतिशतमा भरेर त्यसपछिका वर्षहरूमा बढ्दै गइरहेको छ ।

घ. बाह्य क्षेत्र (External Sector): यस क्षेत्रअन्तर्गत आयात, निर्यात, विप्रेषण आय र विदेशी मुद्राको सञ्चितिमा भएको वृद्धिदर र विदेशी मुद्राको सञ्चितिले वस्तु तथा सेवा खरिद गर्न पुग्ने महिनाको तथ्याङ्क चित्र नं. ६ र ७ का माध्यमबाट व्यक्त गरिएको छ।

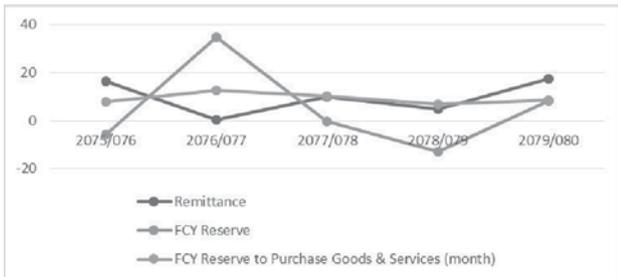
चित्र नं. ६ : आयात र निर्यातको परिवर्तन दर

स्रोत : आर्थिक सर्वेक्षण २०७९/८० र ने.रा.बैंकको मासिक प्रतिवेदन *अनुमानित

चित्र नं. ६ अनुसार आयात तथा निर्यातको वृद्धिदरको प्रवृत्ति एकनासको देखिएको छ। आ.व. २०७६/७७ मा दुवै वृद्धिदरमा गिरावट आई क्रमशः -१५.६ र ०.६ प्रतिशतमा भरेको छ भने आ.व. २०७७/७८ मा दुवै चरहरूको वृद्धिदर बढेर क्रमशः २८.७ र ४४.४ प्रतिशत पुगेको छ। त्यसै गरी आ.व. २०७८/७९ मा दुवै चरहरूको वृद्धिदर लगभग स्थिर रही आ.व. २०७९/८० मा पुनः घटेर १४ प्रतिशत बढीले ऋणात्मक हुन पुगेको छ।

चित्र नं. ७ : विप्रेषण आय र विदेशी मुद्राको सञ्चितिमा भएको परिवर्तन दर र विदेशी मुद्राको सञ्चितिले वस्तु तथा सेवा खरिद गर्न पुग्ने महिना

स्रोत : आर्थिक सर्वेक्षण २०७९/८० र ने.रा.बैंकको मासिक प्रतिवेदन *अनुमानित

चित्र नं. ७ अनुसार विश्लेषण अवाधिमा विदेशी मुद्राको सञ्चितिको वृद्धिदरमा निकै उतारचढाव आएको देखिन्छ। आ.व. २०७५/७६ मा ५.८ प्रतिशतले ऋणात्मक रहको यसको वृद्धिदर आ.व. २०७६/७७ मा ३४.९ प्रतिशत पुगेर क्रमशः घटेर आ.व. २०७८/७९ मा १३.१ प्रतिशतले ऋणात्मक हुन पुगेको छ भने आ.व. २०७९/८० मा पुनः बढेर ८.३ प्रतिशत भएको छ। विदेशी मुद्राको सञ्चितिले विश्लेषण अवाधिभित्र बढीमा १२.६८ महिना र घटीमा ६.९७ महिनाको वस्तु तथा सेवा खरिद गर्न पुग्ने देखिन्छ। त्यसै गरी विप्रेषण आयको वृद्धिदरमा पनि प्रत्येक वर्ष उतारचढाव आउँदै आ.व. २०७६/७७ मा ०.६ प्रतिशत रहेकोमा आ.व. २०७९/८० मा १७.३ प्रतिशतमा पुगेको छ।

५. निष्कर्ष (Findings)

१. लगानी र कुल गार्हस्थ्य उत्पादनबिच धनात्मक सम्बन्ध रहँदै पछिल्लो आ.व.मा दुवै घटेको पाइयो।

- सामान्यतः उपभोग घट्दा बचतमा वृद्धि भई लगानी बढ्नुपर्नेमा पछिल्लो आ.व.मा उपभोग र लगानी दुवै घटेको छ।
- सरकारी आम्दानी बढ्दा पुँजीगत खर्च पनि बढ्ने र घट्दा घट्ने देखियो। तर सरकारी आम्दानीको बढ्ने तथा घट्ने दरभन्दा पुँजीगत खर्च घट्बढ हुने दर धेरै भएको पाइयो।
- सरकारी ऋण बढ्दा पनि पुँजीगत खर्च घटेको पाइयो।
- सामान्यतया पुँजीगत खर्च बढ्दा कुल गार्हस्थ्य उत्पादन पनि बढ्नुपर्ने हुन्छ। तर आ.व. २०७८/७९ मा पुँजीगत खर्चमा २७ प्रतिशतले गिरावट आउँदा पनि कुल गार्हस्थ्य उत्पादन ०.७७ प्रतिशतले बढेको पाइयो।
- निक्षेप तथा कर्जाको औसत ब्याजदरमा सामान्यतः समान दरमा परिवर्तन भएको पाइयो।
- मुद्रास्फीति दर बढ्दै जाँदा कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको वृद्धिदर घटेको र मुद्रास्फीति दर घट्दै जाँदा कुल गार्हस्थ्य उत्पादन दर बढेको पाइयो।
- निक्षेप घट्दा ब्याजदर बढ्ने र निक्षेप बढ्दा ब्याजदर घट्ने गरेको छ।
- पछिल्ला वर्षहरूमा कर्जाको औसत ब्याजदर बढ्दा निजी क्षेत्रमा जाने कर्जा घटेको देखिन्छ।
- मुद्राको पूर्ति र निक्षेपको वृद्धिदरबिच धनात्मक सम्बन्ध रहेको छ।
- कर्जाको वृद्धिदर र कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको वृद्धिदरबिच आ.व. २०७८/७९ मा बाहेक अन्य आ.व.हरूमा धनात्मक सम्बन्ध रहेको छ। अर्थात् कर्जामा आएको कमीको प्रभाव कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा परेको छ।
- पछिल्ला दुई आ.व.हरूमा विप्रेषण र विदेशी मुद्राको सञ्चितिबिच धनात्मक सम्बन्ध रहेको देखिन्छ। त्यसै गरी आयात घट्दा र विप्रेषण बढ्दा निक्षेप बढ्न पुगेको छ।
- विश्लेषण अवाधिभरि आयात र निर्यात एउटै दिशामा परिवर्तन हुँदै पछिल्ला वर्षहरूमा दुवै घटेका छन्।

अन्त्यमा, अर्थतन्त्र विषम परिस्थितिमा रहँदा अर्थशास्त्रका सामान्य सिद्धान्तहरूसँग अर्थतन्त्रको गतिविधि मेल नखान सक्दछ। यहाँ ब्याजदरको वृद्धिले निक्षेप बढाएको पाइँदैन। त्यसै गरी राजस्व वृद्धिको तुलनामा सरकारी खर्चको वृद्धिदर कम हुँदा समेत सरकारी ऋणको वृद्धिदरमा कमी आएको छैन। कर्जाको ब्याजदर पाँच वर्ष अगाडिकै ब्याजदर हाराहारी रहँदा पनि कर्जाको वृद्धिदर पहिलेभन्दा आधा मात्र रहेको छ। कर्जाको मागमा आएको कमीका आधारमा समष्टिगत मागमा कमी आएको निष्कर्ष निकाल्ने हो भने पनि उपभोग खर्चमा भने खासै कमी नआएको हुँदा मूल्यवृद्धिले उपभोगलाई प्रशोचन गरेको देखिन्छ। पुँजीगत खर्च घट्दा पनि सरकारी ऋणमा कमी नआउनुले सरकारले चालु खर्चका लागि समेत ऋण लिएको देखिन्छ। विश्लेषण अवाधिमा निक्षेपको वास्तविक ब्याजदर भने धनात्मक रहेको छ।

सन्दर्भ सामग्री (Bibliography)

- T. Cowen and A. Tabarrok (2015). Modern Principles: Macroeconomics, Worth Publishers, Incorporated
- C. R. McConnell, S. L. Brue (1993). Macro-economic: principles, problems, and policies, Publisher: McGraw-Hill, New York
- आर्थिक सर्वेक्षण २०७९/८०, नेपाल सरकार अर्थ मन्त्रालय, २०८०।
- बैंक तथा वित्तीय तथ्याङ्क, मासिक, नेपाल राष्ट्र बैंक, बैंक तथा वित्तीय संस्था नियमन विभाग।

राष्ट्रीय वाणिज्य बैंकमा उत्प्रेरणा व्यवस्थापन

हरिबाबु आचार्य*

उत्प्रेरण के हो ?

सामान्य अर्थमा उत्प्रेरणा भन्नाले कुनै व्यक्तिलाई उसको भित्री अन्तरआत्मादेखी नै काम गर्ने इच्छा र तत्परता जागृत गराउने कार्यलाई बुझिन्छ। यसलाई अलिक विस्तृत रूपमा बुझ्ने हो भने व्यक्तिभित्र अन्तरनिहित इच्छाशक्ति र जोस जाँगरलाई जगाएर कुनै लक्षित उद्देश्य प्राप्त गर्न उच्च मनोबलका साथ उसलाई उत्साहित गराउने कार्यलाई नै उत्प्रेरणा (Motivation) भनिन्छ। यो एक वैयक्तिक तथा मनोवैज्ञानिक विषय हो। व्यवस्थापनले आफ्ना सबै कर्मचारी तथा कामदारहरूलाई कुनै न कुनै जिम्मेवारी वा कार्यभार सुम्पिएको हुन्छ। आ-आफ्नो जिम्मेवारी पूरा गराउन उनीहरूको भित्री आत्मादेखि नै कामप्रति अभिप्रेरित गर्दै त्यसको प्रतिफल वा नतिजाप्रति उत्सुकता जगाइराख्न जे जस्ता प्रयासहरू गरिन्छ, ती सबै कार्य उत्प्रेरणाभित्र पर्दछन्। मानिसलाई पुनर्जागृत गराउने यो एउटा कला र नियमित प्रकृया हो।

किन आवश्यक छ ?

कुनै पनि कार्य गर्दा जब हामी अन्तरआत्मादेखि नै प्रफुल्लित भएर वा स्वतःस्फूर्त रूपमा अभिप्रेरित भएर गर्दछौं, त्यस कार्यले अवश्य सकारात्मक प्रतिफल दिन्छ र लक्ष्य पनि प्राप्त हुन्छ। उत्प्रेरित एवम् अभिप्रेरित नभई गरिएका कार्यहरूले न संस्था न त आफ्नो वैयक्तिक विकास कसैलाई पनि प्रगतिको वाटोमा डोहोर्न्याउन सक्दैन। संस्थाको लक्ष्य पूरा गर्न र आफू स्वयंको वैयक्तिक क्षमता विकास गर्न तथा उत्पादकत्व वृद्धि गर्न उत्प्रेरणा अति आवश्यक तत्त्व हो। व्यक्ति स्वयंले आफूलाई अद्यावधिक राख्न र संस्थाले पनि आफ्ना कामदारहरूलाई उत्साहित बनाई राख्न सधैं गरिनुपर्ने नियमित कार्य हो उत्प्रेरणा। किनभने कामदार तथा कर्मचारीहरूलाई काम गर्न तत्पर तथा जागृत बनाई राख्न सकिएन भने उनीहरूभित्र रहेको काम गर्ने ज्ञान, सिप र क्षमतालाई पूर्णरूपमा उपयोग गर्न नसकी विस्तारै कमजोर हुँदै जान सक्छ। अतः आफू र आफ्ना कामदारहरूलाई सधैं उत्प्रेरित गराइराख्न आवश्यक छ।

यसका चुनौतीहरू के के छन् ?

एउटा ठुलो सङ्गठनभित्र रहेका निश्चित नीति, नियम तथा कार्यक्रमका माध्यमबाट त्यस सङ्गठनभित्र रहेका समग्र कामदारहरूको मनोभावलाई बुझ्नु र प्रभावित गरी उत्प्रेरित गर्नु आफैमा एउटा चुनौतीपूर्ण कार्य हो। यसरी हेर्दा उत्प्रेरणालाई प्रभावकारी रूपबाट सङ्गठनमा लागू गर्न निम्न चुनौतीहरू रहेको देखिन्छ।

१. कर्मचारीका दृष्टिमा जहिले पनि सङ्गठनिक स्वार्थभन्दा व्यक्तिगत स्वार्थ वा आवश्यकताले पहिलो प्राथमिकता पाउँछ। त्यसैले व्यक्तिगत स्वार्थ वा आवश्यकतालाई सङ्गठनको स्वार्थ वा आवश्यकतासँग जोड्न सक्तियो भने मात्रै कर्मचारी उत्प्रेरित हुन सक्दछन्। त्यसैले भन्ने गरिन्छ - "उत्प्रेरणा उच्च मेहनत गर्ने

त्यस्तो इच्छा हो, जुन प्रयास व्यक्तिगत उद्देश्य प्राप्त गर्ने सर्तमा गरिन्छ।" जब कामदारले आफ्नो व्यक्तिगत न्यूनतम आवश्यकता पूरा हुने सम्भावना देख्दछ, तब मात्रै उसले सङ्गठनको उद्देश्य पूरा हुने गरी उत्प्रेरित भएर काम गर्दछ। तर यसरी हरेक व्यक्तिका अलग अलग र फरक फरक सबै आवश्यकताहरू पूरा गर्न सक्नु एउटा चुनौतीपूर्ण कार्य हो।

- संसारमा उत्प्रेरणासँग सम्बन्धित अनगन्ती सिद्धान्त तथा मोडेलहरू प्रतिपादन भएका छन्। जसमध्ये कुनै न कुनै सिद्धान्त तथा मोडेललाई सङ्गठनहरूले अनुसरण गर्नुपर्दछ। यसरी एउटै सिद्धान्त तथा मोडेल फरक फरक सङ्गठनमा लागू गर्दा त्यसको प्रभाव एवम् प्रतिफल पनि फरक फरक देखिने गर्दछ। यसरी हेर्दा कुन किसिमको सङ्गठनमा कुन प्रकारको उत्प्रेरणात्मक सिद्धान्त तथा मोडेल लागू गर्दा त्यसको सकारात्मक नतिजा आउँदछ भन्ने कुरा यकिन गर्नु अर्को चुनौतीपूर्ण कार्य हो।
- यो उत्प्रेरणा भन्ने विषय व्यक्तिगत आनिबानी, चरित्र र व्यवहारसँग सम्बन्धित भएको हुनाले सङ्गठनभित्र रहेका विभिन्न पारिवारिक एवम् सामाजिक पृष्ठभूमिबाट आएका फरक फरक उद्देश्य, आचरण, आनिबानी, चरित्र र व्यवहार भएका जनशक्तिलाई कामप्रति अभिप्रेरित गर्न विभेदकारी रणनीति अवलम्बन गर्नुपर्ने हुन्छ। व्यवस्थापनका लागि यो एउटा अर्को चुनौतीपूर्ण कार्य हो।
- नेपालमा प्रजातन्त्र र लोकतन्त्रले ल्याएको परिवर्तनले पनि उत्प्रेरणामा चुनौती थपिदिएको छ। सरकारी तथा सार्वजनिक संस्थाहरूमा कर्मचारी ट्रेड युनियन अधिकार प्रयोग गरी विभिन्न कर्मचारी सङ्घ सङ्गठनहरू क्रियाशील रहेको कुरालाई संस्थाको व्यवस्थापनले सकारात्मक रूपमा लिने गरेको तर त्यस्ता सङ्घ सङ्गठनहरूमा लाग्दा कार्यालयको काम गर्नुपर्दैन र व्यक्तिगत स्वार्थ भएका कामहरू पनि सङ्गठनको दबाबमा व्यवस्थापनबाट गराउन सकिन्छ भन्ने मानसिकता कर्मचारीहरूमा विकसित हुँदै अकर्मण्यताको अवस्था सृजना हुँदै गएको देखिन्छ। यसका साथै सङ्गठनका गतिविधिहरू र उठाउने माग तथा दबाबमूलक कार्यक्रमहरूले गर्दा उनीहरूको उचित व्यवस्थापन गरी समग्र कर्मचारीहरूलाई उत्प्रेरित गर्ने कार्य चुनौतीपूर्ण बन्दै गएको देखिन्छ।
- सरकारी तथा सार्वजनिक संस्थाहरूमा सरकारको लगानी भएका कारण प्रत्यक्ष वा परोक्ष रूपमा सरकार संलग्न रहेको हुन्छ र यो स्वाभाविक पनि हो। यसरी सरकारी संलग्नता वा प्रतिनिधित्वमा बनेका समितिहरूमा कहिलेकाहीँ उचित समयमा बैठकहरू बस्न नसक्ने तथा शीघ्र निर्णयहरू नहुने कारणले पनि त्यसबाट कर्मचारीहरूमा नैराश्यता उत्पन्न हुन सक्ने देखिएकाले यस्ता कार्यहरूले पनि कर्मचारीहरूको उत्प्रेरणामा चुनौती थपिएको छ।

* वरिष्ठ प्रबन्धक, राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक लि.।

उत्प्रेरणाका विधिहरू के के हुन्छन् ?

उत्प्रेरणाका विभिन्न परम्परागत तथा आधुनिक सिद्धान्तहरूलाई व्यवहारमा उतारेर तिनीहरूको उद्देश्यअनुसार नतिजा प्राप्त गर्न उत्प्रेरणाका उपयुक्त विधिहरू अवलम्बन गर्नुपर्ने हुन्छ । हिजोआज सबैजसो ठुला ठुला सङ्घ संस्थाहरूले अवलम्बन गर्ने गरेका उत्प्रेरणाका सर्वमान्य विधि तथा तरिकाहरू कुनै न कुनै सिद्धान्तहरूबाट प्रतिपादित भएका देखिन्छन् । त्यस्ता विधिहरूलाई बुँदागत रूपमा निम्नानुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ ।

१. कर्मचारी स्वयंले गर्नुपर्ने

- (क) आफूमा सधैं सकारात्मक सोचको विकास गरिरहने,
- (ख) प्राप्त समय र जिम्मेवारीको सदुपयोग गर्ने,
- (ग) संस्थासँग सम्बन्धित सूचना र तथ्याङ्कहरूको जानकारी लिइरहने,
- (घ) अनुशासनको पालना गर्ने ।

२. रोजगारदाता संस्थाको तर्फबाट गरिनुपर्ने

- (क) संस्थाले धान्न सक्ने वित्तीय सुविधा दिने,
- (ख) सहभागितात्मक व्यवस्थापन विधि अवलम्बन गर्ने,
- (ग) अख्तियार प्रत्यायोजन गर्ने,
- (घ) रोजगारीको स्थायित्व कायम गर्ने,
- (ङ) कार्य समृद्धीकरण हुँदै जानुपर्ने,
- (च) कार्यजीवनको गुणानुभव गराउने,
- (छ) कार्यमा आलोपालोको व्यवस्था गर्ने,
- (ज) पुरस्कार तथा सजायको व्यवस्था गर्ने,
- (झ) कार्यमूलक र ताजगीमूलक तालिम दिनुपर्ने,
- (ञ) स्वामित्व बोध गराउने कार्यक्रमहरू गर्ने ।

रा.वा. बैंकभित्र उत्प्रेरणाको व्यवस्था कस्तो छ ?

राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक लिमिटेड नेपालको एउटा ठुलो शाखा सञ्जाल भएको सरकारी स्वामित्वको बैंक हो । यसभित्र विभिन्न जाति, धर्म, वर्ण, लिङ्ग, वर्ग र भौगोलिक क्षेत्र एवम् अलग अलग सामाजिक तथा सांस्कृतिक पृष्ठभूमि र फरक फरक मनोवृत्तिबाट आएका कर्मचारीहरूले एउटा सिङ्गो एवम् समग्र नेपालको प्रतिनिधित्व गरेका छन् । त्यसैले यसमा काम गर्ने सबै कर्मचारीहरूलाई उत्प्रेरणाको कुनै एउटै तरिका, विधि र सिद्धान्त अनुसरण गरेर उत्प्रेरित गर्न सकिँदैन । अतः उत्प्रेरणाका सबै सिद्धान्तहरूलाई एकीकृत गरी समग्र उत्प्रेरणासँग सम्बन्धित कार्यलाई व्यवस्थित र मर्यादित बनाउँदै सबै कर्मचारीहरूले विश्वास र भरोसा राख्न सक्ने गरी पारदर्शी बनाइराख्न समयसापेक्ष बैंकले विभिन्न नियमावली, कार्यविधि, निर्देशिका तथा परिपत्रहरू तयार गरि लागू गर्दै आइरहेको छ । संस्थाले आफ्नो जनशक्ति व्यवस्थापन गर्ने यो एउटा नियमित तथा गतिशील प्रकृया पनि हो । तर यसरी जारी भएका कानुनी तथा आधिकारिक दस्तावेजहरूको कार्यान्वयनले सम्पूर्ण कर्मचारीहरूमा समान प्रभाव पार्ने र त्यसको प्रतिफल सबैबाट समान रूपमा प्राप्त हुने अवस्था रहँदैन । तथापि त्यसले सापेक्षित रूपमा ठुलो सङ्ख्यालाई सकारात्मक नतिजा आउने दिशातर्फ लैजान भने सफल भएको देखिन्छ । राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक लिमिटेडमा काम गर्ने कर्मचारीहरूलाई उचित व्यवस्थापन गर्न र सधैं उत्प्रेरित गराई राख्न निम्नानुसारको व्यवस्था गरिएको छ ।

(क) राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक लिमिटेड कर्मचारी सेवा विनियमावली,

२०७०

राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक लिमिटेड कर्मचारी सेवा विनियमावली, २०७० मा उत्प्रेरणाका विभिन्न विश्वव्यापी सिद्धान्तहरू तथा

उत्प्रेरणाका विधि र तरिकाहरूलाई कार्यान्वयन गरी संस्थागत गर्ने प्रयास गरिएको छ, जसलाई निम्नानुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ ।

- (१) विनियमावलीको परिच्छेद २ मा कर्मचारीहरूको पद निर्धारण गर्ने एउटा समिति र अर्को पदपूर्ति समिति छुट्टै गठन गरिने व्यवस्था गरिएको छ । पदपूर्ति समितिमा लोकसेवा आयोग, अर्थ मन्त्रालय र विषयविज्ञका तर्फबाट १/१ जना प्रतिनिधि रहने व्यवस्था गरिएको छ । सबै तहमा स्थायी पदपूर्ति गरिने, समावेशी कोटा छुट्ट्याएर पदपूर्ति गरिने, आन्तरिक बढुवा गर्दा आन्तरिक प्रतिस्पर्धा गराएर र कार्यसम्पादन मुल्याङ्कन गरेर बढुवा गरिने जस्ता प्रावधानहरू समेत गरिएको छ । यसबाट निष्पक्षता र पारदर्शिता कायम रहनुका साथै मेहनती र योग्य व्यक्तिलाई बैंकभित्र प्रवेश गर्न र बैंकभित्रै रहेर वृत्ति विकास गर्न उत्प्रेरित गर्दछ ।
- (२) कर्मचारीहरूलाई उत्प्रेरित र अभिप्रेरित गर्ने अर्को माध्यम सरुवा र बढुवा पनि हो । विनियमावलीको परिच्छेद ३ मा कर्मचारीहरूको सरुवा र बढुवाको व्यवस्था गरिएको छ । एउटा कर्मचारी सधैं एउटै तह, पद र जिम्मेवारीमा रहँदा उसको उत्पादकत्वमा हास हुँदै जाने सम्भावना देखिएकाले उसलाई बैंकको कामप्रति सधैं उत्प्रेरित बनाइराख्न उसको ज्ञान, सिप र अनुभवका आधारमा तहगत बढुवा तथा जिम्मेवारी प्रदान गर्ने र एक भौगोलिक स्थानबाट अर्को स्थानमा सरुवा गर्ने व्यवस्था यस विनियमावलीमा गरिएको छ । जसले गर्दा, एकातिर कर्मचारीहरूले नेपालका धेरै भौगोलिक क्षेत्रहरूसम्बन्धी अनुभव लिन सक्ने देखिन्छ भने अर्कोतिर यस विनियमावलीमा पढ्न सक्ने वा अनुभवी सबै खालका कर्मचारीहरूले बढुवाको समान अवसर प्राप्त गर्न सक्ने व्यवस्था गरिएको हुनाले कर्मचारीहरू उत्प्रेरित भएर आ-आफ्नो काममा लाग्न सक्दछन् ।
- (३) कुनै पनि कर्मचारी केवल तलबको आशामा मात्र काममा जाने गर्दछ । आफ्नो महत्त्वपूर्ण समय कार्यालयका लागि खर्च गरेको बदलामा कामदारले राम्रो तलब भत्ताको आशा गरेको हुन्छ । न्यूनतम रूपमै पनि कर्मचारी सन्तुष्ट हुने गरी अथवा सामान्य जीविकोपार्जन हुन सक्ने गरी पारिश्रमिक दिनुपर्दछ भन्ने विश्वव्यापी मान्यता रहेको छ । जसले बढी तलब भत्ता लगायतका सुविधाहरू दिन्छ, उतैतिर जनशक्ति आकर्षित र उत्प्रेरित हुने मानवीय स्वभाव हो । राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक लिमिटेडले पनि आफ्ना कर्मचारीहरूलाई उत्प्रेरित गराउने उद्देश्यले विनियमावलीको परिच्छेद ४ मा तलब भत्ताको व्यवस्था गरेको छ । Abraham maslow द्वारा प्रतिपादित आवश्यकताको शृङ्खला सिद्धान्तअनुसार सबै आवश्यकताहरू विस्तारै क्रमशः पूरा हुँदै जाने गरी र कर्मचारी पनि उत्प्रेरित हुने गरी बैंकले आफ्ना कर्मचारीहरूलाई तलब भत्ताको व्यवस्था गरेको छ, जस कारणले गर्दा आफ्नो समाजमा मान सम्मान र इज्जत प्राप्त हुने तथा आफ्ना न्यूनतम आवश्यकताहरू पूरा हुने भएकाले कर्मचारीहरूलाई उत्प्रेरित भएर काम गर्ने मनोबल प्राप्त हुन्छ ।
- (४) कार्यालयमा काम गर्ने कर्मचारी पनि यही समाजको एउटा सदस्य भएकाले उसले पनि केही व्यक्तिगत, पारिवारिक तथा सामाजिक दायित्वहरू वहन गर्नुपर्ने हुन्छ । त्यसै गरी कार्यालयको दैनिक कार्य गर्दा कर्मचारी थाकेको वा दिक्क भएको अवस्था पनि हुन सक्दछ । यस्तो अवस्थामा कर्मचारीलाई आवश्यक पर्ने बिदा दिनुपर्ने हुनाले राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक लिमिटेड कर्मचारी सेवा विनियमावली २०७० को परिच्छेद ५ मा बिदाको व्यवस्था गरिएको छ । सामान्य अवस्थादेखि विशेष परिस्थितिसम्मको

अवस्थामा भैपरी आउने, पर्व, घर, बिरामी, अध्ययन, विशेष, असाधारण, प्रसूति र किरिया बिदा जस्ता विविध किसिमका बिदाहरू पाउने व्यवस्था विनियमावलीमा गरिएको छ । यसले पनि कर्मचारीहरूमा उत्प्रेरणा जगाउन महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको हुन्छ ।

- (५) कर्मचारी सेवा विनियमावलीको परिच्छेद ६ मा अवकाशको व्यवस्था गरिएको छ । कर्मचारीको ऊर्जाशील उमेर (१८ वर्षदेखि ५८ वर्षसम्म) बैकमा व्यतीत गरेपछि शरीर शिथिल भएपछि अवकाश भई जाँदा बाँकी रहेको निवृत्त जीवन आर्थिक सबलतायुक्त भई सम्मानपूर्वक जिउन सक्ने गरी सुविधा दिने व्यवस्था बैकले गरेको छ । निवृत्तिभरण, उपदान, सञ्चयकोष, सावधिक जीवन बिमा, कर्मचारी कल्याण कोष र औषधि उपचार कोष जस्ता सुविधाहरू अवकाशपश्चात् प्राप्त हुने आशामा हाल कर्मचारी उत्प्रेरित भई संस्थाप्रति उत्तरदायी भएर लाग्दछन् ।
- (६) कर्मचारीको उत्प्रेरणाको अर्को औजार हो आचरण । उच्च आचरणमा रहने कर्मचारी जहिल्यै पनि उत्प्रेरित र अभिप्रेरित अवस्थामा हुन्छर उदाहरणीय बन्दछ । त्यसैले बैकका कर्मचारीहरूले पालना गर्नुपर्ने प्रशासनिक, नैतिक, कानुनी र सुरक्षासम्बन्धी आचरणहरूका साथै आर्थिक अनुशासन जस्ता कुराहरू कसरी पालना गर्नुपर्दछ र नगरेमा के हुन्छ भन्ने जस्ता विषयहरूलाई कर्मचारी सेवा विनियमावलीको परिच्छेद ७ मा व्यवस्था गरिएको छ । यसले कर्मचारीहरूलाई अनुशासन र आचरणमा रहन उत्प्रेरित गर्दछ ।
- (७) Mc. Gregor को X Y Theory of Motivation अनुसार राम्रो कार्यसम्पादन र उच्च सकारात्मक सोच भएका मेहनती कर्मचारीहरूलाई पुरस्कार दिनुपर्ने र कार्यसम्पादन नराम्रो तथा नकारात्मक सोच भएका कर्मचारीहरूलाई दण्ड सजाय दिनुपर्दछ भन्ने सिद्धान्तलाई समेत यस बैकले अङ्गीकार गरेको छ । यसै कुरालाई मध्येनजर गरेर कर्मचारी सेवा विनियमावलीको परिच्छेद ८ मा सजाय र सजायमाथिको पुनरावलोकनसम्बन्धी व्यवस्था गरिएको छ । परिच्छेद ९ को विनियम १०३ मा पुरस्कारको समेत व्यवस्था गरिएको छ । राम्रो काम गर्नेलाई सर्वोत्कृष्ट र उत्कृष्ट बैक पुरस्कार तथा दीर्घकालीन सेवा पदक जस्ता पुरस्कारहरूबाट सकारात्मक उत्प्रेरणा दिने र हौसला बढाउने कार्य एकातिर गरिन्छ भने अर्कोतिर नराम्रो काम गर्नेलाई नसिहत दिने, तलब वा ग्रेड वृद्धि रोक्का गर्ने, भविष्यमा बैकको सेवाका निमित्त अयोग्य ठहरिने वा नठहरिने गरी सेवाबाट बर्खास्त गर्ने किसिमका नकारात्मक उत्प्रेरणा दिने विधिहरू उपयोग गरी गलत कार्य गर्न निरुत्साहित गर्ने उद्देश्यले यस्तो व्यवस्था गरिएको छ । यसले बैकभित्र असल नियतले इमानदार भएर राम्रो काम गर्ने कर्मचारीलाई प्रोत्साहन र उत्प्रेरणा मिल्दछ ।
- (८) Herzberg को Two Factor Theory of Motivation अनुसार पहिलो Hygiene Factors ले कर्मचारीहरूलाई असन्तुष्ट हुन नदिने र दोस्रो Motivational Factor ले कर्मचारीहरूलाई सन्तुष्ट वा उत्प्रेरित बनाउने कार्य गर्दछ । हरेक महिना कर्मचारीले पाउने आर्कषक तलब भत्ताले कर्मचारीहरूलाई असन्तुष्ट हुन दिँदैन भने तलब भत्ताबाहेक अन्य मौद्रिक तथा गैरमौद्रिक सुविधाहरू जस्तै : बोनस, औषधि उपचार खर्च,

वार्षिकोत्सव खर्च, कर्मचारी कर्जा, बिमा, तालिम, कायममुकायम मुकरर, भ्रमण, अख्तियार प्रत्यायोजन र Job Rotation जस्ता सेवा र सुविधाहरू समय समयमा कर्मचारीहरूलाई उपलब्ध गराई रहँदा कर्मचारीहरू उत्प्रेरित भई आ-आफ्ना काममा लागि रहन्छन् भन्ने Motivational Factor को सिद्धान्तलाई अवलम्बन गर्दै त्यस्ता कुराहरूलाई कर्मचारी सेवा विनियमावलीको परिच्छेद ९ मा व्यवस्था गरिएको छ ।

(ख) राष्ट्रिय वाणिज्य बैक लिमिटेडद्वारा जारी गरिएका विभिन्न परिपत्रहरू तथा Manuals

कर्मचारीहरूलाई उत्प्रेरणा प्रदान गर्ने उद्देश्यले समय समयमा यस बैकले विभिन्न परिपत्रहरू, Manuals तथा कार्यविधिहरू जारी गर्ने गरेको छ । त्यस्ता परिपत्रहरूले बैकको दैनिक कार्यलाई व्यवस्थित पार्नुका साथै कर्मचारीहरूको मनोबल उच्च पार्न सहयोग गरेका हुन्छन् । बिमासम्बन्धी परिपत्रहरूले सावधिक जीवन बिमा, औषधि उपचार बिमा र दुर्घटना बिमा लगायतका विभिन्न बिमाको व्यवस्था गरी कर्मचारीहरू माथि पर्ने आर्थिक जोखिम भारलाई कम गर्न मद्दत गरेको छ । त्यसै गरी कर्मचारी सुविधा कर्जासँग सम्बन्धित परिपत्र तथा कार्यविधिमा घर कर्जा, मर्मत कर्जा, सवारी कर्जा, सामाजिक कर्जा, घरायसी कर्जाहरूको व्यवस्था गरिएको छ भने प्रोत्साहन भत्ता, दशैं खर्च, अनिवार्य घर बिदामा जाँदा भ्रमण खर्च, किरिया खर्च, विशेष परिस्थितिमा औषधि उपचार खर्च र बैकको वार्षिकोत्सव खर्च लगायतका धेरै खर्चहरू उपलब्ध गराएर मौद्रिक उत्प्रेरणा जगाउने कार्य गरिरहेको छ । कर्मचारीहरूमा रहेको योग्यता, लगनशीलता र इमानदारितालाई बैक व्यवस्थापनले सूक्ष्म निगरानीसहित आवश्यक अभिलेखीकरण गरी ज्ञान व्यवस्थापन गर्ने कार्य गरिरहेको छ ।

योग्य र अनुभवी कर्मचारीहरूलाई बैकको आवश्यकता हेरेर कायममुकायम मुकरर गर्ने, जिम्मेवारी दिने, अख्तियार प्रत्यायोजन गर्ने र Job Rotation गर्ने जस्ता गैरमौद्रिक उत्प्रेरणाका कार्यहरूबाट पनि कर्मचारीहरूलाई हौसला जगाउने कार्य भइरहेको हुन्छ । कुन तह, सेवा, समूह र जिम्मेवारीमा रहेका कर्मचारीले के-कस्तो कार्यभार वहन गर्नुपर्दछ भन्ने कुरालाई स्पष्ट पार्न बैकले कर्मचारीहरूको कार्य विवरण (Job Description and Terms of Reference) जारी गरेको छ । यस कार्यले पनि कर्मचारीहरूलाई आ-आफ्नो जिम्मेवारीप्रति उत्प्रेरित गरेको देखिन्छ । कर्मचारी सेवा विनियमावली २०७० (सातौं संशोधन) अनुसार ७ तह सम्मका कर्मचारीहरूलाई ट्रेड युनियन अधिकार प्रदान गरिएको छ र बैकभित्र हाल तीन वटा आधिकारिक ट्रेड युनियनहरू कृयाशील रहेका छन् । त्यस्ता ट्रेड युनियनहरूको उपस्थितिका कारणले गर्दा रोजगारीको स्थायित्व हुनुका साथै प्रचलित नियम कानूनहरूको निष्पक्ष कार्यान्वयन, नयाँ नीति नियमहरूको निर्माण तथा परिमार्जनमा समेत बल पुगेको देखिन्छ । पछिल्लो अवस्थामा व्यवस्थापन र कृयाशील ट्रेड युनियनका प्रतिनिधिहरू रहने गरी बैकभित्र एउटा श्रम सम्बन्ध समिति गठन गरिएको छ । कर्मचारीहरूका व्यक्तिगत तथा पारिवारिक समस्याहरूलाई समाधान गर्न आवश्यक सुझाव सिफारिस गर्न उक्त समितिलाई जिम्मेवारी दिइएको छ ।

यसरी राष्ट्रिय वाणिज्य बैक लि.मा कार्यरत कर्मचारीहरूलाई आ-आफ्नो काम तथा जिम्मेवारीप्रति उत्प्रेरित गर्दै उनीहरूको उत्पादकत्व वृद्धि गर्ने उद्देश्यले माथि उल्लिखित विभिन्न कार्यहरू भइरहेको देखिन्छ ।

योजनाबद्ध विकास र सोह्रौं योजना

विनोद नेपाल*

नेपालमा बजेट जारी गर्ने प्रचलन वि.सं २००८ सालबाटै प्रारम्भ भए पनि योजनाबद्ध विकासको प्रारम्भ भने त्यसको आधा दशकपछि मात्र भएको हो। यसै क्रममा सर्वप्रथम वि.सं. २०१३ सालमा प्रधानमन्त्रीको अध्यक्षतामा 'योजना आयोग' गठन भएको थियो। यही आयोग समयक्रममा 'योजना मण्डल', 'राष्ट्रिय योजना परिषद्' हुँदै 'राष्ट्रिय योजना आयोग' हुन पुगेको देखिन्छ। संरचनागत सुधारका क्रममा २०४४ सालमा राष्ट्रिय योजना आयोगको स्वरूपमा केही परिवर्तन गरियो भने २०४६ सालको राजनीतिक परिवर्तनपश्चात् यसमा अझ धेरै परिवर्तन गरियो।

समयक्रममा आयोग 'राष्ट्रिय योजना आयोग गठन तथा कार्यसञ्चालन आदेश, २०६७' को अधीन सञ्चालनमा रहेकोमा २०७४ फागुन २८ मा 'राष्ट्रिय योजना आयोग (गठन तथा कार्यसञ्चालन) आदेश, २०७४' जारी भयो। यसमा समय समयमा आवश्यक संशोधन हुँदै आएको छ। यसै क्रममा राष्ट्रिय योजना आयोग (गठन तथा कार्यसञ्चालन) (पहिलो संशोधन) आदेश, २०७५ ले त्यसलाई केही परिमार्जन गरेको देखिन्छ। सो आदेशअनुसार नेपालमा तीव्र आर्थिक प्रगति र सन्तुलित दिगो विकासका लागि दूरगामी सोचसहितको विकास नीति तथा योजनाको तर्जुमा, कार्यान्वयन सहजीकरण, अनुगमन र मूल्याङ्कन गर्नका लागि नेपाल सरकारको विशिष्टीकृत निकायका रूपमा काम गर्न राष्ट्रिय योजना आयोगको गठन गरिएको हो। आयोगले राष्ट्रिय विकास योजना तर्जुमा तथा कार्यान्वयन गर्ने, गराउने, विकास आयोजना/कार्यक्रमको अनुगमन गर्ने, गराउने र सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहबीच समन्वय गर्ने जिम्मेवारी निर्वाह गर्दै आएको छ। यसै गरी आयोगले मुलुकको समग्र समृद्धिका लागि दूरगामी सोचसहितको दीर्घकालीन लक्ष्य, मार्गचित्र, नीति तथा योजना तर्जुमा, क्षेत्रगत रणनीतिहरूको तर्जुमा, त्यसको कार्यान्वयनमा सहजीकरण, नयाँ विकास कार्यक्रमहरूको लेखाजोखा, पूर्वपरीक्षण र मूल्याङ्कनलगायतका कार्यहरू सम्पादन गर्दै आएको छ।

उपर्युक्त पृष्ठभूमिमा राष्ट्रिय योजना आयोग नेपालको समग्र विकासका लागि दीर्घकालीन सोचसहितको योजना तर्जुमा गर्ने, अध्ययन-अनुसन्धानका आधारमा तथ्यपरक क्षेत्रगत नीति एवम् रणनीतिहरू तयार गरी विकासका कार्यक्रमलाई लक्षित दिशामा निर्देशित गर्ने, राष्ट्रिय गौरव एवम् रूपान्तरणकारी आयोजना र प्राथमिकता प्राप्त कार्यक्रम तथा आयोजनाको अनुगमन तथा मूल्याङ्कन गरी तथ्यमा आधारित पृष्ठपोषण उपलब्ध गराउने, विकास प्रक्रियामा अनुभूत गरिएका वा सम्भावित समस्या एवम् व्यवधानको सहजीकरण गर्ने र नेपाल सरकारको विकास सल्लाहकारको भूमिका निर्वाह गर्नका लागि स्थापित विशिष्टीकृत केन्द्रीय निकाय हो भन्दा अन्यथा हुँदैन।

समयानुकूल निर्दिष्ट जिम्मेवारी वहन गर्दै आएको यस आयोगले दीर्घकालीन सोचसहितको कार्यान्वयनयोग्य आवधिक योजनाको तर्जुमा, नीतिगत तथा कार्यक्रम कार्यान्वयनमा देखा पर्ने जटिलताको प्रभावकारी समन्वय, सरलीकरण, स्रोतको आँकलन, पहिचान र प्राथमिकीकरणका

आधारमा न्यायोचित वितरण, वित्तीय सङ्घीयताको कार्यान्वयन र मध्यमकालीन खर्च संरचनाको सुदृढीकरण, नतिजामूलक अनुगमन तथा मूल्याङ्कन पद्धतिको विकास र तथ्याङ्क प्रणालीलाई वैज्ञानिक, भरपर्दो र पहुँचयोग्य बनाउने दायित्व पनि वहन गर्दै आएको छ। यही जिम्मेवारी पूरा गर्ने क्रममा आयोगले सोह्रौं आवधिक योजनाको आधारपत्र सार्वजनिक गरिसकेको छ। आधारपत्रअनुसार सोह्रौं आवधिक योजना पञ्चवर्षीय हुने छ। यो २०८१ श्रावणमा प्रारम्भ भई २०८६ आषाढ मसान्तमा समाप्त हुने छ।

पृष्ठभूमि

योजनाबद्ध विकासको करिब सात दशक लामो प्रयासबाट नेपालले आर्थिक, सामाजिक तथा पूर्वाधार विकासका क्षेत्रमा केही महत्त्वपूर्ण उपलब्धिहरू हासिल गरेको छ। यस अवधिमा केही त्रिवर्षीय योजनाबाहेक पञ्चवर्षीय योजनाहरू नै कार्यान्वयनमा आए। आवधिक योजनाहरूले राजनीतिक प्रणालीमा आएका पटक-पटकका परिवर्तनलाई समेत आत्मसात् गरी विकास योजनाको सोच, गन्तव्य, प्राथमिकताका क्षेत्र र कार्यक्रमलाई परिष्कृत गर्दै योजनाबद्ध विकास प्रयासलाई अगाडि बढाएको देखिन्छ।

'नेपालको संविधान'ले सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक शासन व्यवस्थाका माध्यमद्वारा दिगो शान्ति, सुशासन, विकास र समृद्धिको आकाङ्क्षा पूरा गर्ने लक्ष्य लिएको छ। मौलिक हक, राज्यका निर्देशक सिद्धान्त तथा नीतिहरूको दायरालाई फराकिलो बनाउँदै आर्थिक समृद्ध सहितको सामाजिक न्याय र समानता सुनिश्चित गर्न समानुपातिक, समावेशी र सहभागितामूलक सिद्धान्त अवलम्बन गरिएको छ। राष्ट्रिय अर्थतन्त्रलाई आत्मनिर्भर, स्वतन्त्र तथा उन्नतीशील बनाउँदै समाजवाद उन्मुख र समृद्ध अर्थतन्त्रको विकास गर्ने राज्यको आर्थिक उद्देश्य रहेको छ। पछिल्ला योजनाले यिनै उद्देश्यलाई प्राथमिकतामा राखेका छन्।

यिनै भावनालाई आत्मसात् गर्दै जारी भएको पन्ध्रौं योजना २०७६/७७-२०८०/८१ को अवधि २०८१ असार मसान्तमा सम्पन्न हुने हुँदा त्यसपछिका पाँच वर्ष २०८१/८२-२०८५/८६ को अवधिमा कार्यान्वयन गर्ने गरी सोह्रौं योजना तर्जुमाका लागि अवधारणापत्र जारी भइसकेको छ। आगामी योजनामा पनि नेपालको संविधानको व्यवस्था र भावनालाई हृदयङ्गम गरी योजनाबद्ध रूपमा 'समृद्ध नेपाल सुखी नेपाली' को राष्ट्रिय लक्ष्य हासिल गर्न सघाउ पुग्ने गरी आवश्यक व्यवस्था गरिएको छ। स्मरणीय छ, यसअघि नै दीर्घकालीन सोच - २१०० तय गरिएको छ भने वि.सं. २०८२ (सन् २०२६) मा नेपाललाई अतिकम विकासितबाट विकासशील राष्ट्रको स्तरमा स्तरोन्नति गर्ने र वि.सं. २०८७ (सन् २०३०) सम्ममा दिगो विकासका लक्ष्यहरू हासिल गर्दै मध्यम आय भएको मुलुकमा पुग्ने लक्ष्य तय गरिएको छ।

* पूर्व वरिष्ठ प्रबन्धक, राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक लि.।

पन्ध्रौं योजनाको सङ्क्षिप्त समीक्षा

पन्ध्रौं योजना २०७६-७७/२०८०-८१ कार्यान्वयनको चार वर्ष व्यतीत भइसकेको छ । दीर्घकालीन सोच-२१०० अन्तर्गत पहिलो पाँच वर्ष समृद्धिको आधार सिर्जना गर्ने लक्ष्यका साथ अघि सारिएको पन्ध्रौं योजना कार्यान्वयनको पहिलो आर्थिक वर्षमा नै कोभिड-१९ महामारीले देशको आर्थिक-सामाजिक अवस्थामा गम्भीर असर परेका कारण मुलुकको अर्थतन्त्र खुम्चिन पुग्यो । महामारीकै कारण योजनाले तय गरेका नीति, रणनीति, कार्यनीति र कार्यक्रमहरूको कार्यान्वयन अपेक्षित रूपमा हुन सकेन । यसै कारण योजनाले तय गरेका प्राथमिकताहरूसमेत प्रभावित भए । विश्व अर्थतन्त्रमा आएको परिवर्तन र कोभिड-१९ महामारीका कारण भोग्नुपरेको आर्थिक सङ्कुचनबाट उत्पन्न चुनौतीहरू सम्बोधन गर्न आर्थिक पुनरुत्थान र राहतका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिए । कमजोर उत्पादन क्षमता, बढ्दो उपभोगको प्रवृत्ति, चालु खाता घाटा, वैदेशिक मुद्राको सञ्चितिमा दबावजस्ता कारणहरूले अर्थतन्त्रको बाह्य क्षेत्र व्यवस्थापनमा समेत चुनौती थपिएको कुरा सोझै योजनाको आधारपत्रमा उल्लेख गरिएको छ ।

आधारपत्रअनुसार पन्ध्रौं योजनाको अवधिमा आधारभूत मूल्यमा ९.६ प्रतिशतको औसत आर्थिक वृद्धिदर हासिल गर्ने लक्ष्य रहेकोमा कोभिड महामारीका कारण योजनाको पहिलो वर्ष नै आर्थिक वृद्धिदर २.४ प्रतिशतले ऋणात्मक रहन गयो । वैश्विक महामारीपछि पुनरुत्थानतर्फ अग्रसर भएको अर्थतन्त्रमा रुस-युक्रेन युद्धले थप चुनौती सिर्जना गर्‍यो । बाह्य प्रभावका साथै आन्तरिक संरचनागत समस्यासमेतका कारण योजनाको दोस्रो र तेस्रो वर्षमा आर्थिक वृद्धिदर क्रमशः ३.८ प्रतिशत र ५.५ प्रतिशत रह्यो भने चौथो वर्ष २.२ प्रतिशत रहेको अनुमान गरिएको छ । यसअनुरूप योजनाको पहिलो चार वर्षको औसत आर्थिक वृद्धिदर २.४ प्रतिशतमा सीमित हुने अनुमान गरिएको छ । पाँचौं वर्षमा पनि उल्लेख्य एवम् चामत्कारिक उपलब्धि हासिल हुने सम्भावना नरहेबाट पन्ध्रौं योजनाको लक्ष्य हासिल नहुने निश्चित छ ।

आधार वर्ष २०७५/७६ मा कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा कृषि क्षेत्रको योगदान २५.६ प्रतिशत, उद्योग क्षेत्रको योगदान १४.३ प्रतिशत र सेवा क्षेत्रको योगदान ६०.१ प्रतिशत रहेको थियो भने आर्थिक वर्ष २०७९/८० मा त्यस्तो योगदान क्रमशः २४.६ प्रतिशत, १३ प्रतिशत र ६२.४ प्रतिशत रहेको अनुमान छ । विप्रेषण, सेवा व्यापार र सरकारी खर्चले सेवा क्षेत्रको विस्तार गर्न सहयोग पुऱ्याएको छ । योजनाले आर्थिक वर्ष २०७९/८० मा प्रतिव्यक्ति राष्ट्रिय आय १४५६ अमेरिकी डलर पुऱ्याउने लक्ष्य लिएकोमा अमेरिकी डलर १४१० पुगेको छ । गरिबीको रेखामुनि रहेको जनसङ्ख्या आ.व. २०७९/८० सम्ममा ११.२ प्रतिशतमा घटाउने लक्ष्य राखिएकोमा १५.३ प्रतिशतमा घटेको अनुमान छ । बहुआयामिक गरिबी २८.६ प्रतिशतबाट १७.४ प्रतिशतमा घटेको छ ।

यस अवधिमा योजनाले परिलक्षित गरेका सामाजिक सूचकहरूको लक्ष्य प्राप्त मिश्रित छ । जन्म हुँदाको अपेक्षित आयु, पाँच वर्षमुनिको बालमृत्यु दर, किशोरी अवस्थाको प्रजनन दर, आधारभूत तह (कक्षा १-८) को शिक्षामा खुद भर्ना दर, इन्टरनेटमा पहुँच, विद्युत्मा पहुँच, आधारभूत खानेपानी पुगेको जनसङ्ख्याको प्रतिशत, मानव विकास सूचकाङ्कलगायतका सूचकमा प्राप्त उपलब्धिहरू सन्तोषजनक रहेका छन् । सामाजिक क्षेत्रतर्फका कतिपय उपक्षेत्रमा कोभिड-१९ महामारीले परेको असरका कारण योजनाले लिएका कतिपय लक्ष्यहरू हासिल हुन नसकेको उल्लेख छ । सडक तथा अन्य यातायात पूर्वाधारका क्षेत्रमा पनि न्यून उपलब्धि हासिल भएको छ । यिनै कारणहरूले गर्दा दिगो विकासका लक्ष्यहरू हासिल गर्ने कार्य थप चुनौतीपूर्ण बनेको आधारपत्रमा उल्लेख छ ।

विकास प्रयासमा देखिएका मूलभूत सवाल तथा चुनौती

हागो विकास प्रयासमा देखिएका मूलभूत समस्या तथा चुनौती के के हुन् ? भन्ने सन्दर्भमा आयोगले निरन्तरको अनपेक्षित न्यून आर्थिक वृद्धि, न्यून उत्पादन तथा उत्पादकत्व, बढ्दो उत्पादन लागत, कमजोर प्रतिस्पर्धी क्षमता, लागतको तुलनामा न्यून प्रतिफलयुक्त कृषि उपज, कृषिप्रतिको बढ्दो विकर्षण, आधारभूत खाद्य पदार्थमा समेत परनिर्भरता, औद्योगिक क्षेत्रको सङ्कुचन, आन्तरिक उत्पादनका उद्योग खोल्नुभन्दा आयातीत वस्तुको व्यापारमा आकर्षण, उपभोगमुखी आयात, न्यून निर्यात क्षमता र बढ्दो व्यापार घाटा, आन्तरिक रोजगारीका सीमित अवसर, वैदेशिक रोजगारीसँगै युवा जनशक्ति पलायन, विप्रेषण आप्रवाह माथिको अत्यधिक निर्भरता आदिलाई औँल्याएको छ ।

मानवस्रोत व्यवस्थापनतर्फ आवश्यकताको यथार्थ आँकलन गर्न नसक्दा कार्यक्रम, लगानी, विकास र उपयोगबिचको बेमेल, उत्पादन प्रणालीसँग नजोडिएको शिक्षा प्रणाली, सिपयुक्त एवम् जीवनोपयोगी शिक्षाको खोजी, उच्चशिक्षामा गुणस्तर तथा समयनिष्ठताको समस्या, शिक्षाका लागि विदेशिने विद्यार्थीको सङ्ख्यासँगै विदेशी मुद्राको मागमा भएको वृद्धि, कमजोर सार्वजनिक स्वास्थ्य प्रणाली, दक्ष एवम् पर्याप्त जनशक्तिको न्यून आपूर्ति, आधारभूत स्वास्थ्य सेवामा समेत आम नागरिकको पहुँचमा कठिनाई, अव्यवस्थित सहरिकरण, सहरि पूर्वाधार तथा सेवा सुविधाको माग र आपूर्तिबिचमा फराकिलो खाडल, निर्मित भौतिक पूर्वाधारको न्यून गुणस्तर, आवश्यकता र आपूर्तिबिचको बेमेल, दिगो पूर्वाधार विकासप्रतिको कमजोर प्रतिबद्धतालाई औँल्याएको छ ।

यसै गरी भरपर्दो एवम् सुरक्षित र धान्न सकिने आधुनिक सूचना प्रविधिको विकास तथा प्रयोगमा अपेक्षित सुधार हुन नसक्नु, सामाजिक सुरक्षाका छरिएका कार्यक्रम, बढ्दो दायित्व, कमजोर व्यवस्थापन, न्यून सुरक्षा अनुभूतिलाई पनि यसभित्र समेटिएको छ ।

समावेशीकरणतर्फ नीति, अभ्यास र नतिजाबिचको अन्तर, महिला, बालबालिका, जेष्ठ नागरिक र सीमान्तकृत समुदायमा हिंसाको स्वरूप परिवर्तन, आर्थिक-सामाजिक-सांस्कृतिक विभेद र परम्परागत सोचको निरन्तरता, मजबुत तहगत अन्तरसम्बन्धको स्थापना, सबल सङ्घीय शासन प्रणालीमार्फत समावेशी, समन्यायिक एवम् सन्तुलित प्रादेशिक विकासको सुनिश्चितता हुन नसक्नु, सीमित व्यक्ति र उद्यमीबिच वित्तीय स्रोत साधनको परिचालन, परिचालित वित्तीय स्रोत साधनबाट उत्पादन र रोजगारी सिर्जनामा अपेक्षित योगदान पुन नसक्नु, बजार प्रतिस्पर्धाको कमजोर अवस्था, सिन्डिकेट प्रणाली, उत्पादक र उपभोक्ताबिच बिचौलियाको अनपेक्षित उपस्थिति, अनौपचारिक कारोबारको ठुलो हिस्सा, न्यून बीजकीकरण, तस्करी, क्रिप्टोकरेन्सी तथा हाइपरफन्ड जस्ता अवैध क्षेत्रमा लगानी, पुँजी पलायन, हुन्डी कारोबार, बजारमा तरलता, मूल्य र आपूर्तिमा अस्वाभाविक उतारचढाव, सार्वजनिक खर्चको आवश्यकता र स्रोत परिचालन क्षमताबिचको खाडल, राजस्व परिचालनको ठुलो हिस्सा आयातमा आधारित, अनिश्चयपूर्ण वित्त प्रणालीसँगै वित्तीय सङ्घीयता कार्यान्वयनमा चुनौती, कमजोर विनियोजन कुशलता, न्यून पुँजीगत विनियोजन तथा कमजोर खर्च क्षमता, पूर्वाधारजन्य परियोजना निर्माणको अनियन्त्रित लागत तथा विलम्ब, लागतको तुलनामा न्यून प्रतिफल, भारतीय मुद्रासँगको स्थिर विनिमय प्रणालीसँगै कमजोर स्वायत्त मौद्रिक नीति, मुद्रास्फीतिमा अधिक बाह्य प्रभाव र कमजोर आन्तरिक नियन्त्रण क्षमता, सुशासन, सार्वजनिक सेवाप्रवाहको गुणस्तर र सुरक्षा व्यवस्थाप्रतिको नागरिकको कमजोर विश्वसनीयता, भ्रष्टाचार नियन्त्रण, सामाजिक न्याय, शीघ्र न्याय निरूपण, राष्ट्रियता र राष्ट्रिय एकता मजबुत पार्ने चुनौती, विकासशील मुलुकमा स्तरोन्नति, उपलब्धिसँगै आइपर्ने चुनौतीको व्यवस्थापन,

स्रोतको व्यवस्थापन र कार्यान्वयनको प्रभावकारिता आदिलाई पनि यसमा समेटिएको छ ।

सोही योजनाको कार्यदिशातर्फ दृष्टिगत गर्दा योजनाको सोच सुशासन, सामाजिक न्याय र समृद्धि रहेको छ भने उद्देश्य राजनीतिक, प्रशासनिक र न्यायिक क्षेत्रमा सुशासन कायम गर्नु; स्वास्थ्य, शिक्षा, रोजगारी, आवास तथा अन्य क्षेत्रमा सामाजिक न्याय स्थापित गर्नु तथा मानवीय जीवन र राष्ट्रिय अर्थतन्त्रमा समृद्धि हासिल गर्नु रहेको छ ।

योजनाको समष्टिगत रणनीतिमा विकास प्रयासमा देखिएका संरचनात्मक अवरोधहरूको पहिचान, सम्बोधन र निराकरण गर्दै संरचनात्मक रूपान्तरणमार्फत सुशासन, सामाजिक न्याय र समृद्धि हासिल गर्ने, योजना कार्यान्वयन सम्बन्धमा सबै तह (सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय) र पक्ष (सरकारी, निजी, सहकारी, गैरसरकारी, विकास साभेदार तथा अन्य) का सरोकारवाला निकायबिचको अन्तरसम्बन्ध र कार्यात्मक क्षमतालाई मजबुत तुल्याउने तथा अध्ययन-अनुसन्धान तथा तथ्यमा आधारित नीति निर्माण एवम् विकासका कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्ने रहेको छ ।

संरचनात्मक रूपान्तरणका क्षेत्र तथा रणनीतिअन्तर्गत :

- (१) समष्टिगत आर्थिक आधारहरूको सबलीकरण,
- (२) उत्पादन तथा उत्पादकत्व अभिवृद्धि,
- (३) मर्यादित श्रम, उत्पादनशील एवम् समावेशी रोजगारीका अवसरको सिर्जना,
- (४) मानवस्रोत व्यवस्थापन : मानव पूँजी निर्माण र उत्कृष्ट जनशक्ति योजना
- (५) गुणस्तरीय, समन्यायिक एवम् जीवनोपयोगी शिक्षा,
- (६) गुणस्तरीय तथा सर्वसुलभ स्वास्थ्य प्रणाली,
- (७) गुणस्तरीय पूर्वाधार र व्यवस्थित सहरीकरण,
- (८) सामाजिक सशक्तीकरण, समावेशीकरण र सामाजिक सुरक्षा,
- (९) अवाञ्छित तथा अनौपचारिक कारोबारको नियन्त्रण,
- (१०) विनियोजन कुशलता तथा पुँजीगत खर्च क्षमता अभिवृद्धि,
- (११) वातावरण तथा जैविक विविधताको संरक्षण, विपद् व्यवस्थापन र दिगो विकास,
- (१२) सुशासन प्रवर्धन तथा प्रभावकारी सार्वजनिक सेवाप्रवाह आदि रहेका छन् ।

अपेक्षित नतिजा

वि.सं. २०८० साल माघ मसान्तसम्ममा सोही योजनाको दस्तावेज प्रकाशनमा आएको हुने छ । आर्थिक वर्ष २०८१/८२ को नीति तथा कार्यक्रम र वार्षिक बजेट सोही योजनाको पहिलो वर्षको बजेट तथा कार्यक्रमका रूपमा यसै योजनामा आधारित भएर तर्जुमा गरिने छ र त्यसपछिका ४ वर्ष सोही योजनासँग तादात्म्य हुने गरी कार्यान्वयनमा जोड दिइने छ । यो दस्तावेजले नेपाल सरकारको मध्यमकालीन खर्च संरचना र वार्षिक विकास कार्यक्रम तर्जुमा तथा प्रदेश र स्थानीय तहको आवधिक योजना तर्जुमालाई मार्गदर्शन गर्ने छ । साथै यसबाट बजेट तर्जुमा र कार्यान्वयनमा समेत सहयोग पुग्ने अपेक्षा गरिएको छ ।

निष्कर्ष

पुँजीगत खर्च हुन नसक्नु र चालु खर्च अस्वाभाविक एवम् अनियन्त्रित रूपमा बढ्नु हाम्रो समस्या हो । यसले गर्दा हाम्रा विकास प्रयासहरू परिणामदायी हुन सकेका छैनन् र जनताको जीवनस्तरमा अपेक्षित सुधार हुन सकेको छैन । यसतर्फ विशेष ध्यान जानु आवश्यक छ । यस्तै, हामीकहाँ विनापरिश्रम कमाउने र अस्वाभाविक रूपमा धनी हुने होड चलेको छ । तस्करी बढेको छ । यी सबै कारण औपचारिक अर्थतन्त्रलाई छाया अर्थतन्त्रले प्रभावित गरिरहेको अर्थविद्हरूको ठम्याई छ । यस्तो

अवस्थाबाट मुक्त हुनका लागि कठोर एवम् साहसिक कदमहरूको आवश्यकता छ । यसका लागि सम्पत्ति शुद्धीकरण नियन्त्रणमा कठोर हुनु आवश्यक छ भने शिक्षा, स्वास्थ्य र पूर्वाधारका क्षेत्रमा उल्लेख्य मात्रामा लगानी बढाउनुपर्ने छ र यसतर्फ राज्यको विशेष ध्यान जानु आवश्यक छ । विप्रेषण युवा निर्यातको प्रतिफल हो र यो मुलुकको दीर्घकालीन हितमा हुँदैन, छैन भन्ने कुरा बुझ्न ढिलो भइसकेको छ । यसप्रतिको गम्भीरता उत्तिकै महत्त्वपूर्ण छ । अर्को अत्यन्तै महत्त्वपूर्ण कुरा, कुनै पनि मुलुकको विकासका लागि स्वस्थ समाज आवश्यक हुन्छ तर हामीमा निराशा, कुण्ठा, प्रतिशोध, पूर्वाग्रह र नकारात्मकताले डेरा जमाएको छ । यसो हुनुको कारक हो गैरजिम्मेवार राजनीति अनि अनुत्तरदायी कर्मचारीतन्त्र । यी दुवैमा सुधार हुन सकेमा मात्र राम्रा योजना बन्ने र बनेका योजना परिणामदायी हुने आशा गर्न सकिन्छ ।

दिगो, फराकिलो तथा उच्च आर्थिक वृद्धि हासिल गर्न, समष्टिगत आर्थिक स्थायित्व कायम गर्न र उत्पादनशील रोजगारी सिर्जना गर्न सम्बद्ध निकायहरूबिच समन्वय एवम् जिम्मेवार भूमिका आवश्यक हुन्छ । साथै, सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहको पुँजीगत खर्च बढाउने गरी तीन तहका सरकारको खर्च क्षमता र उपयोगको दक्षता अभिवृद्धि गर्नु जरुरी छ । उपलब्ध स्रोत र साधनको उत्पादनमूलक क्षेत्रमा परिचालन, आवश्यकता र क्षमताका आधारमा प्राथमिकता प्राप्त क्षेत्रमा स्रोतको विनियोजन, उपलब्ध वैदेशिक सहायताको ग्रहणशीलता र उपयोग क्षमता अभिवृद्धि, आन्तरिक तथा बाह्य ऋण परिचालनलाई लागत लाभ विश्लेषणका आधारमा सम्भाव्य आयोजनामा मात्र केन्द्रित गर्ने तथा सुशासनमा जोड दिनु उत्तिकै अपरिहार्य छ । आम उपभोक्ता तथा निजी क्षेत्रको आत्मविश्वास अभिवृद्धि हुने गरी योजना बनाउने र सोहीअनुरूप आर्थिक नीतिको तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गर्नेतर्फ गम्भीर हुनु जरुरी छ ।

राष्ट्रिय योजना आयोगले हालैमात्र पत्रकार सम्मेलनमार्फत आगामी योजनालाई परिमार्जित एवम् व्यावहारिक बनाउने जनाएको छ । १६ औं योजनाको अन्त्यसम्ममा मुलुकको अर्थतन्त्रको आकार ८० खर्ब रुपैयाँ बराबरको हुने आँकलनसहित योजना तयार भइरहेको, चालु योजनाको लक्ष्य प्राप्तमा कोरोना महामारी र रूस-युक्रेन युद्धको असर परेको भए तापनि आगामी योजनालाई परिणाममुखी र यथार्थमा आधारित बनाउँदै मुलुकको सर्वाङ्गीण विकासलाई योजनाबद्ध रूपमा अगाडि बढाइने तथा यस योजनाको कार्यान्वयनकै समयमा मुलुक विकासशील राष्ट्रमा स्तरोन्नति हुने भएकाले सोअनुसारको तयारीमा योजना आयोग जुटिरहेको साथै स्तरोन्नतिबाट प्राप्त हुने लाभको रक्षा र सम्भावित चुनौतीको सामना गर्ने गरी कार्ययोजना बनाउने पनि आयोगले जनाएको छ । यसबाट केही आशावादी हुन सकिन्छ ।

अन्तमा, हामी पन्ध्रौं योजनाको समाप्ति र सोही योजनाको प्रारम्भ सम्मुख छौं । हाम्रा योजनाहरूतर्फ दृष्टिगत गर्ने हो भने कुनै पनि योजना कमजोर छैनन् । तर योजना कार्यान्वयन एवम् परिणामको अवस्थालाई हेर्ने हो भने चाहिँ स्थिति निराशाजनक छ । समस्या के हो ? बाधा के हो ? भन्ने कुरा स्पष्ट नै छ । तर तिनको न्यूनीकरण गर्ने र योजनालाई परिणामदायी बनाउनेतर्फ वाञ्छित तथा अपेक्षित सुधार हुन सकेको छैन । हाम्रो राजनीतिक नेतृत्व र कर्मचारीतन्त्र यसमा समान रूपमा जिम्मेवार छन् । जिम्मेवारी र उत्तरदायित्वबोध नगरिएसम्म, हाम्रो कार्यशैलीमा परिवर्तन नआएसम्म त्यसमा अपेक्षित सुधार हुन र लक्षित परिणाम हासिल हुन सम्भव छैन ।

सन्दर्भ सामग्री

१. सोही योजनाको आधारपत्र ।
२. राष्ट्रिय योजना आयोगको वेबसाइट ।
३. विभिन्न आवधिक एवम् दैनिक प्रकाशन ।

***

युगल युवा-युवतीको उद्यमशील प्रेम गाथा

मुकुन्द अर्याल*

(कुनै एक प्रतिष्ठित वित्तीय संस्थाको वार्षिकोत्सवका अवसरमा एक जोडी युवायुवतीद्वारा सडक नाटक प्रदर्शन भइरहेको छ । प्रस्तुत छ उक्त सडक नाटकको शब्द भाँकी)

पर्दा उघ्रन्छ सरर...

स्टेजमा एक महिला आकृति देखिन्छ । ठुला ठुला आँखा, गोलो गोरो मुहार, गालामा कोठी, ढाकाको चोलोभिन्न पुष्ट छाती, रातो सारीमा राधाजस्तै एक युवती जोडसँग चिच्याउँदै स्टेजमा आउँछिन् ।

यहाँ केही हुँदैन,

केही गर्न सकिँदैन,

चरैतिर बन्धन छ,

विदेश नै जानुपर्छ

भन्थ्यौ होइन तिमीहरू ?

हा... हा... हा... ! तिमीहरूले गरिबीका कारणले अब्राहम लिङ्कनले विद्यालय पढ्दाखेरि भारी बोकेर पढेको यथार्थपरक कथा सुनेका छैनौं सायद । अवसर यहाँ छ, खोज्न मात्र सक्नुपर्छ ।

हो, बन्धन कहाँ हुँदैन र ? गाँठो फुकाउन मात्र जानुपर्छ ।

गर्न के सकिँदैन जहाँ पनि ? मात्र साधन जुटाउन र जोड्न जानुपर्छ ।

हामी सक्छौं ।

हामी गरेर देखाउँछौं ।

पत्याएनौं तिमरूले । हा...हा...हा... ! गर्दै एक युवती स्टेजबाट ओभेल पर्छिन् ।

(दर्शक दीर्घामा फुसफुस हुन्छ - अलिकति दिमागको पेच खुस्केजस्तो छ ।)

स्टेजमा एक युवकको आगमन हुन्छ ।

भर्खर स्विट नाइन्टनका, हल्का कालो वर्णका तर हिस्सी परेका, अल्लाको कोट, पेन्ट, कटनको सेतो कमिज, पाउमा नेपाली गोल्डस्टार जुता, शिरमा उज्यालो पाल्पाली ढाकाटोपी पहिरेका कृष्णजस्तै एक युवकले दर्शकको ध्यान खिच्छन् ।

टिट लाग्छ घुम्ने कुर्सीमा बस्ने तिमरूको दरिद्र बुद्धिप्रति.... ।

हामीलाई स्वदेशमै रोजगारीको तालिमको साटो वैदेशिक रोजगारीको तालिम दिने, हामीलाई फ्रि भिसा फ्रि टिकटको लोभ देखाएर विदेश धकेल्ने ।

हामी विदेश जाँदैौं,

अर्काको घर बनाएर के हुन्छ ?

हामी यहाँ केही गरेर देखाउँछौं .... ।

उद्यमशीलताले देश बन्छ ।

(दर्शक दीर्घाबाट फेरि उही फुसफुस दोहरियो - यसको पनि दिमागको पेच अलिकति खुस्केजस्तै छ । अर्को एक जनाले भने यी दुवै खुस्केटको जोडी पो मिल्ला जस्तो छ । यहाँ केही गर्ने भनेर नेपाल नै बसे भने यिनरूलाई भेट्न धोबीखोला पुलमुनि गए हुन्छ ।)

हा...हा... हा... ।

एकैछिन्न पछि स्टेजबाट नारी स्वरमा पार्श्व आवाज आयो ।

हामी दुवै पागल प्रेमी होइनौं, बरु उद्यमले जुटाएका जोडी हौं ।

सुन्छौ हाम्रो जीवनको कथा-व्यथा ?

हामी (उषा र किरण) दुवै एउटै स्कुलमा प्लस टु पढ्थ्यौं । खाजा खाने पैसा हुँदैनथ्यो । पैसा हुनेहरू सबै चाउमिन, बर्गर, पिजा, मःमः, खान्थे । सायद यसै कारणले उनीहरू स्वास्थ्यका हिसाबले कमजोर थिए । हामीले भने मनग्ये फुर्मास गरेर खान नपाए पनि मकै, भट्टको सातु भने खाएकै थियौं । त्यसैले कमजोर थिएनौं स्वास्थ्य र पढाइ दुवैमा । कहिले किरणले छात्रवृत्ति पाउँथ्यो कहिले मैले । यही गरिबी र जेहेनदारिता नै हाम्रो सम्बन्धको पुल बन्यो । हामी दुई यति नजिकियौं कि हामीबिच कुनै दुरी नै रहेन । एक दिन हाम्रो डेटिड थियो गोदावरीमा । पैसा थोरै थियो । त्यसैले एक माना बदाम किनेर खाजा खाँदै थियौं । बदाम प्याक गरेको पत्रिकामा एक विज्ञापन रहेछ -

“प्लस टु पढ्दै गरेका विद्यार्थीलाई उद्यमशीलता र वित्तीय साक्षरताबारे निशुल्क प्रशिक्षण”

त्यो विज्ञापनमा आवेदन दियौं, तालिम लियौं ।

यसपछि हाम्रो सम्बन्ध अरू भाँगियो ।

यो तालिम लिएपछि हामीले उद्यमशीलताको एक गोरेटो खोज्न थाल्यौं । एक जनाले प्रोडक्टसबन्धी अवधारणा जन्माउने र अर्कोले बजारीकरण व्यवस्थाबारे खोज, अध्ययन गर्ने । प्लस टु का साथीहरूको जड्क खाजा खाने प्रवृत्ति बुझेका हामीले त्यसको प्रतिस्थापनबारे सोचेर मकै, फापर, गहुँको रोटी, पुवा, बारा र नुनिलो-पिरो पुदिनाको स्वस्थकर अचार उत्पादन गर्ने सानो उद्यम खोल्ने अवधारणा जन्मायौं । हामीसँग स्कुलको स्कलरशिपबाट बचाएको र होम ट्युसनबाट कमाएको सानो पुँजी थियो । त्यसैले परीक्षण उत्पादन र टेस्ट मार्केटिङ गर्नु, जसको प्रतिक्रिया उत्साहजनक आए तापनि अलि बृहत्तरमा जान हामीसँग साधनकै कमी थियो । केही दिन हामी साधनकै खोजीमा यताउता भौँतारिएका थियौं । राम्रो कामलाई सायद भगवान्ले पनि तिमी आँट म पुऱ्याउँछु भन्छन् क्यारे ! एउटा कुनै वित्तीय संस्थाको प्रमुख कार्यकारीलाई भेटेर हाम्रो योजनाको प्रस्ताव पेस गर्नु । उहाँबाट हाम्रो प्रस्ताव सहर्ष स्वीकार गरियो । उक्त वित्तीय संस्थाले उत्पादन अवधारणाका आधारमा साना

* अर्याल राष्ट्रिय वाणिज्य वैकका पूर्व वरिष्ठ प्रबन्धक तथा नेपाल बैकका पूर्व प्रेस सल्लाहकार हुन्

उद्यमीहरूलाई कर्जा दिने कार्यक्रम ल्यायो । त्यही कर्जाबाट हामी दुईले उषा-किरण हाइजिन फुड नामक उत्पादन बजारमा ल्यायौं । स्वास्थ्यबारे जनचेतना बढाउँदै प्रोडक्टको विज्ञापन पनि गर्दै गएपछि हाम्रो उत्पादनले राम्रो बजार लियो ।

अहिले हाम्रो लघु उद्यम देशका सातै प्रदेशका २१ सहरमा विस्तार भएको छ । हरेक सहरमा करिब १ हजारका दरले २१००० मानिसले रोजगारी पाएका छन् ।

उद्यमशीलतामा साभ्रा रुचिले ३ वर्ष अघि लिभिड टुगेदरमा रहेका हामी दुईबिचको सम्बन्ध पशुपतिनाथ मन्दिरमा लगन गाँठोमा बाँधिपछि अभ्र प्रगाढ भयो ।

अहिले हामी दुईबाट चार भएका छौं । हामी चार अनि हाम्रा मातापिता चारसमेत गरी ८ जनाको परिवारसँगै छौं ।

हामीसँग सानो घर छ ।

एउटा गाडी छ बिजुलीबाट चल्ने ।

हाम्रो उदाहरणीय उद्यमशीलता देखेर अचेल बाबुआमाहरू आफ्ना सन्तानलाई विदेश पठाउन हच्कन थालेका छन् ।

हो, लघुनाटकका आदरणीय दर्शक महानुभावहरू ! यहाँहरूलाई पक्कै पनि उत्सुकता लागेको होला । ती उद्यमशीलताको नमुना बन्ने जोडी को होलान् ? र हामीलाई वित्तीय साक्षरता र उद्यमशीलताको तालिम दिने वित्तीय संस्था कुन होला ?

उद्यमशीलताले प्रेमको लगन गाँसेको जोडी अरू कोही नभएर हामी नै हौं । हामीलाई वित्तीय साक्षरता र उद्यमशीलतासँग जोड्ने बैंक हो **राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक** । त्यसो त यस बैंकले प्रवाह गरेको १० हजारको प्राथमिकता प्राप्त क्षेत्रको कर्जाबाट एक किसानले लमहीमा हरेक वर्ष दश लाख बढीको आँपको उत्पादन गरेको काठमाडौं पोस्टमा प्रकाशित समाचार हामीले पढे तापनि विश्वास लागेको थिएन । अहिले भने विश्वास लाग्यो । साँच्चै यो बैंकको नाम (रा.वा.बैंक) र नारा (तपाईंको आफ्नै बैंक....) मा समरूपता रहेछ ।

(त्यत्तिकैमा स्टेजमा उषा किरणका २ सन्तान आउँछन् र बाल स्वरमा **जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी** भन्दै स्टेजको बिच भागमा उभिन्छन् । स्टेजमा किरण र उषा एकआपसमा आलिङ्गन गर्छन् दुई छोराछोरीलाई बिचमा राखेर ।)

बत्तिको उज्यालो एक पटक चहकिलो हुन्छ, क्रमशः धमिलो ।

सडक नाटक सकिन्छ ।

दर्शक दीर्घाबाट प्रतिक्रियाको आवाज आउँछ -

(लघुनाटक त राम्रो रहेछ, १ घन्टा बितेको थाहै भएन । तर हाम्रो देशमा यस्ता कथा वास्तविकता बनेर कहिले आउलान् ? कहिलेदेखि रोकिने होला विदेश जाने युवायुवतीको लर्को ? कहिले बढ्ने होला हामीमा उद्यमशीलता ? यो प्रश्नबारे अहिले नसोचे कहिले सोच्ने ? हामीले न सोचे कसले सोच्ने ?)

***

कृषि उत्पादन वृद्धि गर्न वित्तीय क्षेत्रको भूमिका अपरिहार्य : एक चर्चा

दिपेन्द्र कुमार ऐर*

विषय प्रवेश

नेपालमा खाद्यान्न तथा कृषि उपज आयात बढ्दै गएको छ । यसका कारणबाट व्यापार घाटासमेत बढ्दै गइरहेको छ । बाह्य रेमिट्यान्सको अधिक अंश खाद्यान्न र पारिवारिक खर्च तथा बासस्थान निर्माणका लागि खर्च भइरहेको छ । यो अवस्था राष्ट्रका लागि संवेदनशील छ । यो सर्वाधिक चर्चाको विषय बनेको छ । आयात तथा निर्यातले देशको व्यापार घाटा बढ्दै गएको छ । वित्तीय संरचनामा समेत प्रभाव पारेको छ । यहाँको जनसङ्ख्याको करिब ६७ प्रतिशत जनताको आयको मूल स्रोत कृषि उत्पादन हो । देशको जनसङ्ख्याको करिब ७८.५५ प्रतिशत ग्रामीण क्षेत्रमा र २१.४५ प्रतिशत सहरी क्षेत्रमा बस्दछन् । देशको कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा कृषि क्षेत्रको करिब २४.१२ प्रतिशत, उद्योगको १३.४५ प्रतिशत र सेवा तथा अन्य क्षेत्रको ६२.४३ प्रतिशत प्रभाव रहेको छ । कृषि क्षेत्रको कुल गार्हस्थ्य उत्पादन घट्दो क्रममा रहेको छ । राष्ट्रको आधारभूत आवश्यकताका लागि कृषि उत्पादन वृद्धि गर्न आवश्यक हो । देशमा व्यापक बेरोजगारी भएको अवस्थामा देशको जनशक्ति र श्रमिकलाई कृषि क्षेत्रले आकर्षित गर्न सकेको छैन, बरु रोजगारीका लागि विदेश जाने अवस्थाको सृजना गरेको छ । यसरी नेपालबाट रोजगारी तथा अध्ययनका लागि करिब ५० लाख युवा जनशक्ति भारतलगायत विश्वका विभिन्न देशमा जाने गरेको तथा उतै पलायन हुने क्रम देखिएको छ ।

देशको कुल गार्हस्थ्य उत्पादन निरन्तर बढाई अर्थव्यवस्थालाई गतिशील बनाउनुपर्ने सरकारको दायित्व हो । नेपालको मुख्य उत्पादनको क्षेत्र कृषि हो । विश्व अर्थतन्त्रमा संसारभर महामारीका रूपमा फैलिएको कोभिड-१९, रसिया-युक्रेन युद्ध, पेलेस्टाइन-इजरायल युद्ध र अन्य बाह्य कारणले समेत पारेको नकारात्मक प्रभावबाट नेपाल पनि अछुतो रहन सकेको छैन । जुनसुकै देशको विश्व बजारमा अर्थोपार्जन गर्ने विशेष क्षेत्र हुन्छ । हाम्रो देशमा भने विप्रेषणले अर्थव्यवस्थालाई चलायमान गरी केही हदसम्म अर्थतन्त्र सहज भएको छ । यस आर्थिक वर्षको ४ महिनामा मात्र रु. ४ खर्ब ७७ अर्ब बराबर विप्रेषण आएको छ । यसले तत्काल अर्थतन्त्रलाई केही सहज भए पनि दीर्घकालमा नकारात्मक प्रभाव पार्दछ । कृषि क्षेत्र र कृषि श्रमिकलाई उपयुक्त मौका दिन सकिँएमा यस क्षेत्रको उत्पादनमा योगदान बढाउन सकिन्छ । हाम्रो भौगोलिक अवस्थाअनुसार व्यापार तथा सेवा क्षेत्रमा लागेर मात्र देशको आर्थिक अवस्था बलियो हुँदैन । कृषिलाई आधुनिकीकरण, विविधीकरण, यान्त्रिकीकरण तथा व्यावसायीकरण गरी कृषि उत्पादन बढाउन, रोजगारी बढाउन, कृषिजन्य उत्पादनको निर्यात बढाउन तथा आयात प्रतिस्थापन गर्न र व्यापार घाटा कम गरी समग्र देशको आर्थिक क्रियाकलाप बढाई लक्षित आर्थिक वृद्धि गर्नु राज्यको उद्देश्य र दायित्व हो । कृषि उत्पादनका लागि उत्पादनका साधनका रूपमा वित्तीय स्रोत उपलब्ध

गराउन बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको अहम् भूमिका रहेको हुन्छ । कतिपय अवस्थामा बैंक तथा वित्तीय संस्थाबाट वित्तीय सहयोग प्राप्त हुन नसकेको गुनासो समेत आएको देखिन्छ । कृषि विकासका लागि बैंक तथा वित्तीय संस्था मात्रै संलग्न नभई नेपाल सरकारका विभिन्न मन्त्रालय, विभाग, निकाय, सङ्गठित संस्थाहरू, नेपाल राष्ट्र बैंक, निजी क्षेत्र लगायत निकायहरूसमेत संलग्न रहेका छन् । कृषि क्षेत्रको उत्पादकत्व वृद्धिका लागि विभिन्न योजना, नीति, नियम कार्यनीति, कार्यविधि निर्देशनअनुसार सबैले आफ्नो कार्यसम्पादन गरिरहेका छन् । तीब्रचको सम्बन्ध, समन्वय र कार्यगत एकता प्रभावकारी हुनु आवश्यक छ । यी निकायका कार्यसम्पादनका सिलसिलामा कार्यक्षेत्र तथा जिम्मेवारीका सम्बन्धमा आरोप-प्रत्यारोप पनि लागेको देखिन्छ । कृषि उत्पादनको लागतमा उत्पादनका साधनहरू सिँचाइ, मल, बिउ, बिजुली, इन्धन, सवारीका साधन, यातायात, बजार, कृषि जनशक्ति, प्रविधि, प्राविधिज्ञ र बजार तथा बजार प्रतिनिधिको भूमिका रहेको हुन्छ । आवश्यकताअनुसार उपर्युक्तअनुसार उपयुक्त व्यवस्थापन गर्न सकेको अवस्थामा कृषि उत्पादन वृद्धि गर्न सकिन्छ ।

नेपालको आ.व.२०७९/०८० मा कृषि तथा खाद्यान्न आयात रकम रु.२ खर्ब ९६ अर्ब रहेको छ । कृषि उत्पादन अपेक्षाकृत बढ्न सकेको छैन । व्यापार घाटा सन्तुलन, राजस्व, विप्रेषण, वैदेशिक अनुदान, सरकारी ऋण र अन्य स्रोतबाट विदेशी परिवर्तित मुद्रामा गरिँदै आएको छ । कृषिजन्य वस्तुको उत्पादन बढाउन नसक्दा आयात बढिरहेको साथै व्यापार घाटासमेत बढिरहेको छ । व्यापार घाटा कम गर्नका लागि आन्तरिक कृषि उत्पादन बढाउनुको अर्को विकल्प छैन । कृषि उत्पादनका लागि नेपाल सरकारका निकाय, सरकारी संस्थान, प्रतिष्ठान, अनुसन्धान केन्द्र, नेपाल राष्ट्र बैंक, बैंक तथा वित्तीय संस्था, सहकारी संस्था, कृषक, उद्योगी, व्यापारी र स्थानीय निकायको प्रत्यक्ष तथा परोक्ष रूपमा संलग्नता हुने भएकाले यिनीहरूको योगदान, भूमिका र जिम्मेवारी महत्त्वपूर्ण रहेको छ ।

कृषि क्षेत्रको विकासमा संलग्न पक्षहरू

सरकारी क्षेत्र : कृषि क्षेत्रको विकासका लागि कृषि मन्त्रालय र मातहतका विभिन्न विभाग, महाशाखा, केन्द्रहरूले नीति, नियम, कार्यविधि, प्रक्रियाअनुसार योजना निर्माण, कार्यक्रम कार्यान्वयन गरी सेवा उपलब्ध गराइरहेका छन् । सहकारी विभाग, वाणिज्य तथा उद्योग विभाग, व्यापार तथा निर्यात प्रवर्धन केन्द्र, भूमि सुधार तथा व्यवस्था मन्त्रालयले प्रत्यक्ष तथा परोक्ष रूपमा कृषक, कृषि उद्योग, कृषि व्यवसायलाई सहयोग तथा सेवा प्रदान गरिरहेका छन् ।

स्थानीय तहमा कृषि तथा पशु सेवा केन्द्रहरूले सेवा प्रदान गरिरहेका छन् । कृषि उत्पादनलाई बजारसम्म लैजान स्थानीय तहमा बिक्री केन्द्र तथा बजार स्थापना गरिएका छन् । साथै थप स्थानहरूमा बजार विस्तार

* पूर्व विभागीय प्रमुख, कृषि विकास बैंक लि. ।

गर्दै जानुपर्दछ। सहकारी संस्थाले उत्पादित वस्तुहरू सहकारीमार्फत नै बजारसम्म पुऱ्याउँदा वस्तुको उपयुक्त मूल्य पाउने हुँदा सहकारीले संयुक्त रूपमा सहकार्य गर्नुपर्ने देखिन्छ। नेपालमा कृषि विकासका कृषि तथा वन विश्वविद्यालय र निजी विश्वविद्यालयहरू समेत संलग्न रहेका छन्।

गैरसरकारी, निजी क्षेत्र र अन्य क्षेत्र : कृषि विकासका लागि नेपाललाई विश्व खाद्य सङ्गठन, विश्व बैंक, एसियाली विकास बैंक, राष्ट्रिय/अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरूले प्राविधिक तथा आर्थिक सहयोग, विभिन्न सुझाव सल्लाह, अध्ययन, अनुसन्धान र अनुदानमार्फत सहयोग दिँदै आएका छन्। त्यस्तै कृषि अनुसन्धान र कृषि उत्पादन तथा कृषि व्यापारमा संलग्न निजी क्षेत्रले पनि यस क्षेत्रमा योगदान गर्दै आएका छन्। व्यावसायिक कृषि गर्ने कृषि उद्यमी तथा व्यापारीलाई प्रोत्साहन तथा प्रेरित गराउन विश्व बैंकको सहयोगमा व्यावसायिक कृषि तथा व्यापार आयोजना PACT मार्फत अनुदानसमेत प्रदान गर्दै आएको छ।

वित्तीय सेवा तथा कृषि कर्जा व्यवस्था

नेपाल राष्ट्र बैंकले मौद्रिक नीति र विभिन्न निर्देशनमार्फत बैंक तथा वित्तीय संस्था र बैंकिङ प्रणालीमा कर्जा व्यवस्थापन, ब्याजदर, वित्तीय पहुँच बढाउन अनुगमन, निर्देशन, लघुवित्त व्यवस्थापन, मौद्रिक क्षेत्र सुदृढीकरण, विदेशी विनिमय व्यवस्थापन र मौद्रिक व्यवस्थापन सम्बन्धी कार्य गर्न गराउन नियमन निकायका रूपमा कार्य गरिरहेको छ। यसरी वित्तीय प्रणाली र बैंकिङ प्रणाली प्रभावकारी भएको अवस्थामा नेपाल सरकारका कृषि तथा कृषि सम्बन्धी योजना, कार्यक्रम, कार्यान्वयन गर्न सहज हुन्छ। नेपालमा वित्तीय कारोबार गर्न नेपाल राष्ट्र बैंकबाट इजाजत पाएका 'क', 'ख', 'ग' र 'घ' वर्ग र पूर्वाधार विकास बैंक गरी क्रमशः २०, १७, १७, ५७ र १ को सङ्ख्यामा रहेका छन्। तिनका जम्मा ११५८९ शाखा सञ्चालनमा रहेका छन्। बैंक तथा वित्तीय संस्थाका शाखामार्फत निक्षेप रु. ६० खर्ब २२ अर्ब र कर्जा रु. ५३ खर्ब ३० अर्ब रहेको छ। कुल कर्जामध्ये कृषि तथा वन क्षेत्रमा जम्मा ३ खर्ब ८० अर्ब (कार्तिक मसान्त २०८० सम्म) कर्जा लगानी भएको छ। यसरी स्थापित शाखाहरूमध्ये प्रति शाखाबाट औसत २५१७ जनाले वित्तीय सुविधा प्राप्त गरेका छन्। सहकारी विभागमा दर्ता भएका करिब ३४०० को-ओपरेटिभसले करिब रु.४ खर्ब ७८ अर्ब निक्षेप र रु. २ खर्ब ९९ अर्ब कर्जा प्रवाह गरी वित्तीय सेवा प्रदान गरिरहेका छन्।

नेपालको भौगोलिक परिवेश, पूर्वाधारको अवस्था र वित्तीय साक्षरताको कमीले लक्षित वर्गमा वित्तीय पहुँच पुन बाँकी नै छ। कृषिमा संस्थागत कर्जाको हिस्सा कम भएकाले यसलाई बढाउँदै जानुपर्ने अवस्था छ भने सहकारीको नियमनमा परिमार्जन गर्नुपर्ने देखिन्छ। हाल ७५३ वटा स्थानीय निकायमा सबै स्थानमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाका शाखा सञ्चालन भइरहेका छन्। नेपाल राष्ट्र बैंकले नगरपालिका र गाउँपालिकामा शाखा खोल्न स्वीकृति लिनु नपर्ने व्यवस्थासमेत गरेकाले बैंक तथा वित्तीय संस्थाले ग्रामीण क्षेत्रमा सहज तरिकाले वित्तीय पहुँच पुऱ्याउन सक्छन्।

केन्द्रीय बैंकको नीति

नेपाल राष्ट्र बैंकको निर्देशनअनुसार आ.व. २०८३/२०८४ सम्ममा 'क' वर्गका बैंकले कुल कर्जा तथा सापटको १५ प्रतिशत कृषिमा लगानी गर्नुपर्ने र 'क', 'ख', 'ग' वर्गका बैंकले विपन्न वर्गमा ५ प्रतिशत कर्जा लगानी गर्नुपर्ने निर्देशन दिएको छ। बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले कर्जा प्रवाह गर्दा नेपाल राष्ट्र बैंकले दिएको निर्देशनअनुसार गर्नुपर्दछ। नेपाल सरकारबाट प्राप्त हुने ब्याजमा अनुदान प्राप्त हुने व्यावसायिक कर्जा लगानी गर्दा नेपाल राष्ट्र बैंकले तयार पारेको व्यावसायिक कृषि तथा

पशुपन्छी कर्जामा प्रदान गरिने ब्याज अनुदानसम्बन्धी कार्यविधि, २०७३ अनुसार लगानी तथा अनुगमन गर्नुपर्दछ। तसर्थ व्यवस्थापकीय क्षमता भएका सम्भाव्य र सम्पूर्ण नीति र प्रक्रिया पुऱ्याएका ग्राहकहरूलाई सरल तरिकाले कर्जा उपलब्ध गराउँदै आएको छ।

कृषि कर्जायोग्य फन्डको स्रोत आम नागरिकको निक्षेप भएकाले निक्षेपको सुरक्षा गर्ने जिम्मेवारी र दायित्व वित्तीय संस्थाहरूको हुने हुँदा यसलाई अति सुरक्षित र उपयुक्त भएमा मात्रै बैंकहरूले कर्जा प्रवाह गर्ने गरेका छन्। वित्तीय संस्थाले कर्जा लगानी गर्दा कर्जासम्बन्धी जानकारी कृषि क्षेत्रमा लागेका कृषक र कृषि उद्यमीहरूलाई प्रत्यक्ष भेटेर वा भेला गरी दिँदै आएका छन्। वित्तीय साक्षरता कार्यक्रममार्फत नेपाल राष्ट्र बैंकले वित्तीय क्षेत्रको पहुँच अभिवृद्धि गर्न कर्जा, निक्षेप, लघु उद्योग, रोजगारी, बिमा, स्रोत साधनको उपयोग, बचत बैंकका सेवा, सुविधा, सुरक्षा, विदेशी मुद्रासम्बन्धी सूचनाको प्रचारप्रसार प्रभावकारी तरिकाबाट गरिरहेको छ। अध्ययनअनुसार नेपालमा वित्तीय साक्षरता दर ५८ प्रतिशत रहेको छ। साक्षरता अभियान प्रभावकारी भएमा बैंकप्रतिको गुनासो कम हुँदै जाने छ।

कृषि कर्जाका लागि राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक

उद्योग, व्यापार र कृषि उत्पादन बढाउने उद्देश्यसहित २०२२ सालमा स्थापना भएको राष्ट्रिय वाणिज्य बैंकले देशभरका २८० वटा शाखा कार्यालयमार्फत गुणस्तरीय विभिन्न कर्जाका साथै कृषि कर्जा प्रदान गर्दै आएको छ। बैंकले स्थापनाकालदेखि व्यापार, उद्योग र कृषि तथा कृषि उत्पादनका क्षेत्रमा योगदान पुऱ्याउँदै आएको छ। बैंकले कुल कर्जाको करिब ७.६१ प्रतिशत कर्जा कृषि क्षेत्रमा लगानी गरेको छ। बैंक तथा वित्तीय संस्थाले कृषि क्षेत्रमा बैंकले साना, मझौला, ठुला कृषक तथा कृषि उद्यमीलाई साना तथा व्यावसायिक कर्जा प्रदान गरी कृषिको विकास, उत्पादन तथा व्यावसायीकरणमा योगदान पुऱ्याएको छ भने वित्तीय पहुँच विस्तारमा निरन्तरता दिइरहेको छ। यस बैंकको रु. २ खर्ब ३७ अर्ब १५ करोड कर्जा लगानीमा रहेको छ भने रु. ३ खर्ब २१ अर्ब ३९ करोड निक्षेप रहेको छ। वाणिज्य बैंकहरूले कुल कर्जाको ७.६२ प्रतिशत कर्जा कृषि क्षेत्रमा लगानी रहेका छन्।

कृषि क्षेत्रसँग सम्बन्धित पक्षका गुनासाहरू

कृषि क्षेत्रबाट कृषक र कृषि उद्यमीले आर्थिक लाभ लिई देशलाई नै फाइदा गरेका थुप्रै समाचारहरू बेला बेलामा आइरहन्छन्। त्यसले कृषि क्षेत्रलाई हौसला प्रदान गर्दछ। तर कहिलेकाहीँ विभिन्न माध्यमबाट कृषि क्षेत्रलाई नकारात्मक प्रभाव पार्ने समाचार जनसमक्ष पुऱ्याउँदा त्यसले कृषि क्षेत्रको पेसालाई द्विविधामा पारिरहेको छ। त्यसमध्ये उखु तथा धानको मूल्य निर्धारणमा किसानहरूको गुनासो छ। बैंकको ब्याजदरमा छिटो परिवर्तन भइरहेको छ। न्यून तरलता हुँदा कारोबारलाई असर परेको अवस्था छ। केही कृषिसँग सम्बन्धित राष्ट्रिय गौरवका आयोजनाहरू सिक्टा, बबई, भेरी डाइभर्सन, रानीजमराको काम सन्तोषजनक नभएको तथा कार्यप्रगति सुस्त भएको र लागत बढ्दै गएको छापाहरूमा आएको छ। कृषिसँग परोक्ष सरोकार राख्ने विद्युत् उत्पादन तथा प्रसारण लाइन, मध्यपहाडी लोकमार्ग, पूर्व-पश्चिम रेलमार्ग, उत्तर-दक्षिण लोकमार्ग, काठमाडौँ-तराई द्रुतमार्ग निर्माणमा ढिलो भएको तथा अवरोध भएको देखिन्छ। व्यावसायिक कृषि क्षेत्रका लागि प्रदान गरिने अनुदान थोरैले मात्र पाएको जन गुनासो छ। निर्यात हुने कृषि वस्तुको गुणस्तर परीक्षण सरलीकृत हुनुपर्ने सम्बद्ध पक्षको आकाङ्क्षा छ। निर्यात हुने वस्तुको गुणस्तर, उत्पादन मिति ब्याचको व्यवस्था कडाइका साथ हुनुपर्ने, बजार नियन्त्रण गर्न आपूर्ति व्यवस्थापन विभागबाट कडाइका साथ पालन

गर्नुपर्ने, खुला सिमानाबाट नेपाल प्रवेश गर्न नियन्त्रण हुनुपर्ने, कोदो तथा फापर जस्ता यस देशका रैथाने खाद्यान्न आयात गरिएको देखिएको, गुणस्तरीय बिउ बिजन, मलखाद समयमा नपाइएको, कृषि कर्जा भनेजति नपाएको जस्ता समाचार र भोगाइले कृषि उत्पादन क्षेत्रमा लाग्ने उद्योगीलाई हतोत्साही समेत बनाएको तितो सत्य रहेको छ। कृषि कर्जा र अनुदान सहितको कृषि कर्जा सरल रूपमा नपाएको विषयमा विभिन्न गुनासाहरू नआएका होइनन्।

कृषि उत्पादन बढाउने विभिन्न उपायहरू

कृषि विकास तथा उत्पादन वृद्धिका लागि मन्त्रालयहरू, गैरसरकारी क्षेत्र, नेपाल राष्ट्र बैंक, बैंक तथा वित्तीय संस्था, सहकारी संस्थाहरू, किसान, कृषि वस्तु उत्पादक, कृषि उद्योगी लगायत पक्षहरूको जिम्मेवारी र योगदान अहम् रहेको छ। कृषि तथा पशुपंक्षी विकासका लागि नीति नियम, कार्यविधि बनी कार्यान्वयन भइरहेका छन् तथापि हालको अवस्थामा अपेक्षा गरेअनुसारको नतिजा प्राप्त भएको देखिँदैन। यसको कार्यान्वयन पक्षलाई थप प्रभावकारी र जिम्मेवार बनाउनुपर्ने देखिन्छ।

कृषिको उत्पादकत्व बढाउन उर्वरा जमिन, उपयुक्त हावापानी, सिँचाई सुविधा, बिजुली, यातायात, आधुनिक प्रविधि, प्राविधिक सेवा, गुणस्तरीय मल, बिउ, भण्डारण खर्च, वितरण खर्च, कृषि उपकरण तथा कृषि मेसिनरी, इन्धन, बिमा शुल्क, कर र अन्य खर्च, तालिम प्राप्त श्रमिकको आवश्यकता पर्ने हुँदा त्यसको प्राप्तिको वातावरण बनाउने र सेवा पुऱ्याउने काममा राज्यका संयन्त्र अर्भ प्रभावकारी ढङ्गले लाग्नुपर्दछ। त्यस्तै कृषिमा यान्त्रिकीकरण, विविधीकरण, साभेदारी, कन्ट्र्याक्ट फार्मिङ र सहकारीकरणका माध्यमबाट व्यावसायिक खेती गर्दा उत्पादन लागत कम हुने र बजारको पहुँच बढाउन सकिन्छ। कृषि कार्य गर्न लाग्ने पुँजी बैंक तथा वित्तीय संस्थाबाट कम ब्याजदरमा प्राप्त गर्ने अवस्था हुनुपर्दछ।

उत्पादित वस्तुको गुणस्तर परीक्षण, अनुगमनका लागि वाणिज्य आपूर्ति तथा उपभोक्ता संरक्षण विभागबाट भए गरेका कामहरूलाई थप प्रभावकारी बनाउँदा उत्पादन र निर्यात प्रोत्साहन हुन जान्छ। कृषि उपजको उत्पादन हुने समयमा कृषकले पाउने मूल्य उत्पादन लागतभन्दा कम हुन सक्ने र उपभोक्ताले बढी तिर्नुपर्ने हुन सक्छ। कृषकले पाउने मूल्य र उपभोक्ताले तिर्ने मूल्यबिचको फरक कम गर्न भरपर्दो सप्लाई चेनको विकास गर्नु आवश्यक छ। साथै सिजनमा उत्पादित भएका तर सोही सिजनमा खपत हुन नसक्ने वस्तुहरूको भण्डारण व्यवस्थापन गर्न थप शीत भण्डारको निर्माण र सञ्चालनमा सरकारी र निजी क्षेत्रको लगानी भएमा कृषकहरू यस क्षेत्रमा लाग्न प्रेरित हुने छन्। उत्पादकले नै उत्पादित कृषि तथा कृषिजन्य वस्तुको मूल्य निर्धारण गर्न सक्ने अवस्था नहुँदा व्यापारी तथा सङ्कलनकर्ताहरूले कृषकबाट खरिद गरी बजारको माग हेरी मनपरी तरिकाबाट मूल्य निर्धारण गरी उपभोक्तामा पुऱ्याउने गरेको विद्यमान अवस्था रहेको र सोको नियन्त्रणका लागि सरकारी संयन्त्रलाई प्रभावकारी पार्नुपर्दछ।

बैंकहरूले धितोमा वा विनाधितोमा परियोजना (कर्जाको आकार र अवधि) को सम्भाव्यता, व्यवसायको अवस्था, परियोजना प्रस्ताव, कानुनी पक्षहरू, केन्द्रीय बैंकको निर्देशन, स्वयं बैंकका नीति, नियम, कार्यविधि, निर्देशिकाअनुसार लगानी गर्नुपर्दछ। ग्राहकको बुझाइमा विनाधितो वा धितोका आधारमा मात्र कर्जा उपलब्ध गराउनुपर्ने जिकिर रहेको हुन्छ। साथै कर्जालाई अनुत्पादक तथा अन्य उद्देश्यमा दुरुपयोग

गर्ने र बैंकबाट वित्तीय सहयोग नपाएको गुनासो गर्ने गरेको पाइएको छ। बैंकबाट प्रदान हुने कर्जाको स्रोत सर्वसाधारणको बचत हुने र बैंकमार्फत कृषिमा उपलब्ध गराइने अनुदान नेपाल सरकार तथा अन्य निकायबाट प्राप्त हुने हुँदा दाता निकाय र नियमन निकायको नियमित निरीक्षण र सिफारिसमा मात्रै ब्याज अनुदान रकम प्रदान गर्ने व्यवस्था रहेको छ। सर्वसाधारणमा रहेका कृषि कर्जालगायत कर्जा सम्बन्धी द्विविधा अन्त गर्न केन्द्रीय बैंक र वाणिज्य बैंकहरूले वित्तीय साक्षरता कार्यक्रम सञ्चालन गर्दै आएका छन्।

कृषि क्षेत्रको विकासका लागि चालु आ.व. २०८०/०८१ को बजेटमा समावेश कार्यक्रम

आ.व. २०८०/०८१ का लागि कुल १७ खर्ब ५१ अर्ब ३१ करोड बजेटमध्ये कृषि तथा पशु विकास मन्त्रालयका लागि करिब ५८ अर्ब ९८ करोड छुट्याइएको छ। कृषि क्षेत्रको उत्पादन बढाउन, कृषि आधुनिकीकरण, व्यावसायिकीकरण, यान्त्रिकीकरण, मूल्य शृङ्खला विस्तारका माध्यमबाट प्रधानमन्त्री कृषि आधुनिक परियोजनाअन्तर्गत कृषि र कृषि उद्योगमा अनुदानको व्यवस्था गरिएको छ। कृषि उत्पादनको मूल्य तोक्ने, गुणस्तर नियन्त्रण गर्ने, मल कारखाना खोल्ने, कृषि केन्द्र र अनुसन्धान केन्द्रको व्यवस्था गर्ने, कृषिमा आधारित उद्योग खोल्न प्रोत्साहन गर्ने, नगदे बाली उत्पादनमा प्रोत्साहन तथा कृषियोग्य जमिनको व्यवस्थापन जस्ता अन्य कार्यक्रमहरू बजेटमा समावेश गरिएका छन्। त्यस्तै बिउ बिजन आपूर्ति, रासायनिक मल, स्टार्ट-अप अनुदान, प्रविधि, बाली तथा पशुधन बिमा आदिका लागि अनुदानको व्यवस्था गरिएको छ।

निष्कर्ष

नेपालमा कृषि तथा कृषिसँग सम्बन्धित क्षेत्रको उत्पादन बढाउनुपर्दछ भने उत्पादित वस्तुको लागत घटाउनुपर्दछ। यस क्षेत्रमा सुशासन कायम राख्दै रोजगारीका अवसरहरू बढाउनुपर्दछ। कृषि क्षेत्रको उत्पादन बढाउन सिँचाई, उत्पादनका साधन, बजार तथा बजारीकरण, उपभोक्तासम्म पुग्ने वितरण माध्यम, मूल्य तथा आपूर्तिको सूचना प्रणाली संयन्त्र, सडक, यातायात, बैंक तथा वित्तीय संस्था, सहकारी संस्था, उद्योगी, व्यापारी, साना, मझौला तथा ठुला किसान, लघु र कृषि उद्यमीहरूको विकास, विस्तार र संरक्षणका साथै सबै पक्षहरूबिचको समन्वय र सहकार्यबाट मात्रै सम्भव छ। यसले कृषि पेसामा जनमानसको आर्कषण अभिवृद्धि हुन्छ। कृषिमा न्यून ब्याजदरमा अनिवार्य लगानी बढाउनु आवश्यक छ। वित्तीय साक्षरता कार्यक्रममार्फत प्रभावकारी प्रचारप्रसार गर्नुपर्दछ। स्थापना कालदेखि नै सेवा पुऱ्याउँदै आएका राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक, कृषि विकास बैंक तथा अन्य बैंकहरूले कृषि क्षेत्रमा लगानी बढाउँदै जानु आवश्यक छ। यसबाहेक अन्य बैंक, साना किसान बैंक र सहकारीको भूमिका प्रभावकारी बनाई निरन्तरता दिइनुपर्दछ। कृषिलाई लगानीको सुरक्षित क्षेत्र बनाउनुपर्दछ। साथै जनताको निक्षेप सुरक्षित क्षेत्रमा मात्रै लगानी गर्नुपर्छ। कृषि उत्पादनका लागि आवश्यक पर्ने नीति, नियम तथा कार्यविधिलाई समयानुकूल परिमार्जन गर्दै लैजानुपर्दछ।

सन्दर्भ सामग्री

नेपाल राष्ट्र बैंक, Banking & Financial Statistics मासिक।

नेपाल सरकार, अर्थ मन्त्रालयको वेबसाइट।

नेपाल सरकार, कृषि तथा पशु मन्त्रालयको वेबसाइट।

राष्ट्रिय वाणिज्य बैंकको वेबसाइट।

विश्व बैंकको वेबसाइट।

Website of Trade & Export Promotion center.

नेपालमा सरकारी ऋणको महत्त्व, वर्तमान अवस्था र स्थिति

गम्भीर बहादुर हाडा*

नेपाल जस्तो विकासोन्मुख मुलुकको बढ्दो आवश्यकता पूरा गर्न कर, सरकारी महसुलहरू र सार्वजनिक संस्थानहरूबाट प्राप्त मुनाफा आदि आय स्रोतहरू अपर्याप्त हुन्छन् । यस्तो अवस्थामा सरकारले आन्तरिक र बाह्य स्रोतबाट पनि ऋण लिएर खर्च गर्नुपर्ने आवश्यक रकमको पूर्ति गर्नुपर्ने हुन्छ । अतः आन्तरिक ऋण भन्नाले सर्वसाधारण जनता, बैंक वित्तीय संस्थानहरू आदिबाट राज्यको उत्तरदायित्वमा सरकारद्वारा लिइने ऋण रकम भन्ने बुझिन्छ । अर्को कुरा, सरकारले आफ्नो मुलुकभित्रैबाट लिने ऋणलाई आन्तरिक ऋण भनिन्छ । आफ्नो जनता, गैरवित्तीय संस्था, वित्तीय सङ्घ संस्था वा अन्य जोसुकैबाट आफ्नो घाटा बजेट पूर्ति गर्ने उद्देश्यले आन्तरिक ऋण उठाउने चलनले व्यापकता पाएको अनुभूत हुन्छ । जब सरकारको राजस्वको ढुकुटी सानो आकारमा परिणत हुन्छ र बाह्य सहायतामा पनि मन्दी देखा पर्दछ, तब सरकार आन्तरिक ऋण उठाउन बाध्य हुन्छ । जनता र संस्थाबाट स्वस्फूर्त रूमा यस्तो ऋण सङ्कलन गर्ने ध्येयले सरकारद्वारा विभिन्न आकर्षण दिने गरिन्छ । अर्थात् सावौं र ब्याजमा कर नलाग्ने प्रचलनभन्दा बढी ब्याजदर पाइने आदि व्यवस्था गरिएको हुन्छ ।

केही प्रमुख अर्थशास्त्रीहरूले सरकारी ऋण अथवा आन्तरिक ऋणलाई आमदानीको एक स्रोतका रूमा स्वीकार गरेका छैनन् । यी अर्थशास्त्रीहरूको मतानुसार आन्तरिक ऋणको भुक्तानी अन्ततः सरकारले नै गर्नुपर्ने भएकाले यसलाई अल्पकालीन दृष्टिकोणले मात्र आयको स्रोतका रूमा स्वीकार गर्नुपर्छ, दीर्घकालीन दृष्टिकोणले होइन साथै आन्तरिक ऋण राज्यको आयको साधन यस कारणले पनि मान्न सकिँदैन कि यस स्रोतबाट प्राप्त आय अनिवार्य हुँदैन । आज ऋणका बारेमा आधुनिक विचारधारा पूरा परिवर्तित भएको छ । आन्तरिक ऋणको वर्तमान स्वरूपहरूको उत्पत्ति वास्तवमा वैधानिक सरकारको उत्पत्तिका साथै प्रारम्भ भयो ।

सरकारी ऋण अल्पकालीन वा दीर्घकालीन दुवै हुन सक्छ । विदेशी सङ्घसंस्था वा मित्रराष्ट्रहरूसँग पनि ऋण लिन सक्दछ । यस्ता सार्वजनिक ऋणहरू सामान्यतया बण्डापत्र वा ट्रेजरी बिलका रूमा हुने गर्दछ । यसरी सरकारले ऋण लिने कार्य देशभित्र वा बाहिर दुवैसँग गर्न सक्दछ । सरकारलाई ऋणको आवश्यकता पर्दा सरकारले बण्डापत्र वा करारपत्रका माध्यमबाट उक्त बण्डापत्र लिने धनीहरूलाई तोकिएको समय-समयमा वा निश्चित भुक्तानीपछि तोकिएको ब्याजदरसमेत भुक्तानी गर्नु भनी कबुल गरेको हुन्छ । सरकारी ऋणका दुई गुण हुन्छन्; प्रथमतः यो पनि आयको एक स्रोत हो, त्यस्तै व्ययमध्येको यो पुनः एक भाग पनि हो । आयका रूपमा सरकारी ऋणबाट रकम लिन्छौं, तर कर जस्तो यो तिर्न नपर्ने छैन । जब हामी ऋण तिर्न खोज्छौं, तब सावौं र ब्याजसमेत तिर्नुपर्छ, अतः यो व्ययको अर्को भाग पनि हो । अन्य

शीर्षकहरूमा खर्चका लागि रकम छुट्टयाइएजस्तै ऋणको ब्याज वा सावौं भुक्तानीका लागि पनि रकम छुट्टयाउनुपर्दछ । सार्वजनिक ऋण ठुलो परिमाणमा पाउन सकिने हुनाले यसबाट धेरै उत्पादन, धेरै रोजगारीका अवसरको सिर्जना आदिमा सहयोग पुग्दछ । आर्थिक विकासका लागि आवश्यक योजनाहरूको कार्यान्वयनमा सहयोग पुग्दछ । राष्ट्रले आफ्नो आन्तरिक तथा बाह्य तवरबाट हुन सक्ने आक्रमणबाट बच्न हातहतियार, उपकरण आदि जम्मा गर्नुपर्ने हुन्छ । सरकारी ऋणले यस कार्यमा सहायता प्रदान गर्दछ । बाढी, पहिरो, महामारी, भूकम्प, डढेलो जस्ता अनेक प्राकृतिक र दैवी समस्याको समाधान गर्न यो सहयोगी हुन्छ । ऋण लिएर आफ्नो कार्यसञ्चालन गर्दा तत्काल जनतालाई करको बोझबाट पर राख्न सकिन्छ । बाह्य ऋणले ऋणसँगै प्राविधिक सहायता, नयाँ प्रविधि भित्र्याउने हुनाले उत्पादन प्रणाली तथा प्राविधिकस्तरमा सुधार ल्याउँदछ ।

सरकारले ऋण किन लिन्छ भन्ने कुरा निम्न बुँदाले प्रस्ट पार्दछ : (१) न्यून बजेट पूरा गर्न, (२) आकस्मिक खर्चका लागि साधनको व्यवस्था गर्न, (३) युद्धको तयारी तथा युद्ध सञ्चालन गर्न, (४) आर्थिकमन्दीको समस्या समाधान गर्न, (५) मुद्रास्फीतिको समस्या समाधान गर्न, (६) राष्ट्रको योजनाबद्ध आर्थिक विकासका लागि, (७) प्रतिकूल व्यापार सन्तुलनको समस्या समाधान गर्न आदि ।

सरकारी ऋणको स्रोतहरू

सरकारी ऋणका स्रोतहरू दुई प्रकारका छन् :- (क) आन्तरिक स्रोतहरू र (ख) बाह्य स्रोतहरू ।

(क) **आन्तरिक स्रोतहरू** : (१) व्यक्तिबाट लिने सार्वजनिक ऋण, (२) वित्तीय संस्थाहरूद्वारा प्राप्त हुने सार्वजनिक अथवा सरकारी ऋण, (३) व्यापारिक बैंकद्वारा प्राप्त हुने सार्वजनिक ऋण, (४) केन्द्रीय बैंकद्वारा प्राप्त हुने सार्वजनिक ऋण ।

(ख) **बाह्य स्रोतहरू** : बाह्य ऋणको प्रयोग प्रायः निम्नलिखित कामहरूका लागि गरिन्छ । जस्तै : (अ) देशको सुरक्षाका लागि युद्ध सामग्रीहरूको क्रय, (आ) प्रतिकूल भुक्तान सन्तुलनको समस्याको समाधान, (इ) आर्थिक विकासका लागि यातायात, सिँचाइको व्यवस्था आदि । बाह्य ऋणका स्रोतहरू निम्न प्रकारका छन् :- (१) विदेशी सरकारद्वारा प्राप्त हुने वैदेशिक ऋण, (२) अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय संस्थाहरूबाट प्राप्त हुने सार्वजनिक ऋण । जस्तै:- I.M.F., I.B.R.D., I.D.A, A.D.B. आदि ।

सरकारी ऋणको वर्गीकरण यस प्रकारक गरिएको छ :- (१) अनिश्चितकालीन ऋण तथा निश्चितकालीन ऋण, (२) उत्पादक र अनुत्पादक ऋण (श्रीमती हिक्सले उत्पादक ऋणलाई सक्रिय ऋण

* सहप्राध्यापक, अर्थशास्त्र, भक्तपुर बहुमुखी क्याम्पस

र अनुत्पादक ऋणलाई निष्क्रिय वा मृतभार ऋण भनेकी छन्), (३) ऐच्छिक एवम् अनिवार्य ऋण, (४) क्रययोग्य एवम् अक्रययोग्य ऋण, (५) शोध्य र अशोध्य ऋण, (६) ब्याजी ऋण र निर्व्याजी ऋण, (७) आन्तरिक एवम् बाह्य ऋण ।

नेपालमा नेपाल सरकारले आर्थिक वर्षको बजेटमा देखाइएको खर्च धान्नका लागि राजस्वबाट प्राप्त रकम तथा विदेशी सहायताबाट प्राप्त रकम अपर्याप्त भएपछि सरकारले आन्तरिक स्रोतहरूबाट ऋण लिने गरेको पाइन्छ । यसअनुसार सरकारले हरेक वर्ष आन्तरिक ऋण लिने व्यवस्था मिलाउन राष्ट्र बैंकलाई जिम्मेवारी दिएको छ । आन्तरिक ऋणअन्तर्गत नेपाल सरकारले ट्रेजरी बिल, विकास ऋणपत्र तथा राष्ट्रिय बचत पत्र निष्काशन गरेर आन्तरिक ऋण लिने गरेको छ । वाणिज्य बैंकहरू र नेपाल राष्ट्र बैंकबाट सरकारले ऋण लिने गरेको छ । नेपालमा आर्थिक वर्ष २०१७/०१८ देखि नेपाल सरकारले आन्तरिक ऋण उठाउने गरेको हो । राष्ट्र ऋण ऐन, २०१७ ले आन्तरिक ऋण उठाउने सम्बन्धमा व्यवस्था गरेको देखिन्छ । नेपाल सरकारका तर्फबाट ऋण उठाउने सम्बन्धी कामकारवाही गर्ने अधिकार नेपाल राष्ट्र बैंक ऐन, २०१३ को दफा २० अनुसार नेपाल राष्ट्र बैंकलाई प्रदान गरिएको छ ।

नेपाल राष्ट्र बैंक आर्थिक अनुसन्धान विभाग, बालुवाटार, काठमाडौंले प्रकाशन गरेको देशको वर्तमान आर्थिक तथा वित्तीय स्थिति (आर्थिक वर्ष २०८०/८१ को तीन महिनाको तथ्याक्तमा आधारित) मा उल्लेख गरिएअनुसार सार्वजनिक ऋणअन्तर्गत कुल आन्तरिक कर्जा आर्थिक वर्ष २०८०/८१ को तीन महिनामा १.७ प्रतिशतले बढेको छ । अधिल्लो वर्षको सोही अवधिमा उक्त कर्जा १.५ प्रतिशतले बढेको थियो । वार्षिक बिन्दुगत आधारमा २०८० असोज मसान्तमा यस्तो कर्जा ८.९ प्रतिशतले बढेको छ । समीक्षा अवधिमा मौद्रिक क्षेत्रको सरकारमाथिको खुद दाबी ३.८ प्रतिशतले घटेको छ । अधिल्लो वर्षको सोही अवधिमा यस्तो दाबी ०.५ प्रतिशतले बढेको थियो । वार्षिक बिन्दुगत आधारमा २०८० असोज मसान्तमा यस्तो दाबी २ ९.१ प्रतिशतले बढेको छ । समीक्षा अवधिमा मौद्रिक क्षेत्रको निजी क्षेत्रमाथिको दाबी २.७ प्रतिशतले बढेको छ । अधिल्लो वर्षको सोही अवधिमा पनि यस्तो दाबी १.६ प्रतिशतले बढेको थियो । वार्षिक बिन्दुगत आधारमा २०८० असोज मसान्तमा मौद्रिक क्षेत्रको निजी क्षेत्रमाथिको दाबी ५.६ प्रतिशतले बढेको छ ।

आर्थिक सर्वेक्षण (आर्थिक वर्ष २०७९/८०) मा उल्लेख गरिएअनुसार यस आर्थिक वर्षमा सार्वजनिक ऋणअन्तर्गत २०७९ फागुनसम्म आन्तरिक ऋण रु. १० खर्ब १० अर्ब २८ करोड र बाह्य ऋण रु. १० खर्ब ६९ अर्ब ७८ करोड गरी सङ्घीय सरकारको सार्वजनिक ऋण दायित्व रु. २० खर्ब ८० अर्ब ६ करोड पुगेको छ । २०७९ असारसम्म आन्तरिक ऋण रु. ९ खर्ब ८७ अर्ब ४४ करोड र बाह्य ऋण रु. १० खर्ब २५ अर्ब ८४ करोड गरी सङ्घीय सरकारको सार्वजनिक ऋण दायित्व रु. २० खर्ब १३ अर्ब २९ करोड पुगेको थियो । पछिल्ला वर्षहरूमा आन्तरिक ऋणको हिस्सा क्रमशः बढ्दै गएको छ भने बाह्य ऋणको अंश क्रमशः घट्दै गएको छ । २०७९ फागुनसम्मको सार्वजनिक ऋण दायित्वमा आन्तरिक र बाह्य ऋणको अनुपात क्रमशः ४८.६ प्रतिशत र ५१.४ प्रतिशत रहेको छ । आर्थिक वर्ष २०७९/८० को फागुनसम्म आन्तरिक ऋणतर्फ रु. ६२ अर्ब १७ करोड र बाह्य ऋणतर्फ रु. १८ अर्ब ८२ करोड गरी कुल रु. ८० अर्ब ९९ करोड सावँ भुक्तानी भएको छ । आर्थिक वर्ष २०७८/७९ को सोही

अवधिमा रु. ४२ अर्ब ९१ करोड २३ लाख बराबरको सावँ भुक्तानी भएको थियो । आर्थिक वर्ष २०७९/८० को फागुनसम्म आन्तरिक ऋणतर्फ रु. ३५ अर्ब ३५ करोड र बाह्य ऋणतर्फ रु. ५ अर्ब ३३ करोड गरी रु. ४० अर्ब ६८ करोड बराबर ब्याज भुक्तानी भएको छ । आर्थिक वर्ष २०७७/७८ को सोही अवधिमा रु. २३ अर्ब ५५ करोड बराबरको ब्याज भुक्तानी भएको थियो । आर्थिक वर्ष २०७९/८० को फागुनसम्म यस अवधिको कुल सङ्घीय खर्चमा ऋण सेवा खर्चको अनुपात १५.६१ प्रतिशत रहेको छ । आर्थिक वर्ष २०७८/७९ को सोही अवधिको कुल सङ्घीय खर्चमा ऋण सेवा खर्चको अनुपात ९.८५ प्रतिशत थियो । सरकारले वैदेशिक ऋण लिएका फरक फरक मुद्रासँग नेपाली रुपैयाँको विनिमयदर अन्तरले बाह्य ऋण दायित्वमा फरक पर्ने गरेको छ । २०७८ असार मसान्तको तुलनामा २०७९ असार मसान्तमा तुलनात्मक रूमा नेपाली रुपैयाँ अधिमूल्यन भएका कारण रु.१२ अर्ब ५१ करोड बराबरको विनिमय नाफा भएको देखिन्छ ।

आर्थिक वर्ष २०८०/८१ को तथ्याङ्कअनुसार नेपालको सार्वजनिक ऋण २३ खर्ब नाघेको छ । सरकारले चालु आर्थिक वर्षको चार महिनामा मात्र १ खर्ब १३ अर्ब रुपैयाँ ऋण उठाएको छ । वर्षको पहिलो महिना साउनमा नै १५ अर्ब ७७ करोड ऋण लिइएको छ । यस्तै भदौमा ३६ अर्ब ६२ करोड, असोजमा ५९ अर्ब ८५ करोड र कात्तिकमा ९० करोड ९५ लाख रुपैयाँ ऋण उठाइएको हो । केही ऋण सडक, सिँचाइ, खानेपानी, आवासजस्ता पूर्वाधार निर्माणमा पनि खर्च गरिएको छ, तर त्यहाँ पनि पूर्ण सदुपयोग छैन । पहिलो, निर्माण तोकिएको समयमा नभएर ढिला हुने गरेको छ । यसले सुरुमा अनुमान गरेको लागतअनुसार कुनै पनि योजना बन्न सकेका छैनन् । आज एक अर्ब रुपैयाँमा बन्ने सडक ढिलो गर्दा ५ अर्ब लाग्ने गरेको छ । समयमा काम नगरेर आयोजनाको लागत बढेको उदाहरण हजारौंमा छन् । अर्को, निर्माण भएका पूर्वाधारहरू पनि गुणस्तरीय छैनन् । ऋणको पूर्ण सदुपयोग गर्ने हो भने सबैभन्दा पहिले मुलुकलाई आवश्यक परेका क्षेत्रमा मात्र पूर्वाधार निर्माण हुनुपर्छ । ऋण त्यस्तो ठाउँमा खर्च गर्नुपर्छ, जसले सामाजिक र आर्थिक रूपमा प्रतिफल दिन सकोस् । अर्को, खर्चको पारदर्शिता पनि मुख्य विषय हो । अहिले मिलेमतोमा गरिने अनियमितता पूर्णरूमा रोकनुपर्छ ।

आर्थिक वर्ष २०८०/८१ को बजेटमा सरकारले २ खर्ब ४० अर्ब रुपैयाँ आन्तरिक ऋण उठाउने लक्ष्य तय गरेको छ । तथ्याङ्कअनुसार पहिलो र दोस्रो त्रैमासमा ५५/५५ अर्ब (२२.९/२२.९ प्रतिशत), तेस्रो त्रैमासमा ५३ अर्ब (२२.१ प्रतिशत) र चौथो त्रैमासमा ७७ अर्ब (३२.१ प्रतिशत) आन्तरिक ऋण उठाउने कार्यतालिका राष्ट्र बैंकले सार्वजनिक गरिसकेको छ । यसअनुसार राष्ट्र बैंकले पहिलो त्रैमासमा ५५ अर्ब रुपैयाँ आन्तरिक ऋण उठाउन धमाधम विकास ऋणपत्र र ट्रेजरी बिलको बिक्री आह्वान गरिरहेको छ । सोही क्रममा ४९ अर्ब २१ करोड विकास ऋणपत्र र ५ अर्बको ट्रेजरी बिल गरी कुल ५४ अर्ब २१ करोड रुपैयाँ आन्तरिक ऋण उठाइसकेको छ । उल्लिखित रकममा तालिकाअनुसार दोस्रो त्रैमासमा उठाउनुपर्ने १५ अर्ब रुपैयाँको विकास ऋणपत्र पनि राष्ट्र बैंकले अहिल्यै उठाइसकेको राष्ट्र बैंकले बताएको छ ।

स्थानीय तहको पैसा पनि बैंकहरूमा आएपछि तरलता अवस्था सहज भएको र ब्याजदर पनि कम रहेकाले दोस्रो त्रैमासमा उठाउनुपर्ने केही आन्तरिक ऋणका बोलकबोल पनि अधि सारेर उठाउन लागिएको राष्ट्र बैंक मौद्रिक व्यवस्थापन विभागले जनाएको छ । चालु आर्थिक वर्षमा

उठाउनुपर्ने २ खर्ब ४० अर्ब आन्तरिक ऋणमध्ये हालसम्म ५४ अर्ब २१ करोड रुपैयाँ सङ्कलन भइसकेको छ, दोस्रो त्रैमासमा उठाउनुपर्ने केही ऋणपत्र पनि अहिल्यै बिक्री गरेको छ ।

महालेखा नियन्त्रक कार्यालयका अनुसार भदौ ३१ सम्म राजस्व एक खर्ब ४१ अर्बसहित सरकारको कुल आम्दानी एक खर्ब ५४ अर्ब रुपैयाँ भएको छ । यही बेला सरकारको कुल खर्च एक खर्ब ३१ अर्ब रुपैयाँ भएको छ । भदौसम्म खर्चभन्दा आम्दानी २३ अर्ब रुपैयाँ धेरै छ । खर्चभन्दा आम्दानी बढी भएका बेला पनि सरकारले पटक-पटक गरी ४४ अर्ब २० करोड रुपैयाँ आन्तरिक ऋण उठाएको छ ।

नेपालले भुक्तानी गर्न बाँकी वैदेशिक ऋणमा सबैभन्दा बढी हिस्सा विश्व बैंक र एसियाली विकास बैंक (एडिबी) को रहेको देखिएको छ । आर्थिक वर्ष ०७९/८० को अन्त्यसम्ममा नेपालले भुक्तानी गर्न बाँकी वैदेशिक ऋण ११ खर्ब ७० अर्ब बराबर पुगिसकेको छ, जसमध्ये विश्व बैंकको पाँच खर्ब ८० अर्ब र एडिबीको तीन खर्ब ७० अर्ब छ । कुल ऋणमा दुई अन्तर्राष्ट्रिय विकास साभेदार विश्व बैंक र एडिबीको मात्रै ८१.२ प्रतिशत हिस्सा छ ।

वर्तमान पन्ध्रौँ योजना (२०७६-२०८१) मा सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापन कार्यक्रमअन्तर्गत सार्वजनिक ऋणको प्रभावकारी परिचालन गरी सबल अर्थतन्त्र निर्माण गर्ने सोच राखिएको छ । त्यस्तै समष्टिगत आर्थिक स्थायित्व कायम गर्दै राष्ट्रिय पूर्वाधार र उत्पादनशील क्षेत्रमा सार्वजनिक ऋण परिचालन गर्ने लक्ष्य राखिएको छ । यसका साथसाथै सार्वजनिक ऋणको प्रभावकारी व्यवस्थापन गरी रोजगारी सिर्जना, राष्ट्रिय पुँजी निर्माण र आर्थिक वृद्धिमा योगदान पुऱ्याउने आदि जस्ता उद्देश्यहरू राखिएको पाइन्छ ।

सरकारी ऋणको बोझ अथवा प्रभावलाई निम्नलिखित शीर्षकहरूमा विभाजन गर्न सकिन्छ । जस्तै :

१. उपभोगमा प्रभाव, २. उत्पादनमा प्रभाव, ३. लगानीमा प्रभाव, ४.

साधनको वितरणमा प्रभाव, ५. तरलतामा प्रभाव, ६. निजी क्षेत्रलाई प्रभाव, ७. वितरणमा प्रभाव ।

नेपालमा राष्ट्र ऋणको समस्या बढ्दै गइरहेको छ । यसलाई समयमा नै हामीले ध्यान पुऱ्याउन नसके यसबाट भविष्यमा नराम्रो असर पर्दछ । राष्ट्र ऋणको प्रभाव वर्तमानमा नपरेर भविष्यको उपभोगमाथि पर्दछ । यसले देशको उत्पादनमाथि पनि प्रभाव पार्दछ । जनताद्वारा आफ्नो बचतबाट ऋण दिइन्छ । तसर्थ पुँजी निर्माणमा ऋणको प्रभाव नराम्रो पर्दछ । आन्तरिक ऋण रकम सरकारले अनुत्पादनशील क्षेत्रमा खर्च गरी गरिब मानिसहरूको आयस्तरमा कर वृद्धि गरी ऋणको भुक्तानी गरे त्यसको वास्तविक भार सर्वसाधारण जनतामा बढी पर्दछ । आन्तरिक ऋणको स्तरमा प्रत्येक वर्ष वृद्धि हुँदै गएको देखिए तापनि त्यसको ठुलो अंश अनियन्त्रित सरकारी खर्च परिपूर्ति गर्न प्रयोग गरिएको छ । यसबाट मुद्रा प्रदाय बढ्न गई मूल्य र शोधनान्तर स्थितिमा समेत प्रतिकूल असर परेकाले सर्वसाधारण जनतालाई यसको वास्तविक भार निकै बढी भएको अनुभव गरिएको छ । विदेशी सरकार, विदेशी बैंक र सङ्घ संस्थाबाट लिएको ऋण राष्ट्रले सावौँ-ब्याजका रूपमा भुक्तानी गर्नुपर्ने हुँदा सर्वसाधारण जनतामा यसको प्रत्यक्ष मौद्रिक भार पर्दछ ।

नेपालले आफ्नो कर प्रणालीमा सुधार ल्याउनु आवश्यक छ । कर प्रणालीको सुधार र लक्ष्यले अभिप्रेरित हुनु जरुरी छ । (क) कर प्रणालीको सुधारबाट करका आधारहरू विस्तृत हुन गई बढी राजस्व परिचालन हुन सकोस्, (ख) कर प्रणाली प्रगतिशील सिद्धान्तमा आधारित हुन गई यसले सम्पत्ति र आयको वितरणमा समानता ल्याओस् । सीमित स्रोत र साधनका प्रत्येक एकाइको महत्त्वमा उपलब्धि हासिल गरी निर्माण गर्न, साधनको दुरुयोग, चुहावट आदिमा नियन्त्रण गर्न र वित्तीय अनुशासनलाई सुदृढ गर्न कार्यक्रम बजेट पद्धति अँगाल्नु जरुरी छ । राष्ट्रिय भावना र आवश्यकता अनुकूल हुने गरी विदेशी सहायतामा आधारित आयोजनाहरू सर्तरीहित अवस्थामा मात्र स्वीकार गर्ने गरेमा राम्रो हुने छ ।

***

किन प्रभावकारी हुन सकेन सरकारी नगद अनुदान कार्यक्रम ?

यज्ञ बज्जाडे*

पृष्ठभूमि

राज्यले खासगरी प्राकृतिक विपत्ति (विनासकारी भूकम्प, कोभिड सङ्क्रमण, बाढी, पहिरो, महामारी आदि) मा पीडितलाई राहत दिन र सामान्य अवस्थामा उत्पादन, उत्पादकत्व, रोजगारी, निर्यात अभिवृद्धिका लागि नगद अनुदानका कार्यक्रम ल्याउने गर्छ। नेपालमा पनि राज्यले यस्ता धेरै अनुदानका कार्यक्रम सञ्चालन गरेको छ। ०७२ को विनासकारी भूकम्पमा पीडितको उद्धार र आवास निर्माणका लागि सरकारले ब्याज अनुदानको कार्यक्रम ल्याएको थियो। कोभिड १९ को सङ्क्रमणका समयमा कोरोना बिमालगायत विभिन्न प्रकारका अनुदानका कार्यक्रम ल्याइए। उत्पादनशील अर्थतन्त्र निर्माणका लागि उत्पादन अभिवृद्धि, रोजगारी सिर्जना र उद्यमशीलता विकास गर्न नेपाल सरकारले सहुलियतपूर्ण कर्जाका लागि ब्याज अनुदानको कार्यक्रम सञ्चालन गरेको छ। किसानलाई कृषि उत्पादनमा प्रोत्साहन गर्नकै लागि सरकारले कृषि बिमाको प्रिमियममा ८० प्रतिशतसम्म अनुदान दिने कार्यक्रम सञ्चालन गरेको छ। उल्लिखित कार्यक्रमहरू निश्चित उद्देश्यसहित अहिले सञ्चालन भएका नगद अनुदानका कार्यक्रम हुन्। उत्पादनशील अर्थतन्त्र निर्माणका लागि उत्पादन अभिवृद्धि, रोजगारी सिर्जना र उद्यमशीलता विकास गर्न नेपाल सरकारले सहुलियतपूर्ण कर्जाका लागि ब्याज अनुदानसम्बन्धी कार्यक्रम सञ्चालन गरेको छ। उल्लिखित कार्यक्रमबाट धेरै नेपाली लाभान्वित पनि भएका छन्। केही हदसम्म उत्पादन र उत्पादकत्व पनि बढेको छ। तर जुन उद्देश्य र लक्ष्यका साथ सरकारले ती कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरेको हो, त्यो प्राप्त हुन सकेको छैन। यसले सरकारले सञ्चालन गरेका नगद अनुदानका ती कार्यक्रमहरूको प्रभावकारिता र औचित्यमा प्रश्न उठेको छ। कार्यक्रम लक्षित वर्गमा पुग्न नसक्दा र तिनको ठोस मूल्याङ्कन नहुँदा ती कार्यक्रमहरू प्रभावकारी हुन नसकेका हुन्। उदाहरणका लागि प्रभावकारी हुन नसकेका नगद अनुदानका केही कार्यक्रमहरू निम्नानुसार छन्।

- कोभिड सङ्क्रमणका बेला सरकारले घोषणा गरेको कोरोना बिमाको अनुदान भुक्तानी भन्डै दुई वर्षदेखि ठप्प छ। कोरोना सङ्क्रमण भएकालाई राहत दिने उद्देश्यले कोरोना बिमामा अनुदान दिने नीति ल्याएको थियो। तर सरकारले पैसा नदिँदा एकातिर १ लाखभन्दा बढी बिमितले अझै भुक्तानी पाएका छैनन् भने अर्कोतिर बिमा गरेपछि भुक्तानी पाउनुपर्ने मौलिक अधिकारबाट उनीहरू वञ्चित छन्। यस कार्यक्रमअन्तर्गत सरकारले भन्डै १० अर्ब रुपैयाँ भुक्तानी दिन बाँकी छ।

- उत्पादनशील अर्थतन्त्र निर्माणका लागि उत्पादन अभिवृद्धि, रोजगारी सिर्जना र उद्यमशीलता विकास गर्न नेपाल सरकारले सहुलियतपूर्ण कर्जाका लागि ब्याज अनुदानसम्बन्धी एकीकृत कार्यविधि, ०७५ जारी गरेको थियो। सोही कार्यविधिअनुसार ०७५ कार्तिक २० मा राष्ट्र बैंकले सहुलियतपूर्ण कर्जासम्बन्धी कार्यविधि कार्यान्वयनका लागि बैंक तथा वित्तीय संस्थालाई निर्देशन दियो। सुरुमा यो कर्जा स्वेच्छक थियो। बैंक तथा वित्तीय संस्थाले प्रवाह गर्न नमानेपछि राष्ट्र बैंकले

सङ्ख्या नै तोकिएर अनिवार्य रूपमा प्रवाह गर्नुपर्ने व्यवस्था गर्‍यो। यो कार्यक्रमअन्तर्गत सरकारले ब्याज अनुदानबापत दिनुपर्ने भन्डै १० अर्ब रुपैयाँ बैंक तथा वित्तीय संस्थाले पाएका छैनन्। ब्याज अनुदानको पैसा नपाएपछि अधिकांश बैंकहरूले सहुलियत कर्जा रोकेका छन् भने नागरिक सुविधाबाट वञ्चित भएका छन्।

- कृषि उत्पादन र उत्पादकत्व वृद्धि गर्न किसानलाई प्रोत्साहन गर्ने उद्देश्यले कृषि बिमा शुल्कमा अनुदान दिने सरकारको नीति छ। यसअनुसार हाल किसानले कृषि बिमामा शुल्कको ८० प्रतिशत अनुदान पाउँछन्। गत वर्षदेखि सरकारले अनुदान रकम भुक्तानीमा आनाकानी गरिँदा एकातिर बिमा कम्पनीले कृषि बिमा र दायित्व भुक्तानी गर्न छाडेका छन् भने अर्कोतिर किसानले कृषि बिमा गर्नबाट वञ्चित भएका छन्। यो कार्यक्रमअन्तर्गत सरकारले करिब ३ अर्ब रुपैयाँ भुक्तानी गर्न बाँकी छ। यद्यपि पछिल्लो समय भुक्तानी बाँकीमध्ये केही रकम निकासी गर्ने निर्णय सरकारले गरेको छ।

नागरिक सुविधाबाट वञ्चित

निश्चित लक्ष्य र उद्देश्यका साथ ल्याइएका यस्ता अनुदानका कार्यक्रमबापत रकम लामो समयदेखि सरकारले सम्बन्धित निकायलाई भुक्तानी दिइरहेको छैन। यसले एकातिर सरकारको विश्वसनीयतामै प्रश्न उठेको छ भने अर्कोतिर नागरिक सुविधाबाट वञ्चित छन्। आफ्ना कार्यक्रमअनुरूप तिर्नुपर्ने रकम भुक्तानी दिन नसक्दा सरकारको बजेटमा घोषित कार्यक्रम कार्यान्वयनमा जटिलता हुने आशङ्का बढेको छ। सरकारले घोषणा गरेका नीति बैंक, बिमा कम्पनीलगायत सङ्घ संस्थाले कार्यान्वयन गर्ने हो। यसअघिका अनुदानका कार्यक्रमको पैसा पनि सरकारबाट नआइरहेको अवस्थामा फेरि त्यस्ता कार्यक्रम प्रभावकारी रूपमा लागू हुन नसक्ने जोखिम बढेको छ।

जुन क्षेत्र र वर्गलाई लक्षित गरी अनुदानका कार्यक्रम ल्याइएको हो, सोहीअनुसार कार्यान्वयन हुन नसक्दा तिनको प्रभावकारितामा प्रश्न उठेको हो। हाल सञ्चालनमा रहेका त्यस्ता धेरै कार्यक्रम असफल हुनुका मुख्य दुई कारण छन्, पहिलो, जहाँ जानुपर्ने हो, त्यहाँ नगई दुरुपयोग भएर र दोस्रो, स्रोत सीमित भएको अवस्थामा पनि अनुदानका कार्यक्रम प्राथमिकीकरण गर्न नसकिए। सरकारका यस्ता गतिविधिले आमरूपमै बजेटप्रतिको विश्वास गुम्दै गएको पुष्टि हुन्छ। सीमित स्रोतका हिसाबले प्राथमिकतामा परेका निश्चित क्षेत्रमा मात्र प्रवाह हुनुपर्ने हो, त्यो हुन सकेन। लक्षित वर्ग वा समुदायसम्म पुग्ने गरी कार्यक्रम सञ्चालन गरियो भने केही उपलब्धि होला, अन्यथा त्यस्ता कार्यक्रम सफल हुन सक्दैनन्। त्यो नहुँदा अहिले समस्या भएको हो।

सरकार जवाफदेही बनेन

कानुनी रूपमा आफ्नो दायित्वअन्तर्गत पर्ने रकम पनि भुक्तानी नहुँदा सरकार जिम्मेवार र जवाफदेही बन्न सकेको देखिँदैन। यसले विस्तारै नागरिकमा सरकारप्रतिको विश्वासमा कमी आउँछ। यस्तो अवस्थामा

* वरिष्ठ उप-सम्पादक, कान्तिपुर दैनिक।

सरकारले ल्याउने कार्यक्रम पनि विश्वसनीय हुँदैनन् । यसकारण सरकारले जे उद्देश्यसाथ जुन वर्ग र क्षेत्र लक्षित गरी कार्यक्रम लागू गर्न खोजिएको थियो, त्यो नहुँदा अहिले अनुदानका कार्यक्रममा समस्या देखिएको हो । अर्थतन्त्रमा रहेको गरिबी, बेरोजगारी, शिक्षा, स्वास्थ्य, सीमान्तकृत जनसमुदायप्रतिको दायित्व पूरा गर्नुपर्ने जिम्मेवारी सरकारको हो । यही दायित्व पूरा गर्न सरकारले विभिन्न अनुदानका कार्यक्रम सञ्चालन गरेको हुन्छ । तिनै कार्यक्रम पनि प्रभावकारी रूपमा सञ्चालन हुन नसक्ने र सरकारले त्यसबापतको दायित्व पनि निभाउन नसक्दा समस्या जटिल बन्दै गएको छ ।

कृषि बिमामा अनुदान

राज्यको नीतिअनुसार सरकारले दिनुपर्ने कृषि बिमा शुल्कबापतको अनुदान रकम नपाएपछि बिमा कम्पनीले कृषि बिमा गर्न र दाबी भुक्तानी रोकेका छन् । कम्पनीले कृषि बिमा र दाबी भुक्तानी रोक्दा एकातिर किसानले पशुपन्छी तथा कृषि उपजको बिमा गर्न पाएका छैनन् भने अर्कोतिर दाबी भुक्तानी पाउनबाट पनि वञ्चित छन् । पटकपटक ताकेता गर्दा पनि सरकारबाट रकम नपाएपछि कम्पनीहरूले दाबी भुक्तानी रोकेका छन् । नियामक निकाय र सरकारबाट सकारात्मक प्रतिक्रियासमेत नआएपछि नयाँ कृषि बिमा गर्न र परेका दाबी भुक्तानी गर्न नसकिएको कम्पनीहरूको तर्क छ । कम्पनीहरूले सूचना नै निकालेर दाबी भुक्तानी रोकेका भन्ने नसकेका मात्र हुन्, तर आफ्नो स्रोतले भुक्तानी दिन सक्ने अवस्था उनीहरूमा छैन । प्रायः सबै कम्पनीले आन्तरिक रूपमै नयाँ कृषि बिमा गर्न र पुरानाको दाबी भुक्तानी रोकेका छन् ।

नियामक निकाय नेपाल बिमा प्राधिकरणको तथ्याङ्कअनुसार गत असारसम्म सरकारले पशुपन्छी बिमा र कृषि बिमाअन्तर्गत १ अर्ब ७७ करोड ८९ लाख रुपैयाँ बिमा शुल्कबापतको अनुदान रकम भुक्तानी दिन बाँकी छ । यसअनुसार पशुपन्छीतर्फ सरकारले माछा बिमालगायतको बिमा शुल्क अनुदान आर्थिक वर्ष ०७७/७८ वैशाखदेखि असार र ०७८/७९ को कार्तिकदेखि असारसम्मको भुक्तानी दिन बाँकी छ । कृषि बिमाअन्तर्गत ०७९/८० को साउनदेखि असारसम्मको बिमा शुल्क अनुदानबापतको रकम भुक्तानी बाँकी रहेको प्राधिकरणको तथ्याङ्क छ । सरकारले अनुदानबापतको रकम नदिएको भन्दै गत जेठ ७ देखि बिमा कम्पनीहरूले कृषि बिमालेखको बिक्री रोकेका थिए । त्यसपछि सरकारले १ अर्ब १५ करोड रुपैयाँ भुक्तानी दिएपछि गत असार ५ देखि कम्पनीहरूले पुनः कृषि बिमालेख बिक्री थालेका थिए । गत जेठ ७ सम्म सरकारले तिनै बाँकी बिमा अनुदान रकम करिब ३ अर्ब रुपैयाँ थियो । त्यतिबेला सरकारले १ अर्ब १५ करोड रुपैयाँ भुक्तानी दिएपछि गत असारसम्म करिब २ अर्ब रुपैयाँ बाँकी रहेको हो ।

गत भदौ १ मा कृषि, सहकारी तथा प्राकृतिक स्रोत समितिले लम्पी स्किन जस्ता सङ्क्रमणबाट सिर्जना हुने सङ्कटको अवस्थामा सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहबिच समन्वय गर्न अधिकार प्राप्त समन्वयकारी निकाय गठन गरी कार्यसम्पादन गर्न सरकार, कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालयलाई निर्देशन दिएको थियो । लम्पी स्किनलगायत रोग नियन्त्रणका लागि खोप उत्पादन र अनुसन्धानसँग सम्बन्धित प्रयोगशाला तथा सम्बन्धित निकायका लागि आवश्यक बजेट विनियोजन हुने व्यवस्था गर्न समितिले सरकारलाई निर्देशन दिएको हो । जसमा लम्पी स्किन रोगबाट मृत्यु भएका बिमा गरिएका पशुहरूको क्षतिपूर्ति उपलब्ध गराउने कार्य हालसम्म हुन नसक्दा किसान थप मर्कामा परेकाले उक्त बिमित पशुको क्षतिपूर्ति रकम छिटोभन्दा छिटो उपलब्ध गराउने कार्यका लागि आवश्यक पहल गर्न कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालय, अर्थ मन्त्रालय र नेपाल बिमा प्राधिकरणलाई निर्देशन दिइएको थियो ।

हाल कृषि बिमामा शुल्कको ८० प्रतिशत अनुदान पाउने व्यवस्था छ । कुनै किसानले आफूले पालेका पशु वा खेती गरिरहेको बालीको बिमा गर्न चाहे १ लाख रुपैयाँ बिमा शुल्क तोकिएको छ । तर किसानले २० हजार रुपैयाँ मात्रै तिरे पुग्छ । बाँकी ८० हजार रुपैयाँ बिमा शुल्क सरकारबाट अनुदान पाइन्छ । आर्थिक वर्ष ०७८/७९ को बजेटमा त्यसअघि कृषि तथा पशुपन्छी बिमामा प्रदान गर्दै आएको अनुदान रकमलाई ८० प्रतिशतबाट ५० प्रतिशत कायम गरिएको थियो । आर्थिक वर्ष ०७८/७९ को अर्थसम्बन्धी अध्यादेशलाई प्रतिस्थापन गर्ने विधेयकमार्फत कृषि तथा पशुपन्छी बिमाको अनुदान रकम ८० प्रतिशत कायम गरिएको हो । तर, सरकारकै कारण यो कार्यक्रम पनि प्रभावकारी बन्न सकेको छैन ।

कोरोना बिमाको १० अर्ब बाँकी

कोभिड-१९ को सङ्क्रमणका बेला नागरिकलाई राहत दिन भन्दै सरकारले घोषणा गरेको कोरोना बिमामा अनुदानबापतको करिब १० अर्ब रुपैयाँ अबै भुक्तानी दिएको छैन । यही कारण अबै पनि फन्डै १ लाख बिमितको दाबी भुक्तानी बाँकी रहेको नेपाल बिमा प्राधिकरणको तथ्याङ्क छ ।

बाँकी रकम भुक्तानी विषयमा न सरकारको औपचारिक धारणा आएको छ, न नियामक निकाय बिमा प्राधिकरणलाई नै जानकारी छ । सरकारसँग शोधभर्ना लिने गरी कम्पनीहरूले आफ्नो दायित्वभन्दा बढी भुक्तानी गरिसकेका छन् । न उनीहरूलाई दायित्वभन्दा बढी भुक्तानी गरेको रकम फिर्ताको टुङ्गो छ, न बाँकी बिमितको रकम भुक्तानीको नै । सरकारले थप रकम नदिएको र बिमा कम्पनीहरूको क्षमता पनि नभएकाले बाँकी रकमको भुक्तानी कहिले हुन्छ भन्ने अन्याय बढेको छ । कोरोना बिमा मापदण्ड ०७७ अनुसार उक्त रकम सबै सरकारको दायित्वअन्तर्गतको हो । सरकारले पैसा नदिएको भन्दै बिमा कम्पनीहरूले ०७७ चैतदेखि भुक्तानी रोकेका थिए । भुक्तानी रोकेको करिब डेढ वर्षपछि सरकारले आफ्नो दायित्व स्वीकार गर्दै गत असोजमै १ अर्ब रुपैयाँ निकास गरिदिएको थियो । बाँकी भुक्तानी कहिले हुन्छ भन्नेबारे अर्थ मन्त्रालय, बिमा प्राधिकरण र बिमा कम्पनी कसैसँग जवाफ छैन ।

नेपाल सरकारले स्विकारेको कोरोना बिमाको दायित्वमा महालेखापरीक्षकको कार्यालयले पनि प्रश्न उठाएको छ । आवश्यक नीतिगत व्यवस्थाबिना सरकारले कोरोना बिमाको असीमित दायित्व स्वीकार गरेको, त्यसबापत गत वर्ष नेपाल बिमक सङ्घलाई एक अर्ब रुपैयाँ भुक्तानी गरेको, राज्यलाई असीमित आर्थिक दायित्व पर्ने निर्णय पनि सचिवस्तरबाट गरिएको लगायत विषयमा महालेखाले प्रश्न उठाएको हो ।

महालेखापरीक्षकको ६०औं वार्षिक प्रतिवेदनले कोरोना बिमामा प्रिमियमको रकम कम्पनीहरूले प्राप्त गरेको अवस्थामा असीमित दायित्व नेपाल सरकारले बेहोर्ने निर्णय भए तापनि उक्त वितरणको मापदण्ड तथा कार्यविधि तर्जुमा नगरेको उल्लेख छ ।

कोरोना बिमा मापदण्डअनुसार ३ अर्ब ५० करोडभन्दा बढीको दाबी रकम भुक्तानी गर्ने हकमा दायित्व बेहोर्ने निकाय नेपाल सरकार हो । उक्त दायित्वको अधिकतम सीमा कायम गरिएको छैन । प्रिमियमको रकम कम्पनीहरूले प्राप्त गरेको अवस्थामा असीमित दायित्व नेपाल सरकारले बेहोर्ने निर्णय भए तापनि सो वितरणको मापदण्ड तथा कार्यविधि तर्जुमा गरेको छैन । यसरी पर्याप्त नीतिगत आधारबिना कोरोना बिमाको असीमित दायित्व नेपाल सरकारले बेहोर्ने यस्तो निर्णय उपयुक्त नदेखिएको महालेखाले प्रस्ट्याएको छ । कोरोना बिमा मापदण्डमा बिमा समितिले बेहोर्ने दायित्वको दाबी भुक्तानीको प्रक्रियाबेगर गत वर्ष नेपाल

बिमक सङ्घलाई १ अर्ब भुक्तानी गरेको थियो । गैरसरकारी संस्थाका रूपमा रहेको सङ्घलाई यस्तो रकम भुक्तानी गर्नु नियमसम्मत नभएको भन्दै महालेखाले प्रश्न उठाएको छ ।

ब्याज अनुदानको १० अर्ब भुक्तानी बाँकी

ब्याज अनुदानको सहूलियत कर्जा कार्यक्रमअन्तर्गत सरकारले दिनुपर्ने करिब १० अर्ब रुपैयाँ भुक्तानी भएको छैन । नेपाल राष्ट्र बैंकले अर्थ मन्त्रालयलाई ताकेता गर्न थालेको छ । आफूले लिखित पत्रमार्फत ब्याज अनुदान कर्जा कार्यक्रमबापत सरकारले दिनुपर्ने रकम यथाशीघ्र भुक्तानी दिन अर्थ मन्त्रालयलाई आग्रह गरे पनि हालसम्म नपाइएको राष्ट्र बैंक स्रोतले पुष्टि गरेको छ । राष्ट्र बैंकले हरेक त्रैमासमा अर्थ मन्त्रालयसँग ब्याज अनुदानबापत सरकारले भुक्तानी दिनुपर्ने रकम माग्दै आएको छ । पछिल्लो पटक गत आर्थिक वर्षकै बाँकी करिब ८ अर्ब रुपैयाँ र चालु आर्थिक वर्षको पहिलो तीन महिना (साउनदेखि असोजसम्म) को करिब ३ अर्ब गरी १० अर्बभन्दा बढी भुक्तानी बाँकी छ ।

ब्याज अनुदानबापत बैंक तथा वित्तीय संस्था, बिमा कम्पनी र निक्षेप तथा कर्जा सुरक्षण कोषलाई तिर्नुपर्ने गरी करिब १० अर्ब रुपैयाँभन्दा बढी भुक्तानी गर्न बाँकी रहेको देखिन्छ । उक्त शीर्षकमा सरकारले भुक्तानी गर्नुपर्ने उल्लिखित रकम पछिल्लो नौ महिनाको (गत आर्थिक वर्षका तीन वटा त्रैमास वा असोजदेखि गत मङ्सिरसम्म) हो । ब्याज अनुदानको कर्जामा सरकारले कर्जा बिमा गरेबापतको बिमा शुल्क बिमा कम्पनीहरूलाई र कर्जा सुरक्षण शुल्क निक्षेप तथा कर्जा सुरक्षण कोषलाई भुक्तानी दिनुपर्छ । गत असोजदेखि ती निकायले पनि सरकारबाट पाउनुपर्ने रकम पाएका छैनन् ।

यस्तै, ब्याज अनुदानको सहूलियत कर्जा कार्यक्रमअन्तर्गत बैंक तथा वित्तीय संस्थालाई सरकारले भुक्तानी दिन बाँकी रकमबारे नेपाल राष्ट्र बैंकले माग दाबी गरेको र त्यस विषयमा छलफल भइरहेको दाबी अर्थ मन्त्रालयको छ । सरकारले चालु आर्थिक वर्षको बजेटमा ब्याज अनुदानको कार्यक्रमलाई मूल्याङ्कन गर्ने भनेको थियो । त्यसो त गत वर्षको बजेटमा पनि सहूलियत कर्जा पुनर्संरचना गर्ने भन्ने उल्लेख रहे पनि कार्यान्वयन हुन सकेको थिएन । अहिले पनि मूल्याङ्कनको बहानामा सरकारले ब्याज अनुदानको रकम भुक्तानीमा ढिलाइ गरिरहेको छ ।

उत्पादनशील अर्थतन्त्र निर्माणका लागि उत्पादन अभिवृद्धि, रोजगारी सिर्जना र उद्यमशीलता विकास गर्न नेपाल सरकारले सहूलियतपूर्ण कर्जाका लागि ब्याज अनुदानसम्बन्धी एकीकृत कार्यविधि, २०७५ जारी गरेको थियो । सोही कार्यविधिअनुसार ०७५ कार्तिक २० मा राष्ट्र बैंकले सहूलियतपूर्ण कर्जासम्बन्धी कार्यविधि कार्यान्वयनका लागि बैंक तथा वित्तीय संस्थालाई निर्देशन जारी गरेको थियो । सुरुमा यो कर्जा स्वीच्छक थियो । बैंक तथा वित्तीय संस्थाले प्रवाह गर्न नमानेपछि राष्ट्र बैंकले सङ्ख्या नै तोकिदिएर अनिवार्य रूपमा प्रवाह गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको थियो । यो कार्यक्रमअन्तर्गत १० प्रकारका कर्जा कार्यक्रमहरू सञ्चालनमा छन् । तीमध्ये सरकारले महिला उद्यमीलाई ६ प्रतिशत र बाँकी ९ प्रकारको कर्जामा ५ प्रतिशत ब्याज अनुदान दिने नीति सरकारको हो ।

फेरि उस्तै कार्यक्रम

ब्याज अनुदानको सहूलियत कर्जा कार्यक्रमको प्रभावकारितामा प्रश्न उठिरहेका बेला सरकारले फेरि त्यस्तै प्रकृतिको सस्तो ब्याजको कर्जा कार्यक्रम ल्याउन लागेको छ । आत्मनिर्भर अर्थतन्त्रका लागि उत्पादन, रोजगारी र नवप्रवर्तनलाई प्रोत्साहन गर्ने भन्दै सरकारले उत्पादनको

प्रकृति हेरेर अनुदानमा बिउ पुँजी, ३ प्रतिशत ब्याजदरको कर्जालगायत सुविधासहितको नयाँ कार्यक्रम ल्याउन लागेको हो ।

यसका लागि राष्ट्रिय योजना आयोग र अर्थ मन्त्रालयका अधिकारी संलग्न समितिले निर्देशिकाको मस्यौदा तयार गरिसकेको छ । 'राष्ट्रिय उत्पादन र रोजगार प्रवर्धन कार्यक्रम सञ्चालन निर्देशिका, २०८०' नाम दिइएको उक्त मस्यौदा तयार भए पनि अन्तिम टुङ्गो लगाउन बाँकी छ । ब्याज अनुदानको सहूलियत कर्जा दुरुपयोग भएकाले सरकारको ठुलो लगानी बालुवामा पानी खन्याएसरह भइरहेका बेला सरकारले फेरि उस्तै कार्यक्रम ल्याउन लागेको अर्थविद्हरूको तर्क छ । विपन्न वर्ग, ब्याज अनुदानको सहूलियत कर्जालगायत कार्यक्रममा लक्षित वर्गको पहुँच पुगेन, एक क्षेत्रमा भनेर अन्य क्षेत्रमा लगाइयो, सुविधा पहुँचवाला र ठुला किसानले मात्र लिएर लगायत कारण यो कार्यक्रमले अपेक्षित उपलब्धि प्राप्त गर्न नसकेको हो । तर सरकारले उल्लिखित कमजोरीहरू सुधार नगरी फेरि त्यस्तै कार्यक्रम ल्याउन लागेको हो ।

सरकारले चालु आर्थिक वर्षको बजेट वक्तव्यमा घोषित व्यवस्था कार्यान्वयनका लागि निर्देशिका तयार गर्न लागेको हो । 'स्वदेशमै उत्पादन र रोजगार' नारासाथ स्थानीय आर्थिक सम्भावनाका आधारमा उत्पादन र रोजगारी बढाई आत्मनिर्भर अर्थतन्त्र विकास गर्न सबै पालिकामा राष्ट्रिय उत्पादन र रोजगार प्रवर्धन कार्यक्रम सञ्चालन गरिने व्यवस्था बजेटमा छ ।

अनुदानको प्रस्तावित नयाँ कार्यक्रमलाई मूलतः कृषिको व्यवसायीकरण, लघु तथा साना उद्योग प्रवर्धन र सूचना प्रविधि तथा पर्यटन क्षेत्रको विकासमा केन्द्रित गरिने भनिएको छ । बाँभो र उपयोगविहीन जमिनको उपयोग गरी उद्यम गर्न प्रोत्साहित गर्न पालिकाको समन्वय र सहकार्यमा सञ्चालन हुने यस कार्यक्रमको निर्देशिका साउनभित्र तर्जुमा गरिने उल्लेख थियो । यस कार्यक्रमकै लागि सरकारले चालु आर्थिक वर्षमा ७ अर्ब रुपैयाँ विनियोजन गरेको छ । यद्यपि विगतका नगद अनुदानका कार्यक्रमहरूबाट पाठ सिकेर नयाँ ढङ्गले कार्यक्रम ल्याउनुको साटो नाम फेरि पुरानै कार्यक्रम ल्याउनुमा सरकारको कमजोरी देखिन्छ ।

अन्त्यमा

सरकारले हचुवाका भरमा अनुदानका कार्यक्रम ल्याउँदैन । हरेक कार्यक्रममा निश्चित उद्देश्य र लक्ष्य तय गरिएको हुन्छ भने कार्यक्रम सञ्चालनको कार्यविधि पनि तय गरिन्छ । तर, ती नीति प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन हुन सक्दैनन् । परिणाम स्रोत र साधन लक्षित वर्गमा नपुगेपछि अपेक्षित उपलब्धि हासिल हुँदैन । त्यसो त सरकारले सञ्चालन गरेका माथि उल्लेख भएका कार्यक्रमहरूबाट नागरिकले सुविधा पनि पाएका छन् । ब्याज अनुदानको सहूलियत कर्जा कार्यक्रमअन्तर्गत मात्र गत कार्तिकसम्म करिब १ लाख ६१ हजार ४ सय ऋणीले करिब २ खर्ब ४५ लाख रुपैयाँ कर्जा सुविधा लिएका छन् । जसमध्ये १ खर्ब ८४ अर्ब ५० करोड रुपैयाँ अझै लगानीमा छ । पछिल्लो तीन वर्षमा करिब ८० हजार ८ सय महिला उद्यमीहरूले यस्तो ब्याज सुविधा पाएका छन् । यसकारण सरकारको अनुदानका कार्यक्रमहरू सबै असफल भए भन्ने होइन । तर कार्यक्रम लक्षित वर्गमा नपुगेको, कार्यविधि तथा मापदण्डअनुसार सञ्चालन नभएको भने पक्का हो । यसकारण सरकारले आउँदा वर्षहरूमा अनुदानका कार्यक्रम ल्याउँदा उल्लिखित कार्यक्रमका गल्ती तथा कमजोरीबाट पाठ सिकेर प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्न सक्नुपर्छ । नकि कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने र बिचैमा छोडिदिने अवस्था नबनोस् । यस विषयमा सरकारको ध्यान जाओस् ।

गतिशील विनिमय दर प्रणाली र स्वतन्त्र मौद्रिक नीतिको रूपान

लोकबहादुर चापागाई*

वि.सं. २०४९ फागुन १ गते भारतीय रुपैयाँ (भारु) १ सयको खरिद दर १ सय ६० नेपाली रुपैयाँ (नेरु) तय भयो। त्यतिबेला १ अमेरिकी डलरको खरिद दर ४९.५९ रुपैयाँ थियो। तर २०८० पुस २४ मा १ अमेरिकी डलर किन् १ सय ३२ रुपैयाँ ७३ पैसा खर्च गर्नुपर्‍यो। भारुसँग स्थिर विनिमय दर (पेग) भएका कारण भारु १ सयको १ सय ६० नेरु कायमै छ। यद्यपि कहिलेकाँही सीमावर्ति क्षेत्रमा र मुलुकका विभिन्न बढी व्यावसायिक गतिविधि हुने ठाउँमा भारु र नेरुबिचको सटही दर केही तलमाथि हुने गरेको छ। समग्रमा भन्दा अन्य मुद्राजस्तो नेरु र भारुबिच उतारचढावपूर्ण सम्बन्ध छैन। त्यसैले विश्व बजारमा विनिमय दरमा उथलपुथल आउँदा पनि स्थिर विनिमय दरका कारण नेपाली मुद्रामा कुनै सडकट आइहाल्दैन। भारुको दर खुला बजारले तय गर्छ र भारुको उतारचढावको असर नेरुमा पर्छ। नेरु भारुसँग पेग रहेका कारण भारु अमेरिकी डलरसँग कमजोर हुने बित्तिकै नेरु पनि स्वतः कमजोर हुने गर्दछ। त्यसैगरी भारु अन्य मुद्रासँग बलियो हुँदा नेरु पनि बलियो हुन्छ। तर यो क्रम निकै कम हुन्छ।

पेग विनिमय दरका कारण आलोचकहरू नेपालको आफ्नै स्वतन्त्र मौद्रिक तथा आर्थिक नीति छैन भन्ने गर्दछन्। खासगरी नेपालले अख्तियार गर्ने मौद्रिक नीतिमा भारतीय मौद्रिक नीतिको प्रत्यक्ष प्रभाव पर्ने गर्दछ। यद्यपि नेपाल राष्ट्र बैंकले त्यसलाई स्वीकार गर्दैन। नेपालले भारतबाट कतिपय सामानसँगै मूल्यवृद्धि पनि आयात गरिरहेको छ भनेर अर्थशास्त्रीहरू टिप्पणी गर्ने गर्दछन्। पछिल्लो पटक केन्द्रीय बैंकले ल्याएको ब्याजदर करिडोरको अवधारणा असफल हुनुमा पेग प्रणाली एउटा कारण हो।

नेपालले अवलम्बन गरेको विदेशी विनिमय दर प्रणाली समायोजन गरिने खालको हो, जसका कारण २०१७ वैशाख १ गते निर्धारण भएको १ सय भारुको खरिद दर १ सय ६० नेरु तय भएको ६३ वर्षपछि पनि कायम छ। यद्यपि यसबिचमा ७ पटक विनिमय दरमा हेराफेरी भएको छ, जसमध्ये ३ पटक नेरुको पुनर्मूल्यन वा अधिमूल्यन भएको छ भने ४ पटक अवमूल्यन भएको छ।

नेपालमा पनि राष्ट्र बैंक स्थापना पूर्व विनिमय दरमा खुला बजार प्रणाली थियो। तर राष्ट्र बैंक स्थापना पछि २०१७ सालसम्म सङ्क्रमणकालीन द्वय विनिमय दर प्रणाली अपनाएको हो। त्यसपछि २०४० सम्म द्वय मुद्रा (नेरु/भारु) स्थिर विनिमय दर प्रणाली र २०४० देखि २०४८ सम्म मुद्रा डालो विनिमय दर प्रणाली अपनायो। २०४८ देखि २०४९ सम्म चालु खाता आंशिक खुला गरेको नेपालले २०४९ पछि चालु खाता पूर्ण परिवर्त्यता गर्‍यो। नेपालले यही विधि अपनाएर पुँजी खाता पूर्ण परिवर्त्यता गर्नु आवश्यक छ। तर, पेग परिवर्तनको विषय प्रवेश गराउन राजनीतिक नेतृत्व डराउने गरेको छ। पेग परिवर्तन गर्दा भारत रिसाउने डरले नेपाली राजनीतिज्ञ र प्रशासकहरू चुप लाग्ने गरेको पाइन्छ।

विनिमय दर निर्धारणका तत्त्वहरू

विदेशी मुद्रासँगको विनिमय निर्धारणका केही अवयवहरू बढी सक्रिय रहने गरेको पाइन्छ। खासगरी कच्चा तेलको आयात, निर्यात, मूल्यवृद्धि, रिपोरेट, सरकार र केन्द्रीय बैंकबिचको द्वन्द्वजस्ता विषयले विनिमय दरलाई कमजोर वा बलियो बनाउने गरेको र त्यसैका आधारमा विनिमय दरको अवमूल्यन वा अधिमूल्यन हुने गरेको पाइन्छ।

खासगरी अन्तर्राष्ट्रिय बजारमा कच्चा तेलको मूल्य र कच्चा तेल

आयातका आधारमा अमेरिकी डलरको मूल्य तय हुने गर्दछ। कच्चा तेल खाडी मुलुकहरू, भेनेजुएला, रसिया, अमेरिकामा बढी उत्पादन हुने गर्दछ र मूल्य अमेरिकी डलरमा तय हुन्छ। जब तेलको मूल्य घटबढ हुन्छ, सिधा असर आयातकर्ता देशको अर्थतन्त्र र मुद्रामा पर्छ। भारत विश्वको तेस्रो ठुलो तेल आयातकर्ता (नेपालसमेत) भएको र कच्चा तेलको अधिकांश भुक्तानी अमेरिकी डलरमा हुने भएकाले डलरको माग दिनानुदिन बढ्दै जाँदा भारु फन् कमजोर हुँदै गएको देखिन्छ। पेग विनिमय प्रणालीका कारण भारु कमजोर हुनेबित्तिकै नेरु कमजोर हुन्छ। कमजोर भारतीय अर्थतन्त्रको भारका रूपमा रहेको कमजोर भारुको भार नेरुले बोक्नुपरेको छ। अर्थात् कमजोर भारतीय अर्थतन्त्रको प्रभाव नेपाललले भेल्दै आएको छ।

नेपालको सबभन्दा कमजोर पक्ष निर्यात हो। निर्यात कमजोर भएका कारण वैदेशिक व्यापार घाटा फराकिलो रूपमा बढ्दै गइरहेको छ। भारतीय अर्थतन्त्र राम्रो भए पनि कमजोर निर्यात भारतको पनि समस्या हो। निर्यात कमजोर भएका कारण विदेशी मुद्राको बढ्दो मागले भारुको अवमूल्यन भइरहेको पाइन्छ। कच्चा तेलको मूल्यमा भएको वृद्धिले व्यापार घाटा बढाउँदै लगेको छ। आयातको भुक्तानीका लागि अमेरिकी डलरको माग बढ्दै जाँदा विदेशी मुद्राको सञ्चित गर्नु र त्यसले अर्थतन्त्रको बाह्य पक्षलाई कमजोर बनाउने गरेको छ।

विनिमय दर प्रणालीमा महत्त्वपूर्ण प्रभाव राख्ने अर्को अवयव हो मूल्यवृद्धि। नेपाल र भारत दुवैले मूल्यवृद्धि नियन्त्रण गर्न सकेका छैनन्। जसका कारण भारु कमजोर भइरहेको छ। २०२३ मा भारतको वार्षिक मूल्यवृद्धि दर ५.४६ प्रतिशत र नेपालको ७.७ प्रतिशत हाराहारी रहने अनुमान गरिएको छ। जबकि त्यही बेला अमेरिकाको मूल्यवृद्धि दर ३.१ प्रतिशत रहने प्रक्षेपण छ। अपवादबाहेक अमेरिकाभन्दा भारतमा सधैं नै उच्च मूल्यवृद्धि कायम हुने गरेको छ। मूल्यवृद्धि दरबिचको अन्तरले अमेरिकी डलरको दाँजोमा भारु अवमूल्यन हुने गरेको छ।

विनिमय दर निर्धारणमा केन्द्रीय बैंकले वाणिज्य बैंकहरूलाई दिने ऋणको ब्याजदर (रिपोरेट) ले पनि भूमिका खेल्ने गर्दछ। खासगरी विदेशी मुद्राको पलायन रोकन र विदेशी मुद्रा आकर्षित गर्न केन्द्रीय बैंकहरूले रिपोरेट चलाउने गर्दछन्। तर रिपोरेट बढाउँदा मुद्राको अवमूल्यन रोकिन्छ भन्ने आधार देखिँदैन।

विनिमय दर निर्धारणमा भूमिका खेल्ने अवयवका रूपमा हेरिएको आर्थिक वृद्धिले पनि खासै काम गरेको देखिँदैन। आर्थिक वृद्धि बढी भए पनि त्यस अनुपातमा रोजगारी सिर्जना, मूल्यवृद्धि नियन्त्रण र निर्यात बढाउन सकिएन भने कोरा आर्थिक वृद्धि भयो भनेर मात्रै विनिमय दरमा सकारात्मक प्रभाव पर्दैन। भारतमा निरन्तर उच्चस्तरको आर्थिक वृद्धि भइरहे पनि भारुको अवमूल्यन भने निरन्तर भई नै रहेको छ।

अर्कोतिर अल्पकालीन खुला बजार विनिमय दर निर्धारणमा केन्द्रीय बैंक र सरकारबिचको द्वन्द्व अर्थात् असमझदारी र छिटो छिटो नेतृत्व फेरबदलले पनि आंशिक असर पुऱ्याउने गरेको छ। रिजर्भ बैंक अफ इन्डियाका गभर्नर रघुराम राजन र उर्जित पटेलले नेतृत्व छाड्दा भारुको अवमूल्यन भएको पाइन्छ।

स्थिर विनिमय दरले भारतलाई फाइदा

भारतले चाहँदासम्म नेपालको विनिमय दर स्थिर रहन्छ किनभने

* सम्पादक, क्यापिटल बिजनेस म्यागजिन

पेग परिवर्तन गर्दा भारतलाई बढी जोखिम हुन्छ । नेपालीहरूले भन्दा भारतीय उद्योगी व्यापारीहरूले पेगको बढी फाइदा उठाएका छन् । पेगका कारण भारतबाट नेपाल आउने लगानी ढुक्कका साथ आइरहेको छ । नेपालमा मुद्रा अस्थिर नहुने र सधैं एउटै दर कायम हुँदा भारतीयहरू आफ्नो लगानीको प्रतिफलका लागि ढुक्क रहने स्थिति छ । जसले गर्दा नेपालमा भारतीयहरूको लगानी बढिरहेको पनि छ । तर पेग प्रणालीबाट नेपालले फाइदा उठाउन सकेन । बरु आत्मनिर्भर नेपालको मुद्रा भारूसँग पेग भएपछि भारतीय बजारबाट निर्बाध आयात बढ्न थाल्यो र मुलुक आयातमुखी हुन गयो । अर्कोतिर पेगका कारण विदेशी लगानीकर्ता निरुत्साहित हुँदै गए किनभने नेपालको अर्थतन्त्रका कारण नभई भारतीय अर्थतन्त्रका कारण नेपालको लगानीको प्रतिफल तय हुने परिस्थिति निर्माण भएको भन्दै विदेशीहरू नेपालमा लगानी गर्न डराउने गरेका छन् ।

विनिमय दर चलाउँदा जनजीवन प्रभावित हुने डर

नेरुसँग भारतको सटही दर खुला राख्दा व्यवसायसँगै जनजीवन पनि प्रभावित हुने डर धेरैमा छ । पहिलो पटक गतिशील मुद्रा प्रणाली कायम गर्दा नेपाली मुद्राको तुलो अवमूल्यन पनि हुन सक्छ । भारतीय बजारबाट सामान आउँदा आउँदै बाटोमा मूल्य बढ्ने वा घट्ने खतरा रहने भएकाले व्यवसायीलाई तत्कालै घाटा वा नाफा हुन सक्छ । नेपालको भारतसँगै दुईतिहाइ बढी व्यापार भएको र भारतका आधारमा अन्य मुद्राको सटही दर निर्धारण भइरहेको परिवेशमा सिधै आ-आफ्नो मुद्राअनुसार सटही दर निर्धारण हुँदा त्यसको तुलो असर नेपालमा पर्छ । भारूसँगको अनुबन्धबाट नेपाल बाहिर निस्कँदा भारतलाई पनि केही दबाव सिर्जना हुन्छ तर त्यसको हिस्सा सानो हुन्छ ।

स्थिर विनिमय दरलाई परिवर्तनशील बनाउँदा मूल्यवृद्धि हुन्छ भनेर डराएर बस्नु हुँदैन । केही समय मूल्य बढे पनि विस्तारै अर्थतन्त्रले लय समाउँछ । व्यवसाय विविधीकरण गर्न विनिमय दर परिवर्तन आवश्यक छ । खुला विनिमय दर भएका जुनसुकै मुलुकमा मुद्रा अस्थिर हुने गर्दछ । एउटै दर नभएपछि सधैं जोखिम हुने भएकाले व्यापार विविधीकरणमा सहयोग पुग्न सक्छ । परिवर्तनशील विनिमय दर हुँदा भारतबाहेकका मुलुकबाट नेपालमा लगानी भित्रिन सक्छ ।

भारतबाहेकका मुलुकबाट नेपाल भित्रने अधिकांश सामग्री भारतको बाटो भएर आउने भएकाले धेरै सामग्रीको मूल्य नेपालमा भन्दा भारतमा सस्तो पर्छ । खुला सीमाका कारण भारतमा सामान सस्तैदा नेपालमा आयात हवातै बढेर व्यापार घाटा थप बढ्ने चिन्ता नेपाली पक्षलाई सधैं रहन्छ । नेपाल र भारतबिच स्थिर विनिमय दरका कारण दुवै मुलुकमा समान मूल्यवृद्धिको चाप पर्ने गरेको छ । जसको प्रभाव नेपालको व्यापार घाटा र चालु खाता घाटामा देखिँदै आएको छ ।

कस्तो बेला गतिशील विनिमय दर निर्धारण गर्ने

पेग प्रणाली परिवर्तन गरी गतिशील विनिमय दर अवलम्बन गर्ने विषय त्यति सजिलो काम होइन । विनिमय दर प्रणाली परिवर्तन गर्न दृढ राजनीतिक इच्छाशक्ति र राजनीतिक स्थिरता हुनु जरुरी हुन्छ । स्थिर सरकार भएको खण्डमा विकास निर्माणका काम पनि तीव्र गतिमा अघि बढेका हुन्छन् । राजनीतिक स्थिरताले वित्तीय स्थायित्व मात्रै कायम गर्दैन, उद्योगधन्दाहरू पनि सहज रूपमा चलन मद्दत गर्दछ । आन्तरिक वातावरण सहज हुँदा वैदेशिक लगानी बढ्ने र आन्तरिक उत्पादनले मुलुकलाई आत्मनिर्भरताको बाटोमा लम्न मद्दत गर्दछ । यस्तो बेला पेग परिवर्तन गर्नु सहज र मुलुकका लागि लाभदायक हुन्छ । राजनीतिक स्थिरता भए पनि दैवी प्रकोप वा अन्य किसिमका महामारी फैलिएका बेला विनिमय दर चलाउनु हितकर हुँदैन ।

गतिशील विनिमय दर प्रणाली अपनाउँदा महँगी बढ्छ वा अर्को समस्या आउँछ भनेर आत्तिनु हुँदैन किनभने केही समय अर्थतन्त्रका परिसूचकहरूमा समस्या देखिए पनि विस्तारै त्र्याकमा आउन थाल्छ र नेपालको अर्थतन्त्रमा सकारात्मक योगदान पुग्छ । विश्व बजारमा मूल्यवृद्धि घटिरहेका बेला गतिशील विनिमय दरमा जाने सही समय हुन सक्छ ।

अन्तर्राष्ट्रिय बजारमा वस्तुको कारोबार डलरमा हुन्छ । नेपाल-भारतबिच स्थिर विनिमय दरका कारण नेपाली उपभोक्ताले मूल्यवृद्धिको अतिरिक्त चाप खेप्नुपरेको तथ्य जगजाहेर छ । नेपालको वैदेशिक मुद्रा सञ्चितिको अवस्था मजबुत भएका बेला विनिमय दर चलाउनु राम्रो हुन्छ । २०४९ देखि नेपालको भन्दा भारतको आर्थिक वृद्धि बढी र मुद्रास्फीति कम छ । भारतको भन्दा बढी आर्थिक वृद्धि भएका बेला विनिमय दरलाई खुला बनाउँदा बढी हितकर हुन्छ ।

अमेरिकी डलर सधैं बलियो किन ?

प्रयोगका आधारमा अमेरिकी डलर विश्वभर सर्वस्वीकार्य छ । अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा चलनचल्तीमा रहेका विश्वभरका १ सय ८५ मुद्रामध्ये अमेरिकी डलर सबै देशको रोजाइमा पर्ने गरेको छ । विश्वमा ६४ प्रतिशतले अमेरिकी डलर र २० प्रतिशतले युरोलाई सञ्चित मुद्राका रूपमा राख्छन् । कुल निष्कासित अमेरिकी डलरको ६५ प्रतिशत रकम अमेरिका बाहिर प्रयोग हुन्छ र विश्व व्यापारको ८५ प्रतिशत भुक्तानी अमेरिकी डलरमा हुने गरेको पाइन्छ ।

अधिकांश विदेशी मुद्राको तुलनामा अमेरिकी डलर सधैं बलियो हुनुको प्रमुख कारण सर्वस्वीकार्यता पनि हो । बलियो अमेरिकी डलर सायद अमेरिकीहरूको पनि चाहना होइन होला । तर अमेरिकी अर्थतन्त्र बलियो हुँदै जाँदा डलर भन्नु मजबुत भई अन्य देशको मुद्रा अवमूल्यन भइरहेको प्रतीत हुन्छ ।

अमेरिकी केन्द्रीय बैंक 'फेडरल रिजर्भ' को नीतिका कारण पनि बेलाबेलामा अमेरिकी सरकारको ऋणपत्रमा विदेशी लगानीकर्ताहरू पनि आकर्षित हुने गरेको पाइन्छ । त्यस्तै अमेरिकी सरकारको उद्योग/व्यवसायलाई दिने व्यापक कर छुट, कुनै पनि प्राकृतिक तथा मानवीकृत विपत्तिमा पनि छिटो राहत प्याकेज दिएर व्यवसायीहरूको मनोबल उकास्ने भएका कारण पनि विश्वभरका व्यवसायीहरू अमेरिकामा लगानी गर्न चाहन्छन् अर्थात् पुँजीगत लगानीमा आकर्षण छ । जसले विश्वभर अमेरिकी डलरको माग बढाउँदै लगेका कारण अन्य मुद्राहरू अवमूल्यन हुने गरेको पाइन्छ । कतिपय उदीयमान अर्थतन्त्र भएका मुलुकबाट लगानीकर्ताले पुँजी निकालेर अमेरिकामा लगानी गर्ने गरेको पाइन्छ । जसबाट अमेरिकाबाहेकका मुलुकमा अमेरिकी डलरको माग र मूल्य दुवै बढ्ने गरेको छ । यसले उदीयमान अर्थतन्त्र भएका मुलुकमा ऋणको लागत बढाएको छ ।

त्यसैगरी अमेरिका-चीन व्यापार युद्ध, विश्वभर हुने विभिन्न युद्धका कारण पनि अमेरिकी मुद्राको मूल्य बढ्ने र अन्य मुद्रा कमजोर हुने गर्दछ । चीन आफ्नो मुद्रा युआनलाई आफ्नो काबुमा राखेर विश्वभर व्यापार साम्राज्य खडा गर्ने चाहन्छ, जसका कारण अमेरिकी डलर बलियो भएर अन्य मुद्राहरू कमजोर साबित हुने गरेका छन् ।

खुला विनिमय दर प्रणाली लागू हुँदा पुँजी खाता पूर्ण परिवर्त्यता हुन्छ । यस्तो बेला प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानी (पुँजी बजारसमेत) मा कमी आउँदा पनि सम्बन्धित मुलुकको मुद्रा अवमूल्यन हुने अथवा अमेरिकी डलर बलियो हुने गर्दछ । अमेरिकी अर्थतन्त्र मन्दीमा गए वा पुँजी बजारमा कुनै समस्या आए डलर कमजोर हुन सक्छ । फेडरल रिजर्भ बोर्डको बढिरहेको फेडरल फन्ड्स रेट बढ्ने क्रम रोकिए वा घट्न सुरु भए पनि अमेरिकामा डलरको माग घट्छ र विनिमय दरमा सुधार आउने अपेक्षा गरिन्छ । कच्चा तेल, अन्य वस्तुको आयात-निर्यात र अन्य अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारमा अमेरिकी डलरबाहेक अन्य मुद्राको प्रयोग बढे डलरको माग घट्न जान्छ । अन्यथा, अमेरिकी डलरको मूल्य जहिले पनि बढ्दो क्रममा रहेको पाइन्छ ।

के नेपाल गतिशील विनिमय दर निर्धारण गर्न तयार छ ?

नेपालको बाह्य अर्थतन्त्र यदाकदा कमजोर देखिए पनि अधिकांश समय मजबुत रहने गरेको छ । त्यसका लागि विप्रेषण आप्रवाह (रेमिट्यान्स) ले काम गरेको छ । तर, आन्तरिक अर्थतन्त्र सधैं कमजोर रहँदै आएको छ ।

पछिल्लो दशकको औसत आर्थिक वृद्धि ४ प्रतिशत हाराहारी मात्रै छ । नेपाल आयातमा निर्भर छ । आयातको तुलनामा निर्यात अत्यन्तै न्यून छ । निर्यात बढाएर आयात घटाई बढ्दो व्यापार घाटा कम गर्नु नै सबैभन्दा राम्रो र उपयुक्त विकल्प हो । महँगो अमेरिकी डलरभन्दा आकासिँदो आयात नेपाली अर्थतन्त्रको मूल समस्या हो । अर्थतन्त्र कमजोर भएका बेला फ्लोटिङ प्रणालीमा जाँदा मूल्यवृद्धि बढ्ने डर हुन्छ । मूल्यवृद्धिले गरिबी बढाउन थप मद्दत गर्छ ।

खुला विनिमय दरमा जाँदा मुद्रा अवमूल्यन हुन्छ भन्ने मात्रै हुँदैन । अधिमूल्यन पनि हुन सक्छ । अधिमूल्यन भएमा भारतीय सामान नेपालमा सस्तोमा पाइन्छ । भारतीय सामानको मूल्य घटेको खण्डमा नेपालमा उत्पादनको लागत घट्न गई उत्पादन वृद्धि हुन सक्छ । यसले स्वदेशमा उत्पादित सामान निर्यातका लागि बाटो खुल्न पनि सक्छ । त्यसै पनि कुनै पनि मुलुकले आफ्नो देशको मुद्रा खुला छोडेको हुँदैन । माथिल्लो र तल्लो सिलिङ (सीमा) तोकेर कतै न कतै नियन्त्रण गरिरहेको हुन्छ । सिलिङ नाघ्न लागेको खण्डमा केन्द्रीय बैंकले हस्तक्षेप गर्छ ।

पेग प्रणाली सम्बन्धमा २०५२, २०५७ र २०७० मा गरिएका अध्ययनहरूले परिवर्तनशील विनिमय दर प्रणाली लागू गर्नुपर्नेमा जोड दिएका छन् । अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोष (आइएमएफ) ले पनि पछिल्लो एक दशकदेखि खुला विनिमय दर प्रणाली अवलम्बन गर्न सुझाव दिँदै आएको छ । सकेसम्म चाँडो भारतसँगको पेग परिवर्तन गरी स्वतन्त्र अर्थतन्त्र निर्माण गर्दा नेपालको हितमा हुने कथन आइएमएफको छ । राष्ट्रिय योजना आयोगले सार्वजनिक गरेको विदेशी विनिमय दर निर्धारण प्रणाली अध्ययन प्रतिवेदन, २०७७ मा नीतिगत सुधारसहित तीन चरणमा विनिमय दर प्रणाली परिवर्तन गर्न सकिने उल्लेख छ ।

खासगरी वैदेशिक लगानीसम्बन्धी नीतिमा व्यापक सुधार आवश्यक छ । व्यावसायिक वातावरणले भारतबाहेकको लगानी भित्र्याउन मद्दत गर्छ । विदेशी लगानीले विदेशी मुद्रा आर्जन गर्ने आधार पैदा गर्छ र भारूसँगको निर्भरता घटाउँदै लैजान्छ । त्यसका लागि पुँजी खाता क्रमशः खुला गर्दै लैजानुपर्छ । पुँजी खाता पूर्णकालीन खुला राख्नु अघि न्यूनतम एक वर्षको समय दिएर सङ्क्रमणकालीन विनिमय दर प्रणाली अवलम्बन गर्नु उपयुक्त हुन्छ । सङ्क्रमणकालीन विनिमय दर कार्यान्वयन गर्दा मुद्रा डालो, क्रलिङ पेग र होराइजन्टल ब्यान्ड करिडोरजस्ता विधि अपनाउन विदेशी विनिमय दर निर्धारण प्रणाली अध्ययन प्रतिवेदनले सुझाएको छ ।

नेरुलाई मुद्रा डालोसँग आबद्ध गर्ने र मुद्रा डालोमा आधारित विनिमय दर प्रणाली अवलम्बन गर्ने पहिलो विकल्प बन्न सक्छ । मुद्रा डालोले स्थायित्व र लचकता दुवै विशेषता आत्मसात् गर्दछ । नेपालले भारूसँगको विनिमय दर स्थिर राखेर २०४० देखि २०४८ सम्म मुद्रा डालोको अभ्यास गरिसकेको छ । त्यस्तै, जुन विनिमय दर यर्थाथमा अधिमूल्यन भएको छ, सोहीअनुसार आवधिक रूपमा समायोजन गरी पेग निर्धारण गर्ने विधि हो क्रलिङ पेग । यसमा तत्कालीन दुई देशबिचको मूल्य अन्तरलाई आधार मानेर पेग समायोजन गर्न सकिन्छ । सङ्क्रमणकालीन विनिमय दरको विकल्पका रूपमा विनिमय दरको लक्ष्य अर्थात् होराइजन्टल ब्यान्डको (करिडोर) लाई लिइएको छ । यो विधि अपनाउँदा विनिमय दरको केन्द्र विन्दुबाट 'प्लस माइनस' २/३ प्रतिशत मार्जिन राखेर नयाँ विनिमय दर प्रणाली लागू गर्न सकिन्छ । बढीमा १ वर्ष सङ्क्रमणकालीन विनिमय दर लागू गरेपछि परिवर्तनशील विनिमयदर प्रणाली लागू गर्नुपर्छ । सङ्क्रमणकाल लामो अवधिको भयो भने विभिन्न किसिमका विसङ्गति बढ्ने खतरा रहन्छ । स्थिर विनिमय दरका कारण मुद्रा सङ्कटको मार मुलुकले पटक पटक खेप्दै आएको छ । त्यसैले परिवर्तनशील विनिमय दर प्रणाली अपनाउन जरूरी भइसकेको छ ।

वर्ष सकिँदा १ अमेरिकी डलरको विनिमय दर

वर्ष	खरिद दर	बिक्री दर
१९९२/९३	४९	४९.४८
१९९३/९४	४९.११	४९.५९
१९९४/९५	५०.४५	५०.९४
१९९५/९६	५६.२५	५६.८०
१९९६/९७	५६.७५	५७.३०
१९९७/९८	६७.६०	६८.२५
१९९८/९९	६८.१५	६८.८०
१९९९/००	७०.४०	७१.१०
२०००/०१	७४.६५	७५.४०
२००१/०२	७८.००	७८.६०
२००२/०३	७४.७५	७५.३४
२००३/०४	७४.१४	७४.७५
२००४/०५	७०.३५	७०.९४
२००५/०६	७४.१०	७४.६९
२००६/०७	६८.८५	६५.४४
२००७/०८	६८.५०	६९.१०
२००८/०९	७८.०५	७८.६५
२००९/१०	७४.४४	७५.०४
२०१०/११	७०.९५	७१.५५
२०११/१२	८८.६०	८९.२०
२०१२/१३	८८.०२	८८.६२
२०१३/१४	९७.९३	९८.५३
२०१४/१५	९९.५६	१००.१६
२०१५/१६	१०६.१९	१०६.७९
२०१६/१७	१०५.६५	१०६.२५
२०१७/१८	१०४.२६	१०४.८६
२०१८/१९	११२.८१	११३.४१
२०१९/२०	११६.५३	११७.१३
२०२०/२१	११७.७३	११८.३३
२०२१/२२	१२१.१३	१२१.७३
२०२२/२३	१३१.१७	१३१.७७
२०२४/१/९	१३२.७३	१३३.३३

भारु १०० सँग नेरुको विनिमय दर परिवर्तन

मिति	नेरु खरिद दर	नेरु बिक्री दर
२०१७ वैशाख १	१५९.७५	१६०
२०२३ जेठ २४	१०१.२५	१०१.६०
२०२४ मङ्सिर २२	१३५	१३५.१५
२०२८ पुस २	१३९	१३९.१५
२०३४ चैत ९	१४५	१४५.१५
२०४२ मङ्सिर १५	१६८	१६८.१५
२०४८ असार १७	१६५	१६५.१५
२०४९ फागुन १	१६०	१६०.१५

शोधनान्तर घाटा भएका वर्ष

आर्थिक वर्ष	शोधनान्तर घाटा (रु. करोडमा)
२०३९/४०	५६.५०
२०४०/४१	१२.६०
२०४१/४२	८६.६०
२०५१/५२	३१.३९
२०५२/५३	१०८.०५
२०५८/५९	३३४.२९
२०६६/६७	३३२.५७
२०७५/७६	६७४०.०५
२०७८/७९	२८८५०

नेपालको बैकिङ क्षेत्रमा कार्यसम्पादन मूल्याङ्कन र पुरस्कार प्रणालीको वर्तमान स्वरूप र अबको बाटो

चन्द्रप्रसाद तिमिल्सेना*

विषय प्रवेश

सङ्गठन निश्चित उद्देश्यले स्थापना हुन्छन् । सङ्गठनको प्रकृतिबमोजिमका अलग-अलग कार्यहरू हुने गर्दछन् । यसरी सङ्गठनले गर्ने कार्यलाई समुचित, व्यवस्थित र मर्यादित ढङ्गले सम्पादन गर्नका लागि मानव संसाधनको आवश्यकता पर्ने गर्दछ । मानव संसाधनले सङ्गठनमा रहेका सम्पूर्ण स्रोत र साधनको परिचालन र उपयोगको कार्य गरेको हुन्छ । यसरी सङ्गठनले कर्मचारीलाई कार्यविवरणबमोजिम दिइएको जिम्मेवारी र उत्तरदायित्वलाई कसरी सम्पादन गरेको छ भन्ने कुराको लेखाजोखा गर्ने कार्य कार्यसम्पादन मूल्याङ्कन हो । अर्थात् कर्मचारीले गरेको कार्यको सकारात्मक र नकारात्मक पक्षको वैज्ञानिक र व्यवस्थित लेखाजोखा गर्ने कार्य नै कार्यसम्पादन मूल्याङ्कन हो । कर्मचारीको योग्यता, क्षमता, सिपजस्ता व्यक्तिगत कुराको गुणात्मक तथा सङ्ख्यात्मक तरिकाले लेखाजोखा गर्ने कार्यसम्पादन मूल्याङ्कन हो । कार्यसम्पादनको स्तरीयता एवम् कार्यकुशलताको मापन गर्ने औजार नै कार्यसम्पादन मूल्याङ्कन हो । कर्मचारी वा कामदार को हो भन्दा पनि उसले के गर्छ भन्ने कुराको निकर्षण गर्ने, पदीय जिम्मेवारी सकुशल सम्पादनको जाँचपडताल गर्ने कार्य नै कार्यसम्पादन मूल्याङ्कन हो । यसलाई कार्यसम्पादनको जाँच, कामदार सिंहावलोकन, कर्मचारी मूल्याङ्कन, प्रगति विवरण, कर्मचारी मापन र सेवाको मूल्याङ्कनका नामले समेत चिन्ने गरिन्छ ।

कार्यको मूल्य अर्थात् कार्य गरेबापत दिइएको श्रम, समय र योग्यताको मूल्य नै पुरस्कार हो । कर्मचारीले सङ्गठनमा दिएको देन र योगदानको कदर गर्नका लागि कार्यसम्पादनबापतको क्षतिपूर्ति वा पारितोषिक नै पुरस्कार हो । नेपाली बृहत् शब्दकोशका अनुसार कठिन वा प्रशंसनीय काम गर्ने व्यक्तिलाई प्रशंसा वा प्रोत्साहनका निमित्त दिइने पारितोषिक वा इनाम नै पुरस्कार हो । कुनै कर्मचारीले तोकिएको वा तोकिएभन्दा बढी कार्यसम्पादन गरेबापत भविष्यमा कार्यसम्पादनमा ह्रास नआओस् भनी प्रदान गर्ने अतिरिक्त सेवा, सुविधा र रकम नै पुरस्कार हो । सङ्गठनमा कर्मचारीको देन र योगदानको कदर गर्दै पुरस्कार प्रणालीको ढाँचा तयार गर्ने, नीति नियम तथा प्रक्रियामा सोको व्यवस्थापन गर्ने, सङ्गठनको क्षमताअनुरूप पुरस्कारको व्यवस्था गर्ने र सोको कार्यान्वयन गर्दै कर्मचारीको उत्प्रेरणा, कार्य सन्तुष्टि, उत्पादन र उत्पादकत्व बढाउने कार्यको प्रक्रियागत स्वरूपलाई पुरस्कार प्रणालीका रूपमा लिइएको हुन्छ ।

कार्यसम्पादन मूल्याङ्कन र बैकिङ क्षेत्र

नेपालको बैकिङ क्षेत्रमा कार्यसम्पादन मूल्याङ्कनको इतिहास कर्मचारी सेवा विनियमावली सँगसँगै आएको देखिन्छ । कर्मचारीको वृत्ति विकास एवम् आचारसंहिताको सम्बोधन गर्नका निमित्त श्रम ऐनका विषयहरू

र श्रमिकका हक अधिकारको संरक्षणका लागि सेवा विनियमावली आएकोमा यसमा कर्मचारीलाई कार्यसम्पादन तथा उनीहरूको कार्यसम्पादनप्रतिको कटिबद्धताको कदर गर्दै वृत्ति विकासका निमित्त एवम् पुरस्कारका निमित्त कार्यसम्पादन मूल्याङ्कनलाई अगाडि सारिएको पाइन्छ । सबै बैकिङ क्षेत्रका कर्मचारी सेवा विनियमावली हेर्ने हो भने कार्यसम्पादन मूल्याङ्कनका आधारहरूमा कार्य ज्ञान, अभिरुचि, जिम्मेवारी बहन, वाक् क्षमता, कार्य समय, परिश्रम र लगनशीलता, गोपनीयता र विश्वसनीयता, अनुशासन, हाजिरी, विभागीय कारबाहीमा परे नपरेको, कार्य लक्ष्य वा कार्यविरण, कार्यसम्पादनको तौरतरिका, गुणस्तर, समय, स्रोत साधनको उपयोग, कार्यप्रतिको उत्साह र प्रतिफललाई लिएको देखिन्छ ।

कार्यसम्पादन मूल्याङ्कनका विधिहरूमा भने रेखाचित्र मूल्याङ्कन विधिको प्रयोग गरी विभिन्न आधारहरूको श्रेणी वा तह छुट्ट्याएर राखिएको देखिन्छ । मूल्याङ्कनकर्ताका रूपमा भने राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक लि. मा स्वमूल्याङ्कन, सुपरिवेक्षकको मूल्याङ्कन, पुनरावलोकनकर्ताको मूल्याङ्कन र पुनरावलोकन समितिको मूल्याङ्कन गरी विभिन्न तहहरू रहेको देखिन्छ भने अरू बैंक तथा वित्तीय संस्थामा सुपरिवेक्षकको मूल्याङ्कन, पुनरावलोकनकर्ताको मूल्याङ्कन र पुनरावलोकन समितिको मूल्याङ्कन गरी तीन तहमा मूल्याङ्कन गरेको पाइन्छ । यसरी हेर्दा राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक लि.को कार्यसम्पादन मूल्याङ्कन प्रणाली अरूभन्दा केही अघि रहेको अर्थात् ३६० डिग्री मूल्याङ्कनलाई अवलम्बन गर्न खोजेकोजस्तो देखिन्छ । सामान्यतः १ वर्ष समयावधि पूरा भएका कर्मचारीको कार्यसम्पादन मूल्याङ्कन गरिने परम्परा छ । कार्यसम्पादन मूल्याङ्कन गर्दा एक तह माथिको सुपरिवेक्षक मूल्याङ्कनकर्ता सुपरिवेक्षक र सोभन्दा पनि एक तह माथिको पुनरावलोकनकर्ता हुने गरी कार्यविधिहरू तय गरेको देखिन्छ । कार्यसम्पादन मूल्याङ्कनमा पक्षपातपूर्ण व्यवहार नहोस् भन्ने हेतुले मूल्याङ्कनकर्ताले दिने अधिक र न्यून अङ्कको सीमासमेत निर्धारण गरेको छ । यसरी गरिएको कार्यसम्पादन मूल्याङ्कनका आधारमा मुख्यरूपमा कर्मचारीको बढुवा गर्ने संस्कृति रहेको छ भने कार्यसम्पादन मूल्याङ्कन शाखागत वा कार्यालयगत गर्न विभिन्न व्यवसायसँग सम्बन्धित आधारहरू पनि रहेको देखिन्छ । विशेष गरी बैकिङ क्षेत्र नाफामा आधारित रहने भएकाले नाफा, असल कर्जा संरक्षण, व्यवसाय विस्तारका रूपमा निक्षेप सङ्कलन, कर्जा प्रवाह, शाखागत सञ्चालन लागतमा न्यूनीकरणका निमित्त शाखागत प्रति कर्मचारी खर्च, खराब कर्जाको प्रतिशत आदि जस्ता कुरालाई आधार बनाई उत्कृष्ट शाखा, उत्कृष्ट शाखा प्रबन्धक र उत्कृष्ट कर्मचारी जस्ता पुरस्कारसमेत दिने परम्परा नेपालको बैकिङ क्षेत्रमा रहेको देखिन्छ । यसै गरी नेपालको बैकिङ क्षेत्रको कार्यसम्पादन मूल्याङ्कनका बारेमा योजनास्वरूप केवल कर्मचारी सेवा विनियमावली

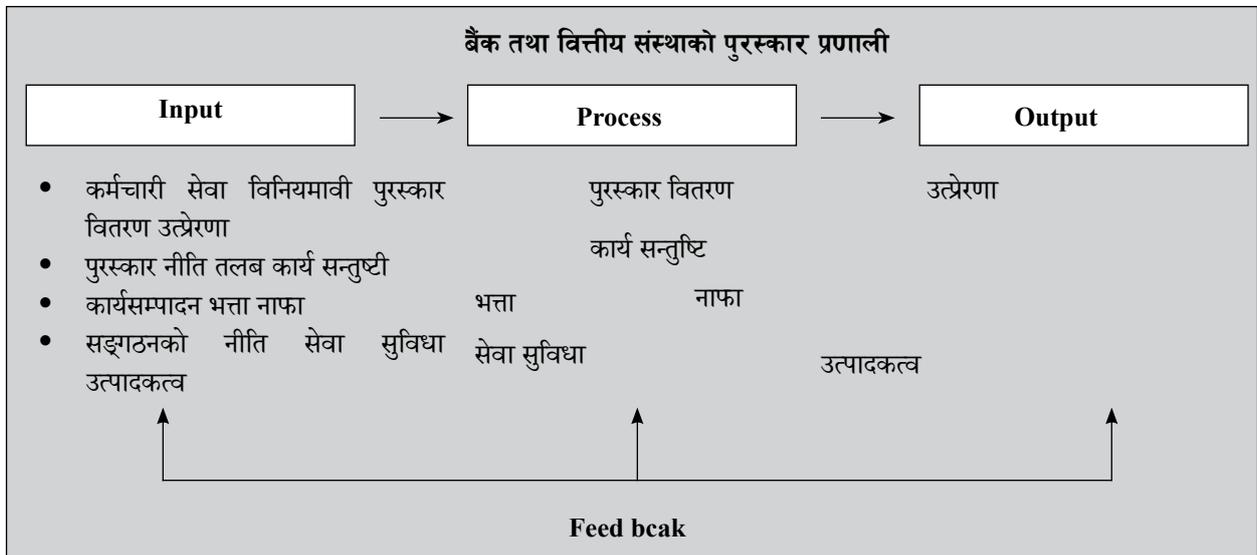
* उप-प्रबन्धक, राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक लि.।

मात्र रहनु, कार्यसम्पादन मूल्याङ्कनकनलाई बढुवाको आधारका रूपमा साँघुरो घेरामा बाँध्नु, वास्तविक कार्यसम्पादनभन्दा फरक तरिकाले सुपरिवेक्षकले कार्यको मूल्याङ्कन गर्नु, कार्यसम्पादन मूल्याङ्कनका मापदण्डहरू वास्तविकताभन्दा फरक रहनु, पुनरावलोकन समितिले राजनीतिक दबाबमा परी कार्यसम्पादन मूल्याङ्कन गर्नु, संस्थाको प्रतिफललाई कार्यसम्पादनसँग नजोडिनु, वृत्ति विकास, तालिम तथा विकास र उत्प्रेरणाको आधारका रूपमा कार्यसम्पादन मूल्याङ्कनलाई नहेरिनु, कार्यसम्पादन मूल्याङ्कन वास्तविक समयमा आधारित नहुनु, कार्यसम्पादन मूल्याङ्कनमा आधुनिक विधिहरू, ३६० डिग्री मूल्याङ्कन र ७२० डिग्री मूल्याङ्कनको पूर्णरूपमा अवलम्बन नगरिनु जस्ता समस्याहरूसमेत रहेको देखिन्छ।

पुरस्कार प्रणाली र बैकिङ क्षेत्र

कर्मचारीको कार्यसम्पादनको देनअनुरूप प्रदान गरिने क्षतिपूर्ति वा इनाम वा श्रमको मूल्य नै पुरस्कार हो भने यसरी लागत प्रभावकारिता,

पारदर्शिता, र निष्पक्षता जस्ता विषयवस्तुलाई मध्येनजर गर्दै व्यवस्थित, मर्यादित र सङ्गठन सुहाउँदो पुरस्कार व्यवस्थापन गर्न गरिने नीतिगत, कार्यगत र प्रक्रियागत क्रियाकलापको समग्र स्वरूप नै पुरस्कार प्रणाली हो। नेपालको बैकिङ क्षेत्र अन्य क्षेत्रभन्दा बढी जोखिमयुक्त र संवेदनशील क्षेत्रका रूपमा रहेकाले क्षतिपूर्तिको वा कार्यसम्पादनबापतको पुरस्कारको समेत राम्रो व्यवस्था रहेको क्षेत्रका रूपमा मानिने गर्दछ। पुरस्कार प्रणालीलाई कार्यसम्पादनसँग सम्बद्ध गर्दा बैकिङ क्षेत्रमा कार्यअनुरूप भने क्षतिपूर्ति वा श्रमको मूल्य नभएको हो कि भन्ने कुराको विश्लेषण गर्नेहरू पनि छन्। पुरस्कार र क्षतिपूर्तिको सम्बन्धमा समेत कर्मचारी सेवा विनियमावलीमा व्यवस्था गरिएको छ। विशेष गरी नेपालकै परिप्रेक्ष्यमा पुरस्कार नाम सुन्ने बित्तिकै मौद्रिक तथा वित्तीय स्वरूपलाई बुझ्ने गरिन्छ। तलब भत्ता, मुनाफामा सहभागिता, ज्याला, पेन्सन, बोनस, तलबी बिदा, ग्रेड वृद्धि, खरिद छुट र बिमा सुविधा आदिलाई विशेष महत्त्वका साथ हेर्ने परम्परा छ।

यसरी बैंक तथा वित्तीय संस्थाले कर्मचारी सेवा विनियमावलीमा पुरस्कारसम्बन्धी व्यवस्था गर्ने, सङ्गठनको पुरस्कार नीतिको अवलम्बन गर्ने, कार्यसम्पादन प्रणालीलाई पुरस्कारमा आधारित बनाउने, भौगोलिक क्षेत्रमा कार्यसम्पादनका आधारमा थप क्षतिपूर्तिको व्यवस्था गर्ने, कर्मचारीको सेवा सुविधाका विषयमा स्पष्ट रहने जस्ता कुराहरूलाई मध्येनजर गर्दै जटिल र सक्षमताको प्रदर्शन गरी गरिएको कार्यसम्पादनको बैंक दिवसका अवसरमा पुरस्कार प्रदान गर्दै कर्मचारीको उत्प्रेरणा, कार्य सन्तुष्टि, नाफा, उत्पादकत्व र ग्राहक सन्तुष्टिमा समेत वृद्धि गरेको देखिन्छ। तथापि पुरस्कार प्रणाली कार्यसम्पादनमा आधारित नभएको, सक्षमताअनुसार भन्दा पनि नीतिगत व्यवस्थालाई पूरा गर्न पुरस्कार दिइने, पुरस्कार वितरणमा नातावाद, कृपावाद, युनियनवाद हाबी रहेको, पुरस्कार प्रणालीलाई लागत लाभ विश्लेषणका आधारमा गर्न नसकेको, कार्यसम्पादनलाई वैज्ञानिक तरिकाले मूल्याङ्कन गर्ने तरिका नभएको भन्ने जस्ता आरोपसमेत लाग्ने गरेका छन्।

कस्तो हुनुपर्ने त कार्यसम्पादन मूल्याङ्कन र पुरस्कार प्रणाली

कार्यसम्पादन मूल्याङ्कन प्रणाली वास्तविक समयमा आधारित गराउन व्यवस्थापन सूचना प्रणालीलाई कार्यसम्पादनसँग आबद्ध गरी प्रतिफलको परिमाणमात्मक नीतिजा आउने गरी व्यवस्थापन गरिनुपर्दछ।

कार्यसम्पादन मूल्याङ्कनको ३६० डिग्री विधिसम्मत अवलम्बन गर्ने गरी कर्मचारी सेवा विनियमावलीहरूमा संशोधन हुनुपर्ने, कार्यसम्पादन मूल्याङ्कन स्वयम्ले अनुमान गर्न सकिने बनाउनुपर्दछ। कार्यसम्पादन मूल्याङ्कनका आधारहरू समयअनुरूप परिवर्तन गरिनुपर्दछ। हरेक कर्मचारीलाई कार्य विवरण दिई सोसँग सम्बन्धित पक्षले दस्तखत गराउन लगाउनुपर्दछ। कार्यसम्पादनको प्रभावकारिताका लागि के गर्ने र के नगर्ने भन्नेबारे स्पष्ट खाकासहितको कार्यसम्पादन सम्झौता गरिनुपर्दछ। कार्यसम्पादन मूल्याङ्कन गर्ने पक्षले कर्मचारीका बारेमा स्पष्ट थाहा पाएको र कार्यसम्पादन मूल्याङ्कनका आधारहरूका बारेमा स्पष्ट ज्ञान भएको हुनुपर्दछ, नातावाद, कृपावाद र युनियनवादको न्यूनीकरणका लागि नाता सम्बन्ध भएका र एकै घर परिवारका व्यक्तिहरू कार्यसम्पादन सुपरिवेक्षक र पुनरावलोकन समितिमा नहुने व्यवस्था गरिनुपर्दछ भने कार्यसम्पादन मूल्याङ्कन प्रक्रियालाई स्पष्ट परिपालना गरिनुपर्दछ। कार्यसम्पादनमा देखिने त्रुटिहरू हेलो प्रभाव, हर्न प्रभाव, प्रथम प्रभाव, सबैलाई समान मूल्याङ्कन गर्ने प्रवृत्ति, वर्तमान र विगतका आधारमा मात्र गरिने मूल्याङ्कन पद्धतिलाई समेत न्यूनीकरण गर्न प्रयास गरिनुपर्दछ।

पुरस्कार प्रणालीलाई संस्थाको क्षमता, कर्मचारीको दक्षता र लागत लाभको विश्लेषणका आधारमा गरिनुपर्दछ। सदस्यताका आधारमा

भन्दा पनि कार्यसम्पादनमा आधारित पुरस्कारको व्यवस्था, पारदर्शी र बुझ्न सकिने पुरस्कार प्रणाली, आवश्यकताअनुरूप परिवर्तन गर्न सकिने, समान कार्यका लागि समान पुरस्कार, पुरस्कार प्रणालीले उत्प्रेरणा र कार्य सन्तुष्टिमा जोड दिने, क्षतिपूर्ति प्रणाली न्यूनतम वेतन र उचित पारिश्रमिकमा आधारित हुनुपर्ने, पुरस्कार प्रणालीलाई बाह्य तत्त्वहरू अन्तर्राष्ट्रिय नीति, श्रम बजार, मुद्रास्फीति, श्रम ऐन र अन्य संस्थाका नीतिलाई समेत ध्यान दिई बनाउनुपर्ने, गैर वित्तीय वा गैर मौद्रिक पुरस्कार पदोन्नति, सरुवा, कायममुकायम, कार्यसम्पादनमा लचकता, इच्छाअनुसार जिम्मेवारी, घरपायक सरुवा जस्ता कुरासँग समेत पुरस्कार प्रणालीसँग जोड्नुपर्ने, आन्तरिक पुरस्कारका तत्त्वहरू चुनौतीपूर्ण कार्य, वृत्ति विकासको स्पष्ट खाका, रुचिअनुसारको काम, निर्णय प्रक्रियामा सहभागिता, कार्य समयमा लचकता, पारिवारिक कार्यजीवन, **job enrichment, job enlargement** जस्ता कुरामा समेत जोड दिनुपर्ने देखिन्छ ।

उपसंहार

कार्यसम्पादन मूल्याङ्कन र पुरस्कार प्रणाली, उत्प्रेरणा र कर्मचारीको कार्यसम्पादन उत्कृष्टता निर्माण गर्ने आधार हुन् । कार्यसम्पादन मूल्याङ्कन यथार्थ र वस्तुपरक भएमा पुरस्कार प्रणालीमा निष्पक्षता आउने र निष्पक्ष पुरस्कार प्रणालीले पुनः कार्यसम्पादनमा प्रभावकारिता बढ्ने देखिन्छ । नीतिगत रूपमा व्यवस्था गरिएका कर्मचारी सेवा विनियमावलीका साथसाथै कार्यसम्पादन मूल्याङ्कन कार्यविधि र पुरस्कार निर्धारण तथा व्यवस्थापन कार्यविधिहरूसमेत तयार गरी वर्तमान समयमा कार्यसम्पादनमा देखिएका समस्याहरूको सम्बोधन गरिनुपर्दछ । कार्यसम्पादन मूल्याङ्कन उत्कृष्टताको आधार र विभिन्न तहबाट दिइएको अङ्कबारे कारण खुलाउनुपर्ने, पुरस्कारलाई

सङ्कुचित धारणाभन्दा माथि उठेर मासिक, त्रैमासिक, अर्धवार्षिक र वार्षिक रूपमा पुरस्कार तथा कार्यसम्पादन मूल्याङ्कन निर्धारण गर्ने परिपाटीको विकास गर्ने जस्ता कार्यहरू गरी नीतिगत सुधार, प्रक्रियागत सुधार तथा कार्यगत सुधार गर्दै अगाडि बढ्न सकेको खण्डमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाले कर्मचारीबाट पर्याप्त लाभ लिई आफ्नो संस्थालाई प्रतिस्पर्धात्मक बजारमा सबल संस्थाको मानकका रूपमा स्थापित गर्न सक्ने कुरामा अत्युक्ति नहोला ।

सन्दर्भ सामग्री

- तिमिल्सेना, चन्द्र र खनाल, अजय, **बैंकिङ दृष्टिकोण : राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक लि.** तह ६ सहायक प्रबन्धक परीक्षा अभिरुचि, काठमाडौं : जे.बी. पब्लिकेसन ।
- तिमिल्सेना, चन्द्र र खनाल, अजय, **बैंकिङ दृष्टिकोण : कृषि विकास बैंक लि.** तह ६ व्यवसाय अधिकृत परीक्षा अभिरुचि, काठमाडौं : जे.बी. पब्लिकेसन ।
- तिमिल्सेना, चन्द्र र खनाल, अजय, **राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक परीक्षा दर्पण** तह ४ र ५ (तेस्रो संस्करण), काठमाडौं : जे.बी. पब्लिकेसन ।
- Khadka, Sherjung (2070), **Principle of Management**, Kathmandu : Pradhan Book House.
- राष्ट्रिय पत्रपत्रिकामा आउने बैंकिङ सम्बन्धी लेखरचनाहरू ।
- राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक लि. को २०७७, २०७८ र २०७९ को उपहार पत्रिका ।
- राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक लि. का वार्षिक प्रतिवेदनहरू ।
- www.nrb.gov.np
- www.rbb.com.np
- www.prasasan.com

***

राष्ट्रिय वाणिज्य बैंकको निक्षेप परिचालन : एक सङ्क्षिप्त सिंहावलोकन

ईश्वर उप्रेती*

१. पृष्ठभूमि

बैंक तथा वित्तीय संस्था सम्बन्धी ऐन, २०७३ का अनुसार निक्षेप भन्नाले ब्याज वा विनाब्याज दिने गरी बैंक वा वित्तीय संस्थाको चलती, बचत वा मुद्दती खातामा ग्राहकमार्फत जम्मा भएको रकम सम्झनुपर्छ। सो शब्दले राष्ट्र बैंकले समय समयमा निर्धारण गरेबमोजिम बैंक तथा वित्तीय संस्थाले विभिन्न बैंकिङ वा वित्तीय उपकरणका माध्यमबाट स्वीकार गरेको रकम समेतलाई जनाउँछ। अर्को शब्दमा निक्षेप भनेको बैंक खातामा वा अर्को वित्तीय संस्थामा राखिएको पैसा हो, जसलाई एक पक्षबाट अर्को पक्षमा स्थानान्तरण आवश्यक पर्दछ। निक्षेप पनि सामान वा सेवाहरूको डेलिभरीका लागि सुरक्षा वा धितोका रूपमा प्रयोग गरिएको रकम हुन सक्छ। अर्थशास्त्रको भाषामा निक्षेप भनेको राष्ट्रिय बचतको त्यो भाग हो, जुन बैंकिङ प्रणालीभित्र पर्दछ। अर्थात् बैंकिङ प्रणालीभित्र उपभोग गरेर रहेको राष्ट्रिय बचत हो।

त्यसै गरी परिचालन भन्नाले बैंक तथा वित्तीय संस्थाले निक्षेपका रूपमा जम्मा हुन आएको रकम मागेका बखत फिर्ता गर्ने गरी त्यस्तो रकमको व्यवस्थापन गरी आवश्यक क्षेत्रमा रकम उपलब्ध गराउनुलाई परिचालन भनिन्छ। अर्को शब्दमा भन्नुपर्दा, सङ्कलित कोषलाई उत्पादनशील क्षेत्रमा लगानी गरी निक्षेपकर्ताको आमदानी बढाउने कार्यलाई निक्षेप परिचालन पनि भनिन्छ। यसले बढेको अतिरिक्त रकमको लगानीमार्फत बचत बढाउन पनि समर्थन गर्दछ। निक्षेप परिचालन भनेको उत्पादनशील लगानीका लागि राम्रो अवसरहरू सिर्जना गर्न वित्तीय संस्थाहरूबाट बचत एकाइहरूबाट घाटा एकाइहरूमा कोष परिचालन गर्ने प्रक्रिया हो। बैंकले पर्याप्त नाफा आर्जन गर्न सक्ने गरी विभिन्न क्षेत्रमा आदर्श लगानी गर्नुपर्ने छ। निक्षेपलाई सङ्क्षेपमा यसरी बुझ्न सकिन्छ।

- डिपोजिट भनेको ग्राहकबाट लिइएको रकम/ग्राहकले जम्मा गरेको रकम हो।
- निक्षेप स्वीकार गर्नु बैंकको प्राथमिक कार्य हो।
- रकम सङ्कलन गर्न विभिन्न खाताहरू (बचत, चलती, मुद्दती, मार्जिन, कल आदि खाता) प्रयोग गरिन्छ।
- निक्षेप ब्याज र गैर ब्याज असर हुन सक्छ।
- निक्षेप ऋणको प्राथमिक स्रोत हो।
- निक्षेप बैंकको प्रमुख दायित्व हो।

निक्षेप ग्राहकको सम्पत्ति हो र बैंकले ग्राहकले माग गर्दा ग्राहकलाई फिर्ता गर्नुपर्छ। बैंक तथा वित्तीय संस्थाले गर्ने कार्यका हिसाबले निक्षेप परिचालनअन्तर्गत मुख्य गरी दुई वटा कार्यहरू पर्दछन्।

(क) निक्षेप सङ्कलन र

(ख) निक्षेपको उपयोग।

बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले निम्न उद्देश्यका लागि निक्षेप सङ्कलन गर्दछन्।

- छरिएर रहेको बचतको सङ्ग्रह गर्न,
- ग्राहकहरूको छरिएको बचतको आवश्यक क्षेत्रमा लगानी सुनिश्चित गर्न,
- कर्जाको दायरा विस्तार गर्न,
- अर्थतन्त्रको विकासका लागि कार्य गर्न,
- पैसाका अतिरिक्त आवश्यकता पूरा गर्न,
- सामाजिक उत्तरदायित्व कायम गर्न।

२. निक्षेपका प्रकार

वाणिज्य बैंकहरूको मुख्य उद्देश्य नै पुँजी परिचालनका माध्यमबाट आर्थिक विकासमा योगदान पुऱ्याउनु हो। बैंकहरूले निर्व्याजी तथा तोकिएको ब्याज भुक्तानी गर्ने गरी सर्वसाधारण तथा संस्थागत रूपमा चलती, बचत, मुद्दती, कल तथा मार्जिन जस्ता विभिन्न खाताहरूका माध्यमबाट निक्षेप सङ्कलन गर्दछन्। त्यसै गरी तोकिएको समयमा ब्याजसमेत फिर्ता लिने गरी कसैलाई धितो लिएर वा विनाधितो सापटी दिएको रकमलाई कर्जा भनिन्छ। वाणिज्य बैंकहरूले सङ्कलित निक्षेपलाई तोकिएको ब्याजदरमा निजी, सरकारी सङ्घ संस्था र विभिन्न निकाय वा व्यक्तिलाई कर्जा प्रवाह गरी उनीहरूको आवश्यकता परिपूर्ति गर्दै आएका छन्। त्यसबाहेक सङ्कलित निक्षेप कर्जामा प्रवाह हुन नसकेको रकमलाई नगद मौज्दात र ब्यालेन्सका रूपमा राख्ने गरेका छन्।

बैंक तथा वित्तीय संस्थामा सङ्कलन हुने निक्षेपलाई विभिन्न आधारमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ। निक्षेपलाई सैद्धान्तिक रूपमा स्थानीय तथा विदेशी मुद्रा, अल्पकालीन तथा दीर्घकालीन आधारमा, ब्याज भुक्तानीका आधारमा, संस्थागत तथा व्यक्तिगत आधारमा, सरकारी तथा निजी निक्षेपका आधारमा, प्राथमिक तथा सिर्जित निक्षेपका आधारमा वर्गीकरण गरिएको पाइन्छ। वर्तमानमा राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक एवम् अन्य बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले विभिन्न नाममा निक्षेप सङ्कलन गरे तापनि मूलतः निम्न तीन प्रकारका खाता मार्फत निक्षेप स्वीकार गर्दछन्।

(क) चलती खाता

ग्राहकले चाहेका बखत तत्काल रकम झिक्न पाउने गरी बैंक तथा वित्तीय संस्थामा राखिएको निक्षेपलाई चलती खाता भनिन्छ। यस्ता निक्षेपका निक्षेपकर्ताहरूले जतिसुकै पटक चाहेमा पैसा निकाल्न र जम्मा गर्न सक्छन्। यो मुख्यतया ठुला व्यापारिक फर्महरू र व्यवसायीहरूले प्रयोग गर्ने गैर ब्याज वाहक निक्षेप हो किनभने उनीहरूले दिनमा धेरै पटक भुक्तानी गर्न र भुक्तानी स्वीकार गर्नुपर्छ।

(ख) बचत निक्षेप

तोकिएको निश्चित अवधिमा तोकिएको रकम झिक्न पाउने गरी बैंक तथा वित्तीय संस्थामा राखिएको निक्षेपलाई बचत खाता भनिन्छ। बचत

* सहायक प्रबन्धक, राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक लि.।

खाता स्थिर आमदानी र तलब कम भएका मानिसहरूका लागि उपयुक्त ब्याज वाहक निक्षेप खाता हो। बचत खातामार्फत निकासीको सङ्ख्यामा प्रतिबन्धहरू छन् र त्यसैले यस प्रकारको खाता व्यवसायीहरूका लागि उपयुक्त छैन। बचत खातामा ओभरड्राफ्ट सुविधा प्रदान गरिएको छैन। बचत खातावालाहरूलाई चेकबुक सुविधा दिइन्छ।

(ग) मुद्दती निक्षेप

निश्चित अवधिपछि भुक्तानी हुने गरी बैंक तथा वित्तीय संस्थामा राखिएको निक्षेपलाई मुद्दती खाता भनिन्छ। यस निक्षेपलाई दीर्घकालीन निक्षेप पनि भनिन्छ किनभने निक्षेपको अवधि सामान्यतया एक वर्षभन्दा बढी हुन्छ। तर हाल तीन महिनादेखि माथि अवधिको पनि निक्षेप स्वीकार गरिन्छ। बैंकले खातावालालाई उच्च ब्याज दिन्छ। खातावालाले परिपक्वता अवधि अघि पैसा फिक्न सक्दैन। यसमा रकम, समयवाधि र ब्याजदर स्थिर बनाइएको हुन्छ।

(घ) कल/माग निक्षेप

कल निक्षेप चल्ती र बचत खाताको हाइब्रिड रूप हो। यो एक ब्याज वहन गर्ने निक्षेप हो भने ग्राहकले चाहेका बखत तत्काल रकम राख्न र झिक्न पाउने गरी जम्मा गरिएको खाता हो, जसमा ब्याजदर रकम र आपसी समझदारीमा समेत निर्भर गर्दछ।

(ङ) मार्जिन निक्षेप

मार्जिन निक्षेप एक गैर ब्याज वहन गर्ने निक्षेप हो। मार्जिन डिपोजिटमा कुनै चेक जारी गरिएको हुँदैन।

राष्ट्रिय वाणिज्य बैंकले समाजमा रहेका बचत रकमलाई विभिन्न Deposit Products का मध्यमबाट निक्षेप सङ्कलन गरिरहेको छ। आ.व.२०७९/०८० मा बैंकले चल्ती, बचत, मुद्दती, कल र अन्य खातामा कुल तीन खर्ब २१ अर्ब ६५ करोड रुपैयाँ देहाय अनुसार निक्षेप सङ्कलन गरेको छ।

निक्षेप सङ्कलन विवरण

रु. करोडमा

सि.न.	निक्षेपको प्रकार	रकम	प्रतिशत
१.	चल्ती	५९०३	१८.३५
२.	बचत	१३३५७	४१.५३
३.	मुद्दती	११३९५	३५.४३
४.	कल	१३२३	४.११
५.	अन्य	१८७	०.५८
	कुल	३२९६५	१००

स्रोत : रा.वा. बैंक, आ.व.२०७९/०८० को वार्षिक प्रतिवेदन।

३. कासा निक्षेप करिब ६० प्रतिशत

राष्ट्रिय वाणिज्य बैंकको कासा निक्षेप करिब ६० प्रतिशत देखिएको छ। बैंकहरूको भाषामा चल्ती र बचतको मिश्रणलाई 'कासा' भनिन्छ। अहिले नेपाली बैंकिङ क्षेत्रमा सबैभन्दा बढी कासा राष्ट्रिय वाणिज्य बैंकको ६० प्रतिशत छ। कासा भनेको चल्ती खाता र बचत खाता हो, जुन प्रायः पश्चिम एसिया र दक्षिण-पूर्वी एसियामा प्रयोग गरिन्छ। कासा डिपोजिट भनेको बैंक ग्राहकहरूको चल्ती र बचत खातामा जम्मा हुने रकम हो। चल्ती खाताको तुलनामा बचत खाताको अंशले बढी ब्याज तिर्छ। यो बैंकहरूका लागि सबैभन्दा सस्तो र प्रमुख स्रोत हो।

बैंक तथा वित्तीय संस्थाको निक्षेपमा मुद्दती निक्षेपको अंश बढ्दै जाँदा

वित्तीय स्रोतको लागत पनि महँगिदै गएको छ। मुद्दती निक्षेपको हिस्सा बढ्दै जाँदा बेस रेट वृद्धिमा त्यसले पनि भूमिका खेल्ने गर्दछ। कासा निक्षेप धेरै हुँदा त्यसको लागत पनि कम हुन्छ र बेस रेट पनि कम हुने हुन्छ। तर मुद्दती निक्षेपको लागत बढी हुने भएकाले त्यसको हिस्सा बढी हुँदा बैंकहरूको बेस रेट पनि बढाउँछ। तर राष्ट्रिय वाणिज्य बैंकको कासा निक्षेपको प्रतिशत राम्रो रहेकाले अहिले पनि अन्य बैंकको तुलनामा बेस रेट कम नै छ र यस बैंकले सबैभन्दा सस्तो दरमा कर्जा लगानी गर्न समेत सकिरहेको छ।

४. राष्ट्रिय वाणिज्य बैंकको कर्जा प्रवाह

वाणिज्य बैंकहरूका दृष्टिकोणले विचार गर्दा निक्षेपको परिचालन भनेको निक्षेप सङ्कलन गर्नु मात्र नभएर निक्षेपको प्रयोग गर्नु समेत हो। अर्थात् सङ्कलित निक्षेपलाई कर्जामा रूपान्तरण गर्नु समेतलाई निक्षेप परिचालन भनिन्छ। किनभने निक्षेपले कर्जाको र कर्जाले निक्षेपको सिर्जना गर्दछ। अर्थात् (Deposits Create Loans and Loans Create Deposits) त्यसैले सङ्कलित निक्षेपलाई कर्जामा रूपान्तरण गरेपछि मात्र निक्षेप परिचालन पूर्ण हुन्छ। हाल नेपालमा बैंकहरूको कर्जा/निक्षेप अनुपात प्रचलित अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डअनुसार ८० प्रतिशतभन्दा केही बढी देखिन्छ। यद्यपि नेपाल राष्ट्र बैंकको निर्देशनअनुसार बैंकहरूले कर्जा/निक्षेप अनुपात ९० प्रतिशतभित्र कायम गर्नुपर्ने रहेको छ। राष्ट्रिय वाणिज्य बैंकको आ.व. २०७९/०८० मा निक्षेप तीन खर्ब २१ अर्ब ६५ करोड रुपैयाँ थियो भने खुद कर्जा प्रवाह दुई खर्ब ४२ अर्ब ९४ करोड रुपैयाँ थियो। यस हिसाबले बैंकको कर्जा/निक्षेप अनुपात ७५.५३ प्रतिशत रहेको छ।

कर्जा प्रवाह विवरण

रु. करोडमा

सि.न.	कर्जाको प्रकार	रकम	प्रतिशत
१.	टर्म लोन	६,३५८	२६।९७
२.	ओभरड्राफ्ट	९३५	३।८५
३.	ट्रस्ट रिसिप्ट/आयात लोन	६२	०।२५
४.	माग तथा अन्य चालु पुँजी कर्जा	६,४६०	२६।५९
५.	व्यक्तिगत आवासीय कर्जा	२,९२६	८।७५
६.	रियल स्टेट कर्जा	५९७	२।४६
७.	मार्जिन लेन्डिङ कर्जा	४०३	१।६६
८.	हायरपर्चेज कर्जा	४५९	१।८९
९.	विपन्न वर्ग कर्जा	६९२	२।५२
१०.	अन्य	४,२२४	१७।३९
११.	कर्मचारी कर्जा	३५६	१।४७
१२.	ब्याज प्राप्त गर्नुपर्ने	१४०	०।५८
१३.	बैंक तथा वित्तीय संस्थामा गएको कर्जा	१५६३	६।४३
	कुल	२४,२९४	१००।००

स्रोत : रा.वा. बैंक, आ.व.२०७९/०८० को वार्षिक प्रतिवेदन

राष्ट्रिय वाणिज्य बैंकको कर्जा प्रवाहको स्थितिलाई हेर्दा गत आ.व.मा दुई खर्ब ४२ अर्ब रुपैयाँ लगानी भएकोमा नेपाल राष्ट्र बैंकको प्रतिवेदनअनुरूप प्रतिशत मापदण्डभित्र रहेर कर्जा लगानी भएको देखिन्छ, जुन माथिको टेबलमा हेर्न सकिन्छ। गत आ.व. मा बैंकले कुल कर्जामध्ये कृषि क्षेत्रमा २८ अर्ब ९७ करोड रुपैयाँ, साना तथा

मझौला व्यवसायमा ४४ अर्ब ७६ करोड रुपैयाँ, पर्यटनमा १२ अर्ब ११ करोड रुपैयाँ तथा विपन्न वर्गमा १५ अर्ब ३४ करोड रुपैयाँ कर्जा लगानी गरेको छ ।

५. निक्षेप परिचालनलाई प्रभाव पार्ने तत्त्वहरू

बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूलाई माथि उल्लिखित निक्षेप सङ्कलन गर्न विभिन्न तत्त्वहरूले प्रभाव पार्ने गर्दछन् । निक्षेप प्रभावित हुने कारणले गर्दा नेपालको बैंकिङ क्षेत्रले कहिले अधिक तरलता (Excess Liquidity) र कहिले कम तरलता (Liquidity Crunch) को अवस्थामा जुध्नुपरेको वास्तविकता छ । तथापि नेपाली बैंकिङ क्षेत्रमा तरलतामा उताचढाव हुँदा पनि राष्ट्रिय वाणिज्य बैंकलाई भने खासै असर नपर्नुले बैंक व्यवस्थापनले बैंकको तरलता व्यवस्थापन गर्ने कार्यलाई सही ढङ्गले लिएको छ भन्न सकिन्छ । यद्यपि नेपाल राष्ट्र बैंकले विभिन्न उपकरणका माध्यमबाट तरलता व्यवस्थापन कार्यलाई सहजीकरण गरिरहेको छ ।

निक्षेप परिचालनलाई प्रभाव पार्ने अनेक तत्त्वहरू भए तापनि मुख्य तत्त्वहरूलाई यहाँ बुँदागत रूपमा राखिएको छ ।

- जनतामा बैंकिङ आदतको कमी,
- ब्याजदर,
- नयाँ सुविधायुक्त बैंकिङ प्रोडक्ट,
- बैंकको ब्रान्डिङ,
- जनताको बढ्दो उपभोग खर्चले आयात बढ्नु,
- बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको अस्वस्थ प्रतिस्पर्धा,
- गुणस्तरीय ग्राहक सेवा,
- जनताको बैंकप्रतिको जनविश्वास,
- समावेशी वित्तीय पहुँचको अभाव,
- जनसङ्ख्याको आकार,
- सरकारको आर्थिक नीति,
- केन्द्रीय बैंकको नीति,
- पुँजी पलायन (Capital Flights),
- आर्थिक वातावरण,
- मुद्रस्फीति दर,
- कमजोर संस्थागत सुशासन तथा व्यापक अनौपचारिक क्षेत्र ।

६. राष्ट्रको समृद्धिमा सदैव योगदान गर्ने

वि.सं. २०२२ साल माघ १० गते समुद्घाटन गरिएको राष्ट्रिय वाणिज्य बैंकले ५८ वर्ष पूरा गरी ५९ औं वर्षमा प्रवेश गर्दासम्म विभिन्न वित्तीय उपकरणमार्फत देशको वित्तीय स्रोतको उच्चतम परिचालनबाट आर्थिक तथा सामाजिक क्षेत्रमा उल्लेख्य योगदान गर्दै आइरहेको छ । नेपाल सरकारको स्वामित्व भन्नु नै नेपाली जनताको स्वामित्व हो भन्ने धारणाका आधारमा बैंकले 'तपाईंको आफ्नै बैंक' भन्ने नारा लिई नेपालीहरूलाई सरल, सुलभ, विश्वसनीय वित्तीय सेवा प्रवाह गर्ने अभीष्ट पूरा गर्न पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजना (२०२०-२०२५) तय गरी "राष्ट्रको समृद्धिमा सदैव योगदान गर्ने, सबैका लागि सबैभन्दा विश्वसनीय बैंक ।" भिजनमा कार्य गर्दै आएको छ ।

राष्ट्रिय वाणिज्य बैंकले निक्षेप परिचालनका माध्यमबाट अर्थतन्त्रमा प्रत्यक्ष तथा अप्रत्यक्ष योगदान गरी देशको आर्थिक विकासमा महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरिरहेको छ । उद्योग व्यवसाय तथा पूर्वाधारमा पुँजी उपलब्ध गराउने, देशको आर्थिक वृद्धि उच्च गर्न उत्पादनशील तथा अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारमा कर्जा प्रवाह गर्ने, सरकारको राजस्वमा

योगदान, रोगारीका अवसर वृद्धि, गरिबी निवारण, छरिएर रहेको बचत सङ्कलनबाट साधन र स्रोतको उपयोग गर्ने, मुद्रा तथा पुँजी बजारको विकास, प्राथमिकता प्राप्त क्षेत्रमा लगानी, सुरक्षित भुक्तानी प्रणालीको प्रयोगबाट राष्ट्रको समृद्धिका लागि वित्तीय स्थायित्व कायम गर्नमा समेत यस बैंकले आफ्नो भूमिका निभाएको छ ।

आर्थिक वर्ष २०५८/५९ मा आर्थिक सङ्कटमा पुगेको बैंक पछिल्ला वर्षहरूमा भने निक्षेप परिचालनमार्फत उल्लेख्य खुद मुनाफा गर्दै आएको छ । बैंकको विगत १२ वर्षको खुद मुनाफा हेर्ने हो भने अन्य वाणिज्य बैंकसँग कडा प्रतिस्पर्धा गरेको देखिन्छ । बैंकले आर्थिक वर्ष २०७५/७६ मा पाँच अर्ब चार करोड रुपैयाँ खुद मुनाफा गरेकोमा आर्थिक वर्ष ०७६/७७ मा चार अर्ब ३७ करोड रुपैयाँ खुद मुनाफा गरेको छ । यस्तै बैंकले आर्थिक वर्ष २०७७/७८ मा तीन अर्ब ४२ करोड रुपैयाँ खुद मुनाफा गरेकोमा आर्थिक वर्ष ०७८/७९ मा चार अर्ब २९ करोड रुपैयाँ नाफा गरेको छ । यस्तै गत आर्थिक वर्ष ०७९/८० मा बैंकले तीन अर्ब ५९ करोड रुपैयाँ खुद मुनाफा गरेको छ । बैंकले पछिल्ला वर्षहरूमा सेयरधनीहरूलाई लगातार लाभांश वितरण गर्दै आइरहेको छ ।

७. उपसंहार

विभिन्न आर्थिक एकाइहरूमा छरिएर रहेका बचतलाई सङ्कलन गरी आवश्यक क्षेत्रमा वित्तीय साधनको परिचालन गर्दै आइरहेको राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक विभिन्न वित्तीय सूचकाङ्कहरूका आधारमा नेपालको अग्रणी बैंक हो । यस बैंकले आमनागरिकलाई बैंकिङ प्रणालीमा आबद्ध हुन सिकाउँदै अर्थात् वित्तीय शिक्षा दिँदै सरकारी नीतिको कार्यान्वयनमा सघाउ पुग्ने गरी नेपालको आर्थिक तथा सामाजिक क्षेत्रमा उल्लेखनीय कार्य गरी वित्तीय स्थायित्वका लागि ५८ वर्षदेखि कार्य गर्दै आइरहेको छ ।

माथिको तथ्याङ्कबाट राष्ट्रिय वाणिज्य बैंकको निक्षेप कर्जा लगानीमा दुई खर्ब २७ अर्ब ३० करोड रुपैयाँ, बैंक तथा वित्तीय संस्थालाई कर्जा लगानी १५ अर्ब ६३ करोड, सुरक्षणपत्रमा लगानी ७६ अर्ब नौ करोड, सम्पत्तिमा ३६ अर्ब २४ करोड रुपैयाँ लगानी गरेको देखिन्छ । यसले यस बैंकको निक्षेप सङ्कलन तथा त्यसको उपयोग बराबर रहेको देखिन्छ । निक्षेप परिचालन केवल निक्षेप सङ्कलन मात्र होइन, यो सङ्कलित निक्षेपलाई आदर्शतम ढङ्गबाट व्यवस्थापन गरी लगानी गर्नेसम्मको कार्य हो ।

निक्षेप परिचालन तथा वित्तीय सेवा विस्तार सम्बन्धमा सङ्घीय सरकार तथा प्रदेश सरकारका प्राथमिकतालाई सहयोग पुऱ्याउने निक्षेप योजनाका अलावा समाजका हरेक वर्गका सर्वसाधारण तथा उद्यमी व्यवसायीहरूलाई वित्तीय सेवा पुऱ्याउने हेतु विभिन्न प्रकारका आकर्षक र नवीनतम निक्षेप योजनाहरू सञ्चालन गरी शाखा सञ्जालबाट भौतिक रूपमा तथा डिजिटल प्रविधिको प्रयोग गरी अनलाइनमार्फत खाता खोल्ने व्यवस्थासहित निक्षेप परिचालन गर्दै आइरहेको छ ।

सन्दर्भ सामग्री

१. राष्ट्रिय वाणिज्य बैंकको वेबसाइट www.rbb.com.np ।
२. नेपाल राष्ट्र बैंकको वेबसाइट www.nrb.org.np ।
३. नेपाल सरकार अर्थ मन्त्रालयको वेबसाइट www.mof.gov.np ।
४. बैंक तथा वित्तीय संस्था सम्बन्धी ऐन, २०७३ ।
५. नेपाली बैंकको इतिहास र विकासक्रम ।
६. राष्ट्रिय वाणिज्य बैंकको चालु आ.व.को वार्षिक कार्यक्रम तथा बजेट पुस्तक ।

***

नेपालमा बिमा क्षेत्रको वर्तमान अवस्था र बैकबिचको सम्बन्ध

अरुण सापकोटा*

बिमालाई विश्वव्यापी रूपमै अर्थतन्त्रको मेरुदण्ड तथा आर्थिक समृद्धिको वाहकका रूपमा बुझ्ने गरिन्छ। कुनै पनि अर्थतन्त्रको वित्तीय प्रणालीमा बिमा क्षेत्रले महत्वपूर्ण भूमिका खेपिरहेको हुन्छ। खासगरी घर परिवार तथा व्यवसायहरूको वित्तीय जोखिम व्यवस्थापन गर्न, बचत परिचालन तथा लगानी अभिवृद्धि गर्न, व्यवसाय, व्यापार तथा उद्यमहरूको सञ्चालन सहज बनाउन साथै वित्तीय स्थायित्व कायम गर्नमा बिमा क्षेत्रले उल्लेख्य योगदान पुऱ्याउँछ। नेपालमा समेत विगत साढे सात दशकदेखि बिमा क्षेत्रले वित्तीय जोखिम व्यवस्थापन तथा व्यापार व्यवसाय सहजीकरणमा उल्लेखनीय योगदान पुऱ्याउँदै आएको छ।

बिमा भविष्यमा हुने जोखिमहरूलाई हस्तान्तरण गर्नका लागि बिमित र बिमा कम्पनीबिच सम्पन्न हुने एक प्रकारको लिखित करार हो। बिमितले बिमा कम्पनीसँग आफ्नो जीवन तथा सम्पत्ति वा दायित्वको बिमा गरिसकेपछि बिमितको मृत्यु, सम्पत्तिमा हानी नोक्सानी भएमा बिमकले बिमा लेखको सर्तबमोजिम दावी भुक्तानी गर्दछ। बिमालेख बिमाको कानुनी दस्तावेज हो, जसमा बिमासम्बन्धी सर्त, सुविधालगायत सबै जानकारी उल्लेख भएको हुन्छ। तर बिमा गर्नुभन्दा अगाडि बिमालेख पढ्ने बानी नभएका कारण बिमितले दावी भुक्तानीमा ठुलो समस्या बेहोर्नु परिरहेको हुन्छ।

नेपालमा बिमाको सुरुवात

नेपालमा बिमाको संस्थागत प्रवेश राणा कालदेखि नै भएको पाइन्छ। नेपाल बैकको स्थापना (वि.सं. १९९४) पछि उद्योग र व्यापार चलायमान हुन थाले। नेपाल बैकले ऋण प्रदान गरेर गरिएका व्यवसायमा बिमाको आवश्यकता महसुस हुन थाल्यो। त्यसैको फलस्वरूप वि.सं. २००४ मा माल चलानी र बिमा कम्पनी स्थापना भयो। नेपालमा यो पहिलो बिमा कम्पनी थियो। यसैलाई पछि नेपाल इन्सुरेन्स एन्ड ट्रान्सपोर्ट कम्पनी भनियो। यो पछि नेपाल बैककै भगिनी कम्पनीका रूपमा नेपाल इन्सुरेन्सका रूपमा रहेको छ। सन् १९६८ मा नेपाल सरकारले राष्ट्रिय बिमा संस्थान स्थापना गरेपछि नेपालमा जीवन र निर्जीवन बिमा व्यवसाय अगाडि बढ्न थाल्यो। राष्ट्रिय बिमा संस्थानको स्थापनासँगै सरकारले बिमा क्षेत्रको नियमन गर्नका लागि छुट्टै संस्थाको आवश्यकता महसुस गरी अर्थ मन्त्रालयको एउटा कोठामा वि.सं. २०२५ सालमा बिमा समिति (हाल नेपाल बिमा प्राधिकरण) को स्थापना गरेको थियो। सुरुवाती समयमा राष्ट्रिय बिमा संस्थानबाट निर्जीवन बिमासम्बन्धी कार्यहरू हुँदै आएकोमा वि.सं. २०२९ सालबाट जीवन बिमाको काम पनि सुरु भएको पाइन्छ।

वि.सं. २०४० कै दशकमा बिमा क्षेत्रमा उदारीकरण सुरु भएको थियो। निजी क्षेत्रमा बिमा कम्पनी खुल्ने क्रम सुरु भए पनि वि.सं. २०४९ सालको बिमा समिति ऐनले बिमालाई व्यापक बनायो। विदेशी लगानीका कम्पनीहरूसमेत क्रियाशील हुन थाले। अर्थतन्त्रको उदार

नीतिकै कारण जीवन र निर्जीवन बिमाका थप कम्पनीहरू आउन थाले। पछिल्लो बिमा ऐन, २०७९ ले बिमा क्षेत्रको नियायक निकाय नेपाल बिमा प्राधिकरणलाई बलियो बनाएको छ भने जीवन र निर्जीवन बिमा कम्पनीहरूको संस्थागत विकासले गति लिएको छ।

बिमा क्षेत्रको वर्तमान अवस्था

नेपालमा वि.सं. २००४ सालमा बिमा सेवाको सुरुवात भए पनि बिमाको विकास र पहुँचको विस्तार भने २०४० को दशकमा मुलुकले लिएको आर्थिक उदारीकरणको नीतिपश्चात् मात्रै भएको पाइन्छ। उदारीकरणपूर्व पाँच वटा बिमा कम्पनीहरूको मात्रै उपस्थिति रहेकोमा हाल उक्त सङ्ख्या ७ गुणाभन्दा बढीले वृद्धि भएको छ। अझ एक वर्षको अवधिमा मर्जर प्रकृयाबाट १२ वटा कम्पनीहरू घटेका छन्। हाल नेपालमा १४ वटा जीवन, १४ वटा निर्जीवन, २ वटा पुनर्बिमा र ७ वटा लघु बिमासहित ३७ वटा कम्पनीहरू सञ्चालनमा छन्। कुल बिमा कम्पनीहरूमध्ये ३ वटा सरकारी स्वामित्वका, २७ वटा निजी क्षेत्रका, ३ वटा विदेशी स्वामित्वका तथा ४ वटा विदेशीसँगको संयुक्त लगानीका रहेका छन्।

नेपाल बिमा प्राधिकरणले सार्वजनिक गरेको कार्तिक मसान्तसम्मको तथ्याङ्कअनुसार जीवन बिमा कम्पनीहरूले कुल एक करोड ३९ लाख वटा पोलिसी बिक्री गरेका छन्, जसमा म्यादी र लघु म्यादी जीवन बिमालेखको सङ्ख्या ७४ लाख २२ हजार वटा रहेको छ। त्यस्तै वैदेशिक रोजगारमा गएका नेपालीहरूले अनिवार्य रूपमा गर्ने पर्ने वैदेशिक रोजगार बिमालेखको सङ्ख्या १२ लाख १२ हजार मात्रै रहेको छ। निर्जीवन बिमा कम्पनीहरूले कार्तिक मसान्तसम्ममा ९ लाख १९ हजार वटा पोलिसी जारी गरेको देखिन्छ। बिमा कम्पनीहरूले ४६ अर्ब एक करोड बिमा शुल्क सङ्कलन गरेका छन्।

आर्थिक मन्दीको प्रभाव बिमा क्षेत्रमा पनि परेको छ। २०७८ कार्तिकमा जीवन बिमा व्यवसायको वृद्धिदर २३.२२ प्रतिशत थियो भने निर्जीवन बिमा व्यवसायको वृद्धिदर २७.३६ प्रतिशत थियो। यही अवधिमा २०७९ मा जीवन बिमा शुल्क आर्जनको वृद्धिदर ४.७९ प्रतिशतले ऋणात्मक देखिएको थियो भने निर्जीवन बिमा शुल्क आर्जन ६.१६ प्रतिशतले वृद्धि भएको थियो। चालु आर्थिक वर्षको चार महिनामा जीवन बिमा शुल्क आर्जन ७.४५ प्रतिशतले बढेको छ भने निर्जीवन बिमा शुल्क आर्जनको वृद्धिदर ४.५८ प्रतिशतले ऋणात्मक छ।

सरकारले आयातमा प्रतिबन्ध लगाउँदा यसको प्रत्यक्ष असर निर्जीवन बिमा व्यवसायमा परेको हो। मोटरगाडीको आयातमा कमी आउँदा निर्जीवन बिमा व्यवसायमा ठुलो असर परेको देखिन्छ। यसबाहेक बैक तथा वित्तीय संस्थाको घरजग्गामा कर्जा प्रवाह घटेको छ। बैकहरूले घर धितोमा राखेर कर्जा प्रवाह गर्दा बिमालाई अनिवार्य गरेका हुन्छन्। यसले गर्दा बिमा व्यवसायमा पनि मद्दत पुग्यो। नेपालमा बिमा स्वतःस्फूर्त भन्दा पनि बाध्यतात्मक रूपमा गर्नुपर्ने अवस्थामा मात्रै गरिन्छ।

* आर्थिक पत्रकार

नेपाल बिमा प्राधिकरणका अनुसार ४२.९८ प्रतिशत जनता बिमाको पहुँचमा रहेका छन् । तर यस तथ्याङ्कमा वैदेशिक रोजगारमा गएका नेपालीले खरिद गर्ने म्यादी बिमालेख, लघु बिमालेखलाई पनि जोडिएको छ । अर्कोतर्फ एउटै व्यक्तिले धेरै वटा पोलिसी खरिद गर्ने भएकाले बिमा प्राधिकरणले उपलब्ध गराएको पहुँचको तथ्याङ्क यथार्थपरक छैन ।

बिमा कम्पनीका शाखा तथा कर्मचारी सङ्ख्या

विद्यमान बिमा कम्पनीहरूले नेपालभर ५ हजार ७६२ वटा शाखा सञ्चालन गरिरहेका छन् । मर्जरका कारण यस्तो सङ्ख्या एक वर्षको अविधिमा ६.२८ प्रतिशतले घटेको छ । एक वर्ष अघि बिमा कम्पनीका शाखा कार्यालयको सङ्ख्या ६ हजार १४८ थियो । एक वर्षको अविधिमा मात्रै १२ वटा कम्पनी मर्जर प्रकृयाबाट घटेका छन् । मर्जरका क्रममा एउटै स्थानमा रहेका शाखालाई पनि मर्ज गरिएको हो ।

मर्जरले शाखा कार्यालय मात्रै होइन, कर्मचारीको सङ्ख्या पनि घटिरहेको छ । हाल बिमा क्षेत्रमा ११ हजार ४१८ जना कर्मचारी रहेका छन् । जबकि एक वर्ष अगाडि कर्मचारीको सङ्ख्या ११ हजार ८२० थियो । यसै अविधिमा ७ वटा लघु बिमा कम्पनीहरू सञ्चालनमा आएका छन् ।

यसले पनि कर्मचारीको घट्दो सङ्ख्यालाई कम देखाएको छ ।

बिमा कम्पनीहरूको लगानी

जीवन, निर्जीवन र पुनर्बिमा कम्पनीहरूले कुल ६ खर्ब ९० अर्ब रुपैयाँको लगानी गरेका छन् । बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूका लागि बिमा कम्पनीहरू निक्षेपका प्रमुख स्रोत हुन् । बिमा आफैमा जोखिम बहन गर्ने संस्था भएको हुँदा उनीहरूले जोखिम ग्रहण गरेबापत सङ्कलन गरेको बिमा शुल्कलाई सुरक्षित क्षेत्रमा लगानी गर्नुपर्ने हुन्छ । जीवन बिमा कम्पनीहरूले चालु आर्थिक वर्ष २०८०/८१ को प्रथम त्रैमासिक अविधिमा ६ खर्ब लगानी गरेका छन् ।

बिमा कम्पनीहरूले कुल लगानीको ७० प्रतिशत रकम 'क' वर्गका वाणिज्य बैंकहरूको मुद्दती निक्षेपमा लगानी गरेका छन् । त्यस्तै विकास बैंकको मुद्दती निक्षेपमा ६.७८ प्रतिशत रहेको छ । यसपछिको ठुलो हिस्सा ऋणपत्रमा रहेको छ । बिमा कम्पनीहरूले अझै पनि आफ्नो लगानीलाई विविधीकरण गर्न सकेका छैनन् । बैंकहरूले निक्षेपको ब्याजदर बढाउँदा बैंकहरूको आम्दानी बढ्ने तथा घट्दा घट्ने परिपाटी छ । यसबाहेक ठुला ठुला पूर्वाधारमा लगानी अझै पनि हुन सकेको छैन । बिमा कम्पनीहरूले आफैले बन्ड जारी गर्न सकेका छैनन् ।

बिमा कम्पनीहरूको कुल लगानी (रु. लाखमा)

लगानीका क्षेत्र	जीवन बिमा कम्पनी	निर्जीवन बिमा कम्पनी	पुनर्बिमा कम्पनी	कुल	हिस्सा (%)
नेपाल सरकार, प्रदेश सरकार, स्थानीय सरकार वा नेपाल राष्ट्र बैंकको बचतपत्र वा ऋणपत्र	४०,१२१।३०	२,२०३।२५	३,०००।००	४५,३२४।५५	०।६६
'क' वर्गको बैंकको मुद्दती निक्षेप	४१,८३,६९५।३८	४,१९,५०६।०४	२,३५,९६१।०५	४८,३९,१६२।४७	७०।०६
पूर्वाधार बैंकको मुद्दती निक्षेप	७,०००।००	०	०	७,०००।००	०।१०
'ख' वर्गका विकास बैंकको मुद्दती निक्षेपमा	३,९३,६४७।००	५३,६२०।११	२०,७८३।४६	४,६८,०५०।५७	६।७८
'ग' वर्गका फाइनान्सको मुद्दती निक्षेपमा	६९,१२२।००	१०,४९५।००	०।००	७९,६१७।००	१।१५
घर जग्गामा लगानी	०।००	०।००	०।००	०।००	०।००
सूचीकृत पब्लिक लि. कम्पनीको साधारण सेयर	१,०८,३६४।४५	३१,६३४।१८	६,१४२।२२	१,४६,१४०।८५	२।१२
बैंक वित्तीय संस्थाको अग्राधिकार सेयर, बन्ड, डिबेन्चर र ऋणपत्र	४,२४,७१८।४६	२७,५४४।५५	२५,१५१।७७	४,७७,४१४।७८	६।९१
सूचीकृत पब्लिक लिमिटेड कम्पनीको बण्ड, डिबेन्चर र ऋणपत्र	२,१०,१२२।१०	११,२३८।१३	०।००	२,२१,३६०।२३	३।२१
कृषि, पूर्वाधार तथा उत्पादनशील क्षेत्रमा लगानी	७०,९७०।६९	४,१७५।०१	०।००	७५,१४५।७०	१।०९
नागरिक लगानी कोष र म्युचुअल फन्ड	१७,६०५।४२	६,७६६।७५	४०९।४४	२४,७८१।६१	०।३६
इन्भेस्टमेन्ट कम्पनीको सेयर	३,११५।३५	०।००	०।००	३,११५।३५	०।०५
अन्य संस्थापक सेयर	९७,३५८।५७	२४,००५।७१	३,२७६।६९	१,२४,६४०।९७	१।८०
सूचीकृत नभएको पब्लिक लिमिटेड कम्पनीको सेयर	३,४४९।००	९५।६	५,०३६।९५	८,५८१।५५	०।१२
अन्य लगानी	३,७२,५११।२३	१३,८५०।०१	०।००	३,८६,३६१।२४	५।५९
कुल लगानी रकम	६०,०१,८००।९५	६,०५,१३४।३४	२,९९,७६१।५८	६९,०६,६९६।८७	१००।००

स्रोत : नेपाल बिमा प्राधिकरण

नोट : जीवन र निर्जीवन बिमा कम्पनीहरूको तथ्याङ्क २०८०/८१ को प्रथम त्रैमासिक अविधिको र पुनर्बिमा कम्पनीको २०७९/८० को चौथो त्रैमासिक अविधिको

बैंकहरूको निक्षेपको प्रमुख स्रोत

बिमा कम्पनीले लाखौं विमितसँग बिमा शुल्कका रूपमा सङ्कलन गर्ने रकम बैंकका लागि दीर्घकालीन निक्षेपको स्रोत हो । जीवन

बिमा सामान्यतया दुई उद्देश्यका साथ गरिन्छ । पहिलो उद्देश्य, भोलि भवितव्य केही भइहाल्यो भने परिवारलाई आर्थिक क्षतिपूर्ति होस् भन्ने मनसायका साथ र दोस्रो उद्देश्य, बचतका लागि । आफ्नो क्षमताअनुसार बिमाङ्क निर्धारण गरी उक्त रकम हरेक वर्ष बिमा शुल्कका

रूपमा बुझाउनुपर्ने भएकाले यो फोर्स सेभिड हो, जुन बिमा अवधि समाप्त भएपछि बोनससहित फिर्ता हुन्छ । यसरी लागू विमितसँग बिमा कम्पनीहरूले उठाएको रकम जीवन बिमा कोषमा जम्मा गरिन्छ । विमितलाई भविष्यमा बोनससहित फिर्ता गर्नुपर्ने भएकाले यस्तो रकमलाई बिमा कम्पनीहरूले जोखिमयुक्त क्षेत्रमा लगानी नगरी बैंकहरूको मुद्दती निक्षेप तथा ऋणपत्रमा लगानी गर्छन् ।

आजका दिनमा बैंकिङ प्रणालीमा ६० खर्बभन्दा बढी निक्षेप रहेको छ, जसमा जीवन बिमा कम्पनी, निर्जीवन बिमा कम्पनी र पुनर्बिमा कम्पनीहरूको हिस्सा करिब साढे ५ खर्बभन्दा धेरै छ । बिमा कम्पनीहरूको दोस्रो ठुलो लगानी विभिन्न कम्पनीको सेयर, म्युचुअल फन्ड रहेको हुँदा यो पनि बैंकिङ प्रणालीमै घुम्ने पैसा हो । यसरी बैंकिङ प्रणालीको कुल निक्षेपमा भन्डै १० प्रतिशत हिस्सा ओगट्ने बिमा क्षेत्रले वित्तीय स्थायित्वमा धेरै भूमिका खेलेको छ ।

विकसित मुलुकमा बिमा कम्पनीको कोषलाई दीर्घकालीन लगानीका क्षेत्रमा प्रयोग गरिन्छ, जसबाट ठुला ठुला विकासका पूर्वाधार निर्माण गरिन्छ । भारतमै पनि बिमा कम्पनीहरूले रियल इस्टेटमा लगानी गरेका छन् । युरोप तथा अमेरिकी मुलुकमा बिमालाई अनिवार्य गरिने भएकाले बिमा क्षेत्रले ठुलो कोष निर्माण गरेका हुन्छन् । यस्ता कोषबाटै ती मुलुकले देशको विकास गरेका हुन् । बिमा क्षेत्रको कोषलाई पनि बैंकहरूले विभिन्न प्रकारका बन्डहरू जारी गरी दीर्घकालीन महत्त्वका क्षेत्रहरू जलविद्युत्, पूर्वाधार, पर्यटन क्षेत्रमा लगानी विस्तार गर्न सक्छन् ।

बैंक र बिमाविचको सम्बन्ध

बैंक र बिमा क्षेत्र एक अर्काका परिपूरक हुने भएकाले यी दुई क्षेत्रका बिचमा घनिष्ठ सम्बन्ध रहेको हुन्छ । वित्तीय क्षेत्रमा विभिन्न किसिमका जोखिम हुन्छन्, जसलाई बिमा कम्पनीहरूले समयसापेक्ष 'बिमा योजना' मार्फत जोखिम न्यूनीकरणको काम गरिरहेका हुन्छन् । कर्जा तथा निक्षेपको सुरक्षादेखि लिएर ऋणीको सम्पत्तिमा हुन सक्ने सम्भावित क्षतिलाई न्यूनीकरण गर्न बिमालाई अनिवार्य गरिएको छ । नेपाल राष्ट्र बैंकले धितो मूल्याङ्कनका आधारमा कर्जा प्रवाह गर्दा बिमालाई अनिवार्य गरिदिएको छ । अझ बैंकको ऋणलाई बिमाको दाबीले खाम्ने गरी बिमा गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । यसले बैंक र बिमाको सम्बन्ध अझ अन्योन्याश्रित बन्न पुगेको छ ।

विगतमा बैंकहरूले बिमालाई वास्ता नगरी धितोले मात्रै खाम्ने गरी बिमा गर्ने गरेका थिए । कतिपय अवस्थामा बैंकहरूले सम्पत्तिको बिमा गर्दा ऋण बराबरको मात्रै गर्ने गरेको पाइन्छ । कर्जा दिँदा ऋणीको सुरक्षालाई ध्यान नदिई कर्जा प्रवाह गर्ने बैंकलाई अदालतले उनीहरूका विरुद्धमा फैसलासमेत गरेका उदाहरणहरू छन् । अर्कोतर्फ बैंकहरूले कर्जाको जोखिम न्यूनीकरणका लागि बिमालाई अनिवार्य गर्दागर्दै पनि ऋणीहरूले आफ्नो सम्पत्तिको वास्तविक मूल्याङ्कन गरी कर्जा बराबरकै मात्रै बिमा गर्दा कैयौं विमितहरूले पहुँताउने गरेका छन् । बैंकहरूले यसरी गराएका बाध्यात्मक व्यवस्थाले बैंक मात्रै होइन, स्वयं विमित नै सुरक्षित हुने गरेका छन् । बिमा शुल्कलाई खर्चका रूपमा हेर्ने नेपालीहरूको दृष्टिकोणले गर्दा अझै पनि बिमा प्रभावकारी हुन सकेको छैन ।

नेपाल जस्तो प्राकृतिक प्रकोपको अत्यधिक जोखिमयुक्त मुलुकमा जोखिम व्यवस्थापन गर्ने एक मात्रै औजार बिमा हो । बैंकहरूले अबै

रुपैयाँ कर्जा प्रवाह गर्ने जलविद्युत् क्षेत्र आफैमा ठुलो जोखिमयुक्त क्षेत्र हो । खोला तथा नदीको असुरक्षित क्षेत्रमा अबै रुपैयाँ लगानी गरेर तयार पारिएका जलविद्युत् आयोजनाका संरचना एक दिनको बाढी, पहिरो तथा भूकम्पका कारण क्षणभरमा नष्ट हुन्छन् । यदि बिमा नहुने हो भने बैंकहरूले बचतकर्तासँग उठाएको निक्षेप नै ठुलो जोखिममा पर्दछ । यसले गर्दा बैंकहरूलाई कर्जा प्रवाहमा बिमा क्षेत्रको ठुलो हात रहेको छ ।

बैंकहरूले नियमित रूपमा सम्पत्ति, सवारी साधन, सामुद्रिक तथा विविध बिमाका लागि बिमा कम्पनीहरूसँग टाइअप गरिरहेका हुन्छन् । यसरी बिमा गराउने क्रममा बैंकमा कार्यरत कर्मचारीहरूले बिमाका लागि के के विवरण चाहिन्छ र जोखिम मूल्याङ्कनको पक्षलाई पनि विशेष ख्याल राख्नुपर्दछ । यसका लागि बैंक र बिमा कम्पनीका कर्मचारीहरूले एकआपसमा समन्वय र परामर्श गरेर बिमा प्रक्रिया अगाडि बढाउनुपर्छ ।

उदाहरणका लागि सम्पत्ति बिमाअन्तर्गत भवनको विवरण, उल्लिखित बिमा गरिएको सम्पत्तिको विवरण र बिमा गर्नुको कारणको विवरणका बिचमा फरक परेमा बिमा दरमा पनि फरक पर्दछ । बिमा गरिएको सम्पत्तिको स्थानले समेत बिमाङ्क रकममा फरक पर्ने हुँदा विमितको भौतिक संरचनाका अतिरिक्त स्टक तथा मेसिनरीको समेत बिमा गर्नुपर्छ । यसको मूल्याङ्कन गर्नुपर्छ । अझ ठुला ठुला उद्योगको बिमा गर्दा यस्ता कुराहरूलाई धेरै नै ध्यान पुऱ्याउनुपर्छ ।

यदि एकभन्दा बढी विवरण भएको बिमा गराउनुपर्दा सोही बमोजिमको सम्पत्तिको विवरण र बिमाङ्क रकम (value) छुट्टाछुट्टै उपलब्ध गराउनुपर्दछ । सबै वस्तुगत तथ्यहरू सही भएमा जसरी बिमा गर्न सजिलो हुन्छ, त्यस्तै दाबी प्रक्रिया पनि सजिलो हुन्छ । त्यस्तै बिमा गराएर मात्र पनि हुँदैन, त्यसमा बिमा अवधिभर कुनै वस्तुगत फरक भएमा बिमा कम्पनीलाई तुरुन्त जानकारी गराई बिमालेखमा पनि उक्त विवरण संशोधन गर्न लगाउनुपर्दछ, जसलाई बिमाको भाषामा सम्पुष्टि भनिन्छ । यो पनि बिमालेखको अभिन्न अङ्गका रूपमा मानिन्छ ।

बिमा गर्दा जानेर होस् या अन्जानमा, बिमा गरिने सम्पत्तिको वस्तुगत तथ्य सही र साँचो नभएमा, मुलभूत विवरण ठिक नभएमा, जोखिम विश्लेषण गर्ने आधारहरू फरक भएमा तथा वास्तविकता लुकाइएमा तथा बिमालेखमा उल्लेख भएका सर्तहरू पालना नभएमा बिमकले दाबी भुक्तानी गर्न सक्दैनन् । यसरी बैंक तथा वित्तीय संस्थाका सबै कर्मचारीहरू संवेदनशील हुनुपर्दछ । एकआपसमा आधारभूत छलफल तथा परामर्श गर्न आवश्यक छ । ऋणीलाई पनि साथमा राखेर बिमासम्बन्धी छलफल हुनु आवश्यक छ ।

ऋणी वा ग्राहक बिमा कम्पनीको सम्पर्कमा नहुने तथा बैंकले नै बिमा गराइदिने अभ्यास भित्रिभित्रै हुने गरेको पाइन्छ । बिमा कम्पनीहरूले पनि व्यवसाय आइहाल्यो भन्दै विमितसँग सम्पर्क नै नगरी बिमा गर्ने गरेका छन् । पछि यही कारणले क्षतिको समयमा ऋणी समस्यामा पर्दछ र बिमा कम्पनीबाट दाबी भुक्तानी नहुँदा अझ समस्यामा पर्दछ । त्यसैले बिमा कम्पनीहरूले पनि वास्तविक अन्डरराइटिङ गर्नुपर्छ भने बैंकले पनि ऋणीलाई बिमा कम्पनीसँग सम्पर्क गराएर जोखिममाङ्कन गराउनुपर्छ । बैंकले बिमा कम्पनीमा मात्रै भर नपरी बिमाका लागि दक्ष कर्मचारी तयार पार्नुपर्छ ताकि भोलि आफूले कर्जा लगानी गरेको सम्पत्तिको क्षति हुँदा बिमा कम्पनीबाट सहजै भरपाइ गर्न सकियोस् ।

***

बिमाको परिचय, नेपालको वर्तमान अवस्था, विद्यमान समस्या र भावी कार्यदिशा

विशाल तिमल्सिना*

विषय प्रवेश

बिमा मानिसको जीवन, सम्पत्ति वा दायित्वसँग सम्बन्धित जोखिमको आर्थिक भार हस्तान्तरण गर्ने माध्यम हो । यो बिमा गर्ने कम्पनी (बिमक) र बिमा गर्ने व्यक्ति (बिमित) बिचको करारीय सम्झौता हो । बिमा जोखिम विरुद्ध अपनाइने आर्थिक सुरक्षा र कवच दुवै हो । बिमा एक लगानी हो, यसबाट प्रतिफल वा क्षतिपूर्ति तब मात्र प्राप्त हुन्छ, जब निर्धारित जोखिमबाट नोक्सानी हुन्छ । बिमा एक अनिवार्य बचत हो । दुःख र बुढेसकालको सारथी पनि हो । बिमाले जोखिम घटाउने होइन, जोखिमबाट हुने नोक्सानी क्षतिपूर्ति गर्ने मात्र हो । कुनै व्यक्ति वा संस्थाले आफ्नो जोखिमको प्रकृतिअनुसार प्रिमियमका रूपमा निश्चित शुल्क बुझाई तोकिएको सर्तको अधीनमा रही क्षतिपूर्ति प्राप्त गर्ने गरी बिमा कम्पनीबाट बिमा योजना खरिद गर्न सक्छन् । विशेषज्ञका रूपमा सञ्चालित बिमा कम्पनीलाई जोखिमअनुरूप तोकिएको बिमाशुल्क बुझाई बिमायोग्य जोखिम हस्तान्तरण गर्न सकिन्छ । यही आवश्यकताले नै बिमा क्षेत्रको विकास भएको हो ।

वास्तवमा जोखिमको भारबाट बच्ने उपायको खोजीबाट नै बिमाको जन्म भएको हो । क्षतिहरूलाई बिमाको भाषामा जोखिम भनिन्छ । जोखिम अपेक्षित अवस्था र वास्तविक अवस्थाबिचको फरक हो । अनपेक्षित अवस्था र नोक्सानीहरूको सम्भावना जोखिम हो । वास्तवमा नेपाली चलचित्रको पुरानो गीत **के सोचें मैले के भयो अहिले ?** को अवस्था नै जोखिम हो । जोखिमको आकार, प्रभाव, समय र सम्भावना अनिश्चित हुन्छ । हुने **हार दैव नटार** भनेभैं **जोखिम बाजा बजाएर** आउँदैन । तसर्थ यसको व्यवस्थापन जरुरी हुन्छ । जोखिम व्यवस्थापनका लागि बिमितले निश्चित रकम बिमाशुल्कका रूपमा बिमकलाई बुझाई आफ्नो सम्पत्ति, दायित्व र जीवनसँग सम्बन्धित जोखिमको आर्थिक भार हस्तान्तरण गर्न सक्छन् । तर सबै जोखिमलाई बिमा गर्न सकिन्छ भन्ने होइन, बिमा हुन जोखिमका विशेषता भएको हुनु जरुरी छ, जसलाई निम्नबमोजिम उल्लेख गर्न सकिन्छ :

१. क्षतिको मूल्य किटान गर्न सकिने हुनुपर्ने,
२. निश्चित बिमाशुल्क निर्धारण गर्न सकिने हुनुपर्ने,
३. घटना अनिश्चित हुनुपर्ने,
४. हस्तान्तरण गर्न बिमायोग्य हित हुनुपर्ने,
५. जनहितविरुद्ध हुने गरी हस्तान्तरण गर्न नहुने ।

बिमा हरेक क्षेत्रमा आउने आर्थिक सङ्कटको कवच हो । यसले अर्थतन्त्रमा रहेका जोखिमहरू बाँडफाँड गरी जोखिमपूर्ण तर बढी प्रतिफल दिने क्षेत्रमा लगानी गर्न हौसला प्रदान गर्दछ । बिमाले देशको आर्थिक विकासका लागि आन्तरिक साधन र पुँजीको परिचालन गर्ने

र आर्थिक सुरक्षा प्रदान गर्ने भएकाले **समृद्ध नेपाल सुखी नेपाली**को अभियानमा बिमालाई जोड्दै बिमा क्षेत्रको विद्यमान नीतिगत, संरचनागत, व्यवस्थापकीय र व्यावहारिक सुधार गर्दै जानु आजको आवश्यकता हो ।

बिमा किन ?

- देशको आर्थिक विकासका लागि आन्तरिक साधन र पुँजीको परिचालन गर्न,
- अनिश्चित घटनाबाट मानिसको जीवन, सम्पत्ति वा दायित्वसँग सम्बन्धित जोखिमको आर्थिक भार हस्तान्तरण गर्न,
- सरकारले बिमालाई अति आवश्यक सेवाअन्तर्गत राखेको,
- जोखिमका विरुद्ध सुरक्षा प्रदान गरी अर्थतन्त्रमा लगानी बढाउन,
- अर्थतन्त्रमा रहेको जोखिम बाँडफाँड गर्न,
- बिमा योजनामा सहभागी भई सम्झौताअनुसारको क्षतिपूर्ति प्राप्त गर्न,
- नागरिकमा अनिवार्य बचत गर्ने बानीको विकास गर्न,
- आयकर छुट सुविधा प्राप्त गर्न,
- स्वास्थ्य बिमामार्फत गुणस्तरीय स्वास्थ्य सुविधामा पहुँच स्थापित गर्न,
- कर्जा तथा सापटी सुविधा, आकस्मिक दुर्घटना उपचार सुविधा प्राप्त गर्न,
- व्यक्ति वा संस्थामा जोखिम लिन सक्ने क्षमता अभिवृद्धि गरी नवप्रवर्तनमा सहयोग गर्न,
- लगानीकर्ताहरूमा लगानीको वातावरण सिर्जना गर्न,
- जोखिमपूर्ण तर बढी प्रतिफल दिने क्षेत्रमा लगानी गर्न हौसला दिन,
- निवृत्त जीवनमा आर्थिक सहायता उपलब्ध गराउन,
- रोजगारीका अवसरहरू सिर्जना गरी जीवनस्तरमा सुधार गर्न,
- बिमाका लागि बाहिरिने पुँजीको बचत गराउन,
- कृषि बिमामार्फत कृषि उपजहरूको उत्पादनमा वृद्धि गर्न,
- लघुबिमामार्फत न्यून आय, आर्थिक, सामाजिक तथा भौगोलिक कारणबाट जोखिम उन्मुख वर्गका व्यक्ति तथा समुदायको जीवन तथा सम्पत्तिको सुरक्षा गर्न,
- राष्ट्रिय बचत तथा लगानीको वृद्धिको आधार निर्माण गर्न ।

नेपालमा बिमाको वर्तमान अवस्था

नेपालमा बैकिङ क्षेत्रको जस्तो धेरै पुरानो इतिहास बिमा क्षेत्रमा रहेको पाइँदैन । नेपाल बैंक लिमिटेडको सक्रियतामा वि.सं. २००४ सालमा नेपाल माल चलानी तथा बिमा कम्पनी लिमिटेडको स्थापनासँगै नेपालमा बिमाको विकासक्रम प्रारम्भ भएको हो । वि.सं.

* सहायक प्रबन्धक, राष्ट्रिय बिमा संस्थान ।

२०४६/४७ मा नेपालमा प्रजातन्त्रको पुनर्बहाली हुनु अगाडि भारतीय बिमा कम्पनीहरूको वर्चस्व रहेको थियो भने आर्थिक उदारीकरणको नीति अवलम्बनपश्चात् बिमा क्षेत्र पनि निजी क्षेत्रका लागि खुल्ला हुन पुग्यो । फलस्वरूप नेपाली बिमा बजारमा सङ्ख्यात्मक रूपमा बिमा कम्पनीहरूको सङ्ख्या बढ्दै गएको पाइन्छ । नेपालमा बिमाको वर्तमान अवस्थालाई निम्न बमोजिम उल्लेख गर्न सकिन्छ :

- हाल बिमा ऐन, २०४९ खारेज गरी बिमा ऐन, २०७९ कार्यान्वयनमा रहेको,
- १४ जीवन बिमा कम्पनी, १४ निर्जीवन बिमा कम्पनी, २ पुनर्बिमा कम्पनी र ७ लघुबिमा कम्पनी गरी ३७ बिमा कम्पनी सञ्चालनमा रहेका,
- कुल ग्राहस्थ उत्पादन (GDP) मा बिमाको योगदान ३.४० प्रतिशत रहेको,
- जीवन बिमाका शाखा १७८९ र निर्जीवन बिमाका शाखा १०१२ गरी कुल २८०१ बिमकहरूका शाखा रहेका,
- बिमाको पहुँच वैदेशिक रोजगारीबाहेक ३९.०३ र वैदेशिक रोजगारी समावेश गरेर ४४.३८ प्रतिशत रहेको,
- २०७९ फाल्गुनसम्ममा जीवन बिमा व्यवसाय गर्ने बिमकको स्रोत तथा उपयोग रु. ६ खर्ब २३ अर्ब ८९ करोड र निर्जीवन बिमा व्यवसाय गर्ने बिमकको रु. ८९ अर्ब ५८ करोड गरी ७ खर्ब १३ अर्ब ४७ करोड रहेको,
- जीवन तथा निर्जीवन बिमा व्यवसाय गर्ने बिमकको लगानीयोग्य रकम क्रमश वृद्धि हुँदै गएको छ । आर्थिक वर्ष २०७९/८० को फागुनसम्म लगानीयोग्य रकम रु. ६ खर्ब ८२ अर्ब ४८ करोड रहेको छ । कुल लगानीयोग्य रकममध्ये जीवन र निर्जीवन बिमाको अंश क्रमश ८४.७ प्रतिशत र १५.३ प्रतिशत रहेको,
- आर्थिक वर्ष २०७९/८० को पुस मसान्तमा वित्तीय प्रणालीको सम्पत्ति र दायित्वको संरचनामा बिमा क्षेत्रको अंश ६.५५ प्रतिशत रहेको,
- जीवन बिमाका लागि ५ अर्ब, निर्जीवन बिमाको लागि २ अर्ब ५० करोड र लघुबिमाका लागि ७५ करोड चुक्ता पुँजी हुनुपर्ने व्यवस्था रहेको,
- चालु आवधिक योजनामा १० प्रतिशत कृषकमा कृषि बिमा पहुँच पुऱ्याउने अपेक्षा रहेको,
- आर्थिक वर्ष २०७८/७९ बाट कृषि तथा पशुपंक्षी बिमाको ८० प्रतिशत अनुदान दिने व्यवस्था रहेको,
- मर्जर तथा प्राप्तिको नीति प्रभावकारी भएका कारण बिमकहरूको सङ्ख्या घट्दै गएको ।

नेपालमा बिमा क्षेत्रका विद्यमान समस्याहरू

नेपालको बिमा क्षेत्रको नियमनकारी निकाय नेपाल बिमा प्राधिकरणले ५५ औं वार्षिकोत्सव मनाइसकेको भए तापनि नियमनकारी हैसियत विकास गरी बिमा बजारलाई अर्थतन्त्रको महत्त्वपूर्ण क्षेत्रका रूपमा विकास गर्न सकेको छैन । नियमनकारी निकायको अदूरदर्शिता, विषयगत ज्ञानको कमी, बिमाको विश्वव्यापी स्वीकार्य सिद्धान्तको ज्ञानको अभाव र कमजोर पूर्वानुमान गर्ने क्षमताका कारण दुनियाँमा नहुने महामारीको बिमा ताँतै खाउँ जली मरौं भन्ने हेतुका साथ ठुलो मात्रामा प्रिमियम रकम सङ्कलन हुने र दाबी कम मात्रामा पर्ने अपूर्ण सोचाइका साथ ल्याइएको कोरोना बिमालेख नेपालको बिमा क्षेत्रको विकासको मुख्य बाधकका रूपमा देखा पर्दै गएको पाइन्छ । यसले गर्दा बिमाप्रति बढ्दै गएको आकर्षण र उत्साहमूलक सहभागिता

घटाएको छ । समर्पण दर बढाएको छ । बिमाका क्षेत्रमा कार्यरत बिमक, कर्मचारी, अधिकर्ता र समस्त सरोकारवालाहरूको साख गिरेको छ । सम्पूर्ण नेपालीको बिमाप्रतिको आशा र भरोसाका किरणहरू टुटाएको छ । हाल १० अर्बभन्दा माथि कोरोना बिमाको दायित्व बिमा कम्पनीहरूसँग रहेको भए तापनि कोषको अभाव देखाउँदै भुक्तानीका लागि तदरुकताका साथ भुक्तानी योजना अगाडि सारेको देखिँदैन । नेपाली उखान **कहिँ नभएको जात्रा हाँडी गाउँमा** भनेजस्तै नेपाल बिमा प्राधिकरणले महामारीको बिमा पोलिसी जारी गरेर गम्भीर गल्ती गरेको र ४ वर्ष हुँदासम्म भुक्तानी नगरेर रमिते भएर बस्नु बिमा क्षेत्रमा सुनौलो भविष्य खोज्ने हामीजस्ता युवा पिँढीहरूका लागि र उनीहरूको चरित्रमाथि कालो धब्बा लागेको छ । कम्पनीहरू दाबी भुक्तानी नगर्ने तर दोष सरकारले पैसा नदिएर भुक्तानी हुन नसकेको भन्ने छ यसलाई के भन्ने हो ? यसर्थ नेपालको समस्त बिमा बजारमा रहेको नीतिगत, संरचनागत, सुशासनसम्बन्धी, व्यावहारिक र अन्य समस्याहरूलाई निम्नबमोजिम उल्लेख गर्न सकिन्छ :

- बिमा नियमावली खोई ?
- राष्ट्रिय बिमा नीति कार्यान्वयन कहिलेबाट प्रारम्भ हुने हो ?
- बिमालाई बैकिङ क्षेत्रजस्तो स्पष्ट व्यवस्था संविधानमा गरिएको छैन, संविधानको अनुसूची-७ को सङ्घ र प्रदेशको साभा अधिकारको सूचीको २० औं बुँदामा बिमा व्यवसाय सञ्चालन र व्यवस्थापन उल्लेख गरिएको,
- सात वर्ष लामो रस्साकस्सीबाट बिमा ऐन जारी गरियो, तर बिमा व्यवसायको प्रकारमा लघुबिमा अटाएन र स्वास्थ्य बिमालाई बिमा ऐनमा समावेश गरिएन,
- पर्याप्त कानुनी र नीतिगत व्यवस्थाको अभाव,
- नियमनकारी निकायको कमजोर सुपरिवेक्षकीय क्षमता र दूरदर्शिताको अभाव,
- निर्जीवन बिमामा सर्भेयरसँग कमिसनचक्रका आधारमा क्षतिको बढी मूल्याङ्कन गरी दाबी पेसको संस्कार बढ्दै गएको,
- नीतिको वाष्पीकरण (Policy vaporization),
- Crony Capitalism बढ्दै गएको,
- बिमा कम्पनीहरूले बिमितको विश्वास जित्न नसकेको,
- नेपालको संविधानमै स्वास्थ्य उपचारमा नागरिक पहुँचको व्यवस्था मिलाउने नागरिक हक भए पनि कार्यान्वयन फितलो रहेको,
- स्वास्थ्य बिमामा फर्जी बिल पेस गर्ने र दाबी माग गर्ने प्रचलन बढ्दै गएको,
- बिमा दाबी भुक्तानीको कार्यविधि र मार्गदर्शन जारी गरियो तर दाबी भुक्तानीमा ढिलासुस्ती समस्याले बिमा क्षेत्रको बदनाम सधैं भइरहेको,
- कृषि बिमामा सम्पूर्ण कृषि उपजहरूलाई बिमाको दायरामा समावेश गर्न नसकेको,
- लघुबिमा स्पष्ट रूपमा परिभाषित गरिएन अर्थात् कति रकमको बिमालाई लघुबिमामा समावेश गर्ने ?
- सुशासन र पारदर्शितामा खडेरी लादै गएको,
- बिमाको पोलिसीहरूको गलत बिक्री बढ्दै गएको,
- बिमामा समर्पण दर बढ्दै गएको,
- बिमासम्बन्धी जनचेतना विस्तार गर्न नसकेको,
- बिमितहरूलाई बिमालेखमा छनोट र विकल्पमा विविधीकरणको

- सुविधा उपलब्ध गराउन नसकेको,
- बिमासम्बन्धी दक्ष ज्ञान भएका जनशक्तिको अभाव रहेको,
- कर्मचारीहरूलाई आवश्यकतामा आधारित बिमासम्बन्धी तालिमको अभाव,
- बचत गर्ने बानीको अभाव (कुल ग्राहस्थ बचत GDP को ६.४१ प्रतिशत रहेको),
- बैकास्योरेन्ससम्बन्धी स्पष्ट दृष्टिकोण के हो ?
- लगानीका लागि उपयुक्त अवसरहरू पर्याप्त मात्रामा उपलब्ध नहुनु,
- बिमकहरूबिच अस्वस्थ प्रतिस्पर्धा बढ्दै गएको,
- बिमकहरूको आक्रामक नाफा कमाउने लक्ष्य बढ्दै गएको,
- ग्रामीण क्षेत्रमा बिमाको सञ्जाल विस्तार गर्न नसकेको,
- वित्तीय प्रणालीमा बिमाको योगदान कम रहेका कारण सरकारको प्राथमिकतामा नपरेको,
- दाबी भुक्तानीको दीर्घकालीन सुनिश्चितताका लागि बिमित संरक्षण कोषको व्यवस्था नहुनु,
- बिमा कम्पनीहरूबिच सञ्चालन प्रक्रिया Blanketary हुनु,
- बिमा क्षेत्रमा सामाजिक उत्तरदायित्वसहितका सिर्जनात्मक बिमा उत्पादनहरूको अभाव रहनु,
- बिमाका पोलिसीहरू Demand driven नभई Supply driven हुँदै गएको,
- बिमा कम्पनीहरूमा निर्णय प्रक्रियामा दूरदर्शिता, जवाफदेहिता र पारदर्शिता घट्दै गएको,
- नीतिगत भ्रष्टाचार बढ्दै गएको,
- नियमनकारी निकायको My way is high way thought बढ्दै गएको,
- बिमाका कर्मचारीहरूमा सशक्तीकरणको अभाव रहेको,
- कर्मचारीहरूको न्यून सेवा सुविधाका कारण सङ्गठन छोड्ने दर बढ्दै गएको,
- कर्मचारीहरूलाई अव्यावहारिक व्यवसाय विस्तारका लक्ष्य दिई अनावश्यक तनाव दिँदै डिप्रेसनको सिकार बनाएको,
- बिमकहरूमा नैतिक बिमा व्यवसाय र पेसागत इमानदारिता, सदाचारिता र संस्थागत सामाजिक उत्तरदायित्वको खडेरी लाग्दै गएको,
- सङ्गठनका आन्तरिक क्रियाकलापमा अनावश्यक राजनीतिक हस्तक्षेप बढ्दै गएको,
- बिमाको अपर्याप्त पूर्वाधार,
- परिवर्तन विरोधी मानसिकता,
- नियमनकारी निकाय र बिमकहरूमा व्यवस्थापकको मात्र अभ्यास हुनु, नेतृत्वको अभ्यास हुनै नसकेको,
- वित्तीय स्रोत साधनको सीमितता,
- सङ्घीय संरचना बमोजिम बिमकहरूको पुनर्संरचना तथा विस्तार हुन नसकेको,
- पुनर्बिमाको संस्थागत क्षमता वृद्धि हुन नसकेको,
- सामाजिक बिमा प्रभावकारी हुन नसकेको,
- नेपालका बिमा अभै बाध्यात्मक रूपमा गरिने, स्वतस्फूर्त रूपमा गर्ने र गराउने परिपाटीको विकास भई नसकेको,
- बिमा शिक्षा अनिवार्य छैन,
- भूकम्प, कोरोना जस्ता बिमामा बिमासम्बन्धी अनर्गल प्रचारप्रसार,

- बढ्दो बेरोजगारी र कमजोर आर्थिक अवस्थाका कारण बिमा बजारको अंश नबढेको,
- बिमा क्षेत्रमा सूचना प्रविधिको प्रयोगमा कमी,
- निजी बिमा कम्पनीहरूमा दक्ष जनशक्ति भर्ना गर्नका लागि बिमा सेवा आयोग गठन हुन नसक्नु,
- दुर्गम क्षेत्रमा कर्मचारी व्यवस्थापनमा समस्या,
- बिमकहरूको वित्तीय विवरणमा Window dressing बढ्दै गएको,
- सम्पत्ति शुद्धीकरण तथा आतङ्कवादी क्रियाकलापमा वित्तीय लगानी निवारणका लागि पर्याप्त संरचनागत व्यवस्था हुन नसकेको,
- बिमा कम्पनीहरू कालो धनलाई सेतो धन बनाउने थलोका रूपमा रूपान्तरण हुँदै गएको,
- सरकारी स्वामित्वका बिमकहरूमा नियमनकारीको कमजोर नियमन र सुपरिवेक्षणका कारण अराजकता र नियमनकारी कानूनको बर्खिलाफ गर्ने प्रचलन बढ्दै गएको,
- बिमा सङ्ख्यात्मक रूपमा बढ्दै गए पनि गुणात्मक रूपमा बढ्न नसकेको,
- एकातिर मर्जर प्राप्तिको नारा अर्कातिर नयाँ इजाजत । दोहोरो भूमिका किन ?
- ग्राहक संरक्षण सिद्धान्तको व्यवस्था किन नगरेको ?
- गुनासो पेटिकाका सुभावहरू सम्बोधन गर्ने हो कि फोहोरमा फाल्ने मात्र हो ?
- नेपाल बिमा प्राधिकरणमा गुनासो सुन्ने अधिकारी छ तर गुनासोको सुनुवाइ छैन ।

भावी कार्यदिशा

नेपालमा बिमा क्षेत्रको लामो इतिहास नभएको र बिमासम्बन्धी दक्षता हासिल गरेको जनशक्तिको अभाव देखाउँदै बिमा प्राधिकरणलाई कोरोना पोलिसी जस्ता अदूरदर्शी, अव्यावहारिक र कमजोर निर्णय गरी विकास हुँदै गरेको बिमा बजारलाई कालो धब्बा लगाउने अनर्गल क्रियाकलाप सधैं गरिरहने छुट कदापी हुन सक्दैन । नियमनकारीका हैसियतले बिमाको सङ्ख्यात्मक वृद्धि मात्र होइन, गुणात्मक विकासमा आगामी दिनमा कदम चालोस् र सबैले महसुस हुने गरी निष्पक्ष र पारदर्शी ढङ्गबाट बिमा सेवा प्रदान गर्ने कार्यलाई सफलताको आधारस्तम्भ बनाउँदै बिमामा गुमेको साख फिर्ता ल्याउँदै बिमा क्षेत्रमा केही गरौं भनी प्रवेश गरेका हामी जस्ता नयाँ पुस्ताहरूको मन जित्दै जाओस् शुभकामना छ । देश अनुसारको भेष, माटो सुहाउँदो बाली र अवस्था अनुसारको व्यवस्था भन्दै देशमा जब जब प्राकृतिक सडकट, विपद् र असामान्य अवस्था आउँछ, सरकारको विपद् व्यवस्थापनका लागि कुनै रणनीति र संयन्त्र नरहेको र विपद्को समयमा सधैं एउटा गीत चरी लैजा समाचार, हामी भयौं बेघरबार भाइरल हुने गरेको अवस्थामा विपत्तिको सहारा बिमा हुन जरुरी छ । तसर्थ बिमा क्षेत्रको समग्र विकास, स्थायित्व र प्रवर्धनका लागि सरकार र नियमनकारी निकाय, बिमक, बिमित र सम्पूर्ण सरोकारवाला पक्षहरूबिच Head to Head, Hand to Hand र Heart to Heart connection हुने गरी हृदयमा इमानदारी, काँधमा जिम्मेवारी, मस्तिष्कमा समझदारी, दृढ इच्छाशक्ति र उच्च राजनीतिक प्रतिबद्धताका साथ समृद्ध नेपाल सुखी नेपालीको राष्ट्रिय अभियानमा बिमा क्षेत्र सारथी र भरोसाको केन्द्र बन्न सकोस् शुभकामना छ । यसरी बिमाको भावी कार्यदिशालाई

निम्नबमोजिम उल्लेख गर्न सकिन्छ :

- बिमाप्राति आम नागरिकको सकारात्मक धारणा बनाउन विश्वास जित्ने वातावरण बनाउने,
- कानुनी तथा संरचनागत जटिलताहरूलाई सुदृढीकरण गर्ने,
- जोखिममा आधारित निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षण पद्धतिको विकास गर्ने,
- नियमनकारी संरचनालाई बलियो बनाउने,
- बिमासम्बन्धी प्रवर्धनात्मक कार्यक्रम दूरदराजसम्म विस्तार गर्ने,
- अधिकार खोज्ने र उत्तरदायित्व पन्छाउने प्रवृत्तिलाई अन्त्य गर्ने,
- पारदर्शिता र सुशासनलाई जोड दिने,
- बिमा भनेको बिमितको मृत्युपछि दोब्बर आउँछ भनेर नकारात्मकताको खेती नगरी बिमा आफ्ना लागि हो, अरूका लागि होइन भन्ने भाष्य विकास गर्नु जरूरी,
- बिमासम्बन्धी अनर्गल प्रचारप्रसार हटाउने,
- दक्ष जनशक्तिको उत्पादनका लागि बिमा शिक्षालाई विश्वविद्यालयीय शिक्षामा समावेश गर्ने,
- ग्रामीण क्षेत्रमा प्रिमियम अनुदान प्रदान गरेर बिमा समावेशिता बढाउने,
- दाबी भुक्तानी प्रक्रिया सरल र शीघ्र बनाउने,
- बिमा पोलिसीहरू बजार मागका आधारमा ग्राहक व्यवसायका राजा हुन्, व्यवसायका भगवान हुन्, व्यवसायको सफलता र निरन्तरताका आधारस्तम्भ हुन् भन्ने कुराको आत्मसात् गर्दै विकास गर्ने,
- ग्राहक सन्तुष्टि सर्वेक्षणको अनिवार्य व्यवस्था गर्ने,
- मुस्कानसहितको सेवामा जोड दिने र ग्राहक संरक्षण सिद्धान्तको निर्माण गरी कार्यान्वयन गर्ने,
- बिमकहरूले सुशासन एकाइ र गुनासो सुनुवाइ एकाइ गठन गरी तत्काल लागू गर्ने,
- निष्पक्ष र पारदर्शी ढङ्गबाट कर्मचारीको भर्ना तथा छनोट गर्ने,
- निजी क्षेत्रमा दक्ष जनशक्ति प्रवेश गराउन बिमा सेवा आयोग गठन गरी सञ्चालन गर्ने,
- लघु बिमालाई पुनः परिभाषित गर्ने, बिमा व्यवसायको प्रकारमा समावेश गर्ने र यसको दायरा र सीमा तोकिदिने,
- स्वास्थ्य बिमालाई नागरिकको स्वास्थ्य पहुँच सुनिश्चित हुने गरी विकास गर्ने,
- कृषि बिमामा सबै कृषि उपजहरूलाई बिमाको दायरामा समावेश गर्ने,
- नेपाल बिमा प्राधिकरणका पूर्व निर्देशिकाहरूको पुनरावलोकन गर्ने,
- डिजिटल बिमामा जोड दिने,
- बिमा क्षेत्रको विकृतिमाथि शून्य सहनशीलताको नीति अवलम्बन गर्ने,
- मर्जरपछि कर्मचारी व्यवस्थापनमा ध्यान दिने,
- नाफामुखी होइन, जोखिमरहित लनानीमा जोड दिने,
- आर्थिक अनुशासनमा जोड दिने,
- बिमा अभिकर्ताहरूमा देखा परेको ठेकेदारी प्रथा अन्त्य गर्ने,
- बिमकहरूले जारी गर्ने बिमालेखमा एकरूपता कायम गर्ने,
- बिमा कम्पनीहरूको खर्च नियन्त्रण गर्ने,
- बिमाको सिद्धान्त विपरीत एकमुष्ट प्रिमियम तिरेर बिमा गर्ने प्रचलन नियन्त्रण गर्ने,
- निर्जीवन बिमामा सभैयरसँगको मिलेमतोमा क्षति माग गर्ने कमिसनचक्र सदाका लागि अन्त्य गर्ने,
- बिमा प्रिमियममा हुने कर छुटको सुविधाको सीमा बढाउँदै जाने,
- लगानीका नयाँ अवसरहरूको पहिचान तथा लगानीमा विविधीकरण गर्ने (लगानी भनेकै मुद्दती निक्षेपमा लगानी हो भन्ने सोचाइ विद्यमान रहेको),
- बिमित हित संरक्षण कोष तत्काल निर्माण गरी कार्यान्वयनमा ल्याउने,
- बिमालाई प्रविधिमैत्री बनाउँदै लैजाने,
- बिमितको संरक्षणका लागि विशेष ऐनको व्यवस्था गर्ने,
- पुनर्बिमा कम्पनीहरूको संरचनागत तथा संस्थागत क्षमता अभिवृद्धि गर्ने,
- बिमा क्षेत्रको अस्वस्थ, अपारदर्शी तथा शङ्कास्पद गतिविधि बन्द गर्ने,
- बिमा नियमावली नेपाल सरकारबाट यथाशीघ्र स्वीकृत गराई कार्यान्वयनमा ल्याउने,
- राष्ट्रिय बिमा नीति तत्काल कार्यान्वयनमा ल्याउने,
- सङ्घीय संरचनाबमोजिम बिमकहरूको पुनर्संरचना र विस्तार गर्ने,
- सम्पत्ति शुद्धीकरण तथा आतङ्कवादी क्रियाकलापमा वित्तीय लगानी निवारणका लागि पर्याप्त कानुनी र संरचनागत विकास गर्ने,
- सरकारी स्वामित्वका बिमक र निजी क्षेत्रका बिमकमा समान व्यवहार, नियमन र सुपरिवेक्षण गर्ने,
- बिमा विस्तारका लागि स्थानीय सरकारसँग सहकार्यमा जोड दिने ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

बिमा चिनारी ।

आर्थिक सर्वेक्षण २०७९/८० ।

नेपाल बिमा प्राधिकरणको वेबसाइट ।

***

राष्ट्रिय वाणिज्य बैंकले बनायो करोडौंको मालिक

वर्ष ३१ की हिमाकुमारी उपाध्याय व्यवसायमा संलग्न भएको १० वर्ष भयो । वि.सं. २०७० सालमा सुर्खेतको पुरानो उद्योग भवानी छापाखाना खरिद गरी नामसारी गरेपछि उनको व्यावसायिक यात्रा सुरु भएको हो । कर्णाली प्रदेशको राजधानी वीरेन्द्रनगर सुर्खेतमा रहेको उद्योगको लगानी २० करोड बढी पुऱ्याइएको छ । सुर्खेतमा आउने कान्तिपुर, गोरखापत्र, नागरिक, नयाँ पत्रिका दैनिकको बजार वितरकबाट सुरु भएको उनको व्यावसायिक यात्रा अहिले ६० जनाभन्दा बढीलाई रोजगारी दिनेसम्म पुगेको छ ।

सुर्खेतको वीरेन्द्रनगरकै पुरानो भवानी छापाखानाकी सञ्चालक हुन् हिमाकुमारी उपाध्याय । हाल वीरेन्द्रनगर औद्योगिक क्षेत्रमा रहेको २ रोपनी जग्गामा सञ्चालित उक्त छापाखानामा करिब २० करोड रुपैयाँ बढीको लगानी गरिसकेको उनी बताउँछिन् । उपाध्यायलाई १०-१२ वर्ष अघिसम्म पनि कुनै बेला साँभ-बिहानको छाक टार्न पनि धौधौ हुन्थ्यो । राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक लि.शाखा कार्यालय सुर्खेतबाट सुरुमा रु.१० लाखको ऋण लगानीबाट उनको व्यवसाय सुरु भएको हो । बैंकको लगानी, व्यावसायिक सल्लाह र प्रेरणालाई उपाध्याय आफ्नो सफलताको सूत्र ठान्छिन् । बैंकको लगानी र व्यवसायबाट भएको नाफाका कारण उनको उद्योगले बर्सेनी नयाँ नयाँ प्रविधिका छपाई मेसिन भित्र्याइरहेको छ । काठमाडौँ र बुटवलपछि छापाखाना प्रविधिमा सबैभन्दा धेरै लगानी गरी जर्मनमा उत्पादित अत्याधुनिक हाइडल वर्कका दुई वटा कलर मेसिन थपेर कर्णाली प्रदेशमा युवा महिला उद्यमीले एउटा साहस देखाएकी छिन् र उद्योगबाट उनी सन्तुष्टि छिन् । मेसिन खरिद तथा व्यवसाय विस्तार गर्न राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक लि. शाखा कार्यालय सुर्खेतबाट २०७७ साल माघ २९ गते कर्जा लिई रु.३० लाखबाट रु. ६० लाख लगानी बढाएको बताउँछिन् । त्यसैको फलस्वरूप फर्म खरिद गर्दा वार्षिक १० लाख कारोबार हुने फर्मबाट अहिले वार्षिक ७ करोड बढीको कारोबार गर्दै आएको छ । व्यवसायको सुरुदेखि नै ऋण साभेदारका रूपमा राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक लि., शाखा कार्यालय, सुर्खेत रहेकाले उद्योगको सम्पूर्ण कारोबार वाणिज्य बैंकबाटै हुँदै आएको छ ।

पत्रिका बिक्री गर्ने 'हकर' हिमा कसरी करोडपति बन्न सफल भइन् ? उनको सङ्घर्षपूर्ण कथा धेरैका लागि प्रेरणादायक बन्न सक्छ । २०४७ चैत्र ११ गते सुर्खेतको कल्याण गाविस-८ मा जन्मिएकी हिमा कक्षामा सधैं प्रथम हुन्थिन् । कक्षामा प्रथम भएबापत उनले केही नगद पुरस्कार समेत पाउने गर्दिथिन् । "२ कक्षामा प्रथम हुँदा मैले पुरस्कारबापत पाएको पैसाले घरमा भाले र एउटा पोथी कुखुरा किनेर पालें । आमाले घर खर्च चलाउन गाउँमा केरा सङ्कलन गरेर बिक्री गर्नुहुन्थ्यो । स्कुल बिदाको दिनमा म पनि आमासँगै केरा सङ्कलन गरेर घरदेखि ३ घण्टाको पैदल यात्रामा वीरेन्द्रनगर आएर बेच्थौँ" उनले बाल्यकाल सम्झिइन् - "केरा बेचेर नाफा भएको पैसा मेरो हातमा हुन्थ्यो, त्यो क्षणमा म धेरै खुसी हुन्थेँ । मनमनै सोच्थेँ -

“आज म जुन स्थानमा छु, त्यसको श्रेय म मेरो श्रीमान्, मेरो मेहनत र राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक लिमिटेड शाखा कार्यालय सुर्खेतलाई दिन चाहन्छु । हामीजस्ता नयाँ उद्यमीलाई कर्जा दिन अन्य बैंकले बेवास्ता गरिरहेको अवस्थामा २०७३ सालमा राष्ट्रिय वाणिज्य बैंकबाट १० लाखमा लिएको कर्जाले व्यवसाय विस्तार गर्न र निरन्तरता दिन सहज भयो ।”

■ हिमाकुमारी उपाध्याय
प्रो. भवानी छापाखाना, सुर्खेत

यो पैसा मजस्तै पैसा अभावले पढ्न नपाएका र दुःखीहरूलाई दिन पाए हुन्थ्यो ।”

प्राथमिक शिक्षा गाउँ नजिकैको स्कुलबाट पास गरे पनि बाँकी पढाइ उनका लागि सहज थिएन । घरदेखि ३ घण्टा टाढाको हिँडाइपछि मात्र माध्यमिक विद्यालय पुग्न सकिन्थ्यो । उनले दुःख कष्ट भोग्दै माध्यमिक शिक्षा हासिल गरिन् । गाउँमा एसएलसी पास गरेका कोही महिला उतिबेला रहेनन् तर उनले भने एसएलसी पास गरिन् । एसएलसी परीक्षा सकिएपछि खाली समयको सदुपयोग गर्न खोलाको बालुवा सङ्कलनको काम समेत गरेको उनले बताइन् ।

गाउँमा केरा सङ्कलन गर्ने काम प्रभावकारी नभएपछि उनले भुप्रा खोलामा बालुवा सङ्कलन गर्ने काम गर्न थालिन् । “खोलामा गएर बालुवा सङ्कलन गर्दै उच्च शिक्षा पढ्ने सोच बनाएँ । बालुवा सङ्कलन गर्ने काम यति गाह्रो थियो कि दिनभर बालुवा बनाएपछि साँभ त्यो हातले खाना खान त के, चम्चा समाउन सक्थेँ । तर दैनिक बालुवा सङ्कलन नगरे उच्च शिक्षा हासिल गर्ने सपना अधुरै हुने भएकाले काम गरिरहेँ ।” उनी सम्झिन्छिन् - “खोलामा मैले काम गरेको देख्दा मान्छे कानेखुसी गर्थे र भन्थे - नानी तिमी त यत्रो पढेको मान्छे किन यहाँ यसरी बालुवा बनाउन आएको ? जागिर खाए हुने नि ! बालुवा सङ्कलन गर्नु भने मात्र दैनिक हजार रुपैयाँ कमाइ हुन्थ्यो ।”

उनी जवान हुँदै जाँदा बिहे गर्ने प्रस्तावहरूसमेत धेरै आए तर पढाइ खातिर उनले त्यस्ता प्रस्तावको वास्ता गरिनन् । उनले २०६७ मङ्सिर २९ गते पारिवारिक सहमतियै वीरेन्द्रनगरका दिपक बुढासँग अन्तरजातीय विवाह गरिन् । दिनभर नकमाए साँभ

भोकै बस्नुपर्ने अवस्था दिपकको पनि थियो । “विवाहपछि म सहकारीको फिल्ड प्रतिनिधिका रूपमा हिमाली बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लिमिटेड, लाटीकोइलीमा काम गर्थेँ । त्यसबाट प्राप्त पैसाले ४ जनाको परिवारलाई पाल्न त के साँभ-बिहान खानसम्म पुग्दैनथ्यो । म सधैं एकलै रुन्थेँ । भोलि के खाने र खुवाउने ? के अब जिन्दगी यसरी नै चल्ला त भनेर सोच्थेँ ।” उनले भनिन् “समय बित्दै गयो, दिन फेरिने छाँटसम्म थिएन । आफू त भोकै बस्न सकिन्थ्यो तर घरमा नन्द, देवरलाई के खुवाउनु ? कहिले चामल हुन्थ्यो, दाल हुन्थेन । दाल हुन्थ्यो, तेल हुन्थेन । यसरी कति दिन चलायन सकिएला जस्तो लाग्थ्यो । खानाको समस्या एकातिर छँदै थियो, जब कलेजको शुल्क, किताब, कपडा, चाडबाडमा खर्च गर्नुपर्ने समय आउँथ्यो, अभिशाप नै भएर आउँथ्यो । कति रात त दुवै बुढाबुढी रोएँ बसिदिन्थौँ ।”

समय बित्दै जाँदा पत्रिका बिक्री गर्ने व्यवसाय सुरु गर्ने योजना बनाएको हिमाले बताइन् । “२०६८ वैशाखदेखि अल्फा कम्प्युनिकेसन कर्नर नामको फर्म दर्ता गरी राष्ट्रिय पत्रिकाहरू कान्तिपुर, नागरिक, गोरखापत्रको वितरण सुरु गर्नुपर्ने भयो । एकातिर मेरो सहकारीको जागिर, अर्कोतिर पत्रिका बिक्री गर्ने कार्य आफैमा चुनौतीपूर्ण थियो । त्यसमा पनि महिलाले पत्रिका बोकेर घरघर पुऱ्याउन जाने अर्को चुनौती थियो ।” हिमा थप्छिन् - “म त्यो गर्मीमा दिनभर साङ्कलमा पत्रिका बाँड्थेँ । सुर्खेतमा पत्रिका बाँड्ने पहिलो महिला सम्भवतः म नै थिएँ । एकातिर सहकारीको जागिर र अर्कोतिर पत्रिका बाँड्नुपर्ने । म बिहान सहकारीको पैसा उठाउन जान्थेँ र दिउँसो पत्रिका बाँड्ने । पत्रिका बाँड्ने जाँदा मलाई धेरैले खिल्ली

उडाउँथे तर मलाई त्यसको कुनै पर्वाह थिएन किनकि म काममा विश्वास राख्थे । विस्तारै पत्रिकाका ग्राहक पनि बढ्दै गए र दिनमा १०-२० रुपैयाँ खुद्रा बिक्रीबाट पनि कमाउँथे ।”

नियमित सेवा राम्रो भएकाले साउनबाट पत्रिकाको माग बढ्यो । उनले नागरिक, कान्तिपुर, गोरखापत्र गरेर दिनमा ४५० वटा पत्रिका बाँड्न थालिन् । उनको कमाइ विस्तारै कोठा भाडा तिर्न सक्ने हुन थाल्यो । “राम्रो गर्नुपर्छ, केही नयाँ गर्नुपर्छ भनेर सधैं नयाँ योजनाबारे सोचिरहन्थ्यौं । पसल सुरु गरेको पनि वर्ष दिन पुग्न थालेको थियो । अलि-अलि पैसा जम्मा गरेका थियौं । त्यसैले एउटा बाइक किन्ने, सहकारीको जागिर पनि छाड्ने र धेरै टाढासम्म बाइकमै पत्रिका बाँड्ने सोचका साथ बाइक किन्थौं ।” उनले भनिन् ।

यसैबिच हिमाको परिवारमा नयाँ योजना अगाडि बढ्यो । “नागरिक पत्रिकामा सुर्खेतको सबैभन्दा पुरानो छापाखाना भवानी छापाखाना बिक्रीमा भनेर विज्ञापन रहेछ । मेरो श्रीमान् गएर कुरा गर्नु भएछ । मूल्य १२ लाख भने छन् । यत्रो पैसा त कहाँ पाउनु ? सोधी हेरेको पो ! भनेर वास्ता गर्नु भएनछ । केही दिनपछि कुरा गर्दा उहाँले मलाई सबै कुरा भन्नुभयो ।” उनले भनिन् “एक वर्षभित्र पूरा रकम नबुझाएपछि दिएको पेस्की रकम पनि फिर्ता नहुने र छापाखाना पनि आफै फिर्ता लिने गरी कागजी सहमति भयो । २०६९ साउन १ गतेबाट हामीले जिम्मा लिँदा ।” भएको सहमति अनुसार उक्त फर्म २०७० वैशाख १६ गते नामसारी गर्नु ।

छापाखानामा हात हालेपछि हिमाको जिन्दगीले नयाँ मोड लियो । उनले मेसिन चलाउन पनि सिकिन् । “धेरै दिनसम्म श्रीमान्ले रातमा मेसिनको कालो पुछ्ने र मैले मेसिन चलाउने गरेर रातभर पत्रिका छाप्थौं । नानी पेटमा पाँच महिना हुँदासम्म मैले मेसिनमा काम गरें । पछि कर्मचारीहरू पनि राखियो र उनीहरू नियमित आउन थाले । नयाँ खालको व्यवस्थापन गर्नु छापाखानामा । महिलालाई नै व्यवस्थापनको प्रमुख बनाइदिएँ ।” उनले भनिन् ।

नयाँ कर्मचारी थप्दा पनि महिला कर्मचारी नै थपिन् उनले । व्यावसायिक यात्राका दौरान अझै पनि उनलाई के विश्वास छ भने महिलालाई दिएको जिम्मेवारी पुरुषलाई दिएको जिम्मेवारीभन्दा कैयौं गुणा सफलतापूर्वक निर्वाह गर्न सक्छन् । “महिलालाई प्रमुख बनाएपछि व्यवस्थापन पक्ष बलियो भएको छ” उनले भनिन् । छापाखाना जिम्मा लिएको १ वर्ष पूरा नहुँदै ८ महिनामा २०६९ चैत्र मसान्तमा छापाखानाको सबै ऋण चुक्ता गरिएको उनले स्मरण गरिन् । त्यसपछि छापाखानाको पूर्ण स्वामित्व हिमाका नाममा आयो । २०७० असार मसान्तसम्म उनले अन्यत्रको सबै ऋण चुक्ता गर्न सफल भइन् ।

“सबै ऋण तिरेको ७ महिनापछि २०७० माघमा एउटा नयाँ अफसेट प्रेस मेसिन ८ लाखमा थपें । व्यवसाय सुरु गरेको ११ वर्ष पुग्दै छ ।” उनले सम्झिइन् - “पत्रिका बिक्रीबाट सुरु भएको व्यवसाय छापाखाना साहुसम्म पुगेको छ । यही व्यवसाय सुरु गरेर वीरेन्द्रनगरमा एक विगाह बढी जग्गा, घडेरी, ३ वटा घर, ४ वटा गाडीको मालिक

भएकी छु । छापाखाना उद्योगको सम्पत्ति जोड्दा अहिले भन्दा २५ करोडको सम्पत्ति पुगेको छ ।”

हिमाले २०७२ असोज १ गतेदेखि करिब ३० लाख रुपैयाँको लगानीमा जाजरकोटमा सिद्धिविनायक अफसेट प्रेस खोलेर सेवा विस्तार गरेकी छिन् । २०७६ असारदेखि डोल्पा सदरमुकाम दुनैमा समेत त्रिपुरासुन्दरी अफसेट प्रेस सञ्चालनमा ल्याइएको छ । सुर्खेतमा मात्रै वार्षिक ४ करोड बढीको कारोबार गर्छिन् उनी ।

यसरी व्यावसायिक रणनीति निर्माण र त्यसको कार्यान्वयनमा राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक लि. केन्द्रीय कार्यालय तथा शाखा कार्यालयका कर्मचारीहरूले दिनुभएको सल्लाह, सुझावकै कारण आज आफू यो स्थानसम्म आउन सफल रहेको साथै यस सफलतामा श्रीमान् दिपक बुढाको उत्साह र साथको मुख्य भूमिका रहेको उनले बताइन् । व्यावसायिक रूपमा सफल भएपछि सरकारले नै हिमालाई २०७३ जेठमा सम्मान गरेको थियो । केयर नेपालले देशभरीबाट १० जना सफल महिला उद्यमीहरूमध्ये ‘सफल महिला उद्यमी अभिप्रेणा अभियान-२०७३’, अन्तर्राष्ट्रिय नारी दिवस - २०७३ मा एम्नेस्टि इन्टरनेसनल नेपाल, लयर्स समूह-६९ सुर्खेतबाट ‘सफल महिला उद्यमी सम्मान-२०७३’, न्यु बिजनेस ऐज (आर्थिक अभियान) द्वारा ‘न्यु बिज बिजनेस ओमेन समित अवार्ड - २०२१’, नेपाल सरकार, युवा तथा खेलकुद मन्त्रालयबाट नगद १ लाखसहित ‘राष्ट्रिय युवा प्रतिभा सम्मान-२०७८’, महिला बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालयद्वारा नगद १ लाख सहित ‘राष्ट्रपति महिला उद्यमी समुन्नात पुरस्कार-२०८०’ जस्ता प्रसिद्ध सम्मान तथा पुरस्कारबाट सम्मानित उपाध्याय हालसम्म दर्जनौं सम्मान प्राप्त गर्न सफल भएकी छन् ।

हिमा कमाइ र कारोबारमा मात्रै सीमित छैनन् । उनले समाजसेवा समेत गर्न थालेकी छिन् । “सेडा क्याम्पस सुर्खेतले नर्सिङ पढेकी छात्राको शुल्क बाँकी हुँदा मार्कीसटको फोटोकपीसम्म दिएन । मैले आर्थिक सहयोग गरेर शुल्क तिरीदिएँ ।” उनले भनिन्, “ती छात्रा अहिले लोकसेवामा नाम निकालेर सरकारी जागिरे छिन् ।”

आफूले माध्यमिक शिक्षा लिएको सरस्वती मावि कल्याणलाई उच्च मावि बनाउन उनले ५१ हजार १५१ रुपैयाँ आर्थिक सहयोग गरिन् । प्राथमिक स्वास्थ्य केन्द्र सालकोटलाई अस्पताल बनाउन

२५ हजार ५५५ रुपैयाँ, सुर्खेतमा सञ्चालित वृद्धाश्रमलाई ५ हजार रुपैयाँ सहयोग गरेर आजीवन सदस्य बनेको उनले बताइन् । सुर्खेतमा बाढी पीडितलाई सहयोग, आगोमा आधा शरिर जलेर सिमताबाट प्रदेश अस्पताल उपचारमा ल्याइएका ७ वर्षीय बालक, कोहलपुरमा क्यान्सरबाट पीडित बालक, आर्थिक अभावमा स्टाफ नर्स पढेर सर्टिफिकेट निकाल्न नसकेकी किशोरीलाई नगद आर्थिक सहयोग उनले गरेका केही प्रतिनिधिमूलक घटना हुन् । त्यसै गरी हालै भूकम्प प्रभावित जाजरकोट जुनिचाँदे गा.पा.-१ सरस्वती प्राथमिक विद्यालयका ११५ जना बालबालिकालाई २ लाख बराबरको न्यानो कपडा तथा शैक्षिक सामग्री वितरण गरिएको हिमाले सुनाइन् ।

हिमा भन्छिन् - “आज म जुन स्थानमा छु, त्यसको श्रेय म मेरो श्रीमान्, मेरो मेहनत र राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक लिमिटेड शाखा कार्यालय सुर्खेतलाई दिन चाहन्छु । हामीजस्ता नयाँ उद्यमीलाई कर्जा दिन अन्य बैंकले बेवास्ता गरिरहेको अवस्थामा २०७३ सालमा राष्ट्रिय वाणिज्य बैंकबाट १० लाखमा लिएको कर्जाले व्यवसाय विस्तार गर्न र निरन्तरता दिन सहज भयो ।” व्यवसाय गर्नका लागि भनेर लिएको कर्जा वास्तविक रूपमा सोही व्यवसायमा नै उपयोग गर्दा प्राप्ति गरेको बताउने उनी थपिछिन् - “मेरो मेहनत, धितो, व्यावसायिक कागजातका आधारमा राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक लिमिटेड शाखा कार्यालय सुर्खेतले मलाई विश्वासपूर्वक व्यावसायिक सल्लाह, सुझाव, हौसला र न्यून ब्याजदरको लगानी प्रदान गरेका कारण म र मेरो व्यवसाय आज यो स्थानमा छ । खासमा सरकारी बैंक भएर पनि छिटोछरितो, सरल र सहज बैंकिङ कारोबारहरू कर्जा, निक्षेपलगायत अन्य सेवा सुविधा प्रदान गर्नमा राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक अब्बल र सशक्त छ । सफल उद्यमी बन्नलाई मेहनत, लगन, इच्छाशक्ति र दृढता मात्रै होइन, न्यून लागतको पुँजीको पनि उत्तिकै आवश्यकता पर्दछ । यो आवश्यकता मलाई राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक लिमिटेड शाखा कार्यालय सुर्खेतले पूरा गरिदियो । यस अर्थमा मेरो सफलताको मुख्य सूत्रधार म हाम्रो आफ्नै बैंक राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक लिमिटेड शाखा कार्यालय सुर्खेतलाई ठान्दछु ।

प्रस्तुतकर्ता : विष्णु पौड्याल, राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक, शाखा कार्यालय सुर्खेत ।

Exploring Financial Inclusion in Theory and Practice

Dr. Lekhnath Bhattarai*

Introduction

Financial inclusion is one of the strategies and one of the important instruments for economic and social development. The importance of an inclusive financial system is widely recognized in the policy circles and recently financial inclusion has become a policy priority in many countries. It has been a major policy objective for the government of many developing and emerging countries, and there is great promise that financial inclusion will bring the excluded population into the formal financial sector so that they can have access to formal financial products and services. It is one of the dimensions of social inclusion and exclusions. In this context, this article makes an effort to discuss the basics of financial inclusion within the broader preview of social inclusion and exclusion. It is a review article that is based on the secondary information available in published sources. The basic objectives of the paper are to explore concepts and theories of financial inclusion, discuss its indicators and measurement practices.

Social Exclusion and Inclusion

Social inclusion is the process of improving the ability, opportunity, and dignity of people, disadvantaged on the basis of their identity, to take part in society. Social inclusion is a process and resources necessary to fully participate in economic, social, political and cultural life and to enjoy a standard of living that is considered normal in the society in which they live. Social inclusion matters for itself. But it also matters because it is the foundation for shared prosperity and because social exclusion is simply too costly. There are substantial costs—social, political, and economic—to not addressing the exclusion of entire groups of people. Exclusion has deleterious consequences in human capital development as well.

Excluded groups exist in all countries and all societies. Excluded groups are consistently denied opportunities. Intense global transitions are leading to social transformations that create new opportunities for inclusion as well as exacerbating existing forms of exclusion. People take part in society through markets, services, and spaces. Social and economic transformations affect the attitudes and perceptions of people. As people act on the basis of how they feel, it is important to pay attention to their attitudes and perceptions. Exclusion is not immutable. Abundant evidence demonstrates that social inclusion can be planned and achieved. Moving ahead will require a broader and

deeper knowledge of exclusion and its impacts as well as taking concerted action.

Moving from exclusion to inclusion does not happen overnight; it is important to have a long-term view. The state has the preeminent role in promoting change toward inclusion, but other actors play important roles as well—religious leaders, business leaders, civil society, media etc. Countries that are successful in addressing social exclusion usually have strong institutions. Change is rarely linear. Attempts to make change inclusive may involve tradeoffs, creating both winners and losers.

Concept and Definitions of Financial Inclusion

Financial inclusion (or, alternatively, financial exclusion) has been defined in the literature in the context of a larger issue of social inclusion (or exclusion) in a society. Financial inclusion is defined as the availability and equality of opportunities to access financial services. It refers to a process by which individuals and businesses can access appropriate, affordable, and timely financial products and services—banking, loan, equity, and insurance products. Let's discuss with some of the definitions first.

According to Ozili (2020), 'financial inclusion is the provision of, and access to, financial services to all members of population particularly the poor and the other excluded members of the population'.

A Government Committee on financial inclusion in India defines 'financial inclusion as *the process of ensuring access to financial services and timely and adequate credit where needed by vulnerable groups such as the weaker sections and low income groups at an affordable cost*' (Rangarajan Committee, 2008; Cited in).

According to World Bank (2012), Financial inclusion is defined as "*a process that ensures the ease of access, availability and usage of the formal financial system for all members of an economy*".

Importance of Financial Inclusion

The importance of an inclusive financial system is widely recognized in the policy circles and recently financial inclusion has become a policy priority in many countries. An inclusive financial system has several merits (Demirguc-Kunt and Klapper, 2012).

- It facilitates efficient allocation of productive resources and thus can potentially reduce the cost of capital.

* Professor of Economics, Prithvi Narayan Campus, Pokhara

- It facilitates day-to-day living, and helps families and businesses plan for everything from long-term goals to unexpected emergencies, all of which can improve the overall quality of life.
- An inclusive financial system can help in reducing the growth of informal sources of credit (such as money lenders) that are often found to be exploitative.
- Thus, an all-inclusive financial system enhances efficiency and welfare by providing avenues for secure and safe saving practices and by facilitating a whole range of efficient financial services.
- Financial inclusion is a building block for both poverty reduction and for economic growth.

Theories of Financial Inclusion

There are several theories of financial inclusion that are useful to academics and practitioners. It is imperative to understand the theoretical foundation of financial inclusion. A financial inclusion theory or set of theories would provide a system of ideas that can explain financial inclusion objectives, processes and outcomes. Secondly, financial inclusion theories can consolidate the recent idealistic debates in the policy literature on financial inclusion. Thirdly, financial inclusion theories can provide a set of principles on which the practice of financial inclusion is based, and would make it possible to detect abnormal patterns in financial inclusion practice which would elicit further research to improve our understanding on why unexpected deviations exist in practice. These theories are divided into theories of financial inclusion beneficiaries, theories of financial inclusion funding, and theories of financial inclusion delivery. (Ozili, 2020)

The summary of the different theories of financial inclusion are presented below.

A. Theories that explain who benefits from financial inclusion:

- **Public good theory:** According to this theory, as a public good, individuals cannot be excluded from using formal financial services and individuals cannot be excluded from gaining access to financial services.
- **Dissatisfaction theory:** This theory argues that financial inclusion activities and programs in a country should first be targeted to all individuals who were previously on-boarded into the formal financial sector but left the formal financial sector because they were dissatisfied.
- **Vulnerable group theory:** It argues that financial inclusion activities or programs in a country should be targeted to the vulnerable members of society such as poor people, young people, women, and elderly people who suffer the most from economic hardship and crises.
- **Systems theory:** It states that financial inclusion outcomes are achieved through the existing sub-systems (whether economic, social or financial systems) which financial inclusion rely on, and as a

result, greater financial inclusion will have positive benefits for the systems it relies on.

B. Theories or perspectives on financial inclusion delivery:

- **Community echelon theory:** It states that financial inclusion should be delivered to the financially-excluded population through their communal leaders who are influential to encourage or persuade community members to participate in the formal financial sector.
- **Public service theory:** It states that financial inclusion is a public responsibility which the government owes its citizens, and the citizens expect the government to promote financial inclusion for its citizens.
- **Special agent theory:** This theory argues that the delivery of financial inclusion to the excluded population can be hindered by complex issues and technicalities relating to the nature of the community, its people or the geography. For this reason, there is need to employ the services of specialized agents to deliver financial inclusion to members of the excluded communities. The special agent is considered to be competent, highly skilled and have superior ability.
- **Collaborative intervention theory:** It states that financial inclusion can be achieved through collaborative intervention from multiple stakeholders. The theory suggests that joint effort from multiple stakeholders is needed to bring the excluded population into the formal financial services.
- **Financial literacy theory:** It states that financial inclusion can be achieved through education that increases the financial literacy of citizens. This theory argues that financial literacy will increase people's willingness to participate in the formal financial sector.

C. Theories of Financial Inclusion Funding

- **Private money theory:** It states that financial inclusion activities should be funded using private money because private funders will require accountability from the users of their funds, and will ensure that private funds are utilized efficiently and ensure that financial products and services are delivered to the excluded members of the population.
- **Public money theory:** It states that financial inclusion programs and activities should be funded using public money. This theory argues that financial inclusion programs and activities should be funded from government budgets.
- **Intervention fund theory:** It argues that financial inclusion activities and programs can be funded by special interventions from diverse related and unrelated funders rather than using taxpayers' money. Many 'special funders' exist in the world such as philanthropists, nongovernmental organizations and foreign governments.

Measuring Financial Inclusion

A comprehensive measure of financial inclusion is important in order to take stock of the current state of affairs with respect to financial inclusion in an economy and to monitor the progress of the policy initiatives undertaken to promote financial inclusion. A robust and comprehensive measure of financial inclusion will also be of importance to the research community to investigate interesting hypothesis relating to financial inclusion that have been raised in the academic literature (Sarma, 2008). In this section various indicators and measures of financial inclusion is discussed.

Alliance for financial inclusion (2020) suggests a framework for measuring financial inclusion on three

major dimensions: access, usages and quality. Access refers to the ability of the prospective beneficiaries to use financial services which measure the proximity, channels and barriers indicators. Usage indicates the actual use of the financial services that measures the products, patterns and behavior of the service provided and providers. Similarly the quality refers to appropriateness of the financial services that propose to measure conveniences, security and consumer protection aspects of the services.

Indicators of Financial Inclusion

Many researchers and institutions have suggested various indicators of financial inclusion. Among them G20 indicators are given in the following box:

<p>USAGE INDICATORS:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Percentage of adults who report having an account (by themselves or together with someone else) with a formal financial institution or a mobile money provider, - E-money accounts per 1,000 adults, Number of mobile money transactions per 100,000 adults, - Percentage of adults with at least one loan outstanding from a bank or other formal financial institution, - Insurance policy holders per 1,000 adults, - Retail cashless transactions per 1,000 adults, - Percentage of adults using a transaction account (with a bank or other formal financial institution or mobile money provider) to make or receive a digital financial payment, - Percentage of adults with high frequency use of an account, - Percentage of adults that saved at a bank or other formal financial institution in the past year. 	<p>ACCESS INDICATORS:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Number of branches per 100,000 adults, - Number of ATMs per 100,000 adults, - Percentage of adults with access to a mobile phone or device or internet access in the home, - Number of debit cards per 1,000 adults, - Percentage of SME's that have a point of sale (POS) terminal
<ul style="list-style-type: none"> - Percentage of Small or Medium Sized Enterprises (SMEs) with an account at a bank or other formal financial institution - Number of SME deposit accounts (as a % of non-financial corporation borrowers) - Percentage of SME with outstanding loan or line of credit from a bank or other formal financial institution - SMEs that send or receive digital payments from an account (%) Percentage of SMEs that send or receive digital payments from an account 	<p>• QUALITY INDICATORS:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Financial knowledge score, - Use of savings for emergency funding, - Disclosure index combining existence of a variety of disclosure requirements, - Index reflecting the existence of formal internal and external dispute resolution mechanisms, - Percentage of SMEs required to provide collateral on their last bank loan, - Getting credit: the strength of credit reporting systems and the effectiveness of collateral and bankruptcy laws in facilitating lending

Source: Global Partnership for Financial Inclusion. Web page

Financial Inclusion Index

Financial inclusion is a multidimensional phenomenon. So it is imperative to construct an index using several indicators in different dimensions. The index of financial inclusion is a measure of inclusiveness of the financial sector of a country. It is constructed as a multidimensional index that captures information on various aspects of financial inclusion such as banking penetration, availability of banking services and usage of the banking system. The IFI incorporates information on these dimensions in one single number lying between 0 and 1, where 0 denotes complete

financial exclusion and 1 indicates complete financial inclusion in an economy. Sarma (2008) has developed a method of computing the IFI for several dimensions of financial inclusion. Following her methodology, Index of Financial Inclusion (IFI) is computed by first calculating a dimension index for each dimension of financial inclusion. The dimension index for the *i*th dimension, *d_i*, is computed with the following formula (Sarma and Pais, 2011):

$$d_i = \frac{A_i - m_i}{M_i + m_i} \dots \dots \dots (1)$$

Where, A_i = Actual value of ith dimension

M_i = Maximum value of ith dimension

M_i = Minimum value of ith dimension

The index of financial inclusion, IFI_i for the ith country, then, is measured by the normalized inverse Euclidean distance of the point D_i from the ideal point $I = (1, 1, 1, \dots, 1)$.

The exact formula is

$$IFI_i = 1 - \frac{\sqrt{(1-d_1)^2 + (1-d_2)^2 + \dots + (1-d_n)^2}}{\sqrt{n}} \dots (2)$$

In formula (2), the numerator of the second component is the Euclidean distance of D_i from the ideal point I , normalizing it by n and subtracting by 1 gives the inverse normalized distance. The normalization is done in order to make the value lie between 0 and 1 and the inverse distance is considered so that higher value of the IFI corresponds to higher financial inclusion.

In the index of financial inclusion presented above three basic dimensions of an inclusive financial system are considered: banking penetration (BP), availability of the banking services (BS) and usage of the banking system (BU).

These dimensions are largely motivated by two factors -- data availability for a large number of countries and recent development in the literature.

Thus, considering the above three dimensions – penetration, availability and usage – it represents a country i by a point (p_i, a_i, u_i) in the three dimensional Cartesian space, such that $0 \leq p_i, a_i, u_i \leq 1$, where p_i, a_i and u_i denote the dimension indexes for country i computed using formula (1). In the three dimensional Cartesian space, the point $(0,0,0)$ will indicate the worst situation (complete financial exclusion) and the point $(1,1,1)$ will indicate the best or ideal situation (complete financial inclusion).

The IFI for the country i is then measured by the normalized inverse Euclidean distance of the point (p_i, a_i, u_i) from the ideal point $(1,1,1)$. Algebraically,

$$IFI = 1 - \frac{\sqrt{(1-p_i)^2 + (1-a_i)^2 + (1-u_i)^2}}{3} \dots (3)$$

In the index of financial inclusion presented here considers three basic dimensions of an inclusive financial system: banking penetration (BP), availability of the banking

services (BS) and usage of the banking system (BU). These dimensions are largely motivated by two factors -- data availability for a large number of countries and recent development in the literature. Apart from these three dimensions, one can think of many other dimensions of an inclusive financial system (Sarma, 2008).

Concluding Remarks

Financial inclusion is one of the important issues on development discourse and part of border issue of inclusive development and social inclusion. It is necessary to understand the issue well by the concerned actors to improve the access, usage and quality of financial services, which believe to serve the vital process of inclusive development. This article attempted to discuss the theoretical foundation and measurement dimension of the financial inclusion. It may be useful to the concerned and interested reader. However, there are many issues to be discussed among academic circle and practitioners on the various components and dimensions of financial inclusion which could not be incorporated in this article due to its limitation.

References

- Demircuc-Kunt, A. and Klapper, L. (2012). *Measuring Financial Inclusion: The Global Findex Database*. The World Bank Development Research Group, WPS6025.
- Global Partnership for Financial Inclusion (2023). Webpage. <https://www.gpfi.org/sites/gpfi/files/Indicators>
- International Finance Corporation (2023). *Nepal financial inclusion report 2023*. The World Bank Group.
- Ozili, Peterson K. (2020). Theories of financial inclusion, *MPRA Paper No. 104257*. <https://mpra.ub.uni-muenchen.de/104257/>
- Sarma, M. (2008). Index of financial inclusion, *Working Paper, No. 215*, Indian Council for Research on International Economic Relations (ICRIER), New Delhi
- Sarma M. and Pais, J. (2011), Financial inclusion and development. *Journal of International Development*, 23, 613–628.
- World Bank (2013). *Inclusion Matters: The Foundation for Shared Prosperity*. Washington, DC: World Bank. doi:10.1596/978-1-4648-0010-8.

***

Foreign Exchange Reserves, Monetary Policy and Stability in the Economy

Dr. Prakash Kumar Shrestha*

1. Background

Foreign currency reserves are the foreign currency assets held by the central banks of countries, which can be used for international payments and settlements. They encompass foreign currency, foreign bank deposits, foreign government securities, as well as gold reserves, special drawing rights (SDRs), and International Monetary Fund (IMF) reserve positions. This internationally accepted liquidity is crucial when domestic currencies are not recognized in international payments. In recent years, many emerging countries have accumulated a substantial amount of international reserves, outpacing traditional benchmarks in response to a series of global financial crises, particularly the East Asian Financial Crisis of 1997. The importance of foreign currency reserves is evident in the recent turmoil witnessed in Sri Lanka in 2022 following the depletion of foreign currency reserves. Inadequate reserves can trigger external sector instability, leading to overall economic instability.

The article explores why emerging and developing countries need to maintain sufficient foreign currency reserves, the roles these reserves play in the economy, their implications for the domestic economy, and their connection to monetary policy and overall economic stability. The recent situation in Sri Lanka as emerged in 2022 serves as a stark reminder of the significance of maintaining an adequate reserve buffer to ensure economic resilience in the face of external challenges.

2. Role of Foreign Currency Reserves

Foreign currency reserves serve as international liquidity, performing a role in global economic transactions analogous to the function of domestic currencies within national economies. Some countries possess currencies designated as reserve currencies, universally accepted for payments worldwide. These currencies function as a medium of exchange and a store of value globally, essential for facilitating international economic transactions.

The accumulation of foreign currency reserves for any country typically occurs through a net surplus in the current account or inflows in the financial account (comprising capital and financial transactions), or a combination of both. A surplus in the current account results in an increase in the net foreign assets of the country. Conversely, reserve accumulation through capital (and financial) flows creates an equivalent foreign liability for the country, which

must be settled in the future. The source of international reserve accumulation holds significant implications for the economy.

This essay aims to highlight the various roles played by foreign currency reserves in the economy, regardless of their source. Foreign currency reserves contribute to economic stability and function as a safeguard against external shocks. The subsequent paragraphs will elaborate on these roles and shed light on the importance of foreign currency reserves in maintaining economic resilience and stability on the global stage.

2.1. Facilitating trade and capital flows

Indeed, foreign currency reserves play a crucial role in facilitating both trade and capital flows, especially in emerging and developing countries whose currencies may not be widely used in international transactions. These reserves are essential for making payments for imports and handling the repatriation of foreign capital invested in the past. Holding foreign currency reserves is considered a prudent strategy to address the impact of fundamental uncertainty and various risks inherent in international trade and capital flows, which can materialize at any time.

Furthermore, foreign currency reserves serve as a key indicator of financial health, providing developing and emerging economies with increased access to international capital markets. However, managing accumulated foreign currency reserves poses a challenging task for many countries. The effectiveness of this management becomes crucial in ensuring that these reserves contribute positively to economic stability and growth. As such, the prudent utilization of foreign currency reserves is vital for navigating the complexities of global financial dynamics and maintaining resilience in the face of economic uncertainties.

2.2 Maintaining Financial Stability

Experiences and evidence have underscored that the current global financial system is susceptible to various risks, including currency crises, capital flight, financial fragility, sovereign default, and the intricate interplay among these risks (Grabel, 2003). Over the past two or three decades, the world has witnessed a series of financial crises. Foreign reserves function as a collective insurance against such risks (Ocampo, 2007). The holding of foreign currency reserves emerges as a crucial strategy in the realm of an asymmetric monetary system, particularly

* Executive Director, Nepal Rastra Bank.

for emerging and developing countries. This is due to the absence of a credible international lender of last resort and limited monetary cooperation at the regional level (Feldstein, 1999; Rajan, 2008; Banchs and Mollejas, 2010).

More significantly, given that an International Monetary Fund (IMF) bailout cannot be guaranteed at all times and may not be sufficient, the establishment of sufficiently large precautionary international reserves is deemed essential for the stability of currency, financial systems, and the overall economy, thereby averting balance of payment crises. Consequently, despite the considerable opportunity costs associated with holding a large buffer stock of international reserves (Rodrik, 2006), it is considered a prudent and necessary measure to safeguard against the uncertainties and vulnerabilities inherent in the global financial landscape.

2.3 Maintaining Exchange Rate Stability

Foreign currency reserves play a pivotal role in stabilizing the exchange rate. The experiences of developing countries highlight that a sudden and significant depreciation of the exchange rate, resulting from a decline in foreign currency reserves, typically has a profound and disruptive impact on inflation and economic growth. In response to such challenges, countries can leverage their foreign currency reserves to stabilize the depreciation of their own currency.

In the context of a fixed exchange rate system, maintaining a large stock of international reserves becomes essential to defend the fixed rate. This serves as a preventive measure against potential speculative attacks that could undermine the stability of the fixed exchange rate. Conversely, when facing the challenge of an appreciating domestic currency, countries can actively accumulate reserves as a strategy to counteract the appreciation and maintain exchange rate stability. In this way, foreign currency reserves not only act as a buffer against currency depreciation but also provide a tool for managing and balancing exchange rate dynamics in various economic scenarios.

2.4 Promoting Economic Growth

Building up of foreign exchange reserves attracts foreign direct investment (FDI) because a higher level of foreign currency reserves increases the credibility of the recipient government (Polterovich and Popov, 2003). Increase in FDI will increase economic growth of developing countries which are lacking enough financial resource for investment. With higher foreign currency reserves, confidence among potential foreign investors would increase (Drummond et al., 2009), because of likely guarantee of repatriation of investment made. Such confidence in domestic currency would reduce the likelihood of speculation of currency depreciation or eruption of any currency or financial crisis in the economy (Feldstein, 1999).

Moreover, the output effect of foreign reserve accumulation is manifested in the ability to secure external borrowings at lower costs from international capital markets, both during normal times and financial stress (Cheung & Qian, 2009). Improved confidence directly lowers external borrowing

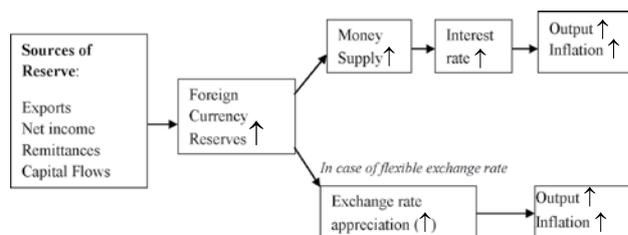
costs, while enhanced credit ratings on sovereign foreign currency debt indirectly contribute to reduced borrowing costs. Higher reserve accumulation is perceived as a guarantee, acting as collateral for both private and government external borrowings (Aizenman & Turnovsky, 2002; Dooley, Folkerts-Landau & Garber, 2005).

In the Thirlwall model, the ultimate constraint on growth is the shortage of foreign exchange (Thirlwall, 1979; Thirlwall & Hussain, 1982). Such a shortage of foreign exchange also affects the supply side of production by posing constraints on imports of capital goods. As a result, real income (and employment) bears the main costs of adjustments bringing the value of imports and exports into line with one another to preserve the balance of payments equilibrium (Thirlwall & Hussain, 1982). Holding of sufficient foreign currency reserves facilitates the imports of capital goods hence, necessary for production domestically with increasing productivity in the economy.

3. Monetary policy and Foreign Currency Reserves

Due to the crucial role of foreign currency reserves for emerging and developing countries, it is imperative that their monetary policy considers the fluctuations in the volume of international reserves. The accumulation and depletion of these reserves have significant macroeconomic impacts, and as monetary policy is inherently concerned with maintaining macroeconomic stability, it cannot afford to overlook these dynamics. Figure 1 illustrates a potential impact of foreign currency reserve accumulation on various macroeconomic outcomes.

Figure 1: Foreign Currency Reserves and Macroeconomic impacts

If foreign currency reserves increase in the economy on account of all or any factors like increase in net exports of goods and service, net income, remittance and capital inflows, there will be two possible impacts depending on exchange rate regime in place. In case of fixed exchange rate regime, money supply will increase if there is no full sterilization of increase in foreign currency reserves, thereby reducing interest rates in the economy. As a result, there can be more output if the economy is below the full employment level and investment increases with low interest rate. Otherwise there will be increase in inflation if the economy is at full employment level. However, if the exchange rate regime is flexible, domestic currency will appreciate with the accumulation of foreign currency reserves, which may lead to contraction in output through fall in exports. In such a case, there will be a potential slowdown in inflation because imported goods become cheaper. Such changes in macroeconomic outcome in

response to reserve accumulation need to be considered when making monetary policy decisions.

The chart presumably depicts the influence of changes in international reserve levels on broader economic indicators. This recognition underscores the interconnectedness of reserve management and monetary policy, emphasizing the need for a coordinated approach to ensure the stability of the overall economic framework. Monetary authorities in emerging and developing countries are compelled to factor in the implications of international reserve movements as part of their strategic decision-making processes to effectively address macroeconomic challenges and maintain a stable economic environment.

Figure 2: Possible Links between Monetary policy and Foreign Currency Reserves

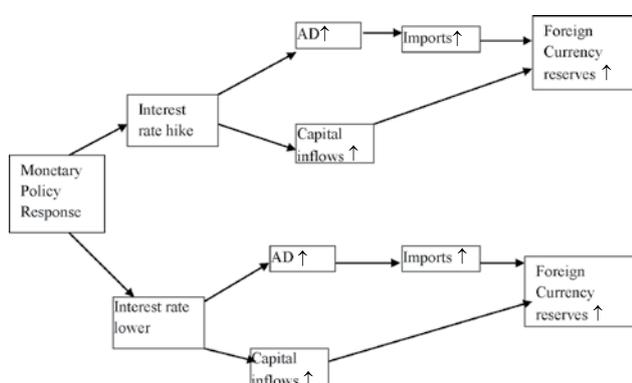

Figure 2 illustrates the potential link between monetary policy decisions and their impact on foreign currency reserves. A hike in interest rates by monetary policy tends to lower aggregate demand in the economy, reducing import demand and thereby increasing foreign currency reserves. Additionally, higher interest rates attract capital inflows, especially in countries with capital account liberalization, further contributing to the accumulation of foreign currency reserves. However, capital inflows can also lead to currency appreciation.

Conversely, a reduction in interest rates by monetary policy may result in a decline in international reserves. Lower interest rates can stimulate higher imports and capital outflows, diminishing foreign currency reserves. Given this close connection between foreign currency reserves and monetary policy, central banks, especially in emerging and developing countries, must assess reserve levels before making monetary decisions.

If a central bank holds sufficient foreign currency reserves, it can adopt a more accommodative monetary policy to boost output growth. In contrast, if reserves are insufficient, the central bank may raise interest rates to attract international reserves, even at the cost of output and employment. Given that inflation is now influenced by global factors due to increased trade openness, monitoring foreign currency reserves becomes crucial for maintaining external stability while making monetary decisions.

In small open economies without an international reserve

currency, the traditional Taylor-type monetary rule may be insufficient, as it often ignores external sector conditions. A more effective monetary policy rule should consider external fragility and constraints, giving due attention to the stock of foreign currency reserves in policy decisions. The main concern here is a potential run on the domestic currency triggered by the market participants' fear of a termination of currency convertibility with a low level of international reserves. This could evolve into a self-fulfilling currency and financial crisis arising from an increased risk level in the economy as happened in East Asian countries in 1997 (Krugman, 2000; Flaschel and Semmler, 2006). Adequate foreign currency reserves might indeed lower the likelihood of a currency run scenario.

The inclusion of foreign currency reserves in the monetary policy rule is justified for small open economies that need to consider external constraints and financial stability alongside conventional macroeconomic stability. If international reserves are dwindling, monetary policy must promptly respond by increasing interest rates, even at the expense of output and inflation considerations. Only when there are sufficient foreign currency reserves can monetary policy focus on the domestic economic situation. Consequently, monetary policy in developing and emerging countries is constrained by external developments, which can have implications for both output and financial stability in the domestic economy.

4. Importance of Foreign Currency Reserves in Nepal

Nepal has adhered to a pegged exchange rate system with the Indian currency since 1993, and its currency is not convertible. Consequently, maintaining an adequate level of foreign currency reserves is of paramount importance and is critical for Nepal to ensure external sector stability. This is particularly crucial to support the continuous importation of essential goods and to meet foreign liabilities such as government debt payments and repatriations related to foreign direct investment.

External sector stability is explicitly outlined as one of the objectives of Nepalese monetary policy, as stipulated in the NRB Act of 2002. In its monetary policy statements, the Nepal Rastra Bank (NRB) sets a target for holding foreign currency reserves sufficient to finance seven months of imports of goods and services. However, Nepal faces challenges in this regard, given its limited sources of international reserves. The country heavily relies on remittance inflows, as its weak export capacity and substantial import requirements shape the dynamics of its foreign currency reserves.

The fluctuations in foreign currency reserves have liquidity implications for the banking system, posing challenges that monetary policy must address. Under the pegged exchange rate system, the central bank sometimes encounters difficulties in managing liquidity arising from changes in foreign currency reserves. This highlights the delicate balance that must be maintained to ensure both external stability and the effective functioning of the domestic monetary system. The reliance on remittances

as a significant source of reserves emphasizes the interconnectedness of Nepal's external and domestic economic dynamics, necessitating careful consideration in the formulation and implementation of monetary policies.

5. Conclusions

Foreign currency reserves play an important role in the economies of developing and emerging countries, serving various functions in international transactions. They can be utilized to promote economic growth and maintain financial stability. These roles are equally applicable to Nepal. Downfall of it can signal a weak health of the economy. Hence, many emerging and developing countries have been accumulating foreign currency reserves.

Given the critical role of foreign currency reserves as a form of international liquidity, beneficial during both normal and crisis periods, monetary policy must be attentive to reserve level. Adequate reserves offer the flexibility for monetary policy to consider internal stability alongside economic growth. In the absence of sufficient reserves, monetary policy decisions may need to focus on attracting foreign capital or controlling the outflow of foreign currency reserves.

Foreign currency reserves have the strategic importance in Nepal's economic framework, particularly in the context of pegged exchange rate regime. The country's specific challenges, including limited reserve sources and liquidity implications, underscore the need for prudent and responsive policy measures to ensure both external and domestic economic stability. Furthermore, Nepal faces the dual challenge of holding an adequate reserve level and managing them judiciously. It is crucial to strike a balance, using and managing foreign currency reserves prudently to contribute to the country's development.

References:

- Aizenman, J. & Turnovsky, S. J. (2002). Reserve requirements on sovereign debt in the presence of moral hazard –on debtors or creditors? *The Economic Journal*, 112, 107–132.
- Banchs, A. G. & Mollejas, L. M. (2010). International monetary asymmetries and the central bank. *Journal of Post Keynesian Economics*, 32(3), 467–496.
- Cheung, Y.-W. & Qian, X. (2009). Hoarding of international reserves: Mrs Machlup's wardrobe and the Joneses. *Review of International Economics*, 17(4), 824–843.
- Dooley, M., Folkerts-Landau, D., & Garber, P. (2005). *International Financial Stability*. Deutsche Bank, New York.
- Drummond, P., Mrema, A., Roudet, S., & Saito, M. (2009). *Foreign Exchange Reserve Adequacy in East African community countries*. International Monetary Fund, Retrieved from <https://www.imf.org/external/pubs/ft/dp/2009/afr0901.pdf>.
- Feldstein, M. (1999). A self-help guide for emerging markets. *Foreign Affairs*, 78(2), 93–109.
- Flaschel, P. and Semmler, W. (2006). Currency crisis, financial crisis and large output loss. In Chiarella, C., Flaschel, P., Franke, R., and Semmler, W., editors, *Quantitative and Empirical Analysis of Nonlinear Dynamic Macromodels*. Elsevier, Amsterdam.
- Grabel, I. (2003). Averting crisis? Assessing measures to manage financial integration in Emerging Economies. *Cambridge Journal of Economics*, 27, 317–336.
- Hviding, K., Nowak, M., & Ricci, L. A. (2004). Can higher reserves help reduce exchange rate volatility? *IMF Working Paper WP/04/189*. Retrieved from <http://www.imf.org/external/pubs/ft/wp/2004/wp04189.pdf>.
- Krugman, P. (2000). Crises: The price of globalization? In *Global Economic Integration: Opportunities and Challenges*, pages 75–105. Federal Reserve Bank of Kansas City.
- Ocampo, J. A. (2007). The instability and inequities of the Global Reserve System. *DESA Working Paper*, 59. Retrieved from http://www.un.org/esa/desa/papers/2007/wp59_2007.pdf.
- Polterovich, V. & Popov, V. (2003). Accumulation of foreign exchange reserves and long term growth. *MPPA Paper 20069*. Retrieved from <http://mpra.ub.uni-muenchen.de/20069/>.
- Rajan, R. S. (2008). Monetary and financial cooperation in Asia: Talking stock of recent on-goings. *International Relations of the Asia-Pacific*, 8, 31–45.
- Rodrik, D. (2006). The social cost of foreign exchange reserves. *International Economic Journal*, 20(3), 253–266.
- Thirlwall, A. P. (1979). The balance of payments constraint as an explanation of international growth rate differences. *Banca Nazionale Del lavoro Quarterly Review*, 128, 44–53.
- Thirlwall, A. P. & Hussain, M. N. (1982). The balance of payments constraint, capital flows and growth rate differences between developing countries. *Oxford Economic Papers*, 34(3), 498–510.

***

Theories of International Trade and Nepal's Trade Position: A Critical Assessment

Basudev Sharma, PhD*

ABSTRACT

International trade is concerned with the expansion of trade among nations. However, least developed countries are not able to use their capacity to explore the trade in the international market, rather they are concentrated toward strengthening bilateral relation with the neighbors having dominated share of trade. Nepal, one of the least developed countries, is dependent on India for more than sixty percent of trade and on China for more than twenty percent. It clearly indicates that Nepal's trade is not in the position of diversification, either country-wise or product-wise. Besides Nepal has not competitive ability to enter in the world market to enhance large scale of export. Nepal is suffering from trade loss and the deficit is increasing gradually. It is time for Nepal to think on trade deficit and initiate to increase the internal production and core competency to enlarge its trade base. International trade not only provides opportunity for a least developed country but also imposes threat in the competitive context. Least developed country like Nepal could enlarge its trade horizon through direct foreign investment, productivity; process smoothening and technology transfer. Trade and transit agreement should play a positive role for such country to facilitate their trade. The regional trade camping and multilateral trade will be a value addition for a poor landlocked country. Ministry of trade and other stakeholders should focus on trade integrated strategy and core export items of product to vibrate trade openness and facilitation. Concerned authority should address many existing trade barriers to ease inter and intra trade avenues.

Key words : Trade theory, Trade position, Competitiveness, Product life cycle, Rivalry

General background

International trade is a process of purchase, sale or exchange of goods and services across national borders. International trade produces many benefits to countries both exporting and importing products. For countries importing products, the benefit is that they get goods or services they cannot produce enough on their own. Likewise, the exporter benefits from the cash gained through the trade to purchase goods or services from another country or source not available in their own. International trade also helps the economies of the countries by providing more jobs in order to process these various commodities. The economy of countries affects the world output of international trade. If a country's economy is slow so is the volume of international trade, while a higher output produces more trade. If a currency is weak in one country compared to the other countries of the world, the imports are going to be more expensive than domestic products. In relation to trade walking hand in hand with world output, trade has consistently grown faster than output.

Theories of international trade

People have engaged in trade for thousands of years. Ancient history provides us with rich examples such as the Silk Road, the land and water trade routes that covered more than four thousand miles and connected the Mediterranean with Asia. International trade encompasses many aspects in relation to various countries. There are many theories regarding international trade. Some of these include mercantilism, absolute advantage, comparative

advantage, factor proportions theory, international product life cycle, new trade theory and national competitive advantage.

Mercantilism is a theory which states that nations should accumulate financial wealth through exports and discouraging imports. This was accomplished through trade surpluses, government intervention and colonization. These three things worked together. Trade surplus was maintained through colonizing under developed territories for their raw materials. The country colonizing these under developed countries would ship the raw materials to the home country and then would export the finished products around the world. The government intervention occurred when they banned certain imports or imposed a tariff on these imports. At the same time, the government would subsidize their own industries to expand exports.

The absolute advantage theory means the ability of a nation to produce a product more efficiently than any other nation using the same amount of or fewer resources. This theory is different in the sense that trade should not be banned or restricted by tariffs but allowed to flow freely according to the demand of the market. This theory also states that having a higher living standard by being able to obtain goods more cheaply and in greater abundance for people should be the objective. The theory measures a nation's wealth on the living standards of the people and not on the money the country has in its reserve.

In the comparative advantage theory, the country in question may not be able to produce goods more efficiently

* Joint Secretary, Nepal Government.

than any other countries but can produce the goods more efficiently than any other goods within its own country. This type of trade is accomplished if, say, one country has the absolute advantage in two different types of exports but it costs more monetarily or in labor than another country. This second country then has the comparative advantage. It is able to produce and export this second good to the first country cheaply and more efficiently.

The factor proportions theory states that countries import goods where resources to make them are in short supply and export goods where the resources are abundant. The other theories concentrate on the productivity of a specialized good while this theory focuses on the abundance and cheapness of the goods. Using this theory, a country will specialize in labor products if the cost of labor is lower than capital and land and specialize in capital and land if the cost is lower than labor. If a country has a large amount of land and specializes in exporting agriculture products then they will more than likely import the capital products needed to help in the labor of these exports.

The latest theory is the national competitive advantage and it states that a nation's competitiveness in a certain industry depends on the ability of the nation to innovate and upgrade that industry. This theory takes into account the resources of the country and, in addition, the skills of the country and technological abilities. The national competitive advantage concentrates on improvements in technology and worker processes and worker training and development.

Modern or firm based theories

In contrast to classical country-based trade theories, the category of modern firm-based theories emerged after World War II and were developed in large part by business school professors rather than economists. The firm-based theories evolved with the growth of the multinational companies. The country based theories couldn't adequately address the expansion of multinational companies or intra industry trade, trade of goods between two countries produced in the same industry. This refers to trade between two countries of goods produced in the same industry. For example, Japan exports Toyota vehicles to Germany and imports Mercedes-Benz automobiles from Germany. Unlike the country-based theories, firm-based theories incorporate other product and service factors, including brand and customer loyalty, technology, and quality, into the understanding of trade flows.

Country similarity theory

Swedish economist Steffan Linder developed the country similarity theory. It is a modern, firm-based international trade theory that explains intra industry trade by stating that countries with the most similarities in factors such as incomes, consumer habits, market preferences, stage of technology, communications, degree of industrialization, and others will be more likely to engage in trade between countries and intra industry trade will be common. In 1961 he tried to explain the concept of intra industry trade. Linder's theory proposed that consumers in countries that are in the same or similar stage of development would have similar preferences. In this firm-based theory, Linder suggested that companies first produce for domestic consumption. When they explore exporting, the companies often find those markets that look similar to their domestic one, in terms of customer preferences and then offer the

most potential for success. Linder's country similarity theory then states that most trade in manufactured goods will be between countries with similar per capita incomes, and intra industry trade will be common. This theory is often most useful in understanding trade in goods where brand names and product reputations are important factors in the buyers' decision-making and purchasing processes.

Global strategic rivalry theory

Global strategic rivalry theory emerged in the 1980s and was based on the work of economists Paul Krugman and Kelvin Lancaster. Their theory focuses on multinationals and their efforts to gain a competitive advantage against other global firms in their industry. Firms encounter global competition in their industries and in order to prosper, they must develop competitive advantages. The critical ways that firms can obtain a sustainable competitive advantage are called the barriers to entry for that industry. The barriers to entry or obstacles a new firm may face when trying to enter into an industry or new market refer to the obstacles a new firm may face when trying to enter into an industry or new market. The barriers to entry that corporations may seek to mitigate include:

- research and development,
- the ownership of intellectual property rights,
- economies of scale,
- unique business processes or methods as well as extensive experience in the industry, and
- the control of resources or favorable access to raw materials.

Porter's national competitive advantage theory

In the continuing evolution of international trade theories, Michael Porter of Harvard Business School developed a new model to explain national competitive advantage in 1990. Porter's theory, a modern, firm-based international trade theory that states that a nation's or firm's competitiveness in an industry depends on the capacity of the industry and firm to innovate and upgrade. In addition to the roles of government and chance, this theory identifies four key determinants of national competitiveness:

- (1) Local market resources and capabilities,
- (2) Local market demand conditions,
- (3) Local suppliers and complementary industries, and
- (4) Local firm characteristics.

In addition to the four determinants of the diamond, Porter also noted that government and chance play a part in the national competitiveness of industries. Governments can, by their actions and policies, increase the competitiveness of firms and occasionally entire industries. Porter's theory, along with the other modern, firm-based theories, offers an interesting interpretation of international trade trends. Nevertheless, they remain as relatively new and minimally tested theories.

Based on these theories, we can see many different factors included in international trade. These theories have developed throughout the years and will continue to develop as time goes on. International trade continually fluctuates due to all the different factors involved in the production of goods and services exported and imported throughout the world. If the other countries in the world were to stop trading with one another, one of the major things this country would be deficient in would be in the electronic industry. A lot of our electronic products come from overseas, specifically Japan. The advancements that

Japan has made in the electronic industry far exceeds what they produce locally in the United States. On the reverse side, Japan currently imports a lot of its iron ores and other agricultural products from Australia, the United States and Europe. By this example, Japan would have to concentrate some of its electronic expertise into the production of agricultural products thus reducing the advancements in electronics it currently holds.

Which trade theory is dominant today?

The theories covered in this paper are country based theories and firm based theories. These theories helped researchers, academics, economists, governments, and businesses firms to understand international trade and the ways to promote, regulate, and manage it. These theories are occasionally contradicted by real-world events. Countries do not have absolute advantages in many areas of production or services and, in fact, the factors of production aren't neatly distributed among countries. Some countries have a disproportionate benefit of some factors. The United States has ample arable land that can be used for a wide range of agricultural products. It also has extensive access to capital. While its labor pool may not be the cheapest, it is among the best educated in the world. These advantages in the factors of production have helped the United States become the largest and richest economy in the world. Nevertheless, the United States also imports a vast amount of goods and services, as US consumers use their wealth to

purchase what they need and want much of which is now manufactured in other countries that have sought to create their own comparative advantages through cheap labor, land, or production costs. As a result, it's not clear that any one theory is dominant around the world. This paper has sought to highlight the basics of international trade theory to enable you to understand the realities that face global businesses. In practice, governments and companies use a combination of these theories to both interpret trends and develop strategy. Just as these theories have evolved over the past five hundred years, they will continue to change and adapt as new factors and impact international trade.

Nepalese trade position

Nepal, being a landlocked and least developed country, is not able to explore its trade in the international market. India and china are the major trade partners and Nepal has minimal share in the trade with rest of the world. Nepal's foreign trade is largely shared with India. This is natural because India is not only Nepal's neighboring country but also an emerging economy. In today's era of globalization, the task of strengthening stability of the external sector through a certain country centric trade is a big challenge. Keeping this fact in mind, Nepal needs to take initiatives to promote export of agro and herbal based products and handicraft having comparative advantages. Equally important is to diversify the country-wise and product-wise trade of goods and services.

Position of Nepalese international trade

(Rs in 10 million)

Year	2014/15	2015/16	2016/17	2017/18	2018/19	2019/20	2020/21	2021/22	2022/23
Export goods (F.O.B)	9199.1	8531.9	7011.7	7304.9	8136.0	9711.0	9770.9	14112.40	20003.10
Import goods (C.I.F)	71436.6	77468.4	77359.9	99011.3	124510.3	141853.5	119679.9	153983.70	192044.80
Trade deficit	(62237.5)	(68936.5)	(70348.2)	(91706.4)	(116374.3)	(132142.6)	(109909.0)	(139871.30)	(172041.70)

Source: Economic survey ministry of finance 2022/2023

During the period of nine years, the average export is 10420.11 billion Rupees whereas average import is worth Rupees 117483.20 trillion. During the period of 10 years, export has increased by 117% while import by 202.08%. Trade deficit has increased by 231.22%. This clearly indicates that Nepalese international trade position being susceptible. Initiation is essential to improve the situation by following various strategy considering international trade practices, regionalization, world trade organization practices and trade related treaty and agreement. Foreign trade deficit of Nepal is ever growing. Low production of export oriented goods and higher import of consumable goods due to the rise in per capita income and change in consumption pattern of the people have been attributing factors to persistent trade deficit as such. To reduce this, production has to be increased while promotion of goods and services that are of comparative and competitive advantage should be emphasized. Nepal is a member of world trade organization and entering in regional trade through South Asian and other forum, but is not able to take sufficient space in regional trade. Therefore, effort is needed to strengthen regional and multilateral trade through advocating and lobbying right of landlocked and least developed country in the international forum to avoid various obstacle of trade and transit bilateral agreement

and other trade issues which are responsible to create hurdle in Nepalese Foreign trade.

References

- B. Ganne & Y. Lecler, 'Asian Industrial Clusters, Global Competitiveness and New Policy Initiatives' (London: World Scientific Publishing Company, 2021)
- D. Howden (ed) 'Institutions In Crisis: European Perspectives on the Recession' (Cheltenham, Edward Elgar, 2019)
- L. Xiaodong & L. Ronglin, Li, 'South-South cooperation: is there a foundation in trade?' *Journal of Chinese Economic and Foreign Trade Studies* 3(2): 221–234 (2018)
- D. Kleimann and J. Guinan, 'The Doha Round: An Obituary'. Global Governance Programme, Policy Brief Issue 1 (2019)
- R. Hill & A. Myatt, 'The Economics Anti-Textbook: A Critical Thinker's Guide to Microeconomics' (London, Zed Books, 2020)

***

Managing Credit Risks Efforts in Commercial Banks

Dr. Suman Kumar Regmi*

ABSTRACT:

Credit transactions are required for commercial bank activities. Thus, managing credit risks is important for the banking transaction. The Covid-19 epidemic has been starting to slow down the economic disparities by taking economic measures after 2019.

Five levels of Covid-2019 from 2019 to January 2023, have disturbed the world economy. Nepal was badly affected by this during the above-mentioned period. After 2022, world economy will be revitalized.

Nepal has goal of correcting the economic anomalies while trying for socio-economic development. In this context, credit transactions are yet to be corrected. Commercial banks require the necessary and suitable management solutions to cope with the new environment to fight safe and long-term sustainable credit transactions. The experience shows some difficulties and guiding causes in the credit risk of commercial banks. Therefore, the findings suggest numerous policies recommendations for managing Nepalese commercial banks' credit risks after the Covid-19 pandemic.

Keyword: Credit, risk, commercial banks, pandemic, controlling, managing, Covid-19

1. Introduction

During the years of Covid-19 pandemic, Nepalese economy is seen to have been negatively affected. In this context, the Central Bank (NRB) of Nepal has actively and effectively managed monetary policy, resolving obstacles in handling bad debts. However, the new reality requires more solutions to adjust credit capital needs for sustainable economic growth.

Credit transactions are the basis for banking transactions (Antunes et al., 2021). However, commercial banks have challenging credit risks and these challenges have caused financial loss, reduced the market value of the bank's capital, and in more difficult cases, made the bank's business operations unprofitable or even led to bankruptcy. The impact of Covid-19 epidemic has increased bad debts of banks, which are difficult to handle and collect.

In the last three years, the Covid-19 epidemic seriously affected the world, leading to a decline in the socio-economic situation. In the context of anti-epidemic measures needed for banks, it caused a rapid increase in bad debts.

When the interest and principal are due, they cause financial losses and difficulties in the business operations of the commercial banks. Moreover, credit risk comes from the borrower's failure to comply with credit contract terms, which patent as late, incomplete, or non-payment of debt (Antunes et.,2021).

As per the documents published by the commercial banks in Nepal, the bad debt /credit has been increasing in the first three months of 2080/81 B.S. The highest bad debt has been seen in the transactions of Agricultural Development of Nepal (Bishnu,2080 B.S).

The causes of risk can be situational; like the activities of other economic indicators, the credit transactions of commercial banks are affected by many variables such as economic, political and regulatory situations, as well as cultural features and the overall regional and local impact. Credit is yet the most critical transactions of commercial banks because it accounts for a large proportion of their profit; therefore, the effect of this risk can fetch devastating negative results.

Along-with the lacking in the part of bank staff, there is another extremely high risk. This variable is one of the subjective causes of credit risk. In addition to this, too much credit expansion represents poor selection of customers, decreased supervision of credit officers, and reduced compliance by strictly pushing loose credit pricing (Channar et al., 2015).

The Covid-19 pandemic critically affected most economic organizations and individuals using banking credit service. Thus, the Central Bank of Nepal and commercial banks have had to apply several policies to help all economic indicators, such as, providing credit bodies (CBs) to restructure loan payment and repayment conditions, discounting CBs, and exempting them from debt.

From customers' viewpoint, risk arises from the huge loans borrowed to invest in investment seeking areas prone to market fluctuation or careful fraud by customers. In addition to this, some companies authorize to borrow loan from commercial banks to restrict supervision by lending banks (Ferreira,2021).

When the loan installment is insolvent, the guarantor and proxy waste to pay the debt on its behalf. So, steps to restrict and limit credit risks should be searched and developed in accordance with the business features of each bank. Thus,

* Former Deputy Executive Director of Trade and Export Promotion Centre.

the researchers offer several policy recommendations for minimizing Nepalese commercial banks' credit risks in the Covid-19 pandemic.

2. Main context

2.1 Credit

Credit is the transmission of capital based on credit. Credit is viewed with money and barter surface in order to meet community capital regulation requirements. Capital is the object of transfer in a credit relationship, which can be cash or asset with cash value. After utilizing the capital as agreed earlier in a credit relation, the receiver of the capital must re-give it to person who transfers it to him (Khalid and Amjad, 2012).

Before getting into this subject, it is better to understand the concept of credit. Credit is the link between a borrower and a lender. The lender must give the right to utilize the loan money or goods to the borrower within a specific time (Abu Hussain, 2012). The borrower must pay the borrowed sum or goods in complete amount when due, with or without interest.

In regulatory terms, a credit link is a property loan relationship. It differs from normal property loan relationship in that the matter of repayment is not a subject of the same kind but money. In economic commercial relations, the repayment responsibility is to return a value more significant than the amount transferred, including the assigned value and credit interest (Alshatt, 2015).

Credit interest is calculated on the basis of the interest rate, which is the price of credit. Bank credit is a credit relationship between banks, CBs, and businesses or individuals (borrowers). The bank or CBs will transmit the property to the borrowers for use within a certain period (Atlman, 2001). The borrower must again pay both the principal and interest to CBs when due.

2.2. Risk

Risk is an objective reason to many aspects of the risk. A risk is a non-visible event in terms of probability, time, place of repetition, and severity and result. Nepal has rain in the summer in the entire region of the country. When heavy rain occurs in an uncontrollable situation, many types of calamities can cause damages. Such a risk may damage much property compared to others such as in the cases of drought or regular flood, which affect different crops damaging differently. Thus, what people intentionally is land and time is not.

Risks are unimaginable events that lead to a loss of the bank's assets, eventually causing a decrease in actual profit relative to expectations, or an additional cost to complete a business with specific financial services. Credit risk means that costs have not been paid recently or in full. Under this risk, the borrowers will not be able to pay interest or repay the principal within the time fixed in the credit arrangement. Such factors are inherent qualities of banking operations. When the bank holds beneficial assets, the risk occurs when the customers do not pay the principal and interest as signed. This causes difficulties with cash flows and affects the banking liquidity.

2.3. Credit risk

Credit risks in banking operations convert into potential loss on a loan for CBs or foreign banks branches due to the customer's failure or inability to conduct part or all of its obligations. Credit risk is future orientation in which the probability exists the borrower or counterparty not fulfill

the payment responsibility according the accepted terms by both. Thus, credit risk arises after the parties in a credit agreement cannot pay the additional parties.

Such credit risk is an inevitable portion of a bank's business. Credit risk is the condition in which borrower will not be able to pay interest or repay the principal in the period fixed in the credit contract. This risk is an inherent feature of banking operations. Credit risk means delayed or only future payment. This causes problems with cash flows and affects the bank's liquidity.

Thus, from the earlier studies, the researchers conduced the idea of credit risk in various ways. Credit risk of commercial banks is a category of risk that causes bank default. Commercial activities happen when customers fail to conduct or fulfill their loan payment responsibility as their commitments to the bank.

2.4. Effect of credit risk on banking operations

When credit risk occurs, loans will arise, and capital constant leads to decreased bank capital turnover, and higher administrative cost, debt collection supervision, and so on. These costs are higher than the income from the increase in interest rates on overdue debt because these are just unseen income and a measure the bank implements.

It is not clear for the bank whether they are recovered completely. In addition, the bank still must pay interest on the amount mobilized, while some of the bank's assets neither earn interest nor change into cash for others to borrow and earn interest. The result is: decreased bank profits.

Customer's saving deposits must still be paid on time, whether or not bank's loans are repaid on time. If the bank does not borrow or sell its assets, then its solvency will be weakened, leading to payment risk.

If insolvency occurs, multiple iterations, or information about the bank's credit risk is transparent to the public, harm its goodwill. The managers will have a reduced importance and strength of the bank in the financial market. This is the best opportunity for investors. Competitors vie for markets and customers.

If various banks have difficulty paying the substantial loans, it can lead to a shortage in banks' operations. When the bank is not ready for contingency plans and are unable to fulfill a high demand for withdrawal, it will swiftly lose its solvency, leading to its failure and bankruptcy.

To cope with the prevailing situation, the present 7.5 percent credit interest in Nepal has been reduced by one percent (Rajdhani Correspondent, 2080 B.S.).

3. Results and discussion

3.1. Impact of the Covid-19 on the banking sector

The position results show that the decline in the business performance of banks in the context of the Covid-19 epidemic is due to the negative impact of credit size and the decreased credit efficiency during the pandemic. The implementation of social distancing to prevent and control the Covid-19 epidemic partly influenced enterprises' production and business processes and reduced bank's business performance. From 2020 AD to now, the world economy including Nepal has been seriously affected by the Covid-19 pandemic

In general, the Covid-19 pandemic affected the financial ability of both individual and corporate customers. The micro indicators have shown such a result. Facing the general difficulties of the economy in between 2020 and 2023 AD, the Central Bank (NRB) needed to revise

operating interest rates. Accordingly, commercial banks agreed to lower lending rates to maintain customers. CBs restructured repayment terms.

3.2. The position of credit risk in the banking system after 2019

Commercial banks are also facing many difficulties and obstacles. Due to the epidemic, many businesses could not pay their debts, leading to an increase in the bad debt ratio, which affects the operational safety of the commercial banking system. Thus, credit demand and Covid-19 epidemic remarkably affected credit quality.

Implementing Circular, banks actively implemented debt restructuring, keeping the debt group unchanged to support businesses. Therefore, the bad debt ratio tended to decrease in the earlier years of the Covid-19. However, bad bank debts still bear many potential risks.

Compared to industries directly affected by the Covid-19 epidemic, the banking industry was initially assessed to have suffered minor damage. However, the deterioration of the industries is not minor either, as interest income still make up more than 50 percent of the total income of commercial banks.

3.3. Credit risk in the banking system during the Covid-19 pandemic

There are various ways to introduce and conceptualize credit risk. Credit is still the most serious activity for commercial banks, because it provides a large proportion of revenue and profit to most commercial banks.

Therefore, the impact of this risk will create long term, burdensome negative results. Still, generally, credit risk is understood as the risk that occurs when the obligor in a credit relationship is unwilling or unable to repay in complete to the other party as agreed.

The legal environment is a critical factor affecting the possibility of credit risk and the direct course of threats in the production and business of banker's businesses, causing overdue debts. However, reducing losses is possible if the trend is correctly predicted, and banks can enforce a causable risk dispersion policy. Further, the subjective identification, one often believes that losses due to objective causes for a small proportion.

The impact of risk with objective causes will be extraordinarily complex and large, changing the credit process design. Therefore, commercial banks must approach risk identification based on different criteria. The loan supervision lacking is the failure to inspect and supervise quickly enough or to improperly perform all stages of the lending process. This would include techniques to check the purpose of capital use through the documents.

Credit interest in Nepal has decreased by one percent During the last three years (2079/80 – 2080/81). In comparison to the period of 2079/80 to 2080/81, the banks' profit has decreased by 28 percent (Ratopati.com).

4. Conclusion and policy recommendations

4.1 Conclusions

Commercial banks' credit risk management has been judged on the basis of the effects of Covid-19 epidemic with reference to different sectors in the period between 2020 -2022. Credit risk is an objective fact, but CBs significantly impact the socio-economic environment.

The factors have been over-visualized affecting commercial banks' credit risks based on an increasing bad debt with a significant position. Based on results and descriptive

presentation, the researcher proposes some policies to improve credit risk management capacity in commercial banks.

5.2. Policy recommendations

Improve governance capacity in line with external practices: Commercial banks' management capacity includes developing proper credit strategies/ policies and amending the organizational structure and credit risk management. Banks must improve governance capacity in line with international practices. Some of the solutions for policy recommendations are:

Risk management before loan disbursement: In this context, during the period of loan consideration, the bank needs to design a loan in consultation with the customer and accounting for the process of customers' downing, the production and business process, and the sale and collection of money from the customer.

Ensure compliance: To ensure compliance, the risk management of commercial banks must be developed adapting business strategies. Business decisions must balance between capital, profit, loss, and risks while observing practices. Simultaneously it must be developed in the line of each industry, field, and customer. Risk management is based on stakeholders, BoD, Management Board, customers, employees, and Government management agencies to protect the stakeholders' interests.

Risk management culture comprises value, strategies, goals, beliefs, and attributes towards risks; shaping each bank's views on the tradeoff between risk and return.

The Government should be flexible to administer the credit solutions to control the scale and moderate credit growth, focusing production and business fields and priority areas needed.

References

- Abu Hussain (2012). Risk management practices of conventional and Islamic banks in Bahrain. *Journal of Risk Finance*, 13(3), 215-239 <https://doi.org/10.1108/15265941211229244>.
- Alshatt (2015). The effect of credit risk management on the financial performance of the Jordanian commercial banks. *Investment Management and Financial Innovations*. 12(1). 338-345.
- Antunes et al, (2021). Bank efficiency estimation in China: DEA-RENNA approach. *Anal of operations Research*, 5 (1) 1-19. <https://doi.org/10.1007/s10479-021-04111-2>
- Atlma (2001). Managing credit risk, a challenge for the new millennium. *Economic Notes*, 31(2).
- Khanal, Bishnu.Prasad. (2080 B.S). Increasing bad debt and Bad signal, *Karobar*; 2080, Marga 4. Karthmaandu.
- Channar, Z.A. (2015). Risk Management: A tool for enhancing organizational performance. *Pakistan Business Review*, 17(1), 1-20.
- Ferreira (2021). The efficiency of European Banks in in the aftermath of the financial risks: A panel stochastic frontier approach. *Journal of Economic Integration*, 36(1). 103-124. <https://doi.org/10.11130/jei.2021.36.1.103>.
- Hair J. Anderson, R., Tatham, R and Block, (2021). *Multivariate data analysis*. Upper Saddle River, NJ USA.
- Khalid and Amjad,2012). Risk management practices in Islamic banks of Pakistan. *Journal of Risk Finance*, 13(2), 148-159. Ratopati.com/story/3.
- Rajdhani correspondent (2080, B.S.). CBFIN's Seventeen points suggestions in monetary policy,2080/08/19. Kathmandu.

***

Fueling Growth: The Transformative Role of Nepal's Financial Sector in Fostering Startup Success

Anil Keshary Shah*

In the dynamic landscape of Nepal's economy, the financial sector has emerged as a key player in nurturing and promoting startup businesses. In the recent past, significant developments in financial infrastructure and policies have catalyzed entrepreneurial endeavors, contributing to the nation's economic growth.

Access to Capital

One of the pivotal contributions of the financial sector has been its role in improving access to capital for startups. The establishment and growth of various financial institutions, including banks and venture capital firms, have provided entrepreneurs with a diverse range of funding options. This influx of capital has empowered startups to innovate, expand their operations, and compete on a global scale.

Fintech Innovations

The technological evolution within the financial sector has given rise to innovative solutions, particularly in the form of financial technology or fintech. Fintech platforms have streamlined financial processes, making it easier for startups to manage their finances, access funding, and navigate complex regulatory frameworks. These innovations have significantly reduced the barriers to entry for aspiring entrepreneurs.

Supportive Regulatory Environment

Nepal has witnessed a positive shift in its regulatory framework, with policymakers recognizing the importance of a conducive environment for startups. Reforms and initiatives aimed at simplifying bureaucratic processes, reducing red tape, and offering tax incentives have created an environment where entrepreneurs feel encouraged to bring their ideas to fruition.

Financial Literacy Programs

The financial sector has actively engaged in promoting financial literacy among entrepreneurs. Educational programs and workshops have equipped startup founders with the knowledge and skills needed to manage their finances effectively. This increased financial literacy has not only empowered individual entrepreneurs but has also contributed to the overall resilience of the startup ecosystem.

Incubators and Accelerators

The emergence of incubators and accelerators supported by the financial sector has played a crucial role in nurturing

startups. These programs provide mentorship, networking opportunities, and often direct financial support to early-stage ventures. The collaboration between financial institutions and startups in these environments has fostered a culture of innovation and collaboration.

Microfinance and Inclusive Growth

Microfinance institutions have been instrumental in fostering inclusive economic growth by extending financial services to underserved communities. This inclusivity has empowered aspiring entrepreneurs in rural areas, allowing them to establish and grow small businesses. The positive impact of these initiatives is evident in the diversification and decentralization of economic activities.

International Partnerships

The financial sector's engagement in fostering international partnerships has opened up new avenues for startups. Collaborations with global investors, business networks, and institutions have not only provided access to foreign capital but have also facilitated knowledge transfer and exposure to global best practices.

Nepal, with its rich cultural heritage and diverse landscapes, is witnessing a quiet revolution in its economic landscape. This transformation is significantly fueled by the burgeoning startup ecosystem, a phenomenon that has gained momentum in recent years. Central to this shift is Nepal's evolving financial sector, which plays a pivotal role in nurturing these nascent businesses. The synergy between the financial institutions and startups is not just reshaping the business topography of Nepal but also promising a future of innovation and economic prosperity.

The financial sector of Nepal has a storied history, tracing its origins back to the establishment of the first commercial bank, the Nepal Bank Limited, in 1937. This marked the beginning of formal banking services in the country. However, for several decades, the sector was characterized by limited outreach and a focus on traditional banking practices, offering little in terms of innovation or support for new entrepreneurial ventures. The liberalization policies of the 1990s ushered in a new era for Nepal's financial sector. These policies facilitated the entry of private banks, leading to a more competitive and dynamic environment.

Despite these advancements, the sector faced numerous challenges, including limited access to credit in rural areas, a lack of sophisticated financial instruments, and

* Chairperson, Lead Nepal Inc.

regulatory hurdles. These factors collectively impeded the sector's ability to effectively support the growing entrepreneurial spirit of the nation. In the early 2000s, the scenario began to change with the establishment of microfinance institutions and the introduction of more inclusive banking policies. This period also saw the rise of non-banking financial companies (NBFCs), which started to fill the gaps left by traditional banks, especially in providing services to small and medium enterprises (SMEs) and startups.

Nepal's Financial Sector has undergone significant transformation. The sector is now characterized by a diverse range of institutions, including a mix of commercial banks, development banks, finance companies, microfinance institutions, and cooperatives. This diversity has expanded financial services to a broader segment of the population, playing a crucial role in economic development. Recent years have witnessed an increasing emphasis on technological integration, with digital banking services gaining popularity. This shift has been pivotal in making financial services more accessible and efficient, a key factor in supporting startups. The government and central bank of Nepal have also played a proactive role in this transformation, implementing policies aimed at financial inclusivity and stability, and encouraging banks to extend credit to underserved sectors, including startups.

Startups in Nepal is an emerging phenomenon parallel to the evolution of the financial sector, as Nepal is experiencing a surge in entrepreneurial activities. The startup culture in Nepal is thriving, driven by a young, tech-savvy population, and an increasing number of returnees from abroad bringing in new skills and ideas. Key sectors witnessing vibrant startup growth include technology, agriculture, tourism, healthcare, and education. These startups are not just contributing to economic growth but are also addressing social and environmental challenges, resonating with Nepal's broader development goals. From tech-driven platforms that are enhancing access to education and healthcare to innovative agriculture startups tackling food security, the impact is widespread. This burgeoning startup ecosystem is gradually changing the economic narrative of Nepal, positioning it as a hub for innovation and entrepreneurship in South Asia.

The role of financial institutions in supporting startups is also evolving and growing in scope and dimension. Financial institutions in Nepal are increasingly recognizing the potential of startups and are offering various products and services to support them. These include tailored loan products, venture capital, and mentorship programs. Banks and microfinance institutions are not only providing capital but also offering financial literacy programs to help entrepreneurs navigate the complexities of financial management.

Case studies of successful Nepalese startups, like eSewa, a leading digital wallet, and Kheti, an agriculture technology startup, showcase the positive impact of financial support.

These startups have leveraged financial services to scale their operations, innovate, and reach wider markets. The success of such enterprises is a testament to the crucial role of financial backing in the growth and sustainability of startups.

There are an array of challenges and opportunities for startups in accessing finance despite the progress startups in Nepal still face significant challenges in accessing finance. The primary barriers include stringent collateral requirements, high-interest rates, and a lack of tailored financial products for early-stage startups. Additionally, there is often a mismatch between what financial institutions offer and the specific needs of startups, especially in terms of the size and terms of financing. However, these challenges also present opportunities. There is a growing space for venture capital and angel investors to fill the funding gap. Furthermore, the increasing interest of international donors and investors in Nepal's startup ecosystem offers potential for more diverse funding options. Financial institutions can also innovate their product offerings and lending criteria to be more startup-friendly, thereby playing a more integral role in nurturing the startup ecosystem.

Looking ahead, the interaction between Nepal's financial sector and startups is poised for greater synergy. As the startup ecosystem matures, it will likely attract more tailored financial products and services. Financial institutions that adapt to the unique needs of startups will not only contribute to the growth of this sector but also benefit from the emergence of innovative and successful businesses. For startups, staying informed about available financial options and building strong business plans will be key to securing funding. For financial institutions, developing a deeper understanding of the startup landscape and offering more flexible financing solutions will be crucial. Policymakers can contribute by creating a more conducive regulatory environment for startups and financial innovations.

The transformative role of Nepal's financial sector in fostering startup success is a narrative of progress and potential. This synergy between finance and innovation is not just reshaping the business landscape of Nepal but also contributing to its broader economic and social development goals. As this partnership continues to evolve, it holds the promise of a more prosperous and innovative Nepal. In conclusion, the positive impact of Nepal's financial sector on startup businesses over the last seven years is multifaceted. From facilitating access to capital to fostering a culture of innovation and inclusivity, the financial sector has been a driving force behind the success stories of many startups. As Nepal continues on its path of economic development, a robust and supportive financial ecosystem will remain a cornerstone for the sustained growth of the nation's entrepreneurial landscape.

***

Concept of Expected Credit Loss Based Provisioning in Banks

Keshav Prasad Lamsal*

Loan loss provisioning practices have always been an area of focus for supervisory authorities due to their significant effect on banks' financials. Determining what constitutes an adequate level of provisions to absorb credit losses is often subject to debate between banks and supervisors, as changes in provisioning estimates immediately impact bank earnings and, eventually, regulatory capital. In many countries like Nepal, loans often represent the largest portion of banks' assets. Therefore, the collective judgments banks make on whether they expect to be repaid on their credit extensions and, if not, how much and when they expect to recover the amounts due, have major implications for the safety and soundness of individual banks and the broader financial system. Many countries including Nepal have been applying the concept of incurred loss rather than expected loss while provisioning their loans. But, this principle of asset impairment under International Accounting Standards (IAS) 39 raises a number of concerns. First, by relying on the concept of incurred rather than expected losses, the standard does not adequately reflect the actual value of financial assets held at amortized cost, such as loans and receivables. Second, the incurred loss approach makes the reported accounting value of the assets and, therefore, the profit and loss account excessively procyclical. To adjust these shortcomings of IAS 39, Basel II required all banks under the internal ratings-based (IRB) approaches to compare their accounting provisions with total regulatory expected loss (EL), with any shortfalls being deducted from regulatory capital. While this mechanism has continued for Internal Rating based banks under Basel III. No such internationally agreed framework exists for smaller, less complex banks. In some countries, mainly in Asia, authorities have adopted regulatory regimes, applicable to all banks, to address the limitations of the incurred loss approach under IAS 39. To address these shortcomings, European banks have already started the practices of Expected Credit Loss Provisioning to their assets. Indian banks are expected to adopt the practices within few years as RBI had previously proposed the adoption of the ECL approach for credit impairment, and banks are given a one-year period for implementation once the final guidelines are released. It is expected that implementation will commence from April 1, 2025. Nepalese banks sooner or later will have to implement the concept. In this backdrop, this article aims to describe in short the concept that can be useful to practicing bankers.

Three stages of impairment

Impairment (provisioning) of loans is recognized – on an individual or a collective basis – in the following three stages under IFRS 9.

Stage 1: When a loan is originated or purchased, ECLs resulting from default events that are possible within the next 12 months are recognized (12-month ECL) and a loss allowance is established. On subsequent reporting dates, 12-month ECL also applies to all existing loans with no significant increase in credit risk since their initial recognition. Interest revenue is calculated on the loan's gross carrying amount (that is, without deduction for ECLs).

In determining whether a significant increase in credit risk has occurred since initial recognition, a bank is to assess the change, if any, in the risk of default over the expected life of the loan (that is, the change in the probability of default, as opposed to the amount of ECLs).

Stage 2: If a loan's credit risk has increased significantly since initial recognition and is not considered low, lifetime ECLs are recognized. The calculation of interest revenue is the same as Stage 1.

Stage 3: If the loan's credit risk increases to the point where it is considered credit-impaired (deteriorated creditworthiness of borrowers), interest revenue is calculated based on the loan's amortized cost (that is, the gross carrying amount less the loss allowance), lifetime ECLs are recognized as in Stage 2.

Twelve-month versus lifetime expected credit losses ECLs reflect management's expectations of shortfalls in the collection of contractual cash flows. Twelve-month ECL is the portion of lifetime ECLs associated with the possibility of a loan being defaulted in the next 12 months. It is not the expected cash shortfalls over the next 12 months but the effect of the entire credit loss on a loan over its lifetime is weighted by the probability that this loss will occur in the next 12 months. It is also not the credit losses on loans that are forecasted to actually default in the next 12 months. If an entity can identify such loans or a portfolio of such loans that are expected to have increased significantly in credit risk since initial recognition, lifetime ECLs are recognized.

Lifetime ECLs are an expected present value measure of losses that arise if a borrower defaults on its obligation throughout the life of the loan. They are the weighted average credit losses with the probability of default as the weight. Because ECLs also factor in the timing of payments, a credit loss (or cash shortfall) arises even if the bank expects to be paid in full but later than when contractually due. Disclosure Banks subject to IFRS 9 are required to disclose information that explains the basis for their ECL calculations and how they measure ECLs and assess changes in credit risk. They must also provide a reconciliation of the opening and closing ECL amounts

* Former Deputy Chief Executive Officer, Rastrriya Banijya Bank Ltd.

and carrying values of the associated assets separately for different categories of ECL (for example, 12-month and lifetime loss amounts) and by asset class.

Approaches for ECL

IFRS 9 gives two approaches to calculate ECL model as following:

- a. General approach: This approach is often referred to as a three-stage approach because of the impact of changes in credit risk over the period of the asset on the ECL calculation. The major feature in this approach is to determine the requirement for 12 months ECL or lifetime ECL by analyzing whether there is a significant increase in the credit risk of an asset or not.
- b. Simplified approach: This is intended mainly for short term receivable balances to provide for lifetime ECL on initial recognition of these assets, avoiding complex calculations. This helps in avoiding sophisticated models for simpler asset balances which do not require tracking of movement in credit risks.

Main factors involved in the calculation of ECL

The major factors involved in the calculation of ECL are

- Exposure at Default (EAD) – For any asset which ECL is calculated for, EAD represents the projected credit risk exposure at any given point of time. For example, if we are assessing ECL for a particular company relating to any of its investments in bonds as of any reporting date, EAD for that investment will be its amortized cost balance as per the books of the company at that date.
- Probability of Default (PD) – This represents the projected possibility of default with respect to any asset.
- Loss Given Default (LGD) – This represents a projected economic loss to the company in case a default happens with respect to any asset. Existence of collateral and their valuation play an important role in the computation of this factor for any asset.
- ECL formula – The basic ECL formula for any asset is $ECL = EAD \times PD \times LGD$. This has to be further refined based on the specific requirements of each company, the approach taken for each asset, factors of sensitivity and discounting factors based on the estimated life of assets as required.

How to identify significant increase in credit risk of assets for the calculation of ECL?

In determining whether there is a significant increase in credit risk or not, following details are to be analyzed relating to the asset/receivable account which is under consideration for ECL:

- Any fluctuations with respect to external market indicators such as cost of debt or equity
- Existence of any adverse changes in operational/economic situations
- Any fluctuations with respect to internal value indicators including negative changes in credit rating
- Fluctuations in the market value of the collateral held or changes in the repayment pattern
- Major decline in the operating results
- Defaults in payments

Regulatory treatment of accounting provisions

The timely recognition of and provision for credit losses

promote safe and sound banking systems and play an important role in bank supervision. Since Basel I, the Basel Committee on Banking Supervision (BCBS) has recognized that there is a close relationship between capital and provisions. This is reflected in the regulatory treatment of accounting provisions under the Basel capital framework. In October 2016, the BCBS released a consultative document for public comment and a discussion paper on the policy considerations related to the regulatory treatment of accounting provisions under the Basel capital framework, in light of the shift to ECL by both the International Accounting Standard Board (IASB) and US Financial Accounting Standards Board. Giving the reason of the diversity of accounting and supervisory policies in respect of provisioning and capital across jurisdictions, coupled with uncertainty about the capital effects of the change to an ECL accounting framework, the BCBS decided to retain – for an interim period – the current regulatory treatment of provisions as applied under both the standardized approach and internal ratings-based approaches. The BCBS will consider the longer-term regulatory capital treatment of provisions further, including undertaking analysis based on quantitative impact assessments. The BCBS has also set out optional transitional arrangements for the impact of ECL accounting on regulatory capital and the corresponding Pillar 3 disclosure requirements should individual jurisdictions choose to implement such transitional arrangements.

Positive and Negative Aspect of ECL

The shift from incurred to expected credit loss (ECL) provisioning under International Financial Reporting Standard (IFRS) 9 is a significant improvement. IFRS 9 provides market participants with more useful information on reported asset valuations and is also more forward-looking, as it requires banks to provision earlier in the credit cycle, thereby helping to mitigate the excessive procyclicality associated with IAS 39.

The implementation of ECL provisioning is subject to following challenges.

1. IFRS 9 is a complex standard and its implementation requires a more use of experienced credit judgment than is required under IAS 39.
2. This may lead to different provisioning practices across banks and jurisdictions.
3. The implementation challenges also have prudential implications. While the application of experienced credit judgment has always been an integral part of the loan loss provisioning process, IFRS 9 requires a degree of management judgment that is comparable with the discretion permitted under Basel III's most advanced approaches to credit risk capital measurement – which are generally applicable to the most sophisticated global banks.
4. If there is unwarranted divergence in provisioning practices, it could undermine the comparability and reliability of regulatory capital measures.

Sources: a. Charles Darwish Associates Website

b. Shamim Diouman, Consultant, CFRR, the World Bank

c. Fernando Restoy and Raihan Zamil, Financial Stability Institute, Bank for International Settlement

Digitization, Digitalization and Digital Transformation in Banking Operation

Debesh Prasad Lohani*

Abstract

The banking industry has witnessed a significant evolution in recent years with the advent of digital technologies. This article provides an overview of the concepts of digitization, digitalization, and digital transformation in the context of banking operations. These terms, often used interchangeably, represent distinct stages in the integration of digital technologies into the traditional banking landscape. This article provides a foundation for understanding the nuanced progression from digitization to digitalization and digital transformation within the banking industry. It highlights the importance of embracing digital technologies not only as tools for operational improvement but as catalysts for fundamental changes that redefine the way banks operate, deliver value to customers, and navigate the evolving financial landscape. The banking sector's journey from digitization to digitalization and, ultimately, digital transformation is driven by the need to adapt to changing customer expectations, regulatory requirements, and technological advancements. While digitization and digitalization offer immediate benefits such as cost savings and operational efficiency, digital transformation positions banks for long-term competitiveness and sustainability in an increasingly digital world.

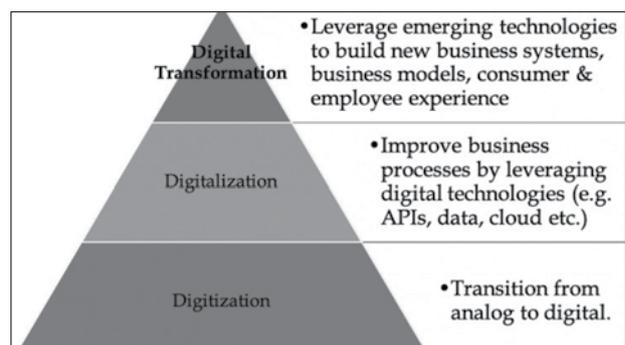
Keywords: Digitization, Digitalization, Digital Transformation, digital banking, digital finance, fintech

Introduction

The advent of information communication technology (ICT) is believed to have caused a paradigm shift in all aspects of human life. Technology has, therefore, become a necessary, unavoidable demand for society and the business environment, from work automation to service digitalization, from cloud computing to data analytics, from virtual collaboration to smart homes. Almost every industry is undergoing constant transformation because of technology. In the past two decades, digitalization has had an impact on a variety of sectors, presenting fresh business prospects and encouraging new systems of innovation. In the fast-paced and dynamic landscape of the banking industry, technology has played a pivotal role in reshaping traditional operations.

Digitization involves the conversion of analog information into digital format. In banking operations, this refers to the transition from paper-based processes to digital formats, enabling easier storage, retrieval, and manipulation of data (Bloomberg, 2018). Common examples include the digitization of customer records, account statements, and transaction histories. Digitalization, on the other hand, extends beyond mere digitization by leveraging digital technologies to enhance existing processes. In banking, digitalization involves the use of technology to streamline operations, improve efficiency, and enhance customer experiences. This may encompass the implementation of online banking platforms, mobile applications, and automated processes, leading to faster and more convenient services for customers. Digital transformation represents a

comprehensive reimagining of banking operations in the digital age. It involves a holistic and strategic approach to leverage emerging technologies such as artificial intelligence, machine learning, blockchain, and data analytics. Digital transformation transcends individual processes and departments, aiming to redefine the entire banking ecosystem (Windasari, Kusumawati, Larasati, & Amelia, 2022). This includes the adoption of innovative business models, the creation of personalized customer experiences, and the development of agile and responsive organizational structures.

The terms digitization, digitalization, and digital transformation have become buzzwords, reflecting the industry's journey towards a more tech-driven future (Kelly, 2014). Digital transformation in banking is not just a change; it is far beyond just moving from the traditional to a digital world. The entire concept of digital transformation strategy in banking is a vital process of how banks and financial institutions analyze, interact, and satisfy their

* Deputy Executive Officer, Rastriya Banijya Bank Ltd.

customers. People need to explore the meanings of these terms and their impact on banking operations, for the proper implications. The basic approach of digitization in banking and fintech begins with understanding customer behavior, preferences, and demands. As a result, the banking sector has transformed from product-centric to customer-centric.

Digitization: The Foundation

Digitization essentially refers to taking analog information and encoding it into zeroes and ones so that computers can store, process, and transmit such information. According to Gartner's IT Glossary, "Digitization is the process of changing from analog to digital form" – a definition few would disagree with. In the context of banking operations, this involves the transformation of paper-based processes and manual records into electronic formats. The adoption of digital technologies such as scanners, databases, and electronic storage marked the initial phase of the digitization process in banking.

The finance sector is actively experimenting and inventing with the power of technology's digitization. It is also one of the industries that has successfully embraced digitization. One of the most laudable digital developments of the finance sector is the widespread adoption of digital banking over traditional banking methods (Windasari, Kusumawati, Larasati, & Amelia, 2022). The benefits of digitization in banking operations are numerous, including improved data accuracy, faster processing times, and enhanced accessibility. There are many examples of digitization in enterprises today, as there have been for many decades. Converting handwritten or typewritten text into digital form is an example of digitization. Electronic records enable banks to streamline their documentation processes, reduce the risk of errors, and provide a more efficient and seamless experience for both customers and employees.

Recently, potentially disruptive technological breakthroughs and Internet-based solutions appear to have been introduced to the banking industry, one of the most established and conservative sectors of the economy. The rapid technological progress of the last decade brought drastic changes to financial services and the means of their provision (Manta, Badareu, Bădîrcea, & Doran, 2023). The financial sector promptly absorbs all kinds of innovation, from cryptocurrency to blockchain technology. A systematic combination of the Internet, digital technologies, and finance generates the online finance sector that has been actively growing during the past years.

Digitalization: Expanding Horizons

Unlike digitization, digitalization does not have a single, clear definition. 'Digitization' and 'digitalization' are two conceptual terms that are closely associated and often used interchangeably in a broad range of literature. Digitalization improves specific processes. Digitalization in banking operations refers to the integration and use of digital technologies to streamline, enhance, and transform various aspects of banking processes and services (Calderon-Monge & Ribeiro-Soriano, 2023). This includes leveraging digital tools and platforms to improve efficiency, customer experience, and overall operational effectiveness. Digitalization has opened new doors for the banking sector as well as its customers. So, let us take a look and explore the significant benefits of digitalization for

banking institutions. Digitalization in banking operations is an ongoing process that aims to make financial services more accessible, efficient, and secure for both customers and financial institutions (Coryanata, Ramli, Puspita, & Halimatusyadiah, 2023). It involves leveraging the latest technologies to adapt to changing consumer expectations and market dynamics.

Key elements of digitalization in banking operations include the introduction of online banking platforms, mobile apps, and digital communication channels. This shift empowers customers with the ability to conduct transactions, access account information, and communicate with the bank anytime, anywhere. Moreover, digitalization enables banks to gather valuable data insights, paving the way for personalized services and targeted marketing strategies (Balkan, 2021). Here are some key aspects of digitalization in banking operations:

- i. **Internet Banking:** Customers can access their accounts, perform transactions, and manage their finances through secure online portals provided by banks.
- ii. **Mobile Banking:** Mobile applications allow customers to conduct banking activities using smartphones, providing convenience and accessibility.
- iii. **Electronic Fund Transfers (EFT):** Digitalization enables swift and secure transfer of funds between accounts electronically.
- iv. **Mobile Wallets:** Banking operations now include support for digital wallets, allowing customers to make payments and conduct transactions using their mobile devices.
- v. **Online Account Opening:** Banks are increasingly allowing customers to open new accounts through digital channels, reducing the need for physical paperwork.
- vi. **E-KYC (Know Your Customer):** Digital processes for identity verification and customer due diligence facilitate quicker onboarding.
- vii. **Robotic Process Automation (RPA):** Automation of routine, rule-based tasks enhance operational efficiency, reduces errors, and speeds up processes.
- viii. **Chatbots:** AI-powered chatbots provide instant customer support, answering queries and assisting with routine transactions.
- ix. **Predictive Analytics:** Banks use data analytics to forecast customer behavior, assess risks, and make informed decisions.
- x. **Personalization:** Digital tools allow banks to offer personalized services and product recommendations based on customer data.
- xi. **Biometric Authentication:** Implementation of biometric security measures, such as fingerprint or facial recognition, enhances the security of digital transactions.
- xii. **Encryption:** Digitalization emphasizes the use of advanced encryption techniques to safeguard customer data and financial information.
- xiii. **Smart Contracts:** Some banks explore the use of blockchain and smart contracts to automate and secure complex financial transactions.
- xiv. **Open Banking:** APIs enable the sharing of financial data between banks and third-party developers, fostering innovation and creating new services for customers.

Digital Transformation: A Paradigm Shift

Digital transformation represents a holistic and strategic approach to embracing technology to drive significant changes in the business model, culture, and customer experience. It goes beyond processes and technologies, encompassing a shift in mindset and organizational structures. For banks, digital transformation is not merely about adopting digital tools but about fundamentally reimagining their business strategies in the digital age (Pereira, Durão, Moreira, & Veloso, 2022). Digital transformation, however, is quite distinct from digitalization. Digital transformation is not something that bank can implement as projects. Instead, this broader term refers to the customer-driven strategic business transformation that requires cross-cutting organizational change as well as the implementation of digital technologies (Rogers, 2016). Digital transformation initiatives will typically include several digitalization projects, but executives that believe that there is nothing more to digital transformation than digitalization are making a profound strategic mistake.

Digital transformation in banking is not just a change; it is far beyond just moving from the traditional to a digital world. The entire concept of digital transformation strategy in banking is a vital process of how banks and financial institutions analyze, interact, and satisfy their customers. The basic approach of digitization in banking and fintech begins with understanding customer behavior, preferences, and demands. As a result, the banking sector has transformed from product-centric to customer-centric.

In banking operations, digital transformation involves the integration of advanced technologies such as artificial intelligence, machine learning, blockchain, and data analytics. These technologies enable banks to automate complex processes, enhance risk management, and deliver personalized and innovative products and services (Chanias, Myers, & Hess, 2019). In reality, digital transformation requires the bank to deal better with change overall, essentially making change a core competency as the enterprise becomes customer-driven end-to-end. Such agility will facilitate ongoing digitalization initiatives but should not be confused with them. Digital Transformation crosses the borders between companies and systems permitting the combination of all sorts of diverse digital and digitalization solutions (Skare, Obesso, & Ribeiro-Navarrete, 2023). It helps build or select the best solutions to specific needs and even conveniently and seamlessly combine them with each other for enhanced value, because the fundamental element is so universal that it covers digital content and context. This unification of things improves the processes and functionality that we may not have conceived before.

The Benefits of Digital Transformation in Banking Operations:

- i. **Improved Customer Experience:** Digital transformation enables banks to offer seamless, personalized, and omnichannel experiences to customers, enhancing satisfaction and loyalty.
- ii. **Efficiency and Cost Reduction:** Automation of routine tasks and the optimization of processes lead to increased operational efficiency and reduced costs.
- iii. **Enhanced Security and Compliance:** Advanced cybersecurity measures and compliance tools

help banks mitigate risks associated with digital transactions and adhere to regulatory requirements.

- iv. **Data-Driven Decision-Making:** The collection and analysis of data provide valuable insights for strategic decision-making, allowing banks to stay ahead in a competitive market.
- v. **Innovation and Agility:** Digital transformation fosters a culture of innovation, allowing banks to quickly adapt to market changes and introduce new products and services.

Conclusion

The journey from digitization to digitalization and ultimately digital transformation is reshaping the landscape of banking operations. As technology continues to advance, banks must stay agile and embrace the opportunities presented by the digital era. By doing so, they can not only meet the evolving expectations of customers but also position themselves as leaders in a rapidly changing financial ecosystem.

References

- Balkan, B. (2021). Impacts of Digitalization on Banks and Banking. *The Impact of Artificial Intelligence on Governance, Economics and Finance*, 33-50.
- Bloomberg, J. (2018, 9 7). *Digitization, Digitalization, And Digital Transformation: Confuse Them At Your Peril*. Retrieved from <https://www.forbes.com/sites/jasonbloomberg/>: <https://www.forbes.com/sites/jasonbloomberg/2018/04/29/digitization-digitalization-and-digital-transformation-confuse-them-at-your-peril/#78e677fd2f2c?>
- Calderon-Monge, E., & Ribeiro-Soriano, D. (2023). The role of digitalization in business and management: A systematic literature review. *Review of Managerial Science*, 1-43.
- Chanias, S., Myers, M. D., & Hess, T. (2019). Digital transformation strategy making in pre-digital organizations: The case of a financial services provider. *The Journal of Strategic Information Systems*, 28(1), 17-33.
- Coryanata, I., Ramli, E. H., Puspita, L. M., & Halimatusyadiah, H. (2023). Digitalization of Banking and Financial Performance of Banking Companies. *International Journal of Social Service and Research*, 3, 366-371.
- Kelly, G. (2014). *The digital revolution in banking*. Washington, DC: Group of Thirty.
- Manta, A. G., Badareu, G., Bădîrcea, R. M., & Doran, N. M. (2023). Does Banking Accessibility Matter in Assuring the Economic Growth in the Digitization Context? Evidence from Central and Eastern European Countries. *Electronics*, 12(2), 279-289.
- Pereira, C. S., Durão, N., Moreira, F., & Veloso, B. (2022). The Importance of Digital Transformation in International Business. *Sustainability*, 834-845.
- Rogers, D. H. (2016). *The Digital Transformation Playbook Rethink Your Business for the Digital*. New York: Columbia University Press.
- Skare, M., Obesso, M. d., & Ribeiro-Navarrete, S. (2023). Digital transformation and European small and medium enterprises (SMEs): A comparative study using digital economy and society index data. *International Journal of Information Management*, 68-81.
- Windasari, N. A., Kusumawati, N., Larasati, N., & Amelia, R. P. (2022). Digital-only banking experience: Insights from gen Y and gen Z. *Journal of Innovation & Knowledge*, 1-10.

***

Social Processes and Organizational Behavior

CA Vinaya R Poudel*

Introduction

The survival of an organization depends, to a greater extent, on the performance of its employees. Therefore, it is essential to understand human behavior. Each individual is unique as such one has to understand the concept of individual differences. Human behavior is a learnt behavior and hence has scope for continuous learning process involving unlearning and relearning. Socialization facilitate human learning at all life stages. Social institutions like family and groups; political institutions and economic institutions facilitate the socialization process. Individuals as organisms shape their behavior based on their experiential and empirical exposure.

Organizational Behavior

Organizational behavior is about studying how people act at work and applying that knowledge in managing organizations. It applies to the behavior of people at work in all types of organizations: public, private, cooperative sector, commercial or service organizations. Organizational Behavior is the study of human behavior in organizations to improve performance, to achieve individual and organizational objectives.

Organizations are groups of people who work independently towards some purpose. *Organizations are not physical buildings, instead they are two or more individuals who work together to achieve a common goal.* People who work in organizations expect each other to complete certain tasks in an organized way. Organizations allow employees to increase specialization and division of labor, use advanced technology, manage external environment, and exert power and control to increase the value created by an organization. In the post-Covid world, the needs and expectations of individuals and organizations have changed. In a recent backlash, many companies faced a huge backlash from their delivery partners in term of high workload, unequal pay, and unsafe working conditions. The study of organizational behavior is helpful in understanding the nature, beliefs, needs, expectations, and behavior of delivery partners as individuals, management and delivery partners as teams, and the overall organizations.

Organization Behavior can be defined using three key features:

- Studies human behavior.
- In the context of organizations; and
- To improve organization's effectiveness.

OB studies behavior of people in the context of workplace where people, processes, and external environment interact with each other. The field of OB emphasizes on how individuals and teams think and act within organizations and with factors external to the organization. Such knowledge helps in shaping personality and attitude to the employees and define organizational culture thus improving an organization's efficiency and effectiveness.

Scope of Organizational Behavior

The purpose of OB is to explain why employees demonstrate certain behaviors, predict how employees will react to organizational situations, and influence how they act and take decisions. OB has three main focus areas:

- **Focus on individuals or intra-individual behavior:** The field of OB explores the individual differences in personality, attitudes, perception, motivations, and learning of each person.
- **Focus on teams or group or interpersonal behavior:** The nature of teams and groups is studied by exploring group norms, roles, conflicts, leadership and team building.
- **Focus on organization:** The study also focusses on organizational structure, systems, policies, practices, and culture.

Nature of Organizational Behavior

- OB is a behavioral approach to general business management.
- OB helps in understanding human behavior at work through theory building and practical application.
- OB helps in predicting the behavior of people at work.
- It is an inter-disciplinary area field that derives knowledge from fields of Sociology, Anthropology, and Psychology etc. to constitute applied behavioral sciences.
- Analyses behavior at three levels -individual, group and organization.
- OB is an action-oriented and goal-directed discipline. It provides a rational thinking about people and their behavior
- OB is a science as it systematically studies human behavior and as well as an art as it applies that behavioral knowledge.
- OB aims to fulfil both individual and organizational goals

* Deputy Executive Officer, Rastriya Banijya Bank Ltd.

Social Processes as Sources of Human Behaviour

Society is a web of social relationships basic to which is human relations. Human relations are inter-personal relationship between individual and individual, individual and group, and group and group in both formal and informal settings (Elton Mayo 1946). The social processes shape the web of social relations. These processes are *contact, adjustment and accommodation, conflict, competition, cooperation, assimilation, acculturation and socialization*.

Contact: Three types of contacts are identified in social process, namely; physical contact indicating proximity, social contact based on mutuality, awareness and cognition and psychological contact indicating propinquity. An employee, only after selection, becomes a member of the organization and develops all the three levels of contacts gradually with structures, technology and people- the three components of an organization. The best behavior of involvement and commitment are achieved when the individual employee develops propinquity i.e. psychological contact with the job, fellow employees, and the organizational goals. This social process of contact thus indicates the level of human behavior which on the other extreme can be indicated by lack of contact (connectivity) leading to apathy, indifference and estrangement. Contact is an important social process that facilitates group formation. Formal groups are formed by the organization depending on the 'contact sets' required by the interrelatedness between jobs as a contributing factor towards the strengthening of organizational structure and achievement of organizational objectives. Team building exercises like quality circles, cross-functional teams, and project teams further crystalize the formal group processes through contact as a binding force. The informal group processes, a reality propagated by Elton Mayo and his associates after the famous *Hawthorne Experiments* and its internal processes explained by the group dynamics theory of Kurt Lewin, emerge -though fluidly- based on contact as a foundation principle. The inter-personal relations in informal groups are shaped by proximity developed through value systems formed by cognition, awareness and mutuality. Thus, contact as a social process is an important source of human behavior at work.

Adjustment-Accommodation is an important set of social processes which indicates the human tendency to accept and live with unfavorable, non-conducive contradictions that is a reality both in society and organizations. Adjustment is the preliminary stage of accepting the contradictions and putting up with them as a minimum level of 'living and letting others live'. Accommodation is the higher level of accepting and compromising with the contradictions as an unavoidable necessity failing which the 'actor' knows that everything would collapse to the detriment of oneself and others. Human behavior i.e. tendency and capability to develop compatibility with unfavorable conditions arises out of this social process.

Conflict is a significant social process which reflects in human behavior. Conflict is endemic and sometimes essential. When there is maladjustment of and lack of

accommodation between interests and goals, conflict arises. Conflict may occur at intra-personal level in terms of stress caused by organizational conditions; or in the form of approach-approach, approach-avoidance and avoidance-avoidance goal conflict, or person-role conflict. It may arise at interpersonal level, between person and group, group and group, and at organizational level. Conflict is ingrained in organizations. The example of Union-Employer conflict, not only get limited to employment relations but also becomes representative of class conflict. Thus conflict in society may find way to the organization. However, conflict left unaddressed is inimical to any system. Differences in opinion as embodiment of differences in goals and interests are considered essential for conflict to manifest. Latent conflict is more injurious than open and manifest conflict. Once conflict becomes open, the handling will be easier. But allowing unmanageable levels of conflict is cancerous for any system. Conflict stages like pre-conflict, conflict and conflict aftermath need to be addressed as there is a 'domino effect' in conflict, which means that conflict gives rise to conflict.

Competition is another social process which has relevance in all human activities in the society and organization. As resources are few and claimants are many, competition emerges to get the claim. But even a bird has to rise early to get the worm. It is the presence of rule that makes the difference between the competition and conflict. Simply framing of rules may not make competition healthy. The rules shall be mutually agreed upon; institutional arrangements shall be made in order to implement the rules to the satisfaction of all. If not, competition may brew into conflict. Organization initiated competition systems are promotions, performance pay etc.; which unless administered through explainable organizational justice mechanisms may give rise to conflict. Competition has become a global process testing the competitive advantage of corporates.

Co-operation is a positive and desirable social process which shapes human behavior towards affiliation, coalition and co-optation. An overdose of conflict, howsoever endemic it might be, is to the detriment of organized society. So, co-operative structures and systems are developed both as reactive and proactive approach to conflict. Conflict reduction and maximization of cooperation is the symptom of healthy organized societies. Structure-functions, processes, systems are institutionalized to bring orderliness in society as well as organizations. There can be degrees of cooperation in terms of loyalty, involvement and commitment which have behavioral implications.

Assimilation is a social process that promotes taking in and absorbing external stimulus into the system. It is a psychological, social and cultural tendency and ability to receive new facts and realities and internalize into the behavior patterns of the recipient. Starting from ethnic societies to individuals including organizations consistently undergo this process. Assimilation is central to learning. As learning is crucial to behavior modification,

assimilation plays a seminal role in organizational dynamics. It is the process on which the processes of acculturation and socialization rest.

Acculturation and Socialization processes contribute to the perpetuation, self-renewal, and continuity of society. Individuals, groups, communities, institutions, organizations and one and all in a system undergo these processes for growth and development. Change as is endemic, is achieved by forces of acculturation and socialization. All those in a society find it imperative to change and evolutionary long lasting change happens through these processes which make the adaptation easy through the process of assimilation. The whole gamut of social processes needs to be viewed from an integrated perspective. Contact as the first process brings the individual entities in relation with other individuals and collective entities. How to fine tune contacts to one's advantage is learnt by processes of assimilation, acculturation and socialization through the experiences of adjustment and accommodation, failure of which exposes one to conflicts.

Competition and cooperation are soothers which attempt to reduce conflict and improve compatibility in the systems. Assimilation, acculturation and socialization are neither the last processes nor do they happen at the end. Rather, these processes occur at every stage continuously and persistently. The inter-play between various social processes in a given space and time, result into learnt behavior patterns of an 'organism' in the society which shapes one's values, personality and culture. These reflect in organizational behavior which includes both the behavior of people in organizations (micro OB) and behavior of organization in total environment (Macro OB) 'Individual differences' is an important concept of OB. The 'organism' is always exposed to diverse and varied socio-cultural, political and economic systems. It would internalize values, customs, belief patterns, culture through processes of assimilation, acculturation and socialization, which would shape the behavior patterns.

Conclusion

Modern society is an organizational society (Amitai Etzioni). Civilization progresses through organized living in which organizations play an important role. Different types of organizations are created, developed and

sustained in order to satisfy the multitude and varied needs of members of the society. Society places at the disposal of organizations all requisite resources, while setting out the objectives to be pursued and also keeps a tag on the organizations' activities and functions. Thus, while organizations per se are important for the society; society is the resource provider for all organizations.

The 'Resource Dependence Theory' (Pfeiffer & Salancik 1978) captures this concept when it postulates two assumptions namely: "first that organizations and their people are interdependent with other organizations and people; and second that consequent to this interdependence and the social relationships involved, understanding is much better served by investigating the effects and the constraints emanating from the social contexts; this is true of both individual and organizational behavior".

The open systems concept (Organizations are sub-systems of society. Society subsumes many systems) indicates that all systems are related to and dependent on one another directly or indirectly. For civilized living organized systems are essential. Society is the largest system of which organizations (socio-cultural, political and economic) are sub systems. There is resource dependency between organizations that establishes their interface. The society manages its interface with organizations through institutionalization. There are differences of approach between old institutional and neo institutional thinkers. Society representing pluralist interests can impose institutions on organizations is the focus of old institutionalisms; whereas participatory institutionalization is advocated by the neo-institutionalisms. The interface between society and organization is intervened by environment which stems from the social institutions and directly impacts the organization. Various shades of thought describe this interface examining types of environmental changes and responses of the organizations. The social processes regulating the human relations and behavior in the larger society play a significant and similar role in organizations, justifying the claim that 'organizations are miniature society'. In understanding, analyzing, predicting and managing human behavior at work i.e. micro OB as well as the organizations' behavior in the larger environment (Macro OB), the knowledge of social processes is essential.

***

Non-Performing Loans in Nepalese Banking Sector

Dr. Satyendra Timilsina*

Introduction

The NPL Level, which is measured as the ratio of non-performing loans to the total lending portfolio, is one of the indicators used to assess the health of financial institution and the financial system as a whole. It helps measure efficiency of the financial institution by identifying problem-assets in the lending portfolio. The loan becomes non-performing – a form of problem assets – when the borrower is unable to repay the principle and interest dues in a timely manner, which builds up the risk of default. The increase in non-performing loans is a concern for both regulator and financial institution as it weakens profitability. An increase in NPL would mean the bank can no longer make money from that business, and further to the woes the banks have to set aside provisions to cover the losses that they expect to incur. In this write-up, we will be discussing on the NPL level of Nepalese banking sector with respect to the NPL level in our region, methodologies used for NPL calculation, and issues related to NPL in Nepal.

Loan classification and NPL measurement in Nepal

Nepal Rastra Bank (NRB) as per its authority has issued circular on loan classification, which is the basis for measurement of NPL level in Nepal. The loan classification is based on both objective and subjective criterions. While the objective criterion is based on the aging of due principal and interest, the subjective criteria are qualitative in nature and covers several aspects such as type of collateral and its value, use of funds, and borrower's attributes among others. As per the circular the loans are classified into five categories, which are re-grouped as performing and non-performing loans. Performing Loans include all loans under pass and watch-list categories, whereas non-performing loans include loans under substandard, doubtful and loss category. The loans that are restructured or rescheduled are also classified as non-performing loans.

a. **Pass:** All loans that do not have an overdue or an overdue of at most one month is categorized under pass category. Further, a maximum of Rs 1 million loan against gold/silver, all loan against the collateral of fixed deposit receipt and securities issued by the government of Nepal and Nepal Rastra Bank are also categorized in pass loan category irrespective of the principle/interest overdue period.

- b. **Watch List:** All loans with an overdue of one month up to the three-month period are categorized under watch list category. There are other subjective criterions too for watch list loans. Some of these criterions include: Loans disbursed to borrowers that have non-performing loans in other BFIs, loan disbursed to firms that have a negative net-worth or are operating at loss for three consecutive years, the borrowers that failed to maintain the prescribed debt-equity ratio or debt servicing to income ratio, and as per supervisor's direction to classify the given loan as watch list on account of weak cash flow and operational issues.
- c. **Substandard:** Loans which are overdue from a period of three months to a maximum period of six months are classified as substandard loans. There is no additional criterion to classify loans in this category.
- d. **Doubtful:** Loans which are overdue by a period of six months to a maximum period of one year are classified as substandard loans. As in substandard loan category, there is no additional criterion to classify loans in this category too.
- e. **Loss:** Loans that are overdue for a period of more than one year comes under the loss category. Other criterions for loans to be included in loss category include: Loans that are misused or used in other purposes, when borrower goes bankrupt, remains out of contact with the BFIs or goes missing for more than 90 days, the project is not in operation or is unlikely to resume operation, market value of the collateral is inadequate to secure the loan, fund is siphoned to other individuals or firms.

As per the current practices, banks and financial institutions are mostly using the aging based objective criterion for loan classification. BFIs normally don't classify loans according to the subjective or qualitative criterions. The subjective criterions are mostly used by banking supervisors during the onsite/offsite inspection of the financial institution – and this brings significant deviation on the provisions calculated by management and supervisors.

Banks and Financial Institutions have to report to NRB on loan classification as per NRB Directive form no 2.1, which is related to the classification of loans and advances and bills purchase, on a quarterly basis. NRB after the compilation from all BFIs, releases the NPL

* Director, Nepal Rastra Bank.

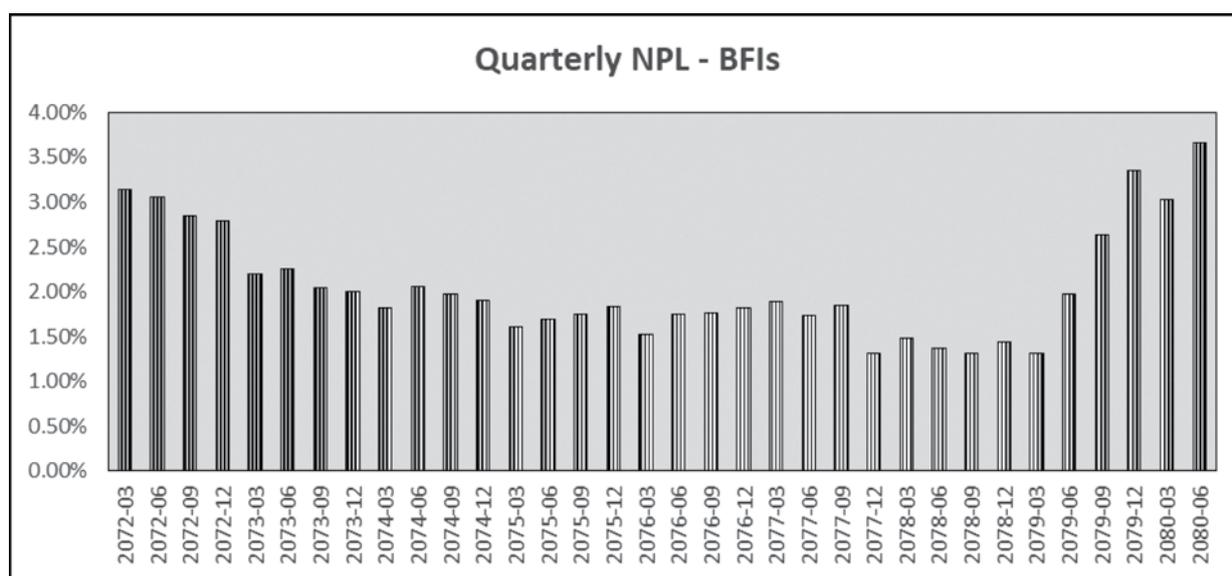
level of the industry along with those for Commercial Banks, Development Banks and Finance Companies on a quarterly basis. Bank Supervision Department and Financial Institutions Supervision Department of the Nepal Rastra Bank publishes NPL level of individual financial institution through Key Financial Indicators on a quarterly basis.

Globally, nonperforming loans (NPLs) are defined as those loans for which (1) payments of interest or principal are past due by 90 days or more; or (2) interest payments equal to 90 days or more have been capitalized (reinvested into the principal amount), refinanced, or rolled over (payment delayed by agreement); or (3) evidence exists to reclassify them as nonperforming even in the absence

of a 90-day past due payment, such as when the debtor files for bankruptcy. The amount of loans recorded as nonperforming should be the gross value of the loan as recorded on the balance sheet, not just the overdue amount (Financial Soundness Indicators Compilation Guide 2019, International Monetary Fund).

NPL Trend in Nepalese Banking Sector

Non-performing Loans (NPL) level has increased substantially in the last year. The NPL level of 3.66 recorded for the first quarter of the current fiscal year for entire banking industry (A, B and C category BFIs) is the highest in the last decade. The increase in NPL level has been observed for all the categories of banks – commercial banks, development banks and finance companies.

The quarterly NPL level of BFIs is presented in the chart, whereas the NPL level breakdown for the three categories of banks has been tabulated after the chart.

The NPL level of finance companies has remained comparatively at higher side amongst the three categories of banks. In the last two years, the NPL level has increased by more than 2 percentage points for each of the banking category.

Comparative NPL Level				
Year/Quarter	Commercial Banks	Development Banks	Finance Companies	Total BFIs
2078-03	1.41%	1.30%	6.19%	1.48%
2078-06	1.23%	1.46%	7.84%	1.37%
2078-09	1.18%	1.42%	7.05%	1.31%
2078-12	1.32%	1.49%	7.00%	1.44%
2079-03	1.20%	1.36%	6.23%	1.31%
2079-06	1.83%	2.32%	6.99%	1.98%
2079-09	2.49%	2.82%	7.82%	2.63%
2079-12	3.23%	3.40%	8.19%	3.34%
2080-03	2.98%	2.49%	7.60%	3.02%
2080-06	3.61%	3.19%	8.37%	3.66%

Source: Monthly Statistics, Bank and Financial Institution Regulation Department, NRB

Amongst the three types of loans – substandard, doubtful and loss – under the non-performing loan category, the doubtful and loss loans makes up almost 75 percent of all non-performing loans. The share of restructured/rescheduled loan is very low. Construction and manufacturing sectors have produced

the highest level of non-performing loans in the last fiscal year. Last year, the service sector and the consumable loans had produced relatively lower level of non-performing loans. The performance of agricultural sector – which has remained the lending priority, has also produced relatively higher non-performing loans in the industry.

The data for commercial banks shows that the NPL of public banks is much higher than the private sector banks. Further, there is huge variation on the NPL level amongst the commercial banks in Nepal – for instance, the minimum and maximum NPL level stood 0.79 and 4.77 in 2080 Ashad. This huge variation indicates that NPL management practices and quality of lending is weaker in public sector banks when compared to the private sector banks.

NPL level of Commercial Banks

	2078 Ashad	2079 Ashad	2080 Ashad
No of Banks	27	26	20
Maximum NPL	3.07	2.00	4.77
Minimum NPL	0.12	0.15	0.79
Median NPL	1.38	1.21	2.83
Industry Average	1.40	1.20	2.98
NPL Public Banks	2.41	1.87	2.78
NPL Private Banks	1.25	1.09	3.01

Source: Key Financial Indicators, Band Supervision Department, NRB

Some observations

Nepal has always witnessed lower level of NPL. And this has triggered questions on the quality of reporting from BFIs. People cite the practice that we had in the past to manage NPL level – there were number of instances where BFIs regularized due loans by issuing fresh loans in a different form – while making such comments. Their argument is that the NPL is becoming more realistic as banks could not regularize their dues in the same way after the issuance of working capital guidelines that restricted repaying principle and interest from the borrowed fund. While this might be one major reason, the slowdown in the economic activities in the country in recent period has also contributed to recent rise in NPL in the banking sector.

In spite of this fact, there are some reasons for persistently lower level of NPL in Nepal. The most important one is: Nepal has a collateral based lending practice, which makes loan more secure and people repay their dues for fear of losing their property. While, more than 75 percent of the lending in Nepal is secured by fixed asset collateral, our lending practice is more conservative – loan to value ratio is very low, and the value of the collateral is the distressed value and not the market value. The lending is therefore much lower than the value of the collateral, which means it is very unlikely that there are willful default cases. Since, unlike in many countries where there is a longer litigation process before the property goes for auction, banks in Nepal have adequate right to discharge those properties to recover their loans whenever the borrower defaults, there is always a stress on the borrower to repay the debt to safeguard their property.

Nepali banks also have a practices to have a personal guarantee for each of the loans and whenever a borrower defaults, not just the borrower but the affiliated parties and those who provide personal guarantee are also affected. The provision to public all these details in national newspaper,

and blacklisting all of them creates reputational risk for both the borrowers and related parties including the guarantee provider. The concept of blacklisting – which bars those blacklisted from availing any banking services from the industry – has also helped reduce the number of default cases. Borrowers are found to have managed fund from other sources to repay the dues and stay clean.

Comparative NPL level in South Asian countries

The comparative statistics for non-performing loans for south Asian countries has been sourced from the IMF's compilation of Financial Soundness Indicators. The guidelines for FSI states that this indicator (i.e. non-performing loans to gross loan) is calculated by taking the value of NPLs as the numerator and the total value of the loan portfolio (including NPLs, and before the deduction of specific loan loss provisions) as the denominator.

The table shows that the NPL level for Nepal has remained lower than the countries in the region. Nepal's NPL, however, is on the rise – increased to 2.44 in 2022 from 1.56 in 2018. In most of the years, the NPL level in Maldives has remained higher in the region – Sri Lanka has the highest in 2022 mainly because of the financial crisis that they faced in that year. The NPL level for Bhutan, India, Maldives and Pakistan has moderated in the year 2022 when compared to the previous years. The NPL has increased in Bangladesh, Nepal and Sri Lanka. The following table shows the five-year data of Non-Performing Loans in the South Asian Region.

Non-Performing Loans – SAARC Countries (in percentage)

	2018	2019	2020	2021	2022
Bangladesh	9.89	8.90	7.74	7.97	8.72
Bhutan	7.03	8.45	11.69	6.74	2.98
India	9.46	9.23	7.94	6.54	4.81
Maldives	11.56	11.63	18.80	12.59	9.41
Nepal	1.56	1.66	1.68	1.16	2.44
Pakistan	7.97	8.58	9.19	7.89	6.54
Sri Lanka	3.42	4.70	4.93	4.47	11.97

Source: Financial Soundness Indicators, IMF 2023

Gross Vs Net NPL

Gross NPL is the total value of non-performing loans, whereas net NPL is the value of non-performing loans after adjusting the provisions that the financial institution has already booked for those non-performing loans. While gross NPL is an indicator of overall assets quality of the financial institution and provides an overall picture of the extent of stressed assets in the loan portfolio, the net NPL measures that portion of non-performing loans that the financial institution is yet to book for losses i.e. it represents the actual financial loss after accounting for provisions made against the non-performing loans. The net NPL, thus provides a more accurate measure of the health of the financial institution.

Gross NPL = sum of all non-performing loans.

Net NPL = Gross NPL – provisions against the NPL

In India net NPL is derived after adjusting balance in interest suspense account and part payments received in addition to the provisions held.

There are discussions, these days, on which of the two indicators – Gross NPL or Net NPL – is to be chosen while analyzing the health of the financial system. The discussion, however, has not propelled from an academic exercise but as a means to manage the growing NPL level in the industry. By definition, if the net NPL is lower than the gross NPL and if net NPL can be introduced instead of gross NPL, there could be psychological advantage in the market.

The issue of Gross Vs Net NPL, however, needs to be discussed in Nepal, mainly because number of central banks these days calculate net NPL instead of gross NPL levels. From the risk management perspective for any financial institution, net NPL could be a better indicator as it measures the actual financial loss for any financial institutions. But, from the financial stability perspective, gross NPL could be a better indicator as it provides an idea on overall asset quality in the financial system.

In Nepal's cases, we believe that the net NPL is almost half of the gross NPL. As mentioned earlier, almost 75 percent of the non-performing loans are either doubtful or loss loans and banks provision 50 percent for doubtful and 100 percent for loss loans. When the provision is adjusted, the net NPL comes down to almost half of the gross.

Some Issues and challenges

The level of non-performing loans is on the rise – not just the industry average but NPL level of each of the entities is seen to have increased. This increase in NPL in recent quarters has raised concerns in the industry. When comparing the current level of NPL in the region, there should be no worry. But when we compare the NPL data with our own past, the pace of increment is of a concern. The NPL level increased almost three fold from 1.3 percent to 3.6 percent in the last one year. The recent economic slowdown in the country and projected decline in aggregate demand is likely to affect the loan recovery,

putting further stress on non-performing loans of the banking sector.

As per the conditions of Extended Credit Facility (ECF), loan from the International Monetary Fund (IMF), Nepal is conducting Asset Quality Review of ten commercial banks in this fiscal year. The Asset quality review will be done by internationally accepted audit firm. The review is being planned at a time when there are concerns that the current NPL level is understating the credit risk, business is slow, and the financial system is under stress, mainly due to recovery issues. The asset quality review at this non-normal period is of huge concern for all of us as the review is most likely to amplify the assets quality issues.

The likely changes in accounting practices is also expected to affect the NPL level. Because of the carve-out that the Accounting Standard Board has allowed on the accounting of impairment losses, BFIs are alternatively allowed to measure impairment loss on loans and advances as per the norms prescribed by NRB for loan loss provisioning. As, this carve-out will be lifted from upcoming fiscal year, all BFIs will be measuring the impairment loss as per Expected Credit Loss (ECL) model. It is expected that the impairment loss calculated using ECL model would be significantly lower than loan loss provision calculated as per NRB norms, mainly because NRB norms do not allow netting off the collateral value while calculating credit risk.

There is a psychological benchmark of 5 percent level of NPL set for Nepal – it is commonly accepted that the NPL level has to be maintained under 5 percent level. This benchmark was set informally as the central bank policies restricted banking expansion and deposit placement in the financial institution with more than 5 percent NPL level. The restriction on branch and extension counter opening on account of NPL level has already been lifted, but the practice to restrict deposit placement is still in place. This is exercised by many other institutional depositors too. This fact has forced BFIs to go for NPL management and bring it down to less than 5 percent level, which might have helped distort the true picture of NPL in Nepal.

***

Financial Development and Economic Prosperity with Reference to Nepal

Ram Kumar Thapa*

There is a common consensus that a well-functioning financial sector is a pre-condition for efficient allocation of financial resources for exploitation of an economy's growth potential. However, the literature as well as evidences suggest that the financial development affects the economic growth in different extent across different economies. The role of financial sector is to channel savings to investment. The economic growth not only depends on the accumulation of input factors including capital in the production process but also the technical progress to increase production efficiency. It is also equally true that finance contributes to the realization of technical advancement to the extent that such development is embedded in the financial resources.

Economic Functions of Financial Markets

In the face of existence of imperfect financial markets, the state of asymmetric information exists in relation to the suppliers/lenders and borrowers/investors of funds. The fund suppliers may not have sufficient information on the borrowers that ultimately use funds but become sufferers in the event of default due to failure by the borrowers to disclose negative information or anticipate a worst-case scenario that affect the repayment strength. The value of the financial sector is reducing the transaction costs arising from the asymmetric information and benefit from risk intermediation. Corporate statues and public law often have provisions to ensure investor protection and enforcement of the contracts designed mainly to safeguard the well-being of the BFIs.

In traditional viewpoint, the financial intermediaries bridge between the differences in interests between borrowers and lenders with respect to denomination (size), maturity (time horizon) and risk. BFIs typically accumulate deposits from house-holds in small amounts for short-term and channel them to enterprises in large sums for longer-term to finance capital accumulation. In channeling savings into credits, BFIs benefit from economies of scale. The efficiency in deposit transformation function as well as the payment functions offer little leeway for financial intermediaries to stimulates economic growth. BFIs possess professional knowledge in evaluating and monitoring investment projects, evaluating risks and designing financial contracts to mitigate them. Thus, the enhanced efficiency of financial system may lead to higher level of economic growth i.e. higher GDP, at least temporarily.

Growth-Supportive Financial Structure

For a closed economy, the investment and savings are equal, the balance of payment is ideally zero. For a country

like Nepal, where a national debt has been more than 41 percent of GDP, the finance-growth linkages is more pronounced and should be considered from a wider point of view. Referring to the financial structures prevailing in the developed economies, they can be broadly grouped into market-based or bank-based financial structures. It is accepted that the vibrancy of the USA economy has been supported by the market-based financial structure; whereas the economies of countries such as Japan and Germany are characterized as the bank-based financial structures and were considered as successful in the past but lack dynamism and vibrancy in the current times. In a bank-led financial structure, an economic acceleration is more reliant on domestic credit supply to private sector from BFIs rather than the market-supplied funds. Such system is considered to be less resilience and more prone to risk cycle as compared to market-based structure in which financing a business firm is made mainly in the form of long-term financing instruments such as equities and bonds. The market-based financial structure is considered to be growth conducive as it is more resilient and subject to market monitoring. The comparative advantage of these two biases can be seen with reference to India economy where the domestic credit to private sector stands at about 50 percent of GDP, which is substantially lower than Nepal (95%) in 2022 but still exhibiting the economic growth exceeding 7 percent in the past two years along with the revised growth projection of 7.3 percent for the fiscal year ending in March 2024.

A Brief Empirical Evidences

Nepal is a country with vast potential for economic prosperity but still a least developed country (LDC) since 1971 when the category was established and preparing to graduate to a developing country by the end of 2026. Studies have been conducted by academicians as well as policy makers on how financial development contributed to growth of the economy. Poudel and Acharya (2020) studied the role of financial development on the economic growth in Nepal employing the autoregressive distributed lag (ARDL) approach of cointegration using time series data covering the period from 1965 to 2018 and found that financial development indicators- Broad money, domestic credit to private sector and domestic credit from banking sector almost similarly and significantly contribute to the economic growth. Further the gross capital formation shows stronger role in the economic growth but the foreign direct investment does not seem to be significant.

Guru and Yadav (2017) examine the relationship between financial development and economic growth for the BRICS

* Chief Manager, Rastrriya Banijya Bank Ltd.

countries during 1993 to 2014, using the generalized method of moment system estimation (SYS-GMM). The study reveals that there is a strong and positive association between financial development proxied by financial depth measured as percentage of banks' liquid liabilities to GDP, credit to deposit ratio and credit to private sector, and economic growth proxied by the per capita income growth of the selected economies. Similarly, value of shares traded as the stock market development indicator also has significantly positive influence on the economic growth in presence of all banking sector development variables.

Finance is obviously important for growth at early stages of economic development. The development of financial sector strongly depends on legal issues ruling investor protection and transparency. The linkage between the financial sector and economic growth is less conclusive at the aggregate level and more apparent at firm level (Thiel, 2001). There are no evidences in favor of consistent superiority of market-based system over bank-based system. The study argues that a flexible financial structure i.e. market-based financial system is demanded by young and innovative enterprises so that they can adjust the changing financing needs timely to coincide with their life cycle.

Financial Development in Nepal

Financial sector incorporates institutions, instruments, markets as well as legal and regulatory framework that facilitate transactions of deposit mobilization and credit supply. The Nepalese financial sector formally opened in 1937 with establishment of Nepal Bank Limited has already completed a journey of eight decades. Further, when the financial sector was not opened to the private sector, the government came up with a lead in financial sector development by establishing one commercial bank (RBB) and two development financial institutions (NIDC & ADB). Despite implementation of planned development efforts, Nepal has not been attaining the growth and development as planned and desired. In order to give impetus to accelerated economic growth, the government was bound to adopt the liberalization policy to allow the private sector including foreign participation in the financial sector in the early 1980s as per the suggestions of the multi-lateral agencies and donor community. After 1984 when then Nepal Arab Bank (Now Nabil Bank) came into operation, the financial sector, particularly banking sector, witnessed a very impressive growth and development. By the end of Mid-July 2012, the number of A, B C & D class of licensed financial institutions reached a record high of 214 in total.

Table-1: Indicators of financial Expansion

Particulars/Year	Mid-July									
	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
No. of BFIs (A, B, C & D class)	204	193	179	149	151	170	154	132	125	111
No. of Branches	3,430	3,838	4,272	5,068	6,651	8,686	9,765	10,683	11,528	11,589
Capital Market Capitalization (Rs. billion)	1075.14	989.4	1890.1	1856.8	1435.14	1567.50	1792.76	4010.96	2869.34	3082.52

Source: NRB and NEPSE

As evident in table 1, the total number of BFIs licensed by NRB has come down persistently as a result of the merger and acquisition drive. As the total branches serving people have increased significantly, the number of populations served by each branch has decreased from 7,724 in 2014 to 2,517 in 2023. Nevertheless, the increased privilege to access financial services has not been instrumental to be supportive to economic prosperity of the nation. Besides, the capital market capitalization has been three-fold over the period of 10 years.

The Finance-Growth Nexus in Nepal

Economic prosperity of Nepal has been mired for a long. There are instances of public dissidents reflected into socio-political incidents due to hardship faced by people to survive. The public aspirations were manifold during recent times due to political awareness as well as access to global information via telecommunication revolution. However, government policies and programs on economy, money and markets have not been able to cater to those aspirations. Whatsoever efforts were made, the outcomes were not as per the need as well as expectations. Although policymakers, politicians, educationists, entrepreneurs, civil servants and so forth have known this fact, nobody has bothered to identify the root cause of such undesired outcome and suggest landmark changes to intervene into the existing structures. As discussed above, the

economic acceleration is backed by the financial system in two ways i.e. credit supply to private sector by BFIs or finance collected from the capital market. In Nepal, the role of capital market for provisioning of finance for private enterprises is very insignificant. Thus, the private entrepreneurs have to resort to bank credits to finance their businesses. Hence, the domestic credit to private sector should have a dominant role in accelerating economic growth.

The nexus of finance-growth suggests that it is essential to have financial and banking institutions capable of offering required credit to the private sector. But this notion does not seem to hold true in our context. There were relatively higher economic growth rates in three years from 2073/74 to 2075/76 (greater than 6.5%), but the ratio of domestic credit to private sector to nominal GDP was not higher than 74 percent in the same period. Although the domestic credit by BFIs to private sector stood at 89 percentage of nominal GDP in as on Mid-July 2023, the economic growth was limited to 1.9 percent. However, the sectoral credit exposure demonstrates a noticeable fact that there were nearly 30 percent of total credit in production & construction sectors in these three years of high growth; whereas it is about 22 percent as on mid-july 2023. Further the combined exposure of trade, consumer loans & other sectors remained at 46 percent as on mid-July 2023.

Table 2: Sectoral Credit Exposure as Percentage of Total Credits from BFIs

Economic Sector	Mid-July									
	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023 (P)
Agriculture	4.49	4.78	4.68	4.53	5.60	6.64	6.91	7.77	8.24	8.50
Mines	0.32	0.26	0.20	0.20	0.21	0.25	0.20	0.21	0.19	0.24
Productions	19.65	18.76	17.61	16.60	16.42	16.43	16.34	15.42	14.76	15.43
Construction	10.55	11.22	10.87	10.68	10.45	10.63	10.64	9.86	4.04	4.16
Metal Productions, Machinery, and Electrical Tools and fitting	1.24	1.19	1.16	1.26	1.37	1.27	1.41	1.49	1.54	1.44
Transportation Equip. Production and Fitting	1.97	1.69	1.78	1.70	1.52	1.47	1.53	1.27	1.18	1.06
Transportation, Communications and Public Services	4.17	4.41	4.99	5.29	5.50	6.07	6.42	6.05	6.20	7.25
Wholesaler and Retailers	21.55	21.84	22.26	21.89	21.96	21.14	20.29	20.05	20.12	20.18
Finance, Insurance, and Fixed Assets	8.00	7.87	8.03	8.33	8.38	8.03	7.74	8.08	7.97	7.49
Service Industries	7.73	7.93	7.53	7.86	8.14	8.41	9.16	8.67	8.35	8.36
Consumable Loan	4.64	4.31	3.88	4.30	3.60	3.09	2.80	3.65	18.42	18.99
Local Government	0.10	0.13	0.10	0.08	0.06	0.05	0.05	0.04	0.02	0.02
Others	15.59	15.61	16.91	17.29	16.79	16.50	16.51	17.45	8.96	6.88
Total	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

Source: NRB

In the Nepalese economy, agriculture is contributing about a fourth of GDP, but its growth is always largely dependent on the timely & sufficiency of monsoon, and supply of fertilizers & seed to farmers on time. Although, the NRB has set a minimum threshold of lending by for commercial banks to agriculture sector and micro, cottage, small & medium enterprises (MCSMEs) at 11 percent to each sector by the end of Mid-July 2024, there is about 8.5 percent of total lending by all BFIs to agriculture sector as at the end of Mid-July 2024. Just complying with the regulatory provision on the credit exposures of BFIs to agriculture sector has not been sufficient for expansion and development of agriculture sector and consequently its contribution to the GDP growth. The economic sectors such as industry & agriculture which can offer large job opportunities, substitute import & promote exports have not yet attracted much credit yet. Nearly a 50 percent of total credit extended by all BFIs has been absorbed by wholesale & retail trades, consumer loans and others as at the end of Mid-July 2023. The industrial sector which currently failing to attract entrepreneurs and consequently the bank credit is contributing nearly 14 percent to GDP.

Conclusion

Evidences show that both the bank-based as well as market-based financial systems have been exhibiting their contribution to economic acceleration in different economies in the world. Although they have distinguished features in terms of resilience, risk exposure, monitoring and control, the market-based financial system has been credited for accelerated and vibrant economy in comparison to the bank-based financial structure. The Nepalese financial structure is dominated by the bank-based system. Nonetheless, the financial market is in the offing and

gradually taking its larger pie in business financing. In the short run, there is no immediate alternative option to the existing financial structure; rather it should be utilized as a medium to achieve economic prosperity by shifting sectoral exposures to productive and agriculture sectors and developing measures to ensure proper utilization of such credit. Policies should be formulated such that lenders and borrowers may have little privilege to manipulate the financing need and siphon the loaned amount. BFIs as lenders must not have any excuses to avoid lending to these sectors and have procedures/processes that motivate genuine entrepreneurs to borrow and keep them under their close monitoring radar. In sum, all stakeholders including the government, NRB, BFIs and entrepreneurs must be sincere to their responsibilities to make the nation a place of hope for the new generation.

Reference:

- Bats, J.V., & Houben, A. (2017). Risk-based versus Market-based Financing: Implication for Systemic Risk. *DNB Working Paper*, 577.
- Guru, B.K. & Yadav, I.N. (2018). Financial Development and Economic Growth: Panel Evidence from BRICS. *Journal of Economics, Finance and Administrative Science*, 24(47), 113-126.
- Poudel, R.C. & Acharya, C.P. (2020). Financial Development and Economic Growth: Evidence from Nepal. *NRB Economic Review*, 32(1).
- Thiel, M. (2001). Finance and Economic Growth- A Review of Theory and the Available Evidences. *European Commission-Economic Paper*, 158.
- Nepal Rastra Bank. *Current Macro-Economic and Financial Situation*, Retrieved from [Current Macro-Economic and Financial Situation Archives - नेपाल राष्ट्र बैंक \(nrb.org.np\)](http://Current Macro-Economic and Financial Situation Archives - नेपाल राष्ट्र बैंक (nrb.org.np)).

The Measurement of Credit Risk and the ECL Mechanics

CA Krishna Shah*

1. Overview of Credit Risk:

Credit risk refers to the potential financial loss that a lender or investor may incur if a borrower fails to meet their debt obligations. It is a significant concern for financial institutions, and measuring credit risk is crucial for making informed lending decisions and managing overall risk exposure. Credit risk is a significant concern for banks, as it represents the potential for financial loss due to the failure of borrowers or counterparties to meet their debt obligations. Banks are major players in the financial system, and their profitability and stability depend significantly on effective credit risk management. Here are some key aspects of credit risk in banks:

2. Credit Risk Measurement:

Credit risk measurement in banks is crucial for several reasons, and it plays a fundamental role in the overall risk management framework of financial institutions. Credit risk measurement is a critical component of sound risk management in banks. It enables these financial institutions to make prudent lending decisions, maintain regulatory compliance, and safeguard their financial stability, contributing to the overall health and sustainability of the banking sector. The expected credit loss (ECL) is one of the widely used approaches towards measurement of credit risk in banks which is also mandated by regulators.

3. Expected Credit Loss (ECL):

ECL is a forward-looking estimate of the total credit losses that a financial institution expects to incur over the life of a financial instrument. Expected Credit Loss (ECL) is a methodology used to measure and account for credit risk in financial reporting. The International Financial Reporting Standards (IFRS 9) provides guidance on the accounting treatment of ECL for financial instruments. It requires financial institutions to recognize expected credit losses upfront and regularly update these estimates. This methodology helps financial institutions make decisions that are more informed and comply with accounting standards. The components of credit risk for ECL measurement has been explained below:

3.1. Probability of Default (PD): This represents the likelihood that a borrower will default on its obligations. It is often expressed as a percentage and is a key input in ECL calculations.

3.2. Loss Given Default (LGD): This measures the potential loss in the event of a default. It represents the proportion of the exposure that would not be recovered in the event of default.

3.3. Exposure at Default (EAD): This is the total value

that a lender is exposed to when a borrower defaults. It considers the potential future exposure up to a certain point in time.

4. Measurement of ECL:

The measurement of Expected Credit Loss (ECL) is a critical component of credit risk management in banks, especially in compliance with accounting standards like International Financial Reporting Standard 9 (IFRS 9). ECL represents the estimate of potential losses arising from the non-performance of loans due to credit risk. Mathematically, ECL is a product of PD, LGD and EAD. Various methods and approaches are used by banks to measure Expected Credit Loss. Here are some common approaches:

4.1. Probability of Default (PD) Estimation Models:

PD models estimate the likelihood of default for individual borrowers or counterparties. These models often use historical data, credit scoring, and other relevant factors to calculate the probability of default over a specific time horizon.

4.1.1. Credit Scoring Models:

Overview: Credit scoring models assign numerical scores to borrowers based on various characteristics such as income, credit history, debt levels, and other relevant factors.

Implementation: These models are typically built using statistical techniques like logistic regression or machine learning algorithms. The resulting scores are used to categorize borrowers into different risk segments, and PD is estimated based on historical default rates within each segment.

4.1.2. Statistical Models:

Overview: Statistical models use historical data and statistical methods to estimate the probability of default.

Implementation: Examples include logistic regression, probit models, and survival analysis. These models analyze the relationship between historical default events and relevant borrower characteristics to predict the likelihood of future defaults.

4.1.3. Credit Rating Agencies:

Overview: Banks often use external credit rating agencies such as Moody's, Standard & Poor's, and Fitch for credit risk assessment.

Implementation: Credit ratings provided by these agencies are mapped to estimated PD values. Banks then use this mapping to estimate the PD of borrowers based on their assigned credit ratings.

* Chief Manager, Rastriya Baniya Bank Ltd.

4.1.4. Credit Risk Grades:

Overview: Internal credit risk grading systems are employed by banks to categorize borrowers into different risk grades.

Implementation: Each risk grade is associated with an estimated PD based on a combination of quantitative and qualitative factors. This allows banks to tailor their risk assessments to their specific portfolios and risk appetite.

4.1.5. Credit Migration Models:

Overview: Credit migration models track changes in credit risk over time by categorizing borrowers into different risk states.

Implementation: Transition matrices are used to estimate the likelihood of moving from one credit risk state to another. By considering these transitions, banks can estimate the PD for different time horizons.

4.1.6. Machine Learning Models:

Overview: Advanced machine learning algorithms, such as decision trees, random forests, and neural networks, are increasingly used to estimate PD.

Implementation: These models can capture complex relationships in data and adapt to changing patterns over time. They are particularly useful when dealing with large datasets and nonlinear relationships.

4.1.7. Expert Judgment and Qualitative Assessments:

Overview: Expert judgment involves subjective assessments by experienced credit analysts.

Implementation: Analysts use their expertise to qualitatively evaluate the creditworthiness of borrowers. This method is often used in conjunction with quantitative models to incorporate additional insights.

4.1.8. Survival Analysis:

Overview: Survival analysis models the time until an event, such as a default, occurs.

Implementation: These models estimate the hazard function, representing the instantaneous rate of default. Survival analysis is particularly useful when dealing with censored data, where the exact timing of defaults may not be known.

4.1.9. Macroeconomic and Industry Indicators:

Overview: Macroeconomic and industry-specific factors are considered in estimating PD.

Implementation: Economic indicators, such as GDP growth rates or industry-specific trends, can be incorporated into models to capture the impact of broader economic conditions on credit risk.

4.2. Loss Given Default (LGD) Assessment Models:

LGD models estimate the potential loss in the event of default. These models consider factors such as collateral values, recovery rates, and other credit enhancements to quantify the expected loss severity. Loss Given Default (LGD) is a critical component in the calculation of credit risk and is used to estimate the potential loss that a bank might incur in the event of a borrower default. LGD represents the portion of exposure that is not recovered after default. Several methods and approaches are employed by banks to measure Loss Given Default:

4.2.1. Collateral Valuation:

One common method for estimating LGD is to assess

the value of collateral held against a loan. Banks may use market values or appraisals to determine the likely recovery value in the event of default. This method is particularly relevant for secured loans.

4.2.2. Workout and Recovery Models:

Banks often develop models that simulate the recovery process after default. These models take into account various factors such as the type of collateral, the effectiveness of recovery strategies, and the time it takes to recover funds. Historical data on recovery rates in similar situations can also be used.

4.2.3. Discounted Cash Flow (DCF) Analysis:

DCF analysis involves discounting the expected future cash flows from the defaulted loan to their present value. This approach considers the timing and uncertainty associated with recovering cash flows and provides an estimate of the net present value of the expected recovery.

4.2.4. Market-Based Methods:

Market-based methods involve using market prices of distressed debt or credit derivatives to infer the market's perception of potential recovery in case of default. Market prices can provide real-time signals and insights into the credit market's expectations.

4.2.5. Historical Recovery Data:

Analyzing historical recovery data from previous defaults within the bank's portfolio or industry can help estimate LGD. This approach relies on the assumption that past recovery patterns can be indicative of future recovery prospects.

4.2.6. Regulatory Prescribed Methods:

Regulatory frameworks, such as Basel III, may provide specific formulas or methods for estimating LGD. Banks are often required to follow these prescribed methods to ensure consistency and comparability across institutions.

4.2.7. Expert Judgment:

Expert judgment, based on the experience and insights of credit analysts and risk managers, can be used to estimate LGD. This qualitative approach is particularly valuable when dealing with unique or complex credit situations where quantitative data may be limited.

4.2.8. Stress Testing:

Stress testing involves subjecting a bank's portfolio to adverse economic scenarios to assess the potential impact on LGD. By considering extreme conditions, banks can gain insights into the robustness of their LGD estimates.

4.2.9. Loss Severity Grades:

Some banks use a grading system to categorize loans based on their expected loss severity in the event of default. Each grade corresponds to a specific LGD estimate, providing a more granular approach to estimating potential losses.

4.2.10. External Data Sources:

Banks may leverage external data sources, such as industry studies or databases, to gather information on LGD. External data can provide benchmarks and additional context for estimating potential recovery rates.

4.3. Exposure at Default (EAD) Estimation Models:

EAD models assess the exposure at the time of default, considering factors such as the outstanding balance, committed amounts, and potential future exposure. This

is often combined with PD and LGD models to calculate the overall Expected Credit Loss. Exposure at Default (EAD) is a crucial metric in the calculation of credit risk. It represents the potential financial loss that a bank may face if a borrower defaults. EAD takes into account the exposure at the time of default and reflects the amount at risk. Various methods and approaches are employed by banks to measure Exposure at Default. Here are some common approaches:

4.3.1. Current Exposure Method (CEM):

CEM calculates EAD based on the current value of the exposure at the time of default. For derivative instruments and certain off-balance-sheet items, this involves considering the replacement cost and potential future exposure.

4.3.2. Standardized Approach for Banking Book Exposures:

Under Basel regulations, banks may use standardized approaches to calculate EAD for certain banking book exposures. For example, risk weights are applied to on-balance-sheet and off-balance-sheet items to determine the credit risk capital requirement.

4.3.3. Internal Models Approach:

Banks with regulatory approval may use internal models to calculate EAD, subject to regulatory validation. This approach allows for a more sophisticated and risk-sensitive measurement of exposure, particularly for complex portfolios.

4.3.4. Advanced Measurement Approaches (AMA):

Some banks may use the Advanced Measurement Approaches under Basel II for specific portfolios. This approach involves the use of internal models for estimating EAD, taking into account various risk factors and portfolio-specific characteristics.

4.3.5. Credit Conversion Factors (CCFs):

CCFs are used to convert various types of exposures, such as commitments and contingent liabilities, into credit exposure equivalents. CCFs are applied to the notional amount of off-balance-sheet items to estimate the potential exposure at default.

4.3.6. Simulation Models:

Simulation models involve running scenarios and simulations to estimate potential exposure under different economic conditions. These models consider factors such as interest rate movements, market volatility, and counterparty behavior to assess EAD.

4.3.7. Stress Testing:

Stress testing involves subjecting a bank's portfolio to adverse scenarios to assess the potential impact on EAD. By considering extreme conditions, banks can evaluate the robustness of their EAD estimates and identify potential vulnerabilities.

4.3.8. Contractual Terms and Conditions:

The terms and conditions of loan agreements, derivatives, and other financial contracts impact EAD. For example, the maturity, interest rate, and other contractual terms influence the exposure calculation.

The choice of the method for measuring EAD depends on factors such as the nature of the exposure, regulatory requirements, and the complexity of the portfolio. Banks must also consider the availability and quality of data when implementing EAD measurement methodologies. Regular

reviews and updates to EAD calculations are necessary to account for changes in market conditions and portfolio characteristics.

5. The Challenges in Implementation of ECL Model:

The implementation of the Expected Credit Loss (ECL) poses specific challenges for banks. Here are some challenges associated with implementing the ECL model:

5.1. Data Quality and Availability: The ECL model relies heavily on historical and forward-looking data. Ensuring the quality, accuracy, and availability of data can be challenging, especially for banks with complex financial instruments and diverse portfolios.

5.2. Model Complexity: Developing and implementing a robust ECL model involves complex statistical and mathematical modeling. Banks may struggle with the complexity of the models, especially when considering the need for macroeconomic variables, correlation assessments, and scenario analysis.

5.3. Economic Forecasting: Accurate economic forecasting is crucial for estimating credit losses under the ECL model. Economic conditions can be volatile and challenging to predict, making it difficult for banks to produce reliable and consistent forecasts.

5.4. Scenario Analysis and Sensitivity Testing: IFRS 9 requires banks to perform scenario analysis and sensitivity testing to assess the impact of various economic scenarios on credit losses. Banks may find it challenging to develop realistic and meaningful scenarios and conduct comprehensive sensitivity analyses.

5.5. Segmentation and Grouping of Financial Instruments: Properly segmenting and grouping financial instruments based on shared credit risk characteristics is essential for accurate ECL calculations. Determining appropriate criteria for segmentation and ensuring consistency in application can be challenging.

5.6. Consistency Across Portfolios: Maintaining consistency in ECL calculations across different portfolios and business units can be challenging, especially for banks with diverse business lines. Ensuring a uniform approach to risk assessment and ECL modeling is crucial for accurate financial reporting.

5.7. Educating Stakeholders: Educating stakeholders, including internal teams, auditors, and regulatory bodies, about the changes introduced by IFRS 9 and the ECL model is essential. Ensuring that everyone involved understands the new accounting standards can be a significant challenge.

5.8. Integration with Risk Management Processes: The ECL model needs to be integrated with a bank's overall risk management processes. Aligning ECL calculations with existing credit risk models and stress testing frameworks requires coordination and communication between risk, finance, and other relevant departments.

ECL mechanics in banks represent a comprehensive approach to estimating and accounting for credit losses. It emphasizes the importance of forward-looking assessments and aligns with the principle of recognizing expected credit losses upfront. Implementation requires a combination of quantitative models, expert judgment, and ongoing monitoring to ensure accuracy and regulatory compliance.

Electronic Banking Security Techniques and Safety Measures

Rabindra Joshi*

The banking system is one of the major aspects driving the economy of a country. The banking sector has experienced a tremendous technological revolution that has paved the way for creating newer, better opportunities for its customers. With increasing internet reach, internet banking was developed and is now offered by almost every bank.

Internet creates many facilities in finance sector. Bank's customers can make all applications online. It is the blessing from technology but "Is electronic banking sufficiently secure?" is a question worth asking at the present scenario of e-banking. The best answer may be electronic banking comes with reasonable security problems as well.

Internet banking security is a constant concern. To ensure peace of mind for their clients, all banks implement numerous measures to ensure security in online banking. Any hacks or leaks could be extremely damaging to a bank and its reputation, but for customers, it could mean significant financial and social impacts. With this in mind, it becomes clear that the onus is on both banks and their customers to safeguard their online bank security.

As e-Banking has become one of the most widely used method of banking, the security risks caused by attacks on the e-Banking systems have also become imminent. The consequences of these attacks can be dire and most banks have been trying to keep the risks low. In order to be trusted and used by the customers, information confidentiality, integrity and availability have to be maintained. This article aims to present how Attacks on Electronic Banking System and Electronic Banking Security Techniques occur and what Safety Measures Required by Customers are.

Attacks on Electronic Banking System

1. DoS and DDoS Attacks

A DoS attack is a malicious attempt to degrade the performance of a server or disrupt its availability. This type of attack works by overwhelming the targeted resource with multiple requests, reducing the system resources available and eventually leading to an interruption of service. A DoS attack is characterized by using a single computer to launch the attack.

A distributed denial-of-service (DDoS) attack is a type of DoS attack that comes from many distributed sources. There are various types of DDoS attacks, the most common of which are SYN flooding, HTTP

flooding, and UDP flooding.

2. Phishing Attacks

Phishing is a common type of cyber-attack that targets individuals through email, text messages, phone calls, and other forms of communication. A phishing attack aims to steal sensitive information such as usernames, passwords, credit card numbers, bank account information or other important data in order to utilize or sell the stolen information. The most common types of Phishing Attacks are Email Phishing, Spear Phishing, Whaling, Voice Phishing, HTTPS Phishing, SMS Phishing.

3. URL Interpretation Attack

With URL interpretation, attackers alter and fabricate certain URL addresses and use them to gain access to the target's personal and professional data. This kind of attack is also referred to as URL poisoning. This sort of attack is extremely popular with CGI-based websites.

4. Ransomware

Ransomware is a type of malware attack in which the attacker locks and encrypts the victim's data, important files and then demands a payment to unlock and decrypt the data. Three main types of ransomware include scareware, screen lockers, and encrypting ransomware.

5. Protocol Attacks

Protocol attacks, also known as a state-exhaustion attacks, cause a service disruption by over-consuming server resources and/or the resources of network equipment like firewalls and load balancers. Examples include the Transmission Control Protocol (TCP) SYN Flood attack and the Internet Control Message Protocol (ICMP) Flood attack.

6. Cross-Site Scripting (XSS) Attacks

Targets web applications by injecting malicious code into a vulnerable website to steal sensitive information or to perform unauthorized attacks.

7. Brute Force Attack

An attacker gets unauthorized access to a system by trying various passwords until the correct one is found.

* Senior Manager (IT), Rastriya Banijya Bank Ltd.

It can be highly effective against weak passwords.

8. DNS Tunneling

Attacker uses the Domain Name System (DNS) to bypass security measures and communicate with a remote server.

9. SQL Injection Attack

SQL Injection (SQLi) is a type of an injection attack that makes it possible to execute malicious SQL statements. Attackers can use SQL Injection vulnerabilities to bypass application security measures. They can go around authentication and authorization of a web page or web application and retrieve the content of the entire SQL database. They can also use SQL Injection to add, modify, and delete records in the database.

10. Session Hijacking

The hacker gets access to a user's session ID to authenticate the user's session with a web application and take control of the user's session.

11. IoT-Based Attacks

An IoT (Internet of Things) attack is a cyberattack that targets Internet of Things systems, which include physical devices, security cameras, vehicles and other objects embedded with software that enables them to collect or exchange data.

12. AI-Powered Attacks

Use artificial intelligence and machine learning to bypass traditional security measures.

Electronic Banking Security Techniques

The advances in technology has enhanced and encouraged the application of technology in information processing and online businesses. On same technology, electronic banking finds its operation. For the sensitive nature of electronic banking, the following security techniques are used in banks and financial institutions.

1. **Digital Certificate:** Digital certificate requires a trusted third-party who ascertains the authenticity of the transaction by signing the authentication certificates attesting their validity. The authentication depends on public key transaction (PKI) and certificate authority (CA). Digital certificate is used to authenticate both the user and the bank.
2. **One Time Password Tokens:** One-time password token is a second authentication factor which is a code in the form of password, requested in specific or random situation generated by the application and forwarded to a registered device of the user.
3. **Browser Protection:** Browser protection is a security model which is secured at the internet browser level used to access the banking system.

In browser protection, the user and its browser are secured against known malware.

4. **Device Registering:** In the case of registering with the banking system for an online transaction, the device to be used by the customer is registered with the bank database (especially in mobile banking). The bank will in the cause of transaction ensures that the registered device is the one used for such a transaction, otherwise, such transaction is refuted.
5. **Transaction Monitoring:** Transaction Monitoring requires the use of business auditing model to monitor activity such as payment processing. The logs are monitored and reviewed to detect pattern of inappropriate transactions at the business process level.
6. **Device Identification:** This technique is used together with the device registration. The method uses the physical characteristics of the user's device to identify the original and historical information of the users.
7. **CAPTCHA:** CAPTCHA solution is an automated test designed to detect and render ineffective automated attacks against authentic services. CAPTCHA solution helps to safe guard the customer from password guessing attack on the identity.
8. **Personal Firewalls:** This is concerned with the use of firewalls to limit the types of traffic initiated and directed to user computer.
9. **Secure Sockets Layer (SSL):** SSL model is a protocol that encrypts data between the customer's system and the site's server.
10. **Server Firewalls:** A firewall houses the web server to ensure that all requests made enter the system from specialized ports only, and in some cases, ensure that all access are from certain physical machines only. Demilitarized zone (DMZ) of using two firewalls (inner and outer) is the common technique used in server security.
11. **Intrusion Detection and Audit of Security Log:** Intrusion detection system monitors the activities of the users of the system, use the intelligent build-in- software to detect suspicious activities either based on role functions, or attempts to access resources out of sites. The intrusion detection system on detecting abnormality in the operations of the user, will block the user or log out, then generate messages to the system Admin for investigation.
12. **Education:** As basic requirements for electronic banking security defense, the user (customer) should have a very good knowledge of electronic banking security trends. By so doing, it becomes pertinent for the customer to provide strong passwords, and avoid all forms of internet practices which are security vulnerable.

Safety Measures Required by Customers

1. Customers should keep their account details as top secrets.
2. Customers should check his bank account transaction regularly for variations.
3. Be careful of unexpected or suspicious popup windows that appear during your online banking session.
4. Be careful of unsolicited emails or phone calls requesting for PINs or password.
5. Update your device regularly with antivirus software, operating system patches, firewalls, etc. and ensure that your browser is set to the highest level of security.
6. Never enter your personal details in a link you follow in an email.
7. Customers should be conscious of social engineering tactics.
8. Change your passwords regularly and use strong alphanumeric passwords which are difficult to crack.
9. Use Two-Factor or Multi-Factor Authentication.
10. Secure your Wi-Fi networks and avoid using public Wi-Fi without using a VPN.
11. Safeguard your mobile, as mobiles are also a cyberattack target. Install apps from only legitimate and trusted sources, make sure to keep your device updated.

12. Always logout when you are done with your online transactions.

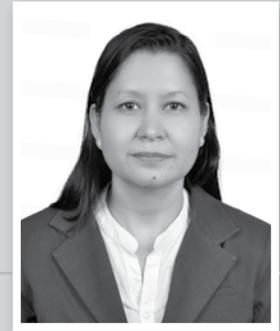
Conclusion

The Internet has grown exponentially. As a result electronic commerce has emerged and offered tremendous market potential for today's businesses. One of the industries that benefits most from this new communication channel is also the banking industry. Electronic banking is offering its customers with a wide range of services. Customers are able to interact with their banking accounts as well as make financial transactions from virtually anywhere without time restrictions. On the other hand, this has not been readily accepted by its users due to the concerns raised by various groups, especially in the areas of security and privacy. Moreover, there are many potential problems associated with this industry due to imperfection of the security methods.

Electronic banking is becoming increasingly important to banks in providing convenient banking services to customers. To attract and retain their customers, banks ensure security measures are put in place to protect the customers from various cyber-attacks. Despite these security measures, customers are constantly being exposed to fraud and security issues. It is therefore recommended for banks to educate and organize regular and continuous security awareness programs to their customers.

***

Advancing Leadership Styles in Banks in Nepal: Navigating the Way Forward

Pushpa Poudel*

ABSTRACT

This article investigates the dynamic landscape of leadership styles within the banking sector in Nepal, emphasizing the need for an evolution in response to technological advancements, regulatory changes, and shifting customer expectations. Drawing on the principles of transformational, customer-centric, and servant leadership style, the article outlines a strategic way forward for Nepali banks to navigate challenges and seize opportunities in the evolving financial landscape.

Introduction

As Nepal's banking sector undergoes rapid evolution in response to technological advancements, regulatory shifts, and changing customer expectations, the role of leadership becomes more critical than ever. The nexus of global financial trends and local dynamics necessitates a reevaluation of leadership styles within Nepali banks. Nepal's banking sector has traditionally adhered to hierarchical and transactional leadership styles, emphasizing clear structures, established procedures, and performance metrics. However, the contemporary financial landscape is characterized by unprecedented challenges and opportunities. The advent of digital technologies, changing consumer preferences, and the ever-evolving regulatory framework demand a shift towards more modern and adaptive leadership styles. In this context, the article aims to dissect the prevailing leadership styles within Nepali banks, emphasizing the need for a strategic evolution. It draws insights from well-established leadership theories, such as transformational, customer-centric and servant leadership, to formulate a roadmap for leaders in navigating the complexities of the banking industry. By embracing innovation, regulatory compliance, and employee development, Nepali banks can position themselves as agile and customer-focused entities capable of driving sustained success.

Current Landscape: Traditional vs. Modern Leadership Styles

Hierarchical structures have long been a defining feature of organizational frameworks within Nepali banks. Characterized by clear lines of authority and a tiered management approach, these structures provide a systematic arrangement for decision-making and delegation of responsibilities. In this hierarchical setup, departments are organized in a pyramid-like fashion, with each level overseeing specific functions. The implications of such structures include a well-defined chain of command, centralized control for efficient decision-making, specialization in various departments, and formal communication channels. While this model ensures clarity in authority and accountability, it may also result

in centralized decision-making and limited flexibility, posing challenges in adapting to rapidly changing market conditions.

Transactional leadership, a prevalent leadership style in Nepali banks, aligns with the task-oriented nature of hierarchical structures. Transactional leaders focus on achieving specific goals and maintaining performance standards within the established framework. This leadership style involves performance monitoring, contingent rewards for achieving targets, and a reliance on clear expectations. While transactional leadership can drive productivity and task accomplishment, it may foster a high-pressure environment with a focus on short-term goals. The emphasis on contingent rewards, however, may not necessarily contribute to long-term employee engagement or intrinsic motivation.

The integration of hierarchical structures and transactional leadership in Nepali banks, while providing stability and efficiency, presents challenges in terms of limited innovation, employee engagement, and resistance to change. The rigid nature of hierarchical structures may stifle creativity and adaptability, and transactional leadership's focus on contingent rewards may not foster a culture of intrinsic motivation. As the banking landscape evolves globally, there is a growing recognition of the need for agility, innovation, and a more people-centric approach. Achieving a balance between the benefits of hierarchical structures and transactional leadership and the demands of a dynamic financial environment will be essential for Nepali banks to thrive in the future.

The Way Forward:

A. Transformational Leadership

Transformational leaders inspire change, encourage innovation, and foster a shared vision (Bass & Riggio, 2006). In banking sector, a transformational leadership approach can drive digital transformation, encourage a culture of continuous improvement, and position banks as industry leaders. As Nepali banks stand at the crossroads of tradition and transformation, embracing a leadership style that resonates with the dynamic nature

* Manager, Rastriya Baniya Bank Ltd.

of the financial landscape becomes paramount. Hence, transformational leadership, a paradigm articulated by Bass and Riggio (2006), can stand out as a beacon for this evolutionary journey of Nepalese banks while analyzing its key elements.

Key Elements of Transformational Leadership:

1. Inspiring Change and Innovation

Now it is time for bank leaders to encourage teams to think beyond the traditional banking model, exploring new avenues for service delivery, customer engagement, and operational efficiency. Transformational leadership can supplement to it as it inspires change by fostering a shared vision that extends beyond the confines of routine banking practices. In the context of Nepali banks, this translates into inspiring a cultural shift towards innovation and embracing technological advancements.

2. Empowering Employees

A key tenet of transformational leadership is the empowerment of employees. Leaders in Nepalese banks should create an environment that encourages collaboration, idea-sharing, and professional growth. By empowering employees, banks can tap into the collective intelligence of their workforce, fostering a culture of continuous improvement and adaptability.

3. Digital Transformation Initiatives

In the modern banking landscape, digital transformation is no longer an option but a necessity. Transformational leaders spearhead digital initiatives, leveraging technology to enhance customer experiences, streamline operations, and stay ahead of industry trends. Embracing fintech solutions, mobile banking, and data analytics become integral to the transformational leaders' agenda.

4. Building a Visionary Culture:

Transformational leadership involves articulating a compelling vision for the future. Leaders in Nepali banks should communicate a vision that aligns with the evolving needs of customers and the broader financial ecosystem. This visionary culture acts as a guiding force, steering the organization through uncertainties and positioning it as an innovative force in the industry.

Hence, the way forward for Nepali banks necessitates a robust embracement of transformational leadership. By inspiring change, empowering employees, driving digital transformation, and cultivating a visionary culture, leaders can position their institutions as pioneers in the modern banking landscape. This paradigm shift will not only meet the demands of the present but also fortify banks for future challenges and opportunities.

B. Customer-Centric Leadership

In the intricate web of modern banking, where customers are not just consumers but active participants in shaping the industry, a customer-centric leadership approach becomes paramount. In an era where customer expectations are evolving, customer-centric leadership becomes pivotal (Hart, 1996). This style emphasizes understanding and meeting customer needs while leveraging technology to

enhance service delivery and create personalized banking experiences. These aspects are evident in its key elements.

Key Elements of Customer-Centric Leadership:

1. Understanding Customer Needs

Leaders in Nepali banks by adopting a customer-centric approach recognize the dynamic and evolving needs of their clientele. This involves staying attuned to market trends, soliciting feedback, and employing data analytics to gain insights into customer preferences. A customer-centric leader conducts regular market research to understand the changing preferences of the bank's customer base. By identifying emerging trends and preferences, the leader positions the bank to proactively address evolving needs.

2. Leveraging Technology for Enhanced Service Delivery

In an era dominated by digital advancements, customer-centric leaders leverage technology to streamline processes, enhance accessibility, and provide seamless services. This involves investing in user-friendly mobile banking apps, online platforms, and digital communication channels. A customer-centric leader champions the implementation of a robust online banking system that offers features such as real-time transaction tracking, personalized financial insights, and instant customer support. This initiative enhances the overall customer experience and satisfaction.

3. Personalized Banking Experiences:

Customer-centric leadership goes beyond generic service delivery; it involves tailoring banking experiences to individual customer preferences. This may include personalized product recommendations, exclusive offers, and targeted communication. A customer-centric leader oversees the development of a customer relationship management (CRM) system that tracks individual customer behaviors and preferences. Based on this data, the bank can offer personalized product suggestions and rewards, enhancing customer engagement and loyalty.

4. Proactive Issue Resolution:

Customer-centric leaders recognize that challenges may arise, and they prioritize swift and effective issue resolution. This involves establishing responsive customer support systems and mechanisms for gathering and acting upon customer feedback. A customer-centric leader introduces a real-time customer support chatbot on the bank's website, ensuring that customers can get immediate assistance with common queries. Additionally, the leader establishes regular feedback sessions to address any issues or concerns raised by customers promptly.

Hence, in the dynamic and competitive landscape of Nepali banking, customer-centric leadership emerges as a linchpin for success. By understanding customer needs, leveraging technology, providing personalized experiences, and addressing issues proactively, leaders can steer their banks toward sustained growth, customer loyalty, and a resilient market position. As Nepali banks navigate the complexities of the financial industry,

adopting a customer-centric leadership approach ensures not only survival but thriving in the ever-evolving market.

C. Servant Leadership

Servant leadership, a transformative leadership philosophy introduced by Robert K. Greenleaf in 1970, has evolved into a cornerstone for fostering positive organizational cultures. Unlike traditional leadership models that emphasize authority and hierarchy, servant leadership places the leader in the role of a servant to their team, prioritizing the well-being and development of employees.

Key Elements of Servant Leadership:

1. Emphasis on Employee Well-Being

Servant leaders prioritize the well-being of their team members, recognizing that a fulfilled and empowered workforce contributes to organizational success. This involves providing support, mentorship, and resources to foster a positive work environment. A servant leader introduces wellness programs, flexible work arrangements, and mental health support initiatives to ensure the holistic well-being of employees. By placing emphasis on employee welfare, the leader cultivates a motivated and engaged workforce.

2. Collaborative Decision-Making

Servant leaders engage in collaborative decision-making, seeking input and perspectives from team members. This approach fosters a sense of ownership and collective responsibility, as everyone's insights are valued in the decision-making process. During a strategic planning session, a servant leader encourages team members from various departments to share their perspectives on upcoming initiatives. By incorporating diverse viewpoints, the leader ensures that decisions align with the organization's collective vision.

3. Ethical and Transparent Practices

Servant leaders uphold ethical principles and transparency in their actions. This commitment to integrity builds trust among employees, customers, and stakeholders, establishing a strong foundation for the ethical conduct of the entire organization. In response to a challenging ethical dilemma, a servant leader makes a transparent decision that aligns with the organization's values. Communicating openly about the decision and its rationale reinforces a culture of trust and ethical behavior within the bank.

4. Community Engagement and Social Responsibility

Servant leaders extend their commitment beyond organizational boundaries, actively engaging in community development initiatives and embracing corporate social responsibility (CSR). This involvement enhances the bank's reputation as a responsible corporate citizen. A servant leader initiates a community outreach program where the bank collaborates with local NGOs for environmental conservation projects. This engagement not only

contributes to the welfare of the community but also aligns with the servant leadership philosophy of serving a broader purpose.

Conclusion

To sum up, while transformational leadership propels Nepali banks towards innovation and adaptability, integrating servant leadership principles fortifies the institution's commitment to service, collaboration, and ethical practices (Greenleaf, 1970). The combination of these leadership paradigms creates a powerful synergy, positioning banks as not only dynamic players in the financial landscape but also as ethical stewards of community well-being.

As Nepali banks navigate the way forward, the leadership mosaic painted by these styles offers a strategic roadmap. It is a roadmap that envisions banks not just as financial entities but as adaptive, socially responsible, and collaborative organizations. By embracing the diversity of leadership styles, banks can position themselves as resilient entities capable of navigating the intricacies of the financial landscape while fostering a positive impact on employees, customers, and the community at large.

In this journey of advancing leadership styles, the imperative is clear: adaptability, collaboration, and a commitment to a broader societal purpose will be the hallmarks of success for Nepali banks. As they traverse this path, the synergy of leadership styles becomes a beacon guiding banks toward a future where they not only weather challenges but thrive, contributing meaningfully to the well-being of the society they serve.

References

- Bass, B. M., & Riggio, R. E. (2006). *Transformational Leadership* (2nd ed.). Psychology Press.
- Freixas, X., & Rochet, J. C. (2008). *Microeconomics of banking*. MIT Press.
- Greenleaf, R. K. (1970). *The servant as leader*. The Greenleaf Center for Servant Leadership.
- Hart, C. W. L. (1996). The power of unconditional service guarantee. *Harvard Business Review*, 74(4), 82–93.
- Luthans, F., & Peterson, S. J. (2002). Employee engagement and manager self-efficacy: Implications for managerial effectiveness and development. *Journal of Management Development*, 21(5), 376–387.
- Mintzberg, H., Ahlstrand, B., & Lampel, J. (2009). *Strategy Safari: A Guided Tour Through The Wilds of Strategic Management*. Pearson UK.
- Westerman, G., Bonnet, D., & McAfee, A. (2014). *Leading digital: Turning technology into business transformation*. Harvard Business Review Press.
- Reichheld, F. F. (1996). *The Loyalty Effect: The Hidden Force Behind Growth, Profits, and Lasting Value*. Harvard Business School Press.
- Rust, R. T., Zeithaml, V. A., & Lemon, K. N. (2004). Customer-Centered Brand Management. *Harvard Business Review*, 82(9), 110–118.
- Robbins, S. P., Coulter, M., & DeCenzo, D. A. (2017). *Fundamentals of management*. Pearson.

***

BFI's priority for Infrastructure

Dwaipayan Regmi*

Background of Infrastructure

All those fundamental facilities that are necessary for functioning of the society, economy, and organization can be termed as infrastructure. It can include physical and organizational structures that would seek facilitation from the system that would be supported in day-to-day operation directly for the community. From an economic point of view, Tinbergen (1962) has explained the distinction between infrastructure (for example, roads and education) and superstructure (comprising manufacturing, agricultural, and mining activities). Now since there have not remained any core definitions about the use of infrastructure, it gradually modified and got to speak about infrastructure with the materialistic aspect that would include public capital elements (roads, railways, airports, pipelines, etc) and superstructure meaning where immaterial public capital (knowledge networks, communication, education, culture, etc). Since this did not specify the core meaning in detail, there was the first approach and meaning given to the term infrastructure based on the market economy by Jochimsen who propounded the concept in early 1966 where he explained infrastructure as the sum of material, institutional and personal facilities and data which are available to economic agents and which contribute for realization of the equalization of the remuneration of comparable inputs in the case of a suitable allocation of resources, that is complete integration and maximum level of economic activities" (Jochimsen, 1966). Now since this definition gave a pretty clear sense of the meaning, it has been taken as the base for today's meaning and concept of infrastructure.

So, the basic set of facilities and systems that would serve the country, its region, or its community can be regarded as infrastructure. Physical structures from roads and power lines to educational buildings that would ultimately seek promotion of quality of life of an individual can be termed as 'infrastructure'. Infrastructure has been categorized into two broad types:

- **Social Infrastructure:** This is related to the supply of social services, which account for something as basic needs of society. Services like education and training, sanitation and health, housing, sewerage, and drinking water all come under social infrastructure as they indirectly support the economic system of the society and indirectly increase productivity where the economy would see the impact after a certain period.
- **Physical Infrastructure:** This is those sets of infrastructure that directly relate to the need of

such production as that of agriculture, trade, and industry which tend to support economic production directly. They include sectors like energy, irrigation, telecommunication, banking, insurance, transportation, technology, etc. They increase productivity and the economy directly with a direct set of impacts leading to immediate growth within the short run.

Role of infrastructure

Infrastructure and economic development are inextricably linked in a continual process. A healthy economy depends on its economic infrastructure, which influences the growth of industry and agriculture, encourages investment, and raises productivity. It promotes overall development, including the lessening of regional imbalances, and acts as a stimulus for the creation of jobs and GDP growth. There has remained a huge role in infrastructure development for any nation where it has been stated that a reduction in income disparities would be because of capital stock providing goods and services (Yoshino & Nakahigashi, 2004). Furthermore, economic infrastructure is crucial to social transformation since it shapes people's perspectives through the growth of the transportation, education, and industrial sectors. Infrastructure spending and GDP growth are positively correlated, which highlights the importance of infrastructure for economic growth, technological advancement, poverty alleviation, and globalization initiatives.

Infrastructure supports a system for production activity within the economy and it will contribute to economic development. Infrastructure development in poorer regions reduces production and transaction costs (Gannon and Liu, 1997). These points here will define the role of infrastructure for the economy as a whole:

- **To increase productivity:** It has to be regarded that infrastructure does promote social and economic aspects of the nation. With the availability of quality infrastructure, there remains a guarantee of increased production and productivity, where infrastructure will ensure easy movement of goods, and raw materials to reduce and minimize inefficiencies and lead to efficient utilization of scarce resources, trying to eliminate wastage there.
- **To encourage investment:** It has been regarded then after that infrastructure does play a crucial role in providing an environment to promote investment. With a lack of facilities that would discourage investment, investors will not be able to invest in the absence of

* Deputy Manager, Rastriya Banijya Bank Ltd.

a basic set of infrastructure like transportation and communication. So, having a strong infrastructure base will encourage investment from both private and government levels of support.

- To generate linkage in production: Having a strong infrastructure base will promote economic development through different linkages - both backward and forward. In the presence of strong infrastructure facilities, the space for economic growth turns out to be of dynamic process.
- To enhance the size of the market: Infrastructure's presence also helps to widen the size of the market. So, with fast and cost-effective movement of raw materials and finished goods, there will be better offers for products to look after the nation and it will also help to reach across the international boundaries there.
- To improve GDP growth rate: Some studies explain that 1% growth in infrastructure growth leads to 1% growth in per capita GDP. This means, there lies a close set of relationship between spending on infrastructure and GDP growth there.

Bank's Priority in Infrastructure

By offering credit funds and all-inclusive financial solutions for foreign infrastructure investment, banking institutions can take the lead. For instance, the Industrial and Commercial Bank of China (ICBC), a significant Chinese bank, has more than 400 abroad branches spread throughout 42 nations and regions. ICBC had committed \$200 billion towards equipment and foreign production capacity collaboration as of mid-2015. In addition, \$110 billion had been allocated to assist Chinese enterprises that were "going abroad." The bank currently has operations in over 30 countries across Asia, Africa, and Europe. It provides services to a wide range of industries, including mining, oil and gas, power, transportation, machinery, industrial park development, and agriculture. Financial institutions can, on the one hand, assist businesses in identifying market prospects for foreign infrastructure investment and collaboration, as well as in assessing risks, allocating resources, and assisting businesses in making decisions. On the other side, they can assist host nations with the planning and development of their infrastructure by offering workable funding options and consulting services. Financial institutions assist businesses and host nations in avoiding avoidable errors by serving as efficient information brokers.

Picture: AI

Banks are essential for supporting infrastructure development since they offer a wide range of financial services and methods. They offer significant project funding as well as long-term capital for major undertakings including public utilities, energy infrastructure, and transportation networks. These capital-intensive initiatives are made possible in large part by the loans and credit facilities that banks provide. Lee (2011) claims that "Without adequate infrastructure, modern commerce characterized by production specialization and exchange across markets would grind to a halt. Banks can also work with government agencies and private businesses through Public-Private Partnerships (PPPs), which facilitate the effective sharing of resources and risks.

Banks actively participate in bond underwriting in the context of financing infrastructure, helping to issue bonds secured by project cash flows and government guarantees. To guarantee the viability of projects, financial structuring, risk assessments, and feasibility studies are all included in the financial advising services offered. Investment banking divisions work to improve the overall success of projects by organizing and carrying out financial transactions linked to infrastructure development. Furthermore, banks provide instruments for reducing risk, such as insurance and guarantees, which makes infrastructure projects more appealing to investors. Banks are essential to the development of sustainable practices because they are innovators in financing models and support programs like infrastructure funds and green bonds that promote wider environmental and economic goals. In the end, banks' diverse contributions are crucial to the conception, implementation, and accomplishment of infrastructure projects, which promote economic growth and enhance public services.

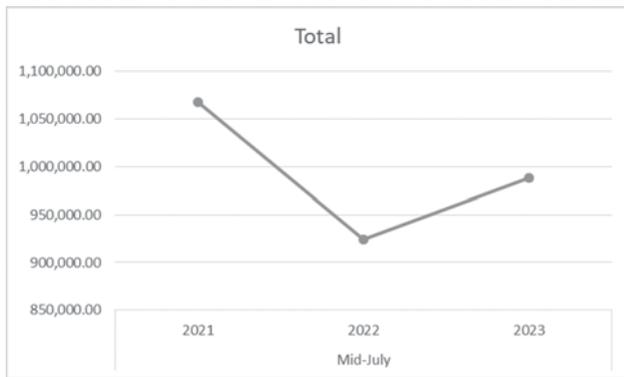
Not just to comply with Central Bank's regulation, but also to be responsible for the nation, banks and financial institutions have been actively involved in infrastructural development. Nepalese banks have been making regular investments in different investment sectors.

	Mid-July (in million)		
	2021	2022	2023
Mining Related	8,685.24	8,789.45	11,789.12
Construction	414,030.33	190,196.00	203,379.34
Electricity, Gas and Water	207,796.52	246,838.95	307,456.88
Transport, Communication and Public Utilities	97,504.98	100,908.75	98,129.94
Finance, Insurance and Real Estate	337,169.65	375,243.40	365,558.94
Total	1,067,208.72	924,000.53	988,340.22

Source: Nepal Rastra Bank

The mid-July data from 2021 to 2023 provides insights into a variety of economic sectors by all BFIs of Nepal. Throughout this time, the mining industry has shown

steady growth, with a large uptick in 2023. There is a possible comeback indicated by the construction industry's resurgence in 2023 after a steep decrease in 2022. The industries of water, gas, and electricity are growing steadily and will peak in 2023. Public utilities, transportation, and communication are stable with occasional variations. The real estate, insurance, and finance sectors all see growth in 2021 and 2022 but a slight decline in 2023. Economic fluctuation is seen in the overall total for all industries, which shows a drop in 2022 and a recovery in 2023. It's critical to take into account outside influences on these trends, such as international events and economic policy. The information offers a comprehensive view of economic activity in mid-July by highlighting sector-specific dynamics and prospective changes in the overall economic environment during the analysis.

Although trend seems that there has been a heavy fall in investment during 2022, it was because of the liquidity crisis that Nepalese banks had to undergo heavily, and their lending in construction aspect dropped rapidly. Only if construction-based lending is to be removed, there remains an inclined curve.

Rastriya Banijya Bank Limited's Contribution

Sector	Total
Mining Related	-
Construction	3,660.75
Electricity, Gas and Water	19,162.20
Transport, Communication and Public Utilities	2,150.79
Finance, Insurance and Real Estate	21,985.10
Total	46,958.84

Source: Nepal Rastra Bank

By distributing money among several industries in the middle of July 2023, Rastriya Banijya Bank Ltd. showed that it was taking a thoughtful and calculated approach to infrastructure lending. With 21,985.10, the highest portion of lending went to the "Finance, Insurance, and Real Estate" industry. This significant investment suggests a concentrated effort to encourage and promote the expansion of the real estate, insurance, and financial services industries. The bank is likely aware of how crucial these industries are to the stability and general growth of the economy.

An additional significant allocation of 19,162.20 was provided to the "Electricity, Gas, and Water" sector, signifying a dedication to supporting energy-related projects and utilities. This implies that the bank is

cognizant of the vital role these sectors play in maintaining infrastructure and economic activity. Even though the bank only allocated 2,150.79 million to "Transport, Communication, and Public Utilities," this balanced approach implies that market conditions or particular strategic considerations were carefully taken into account when matching investment with prospective economic impact.

The allocation of money in a well-balanced and varied manner, focused support for important economic drivers, and emphasis on the construction of crucial infrastructure are among the overall favorable characteristics. The mid-July 2023 strategic investment plan of Rastriya Banijya Bank Ltd. shows the bank's dedication to promoting stability and economic growth in several industries.

Problems with infrastructure lending

A well-managed bank is perceived to have lower loan loss provision and such an advantage will be translated into higher profitability (Mustafa et al., 2012). Long gestation periods are typical for infrastructure projects, which are also vulnerable to unanticipated occurrences, regulatory changes, and delays in approvals. Commercial banks could be reluctant to provide money to these initiatives because they see them as high-risk. It might be difficult to evaluate an infrastructure project's viability and feasibility. Banks may find it challenging to fairly assess these projects' economic potential, viability, and cost-effectiveness, which could make them reluctant to lend. While commercial banks in Nepal could rely on short-term deposits, infrastructure projects usually require long-term finance. Funding issues may arise from the mismatch between short-term liabilities and the long-term nature of infrastructure projects. The importance of maintaining bank stability is an important topic for policymakers, both in developing and developed countries (Beck et al., 2006). Banks therefore would not want to spend on any project that would create instability there.

Political unrest has occasionally occurred in Nepal, and this unpredictability may deter banks from funding long-term infrastructure projects. choices. Repayment capacities and project continuity may be impacted by political shifts. Different political developments continue to have an immediate impact on the lending patterns of commercial banks, which in turn determines the lending practices as a whole. Collateralization is a challenge as well because infrastructure projects can not produce enough collateral on their own and frequently entail large capital expenditures. Banks and financial institutions promote the effective flow of funds from the surplus unit to the deficit unit, thereby promoting economic growth and development (Ratnovski, 2013). The banks' capacity to obtain loans and control risks may be hampered by the absence of conventional collateral. As Bhattarai (2019) explains there are a set of factors that banks look at at the time of lending, and all its measures should be prioritized. It is not that banks are not interested in infrastructural lending, they are equally beneficial for the banks too. But they must come up with strong bases for lending there then.

Even though the Central Bank's merger and acquisition policy has increased the bank's financial capacity, the bank nevertheless faces capacity limits because commercial banks in the area still lack sufficient lending capacity. In addition, they do not have the internal knowledge required to properly assess complicated infrastructure projects. This can further result in creating difficulties at the time of making an accurate assessment of risks.

Conclusion

It is hardly surprising that commercial banks face several difficulties with lending practices. However, addressing these issues calls for concerted action from the government, financial institutions, and oversight organizations. Commercial banks in Nepal may find it easier to lend money for infrastructure projects if they can create systems for risk-sharing, implement reforms to expedite regulatory procedures, and promote political stability. The goal of Nepal Infrastructure Bank Limited is to build the country's infrastructure, with a particular emphasis on investments in sustainable infrastructure held in various productive sectors.

Only if banks show strong commitment towards infrastructural development, the tasks would be easy and simplified because be it roads, bridges, tunnels, water supply, sewers, electrical grids, or hospitals – they can all be framed up with active involvement of those tasks there. Construction activities regarding bridges, dams, and highways would require a good amount of financial support, and the best source is banks' lending for sure. Strong NIFRA commitment can accelerate Nepal's infrastructure development even more. Foreign banks such as the World Bank (WB) and the Asian Development Bank (ADB) typically handle Nepal's infrastructure projects whether it has to do with building new roads or other construction projects. If local banks actively participate, the entire development process may also be rather simple. Although the enormous role played by domestic banks has been extensively studied, there are still several areas that might be investigated, from erecting large buildings to investing in hydropower projects. Considering that Nepal lacks metro rail, banks' interests could potentially benefit greatly from their limited scope.

References

- Beck, T., Demirgüç-Kunt, A., & Levine, R. (2006). Bank concentration, competition, and crises: First results. *Journal of Banking and Finance*, 30(5), 1335-1353. <https://doi.org/10.1016/j.jbankfin.2005.05.010>
- Bhattarai, B. P. (2019). Determinants of Commercial Banks' Lending Behavior in Nepal. *International Journal of Accounting & Finance Review*, 4, 51-60. <https://doi.org/10.46281/ijafr.v4i1.338>
- Gannon, C., & Liu, Z. (1997). Poverty and Transport. Washington, DC: The World Bank, Mimeo.
- Jochimsen, R. (Ed.). (1966). *Theorie der Infrastruktur: Grundlagen der marktwirtschaftlichen Entwicklung*. Tübingen, J.C.B. Mohr.
- Lee, C. (2011). Infrastructure and economic development. In Z. Mahani (Eds.), *Malaysia: Policies and Issues in Economic Development* (pp. 423-436). Kuala Lumpur: Institute of Strategic and International Studies (ISIS) Malaysia.
- Mustafa, A. R., Ansari, R. H., & Younis, M. U. (2012). Does the Loan Loss Provision affect Banking profitability in the case of Pakistan? *Asian Economic and Financial Review*, 2(7).
- Nijkamp, P. (2000). Infrastructure and Suprastructure in Regional Competition: A Deus ex Machina? In P.W.J. Batey & P. Friedrich (Eds.), *Regional Competition* (Advances in Spatial Science). Springer, Berlin, Heidelberg. https://doi.org/10.1007/978-3-662-04234-2_4
- Ratnovski, L. (2013). Liquidity and transparency in bank risk management. *Journal of Financial Intermediation*, 22(3). <https://doi.org/10.1016/j.jfi.2013.01.002>
- Tinbergen, J. (1962). *Shaping the World Economy: Suggestions for an International Economic Policy*. The Twentieth Century Fund, New York.
- Yoshino, N., & Nakahigashi, M. (2004). The Role of Infrastructure in Economic Development. *The ICFAI Journal of Managerial Economics*, II.

***

Financial Inclusion in Remote Area of Nepal

Sabita Shahi*

Introduction:

Financial inclusion, the availability and usage of affordable financial services, is a critical factor in promoting economic growth and reducing poverty. In the context of Nepal, a country known for its rugged terrain and remote communities, ensuring financial access to these distant areas presents unique challenges and opportunities. In the remote and often overlooked areas of Nepal, the concept of financial inclusion holds immense potential to transform lives and drive sustainable development. While urban centers have seen significant progress in terms of financial services and technology, rural communities continue to face barriers that hinder their access to basic banking services, credit facilities, and insurance. This article delves into the efforts, successes, and hurdles in achieving financial inclusion in the remote regions of Nepal; digs into the challenges faced by remote areas in Nepal and explores how the promotion of financial inclusion can pave the way for economic growth, poverty reduction, and overall empowerment.

Key elements of financial inclusion include:

1. **Access to Banking Services:** Ensuring that individuals have access to basic banking services such as savings accounts, checking accounts, and payment services.
2. **Credit Services:** Providing access to credit and loans, particularly for individuals and small businesses that may not have access to traditional banking institutions.
3. **Insurance Services:** Making insurance products available to protect individuals and businesses against various risks.
4. **Financial Education:** Promoting financial literacy and education to empower individuals to make informed financial decisions.
5. **Technological Innovation:** Leveraging technology, especially mobile and digital financial services, to reach underserved populations in remote or rural areas.
6. **Regulatory Environment:** Creating a regulatory environment that supports financial inclusion and ensures consumer protection.
7. **Infrastructure Development:** Building the necessary infrastructure, both physical and digital, to facilitate the delivery of financial services.

Background /History & Landscape of Financial Inclusion in Nepal:

Three sides of the country border India while the northern boundary borders China. Nepal has been a Federal Democratic Republic since 2015 with inclusive growth being an important aspect of the country's financial and macroeconomic stability. The Nepali rupee is the nation's currency. Nepal is known for being the birthplace of Lord Buddha and land of the highest mountain of the world, Mount Everest (8,848.86 meters above sea level). The absolute poverty rate was 16.67 percent at the end of 2019, whereas the multidimensional poverty level was 28 percent. The Gini coefficient, which indicates inequality in consumption expenditures, is 0.328. Per capita gross domestic product reached USD-1,191 in 2020. The human development index of Nepal reached 0.602 in 2020. Inclusiveness and federalism are basic principles of the Constitution of Nepal. The principles support financial inclusion, equitable access to financial services, and educating, empowering and protecting financial consumers.

The founding of Nepal Bank Limited in 1937, as the country's first formal financial institution and the establishment of the NRB in 1956, as the nation's central bank, were pioneering initiatives that increased access to finance and financial inclusion in Nepal. The NRB Act, 1955 focused on spreading bank branches across the country. Following the restoration of the democratic system in 1989, Nepal adopted a liberal economic and financial policy, which further opened new avenues for banks and financial institutions and other sectors. This liberalization invited private sector investments in economic and social sectors. The degree, depth and direction of financial inclusion, which has been gradually increasing, largely depend on the central bank, commercial banks, financial institutions, cooperatives and non-bank financial institutions and their financing activities. Financial inclusion, one of the ways of achieving the national economic goal of Prosperous Nepal, Happy Nepali, is also emerging as increasing priority on the global agenda. The agenda is global in scope because a significant segment of the world's population has yet to be included in the 'financial mainstream'.

Financial inclusion has been a high policy priority in Nepal for many years. Historically, the Nepal Rastra Bank and several donor agencies collaborated to enhance

* Deputy Manager, Rastriya Banijya Bank Ltd.

access, literacy and protections. Some examples of donor collaborated financial inclusion projects include: Enhanced Access to Financial Services (EAFS) supported by the World Bank, UNDP and UNCDF; UNNATI-Access to Finance supported by UNCDF; Production Credit for Rural Women (PCRW); Micro Credit Program for Women (MCPW); Poverty Alleviation Project for Western Terai (PAPWT); Third Livestock Development Project (TLDP); Community Ground Water Irrigation Sector Project (CGISP); and Raising Income Project for Small and Medium Farmers (RIPSMF). Wholesale and retail micro financial models are also being practice along with Bangladesh's Grameen Model. Similarly, the cooperatives model, including savings and credits has also been widely practiced in Nepal since the 1950s.

Legal Framework for Financial Inclusion in Nepal:

1. The Constitutions of Nepal-

Inclusiveness and Federalism are basic principles of the Constitution of Nepal. The principles support financial inclusion, equitable access to financial services, and educating, empowering and protecting financial consumers.

2. The Nepal Rastra Bank:

In Nepal, a number of financial outreach-related policy initiatives are underway together with a long-term development strategy under the formulation process with priority accorded to helping the country to graduate from a least developed country status by 2022 as well to attain the UN Sustainable Development Goals and become a middle-income country by 2030. Financial inclusion seems appropriate to address this objective as it provides the opportunity for the country to effectively collaborate with its bilateral and multilateral partners to make its 2030 vision a reality. The Strategic Plan (2012-2016) of Nepal Rastra Bank (NRB) was formulated based on seven strategic pillars, financial sector stability being one of them under which enhancing financial inclusion has been identified as a strategic priority. Similarly, the Monetary Policy of 2016/17 has also focused on deepening financial inclusion through enhancing financial literacy as well as access to finance. Likewise, the Banks and Financial Institutions Act (BAFIA), which governs all activities of banks in the country, is a central path for advancing financial inclusion. It has been made compulsory by the NRB, under its deprived sector lending directive, for class A, B and C class financial institutions to make available low-cost funds to micro finance institutions (MFIs), thereby facilitating access of financial services to the underserved areas.

With regard to the players in the financial sector, there are four classes of financial institutions licensed by the NRB, namely commercial banks (A class), development banks (B class), finance companies (C class) and MFIs (D class). The number of commercial banks, development banks, finance companies and

MFIs aggregated 28, 67, 41 and 42 respectively at mid-July 2016. Financial access has been rising with the increase in branches of financial institutions. In mid-July 2016, the number of branches of commercial banks stood at 1869, followed by 1,378 branches of MFIs, 852 branches of development banks and 175 branches of finance companies. The population per branch of financial institution remained at 6,562 at mid-July 2016. However, despite the rise in number of BFIs and their branches, the financial institutions are still primarily scattered around the urban or semi-urban areas where geographical access is fairly simple.

3. Rastriya Banijya Bank Ltd

Rastriya Banijya Bank was established in B.S. 2022 Magh 10 as a second commercial bank in Nepal. Rastriya Banijya Bank is one of the pioneer banks in the country with a history of more than a half-century. Earlier constituted under RBB Act 2012 with the full ownership of the government of Nepal, the bank has been running under the Bank and Financial Institutions Act 2073 and Company Act 2063 at present. The bank is licensed by Nepal Rastra Bank as 'A' class commercial bank of the country. RBB has grown up as an indispensable component of the Nepalese economy. Rastriya Banijya Bank Ltd has set many programmes for the financial inclusion for prosperous Nepal like Financial Literacy Programme in Remote area, Scholarship for Disciplined Students, Financial Literacy for Women, etc.

Nepalese people face so many hurdles due to less availability of resources. As a branch manager, I spent 3 year of my tenure in the rural and remote areas of Nepal. During the time, I faced different challenges & problems related to financial transaction some of which included inability of people to sign the cheque, open a bank account and doubts over the financial transactions. Remote areas of Nepal are typically characterized by their limited accessibility, rugged terrain, and often difficult living conditions due to their isolated nature. Nepal, being a country with diverse geography, has many such remote regions. Some of the well-known remote areas in Nepal are Upper Dolpa, Humla, Manang, Mustang, Rukum, Darchula, Bajhang etc. These remote areas often lack basic amenities such as healthcare facilities, education, **financial inclusion and reliable transportation**. However, they are rich in cultural heritage, natural beauty, and offer a unique experience for those who are willing to explore and engage with their challenges.

Financial inclusion in SAARC Countries:

Financial inclusion refers to the accessibility and availability of financial services to all segments of the population, particularly those who are underserved or excluded from the formal financial system. The South Asian Association for Regional Cooperation (SAARC) is an organization of South Asian nations, and each member

country faces its own unique challenges and opportunities in achieving financial inclusion. On the basis of the data available on January 2022, I am going to cite a general overview of financial inclusion in some SAARC countries.

1. **India:** India has made significant strides in financial inclusion with initiatives like Jan Dhan Yojana, which aimed to provide bank accounts to all households. The introduction of Aadhaar, a biometric identification system, has facilitated easier access to financial services.
2. **Bangladesh:** Bangladesh has seen success in microfinance, with organizations like Grameen Bank playing a crucial role in providing financial services to the rural poor. Mobile banking has also gained popularity, contributing to increased financial inclusion.
3. **Pakistan:** Pakistan has made efforts to expand financial access through branchless banking and mobile financial services. The government has worked to promote financial literacy and inclusion in rural areas.
4. **Sri Lanka:** Sri Lanka has a relatively well-developed financial sector, but efforts are ongoing to enhance inclusion, especially in rural and remote areas. Mobile banking and digital financial services have gained traction.
5. **Nepal:** Nepal faces challenges in extending financial services to remote areas due to geographical constraints. The government has promoted financial literacy programs and mobile banking to enhance inclusion.
6. **Bhutan:** Bhutan has made progress in expanding financial services, but challenges such as geographical remoteness and limited infrastructure persist. The government has been working on financial literacy programs.
7. **Maldives:** The Maldives has a relatively higher level of financial inclusion compared to some other SAARC countries. The government has worked on policies to further enhance financial access, especially in remote islands.
8. **Afghanistan:** Afghanistan faces unique challenges due to conflict, but efforts have been made to increase financial inclusion, including the expansion of mobile banking.

Each country's progress in financial inclusion is influenced by factors such as economic development, infrastructure, regulatory environment, and social dynamics. Initiatives like digital banking, mobile money, and financial literacy campaigns play crucial roles in advancing financial inclusion across SAARC countries.

After seeing some of the initiative taken by our immediate neighbours, it is worthwhile to peek into what UN says about Financial Inclusion along with its definition.

Financial inclusion is defined as the availability and equality of opportunities to access financial services. It refers to a process by which individuals and businesses

can access appropriate, affordable, and timely financial products and services. These include banking, loan, equity, and insurance products. Financial inclusion efforts typically target those who are unbanked and under banked, and direct sustainable financial services to them. Financial inclusion is understood to go beyond merely opening a bank account. It is possible for banked individuals to be excluded from financial services. Having more inclusive financial systems has been linked to stronger and more sustainable economic growth and development and thus achieving financial inclusion has become a priority for many countries across the globe. The term "financial inclusion" has gained importance since the early 2000s, a result of identifying financial exclusion and it is a direct correlation to poverty according to the World Bank.

The United Nations defines the goals of financial inclusion as follows:

- Access at a reasonable cost for all households to a full range of financial services, including savings or deposit services, payment and transfer services, credit and insurance.
- Sound and safe institutions governed by clear regulation and industry performance standards.
- Financial and institutional sustainability, to ensure continuity and certainty of investment.
- Competition to ensure choice and affordability for clients.

Despite the fact that UN has clear goals of financial inclusion, we are far away from achieving them yet. Though our efforts are being constantly put in place after the establishment of RBB and NRB, different political movements, natural calamities and outbreak of pandemics have always pushed us back having been victim of limited resources, difficult geographical landscape and sometimes due to lack of interest. Besides these, the remote areas of Nepal have been in shadow of financial inclusion for various other challenges as well.

Challenges in Remote Areas of Nepal:

Financial inclusion in remote areas of Nepal faces several challenges, including:

1. **Geographical Barriers:** The rugged terrain and lack of infrastructure in many remote areas make it difficult for traditional banks to establish branches and deliver financial services.
2. **Limited Access to Information:** Many people in remote areas still seem to lack in awareness about financial services and their benefits, and hardly understand how to access them.
3. **Cultural and Linguistic Diversity:** Nepal's remote areas are often characterized by diverse cultures and languages, making it essential to provide financial services that are accessible and understandable to different ethnic groups.
4. **Low Income and Limited Economic Activities:** Remote areas seem to have limited economic

activities, leading to lower incomes and less demand for financial services.

5. **Lack of Identification Documents:** Some residents in remote areas lack proper identification documents, which can be a barrier to opening bank accounts.

Initiatives and Progress:

Some meaningful efforts made to improve financial inclusion in remote areas of Nepal can be highlighted in the following points:

1. **Microfinance Institutions:** Microfinance institutions (MFIs) have played a significant role in reaching underserved populations in remote areas. They offer services like microloans, savings accounts, and insurance tailored to the local context.
2. **Mobile Money and Fintech:** The proliferation of mobile phones has enabled the expansion of mobile money services in remote areas, allowing people to access basic financial services without needing physical bank branches.
3. **Banking Agents:** Banks and financial institutions have used banking agents who act as intermediaries to provide basic financial services in remote areas.
4. **Financial Literacy Programs:** Financial organizations have been conducting financial literacy and education programs to raise awareness about financial services and to improve financial decision-making in remote communities.
5. **Government Initiatives:** Nepalese government, in coordination with the NRB, has launched various initiatives to promote financial inclusion, such as the "Financial Literacy and Counseling Program" and the "Banking for Rural People" program.

Conclusion:

To obtain the most current data and insights about financial inclusion in remote areas of Nepal, I recommend reaching out to the Nepal Rastra Bank, researching recent reports from organizations like the World Bank and CGAP, and

looking for academic studies or articles published after September 2021. The Nepal Financial Inclusion Report 2023 – prepared by the International Finance Corporation (IFC) and the UN Capital Development Fund (UNCDF) under the Access to Financial Services Nepal Project jointly implemented by Nepal Rastra Bank (NRB) and IFC – shows that overall usage of financial services is strong in Nepal, with payments via banks being the most popular service, at 75 percent.

The report also indicates a decrease in the gender gap. In 2022, the disparity between women and men with access to formal financial services had decreased to one percent (89 percent women versus 90 percent men), compared to the 2014 figures of 57 percent and 64 percent, respectively. This is in line with the World Economic Forum's Global Gender Gap Report which shows that economic participation and opportunity for women in Nepal have consistently improved – from 116th in 2013 to 107th in 2021 and 98th in 2022, with an overall ranking of 96 (second only to Bangladesh in South Asia). However, there remains a disparity in the utilization of banking services between women and men, with 79 percent of women using the services compared to 83 percent men. The study also reveals that other formal financial service providers are strong competitors to banks, with comparative usage statistics across key services such as accounts and credit, and overtaking banks in terms of savings products. Governor of Nepal Rastra Bank, Maha Prasad Adhikari, recently said to the Rising Nepal, "The report indicates that considerable progress has been made in extending financial inclusion to a larger segment of the Nepali people."

References:

- Nepal Financial inclusion Report 2023
NRB Working Paper NRB-WP-50 Changing dimension of Financial Inclusion in Nepal.
Ewp-449
www.nrb.org.np
www.rbb.com.np

***

GDP 2.0

Pradip Kumar Kafle*

The Genesis of GDP

Human desire for measuring welfare and progress dates back centuries. In this strenuous pursuit, the concept of GDP¹ ultimately gained special prominence after 1940's because of its ability to measure physical production of the market economy. GDP has an enormous application on policy goals and regulations, academic discourse, and media as it is objective, rule-driven, and politically and institutionally independent. However, GDP was never intended to be an all-encompassing proxy for human wellbeing.

Simon Kuznets, the father of GDP, had warned that his estimates of national income were only well-considered guesses, and the welfare of a nation could scarcely be inferred from such an estimate (Philipsen, 2015). But this concept was later amended by UNSC, taking best practices and international comparability, and it introduced national account standards in 1953 with major updates in 1968, 1993, and 2008². Based on this manual, today, almost every country calculates real growth in GDP as economic growth. And, despite multiple warnings by its proponents, it's being used as a de facto proxy of human progress.

What GDP omits?

As per SNA Manuals, GDP is calculated as the sum of monetary value of all final goods and services produced within a country during a specified period at market prices. But this metric captures only a part of what is important about a nation's economy. It omits non-market economy such as household consumption, depreciation of assets, and environmental issues of pollution, ecological degradation, and resource depletion. GDP deals only with economic output and does not consider social, green growth and sustainability aspects. Next, it reflects the material and static positions, rather than signaling what is wrong in the economy (Stjepanović et. al., 2019). It is a bad measure for comparing life standards because as long as we produce more, GDP improves, but with unaccounted wider ramifications in society and natural resources, there

are concerns that existing GDP measurement encourages natural resource depletion faster.

Since GDP does not measure sustainability of growth, it could not be considered as proxy of human welfare. So, is it time to dethrone GDP? No. Till date, GDP is the best available standard of measurement. It's better, if the deficiencies in existing national accounting system could be avoided by using an alternative, Green GDP³.

Green GDP is a proposed metric of economic growth that accounts for environmental consequences of that growth by including the depletion of natural resources and degradation of the environment. There are three major reasons behind the increasing utility of Green GDP. First one is 'Threshold Effect', as theorized by Max-Neef (1995), which postulates that economic growth improves quality of life up to a certain point but beyond that growth may deteriorate living standards due to increase in inequality, loss of leisure time and depletion of natural capital. Second, we all accept that well being provided by nature is equally important as well being provided by consumption of market goods and services. Third, this metric helps us to articulate the trade-off between human consumption and natural capital depletion.

Growth Theories and the Role of Nature

During the mid-nineteenth century, the modern theory of economic growth, put forward by Harrod (1939) and Domar (1946), established that net investment expenditure boosts aggregate income immediately and thus expands potential output in the future. Saying so, they were also equally cautious about highly unstable capitalist growth marked by periodic crisis. But a decade later, Solow (1956) critically argued that the opportunity to substitute labor and capital, leveraged by technological progress, may allow steady-state growth instead of periodic crisis.

The paradigm shift in theory of economic growth occurs only around the 1970's. Meadows et al. (1972) posited the existence of biophysical limits to growth, eventually bringing the growth to an end. With this buzz, environmental economists and theorists began to consider

* Assistant Director, Nepal Rastra Bank

1. To be precise, System of National Accounts, 2008 has defined GDP, as an aggregate measure of production, is equal to the sum of the gross value added of all resident institutional units engaged in production (plus any taxes, and minus any subsidies, on products not included in the value of their outputs). (SNA Manual, 2008)
2. SNA is the internationally agreed standard set of recommendations on how to compile measures of economic activity. SNA makes no claim that GDP is a measure of welfare; indeed, there are several conventions in the SNA that argue against welfare interpretation of the accounts.
3. Green GDP is an accounting measure that aligns towards welfare measurement. This approach was advanced by Maler (1991) and Peskin and Delos Angeles (2001).

natural resources into models. Following Stilizt, Baumol (1986) claimed that finite natural resources that are depleted may nevertheless be increased by technological advancements.

The resurgence of relevancy of natural capital in economy began with the concept of Environmental Kuznets Curve (EKC) by Grossman and Krueger (1991). Environmental Kuznet's curve is a hypothesized relationship between indicators of environmental degradation and per capita income. As per EKC, in the early stages of economic growth, pollution emissions increase and environmental quality degrades, but beyond some level of per capita income, the trend reverses. That means, at high income level, economic growth leads to improvement in the environment.

Since then, several ecological economists have suggested the essential role of natural capital in the production process. Daly (1994) stresses climate and mineral deposits; Ayres (1996) stresses aquifers and stratospheric zones; Georgescu-Roegen (1972) focuses on solar radiation, finite terrestrial stocks of minerals, etc. Thus, this development in ecological economics calls for inclusion of natural capital in the national income measurements.

But how to measure it?

With the acknowledgement that traditional measure of GDP ignores the omnipotent natural capital or nature's services to humans, economists have made several attempts to come up with methods of environmental accounting (Li and Lang, 2010). Various international conferences of the 1990s, such as UN Conference on Environment and Development in Rio de Janeiro (1992), the World Commission on Environment and Development (1993) have also emphasized the need for accounting sustainable growth.

There is no consensus on how green GDP could be calculated and even less consensus on whether it should be attempted at all. There are basically three lines of thought on devising methodologies in capturing nature's importance in national accounting. First, deriving units of accounts i.e., developing ecosystem service index via identification of variables necessary to construct GDP like value index for valuation of ecosystem service (Boyd, 2007; Banzhaf and Boyd, 2005). Second, SEEA (2003) suggests measuring material flow units, an inclusive set of units that describe biophysical and technological relationships in the natural and market economy⁴ (UN, 2003). Third, GDP adjusted for natural depletion that is subtracting the cost of environmental damage caused by growth from traditional GDP⁵ (Nordhaus and Tobin, 1972; Hamilton and Lutz, 1996; Weitzman and Lofgren, 1997; Daly and Cobb, 1989; Veklych and Shlapak, 2013). The former two methods are theoretically superior to the latter one, but practically challenging and time consuming.

Green GDP is a concept that takes environmental and

social costs of economic growth into account. In other words, it is an alternative measure of monetary impact of social and environmental damage caused by a country's economic growth. The most common approach applied by economists and researchers is to deduct social and environmental costs from the traditional GDP measure. Boyd (2006) defines green GDP as a measure of what is valuable about nature, which aligns with welfare index theory by Pigou (1932).

The Chinese Experiment of Green-GDP

As part of the movement towards sustainability, many governments have attempted to incorporate environmental and social aspects into their national accounting. China is at the forefront of this race, though faced tough set-back later. President Hu Jintao first endorsed Green GDP idea in 2004 after which 10 regions in china carried pilot project in green GDP assessment and concluded that pollution costs accounted for 3% of national economic output in 2004. But later, the project was withdrawn in 2009 due to skepticism of National Bureau of Statistics of China; issue of cost, uniformity and availability in data collection; and inconsistency in estimates over the time (Rauch and Chi, 2010).

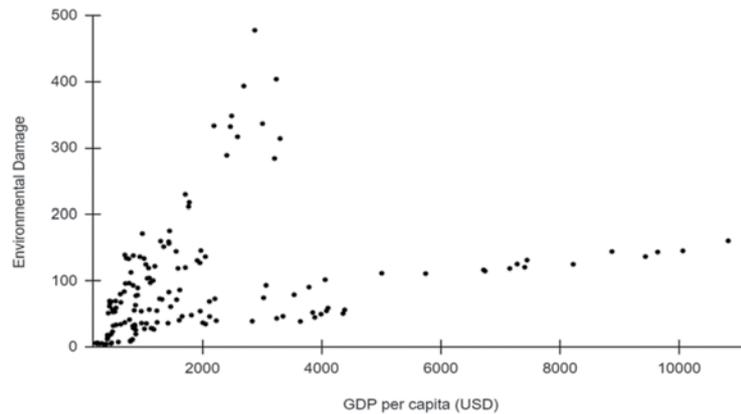
Norway, too, has a long history of engagement in sustainable accounting. It first tried with ambiguous development of natural resources and environmental accounts, but later tried to focus on hybrid accounts and indicators. Norway's efforts declined in 1980s due to high cost of data collection as costs seemed to outweigh benefits (Sorensen, 2000). Due to similar reasons, the US also aborted its project on national material accounting of environmental resources. The list of countries that attempted some form of environmental accounting but not able to reach a tangible measurement are German, Canada, India, Australia, Belgium, Denmark, Finland, France, Indonesia, Italy, Japan, Sweden, etc, but only China was able to foster detailed analysis.

The South Asian Perspective

Environmental Kuznets's Curve seems to be partially true for South Asia, as shown in the scatter plot below. The countries with lowest level of income (Nepal and Pakistan with income level less than 2000 USD) in the region are contributing at lower level but the rate of environmental damage is increasing along with the growth in the economy. Next, the countries rapidly gaining economic growth (India, Bhutan, and Bangladesh having income between 2000 USD to 4000 USD) are the biggest polluters. With the increase in their economic growth, emissions and natural depletion has increased. Bangladesh has been found to be an exceptional case, mastering the sustainable growth pattern with medium growth and low environmental damage. Similarly, the countries with highest income in the region (Maldives and Srilanka with income above 4000 USD) have lowest level of environmental damage.

4. Proposed in 1993 and later revised in 2001 and 2003.

5. Refer Qi, Xu and Coggins (2001) for deeper understanding of early contributions on the topic.

(Source: Author's Calculation)

(Note: Environmental Damage has been computed using data for GHG emissions and Natural Resource Depletion, including net forest resource depletion, energy depletion and mineral depletion, from World Bank Database. The findings in this section are referenced from the study conducted by the author of this article. All the figures are computed at per capita level).

Environmental pollution and natural resource depletion is a global problem which demands a global solution. But the prior attempts made by supranational institutions to come up with a global solution have not fully succeeded, as was expected. Thus, it's more feasible that countries act on a regional level. Further, neighboring countries are the ones that are most affected and concerned by the high GHG emission and natural resource depletion, so, co-ordination between them seems to be a real urgency to tackle with nature-growth tradeoff. For instance, high industrial emissions of India cause air pollution in Nepal while raging flash floods in the rivers of Nepal have huge impact on several parts of northern India. So, there shall be collaboration between the regional economies for a win-win scenario in tackling climatic impacts.

South Asia is a home to both economic power houses as well as most resource-deficit underdeveloped nations in the world. But all of them are impacted by environmental damage. The emerging and developing South Asia can fund themselves but underdeveloped South Asia has a dire need of fund, in the form of either loan or grants, to adapt/mitigate the impacts of climate change. So, being the most polluters in the region, emerging and developing nations shall provide sustainability linked grants and loans to underdeveloped but highly impacted nations to help them march towards sustainable growth. Climate based inequality is the new dimension of inequality that will engulf South Asia which requires immediate policy measures.

In a Nutshell

Endless expansion of an economy is not a virtue. Rather, this infinite expansion is a cancer, same as in biology. The widespread illusory interpretation of GDP, ignoring the very law of nature, as a proxy of human welfare, has led to unsustainable use of natural resources in the pursuit of limitless growth. No one actually knows when and where

to stop. So, genuine efforts shall be made to incorporate the aspects of natural capital in the computation of Green Gross Domestic Product because to measure is to improve.

(Views and opinions expressed here are personal and do not represent the perspectives of organization that the author is currently engaged with).

References

- Ayres, R., & Ayres, L. (1996). Industrial ecology: towards closing the materials cycle. In *Industrial Ecology*. Edward Elgar Publishing.
- Baumol, W. J. (1986). Productivity growth, convergence, and welfare: what the long-run data show. *The american economic review*, 1072-1085.
- Daly, H., & Griesinger, P. R. (1994). Investing in Natural Capital. *Investing in natural capital: The ecological economics approach to sustainability*, 22.
- Domar, E. D. (1946). Capital expansion, rate of growth, and employment. *Econometrica, Journal of the Econometric Society*, 137-147.
- Georgescu-Roegen, N. (1972). Process analysis and the neoclassical theory of production. *American Journal of Agricultural Economics*, 54(2), 279-294.
- Grossman, G. M., & Krueger, A. B. (1991). Environmental impacts of a North American free trade agreement.
- Harrod, R. F. (1939). An essay in dynamic theory. *The economic journal*, 49(193), 14-33.
- Li, V., & Lang, G. (2010). China's "Green GDP" experiment and the struggle for ecological modernisation. *Journal of Contemporary Asia*, 40(1), 44-62.
- Max-Neef, M. (1995). Economic growth and quality of life: a threshold hypothesis. *Ecological economics*, 15(2), 115-118.
- Meadows, D. H., Meadows, D. L., Randers, J., & Behrens III, W. W. (1972). The limits to growth-club of rome.
- Philipsen, D. (2015). *The little big number: how GDP came to rule the world and what to do about it*. Princeton University Press.
- Solow, R. M. (1956). A contribution to the theory of economic growth. *The quarterly journal of economics*, 70(1), 65-94.
- Stjepanović, S., Tomić, D., & Škare, M. (2017). A new approach to measuring green GDP: a cross-country analysis. *Entrepreneurship and sustainability issues*, 4, 574-590.

***

राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक लि.
५९ औं वार्षिकोत्सव समारोह २०८०
कार्यक्रम आयोजना मुल समिति

क्र.सं.	समितिको पद	नाम थर
१	संयोजक	श्री किरणकुमार श्रेष्ठ
२	सदस्य	श्री देवेन्द्ररमण खनाल
३	सदस्य	श्री सरस्वती अधिकारी
४	सदस्य	श्री देवेश प्रसाद लोहनी
५	सदस्य	श्री विमल डंगोल
६	सदस्य	श्री पवन रेग्मी
७	सदस्य	श्री विनयरमण पौडेल
८	सदस्य	श्री दुर्गा कुमारी कंडेल
९	सदस्य	श्री नारायण प्र. लामिछाने
१०	सदस्य	श्री रामकुमार थापा
११	सदस्य	श्री रिमो स्थापित
१२	सदस्य	श्री निम्बल श्रेष्ठ
१३	सदस्य	श्री गायत्री श्रेष्ठ
१४	सदस्य	श्री राज्य लक्ष्मी खड्गी
१५	सदस्य	श्री सोनी श्रेष्ठ
१६	सदस्य	श्री भिम प्रसाद घिमिरे
१७	सदस्य	श्री पद्मा लक्ष्मी जि.सी.
१८	सदस्य	श्री सन्दीपजङ्ग कार्की
१९	सदस्य	श्री सरोज बस्नेत

क्र.सं.	समितिको पद	नाम थर
२०	सदस्य	श्री भोला नाथ पौडेल
२१	सदस्य	श्री ब्रज मोहन अधिकारी
२२	सदस्य	श्री ऋषिराम ढकाल
२३	सदस्य	श्री कृष्ण साह
२४	सदस्य	श्री संजय कुमार श्रेष्ठ
२५	सदस्य	श्री राजेशकुमार अग्रवाल
२६	सदस्य	श्री ऋषभ भट्टराई
२७	सदस्य	श्री दामोदर ज्वाली
२८	सदस्य	श्री भवानी शंकर निरौला
२९	सदस्य	श्री दिनेश गौतम
३०	सदस्य	श्री अच्युत गौतम
३१	सदस्य	श्री ध्रुव प्रसाद अर्याल
३२	सदस्य	श्री विश्व प्रकाश ज्वाली
३३	सदस्य	श्री अविता श्रेष्ठ
३४	सदस्य	श्री दुष्णन्त राज निरौला
३५	सदस्य	श्री हेमराज खरेल
३६	सदस्य	श्री लक्ष्मीप्रसाद पाण्डेय
३७	सदस्य	श्री ईश्वर बहादुर सिंह
३८	सदस्य	श्री दिपेन्द्र कार्की
३९	सदस्य-सचिव	श्री आनन्द सुवेदी

कार्यक्रमहरू

क. रक्तदान कार्यक्रम ।

ग. उत्कृष्ट कार्यसम्पादन पुरस्कार घोषणा ।

ड. खेलकुद कार्यक्रम ।

ख. उत्कृष्ट शाखा कार्यालयहरूको नाम घोषणा ।

घ. उपहार विशेषाङ्क विमोचन ।

च. प्रभातफेरी तथा क्लिन आरबिबि कार्यक्रम ।

कार्यक्रम आयोजना उपसमितिहरू**प्रकाशन तथा प्रचार-प्रसार उपसमिति**

संयोजक	नायब प्रमुख कार्यकारी अधिकृत	श्री देवेन्द्र रमण खनाल
सदस्य	विभागीय प्रमुख	श्री रामकुमार थापा
सदस्य	विभागीय प्रमुख	श्री कृष्ण साह
सदस्य	विभागीय प्रमुख	श्री भोलानाथ पौडेल
सदस्य	विभागीय प्रमुख	श्री ऋषभ भट्टराई
सदस्य	विभागीय प्रमुख	श्री दामोदर ज्वाली
सदस्य	विभागीय प्रमुख	श्री भवानी शंकर निरौला
सदस्य	अध्यक्ष, रा.बा.बैंक कर्मचारी संघ, नेपाल	श्री लक्ष्मीप्रसाद पाण्डेय
सदस्य	अध्यक्ष, नेपाल वित्तीय संस्था कर्मचारी संघ, रा.बा.बैंक लि.	श्री ईश्वर बहादुर सिंह
सदस्य	अध्यक्ष, नेपाल राष्ट्रिय कर्मचारी संगठन, रा.बा.बैंक लि.	श्री दिपेन्द्र कार्की
सदस्य	सहायक प्रबन्धक	श्री ईश्वर उप्रेती

अतिथि सत्कार उपसमिति

संयोजक	नायब प्रमुख कार्यकारी अधिकृत	श्री सरस्वती अधिकारी
सदस्य	विभागीय प्रमुख	श्री गायत्री श्रेष्ठ
सदस्य	विभागीय प्रमुख	श्री सरोज बस्नेत
सदस्य	विभागीय प्रमुख	श्री सोनी श्रेष्ठ
सदस्य	विभागीय प्रमुख	श्री अच्युत गौतम
सदस्य	विभागीय प्रमुख	श्री भीम प्रसाद घिमिरे
सदस्य	विभागीय प्रमुख	श्री आनन्द सुवेदी
सदस्य	अध्यक्ष, रा.बा.बैंक कर्मचारी संघ, नेपाल	श्री लक्ष्मीप्रसाद पाण्डेय
सदस्य	अध्यक्ष, ने.वि.स.क.संघ, रा.बा.बैंक लि.	श्री ईश्वर बहादुर सिंह
सदस्य	अध्यक्ष, ने.रा.क.सं, रा.बा.बैंक लि.	श्री दिपेन्द्र कार्की

मञ्च तथा प्रतिष्ठि व्यवस्थापन उपसमिति

संयोजक	उप कार्यकारी अधिकृत	श्री देवेश प्रसाद लोहनी
सदस्य	विभागीय प्रमुख	श्री रिंको स्थापित
सदस्य	विभागीय प्रमुख	श्री गायत्री श्रेष्ठ
सदस्य	विभागीय प्रमुख	श्री राजेश अग्रवाल
सदस्य	विभागीय प्रमुख	श्री भीम प्रसाद घिमिरे
सदस्य	विभागीय प्रमुख	श्री ब्रजमोहन अधिकारी
सदस्य	विभागीय प्रमुख	श्री सन्जयकुमार श्रेष्ठ
सदस्य	अध्यक्ष, रा.बा.बैक कर्मचारी संघ, नेपाल	श्री लक्ष्मीप्रसाद पाण्डेय
सदस्य	अध्यक्ष, ने.वि.स.क.संघ, रा.बा.बैक लि.	श्री ईश्वर बहादुर सिंह
सदस्य	अध्यक्ष, ने.रा.क.सं, रा.बा.बैक लि.	श्री दिपेन्द्र कार्की
सदस्य	मुख्य प्रबन्धक	श्री हेमराज खरेल
सदस्य	प्रबन्धक	श्री भवेश चन्द्र प्रधानाङ्ग

खेलकुद समिति

संयोजक	उप कार्यकारी अधिकृत	श्री विमल डंगोल
सदस्य	विभागीय प्रमुख	श्री निम्बल श्रेष्ठ
सदस्य	विभागीय प्रमुख	श्री आनन्द सुवेदी
सदस्य	विभागीय प्रमुख	श्री सरोज बस्नेत
सदस्य	विभागीय प्रमुख	श्री दिनेश गौतम
सदस्य	विभागीय प्रमुख	श्री ऋषभ भट्टराई
सदस्य		श्री लुजः श्रेष्ठ/RBBEA
सदस्य		श्री पेशल नेपाल/RBBEA
सदस्य		श्री लसता श्रेष्ठ/FIEUN
सदस्य		श्री साजन सुवाल/FIEUN
सदस्य		श्री विश्व दाहाल/NEON
सदस्य		श्री साम्राज्य शाक्य/NEON

प्रभातफेरी कार्यक्रम र CLEAN RBBL उपसमिति

संयोजक	उप कार्यकारी अधिकृत	श्री पवन रेग्मी
सदस्य	विभागीय प्रमुख	श्री नारायणप्रसाद लामिछाने
सदस्य	विभागीय प्रमुख	श्री राम कुमार थापा
सदस्य	विभागीय प्रमुख	श्री सन्दिप जंग कार्की
सदस्य	विभागीय प्रमुख	श्री पद्ममालक्ष्मी जि.सी
सदस्य	विभागीय प्रमुख	श्री ऋषिराम ढकाल
सदस्य	विभागीय प्रमुख	श्री दामोदर ज्ञवाली
सदस्य	विभागीय प्रमुख	श्री भवानी शंकर निरौला
सदस्य	वरिष्ठ प्रबन्धक	श्री अविता श्रेष्ठ
सदस्य	अध्यक्ष, रा.बा.बैक कर्मचारी संघ, नेपाल	श्री लक्ष्मीप्रसाद पाण्डेय
सदस्य	अध्यक्ष, ने.वि.स.क.संघ रा.बा.बैक लि	श्री ईश्वर बहादुर सिंह
सदस्य	अध्यक्ष, ने.रा.क.सं, रा.बा.बैक लि.	श्री दिपेन्द्र कार्की
सदस्य	उपप्रमुख	श्री हरिशचन्द्र भट्ट

रक्तदान उपसमिति

संयोजक	उप कार्यकारी अधिकृत	श्री विनय रमण पौडेल
सदस्य	विभागीय प्रमुख	श्री सोनी श्रेष्ठ
सदस्य	विभागीय प्रमुख	श्री निम्बल श्रेष्ठ
सदस्य	विभागीय प्रमुख	श्री सञ्जय कुमार श्रेष्ठ
सदस्य	विभागीय प्रमुख	श्री राज्यलक्ष्मी खड्गी
सदस्य	विभागीय प्रमुख	श्री ब्रज मोहन अधिकारी
सदस्य	विभागीय प्रमुख	श्री दामोदर ज्ञवाली
सदस्य	विभागीय प्रमुख	श्री सन्दिप जंग कार्की
सदस्य	विभागीय प्रमुख	श्री पद्ममालक्ष्मी जि.सी.
सदस्य	विभागीय प्रमुख	श्री दिनेश गौतम
सदस्य	प्रादेशिक प्रबन्धक	श्री ध्रुव प्रसाद अर्याल
सदस्य	कोष प्रशासक	श्री दुष्यन्तराज निरौला
सदस्य	प्रबन्धक	श्री शंकर प्रसाद रेग्मी

व्यवसाय प्रवर्द्धन उपसमिति

संयोजक	उप कार्यकारी अधिकृत	श्री दुर्गा कुमारी कंडेल
सदस्य	विभागीय प्रमुख	श्री रिंको स्थापित
सदस्य	विभागीय प्रमुख	श्री राज्य लक्ष्मी खड्गी
सदस्य	विभागीय प्रमुख	श्री ऋषिराम ढकाल
सदस्य	विभागीय प्रमुख	श्री ऋषभ भट्टराई
सदस्य	विभागीय प्रमुख	श्री राजेश अग्रवाल
सदस्य	विभागीय प्रमुख	श्री अच्युत गौतम
सदस्य	अध्यक्ष, रा.बा.बैक कर्मचारी संघ, नेपाल	श्री लक्ष्मीप्रसाद पाण्डेय
सदस्य	अध्यक्ष, ने.वि.स.क.संघ रा.बा.बैक लि	श्री ईश्वर बहादुर सिंह
सदस्य	अध्यक्ष, ने.रा.क.सं, रा.बा.बैक लि.	श्री दिपेन्द्र कार्की
सदस्य	मुख्य प्रबन्धक	श्री हेमराज खरेल

राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक लि. का विभिन्न गतिविधिका भलकहरु

राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक लिमिटेडले जाजरकोट केन्द्रबिन्दु भई गएको भूकम्प पीडितको सहायताका लागि प्रधानमन्त्री दैवी प्रकोप उद्धार कोषमा एक करोड रुपैया अर्थिक सहयोग प्रदान गरेको छ । तत्कालिन बैंक सञ्चालक समिति सदस्य (हाल अध्यक्ष) दिलीपकुमार ढुङ्गनाले सम्माननीय प्रधानमन्त्री पुष्पकमल दहाल 'प्रचण्ड'लाई एक कार्यक्रमका बीच एक करोड रुपैयाको चेक रकम हस्तान्तरण गर्नु भएको हो ।

नेपालको भुक्तानी प्रणाली सञ्चालक नेपाल क्लियरिङ हाउस लिमिटेडले आफ्नो १५औं वार्षिकोत्सवको अवसरमा राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक लिमिटेडलाई नेपालका बैंकहरु मध्ये सबैभन्दा बढी डिजिटल कारोबार गर्ने बैंकको रूपमा सम्मानित गरेको छ । एक विशेष कार्यक्रमका बीच नेपाल राष्ट्र बैंकका गभर्नर महाप्रसाद अधिकारीले बैंकका प्रमुख कार्यकारी अधिकृत किरणकुमार श्रेष्ठलाई अवार्ड प्रदान गर्नुभएको छ ।

राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक लि. का विभिन्न गतिविधिका झलकहरू

राष्ट्रिय वाणिज्य बैंकको ५८ औं वार्षिकोत्सवको अवसरमा आयोजित मुल समारोहमा बैंकको मुखपत्र 'उपहार-२०७९' को विमोचन गर्नुहुँदै तत्कालिन उपप्रधान तथा अर्थमन्त्री माननीय विष्णुप्रसाद पौडेल ।

राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक लिमिटेडले प्रहरी प्रधान कार्यालय नक्साल परिसरमा ६४औं एक्सटेन्सन काउन्टरको प्रहरी महानिरीक्षक बसन्तबहादुर कुँवरद्वारा समुद्घाटन पश्चात् लिइएको सामूहिक तस्बिर ।

राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक लि. का विभिन्न गतिविधिका भलकहरु

राष्ट्रिय वाणिज्य बैंकको १८ औं वार्षिक साधारण सभामा सम्बोधन गर्नुहुँदै बैंक सञ्चालक समितिका अध्यक्ष दिलीप कुमार ढुङ्गाना ।

बैंकको ५८ औं वार्षिकोत्सवको अवसरमा आयोजित प्रभातफेरी कार्यक्रम ।

Rastriya Banijya Bank Limited Board of Directors

Mr. Dilip Kumar Dhungana
Chairman

Mr. Baburam Subedi
Director

Mrs. Romila Dhakal Upreti
Director

Mr. Sushil Ghimire, FCA
Director

Mr. Laxman Ghimire
Independent Director

Mr. Anal Raj Bhattarai
Director

Mr. Hemraj Kharel
Company Secretary

Management Committee of RBBL

Mr. Kiran Kumar Shrestha, CEO
Chairperson

Mr. Devendra Raman Khanal, DCEO
Member

CA. Saraswati Adhikari, DCEO
Member

Mr. Debesh Prasad Lohani, DEO
Member

Mr. Bimal Dangol, DEO
Member

Mr. Pawan Regmi, DEO
Member

Mr. Vinaya Raman Poudel, DEO
Member

Durga Kumari Kandel, DEO
Member

Mr. Ram Kumar Thapa, Chief Manager
Member

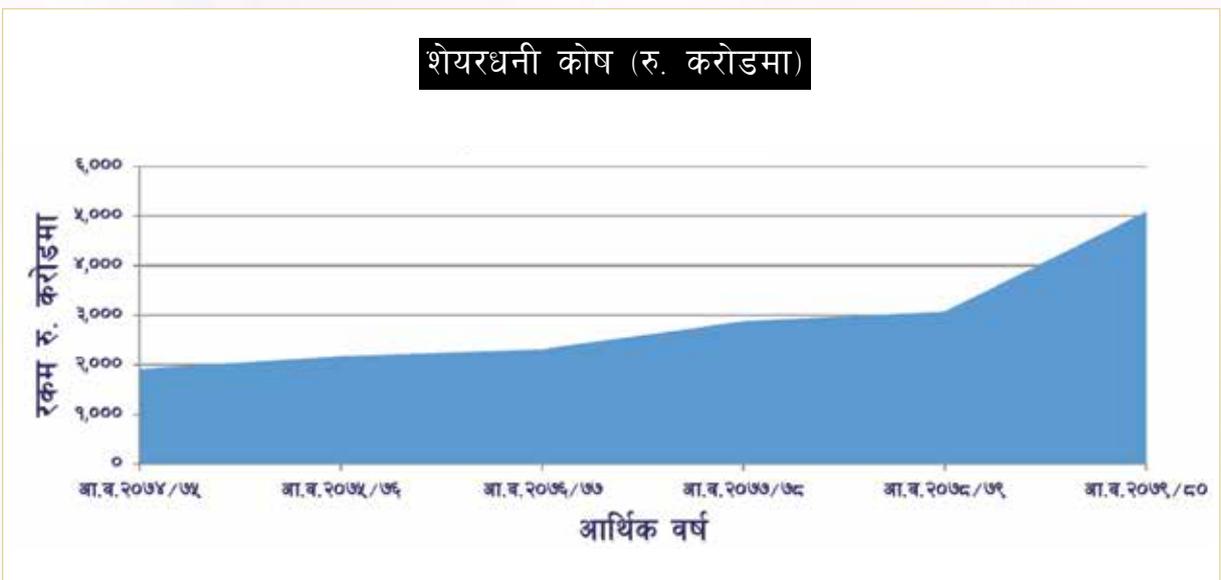
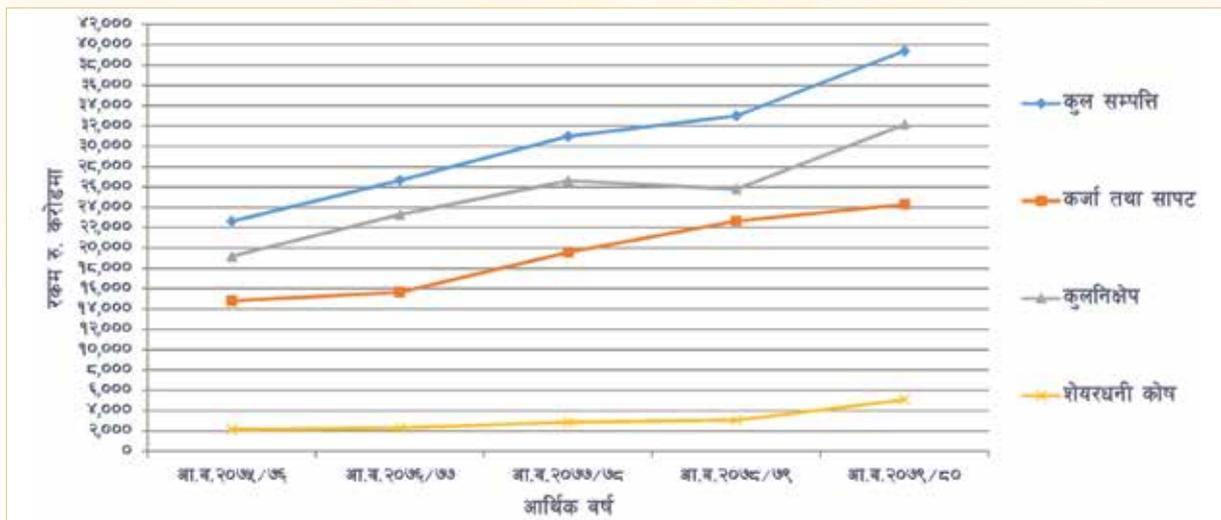
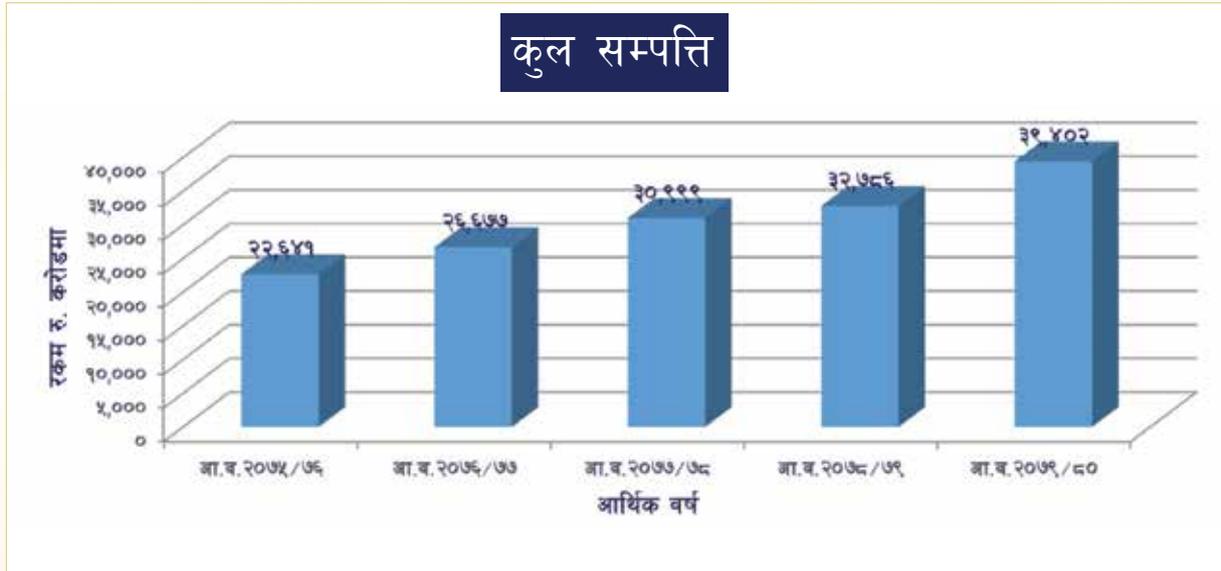

Mr. Riko Sthapit, Chief Manager
Member

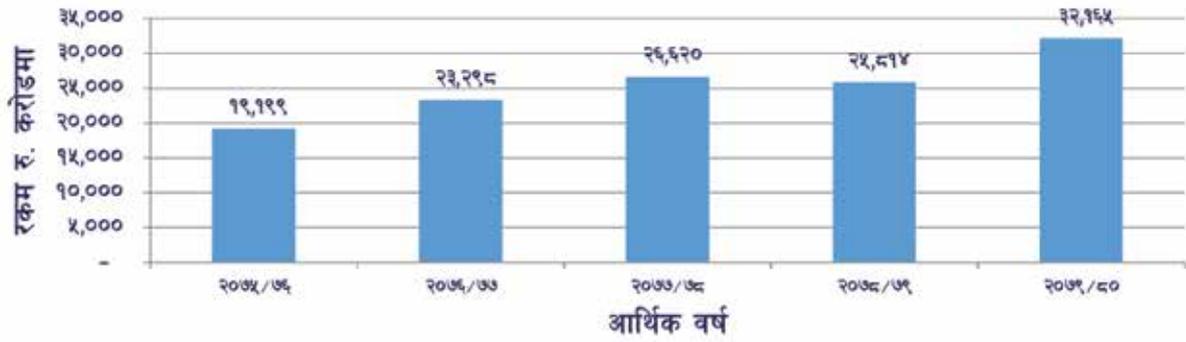

Mr. Hemraj Kharel
Member Secretary

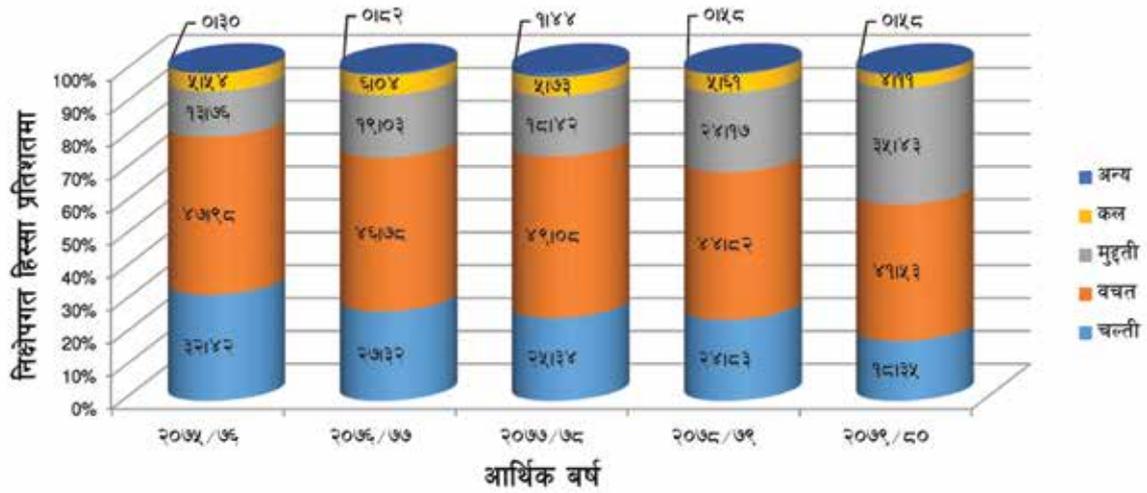
विगत ५ आर्थिक वर्षको प्रमुख वित्तीय भलकहरू

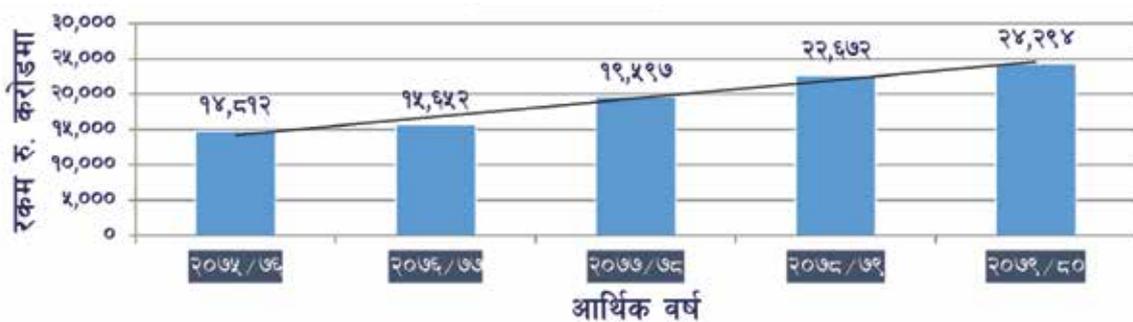
निक्षेप परिचालन

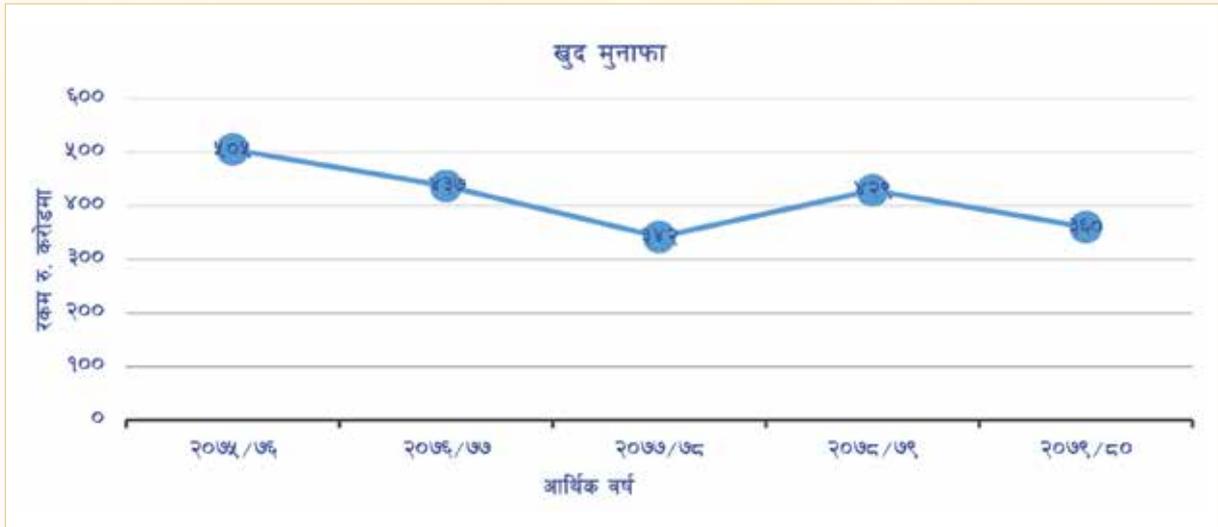
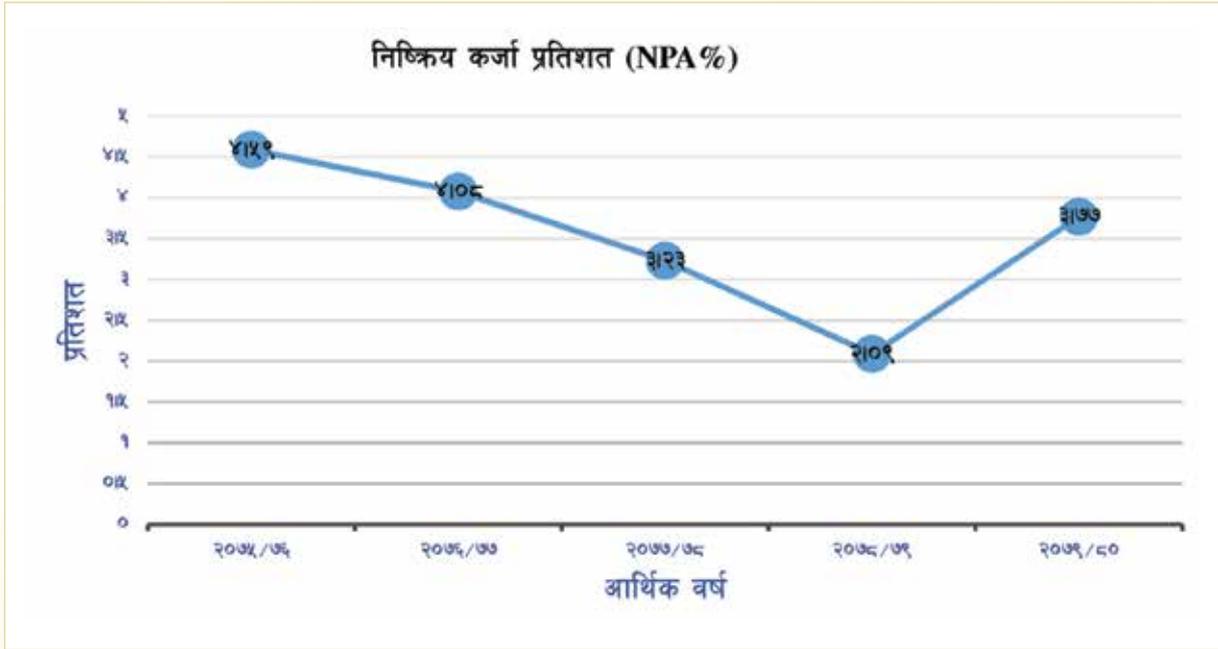

निक्षेप संरचना

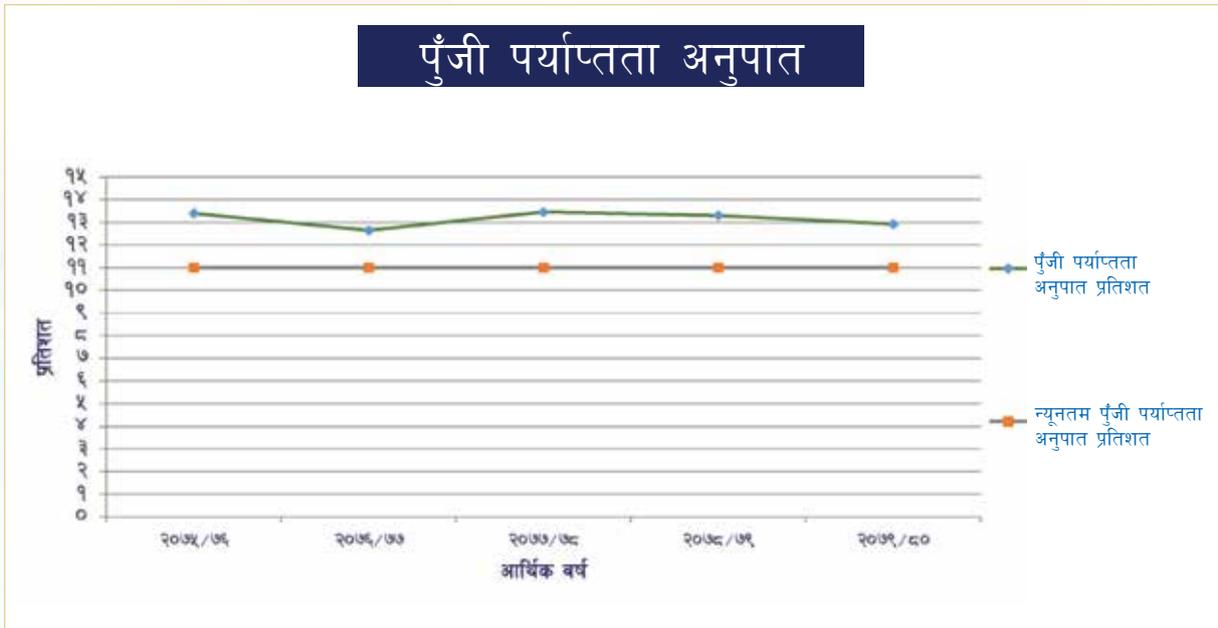

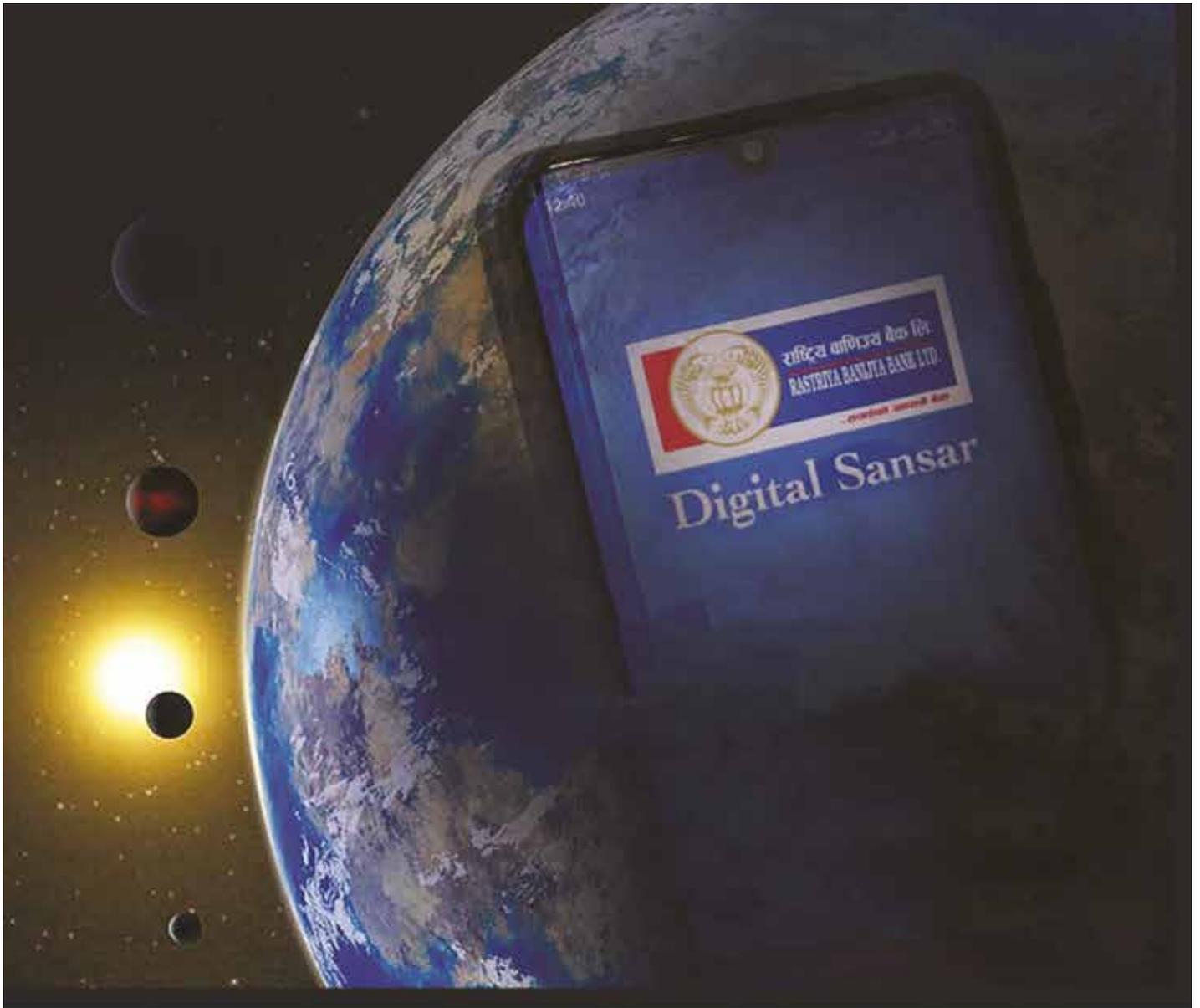
कर्जा तथा सापट

पुंजी पर्याप्तता अनुपात

RBB DIGITAL SANSAR

Your **Financial Earth**
in the Universe of
Banking.

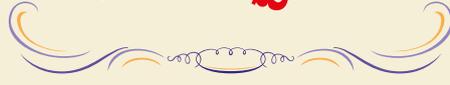

Scan to Discover
DIGITAL SANSAR

Tel.: +977-1-5970018 | Email : rbb.info@rbb.com.np

प्रतिबद्धता

राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक लिमिटेड सेवाको ५९ औं वर्ष
प्रवेशको सु-अवसरमा यस बैंकका ग्राहकवर्ग, शेयरधनी,
शुभेच्छुक लगायत सम्बद्ध सबै सरोकारवालाहरूमा हार्दिक आभार
प्रकट गर्दै आगामी दिनहरूमा अझै गुणस्तरीय, आधुनिक, दिगो एवं
विश्वसनीय बैंकिङ सेवा प्रदान गर्दै जाने प्रतिबद्धता
व्यक्त गर्दछौं ।

राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक लि.
RASTRIYA BANIJYA BANK LTD.

... तपाईंको आफ्नो बैंक

राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक लिमिटेड